

ARCHAEO- LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT TUDOMÁNYOS
FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként
121–122. kötet (teljes sorozatban) 1994–1995
Megindításának éve: 1868

Szerkesztő:

FODOR ISTVÁN

A szerkesztőbizottság tagjai:

BÁLINT CSANÁD, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, NAGY MIHÁLY, TÓTH ENDRE

Szerkesztőségvezető:

NAGY MIHÁLY

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ RT.

Szerkesztőség: 1370 Budapest, Múzeum krt. 14–16. Pf. 364 (Magyar Nemzeti Múzeum) Telefon: 138-2705

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó Rt., 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35. Telefon: 204-3976

Példányonként megvásárolható

a Magszter Könyvesbolt, Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltban

ARCHAEO- LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 121–122.

1994–1995. ÉV ÖSSZESÍTETT SZÁMAI

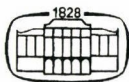
121–122. KÖTET

XP 2575

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000723133

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kertész Róbert–Sümei Pál–Kozák Miklós–Braun Mihály–Félegyházi Enikő–Hertelendi Ede:</i> Ásatások Jászberény I. lelőhelyén	3
<i>Bezeczky Tamás:</i> Centuriók a XV. Apollinaris legióból	29
<i>Szatmári Imre:</i> Árpád-kori templomok Kamuton	37
<i>Írásné Melis Katalin:</i> Régészeti kutatások a középkori pesti vár területén	57

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szabó Géza:</i> Északi bronztárgyak – vagy északi technológia a Kárpát-medencében?	79
<i>Kádár Zoltán:</i> Bacchikus kocsí tigrisekkel Szlavóniából	89
<i>H. Kelemen Márta:</i> A legio I adiutrix téglavetője Dömösön	97
<i>Cseh János:</i> Kora népvándorlás kori teleprészet a Tiszaszigeten	115
<i>Garam Éva:</i> A dunapentelei avar kori sírok katalógusa	131
<i>Gedai István:</i> Pénzhelyettesítő eszközök a magyaroknál az önálló pénzverés előtt	155
<i>Holl Imre:</i> A középkori kések mestersége	159

SZEMLE

<i>Nováki Gyula:</i> Sándorfi György (1932–1993)	189
<i>Zsidi Paula:</i> Mártíry Erzsébet (1951–1994)	190
<i>Bartosiewicz László:</i> Bökönyi Sándor (1926–1994)	192
<i>Fodor István:</i> Vladimir Fjodorovics Gening (1924–1993)	199
<i>Tettamanti Sarolta–Topál Judit:</i> Alois J. Ohrenberger (1920–1994)	201
<i>Vörös Gabriella:</i> Megemlékezés Zalotay (Schupiter) Elemérről születésének századik évfordulóján ..	202
<i>Balogh Jolán:</i> Ferenczi Sándor munkássága	203
<i>Rezi Kató Gábor:</i> Tudományok limese. (Régészet és/vagy matematikai statisztika)	205
<i>Goldman György–Goldman Júlia:</i> Matematikai statisztikai módszerek régészeti felhasználásáról ...	209
<i>Kovács Tibor:</i> A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1993. évi tevékenysége	211
<i>K. Palágyi Sylvia:</i> A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1993. évben	212
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1991–1992 (Szerk.: Wollák Katalin)</i>	214

IRODALOM

<i>Makkay János:</i> Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXIX, XL, XLI, XLII, XLIII, XLIV.	261
<i>Tulok Magdolna–Makkay János:</i> A Magyar Nagylexikon – egyetlen tudományterület szemszögéből	265
<i>Kemenczei Tibor:</i> Patay Pál, Die Bronzegefäße in Ungarn. PBF II: 10.	270
<i>Kádár Zoltán:</i> 2. Internationales Kolloquium über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens. Veszprém, 1991.	270
<i>Holl Imre:</i> Mollay Károly, Első telekkönyv (1480–1553). Sopron város történeti forrásai A/1.	271
<i>Kemenczei Tibor:</i> O. Kytlicová, Die Bronzegefäße in Böhmen. (A. Siegfried Weiss, Hallstattzeitliche Bronzegefäße in Böhmen.) PBF II: 12. J. Nekvasil–V. Podborsky, Die Bronzegefäße in Mähren. PBF II: 13.	271
<i>Kemenczei Tibor:</i> M. Lochner, Studien zur Urnenfelderkultur im Waldviertel (Niederösterreich) ...	272
<i>Kemenczei Tibor:</i> U. Wels-Weyrauch, Die Anhänger in Südbayern. PBF XI: 5.	273
<i>Wessetzky Vilmos:</i> J. Leclant et G. Clerc, Inventaire Bibliographique des Isiacs (IBIS) L–Q, R–Z .	273
<i>Szabó Miklós:</i> P. C. Bol, Argivische Schilde. Olympische Forschungen XVII.	274

<i>Szabó Miklós: B. Andreae–G. de Luca–N. Himmelmann et al., Phyromachos-Probleme</i>	274
<i>Szabó Miklós: D. Kreikenbom, Griechische und römische Kolossalporträts bis zum späten ersten Jahrhundert nach Christus</i>	275
<i>Szabó Miklós: L. Aigner-Foresti (szerk.), Etrusker nördlich von Etrurien.</i>	276
<i>Bíróné Sey Katalin: H.-J. Kellner, Die Münzfunde von Manching und die keltischen Fundmünzen aus Südbayern</i>	277
<i>Bezeczky Tamás: W. V. Harris (szerk.), The Inscribed Economy. Production and distribution in the Roman empire in the light of <i>instrumentum domesticum</i>. JRA Suppl. 6</i>	277
<i>Gesztelyi Tamás: R. Amedick, Vita privata auf Sarkophagen</i>	278
<i>Lőrincz Barnabás: Th. Fischer, Das Umland der römischen Regensburg</i>	280
<i>Kiss Attila: M. Martin, Das spätromisch-frühmittelalterliche Gräberfeld von Kaiseraugst, Kr. Aargau</i>	280
<i>Holl Imre: U. Gross, Mittelelterliche Keramik zwischen Neckarmündung und Schwäbischer Alb</i>	281
<i>Holl Imre: E. Landgraf, Ornamentierte Bodenfliesen des Mittelalters in Süd- und Mitteldeutschland 1150–1550</i>	281
<i>Gyuricza Anna–Szabó Klára: Magyar régészeti irodalom 1993</i>	283

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>R. Kertész–P. Sümegi–M. Kozák–M. Braun–E. Félegyházi–E. Hertelendi:</i> Excavations at Jászberény Site I.	3
<i>T. Bezecsky:</i> Centurions from legio XV Apollinaris	29
<i>I. Szatmári:</i> Árpád Period churches in Kamut	37
<i>K. Irás-Melis:</i> Archaeological research within the medieval castle of Pest	57

COMMUNICATIONS

<i>G. Szabó:</i> Northern bronze objects or northern bronze technology in the Carpathian Basin?	79
<i>Z. Kádár:</i> Bacchian cart with tigers from Slavonia	89
<i>M. H. Kelemen:</i> The tile kilns of the legio I adiutrix at Dömös	97
<i>J. Cseh:</i> Early Migration Period settlement remains from the Tiszazug region	115
<i>É. Garam:</i> Catalogue of Avar Period graves from Dunapentele	131
<i>I. Gedai:</i> Money substitutes used by ancient Hungarians preceding minting	155
<i>I. Holl:</i> Late mediaeval cutlers	159

REVIEW

<i>Gy. Nováki:</i> György Sándorfi (1932–1993)	189
<i>P. Zsidi:</i> Erzsébet Mártíry (1951–1994)	190
<i>L. Bartosiewicz:</i> Sándor Bökönyi (1926–1994)	192
<i>I. Fodor:</i> Vladimir Fyodorovich Gening (1924–1993)	199
<i>S. Tettamanti–J. Topál:</i> Alois Ohrenberger (1925–1994)	201
<i>G. Vörös:</i> Commemoration at the occasion of the 100th anniversary of Elemér Zalotay (Schupiter)	202
<i>J. Balogh:</i> The work of S. Ferenczi	203
<i>G. Rezi Kató:</i> The limes of science. (Archaeology and/or mathematical statistics)	205
<i>Gy. Goldman–J. Goldman:</i> About the application of some methods of mathematical statistics in archaeology	209
<i>T. Kovács:</i> Activities of the Hungarian Society for Archaeology and Art History in 1993	211
<i>S. K. Palágyi:</i> Archaeological activities of the Hungarian Society for Archaeology and Art History in 1993	212
Archaeological researches in 1991–1992 (Ed.: <i>K. Wollák</i>)	214

LITERATURE

<i>J. Makkay:</i> Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXIX, XL, XLI, XLII, XLIII, XLIV	261
<i>M. Tulok–J. Makkay:</i> The Hungarian General Encyclopaedia from the aspect of on discipline	265
<i>T. Kemenczei:</i> P. Patay, Die Bronzegefäße in Ungarn. PBF II: 10.	270
<i>Z. Kádár:</i> 2. Internationales Kolloquium über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens. Veszprém, 1991.	270
<i>I. Holl:</i> K. Mollay, First Cadastral Book (1480–1553). Sopron város történeti forrásai A/1.	271
<i>T. Kemenczei:</i> O. Kytlicová, Die Bronzegefäße in Böhmen. (A. Siegfried Weiss, Hallstattzeitliche Bronzegefäße in Böhmen.) PBF II: 12. J. Nekvasil – Podborsky, Die Bronzegefäße in Mähren	271
<i>T. Kemenczei:</i> M. Lochner, Studien zur Urnenfelderkultur im Waldviertel (Niederösterreich)	272
<i>T. Kemenczei:</i> U. Wels-Weyrauch, Die Anhänger in Südbayern. PBF XI: 5.	273
<i>V. Wessetzky:</i> J. Leclant – G. Clerc, Inventaire Bibliographique des Isiacs (IBIS) L–Q, R–Z	273
<i>M. Szabó:</i> P. C. Bol, Argivische Schilde. Olympische Forschungen XVII	274

M. Szabó: B. Andreae–G. de Luca–N. Himmelmann et al., <i>Phyromachos-Probleme</i>	274
M. Szabó: D. Kreikenbom, Griechische und römische Kolossalporträts bis zum späten ersten Jahrhundert nach Christus	275
M. Szabó: L. Aigner-Foresti (ed.), Etruske nördlich von Etrurien	276
K. Bíró-Sey: H.-J. Kellner, Die Münzfunde von Manching und die keltischen Fundmünzen aus Südbayern	277
T. Bezecsky: W.V. Harris (ed.), The Inscribed Economy. Production and distribution in the Roman empire in the light of <i>instrumentum domesticum</i> . JRA Suppl. 6	277
T. Gesztelyi: R. Amedick, Vita privata auf Sarkophagen	278
B. Lőrincz: Th. Fischer, Das Umland der römischen Regensburg	280
A. Kiss: M. Martin, Das spätrömisch-frühmittelalterliche Gräberfeld von Kaiseraugst, Kr. Aargau ..	280
I. Holl: U. Gross, Mittelalterliche Keramik zwischen Neckarmündung und Schwäbischer Alb	281
I. Holl: E. Landgraf, Ornamentierte Bodenfliesen des Mittelalters in Süd- und Mitteldeutschland 1150–1550	281
A. Gyuricza–K. Szabó: Hungarian Archaeological Literature 1993	283

TANULMÁNYOK

ÁSATÁSOK JÁSZBERÉNY I LELŐHELYEN

ELŐZETES JELENTÉS

AZ ELSŐ AZONOSÍTOTT ALFÖLDI MEZOLIT TELEPEN VÉGZETT KUTATÁSOKRÓL

Bevezetés

A szélesen értelmezett neolitikáció kutatásán belül fontos a mezolitikum szerepének meghatározása. Közép-Európa neolitikálódása szempontjából a Kárpát-medence központi régiójában, ezen belül az Alföldön a mezolitikum vizsgálatának földrajzi fekvése miatt döntő a jelentősége. A kora neolitikus Körös–Criş kultúra északi határa (Kunhegyes–Berettyóújfalú vonal) az Alföld középső részén húzódott (1. kép). Déli impulzusokra ettől a határvonaltól északra alakult ki később az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája.

Problémát jelentett, hogy a Kárpát-medence középső kőkori településpontjait korábban csak a peremterületeken mutatták ki nagyobb számban. A régió központi térségében azonban, különösen az Alföldön teljesen hiányoztak a sztratigráfiai-kronológiai bizonyítékokkal rendelkező azonosított mezolit lelőhelyek. A legtöbb egzakt adat az Alföld északnyugati részén, a Pesti-síkságon található sződligeti mezolitikus lelőhelyről áll rendelkezésre.¹ Sződligeten viszont a mezolitikus letelepedési helyek jelentős részén a fiatalabb régészeti korszak (vaskor), valamint a későbbi lövészárkok és az újkori árvízvédelmi munkálatok bolygatásai miatt a régészeti forrásanyag keveredett. Ennek következtében a mezolitikus kultúrréteg és a települési helyek azonosítására csak korlátozott lehetőség volt. A mezolit kultúrréteget beágyazó geológiai réteg a sződligeti letelepedési helyek egyikén sem kedvezett a zoológiai anyag fennmaradásának, így meghatározható makrogerinces és puhatestű állatfajok a feltárások során egyáltalán nem kerültek elő. Szerencsére az ásatásból és főként a gyűjtésből származó mezolit kőipar jellegzetes, alkalmas a tipológiai osztályozásra és az interpretációra. A feltárások során a mezolitikus iparral

összefüggésben több objektumot is sikerült megfigyelni és dokumentálni. A zavaró körülményekből következően azonban Sződligeten hiányoznak a részletes archeo-, bio- és litosztratigráfiai-kronológiai elemzések, valamint a további, a pontosabb korrelációt elősegítő egyéb interdiszciplináris vizsgálatok adatai. A sződligeti leletek mellett az alföldi mezolitikumot csak néhány kisebb, bizonytalan szórvány kőleltár képviselte: Békésszentandrás-Harcáspuszta,² Hajdúbagosa-Lege-lő,³ Hugaaj/Érpatak,⁴ Nagyléta,⁵ Szelevény-Partok,⁶ Tarpa-Márki tanya,⁷ Tarpa-Kishegy-Szipa part⁸ és Tószeg-Áldozó halom.⁹ Ezek a leletkomplexek többnyire atipikusak, sztratigráfiai lokalizációjuk nem történt meg, illetőleg régi gyűjtésekből származnak és hiányzik a topográfiai leírásuk is. Ennek az utóbbi forráscsoportnak a topográfiai hitelesítésére már történtek kísérletek, például Békésszentandrás-Harcáspuszta,¹⁰ Szelevény-Partok,¹¹ de ezek nem vezettek eredményre.

A fentebb kifejtett okok miatt az Alföldön a középső kőkor korrekt meghatározására a legutóbbi időkig nem kerülhetett sor. A mezolitikum vizsgálata régészeti adatokkal nem igazolható, egymással alapjaiban szemben álló teoretikus modellek felállítására korlátozó-dott.¹² A mezolitikum kutatási nehézségeivel összefüggésben a korai és középső neolitikus kultúrák genetikájának vitatott problémái is megoldatlanok maradtak. A hazai középső kőkor ellentmondásossága, így a középső és felső paleolitikus, valamint kevert komplexek mezolitikus történő meghatározása (az ún. Eger típusú „durvaeszközös mezolitikum”,¹³ a dunántúli „durvaeszközös mezolitikum”,¹⁴ a honti típusú „levélhegyes mezolitikum”¹⁵ bevezetése) és más bizonytalan eredmények hatották át a neolitikum eredetével foglalkozó modelleket. Az előbbiekből következően tehát a hiteles mezolit forrásanyag hiánya a kérdéses területen egy

¹ Gábori M., ArchÉrt, 83 (1956) 177–182; *Uő.*, Acta Arch-Hung, 20 (1968) 33–36.

² T. Biró K., AAC 23 (1984) 28; T. Dobosi V., ArchÉrt, 102 (1975) 71.

³ Szathmáry L., MKur, 26 (1978) 3–6.

⁴ Hillebrand J., WPZ, 12 (1925) 81–83; *Uő.*, BRGK, 24–25 (1934–35) 6. t. 1–12., 25.

⁵ Szathmáry L., i. m. l. 3. jegyzet.

⁶ Gábori M., i. m. l. 1. jegyzet, 180; Kalicz N., Jászkunság, 2 (1955) 35; *Uő.*, A Tiszazug őskori települései (Budapest, 1957) 16, 83.

⁷ T. Dobosi V., RF, 22 (1969) 22; *Uő.*, i. m. l. 2. jegyzet, 71; *Uő.*, ComAH, 1983, 5–18; Szathmáry L., Jelentés a tarpai késő

tardenoisien – protoneolitikus lelőhely leletmentő ásatásáról. MNM Adattár, VII. 91. Budapest, 1977. (Kéziratban)

⁸ Szathmáry L., FHNMM, 13 (1988) 52.

⁹ Hillebrand J., i. m. l. 4. jegyzet, 81–83.

¹⁰ Makkay J., A szarvasi járás (Budapest, 1989) 20.

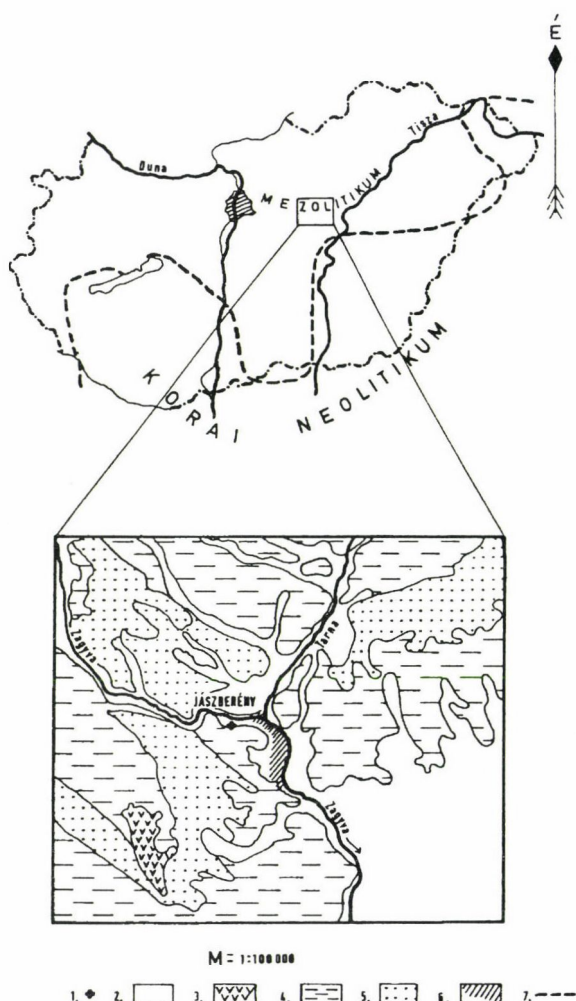
¹¹ MRT tiszazugi terepbejárása.

¹² A témához kapcsolódó részletes irodalmat lásd Kertész R., Tisicum, 8 (1993) 81–104; *Uő.*, A kőkortól a középkorig. Szeged, 1994, 23–44.

¹³ Vértes L., Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon (Budapest, 1965) 216–221.

¹⁴ Vékony G., AASzeg, 14 (1971) 17–24.

¹⁵ Gábori M., A késői paleolitikum Magyarországon (Budapest, 1964) 70–72.

1. kép. A magyarországi mezolit és kora neolit kulturális egységek geográfiai elhelyezkedése és a jászsági mezolitikum geológiai környezete: 1. város, 2. holocén folyóvízi üledékek, 3. tőzeg, 4. infúziós lösz, 5. futóhomok, 6. mezolit lelőhelyek elterjedése, 7. a Starčevo-Körös-Cris-kultúra északi határa

Fig. 1 Geographical position of Mesolithic and Early Neolithic cultural provinces in Hungary and geological environment of the Jászság Mesolithic. 1. city; 2. Holocene fluvial sediments; 3. peat; 4. infusion loess; 5. aeolian sand; 6. distribution of the Mesolithic sites; 7. Northern border of the Starčevo-Körös-Cris culture

korszak problémáin túlnove meggátolta a lithikum egyik fő kérdésének eldöntését: a Kárpát-medencében a vadász-gyűjtögető létfenntartási viszonyok között eltelt mintegy 2,5 millió évet lezáró mezolitikus közösségek és a produktív gazdálkodással jellemezhető neolit populációk között kimutatható-e kontinuitás, vagy pedig diszkontinuitással kell számolnunk? Mivel ebben a kulcsfontosságú térségben a mezolitikum és a neolitikum összefüggései mindaddig nem voltak értelmezhetők, az európai neolitizáció további diffúzióját sem lehetett részleteiben meghatározni.

Az Alföld északnyugati részén az 1989-ben megindult topográfiai felméréseink új eredményeket hoztak

a mezolitikum kutatásában. Az Észak-Alföld egyik jellegzetes területén, a Jászságban (Jász-Nagykun-Szolnok megye) szisztematikus terepbejárásaink a felszíni előfordulások alapján kimutatták a mindaddig hiányzó mezolit periódust.¹⁶ A mezolit lelőhelyek a kedvező paleoökológiai adottságokkal rendelkező Jászság tengelyében, a pleisztocén végi-kora holocén kori süllyedésterület centrumában koncentrálnak (1. kép). Eddig egy mintegy 20 km hosszú és 5 km széles övezetben, az Ős-Zagyvát és Tarnát övező alacsonyabb folyópartok és ártéri szigetek vízhez közeli peremén nagyszámú mezolit települést fedeztünk fel. A nyíltszíni lelőhelyeken 1990-től rendszeressé váló feltárásainkat követően a jászsági mezolitikumról autentikus régészeti és sztratigráfiai-kronológiai adatok váltak ismertté. Ásatásainkon zárt rétegekben, bolygatatlan települési viszonyok között jellegzetes mikrolit ipar, okkerrög, faszén, valamint nagy mennyiségű telephulladék (hal, vad nagyemlős fauna csont- és fogmaradványai, illetőleg teknőspáncél, madártojás-, csiga- és kagylóhéj) kíséretében identifikáltuk a mezolit vadásztelepeket. A fentiek mellett reális lehetőség nyílt a különböző korú jászsági mezolit telepek archeo-, bio- és litosztratigráfiájának definiálására. A tipológiai klasszifikációval összhangban ezen utóbbi adatok is meggyőzően bizonyították az egyes jászsági mezolit táborok között a relatív kronológiai eltéréseket.

A mezolit lelőhelyek környezetrekonstrukciós elemzése

Paleoökológiai szempontból Európa egyik legfigyelemreméltóbb tájegysége a Kárpát-medence, és ezen belül az Alföld. A mintegy 100 000 km² nagyságú síkság természeti viszonyai markánsan eltérnek a területet körbezáró Kárpátok és Dinári-hegység előlancainak adottságaitól, és a hegységkoszorú ellenére a hágók és a Duna áttöréseinek keresztül szinte minden égtáj irányába nyitott. Az Alföld ma már kultúrtáj, melynek arculatát a lecsapolások, ármentesítések, folyóvízszabályozások, valamint a monokultúras gazdálkodás határozzák meg és teszik mesterségesen homogénné. A táj természetes állapotában sokkal heterogénebb képet mutatott, egymástól alapjaiban eltérő adottságú ökológiai zónák övezetéből állt.

Az Alföldet a 15–16 millió éve megindult – napjainkban is tartó – tektonikus süllyedés alakította ki.¹⁷ E folyamat a vizsgált területen időben és térben igen különbözően hatott; részmedencéket hozott létre, és

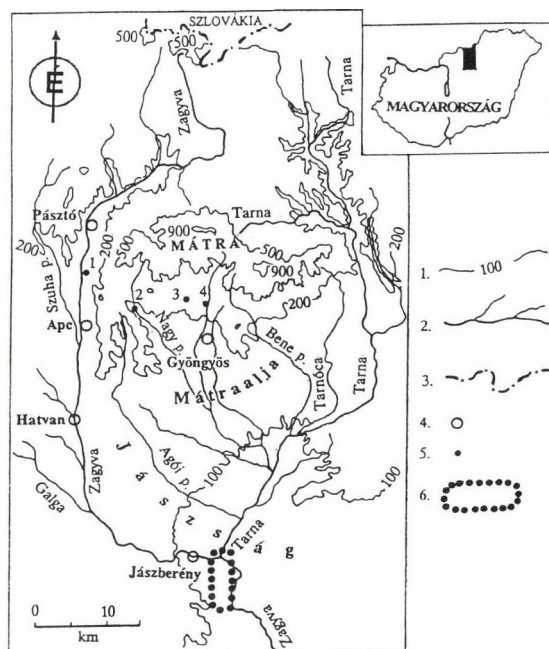
¹⁶ Kertész R., A Jászság középső kőkori lelőhely katasztere. Szolnok, 1990–1993 (kéziratban); *Uő.*, FHNMM, 16 (1991) 29–44; *Uő.*, Jászberény IV., RF, 45 (1992, sajtó alatt); *Uő.*, i. m. (1993, 1. 12. jegyzet); *Uő.*, i. m. (1994, 1. 12. jegyzet).

¹⁷ Sümeghy J., A Tiszántúl (Budapest, 1944) 146–159.

ezek megsüllyedése, feltöltődése hozta létre a táj makroformáit, nagyobb morfológiai egységeit. A Kárpátok északkeleti ívének és az Északi-középhegység déli előteréhez kapcsolódó Észak-Alföldnek a részmedencék időben differenciáltan jelentkező süllyedésével három jól elhatárolható felszíne és ökológiai zónája jött létre: a pleisztocén hordalékkúpok felszíne – mint a legmagasabb térszíneké –, a pleisztocén árterek szintje és a pleisztocén végi–holocén korú süllyedések felszíne. Ezen utóbbiak, a pleisztocén végén megindult süllyedések alakították ki az óholocén periódusban az egyes mikrorégiók felszíni vízfolyásait, azok lefolyási irányát, a felszíni formákat, befolyásolták az alapkőzet kialakulását és ezen keresztül hatottak a talajra, a növényzetre és az állatvilágra.

Az Alföld északnyugati részén, a Jászságban kimutatott mezolit telephelyek meghatározott tér- és időkeretben jelentkeztek. Időkeretét a boreális periódus második fele–atlantikum kezdete alkotta, amikor a makroklimatikus változások következtében száraz, meleg klímájú vegetációs periódusok alakultak ki a Kárpát-medencében (holocén hőmérsékleti maximum, a júliusi középhőmérséklet meghaladja a 22 °C–ot, téli csapadékmaximum – erős szubmediterrán klímahatás). Ilyen feltételek között a szárazságtűrő erdőssztyepp és sztyepp elemek szétterjedtek, és hamarosan dominánsá váltak az Alföldön. Ebben a klímaperiódusban az olyan területek, ahol a jó vízellátottság miatt dús növényzet alakult ki, felértékelődtek mind az állatvilág, mind a vadászó-gyűjtögető középső kőkori népcsoportok számára. Ilyen vidék volt a Mátra déli hegylábi szerkezetéhez kapcsolódó Jászság pleisztocén végi–holocén korú süllyedéke, ahol több folyó is (pl. Zagyva, Tarna) találkozott (2. kép). A folyóvízi elöntés mellett igen fontos, hogy a Jászságban a középhegységből kilépő, É–D-i irányú, párásabb, hűvösebb mikroklímát biztosító folyómedrek mentén zárt erdőtakaró alakult ki. A középhegységi tölgyes erdők flóra- és faunalemei ezeken a számukra kedvező ökológiai korridorokon keresztül vándorolhattak az Alföld centrumába. A jászsági folyók a boreális periódus kezdetére feltöltődött süllyedék felszínén szétágaztak, és morotvatavakat, ártéri szigeteket, fattyúmedreket, meandereket alakítottak ki. Ez a vízben gazdag miliő kedvező életfeltételeket biztosított, és idevonzotta a mezolit közösségeket. A nyári félévre lecsökkent csapadékmennyiség miatt ingadozó vízellátás jellemezte a területet. Ennek az lett az eredménye, hogy a vegetációs periódusokban a területen vízszintcsökkenések alakultak ki, amelyek kedveztek az ideiglenes emberi megtelepedésnek, és biztosították a nyári, szezonális vadásztáborok létrehozásának feltételeit.

A Jászság mezolit lelőhelyeinek környezete tehát egykor különleges élőhelynek számított. A mikrorégió ugyanis az Alföldön helyezkedik el, mégis vízellátása, a folyómedrek orientáltsága miatt növényzete, állatvilága és egész habitusa középhegységi jelleget hordo-

2. kép. A jászsági mezolit lelőhelyek és nyersanyagbeszerzési környezetüknek vázlatos domborzati és vízrajzi térképe: 1. terepszintvonalak 100, 200, 500 és 900 m-es magasságokban, 2. folyó, patak, 3. országhatár, 4. város, 5. az említett fontosabb községek (1. Szurdokpuszta, 2. Gyöngyöspata, 3. Gyöngyösoroszi, 4. Gyöngyössolymos), 6. a jászsági mezolit lelőhelyek környezete

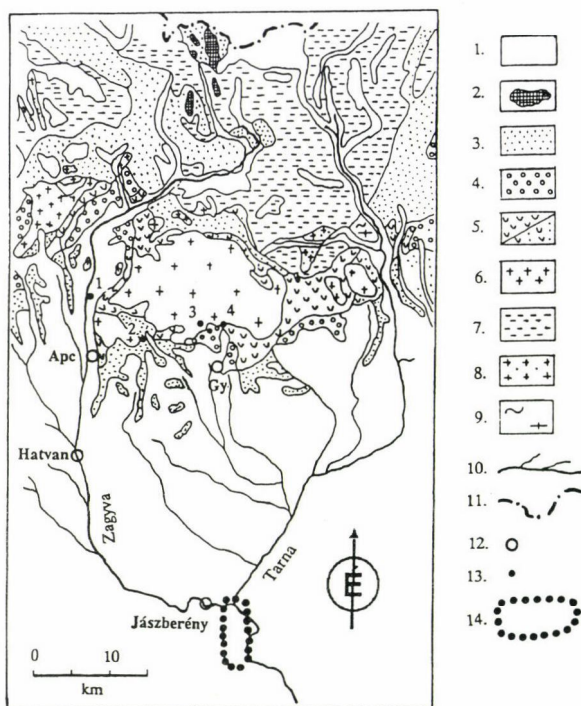
Fig. 2 Relief and hydrological sketch map of the Mesolithic sites in the Jászság region and their raw material supply environment. 1. contour lines at altitudes 100, 200, 500 and 900 m a.s.l.; 2. river, stream; 3. country border; 4. city; 5. the more important villages mentioned (1. Szurdokpuszta, 2. Gyöngyöspata, 3. Gyöngyösoroszi, 4. Gyöngyössolymos); 6. region of the Jászság Mesolithic sites

zott, és elkülönült a süllyedék centrumát kívülről övező száraz hordalékkúptól és azok sztyepei-erdőssztyepei környezetétől.

A fentiekén kívül az intenzív jászsági mezolitikus megtelepedésben az is döntő szerepet játszott, hogy a mindennapi élethez nagyobb számban szükséges szerszámok és a vadászszerszámok elkészítéséhez nélkülözhetetlen kovabeszerező helyek a közelben voltak. A mezolit lelőhelyektől mintegy 30–50 km-re északra, a Mátra-hegység hidrotermális övezetében található változatos nyersanyagforrások gyakorlatilag korlátlan mennyiségben álltak a középső kőkori vadászok rendelkezésére (3. kép). A középhegység felszíni kibukkanásai, a hidrotermális padok legegyszerűbben a Zagyva és a Tarna É–D-i irányú völgyei mentén voltak elérhetők.

Jelen tanulmányban a jászsági mezolit lelőhelyek közül részletesen az elsőként azonosított Jászberény I telepet¹⁸ mutatjuk be. A fentebb vázolt paleogeográfiai-paleoökológiai rekonstrukcióval összhangban a

¹⁸ Kertész R., i. m. (1991, I. 16. jegyzet).

3. kép. A jászsági mezolitik lelőhelyek és nyersanyagbeszerzési környezetüknek vázlatos földtani térképe: 1. pleisztocén-holocén: folyóvízi és eolikus üledékek, talajok, 2. pliocén: bazalt; 3. miocén-pliocén: homokos, agyagos, meszes üledékek; 4. szarmataplIOCén: kavics, homok, 5. tortonai: vulkáni tufa (andezit, riolit), 6. tortonai: andezit, 7. oligocén: tengeri és terrigén üledékek, 8. eocén: andezit, 9. júra: homokkő, kovapala, metaofiolit (dolerit), 10. fontosabb vízfolyások, 11. országhatár, 12. város, 13. az említett fontosabb községek (1. Szurdokpuszti, 2. Gyöngyöspata, 3. Gyöngyösorosi, 4. Gyöngyössolymos), 14. a jászsági mezolitik lelőhelyek környezete

Fig. 3 Geological sketch map of the Mesolithic sites in the Jászság region and their raw material supply environment. 1. Pleistocene-Holocene: fluvial and eolian sediments, soils; 2. Pliocene: basalt; 3. Miocene-Pliocene: sandy, clayey, calcareous sediments; 4. Sarmatian-Pliocene: gravel, sand; 5. Tortonian: volcanic tuff (andesite, rhyolite); 6. Tortonian: andesite; 7. Oligocene: marine and terrigenous sediments; 8. Eocene: andesite; 9. Jurassic: sandstone, siliceous schist, metafoliolite (dolerite); 10. water courses of major importance; 11. country border; 12. city; 13. the more important villages mentioned (1. Szurdokpuszti, 2. Gyöngyöspata, 3. Gyöngyösorosi, 4. Gyöngyössolymos); 14. region of the Jászság Mesolithic sites

Jászberény I lelőhelyen elvégzett geoarcheológiai vizsgálatok eredményei alapján a mezolitik tábor közvetlen környezetéről a következőket tudhattuk meg.

Jászberény I lelőhely a Jászság pleisztocén vég-kora holocén korú süllyedékcumában található (4. kép). A lelőhely térségében minimálisak a szintkülönbségek. A vadásztelep az egykori Ős-Zagyvát kísérő, átlagosan 90 m tengerszint feletti magasságú ártéri területen, közvetlenül egy meder szélén található. A mezolitik tábor térségében a 30–40 m széles, feltöltött, szétágazó, lapos medrek rendkívül sűrűn hálózta be a területet. Az egyes, ma már mesterségesen, alagsóvezéssel kiszáritott folyóágakat 100–150 m széles árvízi, ártéri lapályok választják el egymástól.

4. kép. Jászberény I lelőhely környezete, 1: a lelőhely
Fig. 4 Environment of the Jászberény I site. 1: the archaeological site

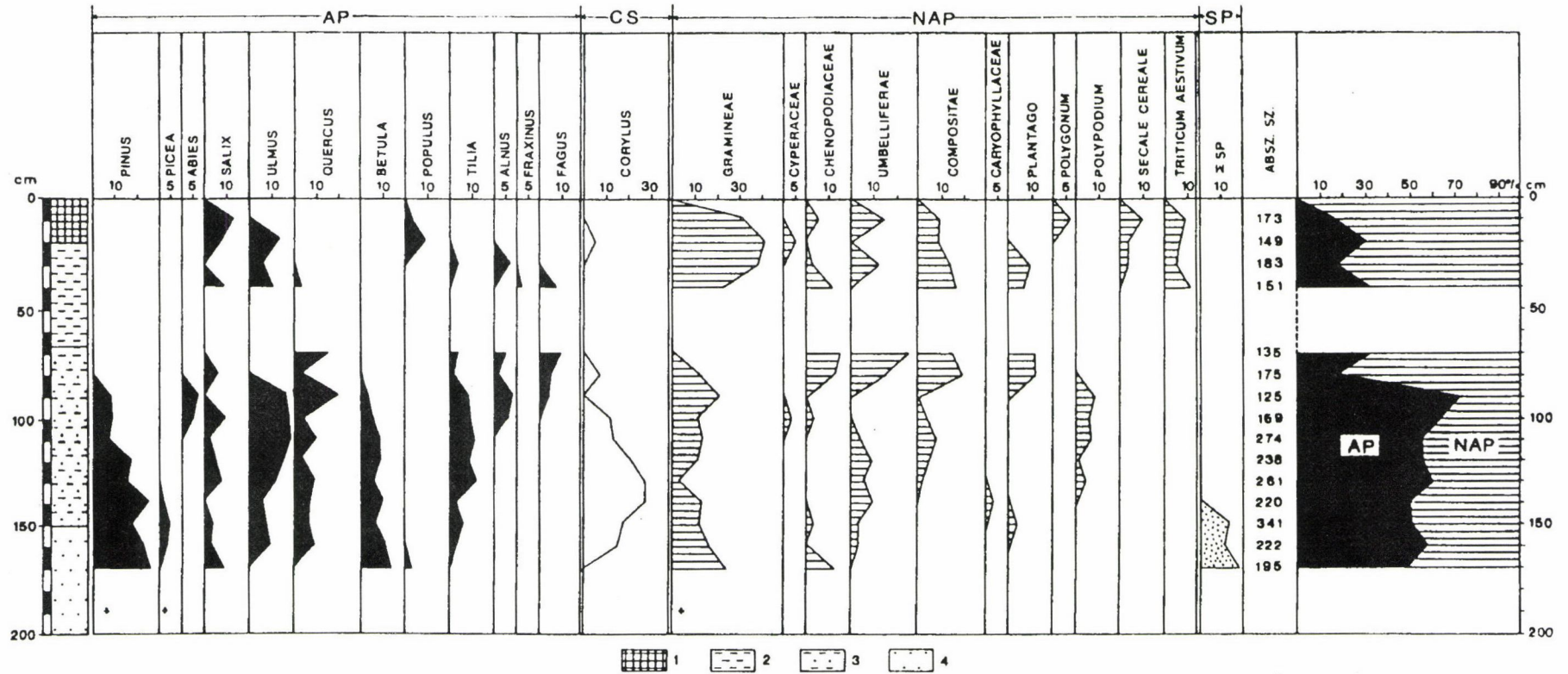
A feltöltött Ős-Zagyva-medrek átlagos tengerszint feletti magassága 89 m körüli, míg a legmagasabb pontok a 91 m-t alig haladják meg. Kifejezett, markáns folyóhátak a területen nincsenek. Az egykori, aktív erózió által kialakított partfalak úgy jöttek létre, hogy a folyóágak keleti/bal fala a magasabb (aktívan erodálódott részek), és nyugati/jobbs partjuk az alacsonyabb (akkumulációs zóna). Az enyhén aszimmetrikus folyóágak közötti lapos, ártéri felszínnek szintkülönbségei nem haladják meg a 0,5 métert.

A Jászság süllyedékterületén az Ős-Zagyva egykori medreiben a pollenanalitikai elemzésekhez szükséges szelvények kijelölése az újabb kori antropogén hatások miatt igen problematikusnak bizonyult. A kotrások, csatornaépítések és alagsóvezések miatt a feltöltődött folyómedrek üledékanyaga szennyeződött, illetve pollenanyaga megsemmisült. A régióban folytatott terepbejárásaink során értékelhető állapotban csak néhány kisebb, alig 100–200 méteres Ős-Zagyva-mederszakaszt találtunk. Az egyik ilyen érintetlen folyómeder-maradvány Jászberény I lelőhely közelében, a Meggyesi-erdőben található. 1992 nyarán az ebben az erdőben található Ős-Zagyva-mederbe mélyített geológiai szelvényünk 3 m mélyen tárta fel az üledékeket. Az üledékösszet 2 m-ig tartalmazott pollenanyagot (5–6. kép).

Az üledék szedimentológiai elemzése egy feltöltődő mederre jellemző sorozatot mutat. A fekülepzód-

cm	TAXON																																				
	PINUS sp.	PICEA sp.	ABIES sp.	Σ TÚLEVELŰ	SALIX sp.	ULMUS sp.	QUERCUS sp.	BETULA sp.	POPULUS sp.	TILIA sp.	ALNUS sp.	FRAXINUS sp.	FAGUS sp.	Σ LOMBOS FA	Σ AP	CORYLUS sp.	RHAMNUS sp.	CRATAEGUS sp.	ILEX sp.	Σ CSERJE	GRAMINEAE	CYPERACEAE	CHENOPODIACEAE	UMBELLIFERAE	COMPOSITAE	CARYOPHYLLACEAE	PLANTAGO sp.	POLYGONUM sp.	POLYPODIUM	SECALE CEREALE	TRITICUM AESTIVUM	Σ NAP	LYCOPODIUM sp.	BRYOPHYTA	PTERYDOPHYTA	Σ SP	
0- 10					12,1				2,9					15,0	15,0						31,8		4,6	14,5	8,7												
11- 20					6,7	13,4			8,7					28,8	28,8	4,7		2,7		7,4	40,9	4,7			8,1						9,8	8,7	85,0				
21- 30						5,5				3,8	7,1			16,4	16,4						38,3		2,2	12,0	13,7		9,3				2,7	5,5	83,7				
31- 40					7,9	9,9	3,3					2,0	7,3	30,4	30,4						23,2		11,9		16,6		6,6				11,3	69,6					
41- 50																					+																
51- 60																																					
61- 70							14,8			3,7	5,2		9,6	33,3	33,3								14,8	25,9	14,8		11,1						66,6				
71- 80					5,7		2,8			1,7	1,7		5,7	17,6	17,6	6,8	6,3			13,1	11,4		12,5	14,8	19,3		11,4						69,4				
81- 90	3,		6,4	14,4		16,0	19,2	2,4		8,0	8,0		4,0	57,6	72,0						20,0									8,0		28,0					
91-100	8,9		4,1	13,0	8,9	17,8	3,6	4,7		8,9	5,9			49,8	62,8	11,8				11,8	10,7	2,4	3,0		3,6					5,9		25,6					
101-110	7,3			7,3	1,8	18,2	9,1	8,0		10,9				48,0	55,3	12,8		1,8	14,6	12,8			3,6	7,3					6,2		29,9						
111-120	16,8			16,8	4,2	14,7	3,4	8,4		8,4				39,1	55,9	21,0				21,0	10,5		8,4	4,2								23,1					
121-130	15,3			15,3	6,9	11,5	8,4	5,7		11,5				44,0	59,3	26,8				26,8	2,7		5,4	1,9				3,8			13,8						
131-140	25,0	0,9		25,9		4,5	6,8	10,0		2,3				23,6	49,5	27,3				27,3	12,7		8,2	2,3							23,2						
141-150	17,6	4,4		22,0	2,9	6,5	6,5	6,5		5,9				28,3	50,3	17,6				17,6	11,7		2,9	2,9		2,9						20,4	2,9	8,8		11,7	
151-160	22,5	2,3		24,8	2,3	8,1	9,0	10,4		2,7				32,5	57,3	14,9				14,9	15,8		2,3								18,1		5,4	4,5	9,9		
161-170	25,6			25,6	7,7		12,8	2,6						23,1	48,7						23,1		11,3								34,3		12,8	4,1	16,9		
171-180	+																				+																
181-190	+	+																			+																
191-200																																					
201-210																																					
211-220																																					
221-230																																					
231-240																																					
241-250																																					
251-260																																					
261-270																																					
271-280																																					
281-290																																					
291-300																																					

5. kép. A Meggyesi-erdő geológiai profiljának pollenanalízistáblázata. Fig. 5 The palynological chart of the geological profile from Meggyesi-erdő

6. kép. A Meggyesi-erdő geológiai profiljának pollenanalízise: 1. tőzeg, 2. agyagos kőzetliszt, 3. folyóvízi homokos kőzetliszt, 4. folyóvízi homok
 Fig. 6 The palynological analysis of the geological profile from Meggyesi-erdő. 1. peat; 2. clayey silt; 3. fluvial sandy silt; 4. fluvial sand

ményt 2,0–1,4 m között folyóvízi homok (sárgásszürke, apróhomokos finomhomok) alkotta. 1,4–0,6 m között barnásszürke, finomhomokos kőzetliszt réteg húzódott. 0,6–0,2 m-ig sötétbarna, agyagos kőzetliszt szint található. A felszíntől 0,2 m-ig feketésbarna színű, jelentős szervesanyag tartalmú kőzetlisztes agyagréteg (tőzeg) helyezkedett el.

A pollenanyag alapján a folyóvízi rétegsor lerakódása a későglaciálisról napjainkig tartott. Pollenanalitikailag a következő szinteket lehetett kimutatni:

2,0–1,7 m között csak szórványosan kerültek elő pollenszemcsék (*Pinus*, *Picea*, *Gramineae*), amelyek a későglaciális korra utalnak.

1,7–1,5 m-ig igen jelentős a fenyőfélék dominanciája, de a lombos fák (*Ulmus*, *Quercus*, *Betula*) aránya is meghatározó. Csak ebben a szintben jelentek spóráanyagok. A posztglaciális kezdetének jellemző pollenspektruma ez a szint.

1,5–1,0 m-ig a fenyőfélék dominanciája fokozatosan lecsökkent, míg a lombosfa-elemek (elsősorban *Ulmus* és *Tilia*) váltak dominánssá. A szelvényen belül ebben a szintben volt a *Corylus* aránya a legjelentősebb (30%). Ebben a horizontban zárt lombos erdőt lehetett rekonstruálni (*Quercus*, *Ulmus*, *Salix*, *Tilia*), amelynek cserjeszintjében, esetleg erdőszegélyén tömegesen jelent meg a *Corylus*. A *Gramineae* pollen minimum is alátámasztja a zártabb erdei környezetet.

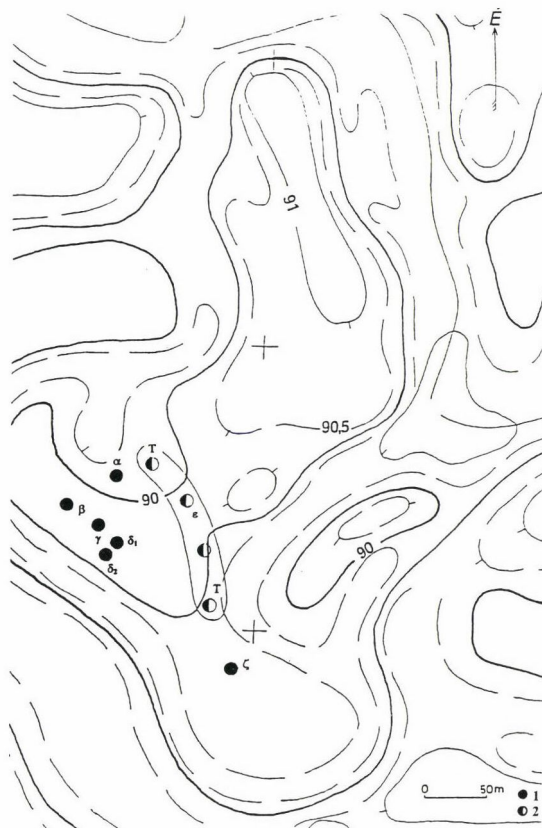
1,0–0,7 m-ig megjelennek a rétegben a *Fagus* pollenek, a *Corylus* aránya lecsökken. Ez a dominancia változás a makroklimatikus változásokat, egy hűvösebb klímaszakasz kezdetét jelzi.

0,7–0,4 m közötti szintben igen erős antropogén hatás (erdőirtás) mutatható ki. A fapollenek teljesen eltűnnek, ugyanakkor a *Gramineae* és kultúr *Gramineae* aránya dominánssá válik.

0,4 m-től a felszínig tartó pollenszakaszban újra megjelennek a fa- és cserjepollenek. Ezek aránya azonban kevesebb mint 30%. Ugyanakkor a szelvényben jelentős a kultúr *Gramineae* pollenek aránya (*Triticum* és *Secale*), ami az extenzív szántóföldi művelés kialakulását jelzi.

A mezolit tábor közvetlen környezetére a Meggyesi-erdőben található geológiai szelvénynek az 1,5–1,0 m között húzódó pollenanyagából és a Jászberény I lelőhelyen feltárt faszenek szövettani elemzéséből következtethetünk. Eszerint Jászberény I telep térségét folyómedreket kísérő kiterjedt ligeterdők vették körül. Az erdőkben a tölgy (*Quercus*), a szil (*Ulmus*), a fűz (*Salix*) és a hárs (*Tilia*) fafajok, míg a cserjeszintben a mogyoró (*Corylus*) dominált. A mélyebb fekvésű, dúsabb vegetációjú ligeterdő, mocsári erdő övezetet magasabb, szárazabb, sztyepp-erdőssztyepp növényzettel borított térszínnek övezték.

A pollenanalitikai vizsgálatok mellett elvégeztük a Meggyesi-erdőben nyitott geológiai szelvénynek a malakológiai elemzését is. A malakológiai változások szukcessziós sort alkotnak, és elsősorban a meder fo-

7. kép. Jászberény I lelőhely helyszínrajza: 1. lakófolt, 2. elpusztult lakófolt

Fig. 7 The plan of Jászberény I site. 1. artefact scatters, 2. destroyed artefact scatters

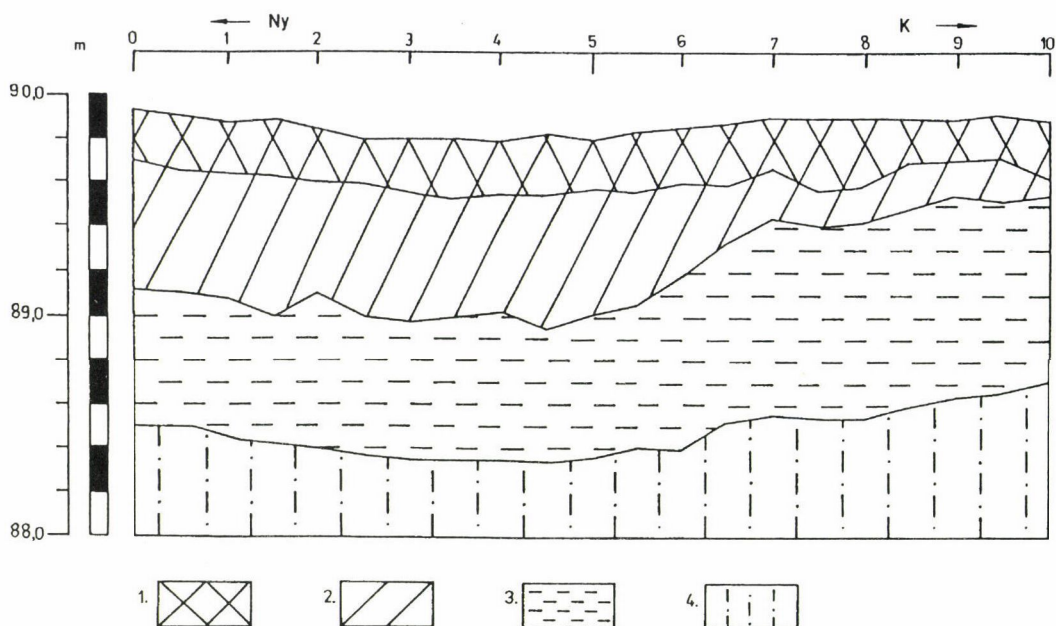
kozatos feltöltődését, a mikrohabitat megváltozását jelzik. A malakológiai vizsgálatok szerint az 1,5–1,0 m közötti szelvénytörzsből kerültek elő azok a fajok (*Viviparus contectus*, *Viviparus acerosus*), amelyeket Jászberény I lelőhely kultúrrétegéből is kimutattunk.

A Meggyesi-erdőben található Ős-Zagyva-mederben feltárt geológiai szelvény pollenanalitikai és a malakológiai vizsgálatai alapján feltételezzük, hogy a szelvény 1,5–1,0 m közötti szakasza egykorú Jászberény I mezolit telep üledékrétegével.

Jászberény I lelőhely

Jászberény I lelőhely Jászberénytől 7,5 km-re délkeletre, az Ős-Zagyva ártéri szigetén helyezkedik el (4. kép). A lelőhely mezolitikus településmaradványai a sziget nyugati részén vannak. A régészeti forrásanyagot 6 db (α, β, γ, δ, ε, ζ) 12–17 m átmérőjű településfoltban gyűjtöttük össze (7. kép). A lakófoltok egy része közvetlenül a part szélén, a többi a hajdani folyómedertől távolabb helyezkedik el.¹⁹

¹⁹ Kertész R., i. m. (1991, l. 16. jegyzet) 33.

8. kép. Jászberény I lelőhely Ny-K-i geológiai profilja: 1. recens talajszint (A réteg), 2. humuszos szubfosszilis talajszint (B réteg), 3. limonitfoltos, karbonátban gazdag agyagos kőzetliszt szint (C réteg), 4. kőzetlisztes apróhomok (D réteg)

Fig. 8 West-East geological profile of the Jászberény I. site. 1. recent soil level (layer A), 2. humus containing subfossil soil level (layer B), 3. clayey silt level with limonite spots and rich in carbonate (layer C), 4. silt containing fine-grained sand (layer D)

Jászberény I lelőhelytől a jelenlegi Zagyva 1,5 km-re keletre folyik.

A régészeti forrásanyag nagyobb felületen és intenzívebben Jászberény I lelőhely keleti részén, az ε foltban jelentkezett. Tereprendezési munkálatok következtében a lelőhelynek ezen a felén a felszín erősen lepusztult. A területen korábban intenzív talajművelés is folyt, s feltételezhetően a két ok együttesen válthatta ki a keleti részen fekvő településrész (feltehetően több lakófolt!) pusztulását. A lelőhely nyugati felén található településfoltokat a tereprendezési munkálatok csak kisebb részben érintették. Itt a leletek a felszínen csak szórványosan jelentkezhettek. Így remény volt arra, hogy a lelőhelynek ezen a nyugati részén a mezolitik kultúrréteg döntő részben sértetlen maradt, s a feltárás során a régészeti jelenségek *in situ* tanulmányozhatók lesznek. A fentebb kifejtettek figyelembevételével Jászberény I lelőhelyen ásatásra a γ településfolt látszott a legalkalmasabbnak.²⁰

Jászberény I lelőhely γ lakófoltjában, a felszín közelében 4 réteget különítettünk el: A-B-C-D (8. kép). A lelőhely rétegsorában az egyes rétegeket az archeosztratigráfiai és az üledékföldtani adatok, valamint a mollusca fauna és a geokémiai összetétel eltérései alapján tagoltuk.

A réteg. Feketésbarna színű, erősen humuszos, karbonátos recens talajszint. Az A rétegben másodlagos

helyzetben, szórványosan, középkori és jellegtelen őskori cserepeket, pattintott kova leleteket, valamint gerinces és puhatestű faunamaradványokat tártunk fel. A makrogerincek között jelen van az őstulok (*Bos primigenius* Boj.), vadló (*Equus ferus gmelini* Ant.), gímszarvas (*Cervus elaphus* L.), őz (*Capreolus capreolus* L.), madártojás (*Aves* sp. indet.). A mollusca fajok közül a *Chondrula tridens* és a *Monacha carthusiana* csak ebben a rétegben jelentkezett. A geokémiai elemzés szerint a szervesanyag-produktum ekkor volt jelentősebb a területen. A mezőgazdasági művelés és a tereprendezések következtében az A réteg jelentős része bolygatott. Ennek a rétegnek zavartalanabb típusa csak a feltöltött medrekben található meg.

B réteg. Sárgásbarna színű, humuszos, karbonátos szubfosszilis talajszint. A B réteg felső részében *in situ* feltárássra került egy őskori településrészlet. A kipreparált felszínen horizontális elterjedésben jellegtelen őskori kerámiatöredékek, kova leletek (a geometrikus mikrolitok közül a trapéz jelentkezett), valamint zoológiai (gerinces és puhatestű) maradványok voltak. A makrogerinces anyagban jelen van az őstulok (*Bos primigenius* Boj.), vadló (*Equus ferus gmelini* Ant.), gímszarvas (*Cervus elaphus* L.), mocsári teknős (*Emys orbicularis* L.). A mollusca fajok közül csak ebben a rétegben került elő a *Helix pomatia* néhány töredéke. A geokémiai paraméterek alapján ennek a rétegnek a kialakulásakor az alapkőzet mállása, az agyagásványok kialakulása volt jellemző. A kronológiai elemzések alapján a B réteg képződése az

²⁰ Kertész R., Ásatás Jászberény I középső kőkori lelőhelyen. MNM Adattár, 94. IX. Budapest, 1990 (Kéziratban).

atlantikum kezdetéig nyúlik vissza. A B réteg helyenként erősen bolygatott, a tereprendezés miatt néhol hiányzó, foltszerűen megjelenő.

C réteg. Szürkésfehér színű, limonitfoltos, agyagos kőzetliszt, ami karbonátkonkréciókban gazdag. Sztratigráfiailag a mezolit régészeti forrásanyag a C réteg felső részében, átlagosan 89,5 m tengerszint feletti magasságban, 0,15 m vastagságban koncentrált. A C réteg felső részében feltárt kőiparban a mezolitikum középső szakaszára jellemző típusok (a geometrikus mikrolitok közül a szegmens és a háromszög) fordulnak elő. A makrogerinces anyagban jelen van az őstulok (*Bos primigenius* Boj.), vadló (*Equus ferus gmelini* Ant.), gímszarvas (*Cervus elaphus* L.), őz (*Capreolus capreolus* L.), vaddisznó (*Sus scrofa ferus* L.), mocsári teknős (*Emys orbicularis* L.), madártojás (*Aves* sp. indet.). A C réteg jellemző mollusca faja a *Cepaea vindobonensis*. A Jászságban folytatott terepbejárások és rétegtani hitelesítő ásatások tapasztalatai alapján tudjuk, hogy a C réteg nem tekinthető a recens

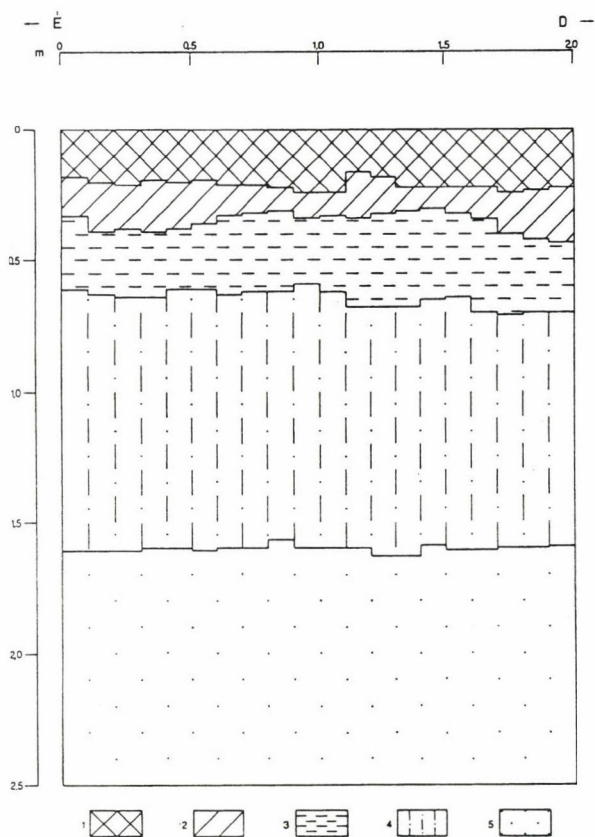
talajszint karbonáttakkumulációs zónájának. Ezt az alapján tételezzük fel, hogy karbonátos réteget találtunk olyan sztratigráfiai helyzetben, ahol a karbonátos réteg és a talaj közé folyóvízi homokrég települt. Geokémiai és szedimentológiai adatok alapján a C rétegnek a kialakulása a váltakozó kiszáradás és vízborítás hatására történt. Ez a karbonátos réteg a boreális periódusban oly módon alakult ki, hogy az árteret periodikusan elöntő víz a száraz, meleg nyarak során beszikkadt. A fluktuáló vízmozgás hatására a karbonát kicsapódott, és rétegben akkumulálódott. A karbonátréteg származása tehát ennek a többszörösen ismétlődő folyamatnak a hatásával magyarázható. Ennek a rétegnek a kialakulása a boreális periódusban történt. A C réteg jobbra bolygatatlan, csak kisebb részben sérült.

D réteg. Zöldesszürke színű, kőzetlisztes apróhomok. Régészetileg steril. A C réteg fekérege, amelyet durvább szemcseösszetételű ártéri üledékek alkotnak. Képződése az Ős-Zagyva árvizeihez köthető, annak partközélemben akkumulálódott üledéke. A D réteg mollusca faunájában – szemben a B és C rétegek faunáival – a vízi és vízparti fajok dominálnak: *Lithoglyphus naticoides*, *Lymnaea* spp., *Bithynia tentaculata*, *Succinea putris*. A geokémiai elemzés alapján ebben a rétegben a C réteghez képest a karbonátszint lecsökken. A D réteg teljesen bolygatatlan.

A régészeti szelvényben az A és a B réteg az intenzív mezőgazdasági művelés következtében számos ponton egymással keveredett úgy, hogy helyenként a C réteg is megsérült. Az utóbbi ok miatt került mezolit régészeti forrásanyag a felszínre. A C réteg korban jól párhuzamosítható a magyarországi tavi, édesvízi mészkövekkel és mészszipapokkal.²¹

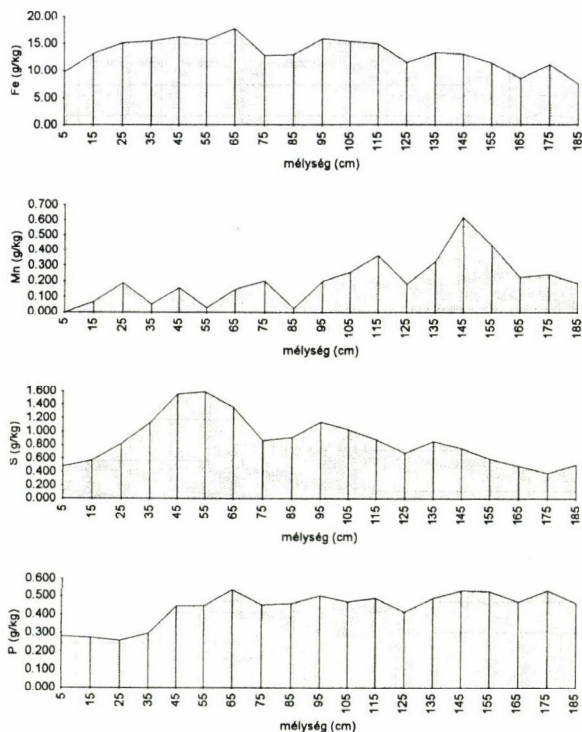
A régészeti szelvény profiljának (9. kép) geokémiai elemzésekor 6 elemet (Fe, Mn, S, P, Mg, Ca), valamint szervesanyag- és karbonáttartalmat vizsgáltunk meg 0,1 m-ként vett mintákon (10–11. kép). Az elemeket főkomponens analízisnek vetettük alá, aminek eredményeként a kémiaiailag különböző rétegeket különítettük el (12. kép). Első főkomponensbe a karbonát-, Ca-, Mg-, Fe- és a S-tartalom, második főkomponensbe a szervesanyag, a Mn- és P-tartalom került. Az elemzés alapján 5 réteget sikerült elkülöníteni a profilban, melyek megegyeznek a fentebb részletezett archeo-, bio- és litosztratigráfiai eredményekkel. A régészeti szempontból fontos C rétegnél a Mg-, Fe-, Ca-, S- és a karbonáttartalom igen jelentős. Ez az elemeloszlás is alátámasztja, hogy Jászságban I mezolit tábor egy többszörösen kiszáradó ártéri területen képződött. A kiszáradás következtében szingenezikusan csapódtak ki a különböző karbonátok.

²¹ Hertelendi E., – Sümegi P., – Szőőr Gy., Radiocarbon, 34 (1992) 833–839.

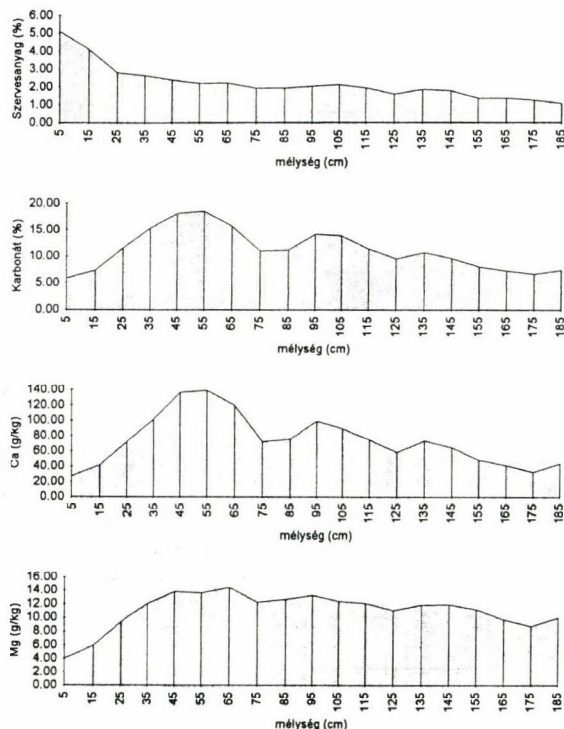

9. kép. Jászságban I lelőhely É–D-i geológiai profilja: 1. recens talajszint (A réteg), 2. humusz tartalmazó szubfosszilis talajszint (B réteg), 3. agyagos iszap szint limonit foltokkal és karbonáttal gazdag (C réteg), 4. kőzetlisztes apróhomok (D réteg): 5. folyóvízi középhomokos apróhomok (E réteg)

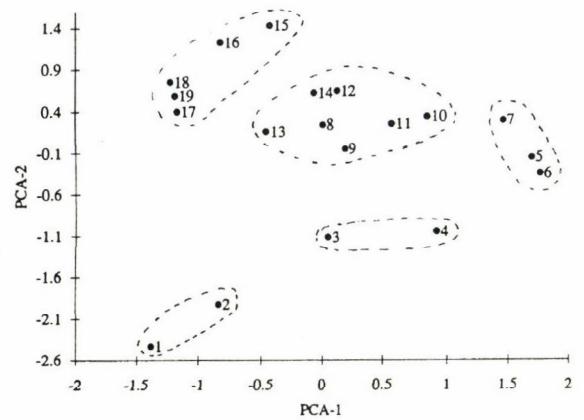
Fig. 9 North-South geological profile of the Jászság I site. 1. recent soil level (layer A), 2. humus containing subfossil soil level (layer B), 3. clayey silt level with limonite spots and rich in carbonate (layer C), 4. silt containing fine-grained sand (layer D), 5. fluvial medium-grained sand containing fine-grained sand (layer E)

10. kép. Jászberény I lelőhely geológiai profiljának kémiai elemzése
Fig. 10 Chemical analysis of the geological profile at Jászberény I site

11. kép. Jászberény I lelőhely geológiai profiljának kémiai elemzése
Fig. 11 Chemical analysis of the geological profile at Jászberény I site

12. kép. Jászberény I lelőhely geológiai profiljában a rétegek elhatárolása főkomponens analízissel
Fig. 12. Distinction between layers in the geological profile at Jászberény I site using principal components analysis

Jászberény I mezolitik település geológiáját további szelvények nyitásával és fúrásokkal (0,2 m-ként történő mintázással) tanulmányoztuk, valamint részletes üledékföldtani, őslénytani, izotópgeokémiai kutatásokat végeztünk. A közvetlenül a régészeti szelvény mellett lemélyített I. fúrás vizsgálatának eredményeit az 13. képen mutatjuk be.

A lelőhely térségének pleisztocén és holocén korú képződményei az I. fúrás által 3,2 m mélységig lettek feltárva. A feküszintet (*G* réteg) karbonátos, zöldesszürke színű, kőzetlisztes apróhomok alkotja, melyre 3,0–1,4 m közötti változó karbonát és kőzetliszt tartalmú, zöldesszürke színű finomhomokos apróhomok és középhomokos apróhomok települt (*F–D* réteg). A *C* rétegben 1,4–1,0 méter között a homokfrakció aránya lecsökkent, és zöldesszürke színű, kőzetlisztes apróhomok réteg alakult ki. 1,0–0,40 m között húzódott a *B* réteg, egy erősen karbonátos, szürkésfehér színű, agyagos kőzetliszt réteg. A felszíntől 0,40 m-ig húzódik a jelentős humusztartalmú, feketésbarna színű, poliéderez szerkezetű recens talajszint (*A* réteg). Az üledékösszetétel egyértelműen folyóvízi eredetű, feküjében durvább, fedőképződményeiben finomabb szemcseösszetételű üledékekből áll.

Az üledékstatistikai paraméterek szerint²² (δ , *Mz*, *SK*, *KG*) az 1,4–3,0 m közötti üledékszakaszt létrehozó folyóvíz jelentős és viszonylag egyenletes ülepítő energiával rendelkezett. 1,4 métertől a felszínig ez az energia fokozatosan lecsökkent, valamint a görgötve és szaltációsan szállított anyaggal szemben a lebegtetve szállított üledék került előtérbe.

A szemcseösszetétel szemilogaritmikus (14. kép) és a *C/M* diagramon²³ történő ábrázolása (15. kép) a fent leírt eredményeket támasztja alá. Így a szemcse-

²² Folk, R. L. – Ward, W. C., JSP, 27 (1957) 20–25; Inman, D. L., JSP, 22 (1952) 240–245.

²³ Passega, R., JSP, 34 (1964) 835–845.

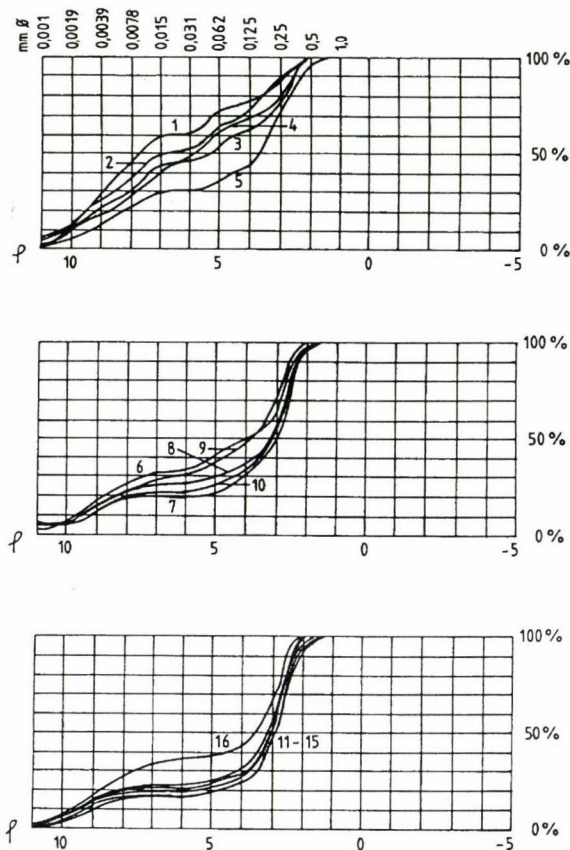

13. kép. Jászberény I lelőhely I. fúrás szedimentológiai elemzése: I. rétegsor: 1. recens talajszint (A réteg), 2. limonitfoltos, karbonátban gazdag anyagú kőzetlisztszint (B réteg), 3. kőzetlisztes apróhomok (C réteg), 4. folyóvízi kőzetlisztes homok (D réteg), 5. folyóvízi középhemokos apróhomok (E réteg), II. Szemcseösszetétel: 6. <0,002 mm, 7. 0,002–0,02 mm, 8. 0,02–0,06 mm, 9. 0,06–0,1 mm, 10. 0,1–0,2 mm, 11. 0,2–0,32 mm, 12. 0,32–0,64 mm

Fig. 13 Sedimentological analysis of borehole I at Jászberény I site. I. successive layers: 1. recent soil level (layer A); 2. clayey silt level with limonite spots and rich in carbonate (layer B); 3. silt containing fine-grained sand (layer C); 4. silt containing fluvial sand (layer D); 5. fluvial medium-grained sand containing fine-grained sand (layer E); II. Grain-size composition: 6. <0.002 mm; 7. 0.002–0.02 mm; 8. 0.02–0.06 mm; 9. 0.06–0.1 mm; 10. 0.1–0.2 mm; 11. 0.2–0.32 mm; 12. 0.32–0.64 mm

összetételi vizsgálatok alapján egy olyan folyóvízi rendszert modellezhetünk, amely kezdetben jelentősebb energiával rendelkezett, és durvább mederüledéket halmozott fel a területen (3,2–1,4 m között), majd energiája lecsökkent, és a térségben a lebegtetve (szuszpenzióban) szállított üledékek is akkumulálódtak. Az üledékösszlet felszínközeli része a talajosodás során enyhén átalakult.

Az üledék karbonáttartalmának ^{18}O és ^{13}C izotópos elemzéseivel információkat nyerhetünk az egykori klimatikus viszonyokról.²⁴ Az I. fúrás mintáinak²⁵ ilyen irányú elemzését arra használtuk fel (13. kép), hogy az üledékösszletben a pleisztocén–holocén kor határát kijelöljük. Az üledékösszlet 3,2–1,8 m közötti szaka-

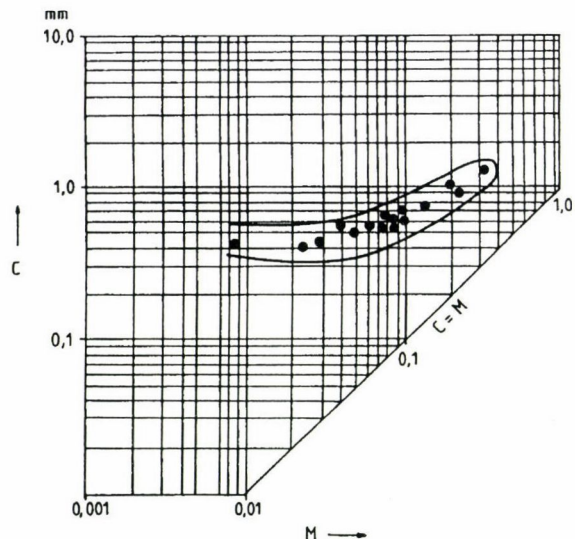

14. kép. Jászberény I lelőhely I. fúrás szedimentológiai elemzése: 1. 0,0–0,2 m; 2. 0,2–0,4 m; 3. 0,4–0,6 m; 4. 0,6–0,8 m; 5. 0,8–1,0 m; 6. 1,0–1,2 m; 7. 1,2–1,4 m; 8. 1,4–1,6 m; 9. 1,6–1,8 m; 10. 1,8–2,0 m; 11. 2,0–2,2 m; 12. 2,2–2,4 m; 13. 2,4–2,6 m; 14. 2,6–2,8 m; 15. 2,8–3,0 m; 16. 3,0–3,2 m.

Fig. 14 Sedimentological analysis of borehole I at Jászberény I site. 1. 0.0–0.2 m; 2. 0.2–0.4 m; 3. 0.4–0.6 m; 4. 0.6–0.8 m; 5. 0.8–1.0 m; 6. 1.0–1.2 m; 7. 1.2–1.4 m; 8. 1.4–1.6 m; 9. 1.6–1.8 m; 10. 1.8–2.0 m; 11. 2.0–2.2 m; 12. 2.2–2.4 m; 13. 2.4–2.6 m; 14. 2.6–2.8 m; 15. 2.8–3.0 m; 16. 3.0–3.2 m

²⁴ Buchardt, B. – Fritz, P., Handbook of Environmental Isotope Geochemistry. New York–London, 1990, 473–500.

²⁵ Hertelendi E. – Gál J. – Paál A. – Fekete S. – Györffy M. – Gál I. – Kertész Zs. – Nagy S., 3rd Working Meeting of Isotopes in Nature. Leipzig, 1987, 323.

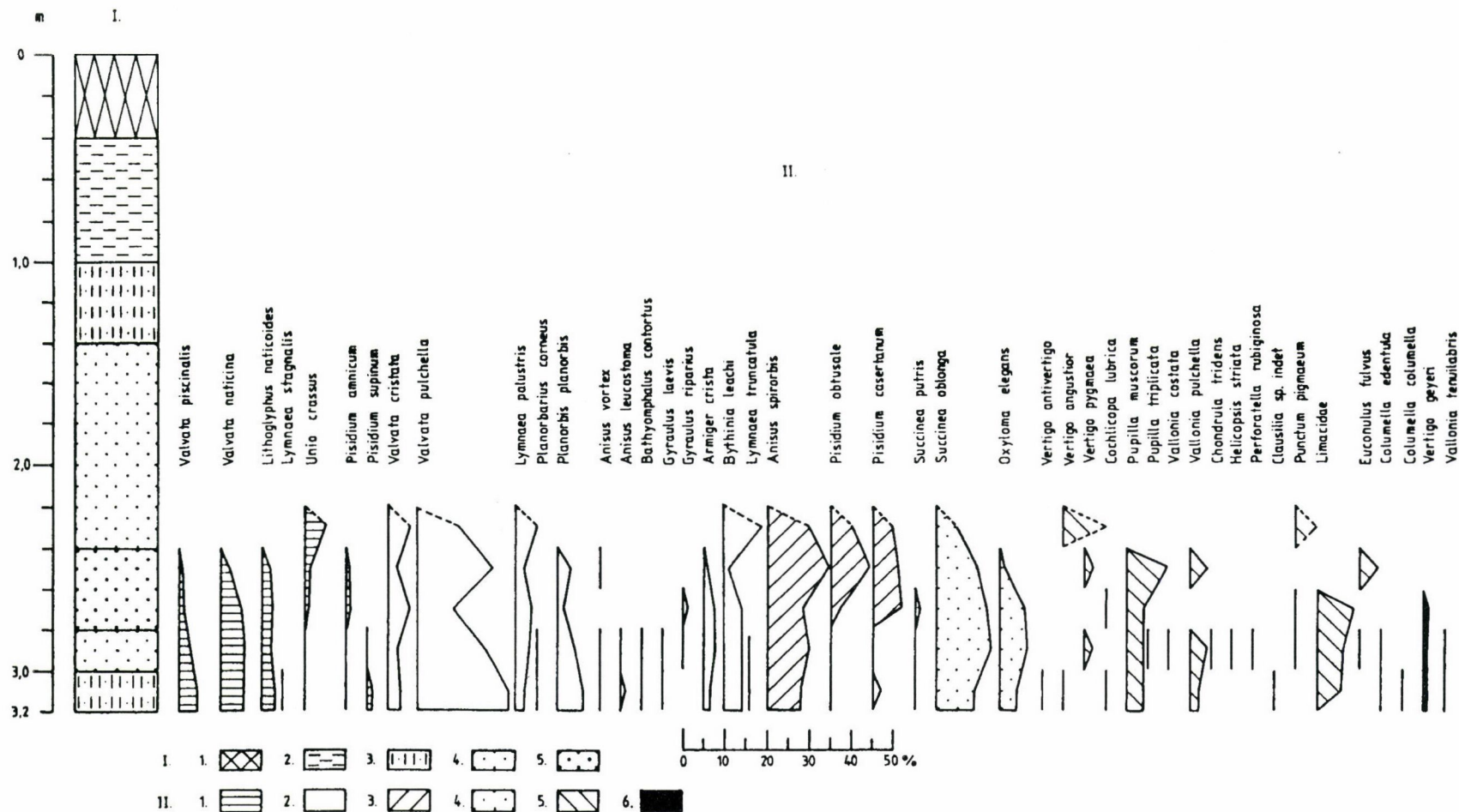

15. kép. Jászberény I lelőhely I. fúrás C/M diagramja
Fig. 15 C/M diagram of borehole I at Jászberény I site

szán az izotóp értékek ritmikus változásait figyelhetjük meg. Jelentősebb lehűlések (3,2–2,6 m és 2,2–2,0 m) és a lehűlést megszakító felmelegedés (2,6–2,2 m) mutatható ki itt. Ilyen fluktuáló klímaváltozások a pleisztocén végére jellemzőek, így az üledékösszlet ezen szakaszát pleisztocén korúnak tartjuk. A 2,0–1,8 métertől a felszínig húzódó üledékösszletet – amelynek izotóp adatai majdnem egyveretűek, és csak kisebb klímaváltozásra utalnak – holocén kori lerakódásnak tekintjük.

Az üledéktani vizsgálatok mellett előkerült quartermalakológiai anyag feldolgozását is elvégeztük (16. kép). Az I. fúrásból 46 faj 1396 egyede került elő. Malakológiaiilag csak a 3,2–2,2 m közötti szakasz volt értékelhető. A vízi fajok közül az áramló vizet kedvelő (rheofil) fajok jelenléte egyértelműen igazolja a folyóvízi üledékképződést. A hidegtűrő, hidegkedvelő löszfaunára jellemző fajok megléte az üledékösszletben bizonyítja, hogy az üledék 3,2–2,6 m közötti szakasza a pleisztocénban akkumulálódott. Az értékelhető szelvényt szakaszban az egyes fajok jelenléte és dominanciaviszonyai alapján a pleisztocén végének egy igen fontos szakaszát jelzi a feltárt fauna. A hidegtűrő, hazánkban már visszaszorult *Valvata pulchella* faj még jelentős dominanciával (8,5–22,4%) rendelkezik, és jelen vannak azok a hidegkedvelő, hidegtűrő fajok (*Columella columella*, *Vertigo geyeri*, *Vallonia tenuilabris*), melyek a pleisztocén végén visszaszorulnak a Nagyalföldről, sőt a Kárpát-medence területéről is. Ugyanakkor megjelennek azok a fajok, amelyek az alsó würm periódust²⁶ követően a holocén kezdetekor terjednek el újra (*Lithoglyphus naticoides*, *Vertigo antivertigo*, *Vertigo angustior*).

²⁶ Hertelendi E. – Lóki J. – Sümei P., Acta Geog Debr., 30–31 (1993) 65–75.

16. kép. Jászberény I lelőhely I. fúrás Mollusca-faunája: I. rétegsor, 1. recens talajszint (A réteg), 2. limonitfoltos, karbonátban gazdag agyagos kőzetlisztszint (B réteg), 3. kőzetlisztes apróhomok (C réteg), 4. folyóvízi kőzetlisztes homok (D réteg), 5. folyóvízi középhomokos apróhomok (E réteg), II. mollusca-fauna paleoökológiai csoportosítása: 1. rheofil elemek, 2. állandó vízborítást igénylő vízi fajok, 3. időszakos vízborítást igénylő vízi fajok, 4. vízparti fajok, 5. nagy tűrőképességű szárazföldi fajok, 6. pleisztocén végén kihalt, hidegtűrő elemek

Fig. 16 Molluscan fauna of borehole I at Jászberény I site. I. successive layers: 1. recent soil level (layer A); 2. clayey silt level with limonite spots and rich in carbonate (layer B); 3. silt containing fine-grained sand (layer C); 4. silt containing fluvial sand (layer D); 5. fluvial medium-grained sand containing fine-grained sand (layer E); II. paleoecological classification of the Molluscan fauna: 1. rheophilic elements; 2. aquatic species requiring constant water cover; 3. aquatic species requiring temporary water cover; 4. riparian species; 5. high tolerance terrestrial species; 6. cold-tolerant elements extinct at the end of the Pleistocene

Úgy gondoljuk, hogy ez a faunakeveredés a pleisztocén végén–holocén kezdetén, mintegy 12 000–10 000 B.P. év között játszódott le, és rendkívül hasonlít a gerinces faunában kimutatott Bajóti szakaszra jellemző különböző korú faunaelemek keveredésére.²⁷ Az általunk megfogalmazott és leírt határfauna ismert még a tószegi homokbányából²⁸ és a körösladányi téglagyárból.²⁹ A Jászságban (*Vertigo geyeri*–*Vertigo antivertigo zonula*) és a Duna-Tisza közén (*Valvata pulchella*–*Lithoglyphus naticoides zonula*) feltárt sztratigráfiai szintek³⁰ tehát nem elszigetelt jelenségek, hanem nagyobb területek biosztratigráfiai korrelációjára is alkalmas egységek.

Jászberény I lelőhely γ lakóoltójában 1990–93 között négy alkalommal folytattunk ásatást. A régészeti forrásanyaggal borított felületek feltárását mikrosztratigráfiai módszerrel végeztük. A négyéves ásatómunka eredményeként a C rétegben található mezolitikus kultúrszintet eddig összesen 110 m² nagyságban, 4–6 bontási felszín kipreparálásával kutattuk át. A C réteg kova és zoológiai leleteit horizontális elterjedés és forráscsoportonként eltérő koncentráció jellemezte. A feltárt kovaipar és faunamaradványok mellett a mezolit kultúrrétegben okkerrög és faszén darabokat találtunk. Lakóépületre és kifejezett tűzhelyre utaló nyomokat az ásatáson nem tudtunk megfigyelni. A szelvény D–DNy-i részén, az Ős-Zagyva medre felé közeledve a C réteg – melynek felső részében átlagosan 89,5 m tengerszint feletti magasságban koncentráltak a mezolit jelenségek – egy enyhe lejtőben végződött (8. kép). Ennek az egykori partnak a szélén meghatároztuk a horizontális mezolit telep kiterjedését. A part alján, 0,5 m-rel lentebb, a 89 m tengerszint feletti magasságban folytatódó C réteg már régészeti-leg sterilen jelentkezett.

Jászberény I lelőhely C rétegének tipológiaiailag meglehetősen színes kőleltárát túlnyomó részben mikrolitok alkotják, melyeket fehér patina borít. Magyarországon a mezolit kőeszközök tipológiája még nincs kielégítő módon kidolgozva. A jászberényi lithikus ipar klasszifikációjakor emiatt kisebb módosításokkal Barrière et al.,³¹ Demars–Laurent,³² Rozoy³³

és Tixier³⁴ által publikált tipológiai rendszereket vetjük alapul.³⁵

Típuslista:

Vakarók

- grattoir sur bout de lame, long (18. kép 13)
- grattoir sur éclat retouché (18. kép 12)
- grattoir unguiforme sur éclat (18. kép 11)
- grattoir à museau sur éclat (18. kép 8)
- grattoir-burin sur éclat (18. kép 9–10)

Vésők

- burin dièdre droit sur lamelle (18. kép 6)
- burin dièdre d'angle sur lamelle (18. kép 4)
- burin nucléiforme (18. kép 5)

Fúró

- perçoir simple sur lamelle (18. kép 1)

Hegyek

- pointes longues à base non retouchée
- pointe à bord gauche abattu partiel arqué (17. kép 21)
- pointe à bord droit abattu total très oblique (17. kép 22)
- pointe à droit abattu totale arqué (17. kép 17, 20)
- pointe à bord gauche abattu partiel arqué et à troncature concave partielle sur l'autre bord (17. kép 25)
- pointe à bord droit abattu total très oblique et à troncature partielle oblique sur l'autre bord (17. kép 18)
- pointe à deux bords abattus totales très obliques pointe de Sauveterre (17. kép 19)
- pointes courtes à base non retouchée: pointe à bord droit abattu totale arqué (17. kép 23)
- pointe à bord gauche abattu total arqué et à retouche partielle oblique sur l'autre bord (17. kép 26)
- pointe longue à base retouchée: pointe à bord droit abattu totale arqué (17. kép 23) pointe à bord gauche abattu rectiligne (17. kép 24)

Geometrikus mikrolitok

- triangle isocèle (17. kép 5–7, 9–10)
- triangle scalène (17. kép 8, 11)
- triangle à un côté convexe (17. kép 4)
- segment de cercle (17. kép 1–3)
- segment asymétrique (17. kép 3).

³⁴ Tixier, J., Typologie de l'Épipaléolithique du Maghreb (Paris, 1963).

³⁵ Kertész R., Die Typologie des Mesolithikums in Jazygien. Szolnok, 1992b (Kéziratban).

²⁷ Jánossy D. – Kordos L., AnnHN 1976, 685–28; Kordos L., FrK, 25 (1977) 223–228; Kretzoi M., FA, 9 (1957) 16–21; Kretzoi M. – Vértess L., ActaGeolHung 9 (1965) 141.

²⁸ Hertelendi E.–Lóki J.–Sümegi P., i. m. (1993. I. 26. jegyzet)

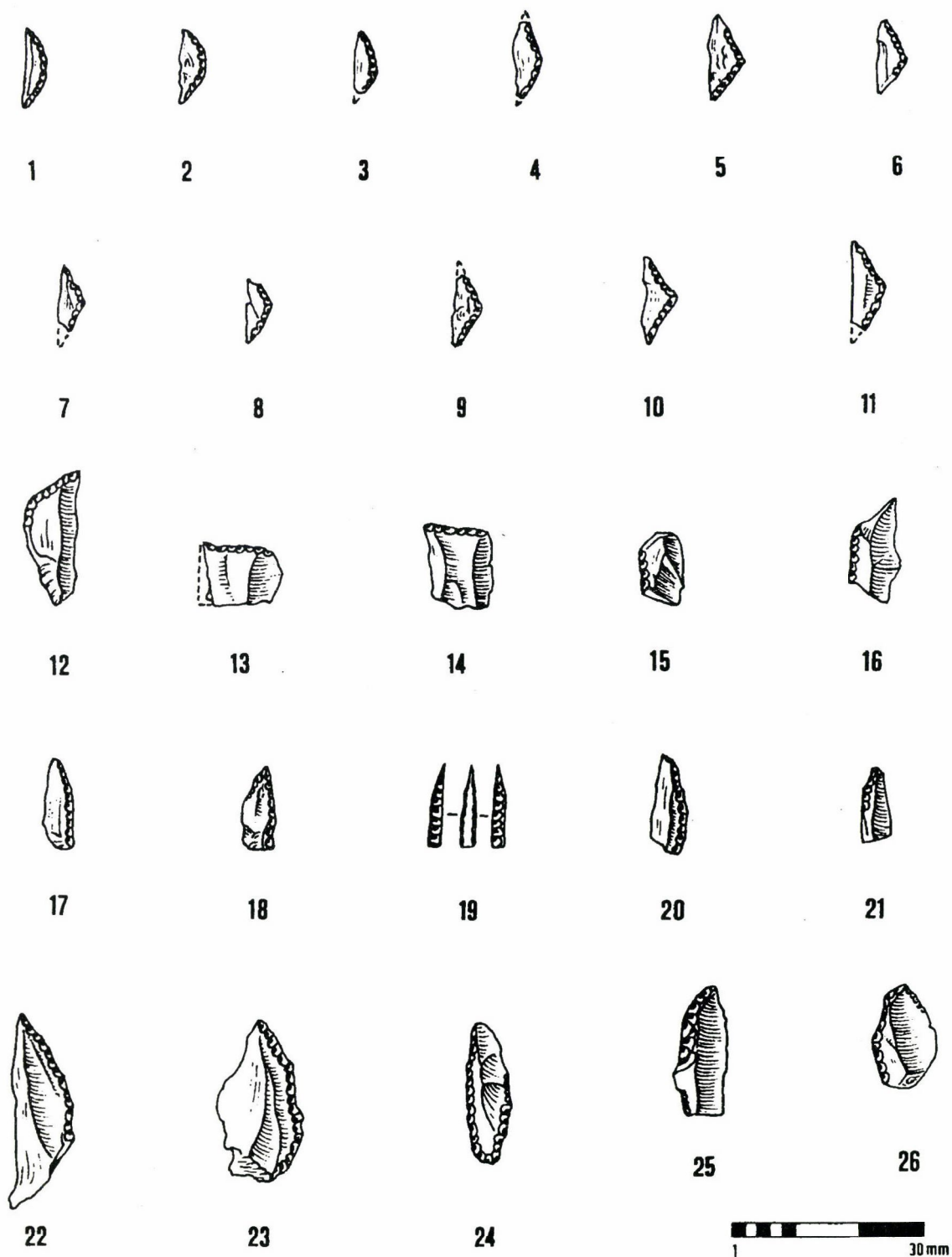
²⁹ Krollop E. – Szónoky M., AIT, 6 (1982) 17.

³⁰ Sümegi P., The Effect of the Climatic Changes on the Late Pleistocene Malakofauna of the Great Hungarian Plain. ActaBiol-Debr, 1991 (sajtó alatt).

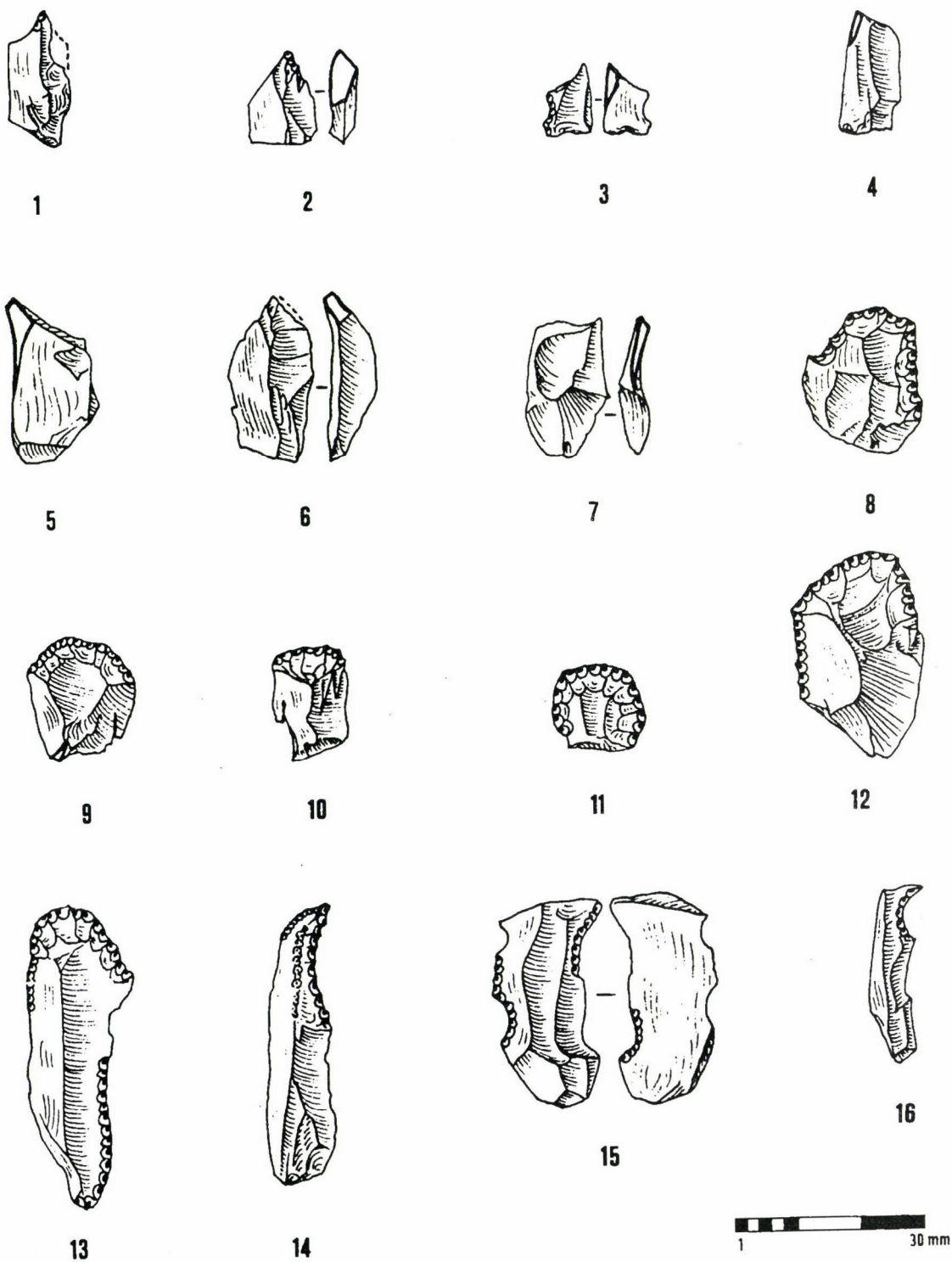
³¹ Barrière, C. – Daniel, R. – Delporte, H. – Escalon de Fonton, M. – Parent, R. – Roche, J.-G. – Rozoy, J.-G. – Tixier, J. – Vignard, E., BSPF, 66 (1969) 355–366; Barrière, C. – Daniel, R. – Delporte, H. – Escalon de Fonton, M. – Parent, R. – Roche, J. – Rozoy, J.-G., BSPF, 69 (1972) 364–375.

³² Demars, P. Y. – Laurent, P., Types d'outils lithiques du Paléolithique Supérieur en Europe (Paris, 1992).

³³ Rozoy, J.-G., Typologie de l'Épipaléolithique (Mésolithique) franco-belge (Charleville, 1978).

17. kép. Mikrolitok (1–26) Jászberény I lelőhelyről
 Fig. 17 Microliths (1–26) from Jászberény I site

18. kép. Mikrolitok (1–16) Jászberény I lelőhelyről
 Fig. 18 Microliths (1–16) from Jászberény I site

Csonkított, völgyelt, retusált, tompított eszközök

- lamelle à troncature transversale (17. kép 13–14)
- lamelle à troncature oblique (17. kép 12, 18. kép 14)
- lamelle cassée au-dessus d'une coche (18. kép 16)
- lamelle Montbani (18. kép 15)
- lamelle à bord abattu typique (17. kép 15)
- lamelle à bord abattu atypique (17. kép 16)

Microburin

- microburin sur éclat laminaire (18. kép 2., 7)
- microburin sur éclat (18. kép 3).

A Jászberényi I lelőhely *C* rétegéhez tartozó kultúr-réteg korát a kőipar alapján a középső mezolitikum második felére, a boreális periódus utolsó harmadára keltezzük.³⁶ Korábban Jászberényi I lelőhely felszínén gyűjtött kovaiparának kronológiai kereteit a boreális periódus vége és az atlantikum eleje között húztuk meg,³⁷ tehát a késő mezolitikumba datáltuk. Az ásatásokon azonban kiderült, hogy Jászberényi I lelőhely felszínén gyűjtött leletkomplexuma valójában két különböző időszakhoz tartozik. Az idősebb, *C* réteg kultúr-szintjének kőiparában még nem találhatók meg a felszíni leletanyagban meglévő fiatal elemek (pl. trapéz). A *B* réteg eszközkészletében ugyanakkor jelen vannak a *C* rétegből hiányzó fiatalabb komponensek. Jászberényi I lelőhely *B* és *C* rétegének kőiparai az intenzív mezőgazdasági művelés következtében keveredtek össze, s emiatt nem volt reális a felszíni gyűjtések adatainak kronológiai értékelése.³⁸

A Jászberényi I lelőhely *C* rétegében feltárt lithikus ipar – Jászberényi IV eddig még közöletlen felszíni leletanyagát³⁹ leszámítva – csupán egyetlen lelőhellyel, a Kárpát-medence északkeleti peremén lévő Barca I kőleltárával⁴⁰ helyezhető egy kultúr-kronológiai horizontba. A kelet-szlovákiai lelőhelyen a mezolitikus kőipar egy 3,70 × 2,90 m-es ovális alaprajzú területen koncentrálódott. Barca I lelőhely mikrolitikus kőiparát kizárólag obsziániából állították elő. A szlovákiai lelőhely kőleltárában a jászberényihez hasonlóan jelen van a burin dièdre d'angle, grattoir-burin, pointes à retouche unilatérale: pointe à bord abattu rectiligne, pointe à bord abattu arqué, triangle isocèle, triangle scalène, lamelle à troncature oblique, lamelle à coche, lamelle à bord abattu typique és lamelle à bord abattu atypique. Barca I lelőhely mezolit kultúr-rétegében a kőipar mellett meglehetősen nagy számban tártak fel faszén darabokat, melyek *Quercus*, *Fraxinus*, *Ulmus*, *Populus* és *Abies*-nek bizonyultak. F.

Prošek a lelőhelyet az atlantikumba datálta.⁴¹ Véleményünk szerint azonban Barca I lelőhely Jászberényi I lelőhellyel összhangban a középső mezolitikum második felére, a boreális periódus utolsó harmadára keltezhető.

A jászberényi mezolitikus kőleltárral időbeli egyezést mutatnak a nyugat-közép-európai kulturális zónába (Beuron-Coincy-kultúra, Sauveterrien) tartozó lithikus iparok. Így Nyugat-Szlovákiában a Mostová-i,⁴² Tomášikovo-i mezolitikus leletek,⁴³ Morvaországban és Alsó-Ausztriában pedig Smolín (¹⁴C dátum: 8315 ± 55 B.P.),⁴⁴ Přibice⁴⁵ és Kamegg⁴⁶ lelőhelyek kőiparai. Limberg-Mühlberg lelőhely kőleltára⁴⁷ bár a középső mezolitikumba datálható, de a jászberényi telep ennél az alsó-ausztriai lelőhelynél fiatalabb.

Jászberényi I lelőhely limnikus eredetű kőleltárában a kovák nagy részének felszínén több-kevesebb patinásodás figyelhető meg. A jellegzetesen tejfehér színű burok anyaga általában eléggé kompakt, ritkábban kicsit lazább, porszerű, illetve szivacsos állományú. A patinásodás vastagsága változó, akár több milliméternyi is lehet. A vizsgált minták alapján úgy tűnik, hogy az opalitok patinásodási készsége nagyobb, mint a többi változatoké. Anyagvizsgálataink a patinabevonat anyagában dehidratált opálstruktúrát jeleznek. Helyenként az ilyen bevonatok belsejében igen vékony, 0,1 mm-nél vékonyabb szürke-fehér szalagos kalcedon-opál anyagú, gömbös, fürtös struktúrák, rétegek, bevonatok, illetve üvegopálra emlékeztető gömbös bekezdések láthatók. Ahol a patinaréteg vékony, ott átüthet rajta a belső, még üde rész természetes színe, vagyis bizonyos határérték vastagság alatt a patina áttetsző. Főként az ilyen kisebb vastagságú patinásodás a darabok felületén jól kirajzolja, mintegy előhívja az anyag számos szerkezeti jellemzőjét, például mikrorétegzettségét, az egymásra épülő, sőt egymásba hatoló opál-krisztobalit és kalcedon, alárendelten kristályos kvarc struktúrákat, viszont tompítja színbeli eltéréseiket. Ugyanakkor segít a biogén beágyazások felületi vizsgálatánál is. Segítségével több lelet vékonyan patinásodott külsején figyelhettünk meg opál-krisztobalit környezetbe ágyazott, kalcedonosodott anyagú, rossz megtartású, tízedmilliméteres, csőszzerű származványokat és levéltöredékeket, amelyek feltehetőleg telepes vízínövények beágyazott reliktumai.

A patinásodás vizsgálata érdekes következtetésekre ad lehetőséget. Ahol egy kész eszközt egyenletes vastagságban borít be, ott feltehető, hogy a patina kiala-

⁴¹ Prošek, F., i. m., (1959, I. 40. jegyzet) 148.

⁴² Bárta, J., AR 12 (1960) 785–790.

⁴³ Bárta, J., AR 7 (1955) 433–436.

⁴⁴ Valoch, K., Quartär 14 (1963) 105–114; Uő., VMP 14/15 (1980) 51–56; Uő., The Mesolithic in Europe. Edinburgh, (1989) 461–470.

⁴⁵ Valoch, K., ČMM 60 (1975) 45–78.

⁴⁶ Berg, F. – Gulder, A., ArchA 19/20 (1956) 49–62.

⁴⁷ Gulder, A., ArchA 12 (1953) 5–32.

³⁶ Kertész R., i. m., (1994, I. 12. jegyzet).

³⁷ Kertész R., i. m., (1991, I. 16. jegyzet), 34, 42.

³⁸ Kertész R., i. m., (1994, I. 12. jegyzet).

³⁹ Kertész R., i. m., (1992a, I. 16. jegyzet).

⁴⁰ Prošek, F., AR 11 (1959) 145–148.

kulása valószínűleg a megmunkálás után történt, tehát az elmúlt 7–9000 esztendő terméke, s mint ilyen, az eltemetődési környezet hidrológiai és talajgeokémiai adottságaival függhet össze. E tényezők sorában kiemelten fontos szerepet játszhat a talajvíz szintjének, illetve kapilláris tartományának, a háromfázisú (talaj-víz-levegő) zónának a mozgása, a talajvíz pH-ja, hőfoka, oldási képessége, oldott anyagokban való telítettség, agresszivitása, az egyes talajosodási zónákkal (A, B, C *szintekkel*) való konstellációja, és különösen a talaj- és talajvízbeli karbonátáthalmazás (oldás–kicsapódás) folyamata. A helyi okokra visszavezethető utólagos patinásodás eszméjét erősítik azok az egyébként nem túl nagyszámú leletek is, amelyeken ez az átalakulás egyáltalán nem figyelhető meg, vagy csak igen alárendelt mértékben és egyenletes eloszlásban jelentkezik, jelezve a patinásodást előidéző helyi okok hiányát, vagyis a helyi morfológiával, a szilikátok eltérő sebességű mállásával, a talajosodással, a talajvíz-mozgással, illetve a beágyazódási mélységgel hozható összefüggésbe. Van azonban egy másik lehetőség is az egyes patinaburkok kialakulására. Nevezetesen az, hogy a jászberényi tábor mezolit vadászai eleve patinásodott törmelékanyagot gyűjtöttek össze, és viszonylag nagy szilárdsága miatt nem törekedtek e burkok eltávolítására. Emellett szól az, hogy egyes példányokon a homogén opalitos nyersanyag megmunkált felületét ékszerűen egyik irányban kivékonyodó patina borítja, amely a kivékonyodás felé haladva átmegy egy teljesen patinamentes felületbe. Ez csak úgy képzelhető el, ha egy eleve vastagon patinásodott, de magkőnek alkalmas darabot aszimmetrikusan munkáltak meg. Erre utalnak azok a leletek, amelyeknek eredeti, külső oldalát vastagabb, a magkő felé eső oldalát vékonyabb patinaréteg borítja, belsejében világosbarna limnoopalit található. Itt logikusan adódik a feltevés, hogy a belső oldal patinája a megmunkálás utáni beágyazódás során alakult ki, míg a külső oldal már azt megelőzően is patinás lehetett valamennyire. Az elmondottakat erősítik az olyan erős aszimmetriával patinásodott darabok is, ahol a leletek érintetlen felületrészein sokszorosan vastagabb az eredeti patina, mint a megmunkált felületek megmunkálás utáni patinája.

Két példányon olyan, az eredeti aprózódásból származó természetes élek is megfigyelhetők voltak, amelyeken folyóvízi szállításra utaló koptatódás, legömbölyödés észlelhető.

A Jászberény I lelőhelyen talált magkövek, szilánkok és gyártási hulladékok azt bizonyítják, hogy a kőipar jelentős részét a helyszínen készítették. A jászberényi vadásztábor eszközkészletének alapanyag-struktúrájában a kvarcitok dominálnak, míg a távolabbi nyersanyagok csak elenyésző szerepet játszanak. Jászberény I lelőhely felszínén gyűjtött kőiparán petrográfiai vizsgálatokat végeztünk. A megvizsgált kőleltárt 597 darab, 5–56 mm legnagyobb átmérőjű kova

alkotta. Összes tömege légszáraz állapotban 2004,8 g. Anyagi minőség szerinti megoszlásuk név, darabszám, tömeg és legnagyobb átmérő szerint a következő:

obszidián: 1 db (0,17 db%) 2,56 g (0,13 tömeg%) 20,0 mm

andezit: 1 db (0,17 db%) 17,73 g (0,88 tömeg%) 40,0 mm

kvarcit: 595 db (99,7 db%) 1984,51 g (98,99 tömeg%) 5,0–60,0 mm

összesen: 597 db (100 db%) 2004,80 g (100 tömeg%) 5,0–60,0 mm

A kvarcit gyűjtőnév alatt itt egy alacsony hőmérsékletű, hidrotermális oldatokból kivált kovakőzet csoportot értünk, amelyben potenciálisan adva van a vulkáni működéshez és utóműködéshez kapcsolódó kiválások több típusa: impregnációs és telérkitöltő hidrokvartcit, felszíni gejzirit, tengeri-tavi üledékként lerakódott limnokvartcit (limnoopalit, limnokalcidonit). E változatok genetikai sorba rendeződve kapcsolódnak egymáshoz, gyakran együtt fordulhatnak elő, jellegeik átfedéseket mutatnak, egymásba fonódó kristályos, kriptokristályos, kvázi-amorf és amorf struktúrák jellemzik őket. Képződési környezetük változatosságának, a képződést kísérő és zavaró jelenségek, szennyező hatások sokféleségének megfelelően színük, tisztaságuk, réteges-sávós szerkezetük rendkívül variábilis.⁴⁸ További akadályt jelent elkülönítésükben, hogy üde állapotú törmelékben sem választhatók szét teljes pontossággal, roncsolásmentes vizsgálatok nem állnak rendelkezésre azonosításukhoz, és az amúgy is apró méretű, kis tömegű, 5–60 mm-es, többségükben 10–35 mm-es leletek anyaga változóan patinásodott. Eddigi tapasztalataink szerint és a szakirodalmi közlések adatai alapján⁴⁹ sem a mikroszkópi, sem a legkorszerűbb roncsolásos kémiai és műszeres analitikai elemzések nem teszik lehetővé egy ilyen heterogén mintaegyüttes darabjainak vagy csoportjainak helyspecifikus geokémiai azonosítását. A származási hely behatárolásához marad tehát egy hagyományosabb deduktív közelítés, az összehasonlító és kizárásos alapú logikai elemzés, a forráshelyek potenciális számbavétele alapján.

A fentiekre való tekintettel kénytelenek voltunk korlátozott számú roncsolásos elemzést, tájékoztató jellegű mikroszkópi, termoanalitikai és röntgenvizsgá-

⁴⁸ *Félegyházi Zs.*, Magyarország kvarcit-előfordulásainak katasztere és távlati kutatási terve. OEAB Adattár, Budapest 1967 (Kéziratban); *Jantsky B.*, Ásványtelepeink földtana (Budapest, 1966); *Koch S.*, Magyarország ásványai (Budapest, 1985).

⁴⁹ *Pl. T. Biró K. – T. Dobosi V.*, Lithotheca Comparative Raw Material Collection of the Hungarian National Museum Budapest, 1991; *T. Biró K. – Pálosi M.*, MAFIJ (1983), 407–435; *T. Biró K. – Simán K. – Szakáll S.*, Seminar on Petroarcheology, Plovdiv (1984); *T. Dobosi V.*, FolArch 29 (1978) 7–19.

latokat végezni, ennek eredményeit a csoportosítás alapjának tekinteni, majd összehasonlító módon, alapos sztereomikroszkópi szemrevételezéssel elkülöníteni és jellemezni a kvarcit típusait. Egyidejűleg geológiai vizsgálataink tárgyául tettük Jászberény I lelőhely környékét, a Zagyva és Tarna folyók vízhalózatának⁵⁰ törmelékkúp- és mederanyagát,⁵¹ valamint a közeli középhegységi vulkáni területek,⁵² mint potenciális származási helyek ásvány-kőzettani viszonyait, hidrotermális jelenségeit. Munkánkat terepbejárásokkal, mintagyűjtésekkel, összehasonlító anyagvizsgálatokkal pontosítottuk.

Az **obszidián** egyetlen példányát egy 20 mm hosszú, 2,56 g tömegű, kúpos magkő képviseli. Egyik oldalán keskeny, 6 mm-es szélességű sávban tanulmányozható az eredeti felszíne, amely korrodált, apró likacsos, matt felület. A megmunkált részen anyaga sötét szürkésfekete, az élekben enyhén áttetsző. Tömött, üveges anyagában 3–4 db viszonylag üde, fehér, apró földpát figyelhető meg. Felülete nem patinásodott.

Az **andezit** ugyancsak egyetlen darabban van jelen a kőleltárban. A lapos, elliptikusan koptatott folyóvízi kavics egyik oldalán törött, kb. 40 mm átmérőjű, 8 mm vastag. A kavics alakját eredeti lemezes elválása határozta meg, amit jól definiál planparallel jellege és a belsejében futó párhuzamos elválási, mállási felületek jelenléte. Külsejét közel 1 mm vastag hamuszürke mállási burok vonja be, felületén rosszul felismerhető csiszolási nyomok látszanak. Friss törési felülete vörhenyes barnás sötétszürke-szürkésfekete. Szöveve pilotaxitos porfirós, irányított, folyásos jellegű. Uralkodó szintelen elegyrésze a két generációban jelentkező, helyenként zónás, idiomorf bontott plagioklász, amelynek legnagyobb példányai a 1,5 mm-t is elérhetik. Az üveges alapanyag bontott és limonittal erősen átitatott színes elegyrésze igen rossz megtartású, opacitos, kevés apró töredékét a limonit teljesen elszínezi, csiszolatban azonosíthatatlan. Egyetlen nagyobb, a kavics felületén látható töredezett példánya egy rosszul definiált hasadási szög alapján bontott amfibólnak vagy amfibólosodott piroxénnek látszik. En-

nek alapján a kőzet feltehetően amfibólos piroxénandezit lehet.

A **kvarcit** kovakőzet csoporton belül a hidrokvarcit és a gejzirit elenyésző mennyiségű, és meglehetősen bizonytalanul meghatározható. A hidrokvarcitok a kőzetek hasadékaiban feláramló termális oldatokból válnak ki, részben átitatás, részben hasadékkitöltés formájában. Az oldatok kilúgzó-kioldó hatása igen erőteljes lehet, a visszamaradó szövet és agyagos mátrix átitatásával és üregeinek, repedéseinek kitöltésével a kristályos kvarc, a kalcedonfélék és opálváltozatok, illetve ezek színezett átmenetei nagy változatosságban jelenhetnek meg, hol tömeges, hol ritmikusan rétegzett formában. Apró darabjaik nehezen különböztethetők meg a valódi rétegzésű limnikus kiválások anyagától. A gejziritek a rendszeres oldatkikömlésből származó felszíni, rétegzett kovaszugorékok, szintén tartalmaznak kalcedonos és opálos sávokat, réteggközi lencsákat, vassal színezett szalagokat, foltokat. Természetes felületeik gyakran „habos” megjelenésűek, idegen törmelékanyagot éppúgy beágyazhatnak, mint a limnikus és a telérkitöltő kiválások. Jászberény I kovaiparában legfeljebb 5%-ban valószínűsíthető az együttes részvételük. Elsősorban ott lehetett feltételezni a jelenlétüket, ahol a ritmikus kiválások nem rétegszerűek, hanem görbült, szabálytalan felületek, ahol az agyagos mátrix mennyisége domináns, illetve karakterük a hazai nagyszámú előfordulásból ismert típusjellegeiket mutatja. Gyakoriak bennük olyan kisebb üregek, amelyek falát szürke-fehér sávok kalcedon, illetve pár helyen igen apró kvarckristály borítja.

A kőipar 95–97%-át kitevő limnokvarcit alapvetően kétféle, uralkodóan limnoopalit vagy limnokalcedonit anyagú, de megjelennek ezek egymásra rétegződő, összefonódó típusai, valamint agyaggal, limonittal, tuffatörmelékkel és biogén alkotókkal kontaminált változatai is. A limnoopalitok színe többnyire sárgásbarna, barna, enyhén áttetsző. Anyaga olyan megszilárdult kovagél, amelynek adszorbeált víztartalma légszáraz állapotban 0,36–0,37%, intersticiális szerkezeti vize 1,06–1,11% körül mozog. Általánosan jellemzi egy igen finomszemcsés, mozaikos devitrifikáció, tehát egy olyan opál-krisztobalittá történő átalakulás, amely az ún. „alsó”-krisztobalit szerkezethez közelít. A színe a devitrifikáció előrehaladtával kifakul és megsürkül. Egyes rétegeiben finom eloszlású agyagos (montmorillonitos?) bemosódás teszi zavarossá, illetve ritkán vasas kicsapódások színezhetik kisebb foltokban, lencsékben, igen vékony rétegekben vörösre. Az opál-krisztobalit anyag túlnyomóan mikrorétegzett, ritkán igen apró, részben beoldott, meghatározhatatlan váztöredékek és vízi növények szövetmaradványai teszik változatosabbá. A limnokalcedonit anyagú kőtárgyak mennyisége alárendelt az opalitokhoz képest. A kalcedonit anyaga makroszkóposan leginkább kékeszürke vagy kékes árnyalatú szürkésfehér, ritkábban szürkésbarna, vagy szarusze-

⁵⁰ Mike K., Magyarország ősvízrajza és felszíni vizeinek története (Budapest, 1991); Sümei P., A Zagyva hordalékkúpjának fejlődése a felsőpleisztocénban. Debrecen, 1991 (Kéziratban); Urbancsek J., Szolnok megye vízföldtana és vízellátása (Szolnok, 1961).

⁵¹ Kozák M., Channel Conditions and Load Transport of the Zagyva between Pásztó and Jászfényszaru. Debrecen, 1992 (Kéziratban); Kozákné Torma J. – Kozák M., FTK, 111 (1981) 298–306.

⁵² Kubovics I – Pantó Gy., Vulkanológiai vizsgálatok a Mátrában és a Börzsönyben (Budapest, 1970); Magyar Állami Földtani Intézet 1:200.000-es földtani térképsorozat és magyarázó (L-34-II. Budapest, L-34-III. Eger). Budapest 1966–65; Magyar Állami Földtani Intézet, A Mátra hegység földtani térképe, 1:10.000-es sorozat és magyarázó. Budapest, 1964–79; Varga Gy., A Mátra hegység földtana (Budapest, 1975); Vargáné Máthé K., MTA (X) 6/1–4 (1973) 355–364. stb.

rű, rendszerint átlátszatlan vagy gyengén áttetsző. Összes víztartalma 0,4% körüli, vagy az alatt marad. Anyaga főleg finomszemcsés kriptokristályos, de ahol az apró (1–2 mm-es) üregek falának borításaként is megjelenik, ott szálal halmazokat alkot, amelyek élesen mutatják a halmazpolarizációt. E bevonatok gyakran sávósak. Egyes üregeket kristályos kvarc tölt ki. A kalcedonit vizsgált példányai is többségükben jól definiálható mikrorétegzettséget mutatnak, és sokukban szintén megfigyelhetők apró növényi szövetmaradványok.

Pár hidrokvarcitban olyan tizedmilliméteres csőszerrű növényi szármetszetek fordulnak elő, amelynek szegélyét sávós kalcedon borítja, belsejét pedig kristályos kvarc és kalcedon tölti ki, aszerint, hogy maradtak-e benne egykor légszákók. 4–5 minta esetében a felszín mélyedéseiben – opállal részben átitatva – olyan finomszemű, agyagos tufamaradványok tapadtak meg, amelyek felületén kis mennyiségben apró pirit és markazitkiválások, rajtuk néhol kovellines, bornitos futtatási színek jelennek meg.

A jászberényi kőipar geológiai forrásainak meghatározásánál alapvetően két megfontolásból indultunk ki. Egyik az, hogy a mezolitikum emberének egykor milyen volt a paleoökológiája, annak biogeográfiai, hidrológiai adottsága, a térszíni mozgás lehetősége. A másik az, hogy potenciálisan hol juthatott hozzá leggazdaságosabban a már ismert nyersanyaggyűjtéshez. Utóbbihoz kiegészítő kérdésként csatolandó, hogy származhat-e a nyersanyag egyetlen forráskörzetből, és hogy ez nagy pontossággal azonosítható-e.

A holocén időszak elején a tágabb régió morfológiai és klimatikus adottságai a maihoz hasonlóak voltak. A középhegységi zónában a zárt erdőségek, a síksági területen a Tisza–Zagyva rendszer igen nagy térségeket bekalandozó, árvizekkel elárasztott áradmányterületei nehezítették a mozgást. A Mátra környezetében éppen az átmenetet jelentő szárazabb hegylábak és előtereik, a hegységből kilépő Zagyva és Tarna hordalékkúpjai jelentették a legkedvezőbb mozgási környezetet. A víz közelségét igénylő, mezolit vadász-gyűjtőgetők számára könnyebb és biztonságosabb lehetett a közlekedés a nagyjából É–D-i irányú folyóvölgyek mentén, mint arra merőlegesen. Következésképpen az eszközkészítéshez szükséges nyersanyagokat is elsődlegesen É–D-i irányban keresték, behatolva a hegyközi kis medencékbe, és a patakokat, valamint azok hordalékát követve juthattak el a medrekben és a hordalékkúpok anyagában általunk is megtalált nyersanyagokhoz, illetve ezek Mátra-hegységi forráshelyeihez (2–3. kép). Hatvan és Gyöngyös városok között gyakorlatilag minden D-re futó patak hordalékában találhattak andezitet, illetve hidrokvarcitot és limnokvarcitot, mivel e patakok vízgyűjtője kiterjed a mátrai miocén andezites rétegvulkáni összlet közép-mátrai és nyugat-mátrai érces területeire, illetve a centrális kaldera szerkezet pereméit

kísérő nagyszámú, tektonikus vonalakhoz kötött hidrotermális kovásodási zónáira és az ezt szegélyező limnikus kovaképződmények területeire. A Zagyva kavicsos hordalékkúpján Hatvantól 4–6 km-re DK-re régóta folyik építőipari célú felszíni kavics- és kavicsos durvahomok bányászat. Vegyes anyagában az andezit mellett mátrai eredetű hidro- és limnokvarcit bőségesen található, legnagyobb példányai a 10 cm-t is meghaladhatják, bár többségük jóval apróbb ennél. A folyószabályozás (gátrendszer, mederátvágások, tározók, erőművek, stb.) miatt a Zagyva hordalékszálító képessége századunkban jelentősen megváltozott, de pleisztocén végi kavicsos hordalékai elérhető mélységközben Jászfényszaruig (a lelőhelytől északra 20 km-re) követhetők.

A jászberényi mezolit vadásztábor embere tehát egyrészt a terület mozgó vízi hordalékaiban közvetlenül, hordalékkúpjaiból néhány 10 kilométeren belül, és a mátrai feltárásokból 25–50 km-es távolságot megtéve juthatott hozzá eszközeinek nyersanyagához. Bizonyos jelek (pl. koptatottság, kétféle patinásodás, eszközméret, az intenzív kovafeldolgozás, stb.) arra utalnak, hogy valószínűleg mindhárom lehetőséget igénybe vette. Ha a potenciálisan szóba jöhető, legkedvezőbb fekvésű eredeti geológiai forráshelyeket vesszük sorra a Középső-Mátra déli és a Nyugat-Mátra déli és nyugati peremén, a kisebb-nagyobb lelőhelyek száma akkor is tekintélyes, hidrokvarcitok szempontjából meghaladja a 100-at, limnokvarcit-gejzirit szempontjából az 5-öt illetve 10-et. Előbbiek sok kisebb és kevés nagyobb előfordulásban ismertek, míg a limnikus képződmények inkább néhány relatíve nagy kiterjedésű (1–5 km-es átmérőjű) területre koncentrálódnak. Ez az elrendeződés részben könnyíti, részben nehezíti az eredeti forráskörzetek behatárolását. Annál is inkább, mert az ércesedési zónákban és a hidrotermális metasomatikus pszeudokálitrichitosodások nagyszámú felszínre bukkanó foltjain is megtalálhatók a különféle agyagos, kovás sorozatok, számos helyen pedig talajban, felszíni közettörmelékben nagy felületeken elszórtan lehet jáspis- és opáltörredéket, gejzirittörmeléket találni anélkül, hogy pontos származási helyét ismernénk. Egyes körzetekben (pl. Gyöngyössolymosi Asztaghegy kvarcitja, Gyöngyös-oroszi érces-kovás zónák, Szurdokpuszpöki limnokvarcitos és menilites diatomit stb.) a bányászat erősen érintette, részben letermelte ezt az eszközkészítésre kiválóan alkalmas anyagokat tartalmazó összletet.⁵³ Gyakorlatilag tehát kimondható, hogy a gejzíres, hőforrásos, hidrotermális, limnikus tevékenység és közetképződés a Mátra egész délnyugati részén általános, intenzív, rendkívül kiterjedt, ugyanakkor sporadikusan szétszórt és változatos. Ebből következik,

⁵³ Félégyházi Zs., i. m. (1967, 48. jegyzet); Jantsky B., i. m. (1966, I. 48. jegyzet); Varga Gy., i. m. (1975, I. 52. jegyzet) stb.

hogy Jászberény I iparának nyersanyaga bizonyára nem egyetlen forráshelyről származik, akár hordalék-ból, akár eredeti környezetében lett begyűjtve.

A két legkiterjedtebb kvarcitelfordulás a Gyön-gyösoroszi bányatelep környéke és a Szurdokpüspöki miocén diatomitos üledéksor egyaránt jól feltárt, tör-melékei széles övben szétszóródtak, és hordalékokban is jelentős mennyiségben megtalálhatók. E két körzet közül a hidrotermális kovaképződmények kifejlődési jellegei alapján inkább a Délnyugat- és Nyugat-Mát-ra forráshelyei és hordalékai tűnnek a vizsgált kőipar nyersanyagához közelebb állónak. Különösen a Szur-dokpüspöki diatóma bánya környezete tűnik valószínű-nek. A több kilométer kiterjedésű és helyenként a 250 m-es vastagságot is meghaladó limnikus összetett itt közel 800 m-es folton felszínre bukkan, erózióknak kitett völgyoldalokban is megtalálható. A diatómás ré-tegsort limnokvarcit, limnoopalit, karbonátos horzsa-kőtufa, tufitos márga, tufás mészkő és kisebb agyag-bemosódások tagolják. É-i szegélyén csaknem 400 m-es szélességben, időszakos vízmosások eróziós bevágódásával szabdalva limnokvarcit, opalit és ge-jzirit tömeg bújik felszínre. A bizonytalanul meghatá-rozható, bontott anyagú andezitkavics szintén lehet nyugat-mát-rai eredetű. Az egyetlen obszidián magkő a Tokaj-Eperjesi-hegységből mint távolsági import került a lelőhelyre.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a Jászbe-rény I mezolit lelőhely felszínén gyűjtött, pattintott kőiparának nyersanyaga uralkodóan limnikus eredetű kovakőzet, amely a Délnyugat-Mát-ra területéről (fel-tehetően főként Szurdokpüspöki környékéről), illetve az itteni képződmények lehordott folyóvízi horda-lékaiból származik. A jászberényi lelőhely kőleltárá-nak nyersanyaga karakterében nagyon hasonló Jász-telek I mezolit lelőhely kőiparához.⁵⁴

A Jászberény I lelőhelyen feltárt zoológiai mara-dványok kizárólag vad faunához tartoznak. A Jász-ság változatos felszín-morfológiai, vízrajzi és vegetációs arculatának megfelelően a tábor mezolit vadásza a Kárpát-medence hat új, holocén növényevő nagyem-lősből ötre vadászott, és ezeket eredményesen el is ejtette (1. táblázat).

A mezolitikus C réteg vadászszákmányában abszo-lút domináns az őstulok (*Bos primigenius* L.). Feltűnő a ragadozó és/vagy a prémes állatok hiánya. Ezek maradványai – az *Asinus hydruntinus* makrogerinces leletekhez hasonlóan – a feltárt táborrészből nem ke-rültek elő. A csontanyag összetétele egyrészt vissza-tükrözi a terület tekintélyes fitomassza produktumát, jelentős eltartó képességét, ugyanakkor számos ember összehangolt, specializált vadászatát is jelzi. A magá-nyos vadak (vadló, gímszarvas bika, vaddisznó) és a

Réteg	A	B	C
Őstulok (<i>Bos primigenius</i> Boj.)	15	2	40
Vadló (<i>Equus ferus gmelini</i> Ant.)	26	9	1
Gímszarvas (<i>Cervus elaphus</i> L.)	1	5	11
Őz (<i>Capreolus capreolus</i> L.)	1	–	2
Vaddisznó (<i>Sus scrofa ferus</i> L.)	–	–	9
Mocsári teknős (<i>Emys orbicularis</i> L.)	–	1	1
Madár (<i>Aves</i> sp. indet.)	2	–	1

1. táblázat. Jászberény I lelőhely A-B-C rétegeinek makrogerin-ces faunalistája (1990–1992-es ásatás). Dr. Vörös I. (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) meghatározása.⁵⁵

Table 1 List of the macrovertebrate fauna from layers A-B-C of Jászberény I site (1990–1992 excavations). Determinations by Dr I. Vörös (Hungarian National Museum, Budapest).⁵⁵

csordaállatok (őstulok, gímszarvas tehén, őzek) elej-tése eltérő vadászati módszert és vadásztechnikát igényelt. Az Alföld-peremi vadászat tavasz végi – nyár eleji, vagy nyár végi – őszi időszakban történhetett.

Jászberény I lelőhelyen az ásatás folyamán nagy-számú Mollusca maradványt tártunk fel (2. táblázat). A lelőhely A és D rétegeiben egyértelműen a vízi fajok, míg a B és C rétegekben a szárazföldi fajok dominálnak. A B és C rétegben az apró vízi fajok az időszakos elöntést jelzik. A B és C rétegben a nagy-testű fajok, pl. *Cepaea vindobonensis*, *Helix pomatia* és az *Unio pictorum* jelentős aránya (B rétegben 86,84%, C rétegben 78,6%) az egykori antropogén szelekciót mutatja (a B réteg kiértékelésénél figyelem-be kell venni, hogy az előkerült egyedszám nem reprezentatív!). A Jászberény I lelőhelyen feltárt Mollus-ca fauna alapján a D réteg kifejezetten vízparti fáci-esben, a C réteg erdőssztyepppei környezetben, az A réteg nedves réten, ártéri területen alakult ki.

Jászberény I lelőhely C rétegének puhatestű leletei arra utalnak, hogy a mezolit populáció létfenntartásá-ban a meghatározó vadászon kívül a gyűjtögetés is szerepet játszott. Madártojás és teknőspáncél (*Emys orbicularis* L.) mellett a felhalmozott héjmennyiség-ből megállapítható, hogy a puhatestűek jelentős kiegé-sztítő táplálékot jelentettek a mezolit embereknek. A régészeti szelvény C rétegében feltárt Mollusca fauna 131 egyedből áll, melyek 12 fajhoz tartoznak. A C rétegben előkerült nagyobb testű Mollusca-fajok egyedei különböző sérülések nyomait viselték. A *Ce-paea vindobonensis* faj 75 példányából 68 db (91%) sérült volt. Az *Unio pictorum* héjak keresztbe, a *Vi-viparus acerosus* és a *Viviparus contectus* héjak hosszában el voltak törve. Ezek a héjsérülések, héjhi-ányok nem az üledékréteg nyomására alakultak ki, hanem tudatos, emberi tevékenységre utalnak. Véle-ményünk szerint a mezolit vadászok fogyasztották eze-

⁵⁴ Kozák M., Preliminary Report on the Raw Material of the Chipped Stone Industry at Jásztelek I. Szolnok, 1993. (Kéziratban)

⁵⁵ Dr. Vörös Istvánnak ezúton is köszönetünket fejezzük ki az állatcsontanyag feldolgozásáért.

Réteg	A		B		C		D	
	db	%	db	%	db	%	db	%
<i>Viviparus contectus</i> (Millet, 1813)	4	1,90	–	–	5	3,85	–	–
<i>Viviparus acerosus</i> (Bourguignat, 1862)	–	–	1	2,63	5	3,85	7	2,26
<i>Valvata piscinalis</i> (Müller, 1774)	–	–	–	–	–	–	1	0,32
<i>Lithoglyphus naticoides</i> (C. Pfeiffer, 1828)	–	–	–	–	4	3,04	10	3,23
<i>Bithynia tentaculata</i> (Linnaeus, 1758)	–	–	–	–	3	2,28	37	11,97
<i>Lymnaea stagnalis</i> (Linnaeus, 1758)	8	3,81	–	–	–	–	2	0,64
<i>Lymnaea palustris</i> (Müller, 1774)	1	0,48	–	–	–	–	4	1,29
<i>Lymnaea truncatula</i> (Müller, 1774)	–	–	–	–	–	–	1	0,32
<i>Lymnaea peregra</i> (Müller, 1774)	–	–	–	–	–	–	3	0,97
<i>Planorbis planorbis</i> (Linnaeus, 1758)	16	7,62	2	5,26	1	0,76	44	14,24
<i>Anisus spirorbis</i> (Linnaeus, 1758)	116	55,23	2	5,26	7	5,33	89	28,80
<i>Anisus spirorbis</i> (Linnaeus, 1758)	–	–	–	–	–	–	5	1,62
Vízi Gastropoda fajok összesen:	145	69,04	5	13,15	25	19,11	203	65,66
<i>Succinea putris</i> (Linnaeus, 1758)	–	–	–	–	1	0,76	72	23,30
<i>Succinea oblonga</i> (Draparnaud, 1801)	–	–	–	–	1	0,76	4	1,29
<i>Chondrula tridens</i> (Müller, 1774)	33	15,71	–	–	–	–	–	–
<i>Helicopsis striata</i> (Müller, 1774)	1	0,48	–	–	–	–	–	–
<i>Monacha cartusiana</i> (Müller, 1774)	7	3,33	–	–	–	–	–	–
<i>Zonitoides nitidus</i> (Müller, 1774)	1	0,48	–	–	–	–	–	–
<i>Cepaea vindobonensis</i> (Férussac, 1821)	23	10,95	26	68,42	75	57,24	18	5,82
<i>Helix pomatia</i> (Linnaeus, 1758)	–	–	4	10,52	–	–	–	–
Szárazföldi Gastropoda fajok összesen:	65	30,95	30	78,94	77	58,76	94	30,41
<i>Unio pictorum</i> (Linnaeus, 1758)	–	–	3	7,90	27	20,60	5	1,62
<i>Unio crassus</i> (Retzius, 1799)	–	–	–	–	1	0,76	1	0,32
<i>Anodonta cygnaea</i> (Linnaeus, 1758)	–	–	–	–	1	0,76	2	0,64
<i>Sphaerium rivicola</i> (Lamarck, 1799)	–	–	–	–	–	–	3	0,97
<i>Pisidium amnicum</i> (Müller, 1774)	–	–	–	–	–	–	1	0,32
Bivalvia fajok összesen:	–	–	3	7,90	29	22,12	12	3,87
Összes Mollusca faj:	210	99,99	38	99,99	131	99,99	309	99,99

2. táblázat. Jászberény I lelőhely A-B-C-D rétegeinek puhatestű faunalistája (1990–1993-as ásatás)
Table 2 List of the Molluscan fauna from layers A-B-C-D of Jászberény I site (1990–1993)

ket a puhatestűeket. A neolit, réz- és bronzkori telep-
helyek konyhahulladékainak elemzéséből tudjuk,⁵⁶
hogy több kultúrában is igen jelentős volt a puhates-
tűek táplálékként történő hasznosítása a Nagyalföldön.
Ezekben a kultúrákban a különböző *Unio* fajokat (*U.*
crassus, *U. tumidus*, *U. pictorum*) fogyasztották első-
sorban, míg a *Cepaea vindobonensis* csak 1–2 egyed-
del jelentkezett. Ugyanakkor az általunk feltárt mezo-
lit lelőhelyen a *Cepaea vindobonensis* aránya 57%,
míg *Unio*-félék aránya 21%-nak adódott. A mezolit
és a későbbi korok puhatestű fogyasztásában jelent-
kező táplálkozási különbség több okra vezethető
vissza. Ezek közül az egyik ok feltehetően az volt,
hogy a *Cepaea vindobonensis* viszonylag nagy testű,
így könnyebb észrevenni, és kiadósabb táplálékot biz-
tosít, mint az apróbb szárazföldi fajok. Ugyanakkor a
másik oka a jelentősebb arálynak az, hogy ez a pon-
tusi–közép-európai elterjedésű faj a holocén periódus

kezdetén megjelent az Alföldön, és 10 000–8000 B.P.
év között szinte egyeduralkodó volt az alföldi száraz-
földi malakofaunában (*Cepaea vindobonensis* – ma-
lakológiai alapon felállított – biosztratigráfiai zonu-
la).⁵⁷ A fentiek mellett feltételezhetően a különböző
táplálkozási szokások is szerepet játszottak az eltérő
arány kialakításában.

A radiokarbon adatok Jászberény I lelőhely C réte-
gének a korát a boreális periódus második felére, vé-
gére állítják. Így a Jászberény I lelőhely telephulladé-
kában domináns szárazföldi Mollusca-faj, a *Cepaea*
vindobonensis héjának ¹⁴C kora Deb-1666: (δ ¹³C_{PDB}
–7,61) 8030 ± 250 B.P. A mezolit kultúrszint beágya-
zó közegének üledékkarbonátjából nyert ¹⁴C dátumok
pedig Deb-2466: (δ ¹³C_{PDB} – 10,09) 7350 ± 80 B.P.
és Deb-3155: (δ ¹³C_{PDB} – 10,35) 7154 ± 62 B.P.

⁵⁶ Czögler K., Dolg 9/10 (1934) 298–303; Domokos T., BMMK
(1980) 112–113.

⁵⁷ Sümei P., Upper Pleistocene Evolution History of the Haj-
dúság (Hungary) Region, on the Basis of Stratigraphical, Paleon-
tological, Sedimentological and Geochemical Investigations. Deb-
recen, 1989, B.Sc. Dissertation (kéziratban); *Uő.*, i. m. (1991, I.
30. jegyzet).

A régészeti és paleoökológiai elemzésből megállapítható, hogy az Alföldön elsőként azonosított mezolitikus lelőhelyek a pleisztocén végén–holocén kezdetén kialakult, mintegy 600–800 km² felszínű süllyedésterületnek a centrumában, megközelítőleg 100 km²-es területen találhatók. A mikrorégióban ez ideig közel 100 szezonális megtelepedésnek a nyomát találtuk meg, melyek között relatív kronológiai különbségek mutathatók ki.⁵⁸ A mezolitikus táborhelyek korábbi hiányát az okozta, hogy a kutatók nem vizsgálták, illetve nem értelmezték a pleisztocén végén–holocén kezdetén lejártsódott felszínfejlődést az Alföldön, így nem ismerték fel az élő folyóvíztől távolabb elhelyezkedő, elhagyott és feltöltődött óholocén mederhálózat régészeti jelentőségét. Az általunk vizsgált jászági süllyedésterületen az Északi-középhegységben kilépő É–D irányú folyók összefolyása révén egy speciális ökológiai állapot jött létre, amely csak a süllyedékre és a folyók környezetére volt jellemző. A terület értékét a mezolitikus vadászok szempontjából tovább növelték a közeli és jól megközelíthető kovanyersanyag lelőhelyek. Ugyanakkor tudnunk kell, hogy az Észak-Alföldön hasonló alaphelyzetű, viszonylag kis kiterjedésű (500–800 km²), pleisztocén végén–holocén kezdetén kialakult fióksüllyedékek több helyről is ismeretesek. Ezekről a süllyedékekről korábban több, bizonytalan helyzetű mezolitikus leletegyüttes került elő (pl. Tarpa).

Jászberényi I lelőhely jelentőségét nem csak az adja, hogy az Alföldön elsőként történt meg az azonosítás, hanem időrendi helyzete is. A jászberényi kőipar ugyanis a hazai középső kőkorszakban ez ideig még hiányzó kronológiai horizontot reprezentál. Szekszárd-Palánk⁵⁹ és feltehetően Sződliget⁶⁰ lelőhelyek a mezolitikum idősebb szakaszába tartoznak. Jászberényi I lelőhely ezzel szemben már a középső mezolitikum második felére datálható. Jászberényi I lelőhely közelében az újabbban feltárt Jásztelek I lelőhely a tipológiai és sztratigráfiai adatok alapján pedig már a következő kronológiai szakaszba, a késő mezolitikumba keltezhető.⁶¹

A Kárpát-medence mezolitikus lelőhelyeinek kulturális-kronológiai klasszifikációját legrészletesebben J. K. Kozłowski és S. K. Kozłowski végezte el. Kutatásaik eredményeit összefoglaló tanulmányokban közölték.⁶²

Szerintük a Kárpát-medence mezolitikus iparainak fejlődésére a kora holocénben 3–4 kulturális zóna volt hatással, melyek közül a balkáni Tardigravettien játszotta a legjelentősebb szerepet. Megállapították, hogy a Kárpát-medencében a pleisztocén legvégén fontos kulturális változás zajlott le. Ekkor a Balkán felől Tardigravettien expanzió érte el a Dunántúlt és Szlovákiát (Szekszárd-Palánk, Spišská Belá, Nitra III). Későbbiekben a Tardigravettien hagyomány továbbfejlődne a régióban, és lelőhelyei feltűnnének a Dunántúlon és Szlovákia (Kaposhomok, Győr környéke, Hurbánovo, Dolná Streda) mellett az Alföldön (Hajdukovo, Bačka Palanka, Sződliget, Szolnok – Tószeg-Áldozó halom?), a Partiumban (Ciemești II) és Erdélyben (Cremenea, Gilma). J. K. Kozłowski és S. K. Kozłowski szerint a Tardigravettien Kárpát-medencei térnyerésével párhuzamosan a nyugat- és közép-európai kulturális zónák hatásai is kimutathatók a régió északi peremterületein. Így Nyugat-Szlovákiában a Chojnice-Pienki kultúra/Sauveterrien kultúra (Sered' I, Mostová, Tomášikovo), Kelet-Szlovákiában pedig a Beuron-Coincy kultúra lelőhelye határozható meg (Barca I).

Amikor J. K. Kozłowski és S. K. Kozłowski a Kárpát-medencei mezolitikus kőiparokat elemezte, akkor még csak a peremterületeken és zömében korlátozott forrásértékkel rendelkező, szűk szériák voltak ismertek a régióból. Ennek következtében a jórészt nem reprezentatív mennyiségű, sztratigráfiai alapokat nélkülöző mezolitikus kőiparok kulturális-kronológiai besorolása számos ponton vitatható.⁶³ Új szempontú vizsgálataink szerint a balkáni Tardigravettien kultúra extenziója a Kárpát-medencének csak a déli részét érintette. A Kárpát-medence északkeleti részén a fiatalabb felső paleolitikumban Gravettien iparok fejlődtek. Ezt a Gravettien alapot a pleisztocén végén északnyugat–nyugat felől kulturális hatások érték. A Nagyalföld északnyugati részén kimutatott jászági mezolitikus ipar ennek az epipaleolitikus tradíciókat folytató technokomplexumnak a regionális változatát képviseli. A jászági mezolitikum ennek megfelelően a Tardigravettien/Epitardigravettientől alapjaiban eltérő irányú és tartalmú kapcsolatokkal rendelkezett. A jászági mezolitikum kultúr-kronológiailag, tipo-technológiailag, paleoökológiailag a Kárpát-medence északi részén található lelőhelyekhez kapcsolódik szorosán (Sered' I, Barca I, Kamenitsa I, Ciemești II). A jászági mezolitikus kőleltárak viszont markánsan elkülönülnek a déli balkán-mediterráni Tardigravettien/Epitardigravettien kulturális zóna lithikus iparaitól (Padina, Lepenski Vir, Vlasac stb.).⁶⁴

⁵⁸ Kertész R., i. m. (1994, 1. 12. jegyzet).

⁵⁹ Vértes L., Światowit, 24 (1962) 159–202.

⁶⁰ L. 1. jegyzet.

⁶¹ Kertész R., i. m. (1994, 1. 12. jegyzet).

⁶² Kozłowski, J. K., The Mesolithic in Europe. Warsaw (1973) 315–325; *Uő.*, PArch 33 (1982) 131–170; *Uő.*, AInt (1983) 139–149; *Uő.*, VAH II (1989) 131–148; Kozłowski, S. K., Atlas of the Mesolithic in Europe (Warsaw, 1980); *Uő.*, VMP 14/15 (1980) 301–308; *Uő.*, AInt (1984) 193–206; Kozłowski, J. K. – Kozłowski, S. K., GCBI, 14 (1978) 93–104; *Uő.*, Upper Palaeolithic and Mesolithic in Europe (Wrocław etc., 1979) 60–70; *Uő.*, PreAlp, 19 (1983) 37–56.

⁶³ Kertész R., i. m. (1994, 1. 12. jegyzet).

⁶⁴ Kozłowski, J. K. – Kozłowski, S. K., PArch, 33 (1982) 11–109; *Uő.*, PreAlp, 19 (1983) 259–294; Radovanović, I., Ranoholenska kременa industrija sa lokaliteta Padina u Dježdapu (Beograd, 1981).

Paleoökológiai adatok alapján tudjuk, hogy a mezolitikus mikrocsoportoknak az Észak-Alföldre történő behatolását a középhegységekből kiinduló, a középhegységi erdőszült régiókhoz kapcsolódó süllyedéktünetek tették lehetővé. Ugyanakkor az Alföld centrumába nyúló, folyók mentén kialakult, kedvező ökológiai adottságú korridorok nemcsak a mezolit vadászok D-DK-i irányú infiltrációját segítették elő, hanem ugyanezt az utat használta az Alföldre a Balkán felől behatoló kora neolitikus Körös-Criş népesség is észak felé történő migrációja során. Így törvényszerű, hogy a Körös-Criş kultúra északi határa mentén elhelyezkedő jászági mezolit lelőhelyek térben csak néhány km-re találhatók a legészakibb kora neolitikus lelőhelyektől. Időben pedig az Alföld déli részén található, a Körös-kultúra idősebb szakaszába tartozó Gyálarét-Szilágyi major lelőhely radiokarbon dátumát 7090 ± 100 B.P.⁶⁵ sem sok választhatja el Jásztelek I lelőhely korától. A jászteleki késő mezolit lelőhelynél ugyanis

bizonyítottan idősebb kronológiai fázisba sorolható Jászberény I lelőhely radiokarbon dátuma alig idősebb a gyálarétiénél.

Jászberény I lelőhely identifikálása után az Alföldön a kora neolitikus Körös-Criş kultúrát közvetlenül megelőző középső mezolitikum új összefüggésben látható. A rendelkezésre álló adatokból megállapítható, hogy az Észak-Alföld is egyenrangú részese volt azoknak az őstörténeti folyamatoknak, melyek a boreális periódus második felében Közép-Európában zajlottak. A jászági mezolit iparok és az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája közötti kontinuitás problematikájának megoldása azonban még további kutatásokat igényel.⁶⁶

Kertész Róbert*–Sümei Pál**–Kozák Miklós**–
Braun Mihály**–Félegyházi Enikő***–
Hertelendi Ede****

EXCAVATIONS AT JÁSZBERÉNY I SITE

Preliminary report on research at the first Mesolithic settlement identified in the Great Hungarian Plain

Summary

Within the investigations concerning neolithization in a broad sense, identifying the role of the Mesolithic is of paramount significance. Mesolithic research has fundamental importance in the centre in of the Carpathian Basin, namely the Great Hungarian Plain, which has implications for the process of neolithization in all of Central Europe. The northern border of the Early Neolithic Körös-Criş culture (the Kunhegyes-Berettyóújfalú line) cuts across the central portion of the Great Hungarian Plain (Figure 1). Subsequently, the Alföld Linear Pottery culture was formed north of this line as a consequence of southern impulses.

One source of problems is that previous research has identified greater numbers of Mesolithic settlement remains predominantly in peripheral areas of the Carpathian Basin. Stratigraphically and chronologically verified Mesolithic settlements, however, were completely missing from the central section of this region, especially in the Great Hungarian Plain. Most precise data are available from the north-western edge of the Great Hungarian Plain at the Mesolithic

site of Sződliget in the Pest Plain. Unfortunately, however, Mesolithic culture layers at Sződliget have been disturbed by subsequent occupations during the Iron Age, as well as by river regulation and military trenches which mixed the strata of archaeological value. Consequently, the possibilities of identifying Mesolithic culture layers as well as habitation areas were greatly limited. The geological strata in which the Sződliget Mesolithic settlement features were embedded did not favor the preservation of zoological materials, therefore no identifiable macrovertebrate or molluscan remains could be recovered during the course of excavations. Fortunately, the Mesolithic stone industry recovered from the site and collections is suitable for both typological classification and concomitant interpretations. Several features related to the Mesolithic stone industry were observed and documented during the course of excavations. However, as a consequence of the previously mentioned disturbances observed at the Sződliget site, no detailed archaeo- bio- and lithostratigraphic-chronological

⁶⁵ Kohl, G., – Quitta, H., AuF 8 (1963) 299–300.

⁶⁶ Jászági kutatásainkhoz az anyagi feltételeket „A Jászság ősrégészeti kutatásáért” Alapítvány (MOL Rt. Szolnok, Alföld Program Kecskemét, Tisza Klub Szolnok, OTP Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Igazgatósága Szolnok, TOPÁN Műanyagfeldolgozó és Szolgáltató Kft. Budapest, Jászberény Város Önkormányzata, LEHEL Hűtőgépgyár Jászberény, PROFEXT Kft. Jászberény, valamint a „Jászságért” Alapítvány Budapest) és a Magyar Hitelbank biztosította. Támogatásukat köszönjük.

* Damjanich János Múzeum, Szolnok.

** Kossuth Lajos Tudományegyetem Ásvány- és Földtani Tan-
szék, Debrecen.

*** Kossuth Lajos Tudományegyetem Természettörténelmi Tan-
szék, Debrecen.

**** MTA Atommagkutató Intézet, Debrecen.

analyses could be carried out. Data from other interdisciplinary studies facilitating the establishment of additional, more accurate correlations are also missing. In addition to the Sződliget finds, the Mesolithic was only represented by a few, uncertain inventories of stray stone artifacts: Békésszentandrás-Harcsápuszta, Hajdúbagos-Legelő, Hugyaj/Érpatak, Nagyléta, Szelevény-Partok, Tarpa-Márki tanya, Tarpa-Kishegy-Szipa part and Tószeg-Áldozó halom. These find assemblages are usually atypical and lack stratigraphic localization. They originate from old collections and frequently even topographic data are missing. Several attempts were made to verify this latter group of information, for example at the sites of Békésszentandrás-Harcsápuszta and Szelevény-Partok. These efforts, however, remained unsuccessful.

As a result of these previously mentioned difficulties, the correct identification of the Mesolithic in the Great Hungarian Plain has not yet been possible. Mesolithic research was thus limited to the creation of contradictory models which could not be tested using archaeological data. As a consequence of unresolved Mesolithic problems, questions concerning the genesis of Early and Middle Neolithic cultures remained open as well. Contradictions characteristic of the Hungarian Mesolithic, including the misidentification of the Middle and Upper Palaeolithic as well as mixed assemblages as Mesolithic (the introduction of terms such as the Eger type "rough tool Mesolithic", the Transdanubian "rough tool Mesolithic" and the Hont type "leaf point Mesolithic") and other foggy ideas resulted in concepts which effected the models concerning the origins of the Mesolithic. As a straight consequence of the previously described situation, the lack of verified Mesolithic find materials was not only responsible for limiting the resolution of a regional problem of narrow chronological scope. The fundamental question in lithic research also remained unanswered: was there continuity or discontinuity between the communities of hunter-gatherers whose 2.5 million years history culminated in the Mesolithic and the subsequent Neolithic populations who introduced subsistence farming in the area? Since the relationships between the Mesolithic and the Neolithic could not be clarified as regards this key issue, further details remained unrecognized concerning the diffusion of the Neolithic in Europe.

Topographic field surveys initiated in the northwestern section of the Great Hungarian Plain in 1989 produced new results in Mesolithic research. Surface distributions observed during systematic field walks in the characteristic Jászság region of the Northern Hungarian Plain (Jász-Nagykunszolnok County) produced evidence for the Mesolithic that had not been available previously. Mesolithic sites were concentrated in a favorable palaeoecological position along the axis of this region that corresponds to the centre of an area that subsided during the Late Pleistocene and Early Holocene (Figure 1). To date, numerous Mesolithic settlements have been discovered on low banks and floodplain islands in the 20 km long and 5 km wide area investigated along the Ancient Zagyva and Tarna rivers. Following systematic excavations, on going since 1990, authentic archaeological, stratigraphic and chronological data on the Jászság Mesolithic became increasingly available. During these excavations, Mesolithic hunters' campsites were identified on the basis of closed artifactual assemblages in undisturbed settlement deposits which contained evidence for

a characteristic microlithic industry, ochre, charcoal and quantities of settlement debris (bone and tooth remains of the wild macromammalian fauna, tortoise shell, egg shell, snail- and mussel shells). In addition to these finds, a real possibility was opened for the definition of archaeo- bio- and lithostratigraphies of the Jászság Mesolithic settlements of various ages. In accordance with typological classifications, these latter data convincingly demonstrate the relative chronological differences between individual Mesolithic sites in the Jászság region.

Archaeological and palaeoecological analyses made possible the identification of the first Mesolithic settlements in the Great Hungarian Plain. These occurred over an area of approximately 100 km² surface in the centre of an area measuring 600–800 km² that underwent subsidence during the Late Pleistocene–Early Holocene. The traces of almost 100 seasonal, temporary settlements were discovered in this microregion with different relative chronologies. The previous lack of Mesolithic campsites may be explained by the fact that no research had been carried out concerning the formation of Late Pleistocene–Early Holocene surfaces in the Great Hungarian Plain. Therefore, the archaeological significance of the network of ancient Holocene riverbeds located at a distance from active, modern rivers was not recognized. The confluence of rivers flowing from the Northern Mountain Range in a north to south direction created special ecological conditions in the Jászság subsidence which was exclusively characteristic of the microregion of these rivers. From the viewpoint of Mesolithic hunters the added value of this area was the proximity and easy accessibility of flint sources. At the same time, it must be mentioned that similar, Late Pleistocene–Early Holocene subsidences of relatively small, 500–800 km² extent are known in several parts in the Northern Hungarian Plain. Mesolithic assemblages of uncertain chronological positions were occasionally recovered from these subsidences (e.g. Tarpa).

The significance of Jászberény I Site is not only guaranteed by the fact that it was the first to be identified in the Great Hungarian Plain. Its chronological position also deserves special attention. The lithic industry brought to light at Jászberény I Site represents a chronological horizon which, until today, had been missing from the chronology of the Hungarian Mesolithic. The sites of Szekszárd – Palánk and probably Sződliget belong to an older phase of the Mesolithic. In contrast to this, Jászberény I Site may be dated to the second half of the Middle Mesolithic. Moreover, typological and stratigraphic data suggest that Jásztelek I site, excavated near to Jászberény I site, belongs to the next chronological phase, namely the Late Mesolithic.

The most detailed cultural and chronological classification of Mesolithic sites in Hungary was prepared by J. K. Kozłowski and S. K. Kozłowski. Their results have been summarized in comprehensive studies. In their opinion, Early Holocene Mesolithic industries in the Carpathian Basin developed under the influence of three to four cultural zones of which the role of the Balkanic Tardigravettian may be considered the most significant. They established that important culture changes took place in the Carpathian Basin at the end of the Pleistocene. Theoretically, Tardigravettian expansion from the Balkans reached Transdanubia and Slovakia at this time (Szekszárd-Palánk, Spišská Belá, Nitra III). Subsequently, the Tardigravettian tradition was supposed to have evolved in the area producing sites in the

Great Hungarian Plain (Hajdukovo, Bačka Palanka, Sződliget, Szolnok – Tószeg-Áldozó halom?), in the Partium (Ciumești II) and Transylvania (Cremenea, Gılma) in addition to Transdanubia and Slovakia (Kaposhomok, the Győr region, Hurbanovo, Dolná Streda). According to J. K. Kozłowski and S. K. Kozłowski, Tardigravettian expansion in the Carpathian Basin is paralleled by the influence of Western and Central European cultural zones in the northern periphery of the region. These include the Chojnice-Pienki culture/Sauveterrien culture (Sered' I, Mostová, Tomášikovo) in western Slovakia and the site of the Beuron-Coincy culture in eastern Slovakia (Barca I).

When J. K. Kozłowski and S. K. Kozłowski analyzed Mesolithic stone industries in the Carpathian Basin only small series, usually of limited informative value, were available from the region. They represented peripheral areas. Consequently, the cultural-chronological classifications of these Mesolithic stone industries, which were neither of a representative quantity nor with sound stratigraphy are often open to discussion. Recent research, conducted along new guidelines, has shown that the Balkanic Tardigravettian expansion only reached the southern portion of the Carpathian Basin. Gravettian industries developed in the northeastern part of the Carpathian Basin during the Late Upper Palaeolithic. This Gravettian base was effected by northwestern-western cultural influences at the end of the Pleistocene. The Jászság Mesolithic industry identified in the northwestern section of the Great Hungarian Plain represents a regional variety of this technocomplex that followed Epipalaeolithic traditions. Correspondingly, the Jászság Mesolithic is characterized by connections that differed from the Tardigravettian/Epitardigravettian both in terms of direction and content. In culture-chronological and typotechnological sense, the Jászság Mesolithic is closely related to sites in the northern part of the Carpathian Basin (Sered' I, Barca I, Kamenitsa I, Ciumești II). At the same time, lithic inventories of the Jászság Mesolithic differ markedly from the stone industries of the Balkanic-Medi-

terranean Tardigravettian/Epitardigravettian culture zone such as Padina, Lepenski Vir, Vlasac etc.

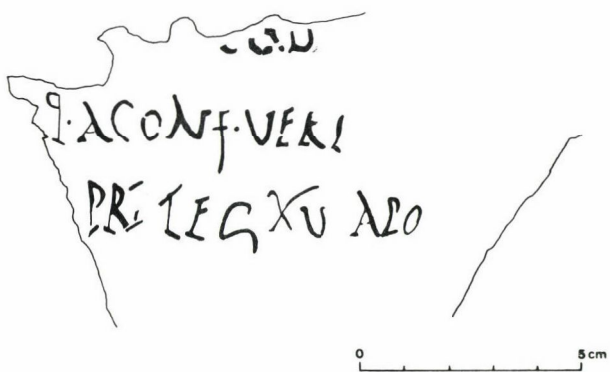
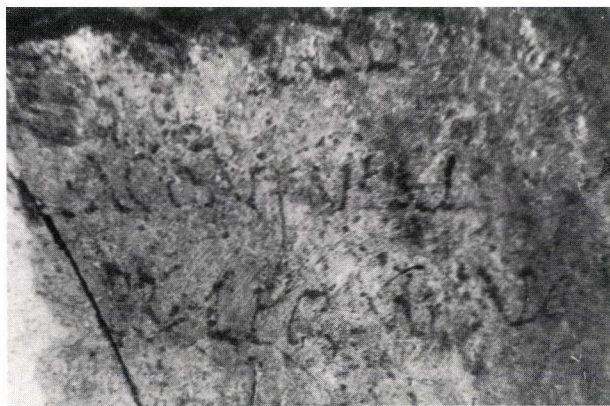
Palaeoecological data suggest that the penetration of Mesolithic groups into the Northern Hungarian Plain was made possible by the presence of subsidence areas bordering the Northern Mountain Range, adjacent to mountain woodland areas. At the same time, corridors formed along the ecologically favorable riverbanks running toward the centre of the Great Hungarian Plain not only facilitated the south-southeast migration of Mesolithic hunters. The same route was followed subsequently by the Neolithic Körös-Criș population that infiltrated the Great Hungarian Plain from the direction of the Balkans during the course of its northwards migration. It is therefore natural that Jászság Mesolithic settlements located along the northern frontier of the Körös-Criș culture are spatially separated by just a few kilometers from the northernmost Early Neolithic settlements. In terms of chronology, the 7090 ± 100 B. P. radiocarbon dates obtained for the early Körös culture site of Gyálarét-Szilágyi major along the southern edge of the Great Hungarian Plain is not significantly separate from the age obtained for Jásztelek I. site Jászberény I. site is evidently older than Jásztelek I. site. Its radiocarbon dates, however, only very slightly precede those obtained for the site of Gyálarét-Szilágyi major.

Research in the Jászság region sheds new light on the Middle and Late Mesolithic that preceded and was partly contemporary with the Early Neolithic Körös-Criș culture in the Great Hungarian Plain. The data available show that the northern edge of the Great Hungarian Plain was equally involved in the palaeohistorical processes that took place during the second half of the Boreal in Europe. Solving the problem of continuity between the Jászság Mesolithic industry and the Alföld Linear Pottery culture, however, requires further research.

R. Kertész – P. Sümegi – M. Kozák – M. Braun –
E. Félegyházi – E. Hertelendi

CENTURIÓK A XV. APOLLINARIS LEGIÓBÓL

A Pannoniában talált amphora-leletekből következtethetünk a tartomány kiterjedt kereskedelmi kapcsolataira. Figyelemre méltó ennek az anyagnak a feldolgozása, mivel a „közeli” itáliai és isztriai kapcsolatok mellett távolabbi összeköttetésekre is utalnak: Hispaniára, a görög területekre és É-Afrikára. Pannonia provincia területén a Iulius-Claudius kori amphora-leleteket vizsgálva¹ azt tapasztaltuk, hogy az amphorák feltűnése és elterjedése összefüggésbe hozható a hadsereggel, ezért is fontosak azok az amphora- és fahordó-feliratok, amelyek Carnuntum és Aquincum területén kerültek elő. Ezek a bizonyítékok a hadsereg ellátásához és a szállítás kérdésköréhez adhatnak új információkat. A bemutatásra kerülő leleteket már korábban publikálták, de az egyes feliratok közötti összefüggéseket még nem vizsgálták. A következőkben kifejtésre kerülő kutatási eredményeket csak munkahipotézisnek tekintjük, mivel számos kérdéskör még tisztázatlan.

1. kép. Carnuntumban talált hispaniai amphora Q. Aconius Verus centurio feliratával

Fig. 1. Amphora from Hispania found in Carnuntum inscribed: Q. Aconius Verus centurio

¹ Bezeczky, 1994, 69–77.

dó-feliratok, amelyek Carnuntum és Aquincum területén kerültek elő. Ezek a bizonyítékok a hadsereg ellátásához és a szállítás kérdésköréhez adhatnak új információkat. A bemutatásra kerülő leleteket már korábban publikálták, de az egyes feliratok közötti összefüggéseket még nem vizsgálták. A következőkben kifejtésre kerülő kutatási eredményeket csak munkahipotézisnek tekintjük, mivel számos kérdéskör még tisztázatlan.

Elsőként két Carnuntum területén talált amphorával foglalkozunk:

1. Hispaniai halmártás tároló amphora hastöredéke, valószínűleg Beltran IIA vagy B típus. Lelőhely: Mühläckern, T–V/19–20 szelvény; magassága = 45 cm, legnagyobb átmérője = 23,6 cm; vörössárga színű (7,5 YR 7/6). A felső részen, ahol az amphora eltört, 1 cm magas betűkből álló, fekete festéssel írt feliratot (1. kép) olvashatunk három sorban:

...[c]o[r]d(ula)? / Q(uinti) Aconi(i) Veri / pri(ncipis) leg(ionis) XV Apo(llinaris)

Az első sorból csupán néhány betű töredéke maradt meg, mivel ezen a részen törött el az amphora. A sor végén álló R és D betűk alsó része olvasható világosan, ezért nehezen oldható fel ez a szó. A hasonló Hispaniából származó halmártást tartalmazó amphorák feliratait² gyakran a tartalomra vonatkozó információkkal kezdődnek. Így esetünkben is valószínűsíthető, a *cord* rövidítés, amely *co(r)d(ula)* formában gyakran fordul elő az ilyen amphorákon³ és a tintahal fiatal ivadékát jelenti.

A második sor elején egy fordítva írt P betűt feltételeztek, amit korábban Publiusnak⁴ olvastak. Itt valószínűleg egy q (= Q) betű szerepel⁵ és világosan betűzhető, hogy egy bizonyos Q(uintus) Aconius Verus nevű katonáról van szó, akinek a beosztását és csapattát a harmadik sorban találjuk. Egy tisztről (centurióról) van szó. A centuriók között számos rangfokozat

² Zevi, 1966, 229–247; Curtis, 1991, 160–170.

³ Liou, 1987, 66–69; részletes irodalommal.

⁴ Kandler, 1984, 16. C. Aconiusnak olvasta. Gassner, 1989, 53.

Abb. 1.

⁵ Alföldy Gézának köszönöm a segítségét; Ez a fajta q betű a baeticai Dressel 20 amphorákon is szerepel Rodríguez-Almeida, 1984, Fig. 83.

2. kép. Carnuntumban talált Pelichet 46 típusú hispániai amphora
Fig. 2. Amphora from Hispania found in Carnuntum, Type Pelichet 46

különböztethető meg, a princeps a *princeps primus prior* rövidített⁶ megnevezése.

Az Aconius név gyakran fordul elő a Pannoniában állomásozó csapatoknál. Carnuntumból egy építési feliratról ismerünk egy másik Aconiust, aki szintén centurio rangot⁷ ér el. L. Aconius Callistus, mint tribunus militum⁸ és L. Aconius Statūra,⁹ pedig ugyan-csak mint centurio szolgált. Egy 73-ban kiadott katonai diplomán pedig C. Aconius Maximus nevét¹⁰ említették. Neviodunumban a városi vezetőréteg egy tagja is az Aconius nevet¹¹ viselte. Ez a jól ismert etruszk eredetű név¹² a birodalom különböző pontjain,

⁶ Domaszewski–Dobson, 1967, 93.

⁷ CIL III., 13479; Vorbeck, 1980, Nr. 346; Fitz, 1987, 259, Nr. 6.

⁸ CIL XI., 2699, Fitz, 1987, 259, Nr. 7.

⁹ CIL XI., 5992, Fitz, 1987, 260, Nr. 8.

¹⁰ CIL XVI., 18. Vö. Mócsy, 1959, 231/1.

¹¹ Mócsy, 1974, 136 = CIL III., 11463.

¹² Schulze, 1904, 67, 301; Egy újabban előkerült felirat is bizonyítja a név etruszk eredetét, amelyet Forum Novum területén találtak: Filippi, 1989, No. 34.

PC&
LULIIONIS
7 LII XV

0 5 cm

3. kép. Pelichet 46 amphora felirata
Fig. 3. The inscription on amphora Type Pelichet 46

Rómában, Germaniában és Dalmatiában¹³ is előfordult.

2. A másik Carnuntumban talált hispániai (Pelichet 46 / Beltran IIA típusú) amphora (2. kép) magassága = 68 cm, peremátmérője = 12,5 cm, legnagyobb átmérője = 20,6 cm; színe szürkésrózsaszín (7,5 YR 7/2). A has felső részén (3. kép) feltűnő, nagy betűk-

¹³ Róma: CIL VI., 1780, 2447; 2762; 10543; 10544; 13175; 32522 c II, 8; 32563,6; 32640 I, 23; 34206; Germania: CIL XIII. 6101; 6425; 8226; 11007; Dalmatia: CIL III., 811; 2075; 5013; 6585; 6586; 7309.

kel írt, vörös felirat¹⁴ olvasható. Az egyes sorokat nem azonos időben készítették, mivel két különböző betűtípussal és két eltérő árnyalatú festékkel írták azokat. Az első sorban a betűk színe vörös, magasságuk 2,5–3 cm. A második és a harmadik sorban a szín barnás-vörös, a betűk magassága 4–4,5 cm.

p(ondo) CIX / Iul(ii) Ilonis / (centurionis) leg(ionis) XV [Apollinaris]

Az első sor olvasata nem egyértelmű, lehet hogy a p(ondo), az amphora és az áru együttes súlyát jelenti,¹⁵ a C és az összekapcsolt IX pedig 109 római fontot ad, ami megfelel 35,6 kg-nak.

A következő feliratrészek értelmezését a harmadik sorral kezdjük, mivel ennek feloldása egyértelmű. Jól olvasható a XV-ös szám, a szám előtt egy rövidített szó áll: LEG. Nyilvánvaló, hogy itt egy olyan legióról van szó, amely XV-ös számos viselte és ez Carnuntumban nem lehetett más, mint a legio XV Apollinaris. Miután a második sorban egy név szerepel, a legio rövidítés előtt annak rangjelzését találjuk. A fordított C betűt a centurio jelzésére használták. A név viselője tehát a legio XV Apollinaris egy centuriója volt.

A második sorban szereplő név értelmezésénél a bizonytalanul olvasható betűk miatt több lehetőség is kínálkozik,¹⁶ mivel az azonosnak vélt betűket, az I-t és L-et, nem írták egyformán. Egyértelműen csak sor végén levő ONIS betűcsoport olvasható. A legvaló-

színűbb értelmezési lehetőség szerint az egybe írt név két részre bontható. Ha az első betűt I-nek olvassuk, akkor a következő betűkkel együtt már egy rövidítés tűnik elő a Iul, tehát itt egy Iulius nomennel rendelkező centurióról van szó. A Iul rövidítés után a felirat másik részén az Ilonis név még olvasható. Az amphorán szereplő Ilo (Ilonis) név még két esetben figyelhető meg Pannoniában Carnuntum környékén. Az egyik feliratos sírtábla Maria-Lanzersdorf,¹⁷ a másik Au am Leithaberg (*Ager Carnuntinus*) területén¹⁸ került elő. Mindkét sírfeliratot az első század első felére keltezték. A második sírkövön a képmezőben látható kelta nő boiusokra jellemző széles szőrmekalapot visel. Az első feliraton az ILO név egy, a másodikon két L betűvel van írva, de mindenképpen azonos névről és családról lehet szó. Pannonián kívül csak Aquitaniából ismert ez a név.¹⁹

Az Ilo név Carnuntum környékén mint bennszülött név szerepel, így az amphorán szereplő Iulius Ilo származását is helyi lakossággal lehet kapcsolatba hoznunk. Ismert, hogy a legiókban csak római polgárok szolgálhattak. Iulius Ilo gentiliciuma után ítélve római polgárjoggal rendelkező személy volt. Figyelembe véve az amphora gyártási idejét (a Flavius-kortól a 2. század első feléig), még apja kaphatta a polgárjogot és Iulius Ilo már a második generáció volt, aki nevében még megtartotta a helyi kapcsolatokra utaló eredeti nevét. A XV. Apollinaris legio eddig ismert katonái között a Kr. u. 1. század második felében szolgált egy másik bennszülött katona²⁰ is, Iulius Doles. Feltételezhető, hogy a polgárjogot a Iulius-Claudius császárok adományozhatták, az elsőként a Borostyánkő út körzetének megszállása idején, vagy ez után, amikor a környező boi területeket a római csapatok ellenőrzésük alá vonták.²¹ Plinius²² Scarbantiát „oppidum Scarbantia Iulia” néven említi, ami a római polgárok valamilyen autonóm közösségére utal. A város Iulia jelzője Tiberius által létrehozott önkormányzatra²³ enged következtetni. Pannoniában ugyan ebben az időben nagyon ritkán, de előfordulnak szórványos

¹⁴ Az amphorát először a század elején említették: Kubitschek – Frankfurter, 1923, 94; később Bezeczky, 1987, No. 228, Pl. 9, de a feliratot nem közölték, újabban a carnuntumi múzeum katalógusában publikálták és értékelték félre: Gabler – Rauchenwald, 1992, 483–484, No. 336: P.COCC(ei) / LOLLIONIS / liq(uamen)? / [gari]XV.

A halmártásokat különböző módon nevezték el: garum, liquamen, muria, hallex. A feliratokon néha szerepel az edény és a halmártás súlya pl. Pompei: CIL IV., 5870, 6152, 6153, 6157, 9426, 10341; Róma: CIL XV., 4851, 4852; Magdalensberg: Jobst – Piccottini, 1986, 254. Nr. 9. Vannak feliratok, ahol először a halmártás megnevezését, esetleg a minőség leírását találjuk a felirat első sorában pl. g(ari) f(los), g(ari) f(los) sco(mabri), ezt a recept tulajdonosának a neve követi, végül a kereskedő neve zárja a feliratot. Zevi, 1966, 232–234, a kérdést hasonlóan közelíti Bohn, 1926, 197–212. Etienne – Mayet, 1991, 187–194; Bezeczky, 1993; másképp értelmezi a feliratokat Desbat et al., 1987, 141–166; Martin-Kilcher, 1990, 39–42, akik a recept tulajdonosának megnevezése helyett inkább a készítmény hely megjelölésének vagy a nagyobb konténerekből való áttöltés helyét vélik felfedezni a feliratokon; átfogó elemzést ad Curtis, 1991, 159–171.

¹⁵ Meghatározható az edény és a halmártás súlya a Marco Fano által készített számítógépes programmal. Kiszámítottuk az amphora űrtartalmát: 13,1 liter és az edény súlyát 11,3 kg (a letört alj és a fülek nélkül). A kapacitás megegyezik azokkal a Pelichet 46 típusú edényekkel, amelyeket Pompeiiben találtak és űrtartalmuk 11–14,5 l között változott. Vö. Manacorda, 1977, 125.

¹⁶ Egybeolvastva a sort Tullionis vagy Lollionis névre gondolhatunk. Első betűnek a T csak akkor fogadható el, ha a felső vízszintes rész jobb oldali része is látható lenne, mint ahogy azt néhány baeticai amphorafelirat esetén kimutatta Rodríguez-Almeida, 1989, 146, Fig. 10. A Tullius névvel gyakran találkozunk Pannoniában. Emona: CIL VI., 32515, Hoffiller – Saria, 1938, 16;

Stara Vas (Altendorf): CIL III., 14042; Siscia: Hoffiller – Saria, 1938, 575; Poetovio: CIL III., 10881; Savaria: CIL III., 4187, 4213, 32640; Szentpéterfa: CIL III., 4210; Zuberbach bei Rechnitz (Rohonc): Mócsy, 1959, No. 96; Carnuntum (Petronell): CIL III., 4508; Töpliz Varasdín: CIL III., 4117. Lollionis név viszont ismeretlen az eddig összegyűjtött és publikált feliratokon.

¹⁷ CIL III., 4580; Schober, 1926, No. 120, Abb. 57; Mócsy, 1959, 176. 146/1 Atpomarus / Ilonis f(ilius) / ann(orum) XXV / h(ic) i(ntus) e(st) s(itus) / Brogima/rus frat(ri) / posui(t)

¹⁸ JÖAI, 1914, Beibl. 229. Abb. 13; Schober, 1926, 100, No. 218, Abb. 193; Mócsy, 1959, 176, 131/6. Umma Tabiconis / f(ilia) an(norum) XLV h(ic) s(ita) e(st) / Illo Itedonis f(ilius) / coniugi d(e) p(ecunia) s(ua) p(osuit).

¹⁹ Holder, 1896–1914, 35; Mócsy, 1983, 150.

²⁰ Vorbeck, 1980, 71, No. 183.

²¹ Tóth, 1980, 264.

²² Plinius, NH III., 74.

²³ Mócsy, 1974, 214.

4. kép. Aquincumban talált amphora LEG... felirata
Fig. 4. The inscription LEG... on the amphora found in Aquincum

adatok a bennszülöttek között történt polgárjog adományozásról, pl. I(ulius) Magimarus, aki Augustustól vagy Caligulától kapott polgárjogot.²⁴

3. Említenünk kell még egy harmadik amphorát is, amelyen ugyancsak szerepel egy leg(io) felirat. Ez egy Aquincumban talált nagyméretű példányon (4. kép) szerepel,²⁵ a vörös festékekkel készült feliraton a betűk magassága 9,3 cm.

LEG(ionis) / ...

Az amphora sok részre tört szét és csak a felső részét sikerült rekonstruálni, a leg(ionis) / ... felirat mellett a többi darabon csak betűtöredékek láthatók. Ebben az amphorában, valamelyik aquincumi legio számára szállítottak (valószínűleg) bort, egyelőre ismeretlen területről. A forma és az anyag alapján égeikumi eredetre gondolhatunk.

Keltezés

A két Carnuntumban talált amphorát Hispánia déli partvidékén készítették, amelyeket halból készített fűszeres mártásokkal töltötték meg. A Flavius kortól²⁶ kezdve szállították a birodalom különböző pontjaira. Keltezéshez azok az időpontok használhatók fel, amikor a legio XV. Apollinaris Carnuntumban állomásozott. Első alkalommal Kr. u. 52/53–62 között, másod-

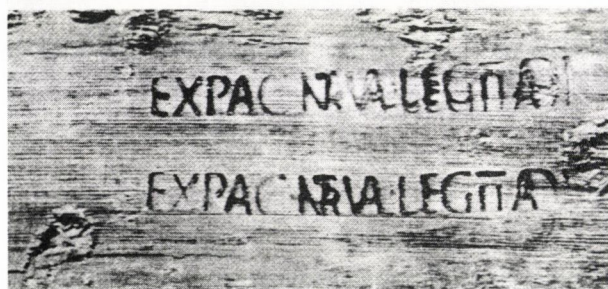
szor amikor visszatért a keleti hadjáratból 71–118/119 években. Az első időpont korainak látszik, sokkal valószínűbb a második, 71–118/119 közé eső időtartam. Az aquincumi amphora kora sem lehet sokkal későbbi a carnuntumi daraboknál, azaz a Kr. u. 2. század első felénél.²⁷

Hordófeliratok

Az amphorák mellett meg kell említenünk, a sokat idézett, aquincumi fahordókon (5. kép) szereplő legio feliratokat²⁸ is. Itt, az eddigi vélemények szerint, a II Adiutrix legio kórházának címzett vámmentes árurol van szó, ami valószínűleg bor lehetett. A hordófeliratokat újból meg kell vizsgálni, értelmezésük új megvilágításba kerülhetnek az amphora-feliratok alapján. Az eddig kórháznak feloldott val(etudinari) rövidítés inkább egy név része lehet.

Következtetések

A fenti feliratok alapján, ma már olyan adatokkal rendelkezünk, amelyek a legiók bizonyos élelmszereinek beszerzéséről adnak információkat. Rendkívül ritkák az olyan amphora- és hordófeliratok, amelyeken megnevezik a legiókat, eddig hasonlókat Panonia mellett csak Vindonissából²⁹ és Britanniából³⁰

5. kép. Hordófeliratok Aquincumból
Fig. 5. Barrel inscriptions from Aquincum

²⁴ Mócsy, 1974, 57, CIL III., 3377.

²⁵ Davies, 1971, 124–126.

²⁶ Kelemen, 1990, Fig. 5, No. 4.

²⁷ Clementina Panella segített a meghatározásban.

²⁸ Kuzsinszky, 1932, 79–81; Pető, 1976: 201–202, Fig. 214–215.

²⁹ Marichal, 1974–1975, 536, No. 14.

³⁰ Collingwood – Wright, 1992, 4.

1. számú melléklet
Vörös István (Magyar Nemzeti Múzeum) összeállítása

Lelőhely	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Egyéb	
A Ács-Vaspuszta (Ad Statuas)	+	+	+	+	+	+				barnamedve	Bartosiewicz
K Pilismarót-Malompatak	+	+	+	+	+	+	+	+	+	róka, borz	Bökönyi
T Visegrád-Kőbánya	+	+	+	+	+		+	+			Bökönyi
K Visegrád-Sibrik	+	+	+	+							Bökönyi
L Aquincum-Mithraeum	+	+	+	+				+			Vörös
A Albertfalva	+	+	+	+	+				+		Bökönyi
A Nagytétény (Campona)	+	+	+	+	+				+		Vörös
A Százhalombatta (Matrica)	+					+				hód	Bökönyi
A Kömlőd (Lussonium)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	róka, borz	Kőrösi
K Tokod	+	+	+	+	+		+	+	+	borz	Bökönyi

L = legiotábor; A = auxiliáris tábor, K = késő római erőd; T = őrtorony, 1 – szarvasmarha, 2 – juh; 3 – kecske; 4 – sertés; 5 – gímszarvas; 6 – őz; 7 – vaddisznó; 8 – mezei nyúl; 9 – őstulok

Bartosiewicz, L. (1989) BAR Int. Ser. 531. II. Tab. 1. p.

Bökönyi, S. (1974) Hist. of Dom. Mamm., Budapest.

Kőrösi, A. (1991) Lussonium – (Paks–Dunakömlőd) római erőd állatsontmaradványai, Pécs, szakdolgozat.

Vörös, I. (1989) Campona, FA (40) 1. táblázat.

Vörös, I. (1991) A mithreum állatsont-leletei, in Bezeckzy T.–Gabler D.–Kocsis L.–Madarassy O.–Vörös I.: A Tribunus laticlavusok háza az aquincumi 2–3. sz-i legio táborban (Das Haus der Tribuni Laticlavii aus dem Legionslager vom 2–3. Jh. in Aquincum) BudRég 28 (1991) 127–132, 155, pls. 21–23.

ismertünk. A tartományokban állomásozó legiók és a segédcapatok élelmezéséről kevés adattal rendelkezünk. Bár Strabon említi,³¹ hogy a hispaniai csapatok ellátásáról procuratorok (lovagi rangban) gondoskodtak. Tudjuk azt is, hogy az élelmiszerek egy részét a katonák maguk termelték vagy termeltették meg a legio territoriumán (prata legionis),³² illetve a helyi lakosságtól szerezték be.³³ A katonai földterületek a korai időkben főleg legelőből álltak, amelyet a kincstári állatállomány használt.³⁴ A csapatok hús-, tej- és sajt-ellátását ebből oldották meg, az ezekből készült élelmiszerek részét képezték a katonák hivatalos étrendjének. Nyilvánvaló különbség volt a hadsereg rendszeres élelmiszerral történő ellátása és az egyéb speciális igényeinek kielégítése között. A katonák békeidőben gabonát (kenyeret), szalonnát, sajtot, talán zöldségeket, gyenge minőségű bort, sőt és olajat kaptak,³⁵ nyilvánvalóan ez csak egy alapellátást jelentett, ami tartományonként változhatott. A hivatalos ellátáson kívül vadászattal egészítették ki az ellátást,³⁶ ehhez Pannoniában kevés adatunk van, mivel csak néhány ala tábor és késő római erőd állatsont-anyagát ismerjük. (1. sz. melléklet)

Azokhoz a különleges borokhoz és halmártásokhoz, amelyek egyébként drágák voltak, csak külön vásárlás révén juthattak. A feladatok végrehajtásában valószínűleg részt vettek egyes katonai egységek és irányításukat a centuriók végezték. Így szerepelhetett a XV. Apollinaris legio két tisztjének a neve az említett amphorákon. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a helyi születésű centurio (Ilo) igényelte ezt a drága, különleges halmártást. Aconiusról, aki itáliai származású volt, ez már inkább elképzelhető lenne. A pannoniai táborok leletanyagában az amphorák mennyisége nagyon kevés a katonák számához képest. Ezért valószínű, hogy az itáliai származású tisztek igényelték ezeket az árukat, akik szerették és képesek voltak megfizetni ezeket a Mediterraneumból érkező különleges árukat (6. kép). A két feliraton inkább a megrendelő megbízottját, vagy az esetleges lebonyolítót, kíséretét véljük felfedezni. A nagy kereskedelmi központban – feltehetően Aquileiában is – elképzelhető, hogy az adott amphoraszállítmány egy-egy darabjára írták rá a vásárló vagy beszerző nevét, ahogy ez a modern korban a szállítólevélen szerepel. A kereskedelem gyakorlati megvalósításáról, a szállítmányozás részleteiről, mivel

³¹ Strabon III., 4, 20.

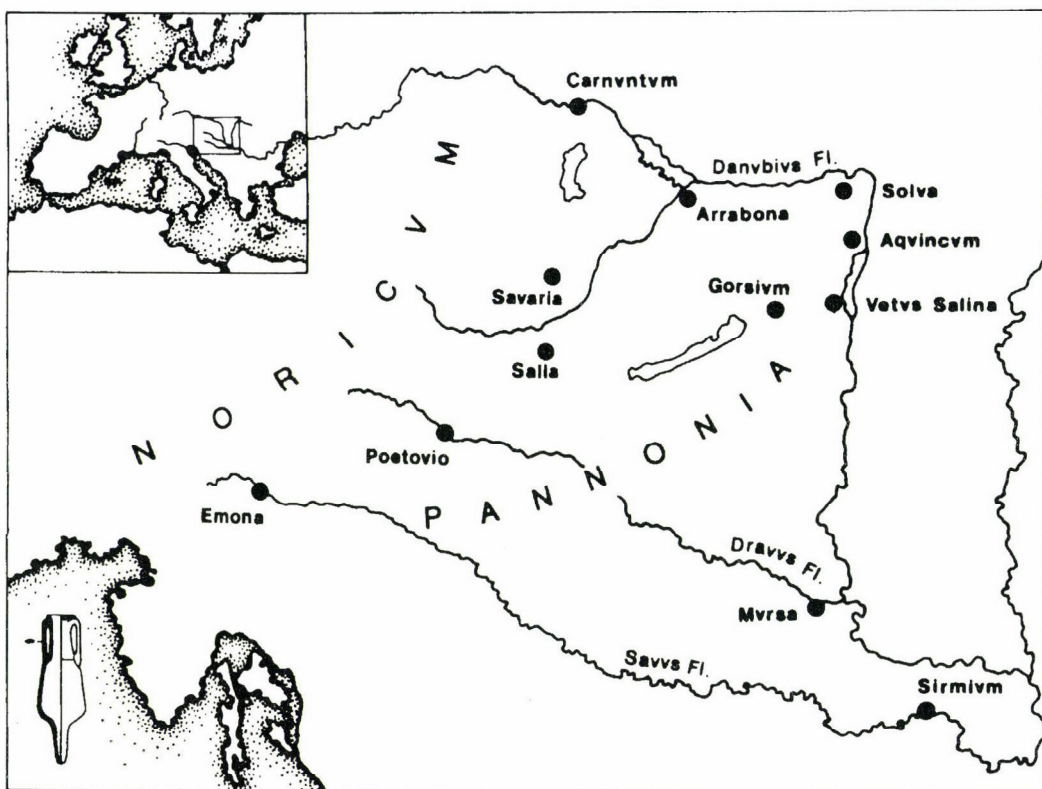
³² Davies, 1971, 123; Mócsy, 1967, 214, Rostovtzeff, 1926, 226–227.

³³ Vegetius III., 3.

³⁴ Mócsy, 1967, 214.

³⁵ Davies, 1971, 124–126.

³⁶ Davies, 1971, 126.

6. kép. Pelichet 46 típusú amphorák pannoniai elterjedése
Fig. 6. The distribution of Type Pelichet 46 amphorae in Pannonia

ismereteink elég szűkösek, keveset tudunk, ezért tovább kell vizsgálni a felvetett kérdéseket.

* Köszönettel tartozom Barkóczy Lászlónak, aki kezdetektől fogva támogat munkámban. Számos kutató Verena Gassner, Manfred Kandler, Alexandra Rauchenwald és Werner Jobst Carnuntumban, Zsidi Paula és Topál Judit Aquincumban tette lehetővé a leletek tanulmányozását. Köszönöm a segítségét Al-

földy Gézának, Emilio Rodríguez-Almeidának, Clementina Panellának, Daniele Manacordának, Andre Tcherniának, Tóth Endrének és Vörös Istvánnak. A fényképeket Dabasi András, a térképet Vári Ágnes, a rajzokat a szerző készítette.

Bezeczy Tamás

Irodalom

Bezeczy, T. (1993) Gari Flos Hispanici, Pokrajinski Archeoloski Zbornik, Ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva, Ptuj, 241–250.

Bezeczy, T. (1994) Amphorenfundes vom Magdalensberg und aus Pannonien, Ein Vergleich, Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 12, Klagenfurt. (Nyomtatás alatt)

Bohn, O. (1926) Pinselschriften auf Amphoren aus Augst und Windisch, Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde 28, 197–212.

Collingwood, R. G.–Wright, R. P. (1992) Wooden barrels, in: The Roman Inscriptions of Britain, Vol. II., 1–10.

Curtins, I. R. (1991) Garum and Salsamenta: production and commerce in materia medica, Leiden–New York.

Davies, R. W. (1971) The Roman Military Diet, Britannia, 122–142.

Desbat et al. (1987) Desbat, A., Lequément, R., Liu, B., Inscriptions peintes sur amphores: Lyon et Saint-Romain-en-Gal, Archaeonautica, 7, 141–166.

Domaszewski, A. v.–Dobson, B. (1967) Die Rangordnung des Römischen Heeres, 2. Aufl. Beihefte der Bonner Jahrbücher 14, Köln–Graz.

Etienne, R.–Mayet, (1991) F. Le Garum à la mode de Scaurus, Gerion, Anejos III., Estudios en homenaje al Dr. Michael Ponsich, Madrid, 187–194.

Filippi, G. (1989) Reggion IV, Sabina et Forum Novum in: Supplementa Italica, Nuova serie 5.

Fitz, J. (1987) Prosopographia Pannonica I, Alba Regia 23, 259–269.

Gabler, D.–Rauchenwald, A. (1992) Töpferkunst und Keramikindustrie 447–487, in: Carnuntum das Erbe Roms an der Donau, Katalog der Ausstellung des Archäologischen Museums Carnuntinum in Bad Deutsch-Altenburg, Herausgegeben von W. Jobst. Carnuntum.

Gassner, V. (1989) Amphoren aus Carnuntum, Überlegungen zu ihrem wirtschaftsgeschichtlichen Aussagewert, *MünstBeitr.*, 8, 52–72.

Hoffiller, V.–Saria, B. (1938) Antike Inschriften aus Jugoslawien I, Zagreb.

Holder, A. (1896–1914) *Alt-Celtischer Sprachschatz*, Leipzig.

Jobst, W.–Piccottini, G. (1986) Die Inschriften 1972 bis 1976 und 1978, in: Veters, H. und Piccottini, G., *Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1975–1979*, Klagenfurt.

Kandler, M. (1984) Die Archäologischen Forschungen der Lagerstadt vom Carnuntum im Jahre 1983, *Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde Carnuntums* I/84. 12–18.

Kelemen, H. K. (1990) Roman amphorae in Pannonia III., *ActaArchHung.* 42, 147–193.

Kubitschek, W.–Frankfurter, S. (1923) *Führer durch Carnuntum*, Wien.

Kuzsinszky, B. (1932) A gázgyári római fazekastelep Aquincumban (Das grosse römische Töpferviertel in Aquincum bei Budapest), *BudRég* 11.

Liou, B. (1987) Inscriptions peintes sur amphores: Fos (suite), Marseille, Toulon, Port-la-Nautique, Arles, Saint-Blaise, Saint-Martin-de-Crau, Macon, Calvi, *Archaeonautica* 7, 1987, 55–140.

Manacorda, D. (1977) Anfore Spagnole a Pompei in: *L'Instrumentum domesticum di Ercolano e Pompei*, Roma, 121–133.

Martin-Kilcher, S. (1990) „Fischsaucen und Fischkonserven aus dem römischen Gallien“, *ASchw* 13, 37–44.

Marichal, R. (1974–1975) *Paleographie latine et française*, *Annuaire (1974–1975) de l'École Pratique des Hautes Études* IVe section, sciences historiques et philologiques 521–542.

Mócsy, A. (1959) *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomanenkriegen*, Budapest.

Mócsy, A. (1967) Zu den prata legionis, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland. Köln–Graz, 211–214. = *A prata legionis kérdésehez*, *DissArch* 6 (1964) 87–94.

Mócsy, A. (1974) *Pannonia and Upper Moesia*, London–Boston.

Mócsy, A. ed. (1983) *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae*, *Dissertationes Pannonicae*, Ser. III. 1. Budapest, Autoren: A. Mócsy–R. Feldmann–E. Marton–M. Szilágyi.

Pető, M. (1976) A legújabb aquincumi fahordó-lelet, *BudRég* 201–202, Fig. 214–215.

Rodríguez-Almeida, E. (1984) *Il Monte Testaccio*, Roma.

Rodríguez-Almeida, E. (1989) *Los Tituli Picti de las ánforas olearias de la Betica I.*, Madrid.

Rostovtzeff, M. (1926) *The social and economic history of the Roman Empire*, Oxford.

Schober, A. (1926) *Die Römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien.

Schulze, W. (1904) *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*. Abh. Ges. Gött. V, 8. Berlin.

Tóth, E. (1980) A XV. Apollinaris legio Illyricumi állomásoztatásának a kérdéséhez, *Antik Tanulmányok*, 22, 254–265.

Vorbeck, E. (1980) *Militärinschriften aus Carnuntum*, Wien.

Zevi, F. (1966) „Appunti sulle anfore romane“, *ArchCl*, 18, 208–247.

CENTURIONS FROM LEGIO XV APOLLINARIS

Summary

The Pannonian amphorae of the Julio-Claudian period or, to more precise, their context and distribution are associated with the Roman army. They provide information on the movements of military units and on commercial routes. The inscriptions of the amphorae and wooden casks provide information on the organization of military supplies. Since we know very little about the practical details of commerce at the time, these problems need further investigation. Since the evidence is limited, the results are provisional.

There are two amphorae (Beltran IIA or IIB) from Carnuntum, which contained Spanish fish-sauce. Both amphorae belonged to centurions of Legion XV Apollinaris. One

of them (Quintus Aconius Verus) was of Italian origin, the other (whose name is given in its genitive form as Iuli Ilonis) may have been of Celtic origin.

On the basis of the inscriptions of the amphorae, we gain some insight into how the legions acquired their food. There was a difference between the regular supplies for the troops and individual orders. It seems probable that certain military units, under the directions of centurions, had a role in supply. It might also be supposed that the names of these officers were written on a shipment of amphorae or perhaps on one amphora in a large commercial centre, probably Aquileia. These tituli picti served as a waybill.

ÁRPÁD-KORI TEMPLOMOK KAMUTON

A régészeti topográfia Békés megyei munkálatai során Kamut határában két év alatt két Árpád-kori templom került elő (1. kép). A két ásatást nemcsak helyük, koruk s jellegük kapcsolja össze, hanem egyéb településtörténeti megfigyelések is.

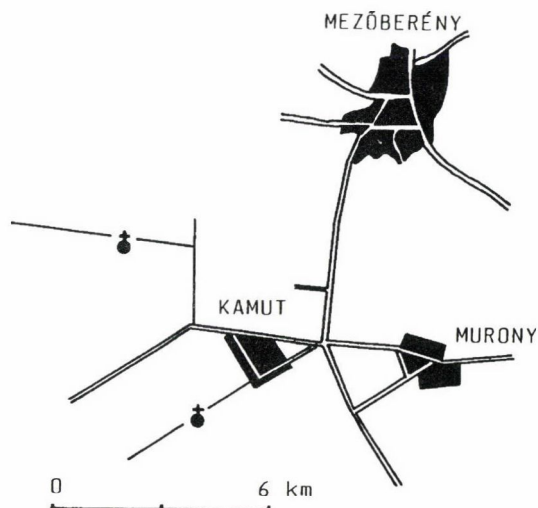
Kamut 120. sz. lelőhely

A lelőhelyet 1988 őszén találtuk meg Kamut ÉNy-i határában, a II. Egyenes-dűlőben levő Szekeres-tanya helyének környékén. Ezen a területen húzódik egy

rúségben előforduló vaskori, késő szarmata és Árpád-kori edénytöredékek (2. kép). Az utóbbiak között kifelé vagy mindkét irányban megvastagodó, egyenes vagy lekerekített tetejű, esetenként karéjos kiképzésű s kerek függesztőlyukkal ellátott bográcsperemek, kihajló és ferdén levágott szélű fazékperemek, egysoros körömbenyomkodással vagy bekarcolt vízszintes, párhuzamos vonalakkal díszített oldaltöredékek vannak. Találtunk egy fél orsókarikát és egy edény hasvonalából származó, kerek lyukkal átfúrt oldaltöredéket is (13. kép).

Terepjárásunk idején ásták ki azt az öntözőcsatornát, amely keresztülvágta a Kamut-völgyet is. Később a régen kiszáradt folyó partját szakaszosan legyalulták. 1990 kora tavaszán bejelentés útján szereztünk tudomást arról, hogy a földmunkák helyén embersontok és tégladarabok borítják a felszínt.

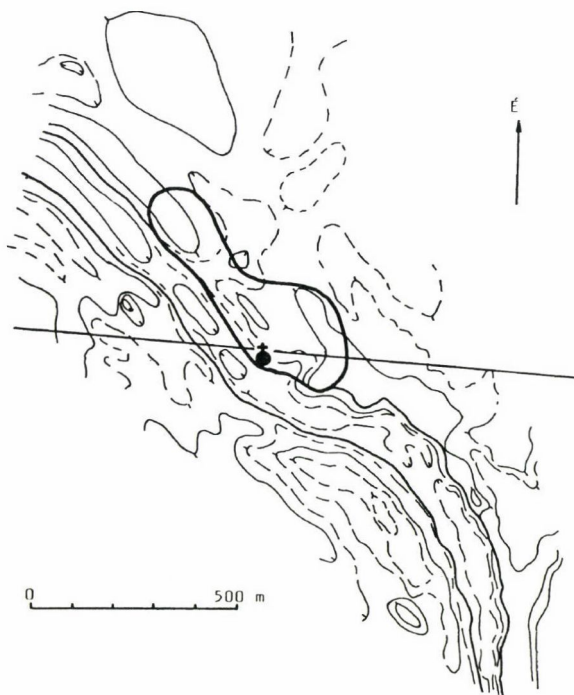
Terepszemlénk során egy Árpád-kori templomra és temetőjére lehetett következtetni. A templom a lelőhely D-i felében, közvetlenül a folyó ÉK-i lejtőjének tetején állt, olyan helyen, ahol a folyómedernek egy

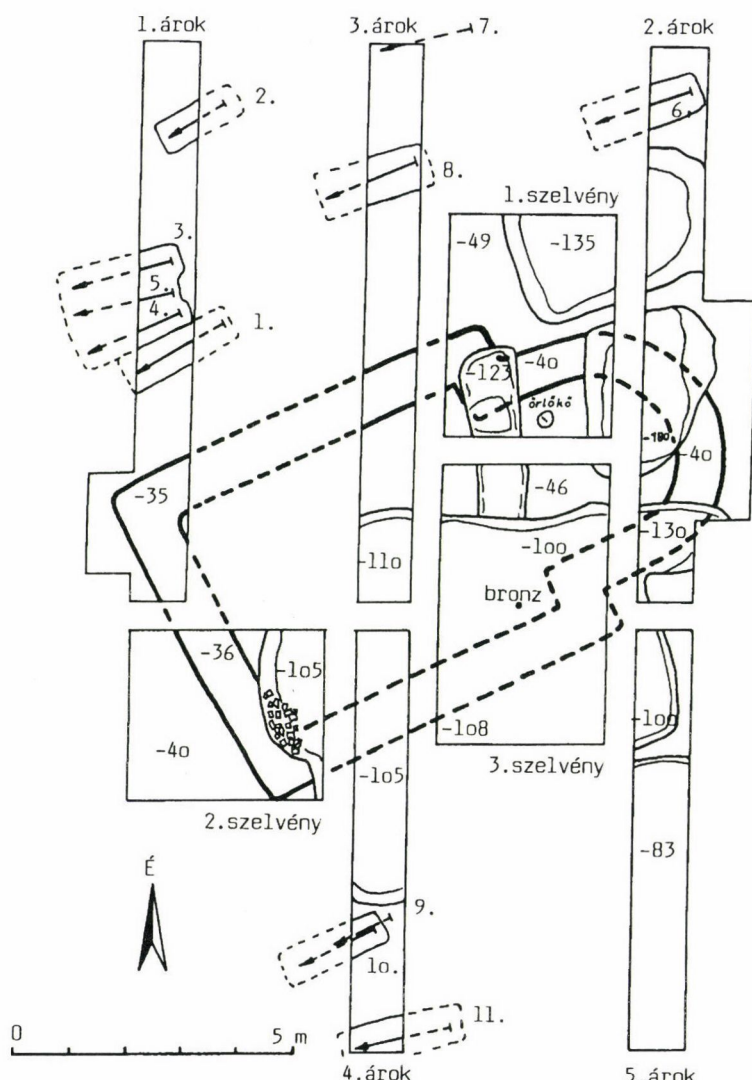
1. kép. Föltárt Árpád-kori templomhelyek Kamut határában
Abb. 1. Freigelegte árpádenzeitliche Kirchenstellen in der Gemarkung von Kamut

hatalmas – Kamut egész határának geográfiai arculatát alapvetően meghatározó –, átlagosan 80–100 méter széles és igen mély, ma már kiszáradt ősi folyómeder (az ún. Kamut-völgy), amely valószínűleg az 1295. évi oklevélben említett Kamut-érrel azonosítható.¹ Ennek ÉK-i partján 650 m hosszan és 100–200 m szélességben jelölik a lelőhelyet a felszínen közepes sű-

¹ Vö. Gazdag L., Régi vízfolyások és elhagyott folyómedrek Orosháza környékén. A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve, 1960, 266–268; Blazovich L., A Körös-Tisza-Maros-köz középkori településrendje (Békéscsaba–Szeged, 1985) 20; Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. (Budapest, 1987) 510.

2. kép. Kamut 120. lelőhely fekvése és templomának helye
Abb. 2. Kamut, Fundort Nr. 120: die Lage und die Stelle der Kirche im Fundort

3. kép. Kamut 120. lelőhely: az 1990. évi ásatás alaprajza
Abb. 3. Kamut, Fundort Nr. 120: Grabungsplan vom Jahre 1990

kisebb kiöblösödése miatt a partnak enyhe DNy-i kiszögellése volt. A templomhelyet tehát Ny-ról, D-ről és minden bizonnyal DK felől – legalábbis időszakosan – víz határolhatta. A lelőhely D-i felének arányos kiszélesedése valószínűleg a templom elhelyezkedésével magyarázható (2. kép). A földmunkák és az azt követő talajlazítás következtében a sírok közül nagyon sok elpusztulhatott, hiszen nemcsak a templomhelynek a kb. 80×80 méteres területén, hanem az öntözőberendezés egyik kerekének nyomvonalában felhalmozott töltés földjében is sok embercsontot lehetett megfigyelni.²

1990. április 9-e és 13-a között nyílt lehetőségünk leletmentő ásatás végzésére. Célunk a templomhely szondázása, s az épület alapjainak – a lehetőségekhez

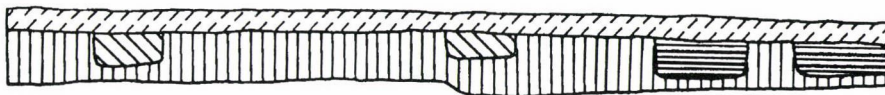
képest minél nagyobb arányú – feltárása volt.³ A Kamut-völgy lejtős partjától 20–25 méternyire öt kutatóárokkal és három szelvénnel végül is sikerült megtalálnunk, s jórészt feltárnunk a templom megmaradt alapfalait, meghatározni az épület nagyságát és alaprajzát, valamint kibontani a körülötte lévő temetőből 11 sírt (3. és 4. kép). A templom pontos helyét a környezeténél világosabb sárga talajú, 15×15 méteres foltban legsűrűbben előforduló habarcs- és téglatöredékek mutatták.

A templom kicsi, egyhajós, félköríves szentélyzárodású volt. Döngölt földből készült alapozását a különböző, későbbi időkből származó beásások több he-

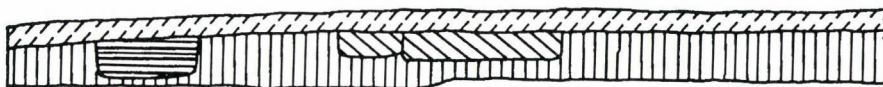
² Jankovich B. D.–Medgyesi P.–Nikolin E.–Szatmári I.–Torma I., Magyarország régészeti topográfiája, IV/3. Békés, Békéscsaba és városkörnyékeik. Szerk.: Jankovich B. D. (Kézirat, 1992) 6/120. lelőhely. (A kötet a továbbiakban: MRT IV/3.)

³ Ásatási dokumentáció: MNM Régészeti Adattára I. 1/1990., VIII. 83/1990., MTA Régészeti Intézetének Adattára dok. 27/90., a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum Régészeti Adattára 2066/1990.; a leletanyag a 90.1.1–15., a negatívok a 38737–856., a dia pozitívok a 23131–168. leltári számon a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban.

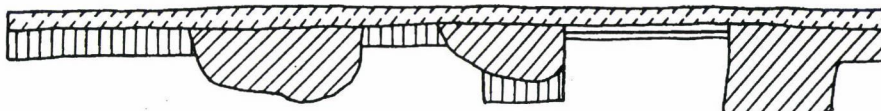
1. árok K-i fala

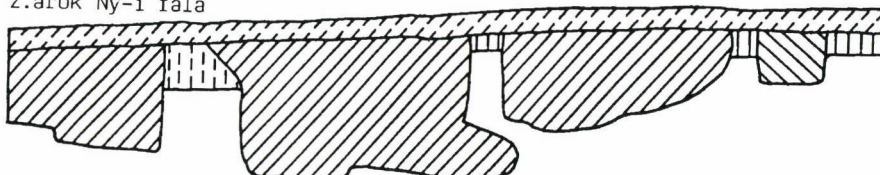
1. árok Ny-i fala

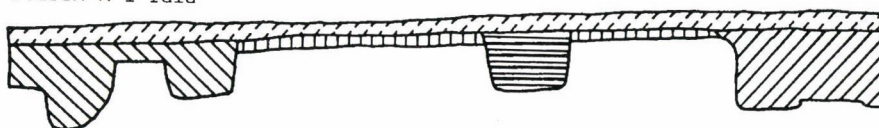
2. árok K-i fala

2. árok Ny-i fala

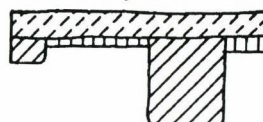
3. árok K-i fala

4. árok K-i fala

1. szelvény D-i fala

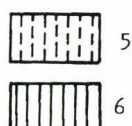
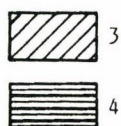
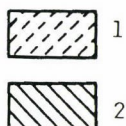
2. szelvény É-i fala

3. szelvény K-i fala

0 5 m

4. kép. Kamut 120. lelőhely: az 1990. évi ásatás metszetei. 1. szántás, 2. barna, kevert, 3. téglatörmelék, fekete, laza, 4. döngölt alapozás, 5. sárga, kevert, 6. sárga altalaj

Abb. 4. Kamut, Fundort Nr. 120: Schnitte der Ausgrabung vom Jahre 1990. 1: gepflügter Boden; 2: braun, gemischt; 3: mit Ziegelschutt, schwarz, locker; 4: festgestampftes Fundament; 5: gelb, gemischt; 6: gelber Untergrund

lyen átvágták, a déli oldalon pedig teljesen elpusztították. Megtaláltuk viszont a Ny-i zárófal helyét a sarkokkal, valamint az É-i hajó- és szentélyfal, ill. a szentélyzáródás alapozásának egy részét is. A megmaradt részletek így lehetővé tették az épület alaprajzának pontos kiszerkesztését. Hossza 10,25 m, szélessége 6,25 m, a hajó belső méretei 4,5×5,5 m, az É-i hajófal külső hossza 7,3 m, a hajó alapozásának szélessége a szántás rétege alatt 90–94 cm, a szentély pedig 76–84 cm volt. A szentély körívének sugara 1,5 méter, bejáratának szélessége és belső hossza pedig egyaránt 3–3 m lehetett. A templom hossz tengelye ÉK 62°–DNy 242° tájolású, szentélye tehát 28°-kal tér el a keleti iránytól észak felé. A hajó É-i és Ny-i alapfala a derékszögnél 2°-kal kisebb szöveget zár be, a szentély viszont pontosan szerkesztett.

Alapozása a szántás alatt mindössze 30–50 cm-es mélységben maradt meg – a felszín egyenetlen voltától függően. Az alapozási árok alja vízszintes, oldalai lefelé összeszűkülőek, sarkai pedig lekerekítettek. Az alapozás különböző, egymástól azonban alig eltérő összetételű, sárgásfekete és feketéssárga színű, összeségében nagyon gyengén döngölt földrétegekből készült. A hajó alapozása az 1. árok K-i falának metszeténél 6–12 cm vastagságú rétegekből állt. Minden második réteg tetejét erősebben döngölték meg (17. kép 1). Az É-i szentélyfalnál az alapozás legalul 19 cm-s terítéssel, ezen lévő 0,5–1 cm vastag fekete, alaposan döngölt csíkkal, ismét egy másik gyenge tömörítésű, 15–17 cm vastag réteggel, és még egy vékony fekete, keményre döngölt réteggel készült. Ugyanilyen rétegződés volt a 3. sz. kutatóárok területére eső É-i hajófal esetében és a 2. árokban lévő szentélyzáródásnál is. Az előbbinél 18 cm, 0,5 cm, 17 cm, 0,5 cm és 14 cm, az utóbbinál pedig 18 cm, 0,5 cm és 15–17 cm vastag rétegek követték egymást fölfelé. A hajót és a szentélyt tehát egyszerre, azonos technikával alapozták. Az eltérések csak a munkamenetben elkövetett csekély mértékű szabálytalanságokat jelenthetnek.

Korabeli járósíntnek s a bejáratnak nem maradt nyoma. Az alapozás eredeti mélységét sem ismerjük. A templom falai – a felszínen előforduló s a hajó DNy-i sarkában lévő gödörbe csúszott tégladarabokból ítélve – lapos, pelyvás soványítású téglákból épültek habarcsos kötőanyag alkalmazásával (17. kép 2). Egész téglát nem találtunk. A tégladarabok szélességük és magasságuk szerint – egyszerűsítve a különböző variánsokat – átlagosan háromféle mérethben fordultak elő: 13,5×4 cm, 14,5×4,5 cm és 15,5×5 cm. Az utóbbi típus egyikének hosszanti keskenyebb oldalán három ujjbenyomás látható (16. kép 1). A templomhajó DNy-i sarkánál gödörbe csúszott téglák között előkerült egy téglavastagságú (4 cm) terméskő is, amely szintén habarcsos, formája pedig körcikkre emlékeztet (16. kép 2).

A leletanyag többi része meglehetősen szegényes. Az É-i szentélyfal belső oldalán, közvetlenül a szántás

rétegének alján, a sárga altalajon egy teljesen ép, alsó kézi malomkő feküdt. Közepében három, oldalán egy lyuk látszik (6. kép).⁴

A másik említésre méltó leletünk egy kicsiny, hengeres átmetszetű, ívelődő bronzdarab, amely harang oldalsó függesztőfüléből származhat. Ez a templomhajó DK-i sarka helyének belső oldalán, az alapozást elpusztító beásás földjéből került elő (15. kép 5).⁵ Restaurálás közben figyeltünk fel arra, hogy a hengeres testen egy olyan gyűrűszerű dudor látszott, amely vegyszer (EDTE) hatására oldódott, s ennek következtében a tárgy kereszt irányban két darabra kezdett szétválni. A keresztirányú „törésfelület” ellentmondott annak, hogy itt is korrózióval van dolgunk, s fölvetődött a forrasztás lehetősége. A kérdés eldöntéséhez (repedés korróziója-e vagy forrasztás) vegyelemzésre volt szükség. Járó Márta a vizsgálat eredményeit az alábbiak szerint foglalta össze.

„Az 1. sz. minta a korrózióból (forrasztás?) származott. A 2. sz. mintát a restaurátor a horonyfűl oldaláról vette.

Az elemzéseket energiadisziperzív mikroanalízissel végeztük egyrészt a minták felületén, másrészt az 1. sz. minta keresztmetszetén. Ez utóbbi vizsgálathoz egy szemcsét műanyagba ágyaztunk, és a felületét lecsiszoltuk, majd felpolíroztuk. (A mérést Tóth Attila fizikus végezte az MTA Műszaki Fizikai Kutatóintézetében.)

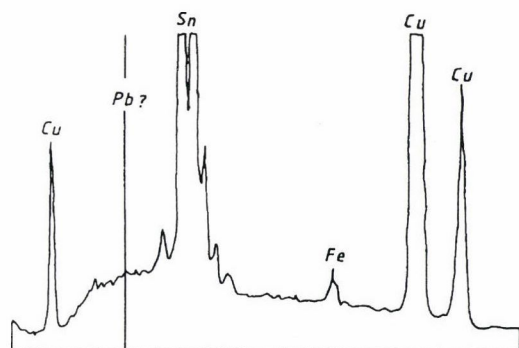
A horonyfűl oldaláról vett 2. sz. minta 70% körüli rezes és 30% körüli ónt tartalmazó (a harangbronzokra jellemző) ötvözet. A korrózióból (forrasztásból?) vett 1. sz. minta kb. 2% ólmot is tartalmaz a fenti két elemnél kívül. Ez utóbbi anyagból egy szemcsé keresztmetszetét vizsgálva úgy találtuk, hogy annak egyik része kb. 8% ólmot tartalmazó ónbronzzal, másik részén viszont nincs ólom.

A fentiek alapján megállapítható, hogy két eltérő összetételű anyagról van szó. A beágyazott szemcsé keresztmetszetén kapott adatok esetleg arra mutatnak, hogy a szemcsé éppen a két anyag találkozási pontjáról származik. Az ólom jelenléte utalhat forrasztásra, de a lágyforrasztás alkalmazásának biztos állításához több vizsgálati adatra (mintára, metallográfiai elemzésre) volna szükség.”⁶ (5. kép).

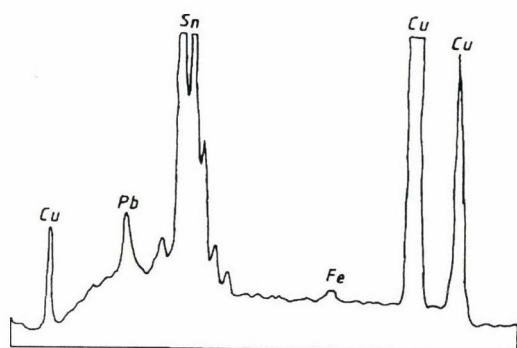
⁴ Leltári száma: 90.1.1. (Átmérője 33–34 cm, magassága 8,5 cm.)

⁵ Leltári száma: 90.1.15. (Hossza 3 cm, átmérője: 1,4 cm.) – Középkori harangtöredékek, amelyek között Árpád-koriak is találhatóak, a Dél-Alföld több pontján kerültek már elő korábban. (Vö. Szatmári I., Középkori templom feltárása Telekgerendás határában. Sajtó alatt a BékMK XVI. kötetében.)

⁶ Ezúton is köszönöm Járó Márta és Tóth Attila segítségét. A vizsgálati jegyzőkönyvet I. a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum irattárában: 13/184–1,2/90. A tárgyat Gábor Gabriella restaurálta.

a, bronz fül

b, forrasztás (?)

5. kép. A Kamut 120. lelőhelyen előkerült harangfül (?) anyagösszetételének grafikonjai

Abb. 5. Graphiken über die Stoffzusammensetzung des im Fundort Kamut Nr. 120 vorgekommenen Glockenhenkels(?)

Mérési részeredmények százalékban

	fül	forrasztás(?)	szemcse (A)	szemcse (B)
Cu	71,78	69,65	69,50	71,53
Sn	27,55	28,00	22,14	23,28
Fe	0,67	0,40	—	—
Pb	—	1,95	8,35	—
Cl	—	—	—	5,19

A templom belsejében sírok nem kerültek elő. Az épület mellett 11 sírt volt módunkban feltárni. Valamennyi háton fekvő, nyújtott testhelyzetű volt.⁷

1. sír: Tájolása DNY 242°, mélysége 55 cm.⁸ Koponyája jobbra billent, kezek a hason keresztben. Bal felkarcsontját állatjárás mozdította ki eredeti helyéről. Térdtől lefelé az 1. árok K-i fala alatt. Későbbi a 4. sírnál. A maxillán zöld elszíneződést találtunk, de fém nem került elő. A csontváz bal oldala mentén lévő, 3–8 cm szélességű darabokra vágott, fakéregnek látszó szerves anyag maradványa talán a koporsóra vagy a temetés más módjára utal (17. kép 3–4).

2. sír: Tájolása DNY 236°, mélysége 65 cm. Bal felkarcsontja hiányzott, lábsontjai az 1. árok K-i fala alatt.

3. sír: Tájolása DNY 256°, mélysége 60 cm. Comb-középtől fölfelé az 1. árok Ny-i fala alatt.

4. sír: Tájolása DNY 247°, mélysége 60 cm. Jobb kéz a test mellett, a bal pedig a medencén. Deréktól fölfelé az 1. árok Ny-i fala alatt. Korábbi az 1. sírnál, mert a csontváz két oldalán koporsó famaradványának vonalát figyelhettük meg, s a jobb oldali korhadék az 1. sírban előkerült kéregdarabkák alatt húzódott.

5. sír: Tájolása DNY 256°, mélysége 68 cm. Comb-középtől fölfelé az 1. árok Ny-i fala alatt.

6. sír: Tájolása DNY 250°, mélysége 85 cm. Comb-középtől fölfelé a 2. árok Ny-i fala alatt.

7. sír: Tájolása DNY 256°, mélysége 67 cm. Koponyája balra billent, jobb kéz a medencén. Bal oldala és lábsontjai a 3. árok ÉK-i sarka alatt.

8. sír: Tájolása DNY 247°, mélysége 88 cm. Jobb kéz a test mellett. Medencétől fölfelé a 3. árok Ny-i fala alatt.

9. sír: Tájolása DNY 245°, mélysége 30 cm. A szántás következtében erősen bolygatott gyermek csontváza. Csak a bal felkarja, felső testének csontjai és a jobb lábszárcsontja maradt meg. Közvetlenül a 10. sír csontvázának bal lábszárcsontja fölött feküdt, annál tehát későbbi. Sírfoltja nem látszott. 4. árok.

10. sír: Tájolása DNY 245°, mélysége 37 cm. Térdtől fölfelé a 4. árok Ny-i fala alá esett. Korábbi a 9. sírnál.

11. sír: Tájolása DNY 259°, mélysége 32 cm. Koponyáját a szántás részben elpusztította. Bal kéz a medencén. Jobb oldala és lábai a 4. árok DK-i sarka alatt.

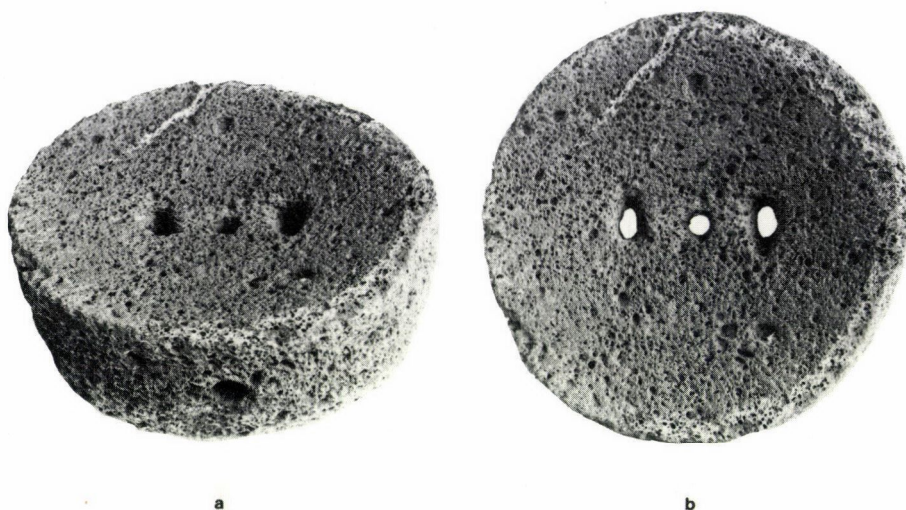
A templom körüli temetőben egyértelmű egymásra temetés csak az 1. és a 4. valamint a 9. és a 10. sírnál fordult elő. A 3., 4. és 5. sír érintkező sírgödrei esetében nem lehetett elkülöníteni a betöltéseket. E sírok relatív időrendje tehát bizonytalan. A többi sír önmagában álló. Közöttük nagyobb, üres, bolygatatlan területek voltak, ahol a tapasztalatok alapján sírokra lehetett volna számítani. A kutatóárokokkal és szelvényekkel érintett területhez képest tehát az előkerült sírok száma – legalábbis a középkori templom körüli temetők megszokott zsúfoltságát tekintve – meglehetősen kevésnek tűnik. Ezen az sem sokat változtathat, hogy a lelőhelyen a földmunkák során jó néhány sírt el is pusztíthattak.⁹ A temetőben előforduló sírok száma így is azt bizonyítja, hogy a templomot és a temetőt nem hosszú ideig használták.

A település, a templom és a temető keletkezése meglehetősen nehéz, hiszen nemcsak a lelőhelyen gyűjtött

⁷ Antropológiai feldolgozásra még nem került sor.

⁸ A mélységadatok a mai felszíntől számítottak.

⁹ A Kamut-völgyben a templomhelytől Ny-ra lévő töltéshez a földet az ásatási területünk déli szélé mellett 10 méter széles, beszántott dígógödör területéről hordhatták leginkább. Ezen a részen a temető valószínűleg teljesen elpusztult. Feltűnő az is, hogy a templom helyén a szántás rétege alatt közvetlenül a sárga altalaj következik (4. kép). A humusz hiánya ugyancsak jelentős földelhordásra utal.

6. kép. Kamut 120. lelőhely: a szentély területén előkerült kézi malomkő
Abb. 6. Kamut, Fundort Nr. 120: Handmahlstein vom Gebiet des Chors

kerámiaanyag Árpád-koron belüli pontosabb időbesorolása lehetetlen, hanem az ásatás alkalmával előkerült leletek sem adnak közelebbi kronológiai támpontot. Adataink alapján csak az állítható bizonyosan, hogy a település még az Árpád-kor folyamán elnéptelenedett, s templomának, ill. temetőjének használata is megszűnt.

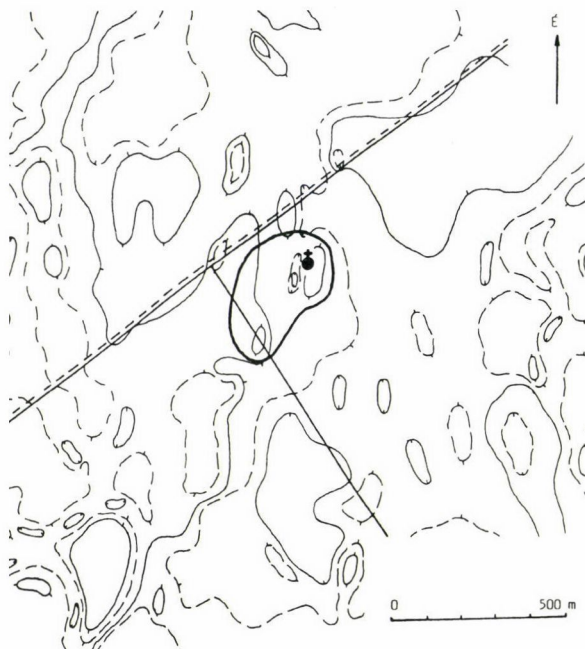
Kamut 27. sz. lelőhely

Az 1987 őszén, majd 1988 őszén is bejárt lelőhely a községtől DNy-ra, a Kamut-dűlőben elbontott Molnár-tanya helyének DK-i oldalán található. Környezete alapvetően eltér a 120. sz. lelőhelyétől, hiszen ez nem a már említett Kamut-völgy hatalmas folyómedrének partján fekszik, hanem attól mintegy 2 kilométernyire DNy-ra, egy olyan sekélyebb erőkkel és vízfolyásokkal szabdaltságot területesen, ahol a felszínen kisebb-nagyobb, régente vízjárta felületeket hátsabb részek tagoltak. A megtelepüléseknél esetenként a sekélyebb, korábban kiszáradt vízmedrek sem jelentettek elválasztó határt. Így volt ez a 27. lelőhelynél is. Az inkább szabályosan, minden irányban egyformán kiterjedő, semmint egy folyómeder mentén hosszan elnyúlva elhelyezkedő, 400×250 m területű lelőhelyet középen egy hosszúka, alján és két végén erősen feltöltődött mélyedés két partos részre osztja (7. kép).

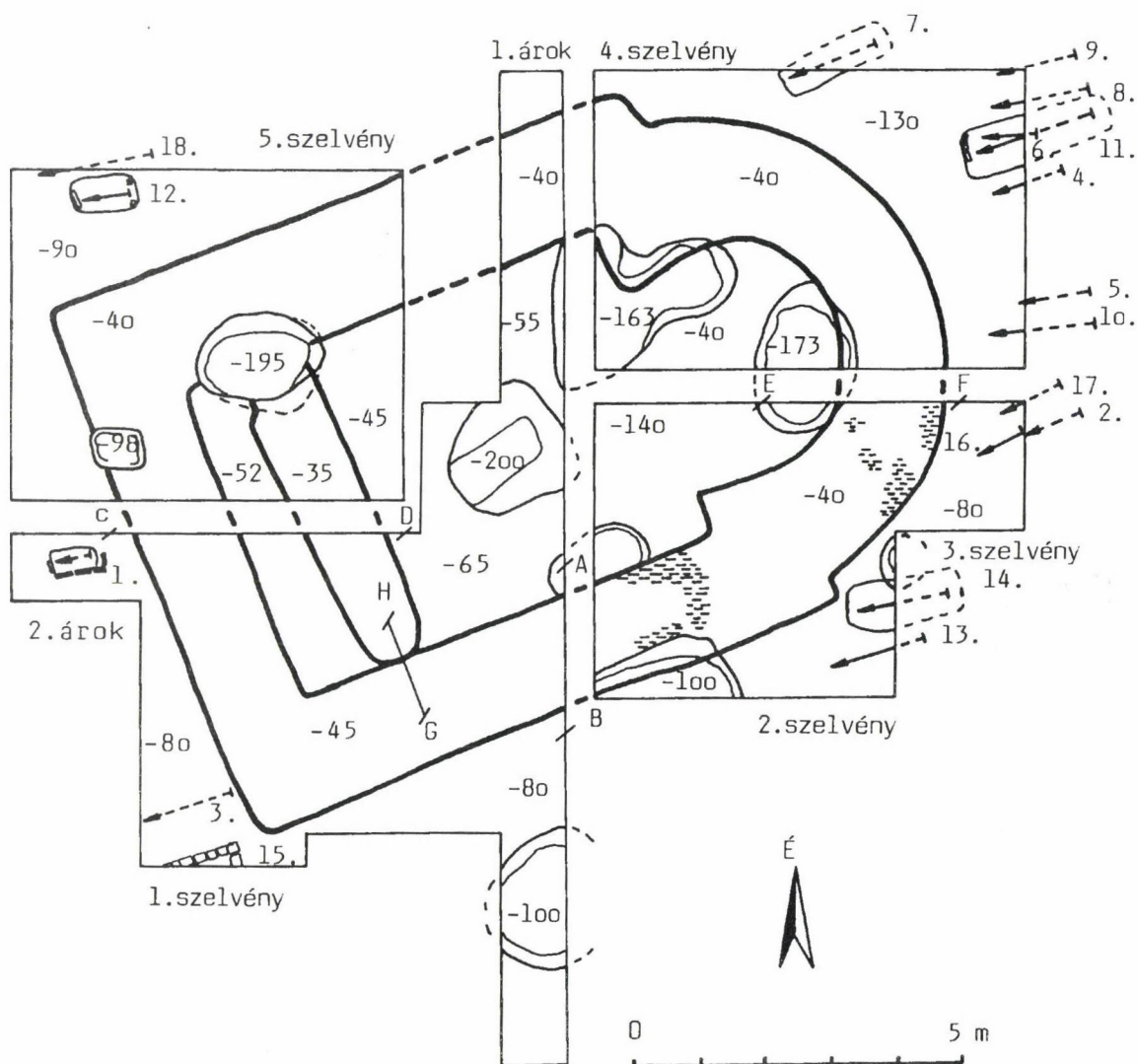
A DNy-i alacsonyabb háton az Árpád-koriakon kívül bronzkori és vaskori edénytöredékek is előfordultak, az ÉK-i parton és a mélyedésben azonban csak Árpád-koriakat találtunk. Az utóbbiak nem nagy számban, közepes sűrűségben kerültek elő. Közöttük sok a kifelé, befelé vagy mindkét irányban megvasztódó, a karéjos kiképzésű, kerek függesztőlyukkal átfúrt, bográcsból való peremtöredék. Az oldalak dí-

szítetlenek, többségük szintén bográcsokból származhat. Az egyiket orsókarikának kezdték el kifűzni. Két fazékperemünk kihajló: az egyik lekerekített szélű és fedőhornyos, a másiknak a széle ferdén levágott. Kívülük mindössze két egyszerű fenéktöredék utal fazekek használatára (14. kép).

A mélyedés ÉK-i szélén, határozott kiemelkedésen állt a település temploma. Helyére a felszínen 25 méteres körzetben megfigyelhető, a környezetétől világosabb sárga színével eltérő folt, s benne a sok habarcsrög és apróra tört, pelyvás soványítású téglada-

7. kép. Kamut 27. lelőhely fekvése és templomának helye
Abb. 7. Kamut, Fundort Nr. 27: Lage und Kirchenstelle des Fundortes

8. kép. Kamut 27. lelőhely: az 1991. évi ásatás alaprajza
Abb. 8. Kamut, Fundort Nr. 27: Grabungsplan vom Jahre 1991

rab utalt. Embercsontot azonban egyik terepjárásunk alkalmával sem találtunk.¹⁰

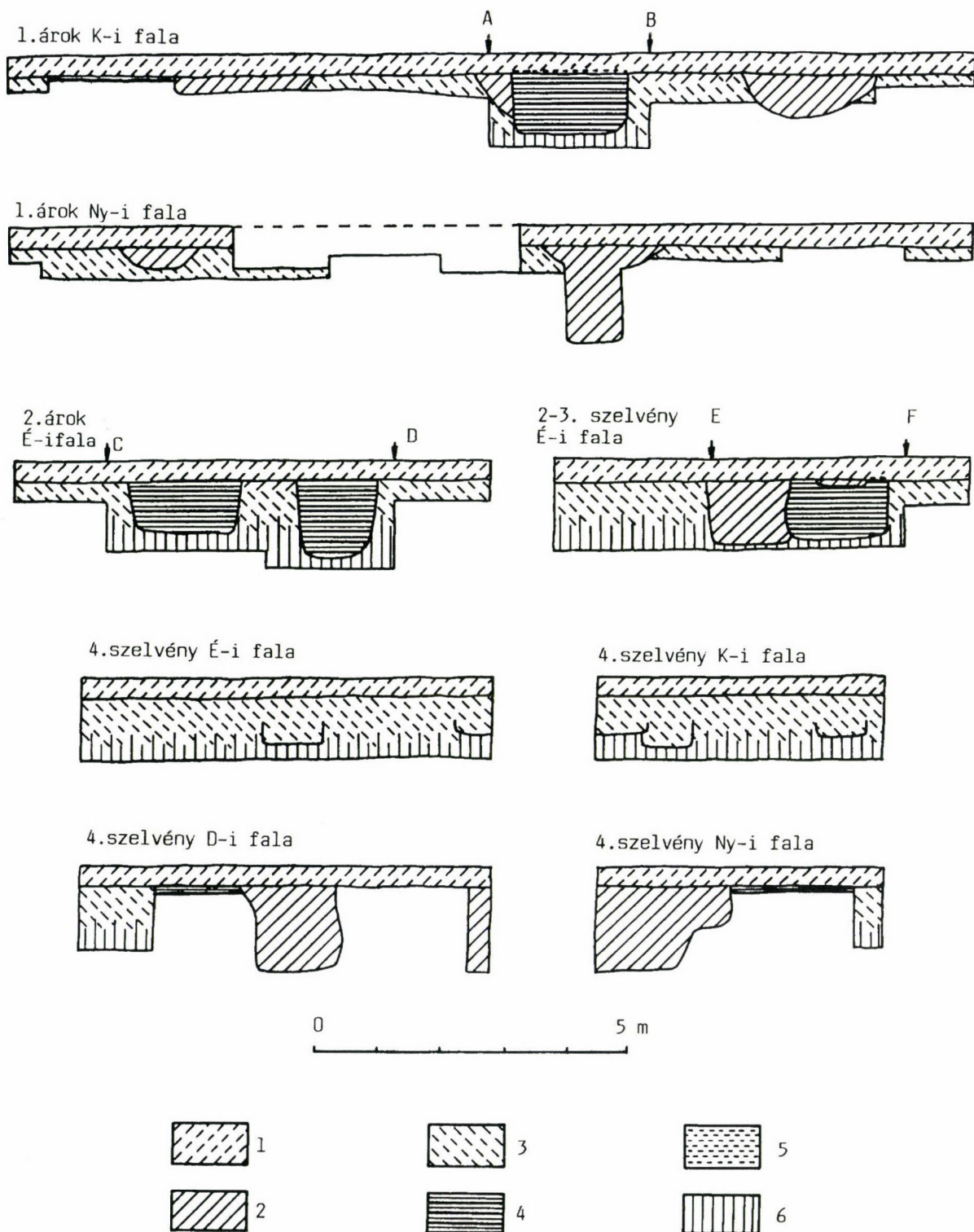
Az objektum meghatározásának e bizonytalanságát ásatással igyekeztünk eloszlatni. Az ásatás elvégzésének szükségességét erősítette még az az egy évvel korábban, a Kamut 120. sz. lelőhelyen tapasztalt jelenség is, hogy egyértelműen falunak még nem nevezhető, kis kiterjedésű, nem túl sok leletet szolgáltató Árpád-kori telepen – amilyenek egyébként százával fordulnak elő régiókban – szintén előfordult templom. A 27. sz. lelőhely, eltekintve geográfiai környezetének eltérő voltától, hasonló adottságokkal rendelkezett: területe és a felszínén gyűjthető leletanyag in-

tenzitása ennek sem volt mérhető egy nagy, határozott megjelenésű faluéhoz, leletanyagából ítélve még a XIV. század előtt megszűnt rajta az élet, s közvetlen környezetében sem volt jelentősebbnek látszó Árpád-kori falu. A két lelőhely tehát még az Árpád-korban elpusztult, korai magyar településeken a kereszténység térhódítása nyomán megjelenő egyházépítéssel nagyobb központoktól távol eső területeken való elterjedésének vizsgálatára kínált lehetőséget.

Az ásatásra 1991. szeptember 23-a és október 4-e között nyílt lehetőségünk.¹¹ Megkezdésekor a felszí-

¹⁰ MRT IV/3. 6/27. lelőhely. – Egyik adatközlőnk elmondása szerint az 1940-es évek elején ugyanitt igen sok lapos és hosszú téglát bányásztak ki, s egy „oszlopszerűséget” is találtak.

¹¹ Ásatási dokumentáció: MNM Régészeti Adattára I. 4/1992, IV. 21/1992, MTA Régészeti Intézetének Adattára dok. 3/1992, Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum Régészeti Adattára 2085/1992; a leletanyag a 92.1.1–36., a negatívok a 39881–40034, a diapozitívok a 23484–552. leltári számon a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban.

9. kép. Kamut 27. lelőhely: az 1991. évi ásatás metszetei. 1. szántás, 2. téglatormelékes, fekete, laza, 3. sárgásszürke, 4. döngölt alapozás, 5. habarcs, 6. sárga altalaj

Abb. 9. Kamut, Fundort Nr. 27: Schnitte der Ausgrabung vom Jahre 1991. 1: gepflügter Boden; 2: mit Ziegelschutt, schwarz, locker; 3: gelblichgrau; 4: festgestampftes Fundament; 5: Mörtel; 6: gelber Untergrund

nen – már az előző terepjárások alkalmával is tapasztalt jelenségeken kívül – néhány apró embercsontrabkát is megfigyelhetünk. Az első kutatóárokban a templomhajó É-i és D-i alapozása került elő. Ezután egy másik árokkal és öt szelvénnel az egész templomot föltártuk. A templom körüli temetőből 18 sír dokumentálására volt időnk (8. és 9. kép).

A templomnak csupán a feltűnően széles, sárgásbarna talajban ugyancsak sárgásbarna színű, döngölt földből készült alapozása maradt meg (18. kép 1). Az alapfalak mellett több szabálytalan alakú beásást találtunk. Ilyen gödör volt a templomhajó mértani közepén is. Betöltésük csaknem egyformának látszott: laza szerkezetű, földdel kevert habarcs és tégladarabokból állt. A gödrök többsége kétségkívül jelen századunkból való, hiszen adatközlőink nemcsak arra emlékeztek, hogy ismerőseik itt téglákat bányásztak, hanem arra is, hogy az 1920-as években a környékbeliek „régí malomhelynek” tartották az akkor itt még észlelhető, törmelékes talajú kisebb kiemelkedést. Ebben az időben még a téglából rakott falak maradványai is jobban látszottak.¹²

A megmaradt alapozás szerint a templom egyhajós, belül patkóíves, kívül félköríves szentélyzáródású volt. Tájolása ÉK 73°–DNy 253°, tehát szentélye 17°-kal tér el észak felé. Hossza 12,70 m, szélessége a hajó K-i végénél 8,45 m, a Ny-i zárófalnál pedig 8,65 m. A hajó belső méretei 6,80×5,05 m, külső hossza 9,5 m. A szentély bejáratának szélessége 3,25 m, legnagyobb belső szélessége 3,55 m, belső hossza pedig 3,75 m. A szentély és a Ny-i fal alapozásának hossztengetyben mért szélessége 1,5–1,5 méter. A déli hajófal alapozásának szélessége ugyanakkor 1,65 m, az északié pedig 1,85 m (8. kép).

A főfalak alapozása a szántás alatt átlagosan 92–94 cm-es mélységben maradt meg. Ez szinte eredeti állapotot jelöl, hiszen az alapozás tetején több helyen előkerültek az alapozást lezáró habarcsos réteg részletei. Az alapozási árok alja vízszintes, oldalai lefelé kissé összeszűkülőek, sarkai lekerekítettek. Benne sárgásfekete és feketéssárga színű, 10–24 cm vastag, alig döngölt rétegek váltogatják egymást meglehetősen szabálytalan sorrendben és vastagságban. Közöttük 2–4 cm vastag, keményen megdöngölt, fekete rétegek láthatók. A szentély és a hajó alapozása egyszerre, egymással megegyező technikával készült (10. kép).

A kamutihoz hasonló szélességű templomalapozás Békés megye területén ez ideig csak Kardoskúton került elő. A kamuti templomnak azonban nemcsak emiatt egyedüli párja a kardoskúti épület második periódusa, hanem azért is, mert a Ny-i zárófal mellett csak kettőjükénél található egy-egy belső alapozás.¹³ (A

Kárpát-medence más területein is igen ritka.) Kamuton ez az alapozás a Ny-i faltól 75–110 cm-re húzódik, szélessége pedig 100–115 cm. Déli vége elkeskenyedő, lekerekített, s pontosan illeszkedik a hajó déli falának belső széléhez (18. kép 2–3). Északi vége kiszélesedik, s mert valószínűleg nagyon megközelítette a Ny-i falat, kisebb vállat hagyva szélét kiigazították. (Belső szélének távolsága a Ny-i faltól 190–210 cm.) Bizonyára északi vége is pontosan a hajó alapozásáig ért, de illeszkedésük helyén csak egy mély kincskereső gödröt találtunk. A gödröt ásók még a belső alapozás alá is bevájtak (8. kép).

A nyugati zárófal belső oldalánál lévő alapozások funkciójának meghatározása nem egységes. A karzatot tartó oszlopok egybefutó alapozásának elképzelésén kívül a bizánci keresztény egyház liturgiai követelményeihez kapcsolása is fölmerült.¹⁴ Rendeltetése Kamuton sem volt kétséget kizáróan eldönthető.

Ellentétben azonban a kardoskútiival, Kamuton különbség mutatkozott a főfalak alapozása és a templom belsejében lévő alapozás között. A főfalaké ugyanis tiszta földből, vízszintes aljú és enyhén összeszűkülő falú, sekélyebb alapárokból, gyengébb döngöléssel készült; a belső alapozást viszont teknős aljú és határozottan összeszűkülő oldalú, fél méterrel mélyebbre ásott árokban, igen erőteljes döngöléssel, téglasorok, téglá- és homokkő rétegek, valamint tiszta földrétegek váltakozásával alakították ki (10. kép és 18. kép 3–5).

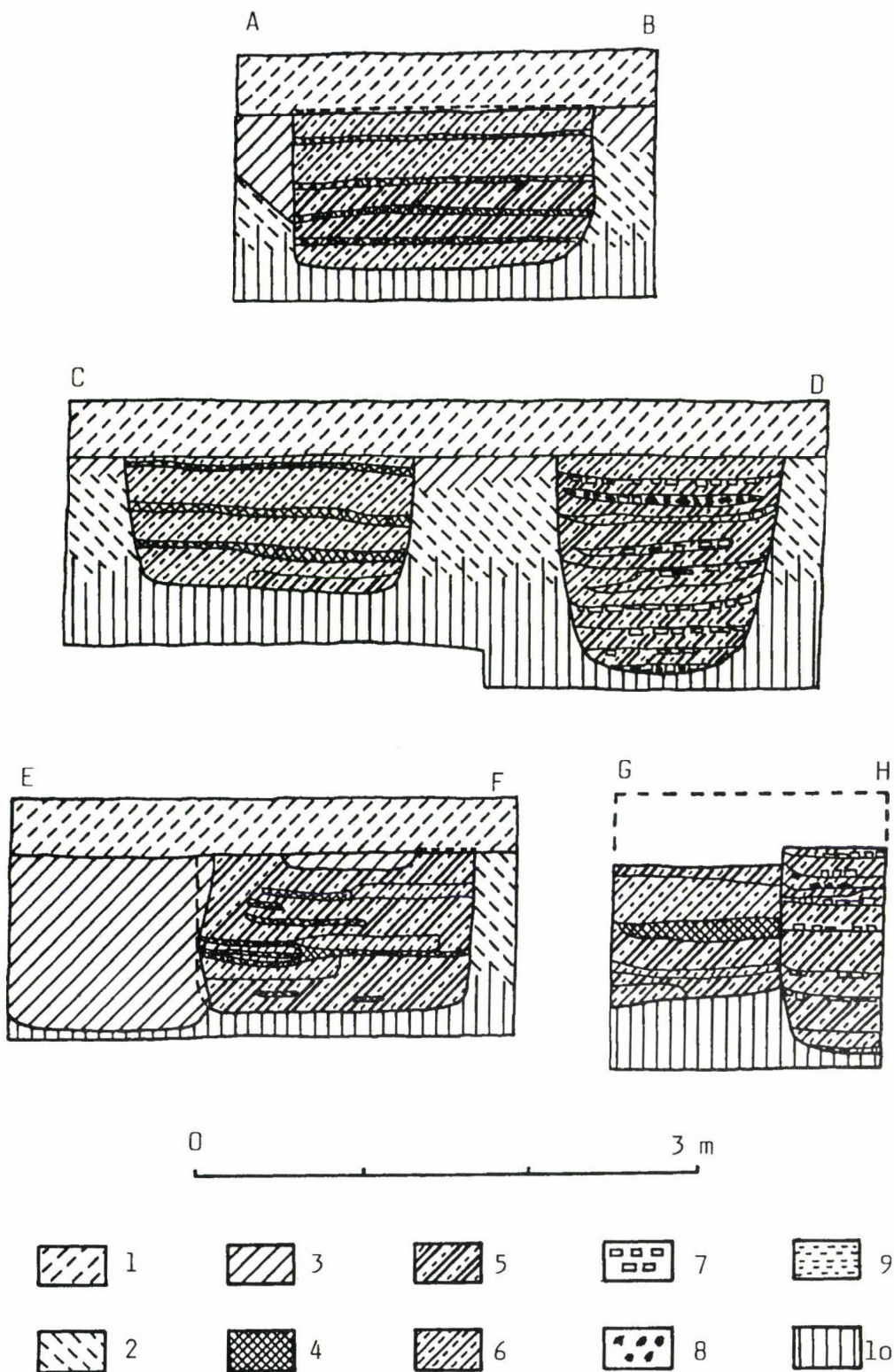
Alapozási rétegek vastagsága
(C–D metszet)

Ny-i zárófal		Belső alapozás	
szántás	32 cm	szántás	33 cm
sárgás	4 cm	sárgás	13 cm
fekete	4 cm	téglák	5 cm
sárgás	24 cm	feketés	7 cm
fekete	6 cm	kövek, téglák	6 cm
sárgás	15 cm	feketés	7 cm
fekete	9 cm	sárgás	3 cm
sárgás	10 cm	feketés	12 cm
feketés	10 cm	sárgás, téglák	6 cm
		feketés	8 cm
összesen	114 cm	sárgás, téglák	4 cm
		feketés	10 cm
		sárgás	8 cm
		téglák	6 cm
		feketés	10 cm
		téglák	4 cm
		feketés	6 cm
		téglák	5 cm
		feketés	7 cm
		kövek, téglák	4 cm
		összesen	164 cm

¹² MRT IV/3. 6/27. lelőhely.

¹³ Méri I., Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Oroszáza határában. RF, Ser. II. 12 (1964) 6. oldal és 2. kép.

¹⁴ Méri, i. m. 6., ill. Mesterházy K., Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalui határában. ArchÉrt, 96 (1969) 96.

10. kép. Kamut 27. lelőhely: a templom alapozásainak metszetei. 1. szántás, 2. sárgásszürke, 3. törmelékes, fekete, laza, 4. erősen döngölt, fekete, 5. sárgásfekete, döngölt, 6. feketéssárga, döngölt, 7. téglá, 8. homokkő, 9. habarcs, 10. sárga altalaj

Abb. 10. Kamut, Fundort Nr. 27: Schnitte der Fundamente der Kirche. 1: gepflügter Boden; 2: gelblichgrau; 3: mit Ziegelschutt, schwarz, locker; 4: stark gestampft, schwarz; 5: gelblichschwarz, gestampft; 6: schwärzlichgelb, gestampft; 7: Ziegel; 8: Sandstein; 9: Mörtel; 10: gelber Untergrund

Az alapozástechnikának ez a különbsége, valamint a kétféle alapozás széleinek pontos illeszkedése (G–H metszet), illetve az, hogy a belső alapozásból előkerült tégladarabok vastagsága megegyezik a többi, szórványként talált, s valószínűleg a falakból származó téglák vastagságával arra mutat, hogy a belső alapozást a főfalakétól külön, utólag készítették. Nem lehet azonban eldönteni, hogy mennyi idővel később. Minden bizonnyal nem túl sok időről lehet szó.

A belső alapozásban levő téglá- és homokkő darabokat szándékosan, módszeresen apróra törték össze. Egyetlen olyan téglatöredék sem fordult elő, amelyen az eredeti szélességet megmérhettük volna. Többségükön nem voltak habarcsnyomok, de ez sem volt általánosan jellemző. A habarcsos darabok arra utalnak, hogy már korábban valahol beépített, bontásból származó tégladarabokat másodlagosan használtak fel az alapozáshoz. Ez ugyancsak a belső alapozás későbbi voltára utal; következésképpen a belső alapozás Kamuton egy utólag, esetleg csupán külön munkafázisban megépített karzat tartóoszlopainak vagy pilléreinek egybefüggő alapozása lehetett.

A feltárás során sem az egykori járószintnek, sem a bejáratnak nem találtuk meg a nyomát. Az épület falait lapos, jellegzetes pelyvás soványítású téglákból építették. Egyetlen téglát sem találtunk ugyan eredeti helyen, de az alapfalak környékén előforduló téglák ezt bizonyítják. Más épületfalazó anyag nem került elő. A jelek szerint a döngölt földből elkészített alapozás tetejét habarcsréteggel terítették le, s erre kezdték a falat felhúzni, kötőanyagnak ugyancsak habarcsot használva. Az épület teteje fából, nádból vagy ezekhez hasonló anyagból lehetett. A templombelső egykori díszítéseire utal egy $7 \times 15,5 \times 4,5$ cm-es élszedett és két kör alakúra faragott, egyformán $15,5$ – $15,5$ cm átmérőjű és $4,3$ – $4,3$ cm vastag téglák (16. kép 3–5). Mindegyik szórványként került elő.¹⁵ Az utóbbiak egyikének külső oldala vakolt, simított, és felületén talán meszelés nyomai maradtak meg. Úgy tűnik, önálló oszlop alkotórésze lehetett.

Az ásatás során több egész téglát is találtunk. A téglaméreteket és az egyes darabok előkerülési helyének összevetéséből az tűnik ki, hogy a templomhajó környékén 27 – 29×14 – 16×4 – 6 cm-es (átlagosan $28 \times 14,5 \times 4,5$ cm-es) téglák fordultak elő, a szentélynél pedig 31 – $31,5 \times 14,5$ – 17×4 – 6 cm-esek (átlagosan $31 \times 16 \times 5,5$ cm-esek), tehát az előzőnél nagyobbak. A Ny-i zárófal belső oldalánál lévő alapozásba döngölt tégladarabok vastagsága $4,5$ – $5,5$ cm, a kődarabok átmérője pedig $3,5$ – 8 cm. Az egyik téglafelületében párosujjú pata nyoma maradt meg.

A sírok a templom alapfalain kívül helyezkedtek el. A másik kamuti templom körüli temetőhöz hasonlóan itt is valamennyi háton fekvő és nyújtott testhelyzetű volt.¹⁶

1. sír: Tájolása DNy 262° , mélysége 72 cm. Kisgyermek. A hosszúcsontok a bal combcsont kivételével szétporladtak. A sírgödört a fejnél, a jobb oldalon és a lábnál élükre állított téglákkal rakták ki (11. kép). (Téglaméreteket: $32,5 \times 16,5 \times 6$; $31 \times 15,5 \times 4,5$; $28 \times 14,5 \times 4,5$; $7 \times 16 \times 4,5$ és $7 \times 15,5 \times 5$ cm.) 2. árok.

2. sír: Tájolása ?, mélysége 55 cm. Kisgyermek. A 3. szelvénybe csak a koponyatető esett.

3. sír: Tájolása ?, mélysége 65 cm. Csak az eredeti helyén fekvő, bal oldalára billent koponya maradt meg. 1. szelvény.

4. sír: Tájolása DNy 250° , mélysége 60 cm. Gyermekek. Koponyája összetört, karok a test mellett nyújtva, combközéptől a 4. szelvény K-i fala alatt. Valószínűleg későbbi a 11. sírnál.

5. sír: Tájolása ?, mélysége 60 cm. Csak a koponya esett a 4. szelvénybe. Valószínűleg későbbi a 10. sírnál.

6. sír: Tájolása DNy 267° , mélysége 75 cm. Gyermekek. Bal karja a test mellett, a jobb oldala bolygatott, lábfeje a 4. szelvény K-i fala alatt. A váz bal oldalán koporsóhoz tartozó famaradványok voltak. Sírgödört vágta a 8. sír, viszont későbbi a 11. sírnál.

7. sír: Tájolása DNy 245° , mélysége 105 cm. A 4. szelvénybe csak felső teste és jobb karja esett. Jobb kezét a jobb vállára hajlították. Jobb oldalára fordult koponyája alatt a felső fogson XII. századi ezüstpénz (CNH, I. 153., H. 164.)¹⁷ került elő. Sírgödre lekerekített sarkú volt (11. kép).

8. sír: Tájolása DNy 262° , mélysége 90 cm. Koponyája balra fordult, karjai a test mellett. Deréktól lefelé a 4. szelvény K-i fala alatt. Sírgödre csak rövid szakaszon, a test jobb oldalán volt érzékelhető. Későbbi a 6. és a 11. sírnál is.

9. sír: Tájolása DNy 259° , mélysége 90 cm. Koponyája jobb oldalra billent. A 4. szelvénybe csak jobb felső teste esett. Sírgödre csak a fej fölött, kis szakaszon látszott. A 8. sírhoz való időrendi viszonya bizonytalan.

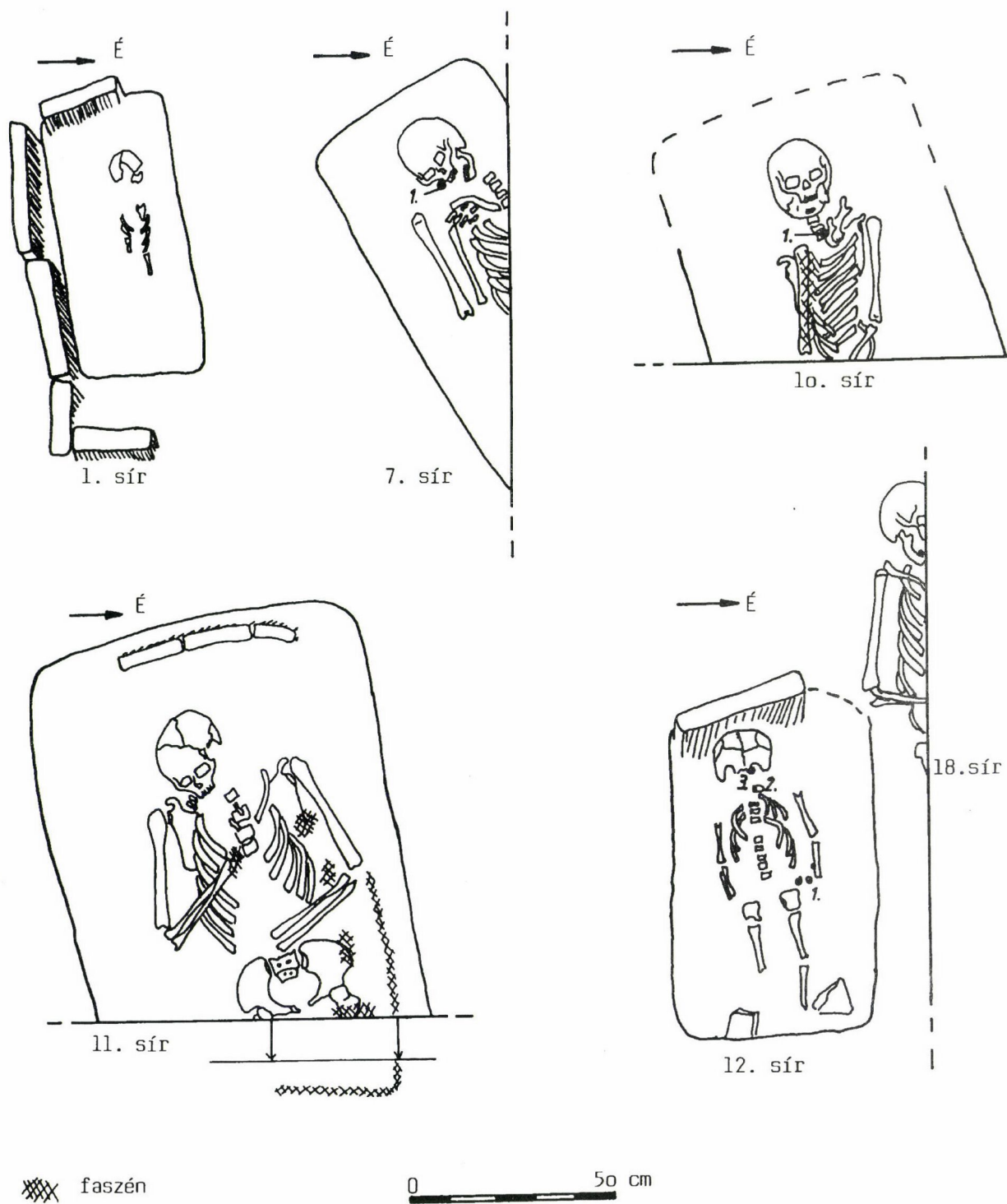
10. sír: Tájolása DNy 264° , mélysége 94 cm. Az alsó állkapocs és felső testének jobb oldala bolygatott. Deréktól lefelé a 4. szelvény K-i fala alatt. Bal keze a medencében. A harmadik nyakcsigolyán, az állkapocs jobb oldali íve alatt XII. századi ezüstérem került elő (CNH, I. 118., H. 139.).¹⁸ A mellkason elszene-sedett fa nyomai voltak. Sírgödre alig volt érzékelhető, valószínűleg korábbi az 5. sírnál (11. kép).

¹⁶ Az embertani anyag feldolgozása még nem történt meg.

¹⁵ Az élszedett 40 cm mélyen az 1. árok É-i harmadában, az egyik kör alakú a 4. szelvény DNy-i sarkában lévő, a másik kör alakú pedig az 5. szelvényben lévő nagyméretű gödör betöltésében volt.

¹⁷ Réthy L., Corpus Nummorum Hungariae I. (Budapest, 1899) No. 153; L. Huszár, Münzkatalog Ungarn. (Budapest, 1979) No. 164.

¹⁸ Réthy, i. m., No. 118; Huszár, i. m., No. 139.

11. kép. Kamut 27. lelőhely: feltárt sírok
Abb. 11. Kamut, Fundort Nr. 27: freigelegte Gräber

11. sír: Tájolása DNy 253°, mélysége 112 cm. Fel-
nőtt. Koponyája balra fordult, jobb keze a mellkason,
bal keze pedig a hason. Lábsontjai a 4. szelvény K-i
fala alatt. A sírgödör fej felőli végében három,
hosszanti élén álló téglavolt. (Téglaméretük:
?×16,5×4, ?×16×4 és ?×?×4 cm.) Helyenként a cson-
tokon és a sírgödör bal oldalán, valamint a szelvény
K-i falában valószínűleg koporsóból származó fama-
radvány került elő. Korábbi a 4., 6. és a 8. sírnál (11.
kép).

12. sír: Tájolása DNy 264°, mélysége 67 cm. Gyer-
mek. Koponyája összetört, karjai a test mellett nyújt-
va. A bal csukló és a medence között három sárga
színű, üvegpasztából készült, gömb alakú gyöngy-
szem (az egyiknek csak a fele maradt meg); a nyaknál
egy nagyobb, barnaszínű, sárga csurgatással díszített,
oldalán dudoros, hordó alakú pasztagyöngy; a hiányzó
arckoponya helyén, a homlokcsont alatt pedig egy
nyitott végű, bronzhuzalból hajlított karika került elő
(15. kép 1–4). A sírgödör fej felőli végénél egy egész
téglavolt hosszanti élére állítva (31×15×4,5 cm), a
láb felőli végén és a lábsontok fölött pedig egy-egy
téglatöredéket találtunk. Valószínűleg későbbi a 18.
sírnál (11. kép).

13. sír: Tájolása DNy 253°, mélysége 99 cm. Ko-
ponyája kissé balra fordult, az állkapocs leesett. Kezei
a hason keresztben. Combközéptől lefelé a 2. szelvény
K-i fala alatt. A 14. sírhoz való időrendi viszonya
bizonytalan.

14. sír: Tájolása DNy 259°, mélysége 105 cm. Ko-
ponyája teljesen a jobb oldalán feküdt, arccal a jobb
váll irányában. Deréktól lefelé a 2. szelvény K-i fala
alá esett. Lekerekített sarkú sírgödörre jól látszott.

15. sír: Habarcs- és agyagrétegekkel kötött, hat sor
téglából falazott sírhely. Csak az É-i fala és az ÉK-i
sarka esett az 1. szelvénybe, a többi része a szelvény
D-i fala alá esett. Idő hiányában nem bonthattuk ki.

16. sír: Tájolása DNy 242°, mélysége 95 cm. Gyer-
mek. Koponyája töredezett, föltámasztott; karjai a test
mellett. A lábsontok között a sírgödör alján faszén
nyomai maradtak meg. Sírgödörének széle csak a szel-
vényfal mellett látszott. 3. szelvény.

17. sír: Tájolása DNy 242°, mélysége 71 cm. Gyer-
mek. Csupán koponyája és bal oldali bordái estek a
3. szelvénybe.

18. sír: Tájolása DNy 262°, mélysége 90 cm. Ko-
ponyája a bal oldalra billent, jobb kéz a hason. Bal
oldala és lábai az 5. szelvény É-i fala alatt. Valószí-
nűleg korábbi a 12. sírnál (11. kép).

A sárga altalajt csupán a 4. szelvényben, a szentély
ÉK-i oldalánál értük el. Így is látszik azonban, hogy
a temető sírokkal még nem túlszűfolt, a sírok még a
templom közvetlen közelében is eléggé ritkásan for-
dultak elő, földjük alig-alig kevert, ezért gödrük sok-
szor megállapíthatatlan, és egymásra temetés sem sok-
szor fordult elő. Néhány sírban a váz körül vagy a
koponyánál élükre állított, leginkább a nagyobbik tí-

pust képviselő téglákat találtunk. Egyiken sem volt
habarcsnak nyoma (1., 11–12. sír). Ezek mellett azon-
ban habarcsos és agyagréteges kötőanyagú téglasír is
került elő (15. sír). A 7. és a 10. sírban egy-egy XII.
századi ezüstdenár volt (CNH, I., 153. és CNH, I.
118.). A 12. sírban fekvő gyermekváz mellett barna
illetve sárgaszínű, hordó és gömb alakú üvegpasztá-
gyöngyök voltak, valamint egy bronzhuzalból hajlí-
tott, nyitott végű karika (15. kép 1–4). Szórványként
több vasszeget is találtunk. Ezek négyszögletes vagy
"T" fejűek, száruk átmetszete szögletes, az egyiknek
a szára csavart (15. kép 6–11).

A rendelkezésünkre álló adatok e templom esetében
sem tesznek lehetővé pontos keltezés. A sírokban
előkerült érmek alapján az épület a XII. században
már állt; az előkerült leletanyag összessége pedig azt
bizonyítja, hogy a település nem élte túl az Árpád-kor
időszakát. Elképzelhető, hogy a templom épülete – a
nem több mint két évszázados használata folyamán –
valamilyen átalakításon is áteshetett. A főfalakénál ké-
sőbb készült karzattartó alapozásában talált habarcsos
tégladarabok ugyanis a falazótéglákkal megegyező
vastagságuk alapján leginkább a falak bontási törmé-
lékből származhattak.

Kitekintés

(a templomok és a települések viszonya)

A fenti ásatások mindegyike olyan települések he-
lyén folyt, amelyek még az Árpád-kor időszakában
elpusztultak. Egyik lelőhelyen sem fordult elő késő
középkori leletanyag. A települések neveit nem ismer-
jük, azok az oklevelekben előforduló településnevek
egyikével sem azonosíthatók. A lelőhelyek kiterjedése
mindkét esetben elég kicsi volt, így a megelőző évek
terepjárásainak tapasztalatai alapján templomra egyik
esetében sem lehetett kifejezetten számítani. Hasonló
területű Árpád-kori lelőhelyek százai találhatók
ugyanis a szűkebb régió területén úgy, hogy templom-
nak nyoma sincs rajtuk. Ilyen értelemben újdonság-
ként hatott az, hogy e – nem különösebben jelentős-
nek látszó – lelőhelyeken templom maradványai ke-
rültek elő.

A templomok léte azonban tény, amely így az or-
szág DK-i részein több lehetőségre világít rá a régé-
szeti topográfiával, az Árpád-kori kerámia keltezésé-
vel, a korszak településszerkezetével és falusi egyház-
építészetével kapcsolatban. A terepjárások alkalmával
gyűjtött leletanyag és az Árpád-kori lelőhelyek föltér-
képezése ugyanis magában foglalja – a többségükben
edénydarabokból álló leletek Árpád-koron belüli kel-
tezési nehézségei miatt – azt a lehetőséget, hogy az
Árpád-kor négy évszázada alatt az egyes lelőhelyek
természetszerűleg nem minden esetben lehettek egy-
idejűek. Az Árpád-kori leleteket adó lelőhelyek térké-
pen feltüntetett ábrázolása tehát nyilvánvalóan soha-

sem egyértelmű abból a szempontból, hogy az a négy évszázadon belül ugyanazon vagy esetleg különböző időben létezett településeket jelöl-e egymás mellett, vagy sem.

Lehetséges azonban másrésről az is, hogy a terepen meglehetősen sűrűn, egymáshoz közel elhelyezkedő, kis kiterjedésű Árpád-kori lelőhelyek közül nem egy azonos korú volt, vagy esetleg a korai idők állandó területváltó életmódjának eredményeként rövid időhatárok között jöttek létre. (Az egyes lelőhelyeken összegyűjtött leletanyagokban mai ismereteink szerint időbeli eltérés nem mutatható ki, összességükben teljesen egyformának látszanak.) Az átlagos méretű és megjelenésű lelőhelyeken előforduló egyházi épületek és cintermek ugyanakkor – mint amilyen pl. a két kamuti is – talán egy olyan időszakban jöttek létre, amikor éppen e templomok voltak arra hivatottak, hogy a mozgásban lévő településeket megkössék, vagy legalábbis egyházi, s ezzel többek között keresztény temetkezési vonzáskörzeteket hozzanak létre.

Mai tudásunk alapján e két lehetőség egyike sem zárható ki, s szinte bizonyos, hogy az igazság sokkal összetettebb formájával kell számolnunk. Azt vitatni azonban aligha lehet, hogy egy-egy templomnak mindig megvolt az egymás mellett kisebb-nagyobb távolságokban sorakozó falvak között a maga vonzáskörzete, hiszen a falumag, s elsősorban az annak területén felépített templom a környékben élő lakóközösségek mindennapi szokásainak alakításában kétségtelenül meghatározó szerepet tölthetett be.

A települések és templomok Árpád-koron belüli viszonyának – így pl. az egyes templomok vonzáskörzetének – megrajzolása, elsősorban pedig számának megállapítása terén kulcsfontosságú kérdés a faluközösségek által elfoglalt területnek a terepen való körülhatárolhatósága.

A régészeti topográfia tapasztalatai szerint az egykori települések területe napjainkban szinte minden esetben több régészeti lelőhelyből állítható össze. A falvak lelőhelyekhez kötése könnyebb feladat a késő középkor időszakát illetően, viszont a lelőhelyek nagyobb száma és szórtsága miatt ez sokkal nehezebb, s nem is minden esetben lehetséges az Árpád-koron belül. Ennek megfelelően az Árpád-korban elpusztult települések templomainak az egyes lelőhelyeken elfoglalt helye is igen változatos képet mutathat. A templomos lelőhelyeknek azonban nagyságuk szerint mégis leginkább olyan három fő, de egyáltalán nem mereven elkülöníthető típusuk lehet, amelyek társaságában eltérő formában jelenhetnek meg a korabeli faluközösségek egészét képező egyéb lelőhelyek is.

Az egyik, hogy közepes nagyságú, a többihez képest mindenképpen átlagosnak tekinthető lelőhelyen fordul elő templom. Erre adnak a topográfiai kötetek vidékünkön legtöbb példát. Ennek magyarázata kétségkívül az lehet, hogy az egykori falvak leginkább

egymáshoz hasonló kiterjedésű, közepes nagyságú lelőhelyekből tevődtek össze.¹⁹

Nem ismeretlen másrészt az a jelenség sem az Árpád-kori településeknél, hogy van egy központi, jelentősebb kiterjedésű, kisebb területű szállásokkal körülvett falumag, ahol leggyakrabban a templom is megtalálható.²⁰

Találkozunk továbbá olyan esetekkel is, hogy a nagy térségben szétszórta, fölöttébb kis területű, csaknem szállás jellegű lelőhelyek egyikén építettek templomot, mintegy elhatározva azt, hogy ott segítik elő a falumag, s az egyházi vonzáskörzet központjának kialakítását.²¹

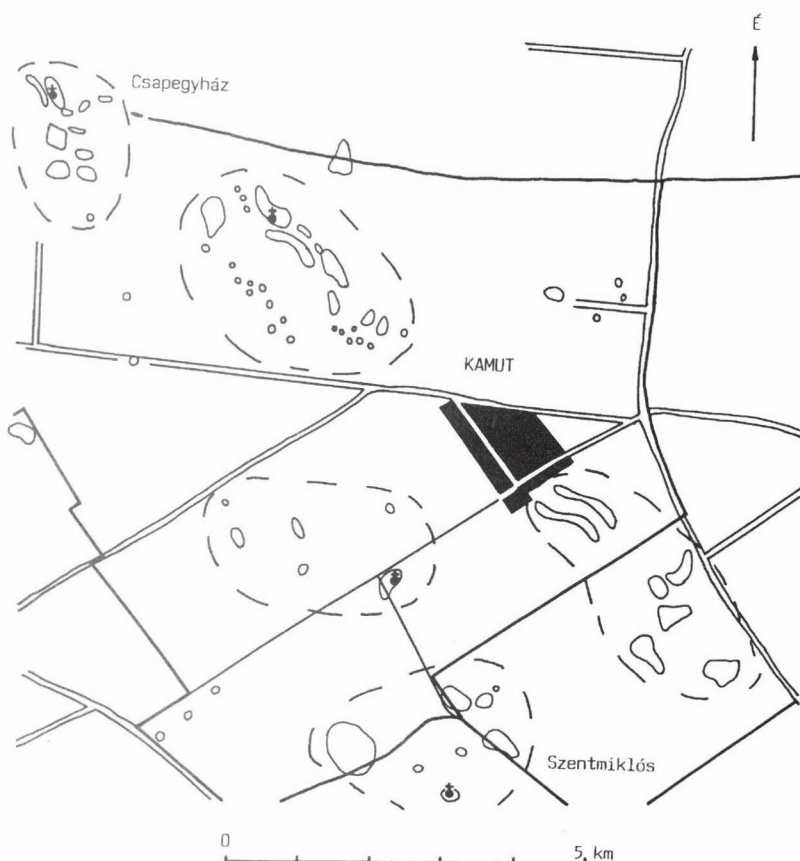
E változatokból is látszik, hogy az Árpád-kori faluközösségeknek a mai lelőhely-csoportosulásokkal történő meghatározása nem könnyű feladat, s a lelőhelyek nagysága is csak hozzávetőlegesen értékelhető abból a szempontból, hogy azokon előfordulhatnak-e templomhelyek vagy nem. Az első templomok felépítésének helyéül kiszemelt lelőhelyek nagysága sem adhat útmutatást arra vonatkozóan, hogy annak kiterjedése mekkora volt a templom felépítésekor, mert az felépülhetett egy korábban nagyobb kiterjedést elért lelőhelyen is, de egy kicsin is, amely csak azután lett nagyobb. A terepjárásokon csak a lelőhelyek végső kiterjedését lehet meghatározni az Árpád-kor időszakán belül. Így természetesen az adott lelőhely nagysága sem lehet mérvadó a templom keletkezésékor. Az általános törvényszerűségek legfeljebb azt az ugyancsak általános, de korántsem általánosítható következtetést engedhetik meg, hogy minél kisebb területű a templomos lelőhely, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a templom is rövidebb életű lehetett.

A falvak és a templomok viszonyában a fenti nehézségek ellenére mégis érdemes mindig az egymáshoz közeli lelőhelyek csoportosulásait vizsgálni, mert azok nemcsak a korabeli településszerkezet megismerésében segíthetnek, hanem az Árpád-kori falusi templomok vonzáskörzetének kialakulása szempontjából is hozhatnak eredményeket.

¹⁹ Pl. Jankovich B. D.–Makkay J.–Szőke B. M., MRT IV/2. A szarvasi járás. Szerk.: Makkay J. (Budapest, 1989) 1/18., 3/6., 3/88., 4/245., 6/42., 7/3., 7/14. lelőhely. – Ide sorolható a Kamut 120. lelőhely is.

²⁰ Pl. MRT IV/2. 2/1., 3/1., 3/74. lelőhely. – Vö. még Jankovich B. D., Új adatok az Árpád-kori magyarság településtörténetéhez. (Kézirat, 1983); Uő.: Archaeological topography. Theoretical and practical lessons. MittArchInst, 14 (1985) 285–287; Uő.: A magyar honfoglalástól a török kiűzéséig. In: Békéscsaba története. Első kötet. A kezdetektől 1848-ig. Szerk. Jankovich B. D., Erdmann Gy. (Békéscsaba, 1991) 168. – Ezúton is köszönöm Jankovich Dénesnek, hogy kéziratában leírt eredményeit figyelembe vehetem.

²¹ Erre talán a legjobb példát a Gyula határában végzett legutóbbi terepjárások alkalmával a Gyula 258. sz. lelőhelyen találtuk meg. E kategóriába tartozik a Kamut 27. sz. lelőhely is.

12. kép. Az Árpád-kori lelőhelyek csoportosulásai és az ismert középkori templomhelyek Kamut környékén

Abb. 12. Gruppierungen der árpádenzeitlichen Fundorte und die bekannten mittelalterlichen Kirchenstellen in der Umgebung von Kamut

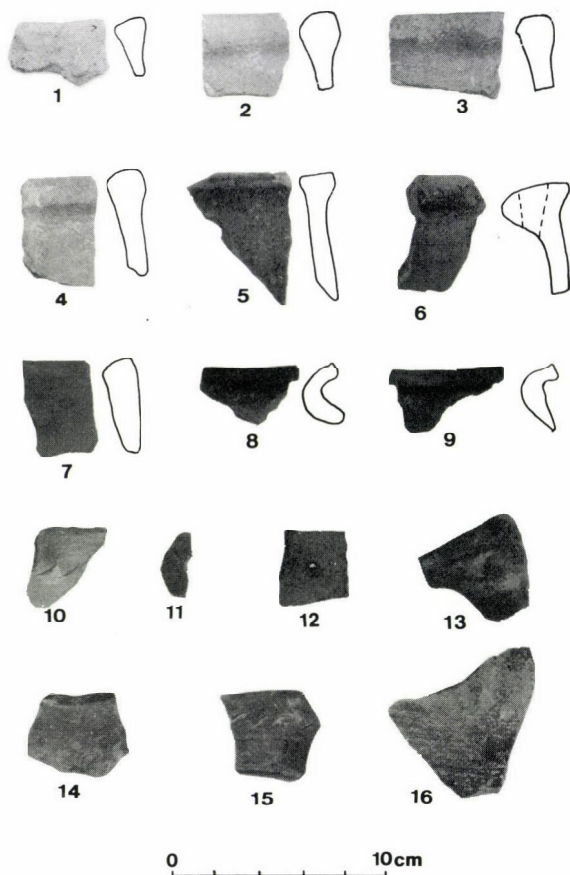
A Kamut határában és az arról a szomszédos területekre is átnyúló térségben föltérképezett Árpád-kori lelőhelyek esetében – a már említett, egyelőre megoldhatatlan problémák lehetőségeit is fenntartva – meglehetősen jól kirajzolhatók ilyen lelőhely-csoportosulások. Az egyik Kamut határának ÉNy-i sarkában található, részben már a mezőberényi oldalra is áttérjedve, egy másik ugyancsak a falutól ÉNy-ra, a 120. lelőhely környezetében határolható körül, egy harmadik ettől délebbre, a 27. lelőhely környezetében, egy negyedik Kamut DK-i oldalán, részben már Murony határának területére átnyúlva, egy ötödik pedig az utóbbi kettő között, azoktól kissé délebbre, jórészt már ugyancsak Murony ill. Békéscsaba határában figyelhető meg (12. kép).²²

²² Az egyes lelőhelyekhez vö.: MRT IV/3. (vonatkozó részek). – A 12. képen a Kamut határában talált összes olyan lelőhely szerepel, amelyen Árpád-kori leletanyag előkerült. (A lelőhelyek egy részén az Árpád-koriak mellett természetesen más korszak leletei is előfordultak.) Nem szerepelnek viszont a térképen azok a lelőhelyek, amelyeken az Árpád-kori leletanyag hiányzott. A szaggatott vonallal bejelölt lelőhely-csoportosulások egyikéhez sem sorolható, a térképen azonban ugyancsak szereplő lelőhelyek vagy a Kamut közigazgatási határain kívül eső lelőhely-koncentrációkhoz tartoznak, vagy a tömböktől az átlagosnál jobban elszakadt szállásokat jelenthetnek.

Az öt koncentráción belül a lelőhelyek száma ugyan nagyobb eltérést mutat, de az általuk elfoglalt területek között kétségtelenül olyan üres sávok helyezkednek el, amelyeket egyébként a geográfiai viszonyokkal nem lehet indokolni. Az egyes csoportosulások területe és a közöttük meglévő üres térségek is hasonló nagyságúak, s így a határban arányos elhelyezkedésük. Nem lehet véletlen az sem, hogy az öt csoportosulás közül négynek a területén egy-egy templomhelyet is ismerünk. Minden bizonnyal volt az ötödik területén is, de annak helyét még nem találtuk meg.

Az elvi feltételezésen kívül tehát vannak talán gyenge, de néhol összecsengő adatok arra vonatkozóan, hogy Kamut környékén az Árpád-kor folyamán olyan lelőhely-csoportosulások keletkeztek, amelyek lehetnek egykor önálló egyházi vonzáskörzettel, s valószínűleg művelési határokkal is rendelkező faluközösségek.

A fenti lelőhely-csoportosulásoknak szabályos, a területet egymás között arányosan felosztó elhelyezkedéséből – ha azok valóban faluközösségeket jelentenek – az következik, hogy e települések – ha nem is teljes életük alatt, de legalább bizonyos időszakokban – egymás mellett éltek. Életkoruk különbözőségére, történetük folyamán megtett fejlődési stádiumaikra

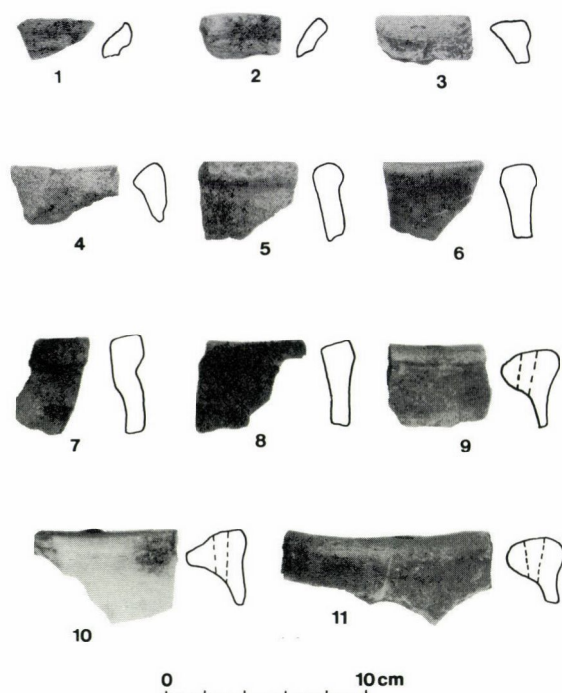
13. kép. Kamut 120. lelőhely: edénytöredékek. Felszíni gyűjtés
Abb. 13. Kamut, Fundort Nr. 120: Gefäßbruchstücke. Gesammelt auf der Oberfläche

valószínűleg a körzetükben található, esetenként eléggé eltérő típusú lelőhelyek száma utalhat.

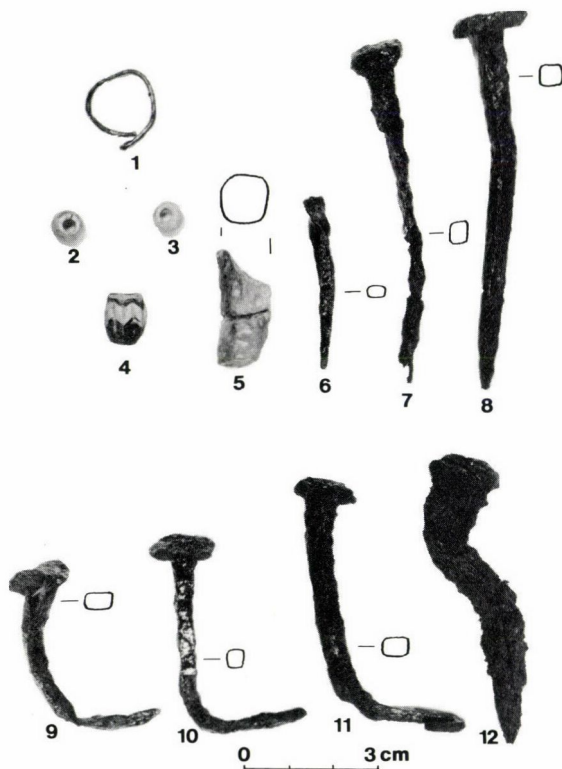
Hosszú életű lehetett például az a faluközösség, amelyiknek területén megtalálhatók az apró, vélhetően korábbi, s egykor még mozgásban lévő, egy objektumra vagy kicsiny objektumcsoportra utaló lelőhelyek és a később már állandósult, láthatólag megnövekedett területű lelőhelyek is. (Ilyen lehetett a Kamut 120. lelőhely csoportja.)

Egy rövidebb és valószínűleg inkább korai időszakban létezhetett az olyan lakóközösség, amelyre csak ritkán fordul elő, az átlagnál kisebb kiterjedésű lelőhelyek utalnak, mintha e közösségek még fejlődésük kezdetén, jelentékenyebb megerősödésük előtt – amire esetleg még a felépített templomuk is biztosítékot nyújthatt – kénytelenek lettek volna a lelőhelycsoportosulás területéről elköltözni. (Erre lehet példa a Kamut 27. lelőhely templomának vonzáskörzete.)

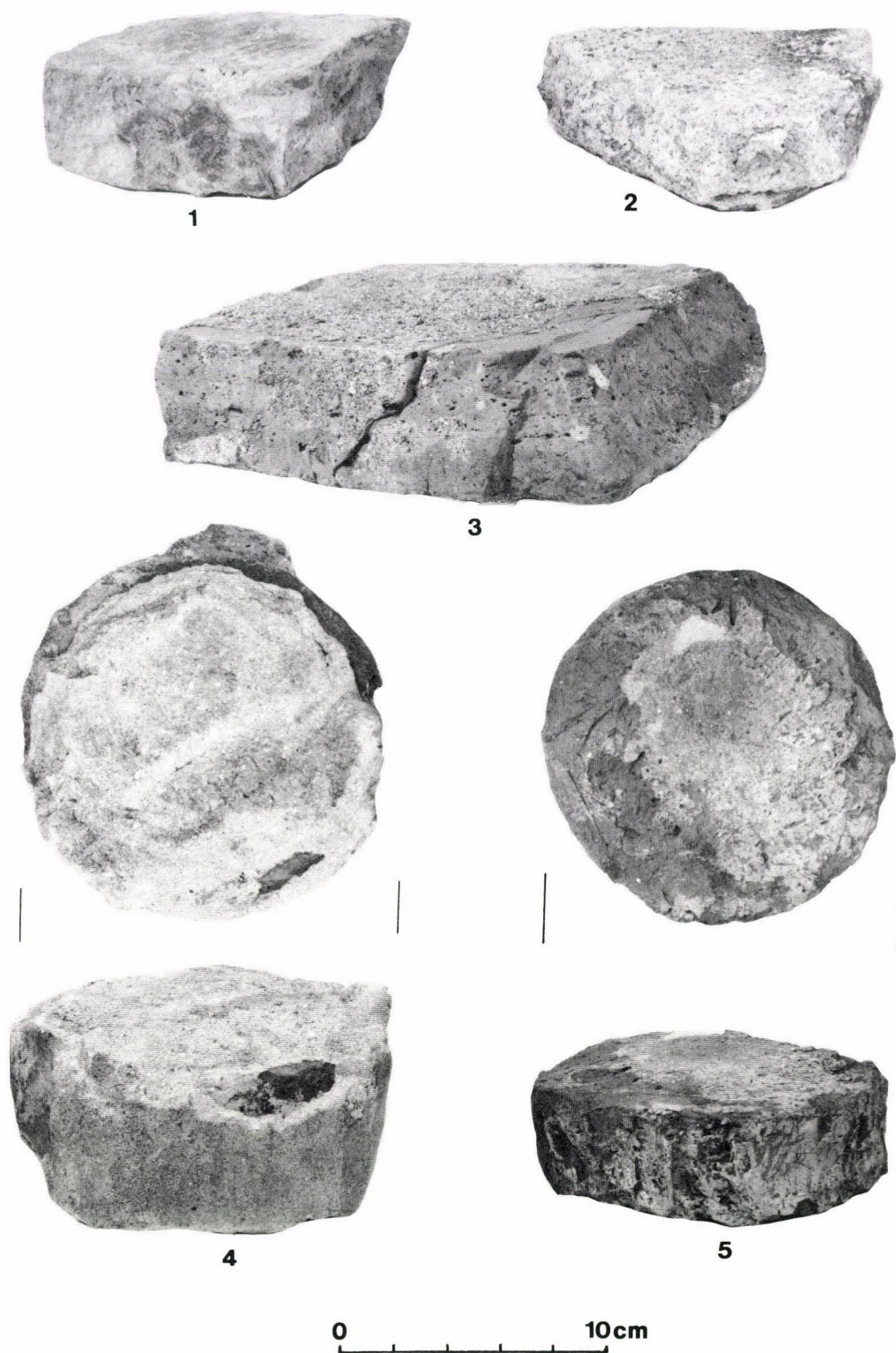
Ugyancsak rövidebb, de talán inkább az Árpád-kor későbbi időszakára tehető az olyan faluközösségek, amelyekre napjainkban kicsiny lelőhelyek nélküli, határozottabb, egyformán jelentékeny lelőhelyekből álló csoportosulás a jellemző. (A Kamut DK-i oldalán levő lehet erre példa.)

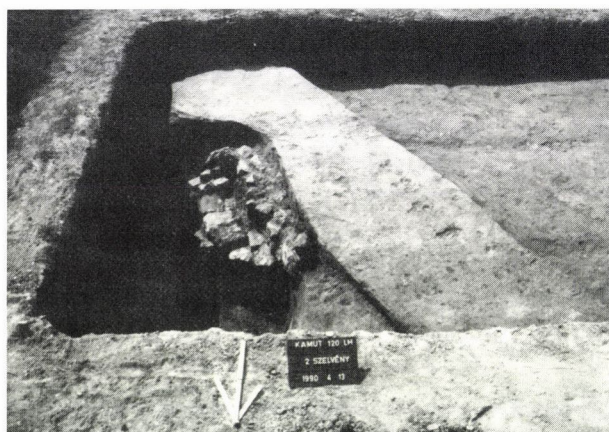
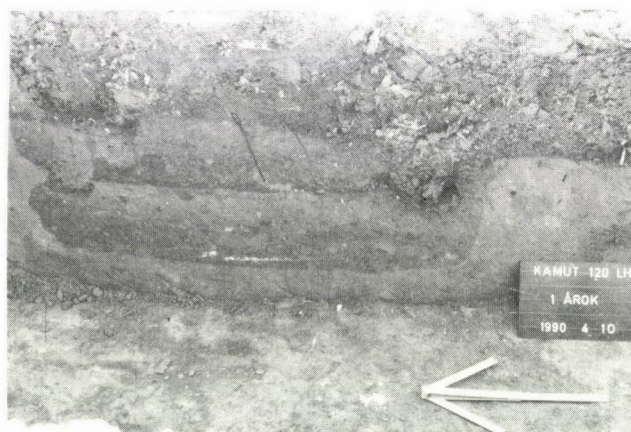
14. kép. Kamut 27. lelőhely: edénytöredékek. Felszíni gyűjtés
Abb. 14. Kamut, Fundort Nr. 27: Gefäßbruchstücke. Gesammelt auf der Oberfläche

15. kép. Sírleletek és fémtárgyak. 1–4: Kamut 27. lelőhely, 12. sír; 5: Kamut 120. lelőhely, szórvány; 6–11: Kamut 27. lelőhely, szórvány; 12: Kamut 120. lelőhely, szórvány
Abb. 15. Grabfunde und Metallgegenstände. 1–4: Kamut, Fundort Nr. 27, Grab Nr. 12; 5: Kamut, Fundort Nr. 120, Streufund; 6–11: Kamut, Fundort Nr. 27, Streufund; 12: Kamut, Fundort Nr. 120, Streufund

16. kép. Falazóanyagok, idomtégglák. 1–2: Kamut 120. lelőhely, szórvány; 3–5: Kamut 27. lelőhely, szórvány
 Abb. 16. Mauerstoffe, Formziegel. 1–2: Kamut, Fundort Nr. 120, Streufund; 3–5: Kamut, Fundort Nr. 27, Streufund

17. kép. Kamut 120. lelőhely: ásatási felvételek
Abb. 17. Kamut, Fundort Nr. 120: Grabungsphotos

A Kamut környékén körvonalazott öt faluközösség közül – a már külön példákban is említett – három még az Árpád-korban elnéptelenedett. Kettő viszont tovább élt, s ezeknek már a templomukra utaló nevüket is megőrizték az oklevelek. Az egyik a mai mezőberényi határba átnyúló Csapegyház volt, a másik pedig a békéscsabai oldalra eső Szentmiklós.²³ E ténnyel kapcsolatban a történettudomány eredményeivel is összecsengő megállapítás érdemel említést.

Az előbbi szerint ugyanis az Árpád-kor végén és a XIV. század folyamán egy olyan átalakulás indult el az addigi magyar települési struktúrában, aminek következménye a késő középkor időszakára a falvak számának erőteljes csökkenése lett.²⁴ A folyamat régészeti módszerekkel is bizonyított.²⁵ Nem lehet tehát az sem véletlen, hogy a Kamut környéki öt Árpád-kori település közül csak éppen az egymástól két legtávo-

labbra eső maradt fenn, mintegy jelezve a késő középkori falvak minden szempontból (pl. a lakosság területi megoszlása, az egyház parochiális befolyása vagy éppen a mezőgazdasági művelés szerint) megnövekedett vonzáskörzetét.

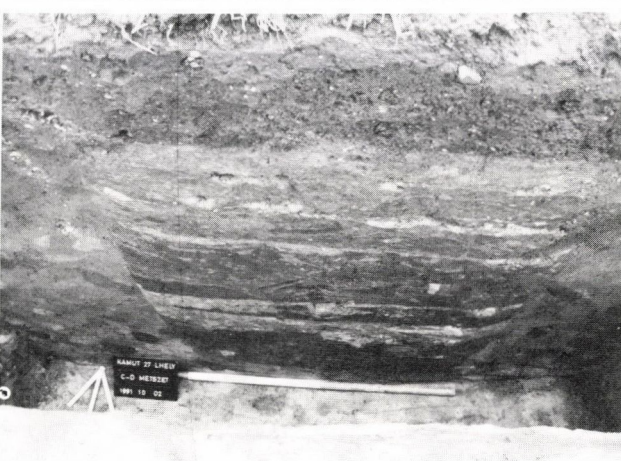
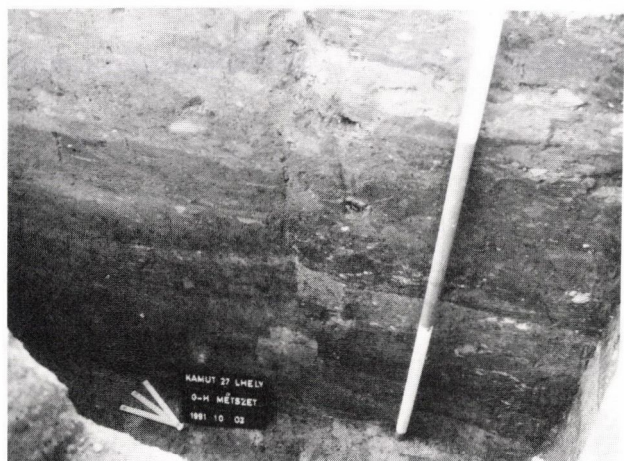
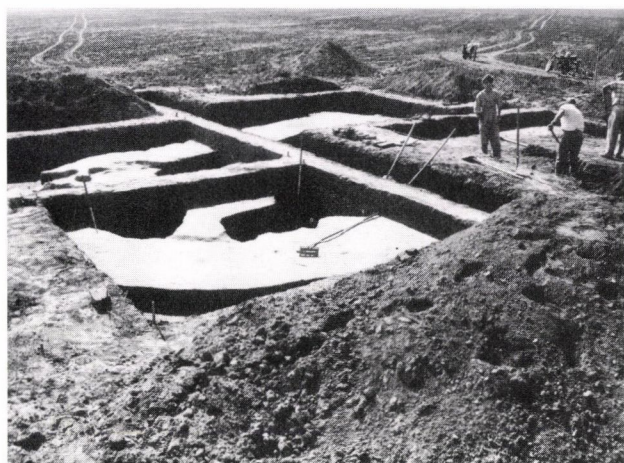
Az Árpád-kor időszakára Kamut környékén kimutatható templomoknak a települések számához való közeli százalékaránya is felvetheti a két alapkérdést: mikor keletkezhettek a települések, és mikor épülhettek azok templomai. Ha ugyanis István király sokat idézett törvénytörvényjára gondolunk, hogy tí. minden tíz falu építsen egy templomot, akkor a kamuti települések többsége vagy még nem is létezett ebben az időben, vagy a törvény utasítását rövid időn belül sokszorosan túlteljesítették, s az hamar idejét múlta, vagy pedig a korábban is meglévő településeken egyéb akadályok (pl. a területen fennhatóságot gyakorló Vata) legyőzése után csak késéssel, immáron a kereszténységnek a környékben való elterjedését követően, valószínűleg nem nagy időeltéréssel kerülhetett sor az egyes templomok felépítésére.

A kérdésekre sajnos a két ásatás sem tudott választ adni. Az István király törvénytörvényjében szereplő aránypár (tíz falu – egy templom) valóságos jelentéstartalma is bizonytalan. Nem tudhatjuk, hogy ez a

²³ MRT IV/3. 9/6. és 2/498. lelőhely. – Az utóbbi is szép példája a kicsiny kiterjedésű Árpád-kori lelőhelyen épített templomoknak. (Vö. a 21. sz. jegyzettel.)

²⁴ Szabó I., A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század. (Budapest, 1971) 139–148, 183–188; Maksay F., A magyar falu középkori településrendje. (Budapest, 1971) 51–53.

²⁵ Legutóbb Jankovich Dénes végzett ilyen irányú számításokat. (Vö. MRT IV/2. 31.)

18. kép. Kamut 27. lelőhely: ásatási felvételek
Abb. 18. Kamut, Fundort Nr. 27: Grabungsaufnahmen

keresztény vallás pusztá terjesztésének szándékán túlmenően mit tükrözhet még. A településhálózat sűrűségére vagy gyér voltára éppúgy utalhat, mint a keresztény vallás térhódításának erőteljes ütemére vagy éppen a kezdeti kibontakozására. A kicsiny területük alapján szállásoknak beillő – de nem kizárt az sem, hogy pl. jóval későbbi telepeket jelentő – lelőhelyeken előkerülő templomok tehát tudatos és erős korai térítésre, vagy a térítés későbbi, még a kis településeken is erősen ható eredményességére egyaránt utalhatnak.

Egyértelmű bizonyítékunk ugyan nincs arra, hogy a Kamut környékén topográfiai módszerekkel kimutatható lelőhely-csoportosulások kétséget kizáróan faluközösségeket alkottak, továbbá azt sem tudhatjuk

biztosan, hogy e feltételezett faluközösségek életének időszakai pontosan hogyan viszonyultak egymáshoz, de az előkerült templomhelyek közvetve arra mutatnak, hogy az Árpád-kor folyamán ezek éppen az egymás mellett jelentéktelen távolságokban és fölöttébb szabályos elrendeződésben, ezen felül minden bizonnyal legalábbis részben azonos időszakokban létezett lelőhely-csoportosulások között arányosan megosztva, egyértelműen külön vonzáskörzettel bíró templomok lehettek, az egyházi vonzáskörzetek pedig fennállásuk alatt valószínűleg a fejlődésnek esetleg különböző stádiumait elért faluszerveződések határai-val is egybeestek.²⁶

Szatmári Imre

²⁶ A kéziratot 1992 augusztusában zártam le. A 6. képet Pálfay Krisztina, a többi tárgyfotót pedig Krajcsovics Béláné készítette. Köszönöm segítségüket.

ÁRPÁDENZEITLICHE KIRCHEN IN KAMUT

Auszug

In der Gemarkung der im SO-Gebiet der Tiefebene liegenden Gemeinde Kamut haben wir im Laufe von Geländebegehungen die archäologischen Fundorte kartographisch aufgenommen. In zwei Fundorten von mittelgroßer Ausdehnung haben wir die Stelle je einer árpádenzeitlichen Kirche bestimmt. Ihre Grundmauern wurden durch Ausgrabungen freigelegt.

Beide waren kleine Gebäude mit festgestampftem Fundament. Das Chor einer der Kirchen war halbbogenförmig, das der anderen hufeisenförmig ausgestaltet worden. Das im Schiff der letzteren ans Tageslicht gekommene Fundament mag vielleicht zu einer Empore gehört haben. Neben dieser Kirche, in zwei Gräbern des Friedhofes haben wir Münzen aus dem 12. Jahrhundert gefunden. Diese weisen auf das Zeitalter des Fundortes hin.

Nach der Aussage der oberflächlichen Funde hatten ihre Bewohner beide mit Kirchen versehenen Fundorte noch vor dem 14. Jahrhundert verlassen. Die Namen der einzelnen Siedlungen kennen wir nicht. Wie konnte aber das innere Bild der Siedlungen aussehen, und wie war selbst die Siedlungsstruktur auf diesem Gelände in der Árpádenzeit?

In der Beantwortung dieser Fragen kann vielleicht die geschilderte Gruppierung um die einzelnen Kirchen der in der Umgebung von Kamut aufgenommenen árpádenzeitlichen Fundorte bzw. der Vergleich der Anziehungskreise von den einzelnen Kirchen Hilfe leisten.

Imre Szatmári

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK A KÖZÉPKORI PESTI VÁR TERÜLETÉN

A középkori Pest építészeti emlékeit bemutató, első tanulmány majdnem kétszáz évvel ezelőtt jelent meg a Tudományos Gyűjtemény című folyóirat 1817-es évfolyamában. A szerző, Jankovich Miklós, felsorolta a város régebbiről ismert, és újonnan előkerült, személyesen is megvizsgált, középkori épületmaradványait, meghatározta kiterjedésüket és elhelyezkedésüket a középkori város alaprajzában. Részletesen foglalkozott a „hajdani Várral”, amelynek nagyobb részleteit a Sötér háznál (Régiposta utca–Váci utca sarak), és a ferences kolostornál sikerült megfigyelnie. Ez utóbbi helyen, a fal külső oldalán mély árkot is látott, amelyről feltételezte, hogy a várat teljes egészében körülövezte.¹

Másfél évszázaddal később, az 1968–1975 közötti években a Jankovich által leírt nyomvonalon újabb falrészletek kerültek elő. A falvonulat ÉK-i sarka a Szervita téren, az enyhén köríves K-i szakasz a Városháza utca teljes hosszában vált ismertté. A DK-i oldal a Reáltanoda–Károlyi–Irányi utcák kereszteződésében bukkant elő, majd a falvonulat befordult a Cukor utcába, és a Cukor utca közepe táján kanyarodott a Duna felé. Itt volt a DK-i sarok.² Végeredményben, ha összegezzük Jankovich Miklós, Feuerné Tóth Rózsa és az utóbbi évek régészeti kutatásainak eredményeit, elég megközelítő pontossággal rekonstruálni lehet a városhatár egész alaprajzát. Ezek szerint a városhatár ÉNy-i, Duna-parti indulása a Régiposta–Apáczai Csere János utca sarkon álló ház építkezésénél talált középkori falak között sejthető, az É-i vonulat a Régiposta utca északi oldalán levő házsor alatt haladt a Szervita tér irányába.³ A K-i oldal teljes kiterjedésében ismert, a D-i szakaszon viszont még eléggé bizonytalan a városhatár alaprajza. Lehetséges, hogy a Nyáry Pál–Váci utca 47. sz. sarkon álló, Angolkis-asszonyok templomának D-i hajófala alatti, alsó, középkori fala szintén a városhatár maradványa.⁴ Egyelőre

azt sem tudjuk, hogy fal folytatódott-e a Duna-parton, nem ismerjük a fal műformáit, kapuit sem. A bizonytalanságok ellenére megállapítható, hogy a Jankovich és más, múlt századi szerzők által leírt falak nem a „pesti vár”, hanem Pest 1241 előtt épült városhatárának maradványai.

A pesti vár Rupp Jakabot is foglalkoztatta. Az 1888-ban megjelent topográfiai művében átvette Jankovich adatait, de a falak elhelyezkedéséről csak annyit jegyzett meg, hogy a pesti vár „szűk határok közé volt szorítva”. Pest kialakulásával kapcsolatban kifejtette, hogy ez a vár volt a város őse, amely már Taksony fejedelem idején fennállott. Anonymusra hivatkozott, aki a Gesta Hungarorumban elbeszélte, hogy Taksony fejedelem izmaelitákat telepített ide.⁵ A X. sz.-i pesti vár pontos helyének, kiterjedésének meghatározására azonban Ruppnek semmiféle elképzelése sem volt.

A középkori pesti topográfia múlt századi kutatói között Rómer Flóris volt a legeredményesebb. Ő is összegyűjtötte a város valamennyi jelentős építészeti emlékére vonatkozó akkor ismert adatot, és hozzájuk írta a század közepe táján folyó, nagy közmunkáknál előkerült új régészeti leleteket, épületmaradványokat is. Elméleti szinten, a városalaprajzból kiindulva megállapította, hogy Pest ÉNy-i sarkában római castrum maradványai helyezkednek el, a Régiposta–Váci utca sarak, a középkori Váci kapu, és a két Duna-parti, késő középkori rondella közötti területen. Itt lett volna Pest legrégibb „váracska, citadellája”. Ugyancsak elméleti alapon meghatározta az Árpád-kori város kiterjedését, amely a vártól D-re helyezkedett el. Külön a városhatárakról nem voltak adatai, a telekosztásokból következtetett a város határvonalára. Jankovich falirányait, valójában a falak létezését is kétségbe vonta.⁶ (Rómer idejében ugyanis még a Jankovich említette utcákban is más nyomvonalon ásták ki az újabb közműárkokat, és így Rómer valóban nem láthatta az 1241 előtti városhatárt.)

Rómer monográfiájából tehát bekerült a tudományos irodalomba a római tábor, amelynek maradványaira épült volna a legrégibb pesti vár, a város őse. Rómer

¹ Jankovich M., Pesth Városháza hajdani helyeztetése. Tudományos Gyűjtemény, 1817, X. 55–61.

² Iráné Melis K., Adatok a pesti síkság Árpád-kori településtörténetéhez. Monumenta Historica Budapestinensia IV. Bp. 1983, 17–19.

³ Feuerné Tóth R., V., Apáczai Csere János u. 2. BpR, 20 (1963) 551. A Régiposta utca 8. sz. ház pincéjében, és az Aranykéz utca déli részén több, középkorinak látszó falrészlet került elő, de nem volt lehetőség a leletmentésre.

⁴ Feuerné Tóth R. falkutatása az 1960-as évek elején.

⁵ Rupp J., Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1888, 239., 266–267.

⁶ Rómer F., A régi Pest. Bp., 1873, 6–7., 33–35.

egyébként a pesti oldal későbbi várával is foglalkozott, amelyik „Beczwara” névvel 1467-ben tűnt fel egy oklevélben. Az oklevél alapján feltételezhető, hogy a Duna-parton állt, pontos helyét Rómer főként újabb kori adatok segítségével próbálta meghatározni. Végeredményben arra jutott, hogy Bécsvára Pesttől É-ra, Újbécs területén, meglehetősen távol a várostól, a városfalakon kívüli Duna-parti sávban helyezkedett el.⁷

Pest kialakulásával és a város 1241 előtti történetével Rómer elég röviden foglalkozott, aminek az az egyszerű oka volt, hogy az ezzel a korszakkal kapcsolatos adatokat csak régészeti kutatásokkal lehetett volna feltárni, s a városrégészeti kutatások lehetőségei pedig már akkor is nagyon korlátozottak voltak.

Az első pesti ásatás Nagy Lajos irányításával 1932-ben kezdődött meg az Eskü (ma Március 15.) téren. Lebontották a téren álló, XVIII. sz.-i piarista rendházat és iskolát, s közben számos római és középkori falmaradvány, régészeti lelet került elő. A feltárás elsősorban a római falmaradványok kutatását szolgálta, amelyek Contra-Aquincum, késő-római katonai tábor részletei voltak. Először az É-i táborfal nagyobb szakasza, és az egyik patkó alakú torony került elő. A torony kitörőkapuján középkori elfalazást találtak. Az ásatás a tábor ÉK-i negyedére terjedt ki, de a római tábor belső építményeiből már semmi sem került elő. Viszont az egész ásatási terület tele volt különböző korú és jellegű középkori emlékekkel. (Ma már tudjuk, hogy a falrészletek a középkori városközpont épületeiből, a sírok pedig a házak építését megelőző időszakból, az Árpád-kor első feléből származtak.) Sajnálatos módon a középkori emlékekről nem készült dokumentáció, néhány mondatos említésen, pár fényképen kívül csak egy hevenyészett alaprajz, és szórványnak tekinthető leletek maradtak korunkra.⁸ Nagy Lajos a középkori leletek alapján elfogadta Anonymus elbeszélését, amely szerint Taksony fejedelem izmaelitákat telepített a pesti várba, illetve nekik is adományozta a várat. Az adatsort továbbfejlesztette, amikor távoli analógiák alapján kifejtette, hogy az izmaeliták (később böszörmények) a római romokat nekik jobban megfelelő elrendezésű karavánszerájá alakították át, s ezzel a X. századi építkezéssel kapcsolatban készült a patkó alakú torony kitörőkapujának szűkítése.⁹

1970-ben ismét sor került a Március 15. tér építészeti rendezésére. Először elbontották a Nagy Lajos ásatási eredményeit bemutató, kisebb múzeumi épületet, s vele együtt a táborfahoz épített, későbbi falakat is. Az ezt követő, hitelesítő ásatás igen fontos eredményének tekinthető, hogy a patkó alakú torony kitörőkapujának beszűkítéséről kiderült, hogy a késő

középkorban keletkezett. A beszűkített római kapu egy olyan XIV–XV. sz.-i ház pinceajtója lett, amelyet É felől építettek a táborfalhoz.¹⁰

Az 1932-ben kezdődött Eskü téri kutatások a Belvárosi templomban és a templom körül folytatódtak. A templom műemléki kutatását és a helyreállítást Lux Kálmán irányította, a templom belsejében Nagy Tibor, a templom D-i oldalán pedig Bertalan Vilmos vezette a régészeti kutatásokat. Különösen sok vitás kérdés merült fel a templom központi fűtésének építése közben. A földmunkát a mai templomhajó alatt egy kisebb régészeti kutatás követte, néhány római kori épületmaradvány, és a gótikus templom alapozása vált láthatóvá. Többek között egy 60 cm széles, 50 cm magas, K–Ny-i irányú római kori falrészlet is előkerült, amelynek belső oldalát sima fehér vakolat, s ez alatt üreges téglák borították. Az egyenes fal félköríves alaprajzú folytatásában már nem találtak üreges téglákat, s ez a körülmény több téves elképzelés kiindulópontja lett. A kutatás korlátai miatt a római tábor DK-i sarkában álló épületrészletet nem lehet pontosan azonosítani.¹¹ A félköríves lezáródású falrészletet többben a Belvárosi templom ősenek, kora Árpád-kori, XI–XII. sz.-i templom maradványainak tekintették. Ezzel kapcsolatban Nagy Lajosnak csak annyi megjegyzése volt, hogy a Belvárosi templom római táboron belüli elhelyezkedésében antik tradíciók felelevenítése látszik, mivel néhány római táborban előfordult, hogy a praetorium mellé épült szentély a tábor keresztény bazilikájává épült át.¹² A templomhajó alatt a kriptához vezető folyosóban Nagy Tibor egy terrazzo padlós helyiséget talált, s az itteni régészeti jelenségekből megállapította, hogy „a románkori bazilikát közvetlenül megelőző időben a helyiség teljesen elhagyatott volt”. A római kori pusztulási rétegeket, a romos helyiségeket a XII–XIII. sz.-i templom építése előtt töltötték fel a templom építéséhez szükséges magasságig.¹³ A római épületmaradványok között feltárták a gótikus templom alapfalait, és a gótikus pillérek alapozásait. Így ma is láthatók a pillér alapozásokba másodlagosan beépített, korábbi faragott kövek, építészeti részletek és olyan falazó kváderek, amelyeken freskórészletek maradtak meg.¹⁴

Az 1940-es évek elején a Belvárosi templom D-i oldalán folyó régészeti kutatások során előkerült a római tábor DK-i, legyező alakú saroktornya, amelyet

¹⁰ Nagy L., i. m. (1946, I. 8. jegyzet) 34., 42–44., 50–51. kép. Iránsné Melis K., Beszámoló a középkori Pest város területén végzett régészeti kutatások eredményeiről. BpR 24 (1976) 317.

¹¹ Nagy T., Római kori kö emlékek Transaquincum területéről. BpR 15 (1950) 359–360.

¹² Nagy L., i. m. (1946, I. 8. jegyzet) 59. Gerevich L., A pesti és budai vár. BpR 24 (1976) 46.

¹³ Nagy T., i. m. (1950, I. 11. jegyzet) 359–360.

¹⁴ Némethy L., A pesti főtemplom története. Bp., 1890, 40–46. Gerő L., A pesti Belvárosi Plébániatemplom. Bp., 1956, 10–14. Lux K., A budapesti belvárosi plébániatemplom. TBM II (1933) 1–31. Gerevich L., Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig. BpTört II. Bp., 1973, 276–279.

⁷ Rómer F., i. m., (1873) 49–51.

⁸ Nagy L., Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse. Bp., 1946., 44–45., 57. kép.

⁹ Nagy L., i. m. (1946, I. 8. jegyzet) 102.

a gótikus szentély építésével bontottak tovább a Zsigmond-korban. A szentély déli fala kis részletekben ráépült a római falra. Ezek az ásatások a déli római táborfal újabb szakaszait is érintették, feltárultak a táborfal középkori bontásának bizonyítékai, s megállapítható lett, hogy a bontások mértéke a középkori építkezések céljaitól függött. A feltárt területen mindenütt jól láthatóan kibukkantak az 1241-es tatár pusztítás nyomai, a vastag, faszenes, hamus rétegek. Ezek a templom déli oldalán lévő területek fontos építéstörténeti adatai, mutatják, hogy az első világi építmények, amelyek a XII. sz. végénél korábban nem keletkezettek, az akkor épült templomhoz igazodtak.¹⁵ Ugyanez a kép rajzolódott ki a Belvárosi templom Ny-i homlokzata előtti épületegyüttes vizsgálatánál is. Az egész középkoron át az 1241 előtti alapokon álló ház közvetlenül a déli római táborfal külső oldalán épült. Jól látszott, hogy a római falat az első, 1241 előtt épült ház miatt bontották le, és a táborfal köveiből jó néhányat beépítettek az 1241-ben elpusztult épületbe.¹⁶

Az É-i táborfalnál látszott, hogy az különböző magasságban ugyan, de a középkor végéig telekhatárként fennmaradt. Megtaláltuk azt a részletét, ahol az egymásra merőleges telekhatárok találkoztak, a metszéspont négy oldalán más és más jellegű középkori beépítettséget találtunk.¹⁷

Végeredményben megállapítható, hogy a castrum falait soha nem használták várként, kora Árpád-kori átépítések helyett XII. sz. végi, XIII. sz. eleji, és későbbi bontások nyomait találtuk. A bontásokat megelőzően a tábor ÉK-i részében kora Árpád-kori temető volt, a szerény sírmellékletek és egy XII. századi pénz mutatják a temetkezések idejét.¹⁸ A temető valószínűleg akkor szűnt meg, amikor azt a templomot építették, amelynek néhány részlete a későbbi falakban a mai napig szerencsésen megmaradt.¹⁹ A Belvárosi templom környékén több régészeti adat mutatja, hogy a terület beépítése nem sokkal a tatárjárás előtt, legkorábban a XII. sz. végén indult meg, s ezekkel az építkezésekkel csak a római falakat kellett elbontani, X–XII. századi várnak nyoma sem volt.

A pesti várral, és vele kapcsolatban a pesti böszörményekkel utoljára Györfy György foglalkozott az 1973-ban megjelent „Budapest az Árpádkorban” című tanulmányában. Egyetértett azokkal a korábbi feltételezésekkel, amelyek szerint a római romokat az izma-

eliták, később böszörmények várként kapták Taksonytól, akik ezt a XI. sz. elejéig birtokukban is tartották. István király uralkodása alatt azonban elköltöztek innen, s a területen templom épült, s attól északra temető létesült. A Pest gazdasági életében fontos szerepet játszó böszörményekről jó kétszáz év múlva lehet ismét hallani, akik az 1241 előtti évtizedekben Újbécsen, a mai Bécsi utca, Kristóf tér környékén laktak.²⁰

* * *

Pest középkori történetének kutatása számos olyan várostörténeti, építészeti, topográfiai kérdést vet fel, amelyekre csak régészeti kutatási eredményekkel válaszolhatunk. A városi régészet nehézségei miatt azonban csak igen lassan jutunk előbbre. A leletmentések alatt csak a jelenségeket dokumentálhatjuk, azok értelmezésére, a tágabb összefüggések felismerésére csak az újabb és újabb leletmentések eredményeinek összegezése után kerülhet sor. Az utolsó 25 évben a Belváros számtalan pontján találtunk középkori emlékeket, de csak lassan sikerült felvázolni egy-egy városrész középkori építéstörténetét (1. kép).

Pest Árpád-kori topográfiájának kutatásában igen nagy szerepe van az 1241 előtt épült városfal megtalálásának. Ezzel világosan kirajzolódott, hogy a pesti rév bal oldalán szerveződő három településmagból a Március 15. tér körüli volt a legjelentősebb, ezt a városrészt nevezték Pestnek. A bekerített város DK-i oldalán az egész középkoron át független település, Szentersébet, majd Szentfalva mezőváros helyezkedett el, Pest északi oldalán pedig Bécs-Újbécs alakult ki. Az Árpád-kori településhatárokat szemléletesen mutatta az 1241-es tatárjárás égésrétegének jelenléte, illetve annak hiánya.²¹

A Belváros É-i felében egyre több régészeti adat mutatja, hogy a középkori állapotokat tükröző, mai városalaprajz csak a középkor végén alakult ki, a korábbi időszakokban más jellegű beépítés volt ezen a tájon. Már 1968-ban, az Árpád-kori városfal ÉK-i szakaszának feltárása során feltűntek a városfalhoz futó, későbbi járószintek, amelyek egyértelműen mutatták, hogy a fal 1241-ben megrongálódott, leégett, de nem tűnt el a föld színéről, helyenként a késő középkorig fennállt. Különösen értékes metszetet kaptunk a városfal ÉK-i, Duna felé forduló sarkánál, a Szervita téren (2. kép).²² Értelmezésére húsz év múlva kerülhetett sor, miután megismertük a környék egyéb középkori épületeinek, útjainak járószintjeit, építési és pusztulási réteget (3. kép 3).

¹⁵ Bertalan V., A belvárosi plébániatemplom mellett folytatott ásatások. BpR 14 (1945) 475–478.

¹⁶ Irásné Melis K., Régészeti kutatások az Árpád-kori Pest külvárosai területén (Budapest V. Belváros). BpR 26 (1984) 67–68., 31–33. kép.

¹⁷ Irásné Melis K., i. m. (1976, I. 10. jegyzet) 317–318.

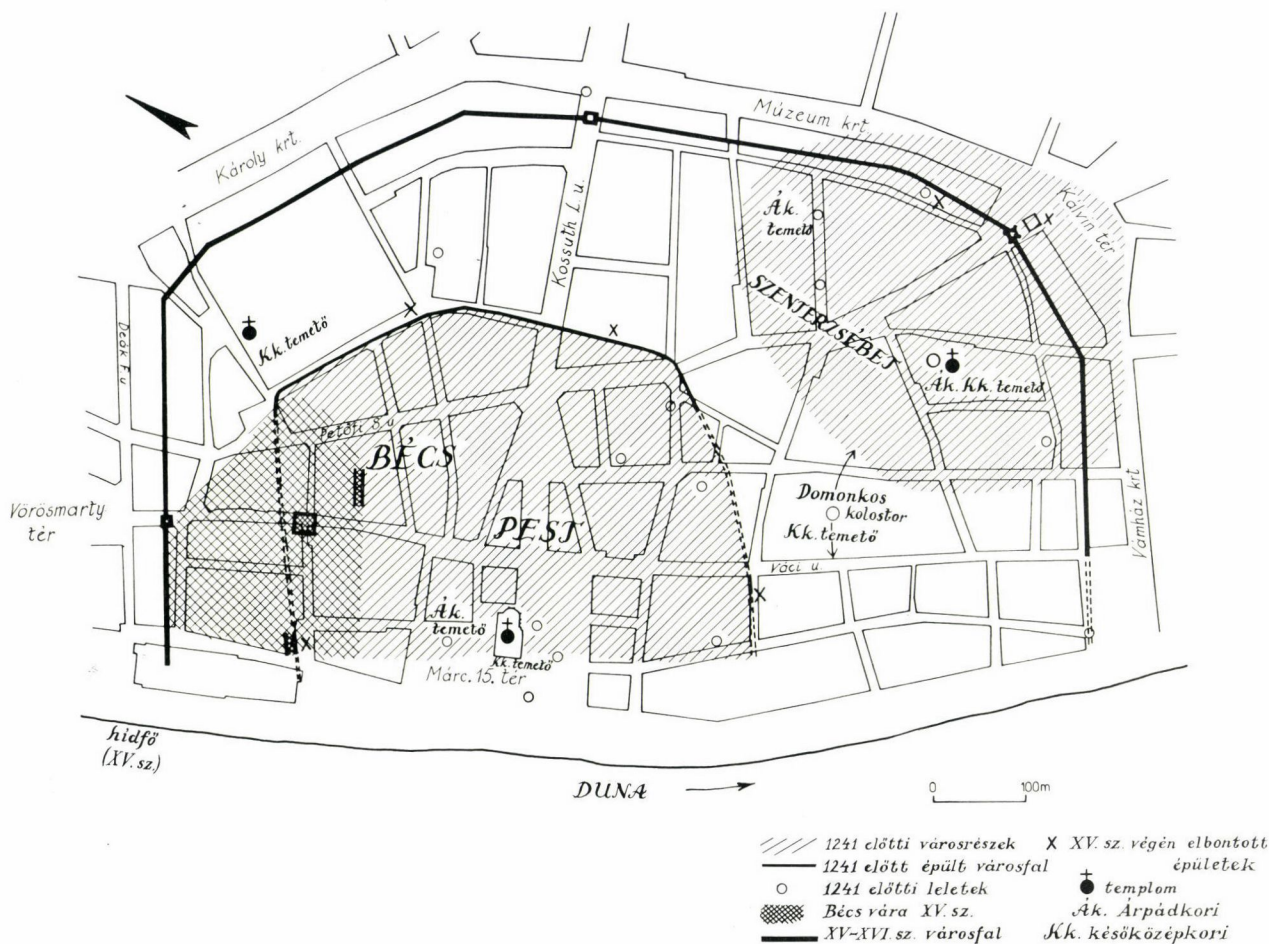
¹⁸ Nagy L., i. m. (1946, I. 8. jegyzet) 44–46.

¹⁹ Gerő L., i. m. (1956, I. 14. jegyzet) 8. Gerevich L., Budapest művészete az Árpád-korban. BpTört I. Bp., 1973, 364., 183. kép.

²⁰ Györfy Gy., Budapest története az Árpád-korban. BpTört I. Bp., 1973, 258–260., 269–275.

²¹ Irásné Melis K., i. m. (1984, I. 16. jegyzet) 1. kép. Irásné Melis K., A pesti oldal története a honfoglalástól a török uralom végéig. Horler M., Budapest Műemlékei III. (Kézirat) 1987. Több helyen.

²² Irásné Melis K., i. m. (1983, I. 2. jegyzet) 18. 8. ábra.

1. kép. A pesti városrészek és a vár elhelyezkedése a mai Belvárosban. XII–XV. sz.
Abb. 1. Die Statteile von Pest und die Lage der Burg in der heutigen Innenstadt. 12.–15. Jh.

A környék Árpád-kori beépítettségét, Bécs–Újbécs elhelyezkedését az 1241-es, nagy pusztulási rétegek kiterjedése mutatja. Ez kizárólag a városfalon belül, és a városfalnál mutatkozik, amiből következik, hogy Bécs 1241 előtt a városfalon belül volt, talán a Március 15. tér és a Régiposta utca közötti részen. A városfalon kívül a Szervita téren, a Kristóf tér–Bécsi utca sarkon, a Bárczy István utca Ny-i felében lévő, legkorábbi épületrészletek a XIII. sz. 2 felére jellemző járószint magasságokon állnak, de itt már nincsenek meg az összetéveszthetetlen, 15–20 cm vastag égett, kormos rétegek. A Vörösmarty tér és a Váci utca 14. sz. ház közötti részen, a Váci utca É-i felében XIII. századi beépítésnyomokat sem találtunk. Ezekből a jelenségekből arra következtettünk, hogy az 1241 utáni Újbécs a Váci utcától K-re helyezkedett el, kiterjedt az 1241-ben leégett városfalon kívüli területre. Az itt fejlődő későbbi városrész elérte a késő középkori városfal nyomvonalát, azonban sohasem haladt túl ezen a határon (1. kép).

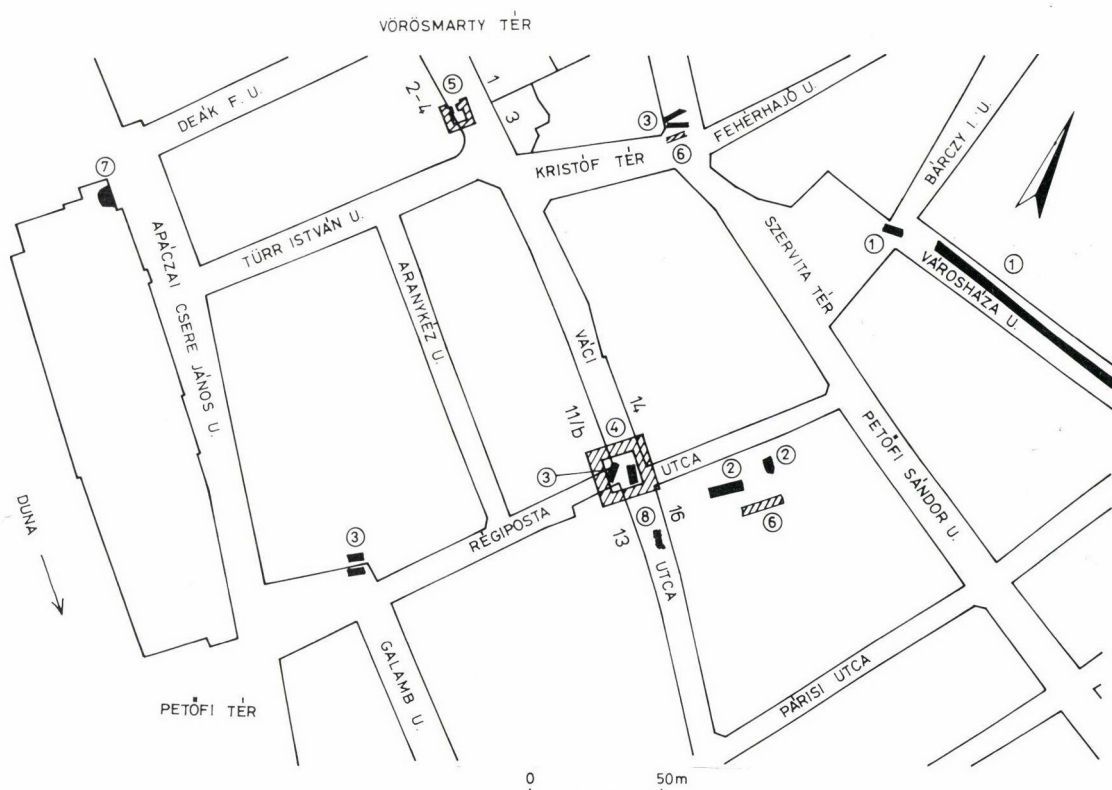
Más a helyzet Pest DK-i oldalán, Szentkereszt, illetve Szentfalva területén. A Szerb utca 21–23. sz. telken feltártuk a település XII. században épült, a

középkor folyamán többször átépített plébániatemplomát, körülötte kerítőfallal övezett, zsúfolt temető volt. Ezen a környéken több helyen előkerültek az 1241-es égés nyomai, és a késő középkori városfal építésével elbontott házak maradványai (1. kép).²³

Az 1241-es égés a városfal belső oldalán a még beépítetlen területeken is érzékelhető volt. Látszott a Ferenciek terén is, a mai templom DNy-i sarka körül. Ugyanakkor azt is megfigyeltük, hogy a ma álló templom alatti első középkori fal ezt a kormos felszínt átvágva épült a bolygatatlan homokba. Ezen a helyen csak a XVI. sz. elején kezdődő török háborúk nagy pusztulási rétegeit találtuk meg.²⁴ Ha tehát az adatokat feltérképezzük, és megpróbáljuk meghatározni az 1241-ben elpusztult városrészek kiterjedését, kiderül, hogy Bécs és Pestet nem lehet úgy elválasztani, mint Szentkeresztet és Pestet. 1241 előtt Bécs teljes egészében a városfalon belül, Szentkereszt pedig a városfalon kívül helyezkedett el. Ma még lehetetlen

²³ Irásné Melis K., i. m. (1984, I. 16. jegyzet) 66. 21. kép.

²⁴ Irásné Melis K., i. m. (1976, I. 10. jegyzet) 319–320., 83. ábra.

2. kép. A pesti vár területén végzett régészeti kutatások helyszínrajza. XIII. sz.: 1. városfal, 2. kemencék, 3. falrészletek. XV. sz.: 4. torony, 5. a vár északi kaputornya, 6. falrészletek, 7. hídfő, 8. középkori útrészletek

Abb. 2. Der Situationsplan der auf dem Gebiet der Burg von Pest durchgeführten archäologischen Forschungen. 13. Jh.: 1. Stadtmauer, 2. Öfen, 3. Mauerdetails. 15. Jh.: 4. Turm, 5. der N-Torturm der Burg, 6. Mauerdetails, 7. Brückenkopf, 8. Mittelalterliche Straßenabschnitte

megállapítani, hogy a városfalon belüli város milyen részekre osztható, és ha valóban vannak elkülöníthető városrészek, Bécs és Pest, hol húzható meg a közöttük levő határ.

Pest kialakulásával kapcsolatban Györffy György három korai településcentrumot jelölt meg. Az Egyetem tér, a Március 15. tér és a Szervita tér környékén. Az utolsó helyre helyezte a későbbi Újbécsét. Az 1268-ban feltűnt helynév keletkezési idejét a XIII. századra határozta meg. Beleillik azoknak a helyneveknek a sorába, amelyek az Új-jelzőt egy korábbi település filiája, vagy elővárosaként kapták. Újbécs esetében ez azt jelenti, hogy a tatárjárás előtt mellette egy bécs, vagy Bécs állott. A Bécs név eredetét, mint Pestét, egy kemence jelentésű szóban találjuk meg. Ezek alapján Györffy György szerint az is elképzelhető, hogy Bécs valójában Pest másik neve volt.²⁵ Nehéz ebben a kérdésben állást foglalni, mert nincsenek megfelelő adataink. Elképzelhető, hogy az Árpád-kor elején Pest és Bécs különálló települések voltak, de a XIII. sz. elejére már összeépültek. Azonban a Bécs helynév az egész középkorban fennmaradt, ami mégiscsak azt mutatja, hogy Pest É-i felében kellett

valaminek lennie, amely vagy nem tartozott Pesthez, vagy olyan része volt a városnak, amelyet Pesttől megkülönböztetve, saját nevén emlegettek.

A Váci utca–Régiposta utca kereszteződésében végzett régészeti kutatások eredményei

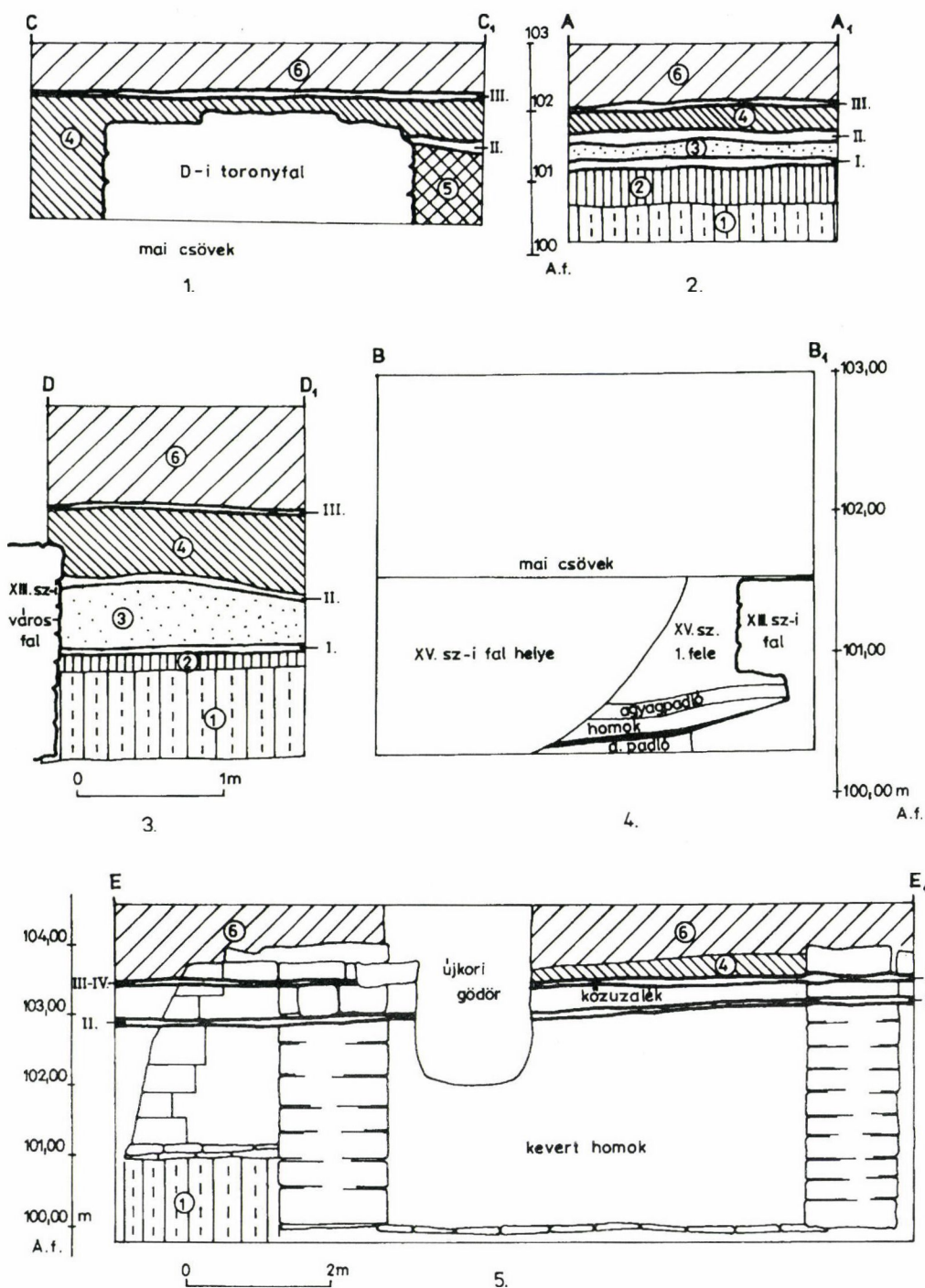
Az első falrészleteket Jankovich és Rómer is látta a múlt században, az akkor kiásott közműárkokban.²⁶ 1968-ban a Váci utca 11/b és a 13. sz. házak előtt, az úttest alatt egymástól 14,6 m távolságra 4,1 m széles falak kerültek elő. Mindkét fal, már amennyire ennek meghatározása lehetséges volt, az 1 m széles árokban, K-Ny-i irányban húzódott. Megállapítottuk, hogy a falakat még a középkorban lebontották, a faltetőket ugyanaz a kevert, barna föld borította, mint amilyen az Árpád-kori városfalakat is befedte a közeli Városháza utcában. A vastag feltöltés tetején néhány jellegtelen késő középkori cserepet, állatcsont-töredékeket, és vasdarabokat találtunk.²⁷

1977-ben a Váci utca 16–Régiposta utca 17. sz. romos sarokházat lebontották, és az udvaron kisebb

²⁶ Jankovich M., i. m. (1817, I. 1. jegyzet) 59–60. Rómer F., i. m. (1873, I. 6. jegyzet) 33–35.

²⁷ Irásné Melis K., i. m. (1976) 320.

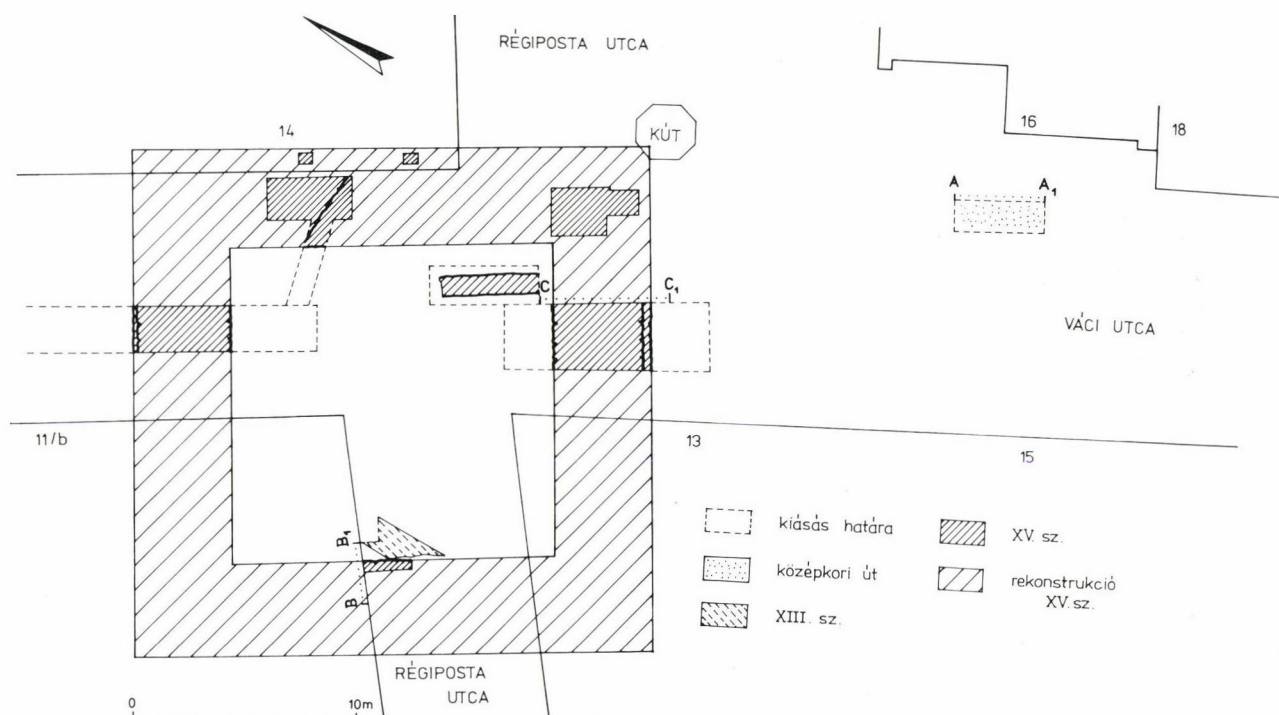
²⁵ Györffy Gy., i. m. (1973, I. 20. jegyzet) 260–261.

3. kép. Utak és járószintek a pesti vár területén. 1–2. Váci utca 16, 3. Martinelli tér, 4. Régiposta utca, 5. Váci utca 2–4.
 (1: bolygatatlan homok, 2. humusz, 3. út alapozása, 4. feltöltés, 5. kevert föld, 6. újkori feltöltés, I–IV. középkori utak) XIII–XV. sz.
 Abb. 3. Straßen und Gelniveaus auf dem Gebiet der Burg von Pest. 1–2. Váci-Straße 16, 3. Martinelli Platz, 4. Régiposta-Straße,
 5. Váci-Straße 2–4. (1. ungestörter Sand, 2. Humus, 3. Fundament einer Straße, 4. Auffüllung, 5. gemischter Boden, 6. neuzeitliche
 Auffüllung, I–IV: mittelalterliche Straßen) 13.–15. Jh.

leletmentést végezhattunk. A kutatás megkezdése előtt tudtuk, hogy a késő középkori utcavonalra épített középkori házrészletek a XIX. századi, Hild tervezte ház építésével teljesen megsemmisültek, csak a beépítetlen udvaron várható leletek. A feltárás folyamán kiderült, hogy az udvar a késő középkorban is beépített

len volt, a járószint alatt viszont Árpád-kori régészeti leleteket találtunk. A sarok környékén 1986-ig szinte minden évben volt valamilyen közmű felújítással kapcsolatos leletmentés. Ezek eredményeinek feldolgozása után az a különös helyzet állott elő, hogy szét lehet választani a környék építéstörténeti periódusait anél-

4. kép. A pesti vár belső, nagy tornya. XV. sz.
Abb. 4. Der innere, große Turm der Burg von Pest. 15. Jh.

kül, hogy az itt álló, különböző korú, középkori épületek alaprajzát megismerhettük volna.

1. periódus. Az 1241 előtti időszak emlékei

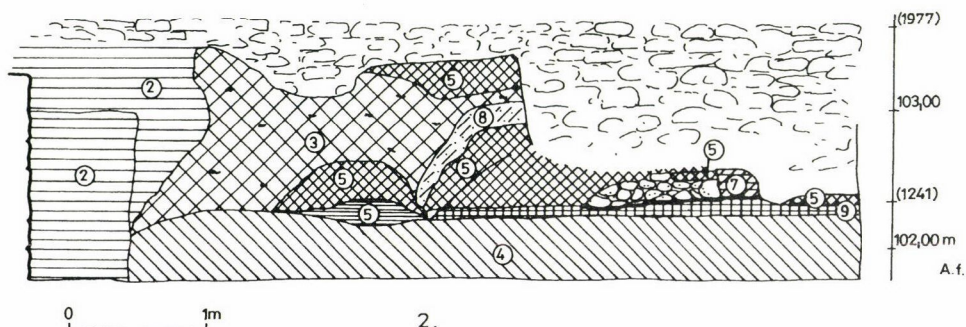
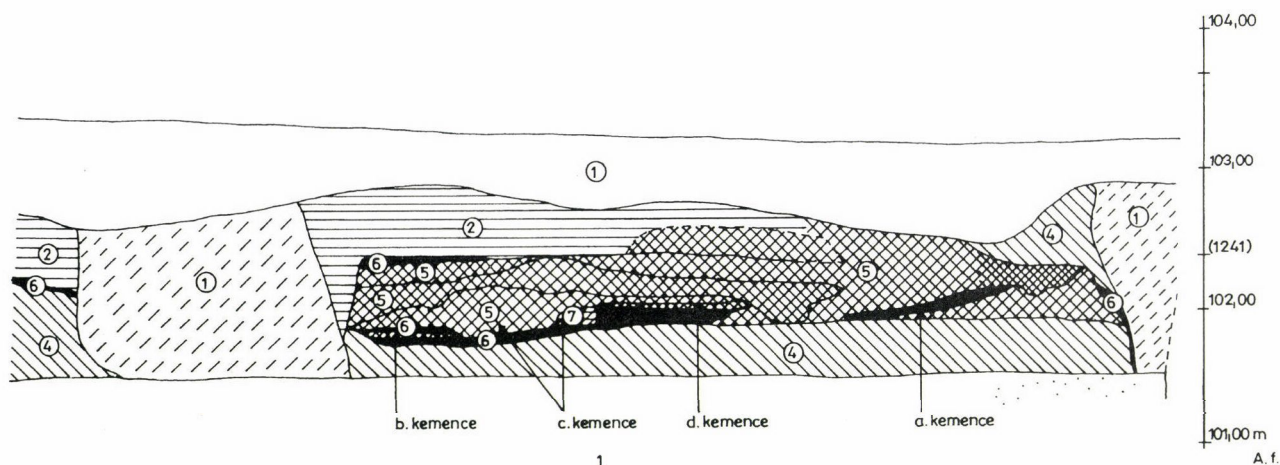
A Váci utca 11/b–Régiposta utca 14. sarokház homlokzatai előtt, az útkereszteződésben egy késő középkori épület ÉNY-i sarka helyezkedik el. 1986-ban ebben az épületsarokban kiástak egy közműaknát, amelyben a már ismert késő középkori falak mellett egy másik, korábbi falszakasz is felszínre bukkant. Az újabb, mint később kiderült, Árpád-kori fal, 180 cm széles volt, 160 cm hosszúságban került elő.²⁸ ÉNy-DK-i irányban haladt, ÉK-i vége a mai ház felé húzódott, valószínűleg minden további részlete megsemmisült a modern építkezéssel. DNy-i végét pedig a későközépkori épület Ny-i falának építkezésével bontották el (4. kép). A forgalmas belvárosi utcában nem volt mód a kutatás kiszélesítésére, csak az árok falait nyeshettük meg és mélyíthettünk. Az árok Ny-i vége új kiásás volt, ezért igen értékes, legújabb kori bolygatások nélküli rétegsort nyertünk. A fal belső oldalán 265 cm-re leástunk, elértük a talajvizet, és mielőtt a talajvíz elöntötte volna az egész gödröt, a mélyítést abbahagytuk. Így nem találtuk meg a fal alját, és a padló alatti bolygatatlan talajt. Az aknában lévő gázcsövek alatt letisztítottuk a bontott faltetőt, és így is-

merhettük meg a fal szélességét. Előttűnt a fal struktúrája, a faltető teljes egészében 35–40×50–60 cm-es kváderekből állt. A falsík 150 cm magasságban maradt meg, egymásra pontosan illeszkedő, elnagyolt felületű kváderekből állt. A faltetőtől számított 120 cm mélyen került elő az alapfal 30 cm széles, ferde síkú kiszélesedése. Itt egy 40 cm mély gerendalyuk volt, amelyben valószínűleg a padlót tartó gerendák egyike helyezkedett el. A gerendalyukba befolytak a helyiséget kitöltő rétegek. A járósínt alatt 20–25 cm-re mélyíthettünk, az átvágott réteg sárga, tömör, agyagos föld volt, az egyelőre ismeretlen alaprajzú épület padlóját alkotta. Az agyagpadló felett 25–30 cm vastag, égett, faszenes, hamus csík volt, amely kitöltötte a gerendalyukat is. A szintadatok alapján az itteni égésréteg az 1241-es tatárjárás idején keletkezett, miután a tatárok az egész várost felgyújtották (3. kép 4).²⁹ A fennmaradt falrészletről vastagsága alapján feltételezhetjük, hogy valószínűleg egy toronyból maradt meg, amelynek az alaprajza egyelőre ismeretlen. Az épület K-i oldalán az Árpád-korban valószínűleg tágas, beépítetlen terület volt, ugyanis a mai útkereszteződésben csak a XV. századi torony falait találtuk meg. Ennek alapfalai áthaladtak az Árpád-kori járósínt, és ez alatt a bolygatatlan homokba mélyedtek.

A XIII. században leégett épülettől távolabb, DK-i irányban haladva 40 m távolságban találtunk 1241

²⁸ Irásné Melis K., Újabb középkori várostörténeti kutatások Pesten. DuDolg (C) Történettudományi Sorozat 3 (1991) 85. 4. kép.

²⁹ Rogerius mester siralmas éneke: A tatárjárás emlékezete. Bp., 1981, 125–127.

5. kép. Váci utca 16. 1–2. kemencék, XII–XIII. sz. (1. újkori feltöltés, 2. agyag, XV–XVI. sz., 3. égett föld, 4. bolygatatlan homok, 5. patics, 6. faszén, 7. kemencefal, 8. égett gerenda, 9. padló)

Abb. 5. Váci-Straße 16. 1–2. Öfen. 12.–13. Jh. (1. neuzeitliche Auffüllung, 2. Lehm (15.–16. Jh.), 3. gebrannter Boden, 4. ungestörter Sand, 5. Lehmewurf, 6. Holzkohle, 7. Ofenwand, 8. gebrannter Balken, 9. Fußboden.)

előtti építményeket. A Váci utca 16–Régiposta utcai sarokház teljes terjedelmében beleesik a 40 m széles üres sávba, ami sajnos azt is jelenti, hogy már sohasem fogjuk megismerni a saroktelek középkori beépítettségét, hiszen mint korábban leírtuk, a Hild-házzal megsemmisítették a középkori falmaradványokat. A mai saroktelek K-i felében, azaz a késő középkori házak udvarán, kb. 25×40 méteres szabad területen egymás mellett két kemence került elő. Mindkettő jellegzetes Árpád-kori jelenség, bár méreteikben, építésmódjukban különbözőek. Egy időben való használatukat több tényező mutatja. Mind a kettőt ugyanarról a szintről építették, amely ezen a környéken az 1241-es járószintnek felel meg. A két kemence között 11 m széles, beépítetlen üres terület volt.³⁰

Szemétgödör. A legkorábbi régészeti leletek az 1. sz. kemenceegyüttest megelőző gödörből kerültek elő.³¹ A zömében jellegtelen, XII–XIII. századi cserép

edénytöredékek közül kiemelkedik egy csonkakúp alakú, szürke agyagtálka. Egyenes oldala, felmagasodó, elvékonyodó, egyenes pereme volt. Külső oldalán három, korongolási gyűrűből kialakított éles borda fut körbe. (Magassága 8 cm, peremátmérője 11 cm, feneákátmérője 7,4 cm).³² (8. kép 3.) A gödör betöltésének idejét egy vastag falú, fehér agyagfazék nyaktöredéke, és egy redukált égetésű, besimítással díszített ausztriai edény darabja valószínűsíti a XII. sz. végére, legkésőbb a XIII. sz. elejére. A szemétgödört egy XIV. századi kemence előtere vágta át.

I. sz. kemenceegyüttes és leletei. A kemenceegyüttes az Árpád-kori települések jellegzetes, szabadon álló, sütő-főző kemencéiből állt. Feltűnő volt, hogy a megújított kemencéket vastag réteget alkotva egymás fölé építették, bár elvileg lett volna hely, hogy a falvak kemencéihez hasonlóan az újabb kemencék nagyobb területet elfoglalva a közös előteret keretezve egymás mellett sorakozzanak.³³ Ez a mozzanat azt mutatja, hogy a kemencéknek szűkre szabott, kijelölt helyük

³⁰ Irásné Melis K., i. m. (1984, I. 16. jegyzet) 67. 23–28. kép.

³¹ Az 1. sz. kemenceegyüttes ÉK-i sarkát egy barnászörös, égett, agyagos rétegbe ásták, amelyből római edénytöredékek kerültek elő. Az ÉK–DNy-i irányban húzódó, római réteg eredeti rendeltetését nem sikerült meghatároznunk, mert az 1. sz. Árpád-kori kemenceegyüttestel feldúlták.

³² A publikált irodalomban hasonló darabot nem találtam.

³³ Méri I., Árpád-kori szabadban levő kemencék. ArchÉrt 90 (1963) 273–281.

volt, ami a terület szabályozott beépítési módjára enged következtetni. (2. kép, 5. kép 1–2.)

A legkorábbi, 1/a kemence valószínűleg egyidős lehet a személtöredékkel. A rétegviszonyokat feltüntető metszetet a bolygatatlan talajon vastag, faszenes csík húzódik, amely talán a metszet K-i oldalán levő kemencepadlóhoz és a hozzá csatlakozó, égett agyagtömbhöz, azaz a kemence É-i falának maradványához tartozott. A faszen közül egy ép, redukált égetésű, ausztriai agyagfedő került elő. Lapos korong alakú formája van, felhúzott pereme egyenes, bekarcolásokkal díszítették. Középen lapos, benyomott fogógombja van. (Átmérője 10,3 cm, magassága 1,5 cm). (5. kép 1, 8. kép 5).³⁴

Az 1/b kemencéből csak az É-i oldal tüzelőterének 30–40 cm széles sávja maradt meg. Több agyagrégteg helyezkedett el egymás fölött, de csak a réteg alján, a faszenet fedő, vékony tapasztásban voltak edénytöredékek. Színük szürke, vagy szürkésfekete volt, égett, vörös foltokkal. Kiegészíthető volt egy hengeres testű, széles, kívül-belül profilált peremű fazék, amelynek oldalát bekarcolt csigavonal díszítette (8. kép 6).³⁵ A többi cserép is zömmel hasonló edényekből származó perem és oldaltöredék. A budapesti Árpád-kori leletegyüttesekben ritkábban fordulnak elő a vékony falú, szemcsés kavicsporral soványított agyagból készített, nagyobb, barna színű fazekak. Egy ilyen edény öblét sikerült összeállítanunk, a töredék egész felületét finom, sűrűn besimított vonalkötegek borítják.³⁶ A kemence aljába tapasztott cserepek a XII. sz. végére, vagy a XIII. sz. elejére jellemző darabok.

Az 1/c kemencepadlóban nem találtunk cserepeket, megmaradt a kemence É-i falának, és a K-i oldalnak a csonkja.

Az 1/d kemencepadló maradványában ismét találtunk cserepeket. Az égett, szürke, fekete, vörös foltos, bevéselt vonalakkal díszített cserepek XII. század végi, XIII. század eleji edényekből származnak. Figyelemre méltó egy szürkésárga, különösen nagy méretű fazék, vastag fala van, kihajló pereme külső oldalán és felső élén körbefutó, hornyolt bordával profilált. Az edényttestet bevéselt csigavonal díszíti (8. kép 1).

Az 1/b-c-d kemencemaradványokat vöröses, égett, agyagos föld borítja, amelyben több, különféle, XII. sz. végi, XIII. sz. eleji edénytöredék volt. Szürkésfekete, szürke, fehér cserépedények bekarcolt vonalakkal díszített oldaltöredékei, és a külső oldalukon tagolt szalagperemes nyaktöredékek voltak a korhatározásra alkalmas darabok. Két mécses töredéke is előkerült,

mindkettő, lapos, behúzott peremű tálka volt. Az egyik redukált égetésű, ausztriai import áru (8. kép 4). A rétegben redukált égetésű, ausztriai fazéktöredékek, és egy kisebb, gyűrűs peremű bögre darabjait is megtaláltuk (8. kép 2). Ritkábban előforduló, nagy méretű, redukált égetésű ausztriai edény, valószínűleg kiöntős korsó kengyelfüle zárja az Árpád-kori leletek sorát. Középvonalában benyomott szaggatott vonal húzódik (8. kép 7).³⁷

A kemenceegyüttes üregét egészen az Árpád-kori, 1241-es járószintig több köbméter égett paticcsal töltötték fel, ami azt mutatja, hogy a kemencéket a tártárjárást közvetlenül megelőző időszakban már nem használták. Ez persze nem azt jelenti, hogy az 1. sz. kemenceegyüttes teljes egészében használaton kívül volt, lehetséges, hogy 1241-ben volt még itt működő kemence, csak ennek nyomai megsemmisültek az 1977-es talajcserével. A metszet tetején végighúzódo 10–15 cm vastag, égett csík nagy része az 1241-es városégsből származik, de beleérhetett egy másik kemence faszenes, hamus előtere is. Elgondolkodtató jelenség az 1241-es égéscsíkban lévő 10–12 cm vastag faszenes csík jelenléte, amely fa építményből, vagy itt raktározott farakásokból származhat.

2. sz. kemence. A Régiposta utca 17. sz. lebontott ház, és a mellette levő, ma is álló épület alapfala között egy 60 cm széles földnyelv maradt, amely tele volt középkori rétegekkel (5. kép 2). Egyetlen régészeti leletet sem találtunk, de a réteg és a szintviszonyok az 1. sz. kemenceegyütteshez hasonlítottak, a mélységadatok pedig közel azonosak voltak. Felmerült, hogy talán egy földbe mélyített lakóház maradványai bukkantak elő, amelyet a közeli kemencéből származó paticstörmelékkel, égett, faszenes, agyagos földdel töltöttek fel.

A bolygatatlan homokon egy 280 cm hosszú, 10–12 cm vastag, égett, fekete földréteg volt, É-i széle eredeti, legömbölyített formájában megmaradt. Ezen a padlón helyezkedett el a kőből épült kemence maradványa. A megmaradt falrészletből nem lehetett a kemence formájára következtetni, és természetesen azt sem sikerült rekonstruálni, hogy a kemence a földbe mélyített üregben hol helyezkedett el. Az egész részlet gyakorlatilag egy sor, agyagba rakott kőfal volt, két feltűnő jellegzetességgel. A 110 cm hosszú, alakatlan kődarabokból épített kemencefal D-i végén egy 18×16 cm-es, elnagyolt felületű kváder volt beépítve, tetején két, szabályos alakú, 16×24 cm-es, 8–10 cm vastag kőlap volt betapasztva. Erről a három kőről indult a kemence agyag boltozata. Az egész kőrakás látható, Ny-i oldala vékonyan be volt tapasztva, a hátsó oldala

³⁴ Irásné Melis K., i. m. (1984, I. 16. jegyzet) 67. 30. kép.

³⁵ Irásné Melis K., i. m., (1984, I. 16. jegyzet) 27. kép.

³⁶ Hasonló töredék került elő a Tiszaeszlár-bashalmi vasolvasztóműhely (10. ház) betöltésében. Kovalovszky J., Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon. Fontes Arch Hung Bp., 1980, 33–34., 23. t., 9–10., 16.

³⁷ A fültöredék a méretei alapján egy budavári kiöntős korsóhoz hasonló edényből származik. Zolnay L., Az 1967–75. évi budavári ásatásokról, s az itt talált gótikus szoborcsoportról. BpR XXIV (1977) 3–4., 31–32., 50. kép 1.

pedig rá volt ragadva a mai, Régiposta utca 19. sz. ház alapfalára. A kváderkő mellett talált patics a kemence beszakadt boltozatából származhat. A kementecésként nagyon emlékeztet más Árpád-kori kementecésként homlokfalára, a kváderkő a kemence szájának egyik oldala lehetett. A padlót, a kemence maradványait nagy mennyiségű, színben és összetételben jól elkülöníthető patics, paticstörmelékes vagy faszenes, égett föld borította. Ezen a metszeten az 1241-es égésteretet, járószintet nem találtuk meg, csak annyi biztos, hogy a kemence alatti fekete padló tengerszint feletti magassága csak 2–4 cm-rel volt magasabb, mint az 1/a kemence előtti faszénréteg teteje.

2. periódus. XIII. század közepe – XV. század eleje

A tatárok kivonulása után megkezdődött a városrész újjáépítése, s ez akkor is folytatódott, miután IV. Béla király az újabb tatár támadás hírére 1246 táján a pestieket az (ó)budaikkal együtt feltelepítette a budai Várhegyre. Az újjáépítés keretében kijavították a Régiposta–Váci utca kereszteződésében álló, romos épületet. Az 1241-es, égett rétegre 10–12 cm vastag, világossárga agyapadlót tapasztottak, az agyagot a gerendalyukba is bekenték. A kemény padló tetején a feltárás idején vékony, szürke elszíneződést találtunk, amely valószínűleg a helyiség használata közben keletkezett. Az így kijavított épületet legkésőbb a XV. sz. elején lebontották, erre utal a világossárga padló feletti apró köves, apró téglatörmelékes feltöltés, amelyben néhány jellegtelen, késő középkori lelettörmelék fordult elő. Ezt a réteget vágta át a későbbi, négyzetes alaprajzú épület Ny-i fala, amely tulajdonképpen az Árpád-kori épületbelső ÉK-i sarkán haladt keresztül (3. kép 4).

3. periódus. XV. sz. eleje – XV. sz. vége

1968–1986 között kilenc közműárkban kerültek elő a késő középkori pesti vár, Bécsvára, központi épületének alapfalrészletei (2. kép).

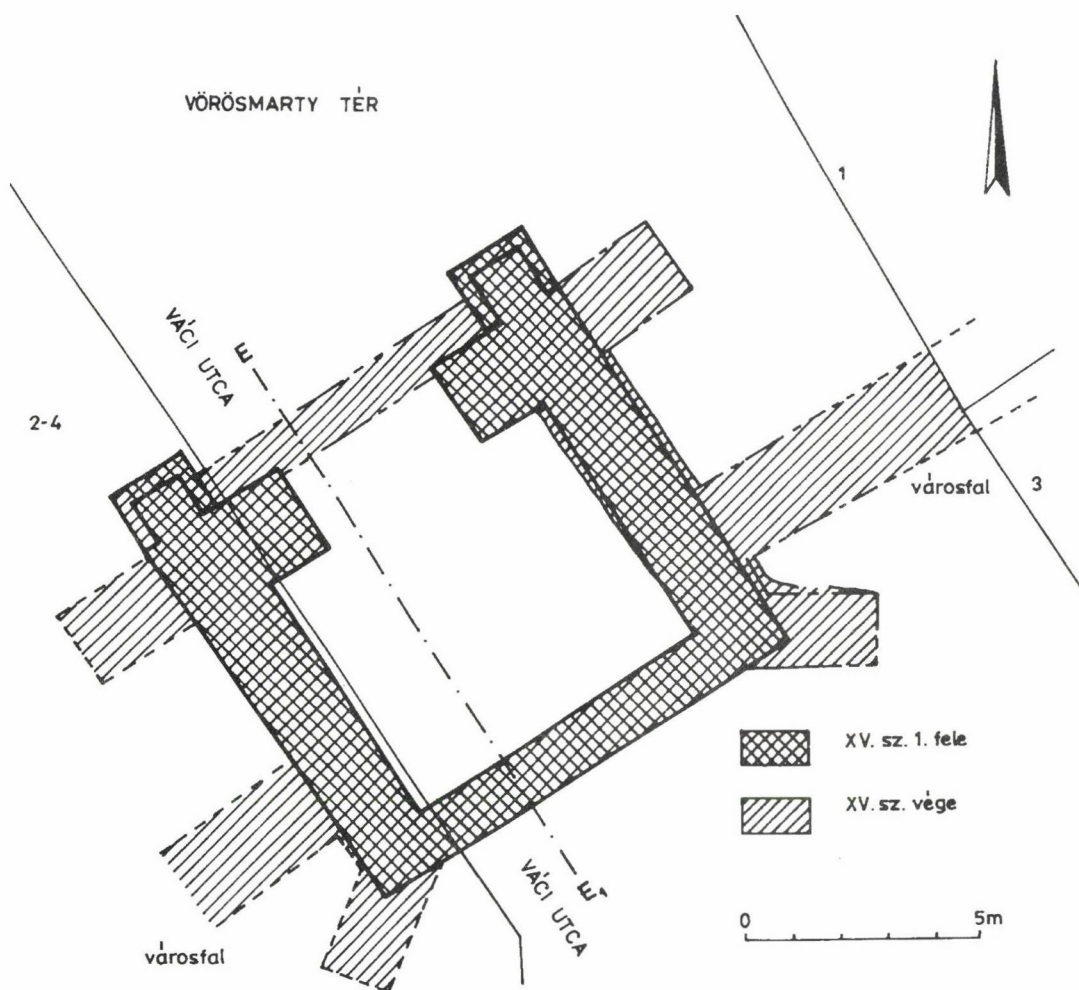
A központi épület maradványai. Pontos kiterjedését csak 1985–1986-ban sikerült meghatároznunk. Először az útkereszteződés K-i felében két 2×2 méteres aknát ástak. Egyiknek mind a négy oldalát a középkori fal alkotta, mert az aknát teljes egészében a 410 cm vastag középkori falba vájták. A másikban viszont előkerült a középkori fal Ny-i szélének 2 m hosszú szakasza, így a korábban már ismert, belső, É-i és D-i falsíkok mellé felmérhettük a K-i oldalt is. A Régiposta utca K-i, Petőfi Sándor utca felé eső szakaszában, és az útkereszteződés DK-i részén, a Váci utca 16. sz. előtti Fontana kútnál már nem találtunk középkori falmaradványokat. A közműárkok elhelyezkedéséből, illetve a középkori falak hiányából látható lett, hogy a középkori épület K-i fala sem lehet 4,5 méternél szélesebb, valószínűleg ez az oldal is 4,1 m széles volt (4. kép).

Még ebben az időszakban a Váci utcában a Vörösmarty tér és az Erzsébet híd közötti részen teljes közműfelújítás volt, új nyomvonalakat ástak, és mélyítették a régieket is. A középkori épületből újabb részletek kerültek elő, és lehetővé vált a teljes alaprajz rekonstruálása. A négyzetes alaprajzú torony 23×23 m alapterületű volt. Az elbontott faltető 4,1 m széles, a falak közötti távolság 14,6 m. A torony K-i fala teljes egészében a Váci utca K-i oldalán, az úttest és a járda alatt húzódik, a torony DK-i sarka a Fontana kút előtt van. A D-i fal keresztezi a Váci utcát, nagyobb, összefüggő szakaszát sikerült megfigyelnünk. Jól látszott, hogy nem ívesen, mint ahogy 1817-ben Jankovich gondolta, hanem egyenes irányban halad K felé. Tehát a torony DK-i sarka derékszögben épült. A DNy-i sarok a Váci utca 13. sz. ház alá nyúlik, talán a pincében valami még megmaradt. A Ny-i falból eddig csak egy kiszedett falhelyet találtunk meg a Régiposta utca 14. sz. előtti úttest alatt. A falszéleket nem lehetett rekonstruálni, majdnem 5 m széles volt az épülettörmeléssel feltöltött falhely. Ezzel együtt a torony K–Ny-i szélessége nem lehetett több 15 méternél. Valószínűleg itt is 14,6 m volt. A torony É-i fala a Váci utca 11/b előtt került elő, mélyebbre volt bontva, mint a D-i fal, de épségben maradtak a falszélek. Az ÉNy-i sarka teljes egészében a Váci utca 11/b. sz. épület alá esik, s valószínűleg teljesen megsemmisült a jelenlegi, nagy lakóház építésénél. Az ÉK-i sarok viszont teljes egészében a Váci utca 14. sz. ház előtti úttest alatt helyezkedik el.

A torony belső terében, a kiásás határáig jelenkori közművek csövei helyezkednek el, ezektől nem lehetett mélyíteni, csak metszeteket készíthettünk. A kiásás határán a DK-i sarok közelében előkerült egy 85–90 cm széles fal, amely 5 m hosszan maradt meg. Mindkét végét már kiszedték, de annyit sikerült megállapítani, hogy a torony közepe táján már nem volt, és nem folytatódott a D-i fal külső oldalán sem. Valószínűleg összefüggött a toronnyal, lépcső alapozása lehetett. A torony belső terét átvágó közműárkok egy része a vizsgált mélységekig újkori bolygatásoktól mentes, középkori feltöltésen haladt keresztül (3. kép 1). A feltöltés épülettörmelékes, kevert, barna, homokos föld volt, ugyanolyan, mint amilyen a faltető feletti réteget alkotta. Jellegtelen, késő középkori, morzsálékos leletek voltak benne, amelyek főként a rétegek tetején kerültek elő.

A felmenő falból a D-i oldalon maradt meg az első kősor. A külső oldalon látható volt az alapfal kiszélesedése, tehát ismertté vált a torony külső járószintje. A belső oldalon egyenletes volt a falsík, ezt az oldalt 38–40 cm élű kváderekből, szorosan egymásra rakva, falkiugrás nélkül építették.

A D-i fal külső oldalán jól elváltak a középkori épület járószintje fölötti, és a járószint alatti jelenségek. A járószint felett az épület belsejét kitöltő, és a faltetőt is beborító réteg húzódott, a járószint alatt

6. kép. A pesti vár északi kapuja, XV. sz.
Abb. 6. Das nördliche Tor der Burg von Pest. 15. Jh.

pedig kevert, sötétbarna, keményre járt földet találtunk. Ezeket a rétegeket közel ugyanezen a tengerszint feletti magasságon több helyen is megtaláltuk, például a Szervita téren az Árpád-kori városfal belső oldalán, a késő középkori váci városkapun áthaladó II. és III. út között, és a Váci utcai középkori utak között (2. kép).

A vár északi kapuja. Maradványai 1985-ben kerültek elő a Váci utca É-i végén, a késő középkori, váci városkapu romjai alatt (2. és 6. kép). A kutatás csak a kapu K-i felére korlátozódott, a Ny-i oldal teljesen megsemmisült a Váci utca 2. sz. nagy lakóház utcai homlokzatának építésével.³⁸ A négyzetes alaprajzú tornyot É-i oldalán kapunyílással és támpillérekkel, közvetlenül a bolygatatlan homoktalajba építették. Falazó kövei különösen nagy méretű, 40–45×65–150 cm

nagyságú, simára csiszolt felületű, mészkő kváderek voltak. Az É-i fal 1,7 m, a többi 1,5 m széles volt. A későbbi átépítés szabadon hagyta a belső falsíkokat, és a külső, ÉK-i támpillért. Kisebb falbontással megállapítottuk, hogy a későbbi kapu megvastagított falában is sima felületű kváderek voltak, illetve ilyenek alkották a falsíkot. Azt azonban sajnos nem vizsgálhattuk meg, hogy a késő középkori városfal is tartalmaz-e korábbi részleteket, mivel itt nem pusztíthattuk el a hiteles, késő középkori falcsatlakozásokat, járószinteket. A mélyebbre nyúló alapfalaknál pedig az itt húzódó, hatalmas csövek és csatornahálózat miatt nem kutathattunk.

A négyzetes alaprajzú torony 10×10 m alapterületű. É-i oldalán 4 m széles kapunyílás volt. Az ÉK-i és az ÉNy-i sarkokon az oldalfalak meghosszabbításaként támpillérek helyezkedtek el. Bontási szintjükön 1,4 m hosszúak és 1,2 m szélesek voltak. Lefelé szélesedtek, az alapozás aljánál elérték a 2,5 m szélességet. A feltárt ÉK-i támpillér É-i falsíkját 2–2, majd

³⁸ Irásné Melis K., A pesti későközépkori városfal kutatása. ArchÉrt 112–113 (1987–1988) 207–213., 13–18. kép.

három, fokozatosan szélesedő, különösen nagy méretű kváderek alkották. Két szabadon álló oldalukat részsűsre faragták. A késő középkori járószint alatt 1,3 m mélyen lévő sorban a támpillérben olyan kövek voltak, amelyeknek a felületén tompaszögű törésvonalat faragtak, így alakították ki a támpillér statikailag megfelelő formáját.

A torony belső tere 6,1 m hosszú és 7 m széles volt. A kapunyílás K-i falában, a torony járószintjén 70×50 cm, téglalap alakú, kis nyílást találtunk, amelyik az északi kapuszárnyhoz tartozó gerenda helye lehetett. A kaputorony északi zárófalát a késő középkori városkapu farkasvermének kialakításával elbontották, ezért nem lehet pontosan rekonstruálni a várkapu zárásmódját.

A torony belső terén áthaladó, ma már csak foltokban fennmaradt, lejárt szint – útfelület – arról tanúskodik, hogy a toronynak nem volt pincéje, legfeljebb csak keskeny farkasverme lehetett a kapunyílásban.

A várkapu erődítését az előtte kiásott árok növelte. A sarkokon álló, részsűs falfelülettel épített támpillérek gondosan faragott falazó kövei mutatják az árok jelenlétét és mélységét. Az árokról ismételtelen keveset tudunk. A késő középkori városfal első periódusában valószínűleg még megvolt, de később, a XVI. sz. eleji átépítéssel feltöltötték. A városkapu előtti, földszáncal övezett palánk a betemetett árok helyén épült.

A várkapu felépítményéből semmi sem maradt meg, hiszen a XV. sz. végén, a városkapu építése előtt az akkori járószintig lebontották. A bontásból származó, vastag, kőzúzalékos, tetején habarcsos réteget a városkapu egész belső terében megtaláltuk. A bontás valószínűleg Mátyás uralkodásának második felében, a XV. sz. utolsó negyedében történthetett, használható köveit beépítették az új városfalba. Építési idejére vonatkozóan kevesebb támpontunk van. Annyit azonban biztosan állíthatunk, hogy az 1241-es tatárjárás után épült, mert a környék minden, 1241-ben lakott helyén előforduló, összetéveszthetetlen égésréteg itt hiányzik (3. kép 5).

A Váci utca–Régiposta utca sarkon álló, vastag falú torony és a Váci utca É-i végén álló kaputorony összetartozásának régészeti bizonyítékait a Váci utcában húzódó középkori utak, a kaputornyon keresztül haladó utak és a feltárt épületmaradványok járószintjeinek kutatásából kaptuk meg.

A vár falai és egyéb épületei. A feltárások korlátozott lehetőségei, és az újkori építkezésekkel járó réteg- és falpusztulások miatt még nem ismerjük a pesti vár falait. Eddig sem a várkaputól DK-re, a Kristóf téren, sem a Váci utcában nem találtunk a kapu irányába futó falakat. A kapu D-i oldalán, belső sarkain, nem indultak falak. Amennyiben a kaputorony egy valóban bekerített térség erődítménye, akkor csak az egymással szemben lévő, K-i és Ny-i oldaláról indulhatnak falak. Ezek iránya viszont úgy tűnik, hogy nagyjából megegyezik a késő középkori városfal irányával. ÉK-i

oldalán talán valahol a Szervita téren fordul D felé, és a Városháza utca saroknál csatlakozik az Árpád-kori városfal fennmaradt részleteihez.

Talán a vár D-i falához tartozott az a 10 m hosszú, 1,2–4 m széles, kváder borítású falszakasz, amelyik a Váci utca 16. és a Váci utca 1. sz. házak között került elő, a lebombázott házak maradványainak bontása közben. A két udvart választotta el. Mindkét oldalán újkori pincéket építettek hozzá, ezért egyik oldalán sem találtunk szinteket, rétegeket. A terület újkori építéstörténetét is megvizsgáltuk, s nem találtunk itt olyan épületet, amelynek ez a fal része lehetett volna. A késő középkorban is kerítésfal lehetett, mert a falkutatás során egyik oldalán sem találtunk olyan nyomokat, amelyek vele egyidős, jelentősebb épületekből maradtak volna. Nem tartjuk valószínűnek, hogy ez a mindkét oldalán kváder borítású fal, amely a késő középkori járószint felett 6 m magasságban maradt meg, két késő középkori, városi polgárház kerítéseként épült (2. kép).³⁹

Kemence. A Váci utca 16. sz. telken lévő középkori udvaron a XV. sz. első felére jellemző, régészeti leleteket tartalmazó építmények nyomait találtuk. Az Árpád-kori 1. kemenceegyüttes betemetett mélyületének É-i szélénél újabb kemence maradványai bukkantak elő. Az átégetett, vörös, 10–15 cm vastag kemencepadlóban különböző színű, szürke, barnásszürke, szürkésfehér, kisebb-nagyobb fazekak töredékei voltak betapasztva. Az általában galléros szájperemű edények oldalát jellegzetes korongolási gyűrűkkel, hornyolásokkal díszítették. Érdekes darab volt egy barnászöld színű, vékony falú, öblös kupa felső része, amelynek ferdén kihajló pereme volt. Ennek külső oldalán éles, hornyolással kialakított bordák futnak körbe, vállán besimított vonalköteg díszítés van. Az edényeket technikai és formai jegyeik alapján a budai királyi palotai és polgárvárosi hasonló darabok alapján a XIV. sz. végére, XV. sz. elejére sorolhatjuk.⁴⁰

Kút. A beépítetlen középkori udvar DK-i részén, a 6. sz. középkori fal É-i oldalán négyzetes alaprajzú, 1 m széles oldalú gödör került elő (2. kép). A mai járószinttől 3,5 m mélyen jelentkezett a gödör legalsó, leletekben gazdag, 70 cm vastag rétege. Ebben összesen 17, közülük 14 kiegészíthető cserépedény volt. Ezeken kívül más lelet nem volt a rétegben.

Régészeti leletek

A kút leletei a XV. sz. első felére jellemző budai, Buda környéki leletekhez hasonló darabokból áll. A XV. sz. eleji házikerámia széles körben használt edényfajtái, különböző méretű fazekak, korsók, fedők

³⁹ A leletmentésekről készült jelentések a Budapesti Történeti Múzeum Adattárában találhatók.

⁴⁰ Holl I., Középkori cserépedények a budai várpalotából. (XIII–XIV. század). BpR XX (1963) 352. 43. kép.

és más darabok töredékei voltak. Az ilyen edényeket a magyar és az osztrák fazekasipar már nagy tömegben állította elő, és a kereskedelmi kapcsolatok révén a Duna-menti városoktól távolabbi vidékekre is eljuttattak.

Fazekak. 1. Szürkessárga színű, nagyobb méretű fazekak. Összeszűkülő, karcsú talpon állnak, széles az öblük, és széles a szájuk is. A vaskos perem belül hornyolással, kívül keskeny bordával tagolt. Az edények öblét lapos, körbefutó hornyolás díszíti. (Magasság 25 cm, peremátmérő 18,5 cm, fenékátmérő 10 cm, 9. kép 2).⁴¹

2. Szürke, öblös, széles szájú fazekak, kihajló, legömbölyített peremmel. A perem belső élét felhúzták, hogy a fedő jól illeszkedjen rá. A fazék egész oldalát lapos, hornyolással kialakított bordák borítják. (Magasság 10–15 cm, peremátmérő 10–14,5 cm, fenékátmérő 5–7 cm, 9. kép 4–6).⁴²

3. Sötétszürke, enyhén kihasasodó, karcsú formájú, széles szájú fazekak. Kihajló, legömbölyített perem belső széle tagolt. Az edények oldalát hornyolásokkal kialakított, lapos, sűrű bordázat fedi. (Magasság 19 cm, peremátmérő 14 cm, fenékátmérő 8,5 cm, 9. kép 3).⁴³

Fedők. 1. Szürke, magas, csonkakúp alakú, ausztriai formákat utánzó darabok. Oldaluk hornyolással bordázott, peremük tagolt, lapos, tömzsi fogógombjuk van. (Átmérő: 13 cm, magasság 5,5 cm, 9. kép 8).⁴⁴

2. Szürkésfehér, szürkésvörös, kónikus fedők, lapos, korong alakú fogógombbal. (Átmérő 14–16 cm, magasság 6–7 cm, 9. kép 7).⁴⁵

Osztrák fazekasáru. 1. Bécsi fazekak. Szürke, grafitos, redukált égetésű, vastag falú edények. Vaskos, kihajló, legömbölyített peremükön egymással szemben egy-egy benyomott, kereszt alakú műhelybélyeg látható (10. kép 2–3).⁴⁶

2. Tullni fazekak. Szürke, grafitos, redukált égetésű, öblös edények. Vállon plasztikus, hornyolással kialakított borda fut körbe. A lapított, széles, kihajló peremből kis hurkafül indul, és az edény válláig ér. A peremen a fül indításánál T alakú műhelybélyeg helyezkedik el (10. kép 1., 5).⁴⁷

3. Nagyméretű, magas kancsó részlete. Anyaga, mint az előzőeké. Vállán körbefutó bekarcolás díszíti. Vállától fölfelé hiányzik (9. kép 1).⁴⁸

Az edényeket kb. 2 m vastag, barna, homokos föld borította, ebből látszott, hogy a kutat betemették. Ennek felső részében a XV. sz. második felére jellemző edénytöredékek is előfordultak. Vörös, lapos fedők, sárgásfehér fazék, kívül fehér engobe-bal, belül zöld mázzal. Vörös, írókás korsó töredéke, kívül világoszöld mázzal. Szürke, négyszögletes tál alakú kályhaszemek töredékei mindkét oldalukon vastag tapasztnyomokkal. Szürkésbarna, tál alakú elemekből álló sarok kályhaszem, koromfoltokkal (10. kép 4).

A vár járósíntjeinek kutatása

A központi torony falrészleteinek feltárása közben felfigyeltünk a faltetőt borító réteg tetején húzódó szemétretegre, amely alaktalan vasdarabokat, csontokat, apró kő- és edénytöredékeket tartalmazott. Ez a réteg, mint már korábban írtuk, az Árpád-kori városfalnál is előkerült a Szervita téri szakaszon. Középkori út, járósínt alapozásának határoztuk meg, a budai középkori utaknál jobban megfigyelhető jelenségek alapján.⁴⁹ Végül is a pesti vár körüli középkori út és járósíntek egymáshoz való viszonyait a Váci utca É-i felében sikerült rekonstruálni. A kiindulási helyzet a Váci utca 16 sz. ház előtti közmű aknában került elő. Az árok K-i oldalában kapott metszetben világosan láthatók voltak az egymás fölötti, középkori utak. (Sajnos azonban csak 4 m hosszan maradtak meg). (2. kép, 3. kép 2). Ezután sikerült a környék valamenyny, ismert adatát egyeztetni, és szétválaszthattuk a középkori városrendezések nyomait.

Az utóbb említett árokban az 1241-es tatár pusztítás égésrétegeivel közel azonos tengerszint feletti magasságon haladt a legkorábbi, (I.) Árpád-kori út. A mai járósínttől 175 cm mélyen, a bolygatlan humusz tetején 20–25 cm vastag, tömör, agyagos csíkot találunk, amelyben feltűnően sok állatsonttöredék és apró vasdarab volt. Tetején 3–5 cm vastag, egyenletes koromcsík húzódott, az 1241-es égés nyoma. Az égést leszámítva, ilyen volt a legkorábbi, budai utak metszete is.⁵⁰ A pesti városrész Duna felé lejtő, illetve K

⁴⁹ Budán a természetes talajfelszín a forgalom hatására járhatatlanná vált, és ezért szükség volt utak építésére. Az első útburkolatokat folyami kavicsból készítették, amely alá kerámia, csont és vastöredékeket tartalmazó töltést hordtak. A későbbi, városrendezéssel járó útvonalváltozások során is így építették az újabb szakaszokat, csupán a feltöltésbe került régészeti leletanyag kora változott. A kavicsburkolat helyett szabálytalan alakú kövekből álló felső réteget is építettek a középkori Budán. Bertalan V.-né-H. Gyürky K., Középkori útrendszer kutatása a budai Várnegyed területén. BpR XXI (1964) 345–363.

⁵⁰ Pesten még a forgalmas főutakon sem találtunk szilárd, illetve kőburkolatot. Megfigyeléseink szerint az útalapozásokat ugyanúgy készítették, mint Budán. A természetes futóhomokra kötött, agyagos földet hordtak, ezt a mindennapi élet tárgyi hulladékaival szilárdították. Vékony földréteget hordtak rá, amelyet valószínűleg ledöngöltek.

⁴¹ Holl I., i. m. (1963) 349–350. 29. kép.

⁴² Ilyen edények a XV. sz. második felében vörös cserépből is készültek. Holl I., i. m. (1963, I. 40. jegyzet) 79. kép 7.

⁴³ Holl I., i. m. (1963, I. 40. jegyzet) 77. kép 1–6.

⁴⁴ Holl I., i. m. (1963, I. 40. jegyzet) 345. 72. kép 3.

⁴⁵ Holl I., i. m. (1963, I. 40. jegyzet) 381. 79. kép. 1.

⁴⁶ Holl I., Külföldi kerámia Magyarországon (XIII–XVI. sz.). BpR XVI (1955) 168–170. 44. kép. 53. kép 11.

⁴⁷ Holl I., Angaben zur mittelalterlichen Schwarzhafnerkeramik mit Werkstattmarken. MittArchInst 5 (1974/75) 137., 140. Taf. 43/11. 13.

⁴⁸ Holl I., i. m. (1955, I. 46. jegyzet) 171–174.

felé kissé emelkedő, természetes domborzati változásait figyelembe véve, ami tulajdonképpen csak 15–20 cm különbséget jelent, megállapítható, hogy a 102,2–6 m tengerszint feletti magasságokon (az Adriai-tenger szintjéhez viszonyítva) lévő járósíntek egyidejűek, az 1241-es égés réteggel borított jelenségek összetartoznak. Ezen a magasságon volt az Árpád-kori városfal belső oldalához futó, legalsó (I.), égett, kormos járósínt (Városháza utca teljes hosszában, Szerzita téren), a Váci utca 11/b. Régiposta utca sarok előtti 180 cm széles fal belső oldalán lévő égett padló, a Váci utca 16. sz. telken volt kemencéket borító feltöltés tetején lévő, égett csík. A tatárjárás utáni újjáépítés nem járt a városrész alaprajzának megváltoztatásával, erre csak később került sor.

A Váci utca 16. sz. előtt lévő I. középkori útra a XV. sz. elején 30 cm vastag, leletek nélküli feltöltés került, tetején vékony útréteg keletkezett (II.). A 2–3 cm vastag, sötétbarna, fekete, keményre járt rétegben egész apró, teljesen morzsalékos lelettöredékek voltak, apróbbak, mint az I. útban. A lényeges különbség pedig az volt a két út között, hogy a II.-ban igen sok téglá- és paticsdarabka is volt. Ez a XV. sz. eleji út nekifutott a Váci utca–Régiposta utca kereszteződésében álló nagy torony külső járósíntjének, folytatódott a torony É-i oldalán, és véget ért a pesti vár É-i kapujában. A kapunyílás szélességének megfelelő sávban 10–15 cm-re megvastagodott, a kaputorony oldalfalai felé pedig fokozatosan 1–2 cm-re elvékonyodott. A kapu útrétegeből nagyobb edénytöredékek is előkerültek, és annyit meg lehetett állapítani, hogy sem Árpád-kori, sem a XV. sz. közepétől későbbi darabok nem voltak köztük.⁵¹ A XV. sz. eleji út szintjén az Árpád-kori városfalnál lévő, homokos feltöltés teteje is lejárt volt. Ezen a szinten feküdt a Váci utca 16. sz. alatt feltárt XIV–XV. sz.-i edénytöredékekkel tapasztott kemence is. A II. számú XV. sz. eleji út tehát a pesti vár építésével együtt keletkezett, ezen a magasságon lehetett a vár belső, beépítetlen részeinek járósíntje is.

Az utak, járósíntek feltárásával jutottunk el a vár lebontásához is. Ezt megelőzően észrevettük, hogy a vastag falú torony, és az É-i kaputorony bontott faltetője is azonos szinten van. A késő középkori városkapun áthaladó, XV. sz. végi, III. középkori út vastag, épülettörmelékes, barna, homokos feltöltés tetején húzódik. Ebben a feltöltésben került elő a pesti vár tornyának, és az Árpád-kori városfalnak a bontott faltetője. A szóban forgó réteg alja a Váci utca 16. sz. előtt is megmaradt a II. út felett. A kiépített, és keményre lejárt, XV. sz. végi, III. utat a késő középkori váci városkapun kívül az egész Szerzita téren, a Váci

utca–Régiposta utca kereszteződésének teljes egészében megtaláltuk (3. kép 1–3, 5).⁵²

A késő középkori váci városkapu építése tulajdonképpen a korábbi torony lebontásával kezdődött. A kváderekből épített várkapu maradványai lettek a városkapu alapfalai. A várkapu É-i oldalát magasabban meghagyták, hiszen a támpillérekre a városkapunál is szükség volt. A városkapu 1985-ös feltárásánál jól szét lehetett választani a két kapu részleteit. Ugyanis a várkapu kváderekből épült, a városkapu három oldala pedig zsaluzott fal volt, amely a torony belsejében 10 cm-rel vastagabb volt, mint az alatta lévő korábbi fal. A zsaluzott fal alatti habarcs ráfolyt a kváderekből álló faltető melletti, kőporos bontási rétegre.

4. periódus. XV. sz. vége – 1541

A pesti vár a késő középkori városfal építésével, illetve az építkezéssel kapcsolatos városrendezéssel teljesen eltűnt, Bécs–Újbécs beolvadt Pestbe. A vár területét telkekre osztották, a város É–D-i főútvonala akadály nélkül haladt a Váci utca két végén lévő, erődített kapu között. Kialakult a városrész korunkra fennmaradt középkor végi alaprajza.⁵³ Az ásatási eredmények mutatják, hogy a Váci utca 16. sz. saroktelken a XVI. sz. elején is voltak változások. A beépítetlen középkori udvaron egy építési törmelékkel és kevés konyhai hulladékkal betöltött gödör került elő, amely az 1541 előtti évtizedekből származik; de török eredetű darabok még nem voltak benne.

* * *

A kutatási hiányosságok ellenére az eddigi régészeti leletek alapján is feltételezhetjük, hogy a Váci utca–Régiposta utca kereszteződésében, és ennek szűkebb környezetében valószínűleg már az Árpád-korban a többi településtől független, erődített hely alakult ki. Központi épülete valószínűleg egy torony volt, egyik, 180 cm széles falrészletét megtaláltuk. Épített, gerenda alapozású padlója volt. Közvetlen környezete a K-i oldalon beépítetlen volt, csak távolabb találtunk egy különösen nagy méretű, földbe mélyített kemence-együtttest. A kemencéket magába foglaló mélyület K–Ny-i irányban 10–12 m hosszú volt. É–D-i szélességét nem lehetett megállapítani, mert csak az É-i oldalából

⁵¹ *Iránsné Melis K.*, i. m. (1987–1988, I. 38. jegyzet) 211–213., 18. kép D–D metszet.

⁵² A városkapuban a III. XV. sz. végi út felett előkerült a IV. út alapozása, amely a kaputorony XVI. sz. eleji átépítése után keletkezett. A XVI. sz.-i járósíntek a török uralom évei alatt emelkedtek, a hadieseményekkel járó pusztulásokat, égéseket követő újjáépítésekkel. Ezek a síntek azonban az újkori utépítésekkel teljesen eltűntek. *Iránsné Melis K.*, i. m. (1987–1988, I. 38. jegyzet) 221–222.

⁵³ A Váci utca 16. sz. saroktelken 1688-ban egy nagy kőház állott, régi kövekből épült. A Váci utca 11/b saroktelken szintén régi kövekből épült ház volt. *Nagy L.*, Pest XVII. század végi topográfiájának forrásai. TBM XIV (1961) 179., 195. Térkép (Pest 1688-ban).

maradt meg egy 2 m széles sáv. A kemencemaradványokat, és azok előterét helyenként 1,4 m vastag paticstörredékekből álló rétegekkel töltötték fel, ebből arra lehet következtetni, hogy a kemenceegyüttes sokkal nagyobb volt, mint amilyenek a város más házai mellett előkerültek.⁵⁴ Ez utóbbiaknál a Régi posta utcai kemencék sűrű rétegeztsége is hiányzott. A Régi posta utcai kemencék a régészeti leletek tanúsága szerint a XII. sz. vége–XIII. sz. eleje közti időszakban működtek, hiszen az 1241-es égés rétege a vastag feltöltést borította.

A 180 cm falvastagságú épület keletkezési idejére nincsenek adataink, akár az Árpád-kor elején is épülhetett. Lehetett az az Anonymus által említett pesti vár, amelyet a hagyomány szerint Taksony fejedelem egykor a böszörményeknek adományozott. Györffy György szerint a böszörmények az 1241 előtti évtizedekben ebben a városrészben éltek, de nem valószínű, hogy ezen a helyen. Sokkal inkább az Árpád-kori, pesti királyi udvarhely képzelhető el ezen a környéken.⁵⁵

Az épületegyüttes É-i oldalán helyezkedett el a dunai átkelőhely és a pesti kikötő. Számos történeti adat mutatja, hogy rendkívül nagy forgalom zajlott ezekben. A hajózással kapcsolatos jövedelmek, a kereskedelemről származó vámok országos mértékben is jelentős összegek voltak. Ez nyilvánvalóan feltételezi, hogy a fenti tevékenységek csak pontosan kijelölt, ellenőrizhető és őrizhető helyeken zajlottak. A nagy forgalomra való tekintettel a révnel és a kikötőben állandó építményeknek kellett lenniük. A kikötéshez, a ki- és berakodáshoz stabil, épített rakpartra is szükség volt. Ez utóbbi valószínűleg kövekkel megerősített faszerkezet lehetett. A középkori kikötő pontos helyét 1967-ben sikerült meghatározni, a Vigadó téren. A Duna-Intercontinentál szálloda ÉNy-i szárnyának építése közben, az 1945-ben lebombázott szálló falai között, megtaláltuk a pesti hajóhíd 18. sz.-ban lebontott hídfőjét (1., 2. kép). Több építési periódust lehetett megfigyelni. A legjelentősebb részlet egy 3 m széles, nagyméretű (40×60–80 cm), kváderekből épült pillér volt, amelyről megállapíthattuk, hogy a XV. sz.-ban épült. D-i oldalán nagy épülettörmelékes réteg volt, az alatta levő mélyületben pedig nagyobb kődarabok, köztük néhány cserépdarab kerültek elő. Ezek a jelenségek mutatták, hogy a XV. sz.-i pillér építését

egy korábbi fal lebontása előzte meg.⁵⁶ A hídfő építését a XV. sz. elejére tesszük, Zsigmond király e korszakbeli, budai, pesti építkezéseinek volt az egyik, igen fontos részlete. Nemcsak a hajóhidat tartotta, hanem azt a hatalmas szemekből álló, Duna-zárlóláncot is, amely Buda árumegállító joga érvényesítésének hatásos, gyakorlati eszköze volt.⁵⁷ A rendkívül masszív pillér a törökkorban is betöltötte funkcióját, csak a XVII. sz. végén, vagy a XVIII. sz. legelején változtattak rajta, amikor a hajóhidat ún. repülőhíddá alakították át. Ekkor eltérő anyagú és falazási technikájú részlettel felmagasították és megvastagították. Az ez idő tájt készült városképi metszetek nagy részén a hajóhidat vagy a repülőhidat is megrajzolták, hídfő-építmények azonban nem látszanak. A korábbi, hajóhidas ábrázolásokon a Duna-parti hídvégek a hídhöz hasonlóan egymáshoz erősített csónakokból állnak, körülöttük, vagy a közvetlen szomszédságukban kiemelkedő nagy épület, vagy magasabb torony nem állott (7. kép).⁵⁸

A pesti kikötőtől D-re elhelyezkedő, Duna-parti, pesti várat mindössze három középkori forrás említi, „pesti vár”-nak azonban csak Anonymus nevezte a XII. sz.-ban. A vár elhelyezkedéséről, az épületekről nem írt. A XV. sz.-i adatok között kétszer bukkan elő a vár, 1433-ban, és 1467-ben. Számunkra az 1433-as adatok a legfontosabbak, mert Bertrandon de la Brocquiere burgundiai lovag, tanácsos és konyhamester útibeszámolójában több, a valóságnak megfelelő feljegyzést találtunk. A lovas 1432-ben az Alpokon átkelve Velencébe utazott, innen pedig a tengeren folytatta útját a Szentföldre. A következő évben szárazföldi úton tért haza, s eközben Magyarországon is átutazott. Néhány napig Budán és Pesten időzött. „Visszatértem Pestre, hol szintén hat, vagy nyolc francia családot láttam, akik a császár megbízásából, a Duna-parton, palotájával szemben, nagy tornyot építettek, szándéka volt a Dunán keresztül óriási láncot húzni, mely a folyamot elzárta volna. Úgy látszik az Écluse várkastély mellett lévő, burgundi tornyot akarja utánózni, tervét azonban kivihetetlennek tartom, mivel a folyam roppant széles. Megszemléltem a tornyot, mely körülbelül már három lándzsányi magas volt. Környeskörül igen sok faragott kő hevert, azonban az egész abbamaradt, mivel az első kőművesek elhaltak, akik pedig életben maradtak, nem tudták

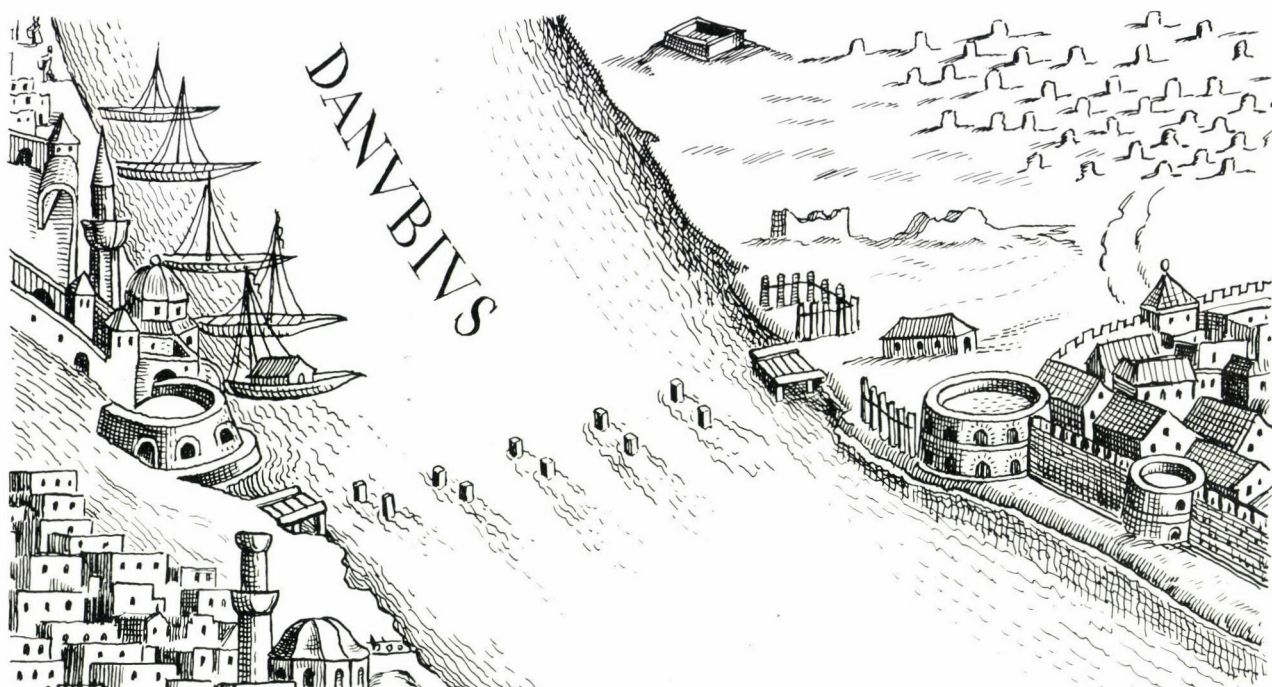
⁵⁴ Az V. Szerb utca 21–23. sz. telken a falusi kemencékhez hasonló méretű kemencéket tártunk fel az utca vonalára épített házak mögötti szabad területen. *Írásné Melis K.*, i. m. (1984, I. 16. jegyzet) 79. 11. kép. Nagyobb, kőfalak közé épített kemencét találtunk a Március 15. téren, a Belvárosi templom Ny-i homlokzata előtti házban. *Írásné Melis K.*, i. m. (1984, I. 16. jegyzet) 85. 31–33. kép.

⁵⁵ Györffy Gy., i. m. (1973, I. 20. jegyzet) 265.

⁵⁶ A török uralom alóli felszabadulás után ezen a helyen repülő híd működött. Mivel azonban a XVIII. sz. közepe táján már nagyon megnövekedett a forgalom, a hidat a városon kívülre, a Deák Ferenc utca végére kellett áthelyezni. *Kovács L.*, A régi pesti Vigadó építésének előzményei. TBM III (1934) 12. kép. *Nagy L.*, Budapest története 1686–1790. BpTört III. Bp., 1975, 65. *Írásné Melis K.*, i. m. (1976, I. 10. jegyzet) 320–321. 84. ábra.

⁵⁷ *Kubinyi A.*, Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). BpTört II. Bp., 1973, 46.

⁵⁸ BTM Metszettár ltsz.: 28175. *Rózsa Gy.*, Budapest régi látképei (1493–1800) Bp., 1963, 43. VII. t., 264. XXXI. t.

7. kép. A pesti kikötő a XVII. sz. végén. Részlet Hallart Buda ostromát ábrázoló rajzáról. 1684
Abb. 7. Der Hafen von Pest am Ende des 17. Jhs. Detail von Hallarts Zeichnung über den Sturm von Buda. 1684

folytatni, – legalább így beszélük. ...Pestig nem volt szolgám, itt fölfogadtam egyet az említett francia kőművesek közül, ez Brai-sur-Some-ból való volt.”⁵⁹

A leírásból több, fontos adat megfelel a valóságnak. A nagy torony valóban a Duna-parton, a királyi palotával szemben helyezkedett el. Adataink szerint a XV. sz. elején a pesti Mária-templomtól É-ra fekvő városrész körülbelül a Régiposta utca vonaláig volt beépítve, és innen a Váci utcától Ny-ra eső rész, a vár és a kikötő területét kivéve üres volt. Ezért a Váci utca–Régiposta utca kereszteződésében álló torony valóban a Duna-parton állt. A leírás szerint a torony falai három lándzsányi magasak voltak, ez akár hat méter magas falakat is jelenthet, amelyek között a földszint, esetleg az első emelet helyiségei is elkészültek. Az ásatási eredmények alapján látszik, hogy különösen nagyméretű, monumentális épület lett volna, ha a tervek szerint befejeződik az építkezés.

Meglehetősen messzire vezetne, és túlnőne a jelenlegi beszámoló keretein, ha megpróbálnánk a pesti várhoz hasonló épületegyüttesek kialakulását, fejlődését és európai elterjedését nyomon követni. A XIV–XV. sz.-i magyar várépítészeti Zsigmond-kori jellegzetességeivel sem foglalkozunk, elsősorban azért, mert a pesti várból még nagyon sok olyan részlet hiányzik, amelyek alapján más várakkal össze lehetne hasonlítani. Egyelőre csak arra volt lehetőségünk,

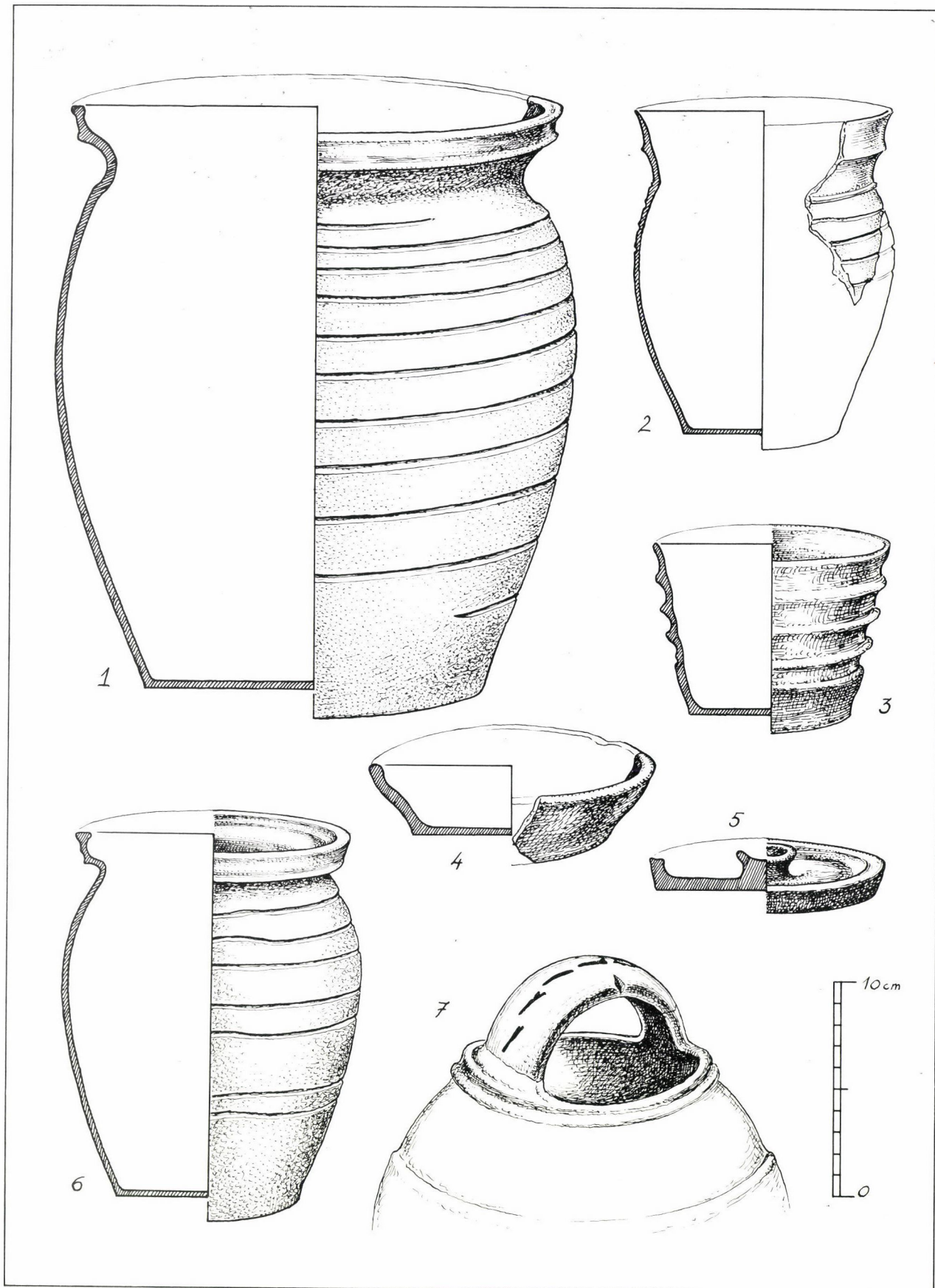
hogy olyan XIV–XV. sz.-i várakat keressünk, amelyekben a pestihez hasonló tornyok épültek. Ilyen várat csak egyet találtunk, a budai királyi palotát.

A budai palota tornyai között a Csonkatorony volt a legnagyobb. Annak ellenére, hogy a pesti toronynál is nagyobb volt, kimutatható a tornyok közötti hasonlóság. Elsőként az alaprajzi egyezésekre figyeltünk fel. A teljes Csonkatorony alaprajza réglalap alakú, 26 és 35 m hosszú falakkal. A pesti torony négyzet alaprajzú, egy-egy oldala 23 m. A Csonkatorony kétharmada a legbelső várfal külső, Ny-i oldalán helyezkedik el, ez a részlet négyzet alaprajzú, 26 méteres oldalakkal. Falvastagsága 380 cm, a pesti váré 410 cm. A Csonkatorony belső szélessége 15,1 m, a pesti toronyé 14,6 m. A két épület falazási módja is hasonló. A falak külső oldalán nagyobb, téglatest alakú kváderek, belül pedig nagyobb, durván faragott kockakövek vannak. A pesti torony K-i falában, a járószint közelében ugyanolyan résablak lehetett, mint amilyenek a Csonkatorony D-i falában kerültek elő. A pesti torony belső helyiségeiről sajnos még semmit sem tudunk, mert azokon a helyeken, ahol a Csonkatoronyhoz hasonló elhelyezkedésű válaszfalakat sejtjük, még nem volt lehetőségünk a kutatásra.⁶⁰

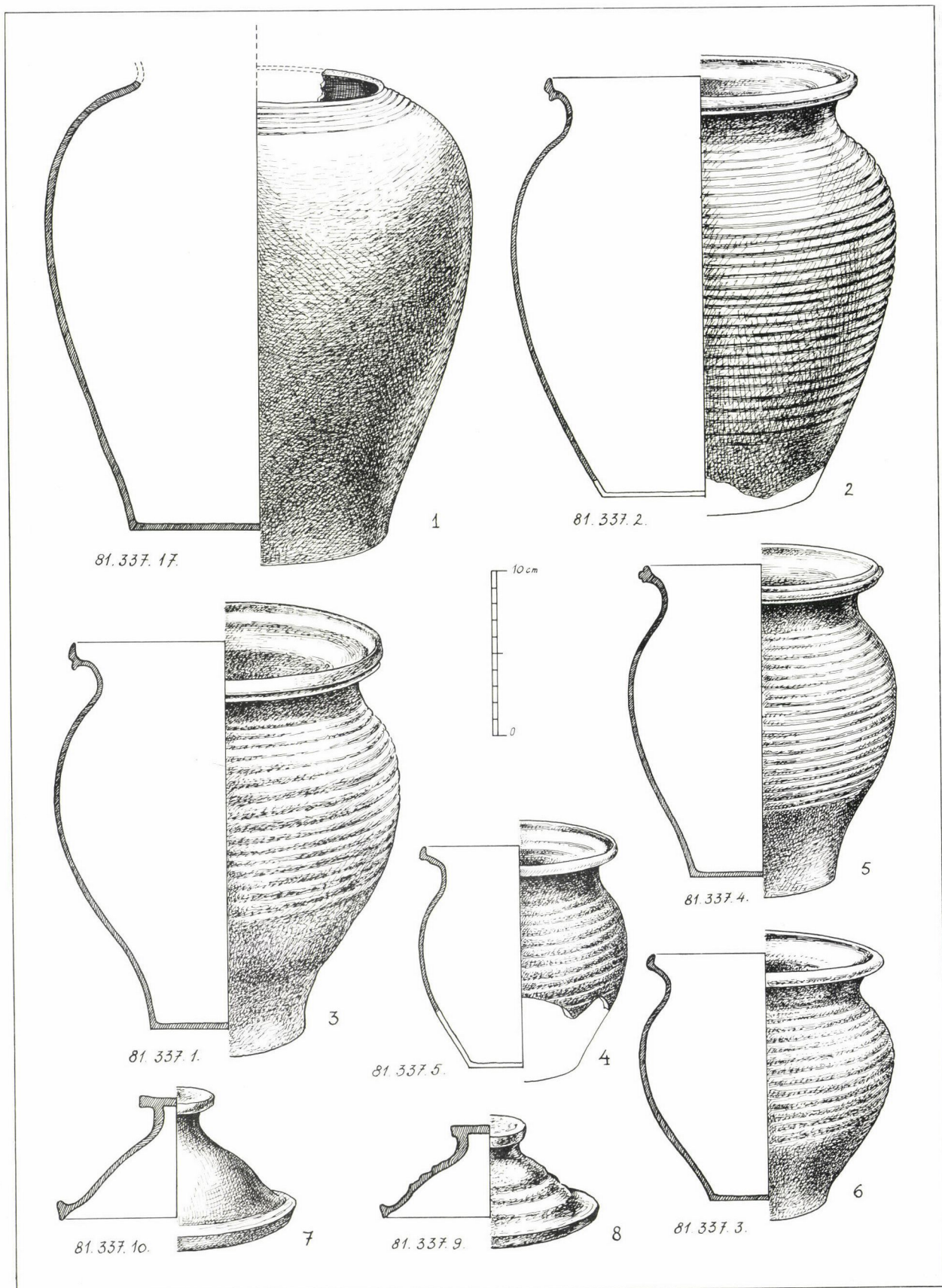
A budai királyi palota épületeivel foglalkozó, középkori leírásokban többször előfordul a Csonkatorony említése is. Mindegyik szerző leírja, hogy Zsig-

⁵⁹ Szamota L., Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Bp., 1891, 93–95.

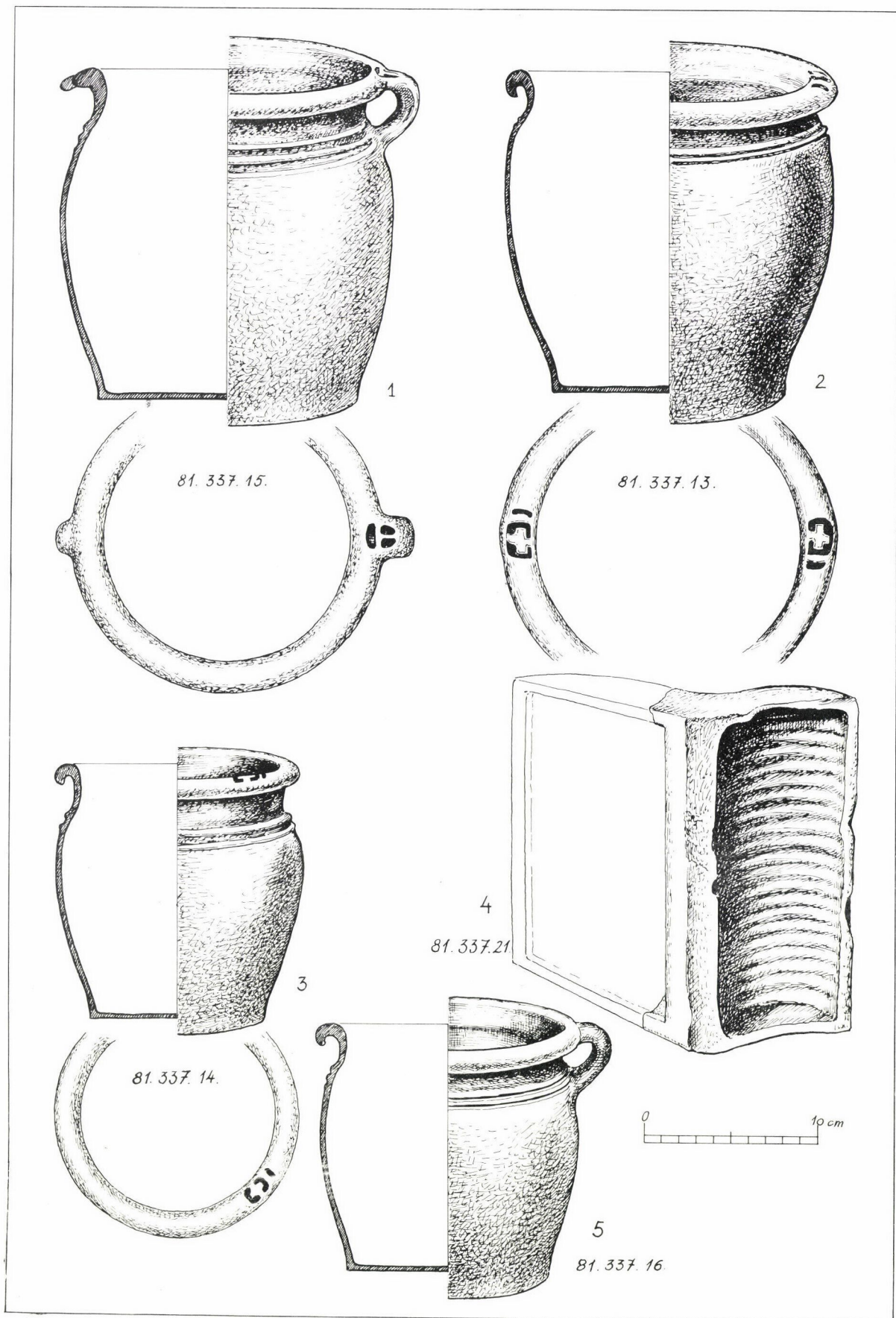
⁶⁰ Gerevich L., A budai vár feltárása. Bp., 1966, 77–80., 94–95., 98. kép.

8. kép. Váci utca 16. Az 1. kemenceegyüttes edényei. XII–XIII. sz.
 Abb. 8. Váci-Straße 16. Die Gefäße des Ofenkomplexes Nr. 1. 12.–13. Jh.

9. kép. Váci utca 16. Kút. XV. századi edények
Abb. 9. Váci-Straße 16. Brunnen. Gefäße aus dem 15. Jh.

10. kép. Váci utca 16. Kút. XV. századi edények
 Abb. 10. Váci-Straße 16. Brunnen. Gefäße aus dem 15. Jh.

mond király építtette, és börtönül szolgált. A régészeti kutatások során, a Csonkatorony körüli jelenségek alapján Gerevich László megállapította, hogy az óriási torony építését Zsigmond uralkodása elején, a XIV. sz. végén kezdték el. A torony funkciójával, rendeltetésével kapcsolatban Gerevich felvetette, hogy Zsigmond esetleg apja példáját követve, a karlsteini vár öregtornyához hasonlót akart építeni, amelyben a kincstárat, és az uralkodói jelvényeket őrizték volna. A későbbi történeti források szerint azonban Mátyás király uralkodásának elején (1456 után) már börtönként használták, s ez a funkciója fennállása egész idején megmaradt. A torony más részeiben olykor különféle dolgokat raktároztak, fontos szerepe volt a hadi eseményekben is.⁶¹ A forrásokból tehát egyértelműen kiderül, hogy a Csonkatorony a XV. sz. közepétől nem tartozott a budai királyi palota reprezentatív épületei sorába.

Hasonló folyamat játszódhatott le a pesti toronynál is. Fontos funkció betöltésére tervezték, de nem lehet tudni, hogy végül is mire használták a félbehagyott épületet. A bizonytalanságot fokozza, hogy azt sem lehet tudni, hogy a vár többi része, a falak, kapuk a tervezetthez képest mennyire épültek fel. Bertrandon de la Brocquiere csak a félbemaradt tornyot említi, pedig a régészeti jelenségek mutatják a XV. sz. eleji építkezések, s a vele járó tereprendezések nyomait. Függetlenül attól, hogy a korábbi időszakban a környéken volt-e királyi udvarhely, egyáltalán volt-e ezen a tájon valamilyen, királyi tulajdonban lévő épület-együttes, logikusnak látszik, hogy a fejlődő város, kikötő és rév megerősítésére, alkalomadtán védelmére, egy erősített hely, vár építését tervezte az uralkodó a pesti Duna-parton.

Több történeti adat mutatja, hogy a XIV. sz. végén Zsigmond király még nem tartotta fontos helynek Pestet, azonban a XV. sz. elejére annyira megnövekedett a város gazdasági ereje, hogy az uralkodó a pesti polgárok érdekeit szolgáló intézkedésekre kényszerült. Ennek nyilvánvaló jelei a városigazgatásban bekövetkezett változásokban mutatkoztak meg. Pest fejlődése szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy Zsigmond engedélyezte a pestieknek, hogy bírót és mellé hat esküdtet választhattak. 1413-ban ugyan a bírót mellett még csak öt tanácsagot soroltak fel, de 1429 után valószínűleg már hat esküdt volt a tanácsban.⁶² Adatok hiányában nem lehet tudni, hogy az uralkodó és a pesti polgárok közötti egyezkedések milyen összefüggésben álltak a királyi pesti építkezéseivel, a tárgyalások eredményei hogyan hatottak a város kiépülésére, a város építészeti képének fejlődé-

sére.⁶³ Figyelemre méltó körülmény azonban az, hogy miközben a pesti polgárok a városi önkormányzat, a független városi élet megteremtésére törekedtek, Zsigmond király világi földesuraktól csereképpen megszerezte a Pesttel határos Újbécset, 1435-ben a városrész már teljes egészében a birtokában volt. Nem kétséges, hogy itt saját céljaira szolgáló, erősített helyet kívánt létrehozni. Talán szolgáltató népeit, a pesti hajósokat, révészeket, és a halászokat is ide telepítette.⁶⁴

Az építkezéssel a városrész alaprajza valószínűleg lényegesen megváltozott. Az erre mutató adatok a régészeti kutatásokkal még jócskán megszorodhatnak, és válaszolni lehet a legfontosabb várostörténeti kérdésekre. Tisztázni lehet például a vár és a város kapcsolatát, és pontosítani lehet, hogy végül is mikor került ez a terület a város birtokába.

A pesti vár utolsó, harmadik említése 1476-ból maradt ránk. Ekkor az óbudai káptalan panaszt emelt a pesti Szent Miklós-ispotály mestere, Révész György, és Ötvös Pál ellen, mert a pesti Duna-szakaszon, „a halászati terület közepében, Beczvara fala közelében, ahol azelőtt soha malom nem állott, malmaikat, a Duna mélyében erősített horgonyaikkal annyira zavarták, hogy a régihez képest a halaknak alig felét tudták fogni, miáltal a káptalannak nem csekély kára támadt.”⁶⁵ Valószínűleg nem sokkal ezután pecsételődött meg a vár sorsa. Elvesztette a funkcióját, és nagymértékben akadályozta a városrész fejlődését, a közlekedést. A XV. sz. végére Pest visszaszerezte önállóságát, a tárnokszék tagja lett és elnyerte a szabad királyi város jogot. Ezzel kapcsolatban felépült a késő középkori városfal, amely a Pesttel egybeépült Szentfalvát és Újbécset is bekerítette. A XV. sz. végi építkezések teljesen eltüntették a pesti várat, Bécsvárat, az alapokig lebontott falak a XV. sz. végi járószintek alá kerültek. Ennek ellenére a vár és a Bécs városrész emléke évszázadokig fennmaradt. A városfal É-i kapuját 1516-ban Bécs kapunak hívták, a középkor végi városban Bécs utca is volt.⁶⁶ A hagyomány túlélte a török időköt, a Bécs helynevek a XVIII. sz. második felében még általánosan ismertek voltak.⁶⁷

Irásné Melis Katalin

⁶¹ Gerevich L., i. m. (1966) 95–96.

⁶² Kubinyi A., i. m. (1973, I. 57. jegyzet) 164–165.

⁶³ Gárdonyi A., Pest városa a középkor alkonyán. TBM VI (1938) 2.

⁶⁴ Kubinyi A., i. m. (1973, I. 57. jegyzet) 14–15.

⁶⁵ Römer F., i. m. (1873, I. 6. jegyzet) 50–51.

⁶⁶ Römer F., i. m. (1873, I. 6. jegyzet) 48.

⁶⁷ A geodéziai méréseket Héjjas Pál, Kuczogi Zsuzsanna, a rajzokat Láng Andrea, Major János és a szerző készítették. A kézirat lezárása 1993. június 30-án történt.

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN AUF DEM GEBIET DER MITTELALTERLICHEN BURG VON PEST

Auszug

Die Baudenkmäler der mittelalterlichen Stadt von Pest befinden sich im V. Bezirk von Budapest, in der Innenstadt. Die Gebäude der Stadt sind während der Türkenherrschaft und infolge der großen Bautätigkeiten des 18.–19. Jahrhunderts fast spurlos verschwunden. Die stadthistorischen Forschungen erschwert der Mangel an mittelalterlichen Angaben in großem Maße, denn auch das mittelalterliche Stadtarchiv ist verloren.

Die archäologischen Freilegungen wurden in den 1930-er Jahren um die innenstädtische Kirche begonnen, in den anderen Teilen der Stadt gab es aber erst von den 1970-er Jahren Möglichkeiten, um Ausgrabungen durchzuführen. Von Gesichtspunkt der frühen Stadtgeschichte im 11.–13. Jahrhundert aus hat das Vorkommen der vor 1241 errichteten *Stadtmauer* eine große Bedeutung gehabt, von der ein kleineres Detail noch zu Beginn des vorigen Jahrhunderts zu sehen war. In Kenntnis des vollkommenen Grundrisses konnten wir feststellen, daß unter den sich auf dem linken Ufer des Pester Hafens entfaltenden Siedlungen die um den Platz des 15. März am bedeutendsten war, auch von einer Stadtmauer umgeben – dieser Stadtteil war Pest. Auf der SO-Seite der umfriedeten Stadt, außerhalb der Mauer befanden sich Szenterszébet sowie das Dominikanerkloster, Bécs kann hingegen auf dem N-Teil der umfriedeten Stadt gesucht werden. Auf die Siedlungsgrenzen weisen die während der Zeit des Tatarenzugs im Jahre 1241 entstandenen dicken, unverwechselbaren Brandschichten hin. (Abb. 1) Von der frühen Stadtmauer ähnlicher Bedeutung sind auch die Überreste der mittelalterlichen Burg, die sich in der Kreuzung der heutigen Váci-Straße – Régiposta-Straße, am nördlichen Ende der Váci-Straße sowie auf dem Martinelli Platz befinden. (Abb. 2)

Periode 1. Denkmäler aus der Zeitspanne vor 1241

An der Ecke von der Váci-Straße – Régiposta-Straße stand ein Gebäude mit 180 cm dicken Mauern, wahrscheinlich ein Turm, im dessen Inneren ein auf Holzbalken über Lehmfundament gelegter Brettfußboden war. An seiner äußeren, östlichen Seite gab es einen freien Platz, wir haben Bauobjekte bloß um 40 m weiter gefunden. Das Detail eines besonders großen, freistehenden Ofenkomplexes kam zum Vorschein, in dem die Überreste der abgerissenen Öfen mit einem 140 cm dicken Lehmewurfsschutt aufgefüllt waren. (Abb. 5) Die in den Boden der Öfen geschmierten und in die Auffüllung geworfenen Gefäßbruchstücke stammen aus Tongefäßen, die in den dem Jahr 1241 vorangehenden Jahrzehnten benutzt waren. (Ofen Nr. 1) (Abb. 8) Der Ofen Nr. 2 blieb wahrscheinlich von einem Haus erhalten, der Platz des Hauses war ebenfalls mit einer dicken Lehmewurfsschicht aus der Zeit vor 1241 aufgefüllt. Die mit Lehmewurfstücken eingefüllten Gruben und die freien Plätze dazwischen waren einheitlich von der Zerstörungsschicht von 1241 bedeckt.

Periode 2. Mitte des 13. – Anfang des 15. Jahrhunderts

Die im Jahre 1241 zerstörten Bauten wurden ausgebaut bzw. neugebaut.

Periode 3. Anfang des 15. – Ende des 15. Jahrhunderts

Das frühere Gebäude wurde abgerissen, und auf dessen Stelle der Bau eines neueren Turmes auf einer Grundfläche von 23 × 23 m begonnen. Die Breite der Mauern maß 410 cm, die innere Abmessung betrug 14,6 m. An der SO-Ecke kamen ein Treppenfundament und an der O-Mauer die Überreste eines Schlitzfensters ans Tageslicht. An der S-Mauer des Turmes blieb die erste Steinreihe des aufgehenden Mauerwerkes erhalten, die das äußere Gelniveau des Turmes bekannt machte. (Abb. 4) Am nördlichen Ende der heutigen Váci-Straße kam *der Rest vom N-Burgtor zum Vorschein*, der zum Grund des Tors von Bécs der spätmittelalterlichen Pester Stadtmauer geworden war. (Abb. 6) Seine Grundfläche betrug 10 × 10 m, es war an der N-Seite mit äußeren Strebepfeilern versehen. *Von den Burgmauern* kamen vorläufig nur sehr wenige Reste zum Vorschein. Bei dem auf dem Martinelli Platz freigelegten Burgmauerdetail ließ sich feststellen, daß hier die vor 1241 errichtete Stadtmauer von Pest zum Umbau kam. Im inneren Gebiet der Burg kamen ein Ofen und ein Brunnen zutage. Im Brunnen waren für die erste Hälfte des 15. Jahrhunderts kennzeichnende Tongefäße vorhanden. (Abb. 9, 10)

Die im Laufe der Rettungsgrabungen vorgekommenen Mauerabschnitte sind mit den sich in der gleichen Höhe über dem Meeresspiegel befindenden Gelniveaus verbunden. Im Kanalisationsgraben vor dem Haus Váci-Straße 16 sind die Schnitte der übereinander gebauten mittelalterlichen Straßen I–III erhalten geblieben. (Abb. 3) Die Straße I war im Jahre 1241 schon vorhanden, die Straße II entstand am Anfang des 15. Jahrhunderts bei dem Bau der Burg von Pest, die Straße III lief durch die abgetragenen, auf den mittelalterlichen öffentlichen Räumen fallenden, zugeschütteten Teilen der Pester Burg.

Periode 4. Ende des 15. Jahrhunderts – 1541

Der Errichtung der spätmittelalterlichen Stadtmauer von Pest vorangehend wurde die Pester Burg abgerissen und sein Areal in Grundstücke geteilt. Die am Ende des 15. Jahrhunderts errichteten Wohnhäuser bestanden auch noch während der Türkenherrschaft.

An der nordwestlichen-Ecke der Burg von Pest befanden sich die Fähr- und der Hafen. Wir haben auch den Tragpfeiler auf der pester Seite der Kahnbrücke freigelegt. (Abb. 7)

Die Burg von Pest wird vom Geschichtsschreiber Anonymus (der Notar des Königs Béla III) als vom ersten in Gesta Hungarorum aus dem 12. Jahrhundert erwähnt. Über die zu Beginn des 15. Jahrhunderts errichtete Burg kann man auch im Reisebericht des burgundischen Ritters Bertrandon de la Brocquiere aus dem Jahre 1433 lesen. Nach dem Ritter wäre der Burgbau unterbrochen worden, die ersten Baumeister wären französische Maurer gewesen. Anhand ungarischer Urkunden war die Burg von Pest mit dem herum gelegenen Stadtteil in Besitz des Königs Sigismund gewesen. Die dritte und letzte Erwähnung der Burg blieb in einer Urkunde aus dem Jahr 1476 auf uns, damals war sie als Bécsvára (Burg von Bécs) genannt. Die Ortsnamen Bécs

in Pest waren auch noch am Ende des 18. Jahrhunderts bekannt.

Ein dem der Burg von Pest ähnlicher Turm wurde im königlichen Palast von Buda gebaut, der in den historischen Quellen als Csonkatorony (Stumpfturm) genannt war. Die beiden Türme sind sowohl in ihren Abmessungen als auch in ihren bautechnischen Eigentümlichkeiten einander ähnlich. Die Burg von Pest ließ König Sigismund wahr-

scheinlich zum Schutz der Stadt und des Hafens bauen, und ließ vielleicht auch seine Dienstvölker, die Fischer, die Pester Schiffer und Fährleute hier ansiedeln.

Nach der Abreißung der Burg von Pest entfaltete sich der bis an unsere Epoche erhalten gebliebene, 500 Jahre alte Grundriß des mittelalterlichen Stadtteiles.

K. Irás-Melis

ÉSZAKI BRONZTÁRGYAK – VAGY ÉSZAKI TECHNOLÓGIA A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN?

A tamási edénylelet 3. számú, kerek, öntött fülű bronzcsészéje jól ismert a témakörrel foglalkozó szakemberek előtt (1. kép). Az eddig ismert Kárpát-medencei leletektől ez a darab azonban formáját, anyagvastagságát tekintve is eltér.¹

Az edény legfőbb sajátosságát igazán csak akkor lehet észrevenni, ha kézbe fogjuk és összehasonlítjuk a gyűjteményben lévő többi lelettel. Ekkor különösen kitűnik, hogy a vizsgált edényt nem a közép-európai bronzkorban szokásos kalapálós eljárással készítették, hanem területünkön egyedülálló módon – öntéssel állították elő. A megállapítás váratlan és korábbi ismereteinkkel ellentétes volt. Öntött bronzedényt a tárgyalta időszakban Patay P. legutóbbi összefoglaló munkájában is csak egyetlen darabot közöl, Ószőnyről, ami szkíta kori.²

1. kép. A tamási edénylelet 3. csészéje
Abb. 1. Tasse Nr. 3 des Gefäßfundes von Tamási

Korábban egy, az északi bronzkor területéről a Kárpát-medencébe került övkorong révén (8. kép) már foglalkoztam hasonló technológiai jellegű problémával, amikor a tárgykészítés menetének és módjának tisztázása elengedhetetlen volt az eredet és az eredet-

tiség kérdésének megválaszolásához.³ Az övkorong tanulmányozása során nyert ismeretek és megfigyelések közvetlenül is segítették a tamási edénylelet 3. számú edénye kapcsán felmerülő szokatlan jelenség megválaszolását. Így kézenfekvő és szükséges volt, hogy jelenlegi vizsgálódásom körét ne szűkítsem le csak egyetlen edényre, hanem a pontosabb értékelhetőség érdekében kiterjesszem a dunaföldvári övkorongra is.

Az alábbiakban szeretném ismertetni a tamási edénylelet általam vizsgált darabjára vonatkozó lefrásokat, kormeghatározásokat, majd röviden áttekintem az északi és a Kárpát-medencei bronzkor közötti kapcsolatokat. Az észak-déli irányú kapcsolatokkal több kitűnő munka foglalkozik, ezért a történeti háttér megrajzolásánál csak az ismertetett leletek értékeléséhez elengedhetetlenül szükséges adatokra térek ki.⁴

Végezetül Nacs Mihály restaurátor segítségével, a regolyi kísérleti tábor eredményei és az irodalmi adatok felhasználásával arra is igyekszem választ keresni, hogy a bronzkorban hol és mikor rendelkeztek a tárgyalta edény elkészítéséhez szükséges ismeretekkel. Munkám célja ezúttal csak a két távoli terület közötti kapcsolatrendszer kutatásának új szempontú vizsgálatát történő gazdagítása.

Patay P. két esetben is részletesen foglalkozott a kérdéses edénnyel.⁵ Mint a szerző is észereveszi, a tamási lelet 3. edénye már abban is eltér a késő bronzkori csészéktől, hogy anyaga lényegesen vastagabb, falvastagsága az 1 mm-t is eléri. Formája is párhuzam nélküli a Kárpát-medencéből ismert edények között. Patay P. leírásában az szerepel, hogy az enyhén nyomott gömbtestű csésze feneke korrózió következtében elpusztult, restaurált.⁶ Ez nyilván valami félreértés lehet, mert az edény alja ép, csak az oldalán látható több helyen restaurálás nyoma (2. kép).

³ Szabó G., Új adat a Kárpát-medencei és az északi bronzkor kapcsolatához. SZMMÉ 8 (1991). (Nyomdában)

⁴ Hachmann, R., Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegbiet und ihre mittel- und südeuropäischen Beziehungen. (Hamburg 1957); Hansel, B., Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. (Bonn 1968); Bóna, I., AH 49 (1975); Müller-Karpe, H., Handbuch der Vorgeschichte. IV. Bronzezeit. (München, 1980).

⁵ Patay P., ArchÉrt 112 (1985) 210–214; Ua. Die Bronzegefäße...

⁶ Patay, P., ArchÉrt 112 (1985) 210.

¹ Patay P., ArchÉrt 112 (1985) 210–214.

² Patay, P., Die Bronzegefäße in Ungarn. PBF II/10. (München, 1990) 7.

2. kép. A tamási edénylelet 1. csészéje
Abb. 2. Tasse Nr. 1 des Gefäßfundes von Tamási

Megfigyelése szerint a nyakon lévő kerek, 1,9 cm átmérőjű, 1,1 cm széles, külső oldalának szélein és közepén bordával díszített fület öntéssel készítették és szegeccseléssel rögzítették. A szegeccset a karikával együtt öntötték, és a végét a nyakrész belső oldalán félgömb alakúra dolgozták el⁷ (7. kép).

A szerző az edény készítésének módjára nem tért ki. Azonban a leltárkönyvben olvasható az edény készítésének feltételezett módja: „vékony bronzlemezről préselt...”⁸ (Sajnos a leltározó személye nem állapítható meg egyértelműen.) Patay P. az általunk vizsgált darabot legutóbb is a kalapálással készült tárgyak közé sorolta.⁹

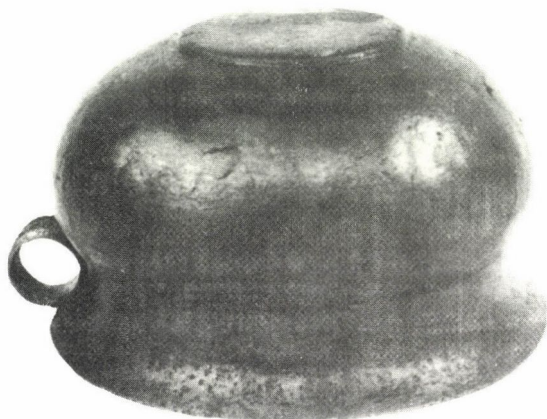
Mint látható, ugyanazt a tárgyat hol préseltnek, hol trébeltnek – s újabban mások öntöttnek tartják, ami együtt természetesen képtelenség. Azonban ez a jelenség jól tükrözi, hogy egyes esetekben a technológia- és anyagismeret mennyire fontos lenne. A régészeti kísérletek és a kísérleti régészeti kutatások eredményeinek megismerése nálunk is a leletek újabb szempontú vizsgálatára és értékelésére ad lehetőséget.¹⁰

Az edénylelet 1. és 3. számú darabjainak részletekbe menő összehasonlítása során különösen sok eltérés figyelhető meg.

Az edények formáját tekintve azt látjuk, hogy mind a kettőnek hengeres nyaka van. A nyakból azonban az 1. csészénél egy síkzott perem indul, melynek határozott szögben törő belső élének vonala egyenetlen, aminek következtében a perem is enyhén hullámos (6. kép). A nyak tövében a külső oldalon is jól láthatóan, határozott szögben, egyenetlen vonalból indul a nyomott gömbtestű, két sorban lencse alakú dudorokkal díszített has (2. kép). A töréseknél az edény lemezébe való bekarcolás, bemélyedés nem lát-

szik, a határozott irányú vonalak mindössze a csészé anyagának szögben való hajlítása miatt alakultak ki.

A 3. számú edény pereme a hengeres nyakból ívelten, egyenletesen kihajlik (5. kép). A perem körben szabályos, széle síkban van. A nyaknál határozott, egyenletesen 2 mm széles váll fut körbe, melynek élei legömbölyítették. Sem itt, sem a peremnél nem figyelhetők meg olyan kisebb-nagyobb egyenetlen szakaszok, mint az 1. számú edény határozott szögű törésének éle vonalában. A has enyhén kettőskúpos, a hasvonal legömbölyített formát mutat. Itt sincs meg az az éles szögű, határozott törésvonal, ami az 1. edénynél minden esetben megfigyelhető (3. kép).

3. kép. A tamási edénylelet 3. csészéjének alsó fele
Abb. 3. Unterteil der Tasse Nr. 3 des Gefäßfundes von Tamási

Az 1. csésze alja omphalosos, a bemélyedés széle körben éles szögű, de egyenetlen vonalú (4. kép). A másik vizsgált darab egy kis szabályos, 3 mm magas, lapos aljú talpkorongon áll, melynek élei legömbölyítették (3. kép).

Az 1. edény fülét két szegeccsel fogatták fel. A szemmel is megfigyelhető felületi jelenségek – a tárgy színe, anyagminősége, a felületén látható apró bemélyedések, egyenetlenségek, melyek a kalapálásos anyagnyújtásra utalnak – alapján megállapítható, hogy az edény anyagával azonos módon és hasonló alpanyagból állították elő.

A szakirodalomban mindenki egyetért abban, hogy ezt és a hasonló edényeket, illetve a fület is kalapálásos technikával állították elő.¹¹ Ezt egyébként igazolja a kalapálásos nyújtás miatt jellegzetesen szögben törő törésfelületeknél jelentkező egyenetlenség, a díszítés, valamint a fenékkiképzés módja, a felület és anyagsavastagság eltérései is.

A tamási edénylelet 3. számú csészéjének füle esetében is a szemmel megfigyelhető felületi jelenségek

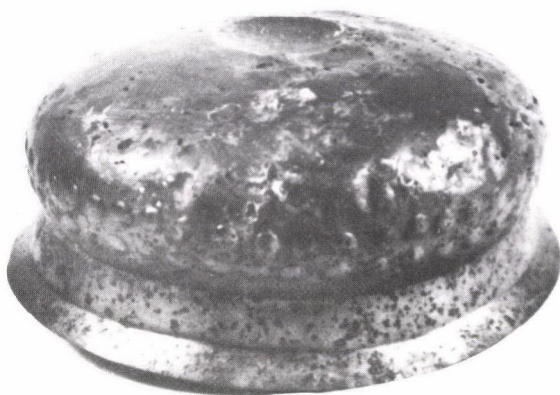
⁷ Uo.

⁸ Béri Balogh Ádám Múzeum leltárkönyve, ltsz. 83.1.38.

⁹ Patay, P., l. 2. jegyzet. 7.

¹⁰ Pietzsch, A., AFD (1950–51) 162–172.

¹¹ Patay, P., ArchÉrt 112 (1985) 210.

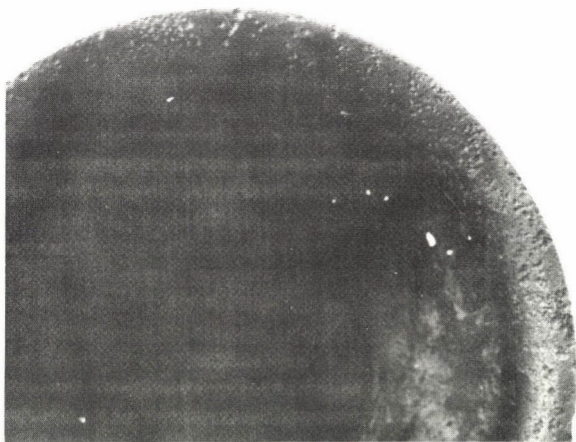

4. kép. A tamási edénylelet 1. csészéjének alsó fele
Abb. 4. Unterteil der Tasse Nr. 1 des Gefäßfundes von Tamási

alapján a szín, anyagminőség, kráterezettség az edény anyagával azonos anyagminőségre engednek következtetni (7. kép). Márpedig mint azt Patay P. is megállapította, a fület a szegecs testével együtt öntötték.¹²

A tamási edénydepot 3. csészéje esetében az öntött fül és az edény teste közötti anyagminőségbeli hasonlóságokon túl öntésre utal a trébelt edényeknél szokatlan falvastagság mellett az egyenletesen, ívesen kihajló perem; a nyak tövében futó egyenletes szélesgű és mélységű hornyolás; a kalapálási nyomok teljes hiánya; a szokatlan, enyhén profilált fenékmegoldás; valamint az egyenletes, sima, díszítetlen, az 1. számú edénynél lényegesebben kráteresebb felület.

Mint már említettem, az öntött bronzedények előfordulása Magyarországon ritka, Patay P. a teljes anyagot felölelő gyűjtésében mindössze az egyetlen ószőnyi darabot említi.¹³

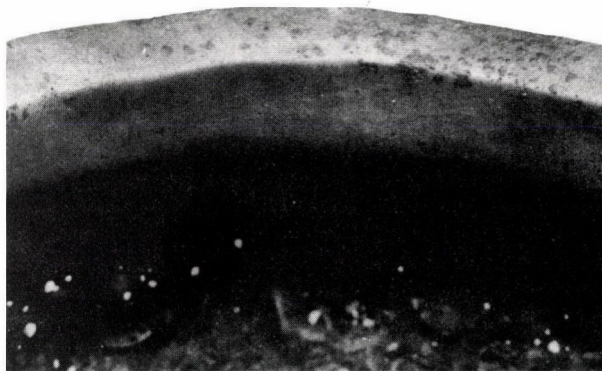

5. kép. A tamási edénylelet 3. csészéjének ívletlen kihajló pereme
Abb. 5. Bogenförmig ausladender Rand der Tasse Nr. 3 des Gefäßfundes von Tamási

A tamási csésze füléhez hasonlóan öntéssel készítették a dániai Gydensgard A sír edényének fogóját is.¹⁴ E. Aner és K. Kersten nagyszabású munkájában sajnos nincs utalás arra, hogy ez az edény milyen technológiával készült. A lelet leírásánál mindössze annyit jegyeznek meg, hogy a kerek fület és az azt díszítő karikát ráöntéssel, az edény oldalán és alján lévő dudorokat, csillagmotívumot kalapálással készítették. Fontos lenne annak tisztázása, hogy a rajz szerint elég vastag falú edényt:

- kalapálással készítették, s erre öntötték rá a fület;
- vagy egy öntött edényre utólagos ráöntéssel erősítették fel a fület, s a kész tárgyat kalapálással díszítették;
- esetleg a legegyszerűbb módon az egész edényt fületől, díszítéstől egyszerre megöntötték.

A felmerülő kérdésekre csak az edény újabb, tüzetes vizsgálata adhat egyértelmű választ.

6. kép. A tamási edénylelet 1. csészéjének síkzott pereme
Abb. 6. Facettierter Rand der Tasse Nr.1 des Gefäßfundes von Tamási

Azonban már J. Brondsted felhívta a figyelmet arra, hogy a rendkívül hagyománytisztelő északi bronzművességre alig gyakoroltak hatást az importtárgyak. Különösen igaz ez a technikai megoldásokra. Az északi mesterek nem sajátították el – az Európában egyébként általánosan elterjedt – kalapálós eljárást, hanem végig kitartottak a bronztárgyak öntése mellett.

Patay P. a tamási csészek készítésének és földbe kerülésének időpontját – a depotban lévő többi darab párhuzamainak segítségével – a H A I periódusra keltezi. Feltételezése szerint az edények az urnamezős kultúra helybéli kézműveseinek termékei.¹⁵

Témánk szempontjából különösen fontos, hogy a tamási lelet 2. számú csészéjének szintén nincs közvetlen párhuzama, s perem, nyak, váll kiképzése a későhidegkúti két kisebb, ill. a dániai Simons Mose-i

¹² Uo.

¹³ Patay, P., Die Bronzegefäße... 7.

¹⁴ Thrane, H., AcAr 33 (1962) 122. 16. kép.

¹⁵ Patay P., ArchÉrt 112 (1985) 214.

lelet 9. és 10. edényéhez hasonlít leginkább.¹⁶ A Simons Mose-i depot friedrichsruei és blatnicai típusú edényei jelzik az urnamezős és az északi bronzkor közötti kapcsolatokat.¹⁷

Nyilvánvaló, hogy noha ezekre a kapcsolatokra egyelőre jószerivel csak az urnamezős területektől északra került tárgyak utalnak, ezekért a kézműves-termékekért cserébe szintén jutottak fémtárgyak Európa belsejébe.¹⁸ Sajnos a bronzkészítmények É–D irányú forgalma azonban alig kutatott. A továbbiakban röviden ismertetem területünk és az északi bronzkor közötti kapcsolatok kutatásának eddigi eredményeit, ezen belül részletesebben szólok a téma szempontjából különösen fontos dunaföldvári övkorongról, melynek segítségével először sikerült kimutatni északi bronztárgy kárpát-medencei jelenlétét.

Az északi bronzkor és a Kárpát-medence kapcsolatai

A Kárpát-medence – földrajzi fekvése miatt – évezredek óta meghatározó szerepet játszik az európai kereskedelemben. A természetföldrajzi tényezők által megszabott útvonalakon messzi térségek termékei jutottak el a kontinens egyik pontjáról a másikra.

A Közép-Duna-medence bronzkorának történeti vonatkozásai miatt a Kárpát-medencei – ezen belül a magyar – kutatás különösen sokat foglalkozott a Balkán-Égeikumhoz, illetve a német területekhez fűződő kapcsolatokkal. Alig vizsgálta viszont – leletek hiányában – az ún. északi bronzkor (Dánia, Svédország, Norvégia) területén talált, a Kárpát-medencei leletekkel kapcsolatba hozható tárgyakat, holott az északi bronzkor szakirodalmában jelentős szerepet foglal el a Kárpát-medencei kapcsolatok kutatása.¹⁹

H. C. Broholm a dániai bronzkort ismertető könyvében a Torupgarde²⁰ és Stokkermarke²¹ lelőhelyeken talált kardok párhuzamait a hajdúsámsoni leletben látja.²² Az Apán előkerült kincs rövid ismertetése után megállapítja, hogy a Sandbygardon talált kard²³ is az említett Magyarország–Nyugat-Románia területén előkerült tárgytípusokkal hozható kapcsolata.²⁴

H. Thrane az 1960-as években az északi bronzkor és az urnamezős kultúra kapcsolatainak áttekintése so-

rán egyebek között a Dániában talált import kardokat is megvizsgálta.²⁵ Szerinte a Borghjerg-típusú kardok²⁶ (a markolatot vizsgálva) a Liptó-, Wörschach- és Högl-típusoknál található hasonló vonások alapján – a korábbi nézetekkel ellentétben – nem H A1, hanem a H A2 időszakra keltezhető.²⁷

Az antennás markolatú kardok Fyn²⁸ és Lyngby²⁹ lelőhelyen talált típusának ugyancsak Közép-Európában található párhuzamai.³⁰ A leleteket értékelve³¹ a Lyngbynél talált kardot H. Thrane a H B1 időszakra keltezi.³² A későbbi antennás markolatú kardok³³ párhuzamait ugyancsak megtalálja a Kárpát-medencében.³⁴ K. Randsborg Dél-Skandinávia III. és IV. periódusú leleteit vizsgálva a Reinecke-BD és H A1-2 időszakban szintén talál a Kárpát-medence felé mutató szálakat.³⁵

B. Lomborg és északi bronzkor időrendi kérdéseit tárgyalva szintén nagyon fontosnak tartja a Kárpát-medencei kapcsolatokat.³⁶ Az északi bronzkor területén a Fardrup-időszak leletegyütteseiben együtt kerültek elő a geometrikus díszítésű Fardrup-típusú balták, köpűs lándzsák, és a Magyarországról, illetve Romániából származó török variánsai.³⁷ Az utóbbi bronztárgyak geometrikus díszítése és formája jól mutatja a Fardrup-időszakban a Kárpát-medence felől érkező erős hatást.³⁸

A szerző fontosnak tartja megemlíteni, hogy a Kárpát-medencei eredetű tárgyak Skandináviáig tartó útvonala mentén még soha nem került elő egymáshoz kapcsolódó spirálokkal díszített tárgy öntőmintája. Szerinte ez azt jelenti, hogy az északi népek ilyen irányú szükségletüket teljes egészében a Kárpát-medencei importból fedezték. A két terület közötti kapcsolat pedig nem keltezhető korábbra, mint az Apa³⁹ és Hajdúsámson⁴⁰ lelőhelyek anyaga.⁴¹ E. Lomborg tíz

²⁵ Thrane, H., *AcAr* 39 (1968) 143–218; *Sprockhoff, E.*, 1931: Die germanischen Griffzungenschwerter. Römisch-Germanische Forschungen 5 (1931); Vollgriffschwerter der jüngeren Bronzezeit. Römisch-Germanische Forschungen 9 (1934); Müller-Karpe, H., Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Römisch-Germanische Forschungen 22 (1959); *Ua.*, Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 6 (1961).

²⁶ Thrane, H., (l. 25. jegyzet) 1/a, 1/b kép.

²⁷ *Uo.* 148–149.

²⁸ *Uo.* 4/b, 5/a kép.

²⁹ *Uo.* 4/c, 5/b kép.

³⁰ *Uo.* 154–157.

³¹ *Uo.* 51–57., 64. j., 6. kép.

³² *Uo.* 162.

³³ *Uo.* 7., 21. kép.

³⁴ *Uo.*, 164–165., 168., 189.

³⁵ Randsborg, K., *From Period III to Period IV.* (Copenhagen 1972).

³⁶ Lomborg, E., *Den tidlige bronzealder kronologi.* Aarbøger, (1968) 91–152.

³⁷ *Uo.*, 140.

³⁸ *Uo.*, 133–134., 26., 31. j., 1. kép.

³⁹ *Uo.*, 6. j.

⁴⁰ *Mozsolics, A.*, (l. 23. jegyzet), 140–141., 9. t.

⁴¹ Lomborg, E., i. m., 140.

¹⁶ Thrane, H., l. 14. jegyzet 124. 20. kép.

¹⁷ *Uo.*, Patay P., *ArchÉrt* 112 (1985) 212–14.

¹⁸ *Uo.*

¹⁹ Hachmann, R., l. 4. jegyzet; Hansel, B., l. 4. jegyzet; Bóna, I., l. 4. jegyzet.

²⁰ Broholm, H. C., *Danmarks bronzealder I–IV.* (København, 1943–1949) II. 7. t. 2.

²¹ *Uo.*

²² I. m. 37–39.

²³ Popescu, D., *Dacia* 7–8; (1937–1940) 119–125; Bader, T., *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei.* (București 1978). 65. t.; *Mozsolics, A.*, *AHH* 51 (1967) 128.

²⁴ Broholm, H. C., (l. 20. jegyzet) II. 38., 7. t. 3.; *uo.* 46., 214–215.

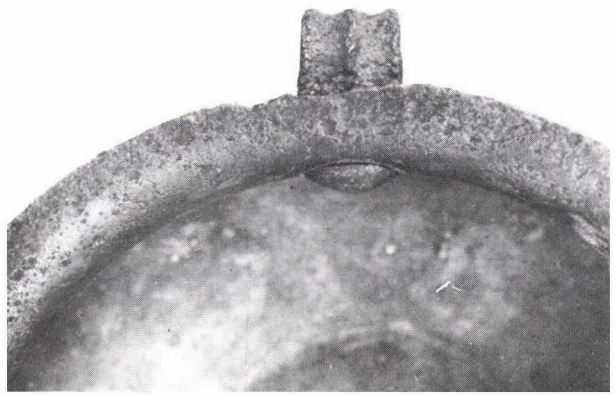
lelőhelyről említ a Kárpát-medencei leletekkel közvetlenül kapcsolatba hozható fémtárgyakat.⁴²

A Fardrup- és a következő, Valsomagle-időszakot sok vonatkozásban összekötik a fémtárgyak tovább élő típusai.⁴³ A Valsomagle-időszak leletei között jelenik meg először számos olyan új díszítés és forma, amelyből továbbfejlődve kialakul az északi bronzkor második periódusának jellegzetes stílusa.⁴⁴ A Fardrup- és a Valsomagle-tárgyak díszítésének stílusa erőteljes déli hatás következménye.⁴⁵ A spiráldíszítés északi elterjedése E. Lomborg szerint is a Kárpát-medencei bronzkorral való kapcsolat eredménye.⁴⁶

A későbbi időszakban a halomsíros terjeszkedés elvágta az északi bronzkor területe felé vezető utakat.⁴⁷ A II. periódusban a korábbi közvetlen kapcsolatok helyett már elvétve, a halomsíros kultúra közvetítésével jutnak el Kárpát-medencei bronzkészítmények az északi területekre.⁴⁸

Az importtárgyak az urnamezős kultúra időszakában a kapcsolatok újbóli megerősödésére utalnak. A közép-európai fegyverek mellett a fémedények és lószerszámok egyes típusai is megjelennek északon. A blatnicaihoz hasonló bronzedények a Kárpát-medencében az Aranyos-, illetve a Kurd-horizont egyes kincsleleteiben kerültek elő.⁴⁹ Ezt az edénytípust Patay P. a Reinecke-BD – H A1 időszakra keltezi.⁵⁰ Hasonló leleteket Dániában is találtak.⁵¹ Az északi bronzkor területén előkerült lószerszámok, zablák, korongok párhuzamai Gyöngyössolymos,⁵² Oroszmező,⁵³ Oláh-bogáta,⁵⁴ Bölön⁵⁵ leletegyütteseiben találhatók meg.⁵⁶ H. Thrane ezeket a tárgyakat a Reinecke-BD – H B időszak közép-európai importjának tartja.⁵⁷ Mozsolics A. ezeknek a zabláknak a többségét a kurdi kincslelet idejére datálja.⁵⁸

A fentiek alapján tehát jól látható, hogy az északi területek és a Kárpát-medence között a bronzkorban közvetlen kapcsolat volt, melyet Dániában a Fardrup-

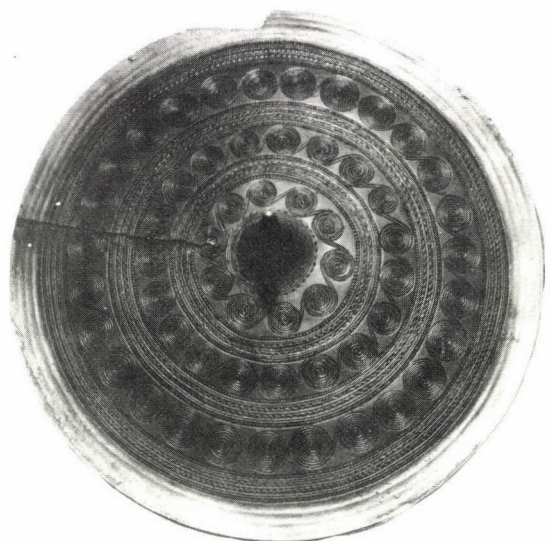

7. kép. A tamási edénylelet 3. csészéjének öntött füle
Abb. 7. Gegossener Henkel der Tasse Nr. 3 des Gefäßfundes von Tamási

időszak Apa-Hajdúsámson leletegyüttesekhez hasonló tárgyai jeleznek. Utóbb, a halomsíros kultúra terjeszkedése miatt – főleg a Valsomagle-időszak második felében – a Kárpát-medence bronzkészítményei már csak áttételesen jutottak el az északi területekre. A későbbiekben pedig – különösen az urnamezős kultúra időszakában – a két vizsgált területen egyaránt meglévő tárgytypusok az ismét megélénkülő kapcsolatokra utalnak. Ezek zöme azonban – egy-két edénytől és lószerszámtól eltekintve – csak egy köztes terület északi, illetve keleti kisugárzásának tekinthető.

A dunaföldvári övkorong és párhuzamai

A szekszárdi múzeum gyűjteményében található egy gazdagon díszített, északi eredetű övkorong.⁵⁹ (8. kép).

8. kép. A dunaföldvári övkorong előlapja
Abb. 8. Vorderseite der Gürtelscheibe von Dunaföldvár

⁴² Uo. 133–134.

⁴³ Uo. 6. kép.

⁴⁴ Uo. 141.

⁴⁵ Uo. 142., *Ua.*, *AcAr*, 30 (1959) 51–146. 46; *Ua.*, Aarbørg, (1968) 142.

⁴⁶ Lomborg E., Aarbørg (1968) 141.

⁴⁷ Uo. 141.

⁴⁸ Uo. 141–142.

⁴⁹ Mozsolics, A., *Bronzefunde aus Ungarn*. (Bp. 1985) 48–52.

⁵⁰ Patay, P., *ArchÉrt* 95 (1968) 78–79.

⁵¹ Thrane, H., *AcAr* 33 (1962) 30–31. kép.

⁵² Szántó, I., *Magyar Múzeum* 3, (1947) 1–8., Kemenczei, T., *EgriMÉ* 9 (1971) 133–146.

⁵³ Roska, M., *Erdély régészeti repertóriuma*. (Kolozsvár 1942) 214.; *Ua.*, *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiséggyűjteményéből* 4 (1944) 48., 6. t. 1–1/a.

⁵⁴ Roska, M., (l. 53. jegyzet) 207.; *Ua.*, (l. 53. jegyzet) 4 (1944) 1. t. 3.

⁵⁵ Roska, M., (l. 53. jegyzet) 48.

⁵⁶ Thrane, H., Aarbørg (1963) 18. kép.

⁵⁷ Uo. 93.

⁵⁸ Mozsolics, A., (l. 53. jegyzet) 52–53.

9. kép. A dunaföldvári övkorong előlapjának részlete a beolvadt széllel

Abb. 9. Detail der Vorderseite von der Gürtelscheibe von Dunaföldvár mit geschmolzenem Rand

Az előlapján folyamatosan egymásba kapcsolódó spirálokkal díszített tövises övkorongot viaszveszejtési eljárással készítették, majd ráöntéssel javították. A korong 0,8–0,6–0,6 mm vastag rétegekből áll (11. kép.)

A dunaföldvári lelethez hasonló övkorongok zöme Dániában található (Pedersker,⁶⁰ Rundforbi⁶¹), ezeket H. C. Broholm a II. periódusra keltezte.⁶²

Jütland és Nyugat-Schlesvig-Holstein területén a későbbi II. periódus leletei együtt kerültek elő a Reinecke-C importtal. Ezekben a leletegyüttesekben megtalálhatók a III. periódus tárgytypusainak előfutárai is. Ugyanebben a térségben a III. periódusbeli tárgyak a korai urnamezős kultúra – a Reinecke-BD időszak – importjával együtt kerültek elő.

Seeland északi és nyugati részén, valamint Bornholm és Schonen területén a jellegzetesen II. periódusú tárgyak variánsai III. periódusú leletekkel együtt kerültek elő. Ezeket a késői II. periódusbeli tárgyakat egyértelműen a III. periódusra datálják az urnamezős kultúra importjai is.

A H A időszak importált tárgyai és északi bronzkor keleti és nyugati területén egységesen a III. periódus leleteivel kerültek elő.

K. Randsborg a keleti és nyugati területek közötti eltéréseket elemezve Dél-Skandinávia keleti részén egy szub-periódus II. időszakot különít el. Ez egyidős Nyugat-Jütlandon és Schlesvig-Holsteinben az északi bronzkor III. periódusával, illetve a Reinecke-BD időszakkal.⁶³

A pederskeri és a rundforbi-i sír leleteit is a szub-periódus II. időszakra keltezi.⁶⁴

Az északi bronzkor területén rendkívül sajátos formakincs alakult ki. A díszítőmotívumok és a technikai megoldások magas színvonalú bronzművességre utalnak. Az Európa más területeivel fenntartott kapcsolatok eredményeként bőséges mennyiségben került a vizsgált területre az ékszerek, fegyverek, használati eszközök mellett nyersanyag is. J. Brondsted szerint a bronz nyersanyagot rúd, az aranyat spirálgúyú formájában importálhatták.⁶⁵

Az északi stílus – a már említett Kárpát-medencei hatásoktól eltekintve – viszonylag önállóan fejlődött. A rendkívül hagyománytisztelő északi bronzművességre alig gyakoroltak hatást az importtárgyak. A bronzöntés területén bámulatos technikai tudással, anyagismerettel rendelkeztek. Talán ennek is köszönhető, hogy az északi mesterek nem sajátították el a kalapálásos technikát, hanem végig kitartottak a bronztárgyak öntése mellett.⁶⁶

A bronzöntés az idők folyamán rendkívül magas technikai, technológiai szintet ért el. A mesterek tudására jellemző, hogy ismerték és gyakran alkalmazták a viaszveszejtési eljárás kiegészítéseként a ráöntést is.⁶⁷ A ráöntéses megoldást egyrészt a tárgyak javítására, másrészt bonyolultabb szerkezetű készítmények több részletben való elkészítésére alkalmazták. Maga a ráöntés technológiája a bronzkorban Európa-szerte ismert volt. Később a bimetál fémek készítésénél is ezt a módszert alkalmazták.

Az északi bronzkor területén az övkorongokat általában több részletben öntötték meg: először a korongot, majd a tövist és a hátoldalon lévő füleket készítették el.⁶⁸

A gondosan megtervezett övdíszek mintázásához feltehetően viaszt használtak. Erre utal a dunaföldvári övkorong hátlapján megfigyelhető ujjlenyomat is. A viasz felületét 1–1,5 cm széles sávokra osztották, és felvitték rá a díszítő motívumokat. A tárgyak kivitelezése alaposságról, magas szakmai tudásról tanúskodik. A mesterek arra is gondoltak, hogy a korong széle kicsit felpöndörödjön, hogy a használat során ne sértse a ruházatot.⁶⁹

Az északi bronzkor területén az övkorongok készítésénél is alkalmazott ráöntés⁷⁰ nyoma a földvári le-

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Brondsted, J., i. m. 99–100.

⁶⁶ Drescher, H., Der Überfangguss. (Mainz 1958) 8., 30–31. t.

⁶⁷ Uo. 8. t.

⁶⁸ Broholm, H. C., (I. 20. jegyzet) II. 118.

⁶⁹ Uo., I. 791. sír; Glob, P. V., The Mound People. 11. kép. (London 1974).

⁷⁰ Broholm, H. C., (I. 20. jegyzet) I. 881. sír; Glob, P. V., (I. 69. jegyzet) 21. kép; Piggott, S., Az európai civilizáció kezdetei. (Bp. 1987) 23. kép; Harding, D. W., Az őskori Európa. (Bp. 1986) 4. kép; Alexandersen, V.–Dennike, P.–Hvass, L.–Nielsen, KH. S., Aarbøger (1981) 36–47.

⁵⁹ Szabó G., 1991., SZMMÉ 8 (1991); Nacsá M., SZMMÉ 8 (1991).

⁶⁰ Randsborg, K., Inventaria Archaeologica. (Copenhagen 1968) 19.

⁶¹ Uo. 20.

⁶² Broholm, H. C., (I. 20. jegyzet) I. 128. sír

⁶³ Randsborg, K., (I. 35. jegyzet) 19–20.

10. kép. A dunaföldvári övkorong hátlapja
Abb. 10. Rückseite der Gürtelscheibe von Dunaföldvár

leten is fellelhető. A megrepedt övkorong javításakor az egykori mester azonban nemcsak a repedést javította ki, hanem az egész tárgy hátlapját megerősítette egy vékony bronzréteg ráöntésével. Az eredménnyel elégedetlen lehetett, mert újból megismételte a műveletet.

A ráöntésre utaló számos adat között egyelőre egyetlen sem találtam, ahol a javítandó tárgy egész felületére kiterjedő ráöntést alkalmaztak volna. A fémanalízis vizsgálat az egyes rétegek fémösszetétele között csak kisebb eltérést mutatott ki.⁷¹

A dunaföldvári korongon az elferdült tövis tövéénél egy kis repedés látható. A tövis ferdeségének egyik oka lehet az utólagos ráöntés is. Ezt erősíti meg az a tény, hogy más korongon is megfigyelhető a tövis elferdülése, a langstrupi korongnál pedig egyértelműen megállapítható, hogy a tövist és a felerősítésre szolgáló kis fület utólag, ráöntéssel készítették.⁷²

A korongok hátlapján, a tövis alján kis fül tette lehetővé az övre erősítést. A dunaföldvári korongon a hátlap közepén egy kis alakatlan kiemelkedés van (10. kép). Nem lehet eldönteni, hogy ez a tövis folytatása a hátlapon, vagy a felerősítést szolgáló fül csonkjá. A kis kiemelkedés legömbölyödött élei arra utalnak, hogy ráöntés vagy ráöntések fedik az eredeti csonkot.

A dunaföldvári övkoronghoz a formát, a díszítés motívumait, technikáját, valamint a készítés módját, sőt, a tövis sérüléseit tekintve is, a rundforbi-i és a

⁷¹ Az anyagvizsgálatok elvégzését Gondár Erzsébetnek és Pogány Lajosnak, a fotókat pedig Kozma Károlynak valamint Gaál Attilának ezúton is köszönöm.

⁷² Drescher, H., (l. 66. jegyzet), 8. t.

pederskeri korongok állnak a legközelebb. R. Randsborg ezeket a leleteket a szubperiódus II. (III. periódus) idejére keltezi. Áttételesen ugyan, de ezt erősíti a melhoji és skrydstrupi sír C14-es datálása is.⁷³

A III. periódus – az import tárgyak alapján – legkorábban a Reinecke-BD időszakban kezdődhetett. Az északi és a hazai kutatás is egyetért abban, hogy a blatnicai típusú bronzedények és az északi import zablák zöme a Reinecke-BD – H A időszakra keltezhető.⁷⁴ Tehát ez az időszak, amikor a két terület közötti kapcsolatok megélnéknékelnek, melyek eredményeként a dunaföldvári övkoronghoz és a tamási edénylelet 3. csészéje köréhez tartozó hasonló leletek felbukkanása várható.

A fent elmondottak összegzéséeként megállapítható, hogy:

1. Az északi párhuzamok alapján a dunaföldvári övkorong készítése a Reinecke-BD – H A időszakban az északi bronzkor területén történhetett. A megélnéknékel kapcsolatokra utaló import zablák és bronzedé-

11. kép. A dunaföldvári övkorong hátlapjának részlete.
A ráöntéskor beolvadt perem jobb szélén ujjlenyomat látható
Abb. 11. Detail der Rückseite von der Gürtelscheibe
von Dunaföldvár. Auf dem rechten Saum vom beim Überguß geschmolzenen Rand ist ein Fingerabdruck zu sehen.

nyek pedig azt valószínűsítik, hogy kárpát-medencei földbe rejtése inkább a H A periódus második felében, már a kurdi típusú kincseletekkel egy időben lehetett.

2. A dunaföldvári övkorong bizonyítéka a Kárpát-medence és az északi bronzkor közötti kétoldalú kapcsolatoknak. A készítése során alkalmazott viaszve-szejtés, ráöntéses technológiai eljárás pedig azt mutatja, hogy az északi mesterek képesek voltak a legaprólékosabb mintát, formát is megőnteni, akár 0,6 mm-es falvastagsággal is.⁷⁵

⁷³ Broholm, H. C.–Hald, M., Skrydstrupfundet. (København 1939); Hansen, H. H., Aarbørger (1978) 139–149; Jorgensen, L. B.–Munksgard, B.–Nielsen, KH. S., Aarbørger (1982) 56.

⁷⁴ Thrane, H., AcAr 33 (1962); Ua. Aarbørger (1963) 50–99; Patay, P., (l. 2. jegyzet).

⁷⁵ A tamási lelet 3. edényének készítése a kíséletek alapján a következők szerint történhetett:

3. A tamási edényleletről a 3. csésze kora a kutatás egybehangzó véleménye alapján szintén a H A időszakra, a megélénkülő kapcsolatok korára keltezhető. Az övkoronghoz hasonlóan északra mutató párhuzamai, ill. a hasonló darabok kárpát-medencei hiánya ez esetben is arra mutat, hogy ezt az edényt – Patay P. korábbi véleményével ellentétben – szintén az északi bronzkor területén készítették.

4. A ráöntést mint technológiai eljárást a Kárpát-medencében is használták (pl. sisakgombok, kardmarkolatok esetében), de ez a megoldás igazán csak a későbbi időszakban, tulajdonképpen a bimetáll tárgyak megjelenésekor terjedt el. Az edények öntéssel való előállítása pedig még később sem vált minden-

napi gyakorlattá, noha műszakilag minden feltétel adott lett volna hozzá. Az északi mesterek által a bronztárgyak előállításához használt fogások egyes – általános – elemeit tehát ismerték és használták a Kárpát-medencében is, de a helyi bronzművesség az eljárások egészét tekintve oly mértékű eltérést mutat, hogy a tárgyak aprólékos technikai, technológiai szempontú vizsgálatai a szokásos tipológiai párhuzamok segítségével – vagy egyes esetekben akár azok nélkül is – alkalmasak egy-egy tárgy készítési helyének, idejének, kulturális és történeti összefüggéseinek meghatározására.

Szabó Géza

NÖRDLICHE BRONZGEGENSTÄNDE – ODER NÖRDLICHE TECHNOLOGIE IM KARPATENBECKEN?

Auszug

Die runde Bronzetasche Nr. 3 mit gegossenem Henkel des Gefäßfundes von Tamási ist vor den sich mit diesem Themenkreis beschäftigenden Fachleuten gut bekannt. (Abb. 1) Von den bisher bekannten Funden des Karpatenbeckens weicht aber dieses Stück sowohl hinsichtlich der Form als auch der Materialstärke und der Herstellungsart ab: der allgemein verbreiteten getriebenen Technologie gegenüber wurde dieses mit Gußtechnik hergestellt.¹⁻¹⁴

P. Patay legt den Zeitpunkt der Herstellung und der Verbergung der Tassen von Tamási – mit Hilfe der Analogien von den weiteren Stücken des Depots – auf die Periode H A1. Nach seiner Annahme sind die Gefäße Produkte der örtlichen Handwerker der Urnenfelderkultur.¹⁵

Von Gesichtspunkt unseres Themas aus halten wir für besonders wichtig, daß die Tasse Nr. 2 des Fundes von Tamási keine unmittelbare Analogie aufweist, und die Ausgestaltung deren Rand, Hals und Schulter am meisten denen der beiden kleineren Gefäße von Keszőhidegkút bzw. den Gefäßen Nr. 9 und 10 von Simons Mose in Dänemark ähnlich ist.¹⁶ Die Gefäße von den Typen Friedrichsruhe und Blatnica des Depotfundes von Simons Mose deuten an die Verbindungen zwischen der Urnenfelderkultur und der nördlichen Bronzezeit an.¹⁷⁻⁵⁸

In der Sammlung des Szekszárdi Museums ist auch eine reich verzierte Gürtelscheibe nördlicher Herkunft zu finden.⁵⁹ (Abb. 5) Die Mehrheit der dem Fund von Dunaföldvár ähnlichen Gürtelscheiben kommt in Dänemark vor (Pedersker⁶⁰ Rundforbi⁶¹), diese wurden von H. C. Broholm auf die Periode II datiert.⁶²

In den Gebieten von Jütland und West-Schleswig-Holstein kamen die Fundstücke der späteren Periode II mit

Reinecke C-Importgegenständen zusammen zum Vorschein. In diesen Fundkomplexen sind auch die Vorläufer von den Gegenstandstypen der Periode III vorhanden. In demselben Raum kamen die zur Periode III gehörenden Exemplare mit dem Import der frühen Urnenfelderkultur – Reinecke BD-Periode – zusammen ans Tageslicht.

Die Abweichungen zwischen den östlichen und westlichen Gebieten analysierend sondert K. Randsborg im östlichen Teil von Süd-Skandinavien die Phase Subperiode II ab. In West-Jütland und in Schleswig-Holstein ist diese gleichzeitig mit der Periode III der nördlichen Bronzezeit, bzw. mit der Periode Reinecke BD.⁶³ Die Funde der Gräber von Pedersker und Rundforbi datiert er auch auf die Zeitspanne der Subperiode II.⁶⁴

Der Gürtelscheibe von Dunaföldvár stehen hinsichtlich der Form, der Verzierungs motive, der Technik sowie der Herstellungsart, sogar in Anbetracht der Beschädigungen des Dornes die Scheiben von Rundforbi und Pedersker am nächsten. R. Randsborg datiert diese Funde auf die Zeit der Subperiode II (Periode III). Obzwar durch Übertragungen, wird diese Datierung doch von den C₁₄-Altersbestimmungen der Gräber von Melhoj und von Skrydstrup verstärkt.⁶⁵⁻⁷³

Die Periode III – aufgrund der Importwaren – dürfte am frühesten in der Periode Reinecke BD begonnen haben. Sowohl die nördliche als auch die ungarische Forschung stimmen darin überein, daß die Bronzegefäße von Typ Blatnica und die Mehrheit der nördlichen Importtensen auf die Periode Reinecke BD – H A zu setzen sind.⁷⁴ Das ist also diejenige Epoche, als die Kontakte zwischen beiden Gebieten lebhafter werden, wodurch das Auftauchen ähn-

Egy előre – feltehetően agyagból – elkészített edényformát a forró viaszba mártottak. A formán lecsapódó vékony viaszkerget még utólagosan megmunkálták, az egyes vonalakat kiigazították. Ezután az egészet beágyzták, majd a kiolvaszott viasz helyére

bronzot öntöttek. Az öntőcsap lereszelése után kész is volt a viaszveszejtéses eljárással öntött, megközelítően 1 mm falvastag-ságú edény.

licher, zur Gürtelscheibe von Dunaföldvár und zum Kreis der Tasse Nr. 3 des Gefäßfundes von Tamási gehörenden Funde erwartet werden kann.

Die Gürtelscheibe von Dunaföldvár ist als ein Beweis für die gegenseitigen Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken und der nördlichen Bronzezeit zu betrachten. Das im Laufe der Herstellung angewandte „verlorene Wachs (cire perdue)“ – Verfahren mit Übergußtechnik weist darauf hin, daß die Meister in Norden imstande waren, auch die minutiösesten Muster und Formen zu gießen, sogar mit einer Wanddicke von 0,6 mm.⁷⁵

Das Alter der Tasse Nr. 3 des Gefäßfundes von Tamási kann nach der übereinstimmenden Meinung der Forscher ebenfalls auf die Periode H A, auf die Zeit der intensiven Beziehungen gesetzt werden. Ihre, der Gürtelscheibe ähnlich nach Norden zeigende Analogien, bzw. der Mangel an ähnlichen Exemplaren im Karpatenbecken deuten auch in diesem Fall darauf hin, daß dieses Gefäß – im Gegensatz zur früheren Meinung von P. Patay – ebenfalls auf dem Verbreitungsgebiet der nördlichen Bronzezeit hergestellt wurde.

Der Überguß als technisches Verfahren wurde auch im Karpatenbecken angewandt (z.B. im Fall von Helmknöpfen bzw. Schwertgriffen), tatsächlich weit hatte sich diese Lösung aber erst während einer späteren Epoche, eigentlich beim Auftauchen der Bimetallgegenständen verbreitet. Die Gefäßherstellung durch Gußtechnik wurde auch später zu keiner Praxis der Alltage geworden, obwohl von technischem Gesichtspunkt aus alle Bedingungen gegeben waren. Einige – allgemeine – Elemente der von den nördlichen Meistern zur Erzeugung der Bronzegegenstände angewandten Kunstgriffe waren also auch im Karpatenbecken bekannt und benutzt, die lokale Bronzeindustrie weist aber hinsichtlich der gesamten Verfahren eine Abweichung von solchem Maße auf, daß die eingehenden Untersuchungen der Gegenstände von technischem bzw. technologischem Gesichtspunkt aus mit Hilfe der gewöhnlichen typologischen Parallelen – oder in einigen Fällen auch ohne diese – für die Bestimmung des Ortes und der Zeit der Herstellung sowie der kulturellen und historischen Zusammenhänge von je einem Gegenstand geeignet sind.

G. Szabó

BACCHIKUS KOCSI TIGRISEKKEL SZLAVÓNIÁBÓL

In memoriam
Catherinae Kiss octogenario
(1914–1951)
d.d.d.

„A legkésőbbi elbeszélések szerint (Lucianus, *Bacchus*, 1) Dionysos a diadalmenetével meghódította Indiát – Nagy Sándor hadjáratának késői, költött előképe –, s egyre több egzotikus állat bukkant fel kíséretében” írja Kerényi Károly.¹ Ez a diadalmas istenség vadállatoktól vont kocsiján Liber Pater-ként is különféle rendeltetésű tárgyakon jelenik meg. Ragadozók által vont fogaton ülő Dionysos a pannoniai leletanyagban ládavereteken és kocsitemetkezéshez tartozó bronzdíszek közt szerepel. Az előbbire példát a Magyar Nemzeti Múzeumnak Magyarországról – Paulovics István közlése szerint² valószínűleg Dunapenteletről (Dunaújvárosból) – származó egyik scriniumának veretei közt találhatunk: itt balra tartó thiasos részeként, a nyakrészen felszójazott, egymás előtt és mögött oldalnézetben álló, magas zömök törzsű hímtigriseket egy hátra tekintő satyros vezet a jobb oldali ragadozó nyakára kötött szíj segítségével.

Művészi, vallástörténeti, sőt az állatábrázolások valóságűsége szempontjából nézve a legfigyelemreméltóbb ilyen kompozíciókat Pannóniában a kocsitemetkezések leletanyaga nyújtja.³ Bár ezekben szereplő állatábrázolások – mint mondtuk – meglehetősen valószerűnek hatnak, mégis vita tárgyát képezte, hogy a szóban forgó istenséggel együtt megjelenő ragadozók ebben az emlékcsoportban a nagymacskafélék melyik faját képviselik. Pl. a szomor-somodorpusztai

kocsin a publikálója, Gaul Károly szerint⁴ ezen tigrisek láthatók Bacchus kíséretében, míg más vélemények szerint,⁵ itt párducokkal állunk szemben. Mindkét nézet mellett sorakoztathatók fel érvek: a ragadozók pofaszakállas hatalmas feje valóban tigrisszerű, ám – mint Bónis Éva⁶ figyelmeztet – a törzsüket ékesítő bevéselt köröcskék a párduc foltjaira vallanak. Valószínűleg a bronzszobrocskák készítői nem taxonómiai hűségre törekedtek, hanem az állatok egzotikus szépségét, félelmetességét akarták hangsúlyozni.

Meglepő, hogy az észak-pannoniai, a Duna-kanyar közelében fekvő szomor-somodorpusztai kocsi ragadozókat ábrázoló szobrainak legközelebbi analógiáit – ismereteim szerint – a dél-pannóniai, a Dráva–Száva közti Poljanecben találhatjuk meg.⁷ A zágrábi nemzeti múzeumban őrzött, a poljaneci kocsilethez tartozó bronzszobrocskák közül kettő olyan nőstény ragadozót ábrázol, amely alkatilag leginkább párducnak mondható, a fejük is kerekesebb, mint a tigriseké, hiányzik az utóbbiakra jellemző pofaszakáll is, ámbar viszonylag rövid törzsüket nem ékesítik foltok, hanem a hasi tájékon mély, függőleges vésetek találhatók.⁸ Tipikusan könnyű testű, karcsú párducokat a kocsileteket díszítő egészalakos bronzszobrocskák között csupán az athéni Nemzeti Múzeumban őrzött kocsidíszek őriztek meg: ezeken a kinyújtott testű, ugró karcsú ragadozók a kocsi oldalán levő kengyelszerűen meghajlított pántok végeit fogják át.⁹

A ragadozó állatok ábrázolása szempontjából a számunkra ismert kocsidíszek közt különös figyelmet érdemel az a szlávóniai lelet, amelynek néhány darabja

¹ Kerényi K., Görög mitológia (Budapest, 1977) 175.

² Paulovics I., ArchÉrt, 48 (1935) 83–91, 65–66. képek. Paulovics a szóban forgó emlék képtípusát összeveti egy Róma városi eredetű, Berlinben őrzött szarkofágéval: Uo. 85: 67. kép – továbbá császárkori pénzék és kontorniatok ábrázolásaival: Uo., 86: 68. kép, sőt a római Museo Capitolinoban őrzött „Tensa Capitolina” bacchikus felvonulási jeleneteiről sem feledkezik meg (Uo., 89: 70. kép); szerinte azonban nem tigrisek, hanem párducok húzzák az istenség kocsiját.

³ Kocsitemetkezések elterjedéséről Pannóniában: Sági K., ArchÉrt, 1944–4575: 1. kép; Lányi V., in: Pannonia régészeti kézikönyve (Bp., 1990) 245: 57. ábra, az emléktárgy lelőhelyeinek felsorolása: Uo., 366: 45. j. vö. Radnóti A., BVbl, 28 (1963) 71: 1. kép, 1–2. táblázatok.

A kocsitemetkezések kérdéséről lásd még: Alföldi, A., L'Antiquité Classique 8 (1939) 23; Voscsinina, A., Th. khudozsesztvennaja bronza II–III. vv. n.e.v. szobranni Goszudarsztva Ermitazsa (Leningrad, 1954) 10; Venedikov, I., Trakijjszkata koleznica. (Szofija, 1960) 103; Mócsy, A., s.v. Pannonia. RE 9. Suppl. (Stuttgart, 1962) 773; Manfrini, T. A., Actes du IV. Colloque Internationale sur les bronzes antiques. Annales de l'Univ. Jean Moulin (Lyon, 1977) 117.

⁴ Gaul K., ArchÉrt, 9 (1899) 202; Radnóti, A., (l. 3. jegyzet) 73: I. táblázat 11 (szerinte párduc vagy tigris), 83.

⁵ Paulovics I., M. N. Múzeum. Vezető a régészeti gyűjteményben (Bp., 1938) 62; B. Thomas E., Rómaikor. Magyarország régészeti leletei (Bp., 1957) 208; Radnóti A., (l. 3. jegyzet) 73: I. táblázat 8,8. t.: 1. kép; B. Bónis É., Bacchus és kísérei a szomor-somodorpusztai kocsin. Magyar Nemzeti Múzeum. Kiállítási Lapok. Régészet 6. (Bp., 1977) 2. kép.

⁶ Szíves szóbeli közlés, vö. 5. jegyzet.

⁷ Abramčić, M., Bericht über den VI. Int. Congr. für Archäologie (Berlin, 1940) 172.

⁸ Popvic, Lj. B.–Mano-Zisi, D.–Veličković, M.–Jeličić, M., Anticka bronza u Jugoslaviji. Narodni Muzej (Beograd, 1844–1969) 117, 197: a–b. képek.

⁹ Mercklin, E. von, JDAI 48 (1933) 149: 74–77. képek (nikomédiai lelet), hasonló párduc egy bulgáriai leletből: Uo., 152: 79. kép.

1. kép. Dél-pannoniai sírlelet kocsijának dionüszikus díszítményei
 Fig. 1. Decorazioni dionisiaci del carro sepolcrale di Pannonia meridionale
 Abb. 1. Dionysische Verzierungen eines Bestattungswagens aus Südpannonien

1886-ban került a Magyar Nemzeti Múzeumba; ezt Hampel József tette közzé, aki a tanulmánya elején így vélekedik: „...az öt alak nyilván úgy volt csoportosítva, hogy az ülő Bacchust egy centrális hely illette, két kísérője jobbról-balról állott tőle és a két nőstény párduc is úgy van alakítva, hogy ellentétesen egymásnak megfelelő helyzetben kell elképzelnünk...”¹⁰ (1–4. kép) A továbbiakban az egyes szobrocskák gondos leírása következik, végül a ragadozókról szólva megjegyzi: „...a két állat az egész compositióban leginkább sikerült; a művész előtt ügyes minta volt, mely a nyakán levő karka daczára nem egészen szelídített ragadozó óvatos mozgását és nagy erejét helyes megfigyeléssel ábrázolja.”¹¹

Paulovics István a szlavóniai leletről szólva megállapítja, hogy az istenség mellett „kétoldalt kocsinak (auriga-nak) öltözött Satyros-ai állanak, egyik kezükben thyrstot, másikkban gyeplőt tartanak. A nőstény

párduc-párnak és hármás dionysikus csoportnak díszesebb pannoniai kelta-kocsikon való alkalmazása – a somodori kocsileletből is következtetve – a rítus általános eleme volt.”¹² A ragadozók rendszertani meghatározását illetően Eugen von Mercklin volt az első, aki úgy vélte: ezek az állatok tigrisek.¹³

Felvetődik a kérdés: melyik vélemény helytálló taxonómiai szempontból? Ennek eldöntése úgy vallástörténeti, mind pedig a zoológiai (közelebbről a mamológiai) ismeretek története szempontjából is fontos lehet, sőt még a leletben szereplő tárgyak műhelyével kapcsolatos kérdések megválaszolásához is közelebb vihet.

Néhány szót arról, mi az alaktani különbség a tigris (*Panthera tigris*, Linné, 1766) és a vele a mai rendszertan szerint azonos nemzetséghez tartozó párduc vagy leopárd (*Panthera pardus* Linné, 1766) között. Az előbbi törzse zömökebb, végtagjai erőteljesebbek,

¹⁰ Hampel J., ArchÉrt, 18 (1898) 282.

¹¹ Hampel J., i. m. 285, 284: 5–6. ábra.

¹² Paulovics I., Vezető... 60, 60: 104. ábra.

¹³ Mercklin, E. von I. 9. jegyzet 90, 91: 4. kép.

2. kép. Dél-pannoniai sírlelet kocsijának dionüszikus díszítményei
 Fig. 2. Decorazioni dionisiaci del carro sepolcrale di Pannonia meridionale
 Abb. 2. Dionysische Verzierungen eines Bestattungswagens aus Südbannonien

feje szélesebb szőre a pofákon szakállszerűen meghosszabbodott, farka keskenyebb és hosszabb, mint a párducé: egészében véve a tigris a könnyű testű párduchoz képest zömök benyomást kelt.¹⁴ A szóban forgó nagyragadozókat ábrázoló mozaikokon természetesen jól szembetűnik a tigris testének csíkozottsága, illetőleg a leopárdét díszítő foltok, mint ezt a provinciális művészetben főként az észak-afrikai¹⁵ és hispániai¹⁶ emlékeken szemlélhetjük. A szóban forgó szlavóniai szobrok, amelyek habitusukban jellegzetesen tigrisre vallanak, törzsükön ugyan nem függőlegesen futó hullámos bevésések, hanem elszórtan megjelenő, V-alakra hasonlító díszítések láthatók.

Az említett észak-afrikai és hispániai mozaikokon Dionysos diadalkocsiját leggyakrabban nősténytigrisek húzzák, a párducok legtöbbször csak mellékalakként szerepelnek a felvonulásban. Hasonló a helyzet az indiai triumfust bemutató szarkofág-szobrászatban is, megjegyzendő azonban, hogy ez a jelenet a kőplasztikában nem a tartományok művészetében, hanem a Róma városi műhelyekben készült kőkoporsókon jelenik meg először.¹⁷ (5. kép) Sajnos még nem kellőképpen tisztázott, hogy ez utóbbiak készítői a Birodalom melyik tartományából kerültek Rómába.

A Birodalom nyugati részéből származó tigrisábrázolásokkal kapcsolatban természetesen az a kérdés is felmerül, hogy mennyire ismerhették ezen a területen a szóban forgó ázsiai eredetű ragadozót. Már a koráb-

¹⁴ Vö. Éhik Gy. (szerk.) Emlősök IV., in: Brehm A., Az állatok világa (Bp., Gutenberg kiad. é.n.) 212, 128: 19. t. és színes t. (tigris); 234, 20. t., színes t. (párduc); Seidensticker, J.–Lumpkin, S., Great Cats (London, 1991) 33 (tigris) 35 (leopárd).

¹⁵ Boucher, St., Dionysos–Bacchus (in periphéria occidentali) Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC) Zürich–München IV/1 (1988) 915, 916: nr. 142–145, 146–147, 148–150, 152, IV/2. nr. 142, 143, 150.

¹⁶ Uo., 916: nr. 153, 155–157, 162–163; IV/2. nr. 155, 156, 162, 163.

¹⁷ Uo., III/1. (1986) 167: nr. 245–246, 251. stb. III/2, 245, 246; IV/1. nr. 167 kép: IV/2. nr. 167.

3. kép. Dél-pannoniai sírlelet kocsjának dionüszikus díszítményei

Fig. 3. Decorazioni dionisiaci del carro sepolcrale di Pannonia meridionale

Abb. 3. Dionysische Verzierungen eines Bestattungswagens aus Südpannonien

bi kutatás¹⁸ felsorolta azokat az irodalmi adatokat, amelyek a római világban a tigrisekre vonatkoznak. A következőkben ezekből csak a tigris földrajzi elterjedéséről szóló adatokat szeretnénk kiemelni, másrészt pedig e félelmetesnek tartott ragadozó domesztikációjáról szóló bizonyítékokat. Ez utóbbiak azért fontosak számunkra, hogy feleletet adjunk arra a kérdésre: volt-e valószerű alapja azoknak az ábrázolásoknak, amelyek ezt a ragadozót kocsiba fogva mutatják be.

Ami az állat elterjedését illeti, – bár az ókorban jól tudták, hogy a tigris tipikus hazája a messzi India s voltak ismereteik a legnagyobb macskafélének tartott bengáli tigrisről, de emellett szó esik az írott forrásokban a hyrcaniai tigrisről is, melyről már Vergilius

is szóltott (*Caucasus Hyrcanaeque... tigris*, Aen. IV. 367),¹⁹ majd az idősebb Pliniusnál (Nat. hist. 8,66)²⁰ és későbbi szerzőknél is szerepel. Szerephez jut az antik íróknál továbbá az arméniai tigris is (pl. Vergilius, Ecl. 5,29).²¹ A hyrcaniai és az arméniai tigrisről az ókori szerzőknél olvasható feljegyzések azért is figyelmet érdemelnek, mert ezek a területek – vagyis a Káspi-tenger déli környéke, továbbá Irán északi része esik legközelebb Európához, tehát innen szállíthatták viszonylag legkönnyebben ezt a ragadozót Európába. Megjegyzendő, hogy a tigris alfajaként számon tartott ún. káspi- vagy turáni tigris (*Panthera tigris virgata*, Illiger, 1815) még századunkban is előfordult Észak-Perzsiában, Mazanderan tartományban, sőt 1922-ben még Tbiliszi közelében is lőttek egy hímtigrist.²²

Az említett területek viszonylagos közelsége a Földközi-tengerhez, lehetővé tette, hogy kereskedelmi úton –, főként a „selyemúthoz” csatlakozó víziúton, egyrészt a Fekete-tenger déli partvidéke mentén, on-

4. kép. Dél-pannoniai sírlelet kocsjának dionüszikus díszítményei

Fig. 4. Decorazioni dionisiaci del carro sepolcrale di Pannonia meridionale

Abb. 4. Dionysische Verzierungen eines Bestattungswagens aus Südpannonien

¹⁸ Pl. Steier, *Tiger*, PWRE II. R.B. II. (Stuttgart, 1927) 947–949; Toynbee, J. M. C., *Animals in Roman Life and Art* (Ithaca–New York, 1973) 358–359. Bizonyos, hogy párducot ábrázol egy állítólag Páncsováról származó bronzszobrocska, a M. N. Múzeumban, amelyen a nősténypárduc testét repkényinda fogja körül (a szobor kora vitatható); Hekler A., *ArchÉrt.* 33 (1913) 223–224, 225: 13. ábra. Másrészt viszont az a straubingi ragadozó, melyről Radnóti, A., I. 3. jegyzet, 68, 7. t. azt írja, hogy csupán fejformája vall ragadozóra, az előbbivel összehasonlítva szembeeszik, hogy éppen a feje nem párducszerű, mert a páncsovainak viszonylag kicsi, kerek koponyájával szemben a straubingi állatszobornak jellegzetesen nagy feje és pofaszakállja van, legfeljebb testének hajlékonyságában van némi párducszerű (vö. még a környei trippusszal: B. Bónis, E., *FA* 33 (1982) 133910. ábra.

¹⁹ Vö. Steier, (I. 18. jegyzet) 947; Toynbee, J. M. C. (I. 18. jegyzet) 70.

²⁰ Vö. Steier, (I. 18. jegyzet).

²¹ Uo.

²² Mazak, V., *Der Tiger* (Wittenberg–Lutherstadt, 1979) 153: 81. kép; a káspi tigrisről: Uo., 152–155.

5. kép. Bacchus diadalmenete egy római szarkofágon
 Fig. 5. Trionfo di Bacco su un sarcofago di Roma
 Abb. 5. Der Triumphzug des Bacchus auf einem stadtrömischen Sarkophag

nan északra fordulva a Balkánon, – másrészt pedig a szíriai kikötőkből Észak-Afrika partvidéke mellett Szicíliaba, illetve az itáliai félszigetre eljuthasson ez a hatalmas ragadozó. A nagyragadozók „behajózását” tanúsítják a Róma városi Nasoniusok sírjának freskói,²³ továbbá a szicíliai Piazza Armerinában feltárt mozaik, ez utóbbin egy nősténytigrist két fiúcska egy hajó felé hajt.²⁴ (Toynbee úgy véli,²⁵ hogy a hajó ezeket az állatokat a Fekete-tenger vidékére szállította – ám egy ilyen expedíciót rövidebb úton is meg lehet valósítani).

Az utóbbi ábrázolás már átvezet minket a másik felvetett kérdéshez: meg tudták-e szelídíteni a tigrist az ókorban? A számos írott forrás mellett, amelyek szelídített tigrisekről szólnak,²⁶ talán a bacchikus kultuszok szempontjából a legérdekesebbet idéznénk, amely Heliogabalusról szól: „*iunxit et tigris, Liberum sese vocans eodemque habitu agens, quo dii pinguntur, quos imitabatur*” (SHA XVII. Ael. Lampr.: Ant. Hel. 28,2-3. ed. Hohl.). A császári, illetve uralkodói triumphus ezen dionysikus felfogása a hellénisztikus

időig követhető vissza,²⁷ s a római éremművészetben is megjelenik a II. század kezdete óta.²⁸

Ámde Dionysos–Bacchus–Liber pater indiai diadalmenete a nősténytigrisektől vont kocsiján a Róma városi szarkofágokon és a thrákiai kocsileletekben nem a hivatalos kultusz kifejezője, hanem a személyes vallásosságé. A tigriseket megszelídító, minden titokzatos és félelmetes hatalmon, s így a halálon is – pusztulás rettenetén – diadalmaskodó istenség a személyes halhatatlanságvágy kifejezőjévé válik.²⁹

Végezetül, visszatérve Pannóniába, a szóban forgó szlavóniai kocsi díszének művészeti analógiáit keresve, ismereteink szerint, a kocsitemetkezések anyagában egy Thesszaloniké környékén talált leletre hív-nánk fel a figyelmet, amely régiségkereskedésbe,

²⁷ Kerényi K., Dionysos – Urbild des unzerstörbaren Lebens (München–Wien, 1976) 299.

²⁸ Lásd fentebb 2. j.; Bruhl, A., Liber pater – Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain (Paris, 1953) XV. t. 3–4; Vollkommer, E., Eros, LIMC III/1, 923: 817; III/2. 817. kép.

²⁹ Kerényi Károly, Gondolatok Dionysosról – Walter F. Otto „Dionysos”-ának megjelenése alkalmából, Pannonia I (1935) 93, az istenség kultuszáról szólva: „az étellel való teltség tigrisszerű felfokozásának teljes kegyetlenségét” hangsúlyozza; később viszont Dionysos... 120 – viszont Nietzsche, Fr., (Geburt der Tragödie, §. 1.) gondolatát idézi: „Unter dem Zauber des Dionysischen schließt sich nicht nur der Bund zwischen Mensch und Mensch wider zusammen: auch die entfremdete, feindliche und unterjochte Natur feiert wieder ihr Versöhnungsfest mit ihrem verlorenen Sohne, dem Menschen. Freiwillig beut die Erde ihre Gaben, und friedfertig nahen die Raubtiere der Felsen und die Wüste. Mit Blumen seinem Joche schreiten Panther und Tiger”.

²³ Toynbee, J. M. C., (l. 18. jegyzet) 72.

²⁴ Uo.; Carandini, A.–Ricci, A.–Vos de M. M., Filosofiana, The Villa of Piazza Armerina (Palermo, 1982) 129 („behajózás Alexandriába”). Valószínűleg az észak-afrikai vadaskertekben „tenyésztették” is az importált tigriseket. – Wellner István szerint, Az aquincumi Hercules-villa (Bp., 1968) a mai Meggyfa utcában talált mozaikpadlón szereplő – bacchikus körbe tartozó – lépő tigris Severus-kori alexandriai mester alkotása.

²⁵ Toynbee, J. M. C. (l. 23. jegyzet).

²⁶ Vö. Steier, (l. 18. jegyzet) 948; Toynbee, J. M. C., (l. 18. jegyzet) 71, 358., 75. j.

6. kép. Dionüszikus csoport a Vardar völgyéből
 Fig. 6. Gruppo dionisiaco della valle di Vardar
 Abb. 6. Dionysische Gruppe aus dem Vardartal

majd Párizsba került.³⁰ (6. kép). Ebben nemcsak hellénisztikus, magas művészi igényrel készült Niké-Victoria szobrocskák szerepelnek, hanem egy olyan dionysikus hármasságot mutató bronzszobor csoportot is előkerült, amelyen a ruhátlan istenség Pánt és satyrost ölel át, ez a hármasság kompozíció a fent említett somodorusztai lelet dionysikus hármasságával rokon. Ugyanitt viszont egy nősténytigris szobrocskája is előkerült, amely viszont a szlavóniai lelet tigriseivel mutat analógiát. Tehát a thesszalonikéi kocsibronzszobrocskái mintegy összekötő kapcsot képeznek az említett két pannóniai kocsilethez tartozó plasztikai emlékek közt, s egyúttal utalnak azoknak a művészi műhelyeknek körére, ahonnan feltételezhetőleg a pannóniai tárgyakat is származtatni lehet. Mindenesetre

figyelembe kell vennünk, amit – mint fentebb említettük – már Hampel József is megállapított: nevezetesen hogy a szlavóniai leletben előforduló tigrisábrázolások művészi megfogalmazásukban sokkal tökéletesebbek, mint a dionysikus csoportozat. Úgy látszik tehát, hogy a lelet szoboranyaga két különböző tehetségű mester alkotása. Ez a tény korhatározásukat is megnehezíti. Radnóti Aladár a ragadozókat ábrázoló bronzszobrocskákat még a kora császárkorra keltezi.³¹ Másrészt viszont a kutatás általános véleménye szerint Dionysos, illetve Bacchus–Liber pater tisztelete az Imperium Romanum területén általában,³² s így Pannónia területén³³ is, főként a Severus-Dinasztia idején virágzott.

Kádár Zoltán

³⁰ Venedikov, I., (I. 3. jegyzet), 76, 96; Radnóti, A., (I. 3. jegyzet) I. táblázat: 19 (további irodalommal), 75: 3. kép, 83–84.

³¹ Radnóti, A., (I. 3. jegyzet) 95 (szerinte csupán stíluskritikai alapon a szlavóniai leletet a 2. század első felére keltezhetjük).

³² Bruhl, A., (I. 28. jegyzet) 167–168, 190–193.

³³ Vö. Alföldi G., Aquincum vallási élete. BudRég 20 (1963) 53; Szirmai K., AT 20 (1973) 196; Soproni S., FA 41/19906 50, 52.

TIGRI DI BRONZO SORMONTATI UN CARRO SEPOLCRALE ROMANO

Riassunto

Tra i monumenti sepolcrali dell'aristocrazia indigena della Pannonia c'è un gruppo molto importante in rapporto alla storia della religione ed anche per la conoscenza dell'arte minore della nostra provincia, cioè i resti dei carri sepolcrali dionisiaci decorati con figure di bronzo. Nel Museo Nazionale Ungherese di Budapest ce ne sono due particolarmente interessanti, uno è il carro trovato a Pusztasomodor non molto lontano dalla parte settentrionale del *limes pannonicus*, – l'altro invece proviene dal territorio sud della provincia, purtroppo il luogo di questo ritrovamento non è stato ben precisato dall'impiegato di Osijek (Eszék, antica Mursa) dal quale fu acquistato per il Museo Nazionale nell'anno 1886; i resti del carro furono poi pubblicati da Hampel. (Fig. 1–4.) Fra le decorazioni dei finimenti di quest'ultimo carro si trovano una rappresentazione di Bacco seduto fra due accompagnatori, cioè due satiri vestiti da auriga, e poi due statue di felini femminine. Gli animali stanno in piedi e furono attaccati su lamine di bronzo 21.3×9.0 cm. Rispetto alla determinazione zoologica dei carnivori, secondo Hampel sono pantere, invece Mercklin le considera come tigri, poi Radnóti le definisce tigri o pardi. Il modo della rappresentazione di questi felini è molto realistico, i corpi sono più robusti, le teste più larghe e grosse di quelle delle pantere del carro di Pusztasomodor, le code lunghe senza ciuffo: senza dubbio ci sono tigri. Secondo la giusta opinione di Hampel, le due felini sono la parte più ben riuscita nella composizione dionisiaca totale. Sui carnivori Hampel scrive: „davanti all'artista c'era un modello ben formato, il quale – nonostante il cerchio sul collo – rappresentava con esatta osservazione il cauto e la grande robustezza d'un carnivoro non completamente addomesticato”.

Per chiarire bene: come fu possibile nell'epoca imperiale romana rappresentare una tigre in modo realistico, fedele dal punto di vista zoologico, bisogna parlare dell'informazione di quest'animale nel mondo dell'Impero Romano. Da questo punto di vista possiamo porci alcune domande: (a) la conoscenza scientifica – cioè biogeografica e zoologica (morfologia, etologia) delle tigri nei autori romani, poi (b) l'importanza di quest'animale nella religione dell'Impero Romano. Per le risposte bisogna sapere la possibilità di conoscere direttamente (in autopsia) le tigri: la cattura delle queste bestie, il loro trasporto. Le risposte hanno un'importanza non solo in senso strettamente scientifico in generale, ma anche specialmente per aiutare un po' nella determinazione dell'officina di provenienza e della cronologia del nostro ritrovamento pannonico e poi la sua importanza nella religione dell'Impero Romano. Considerando il carattere delle nostre fonti, le risposte date in base ad alcune opere della letteratura e dell'arte dell'Impero Romano, non sono trattate separatamente, perchè spesso danno informazioni multilaterali.

Il primo autore latino che ci ha potuto dare informazioni esatte su questa specie di carnivori, è Plinio il Vecchio (*Nat. hist.*, VIII., 65, cf. anche Suetonio, *Div. Aug.*, 43) Plinio scrive anche sulla distribuzione geografica, e la cattura delle tigri, dicendo: *Tigrim Hyrcani et Indi ferunt...* Sulla tigre nell'India e nell'Ircania scrive anche Marziale, poi Cassio Dione menzionò che Augusto aveva ricevuto una tigre viva da un ambasciatore venuta dall'India a Samo

(*Hist.*, LIV, 9, 8.). Virgilio parla anche delle tigri nell'Armenia (*Ecl.*, V, 29–30.).

Per precisare la determinazione di Plinio e Marziale in rispetto la provenienza delle tigri, deve sottolineare che questi autori romani conoscono due sottospecie della tigre. La tigre dell'India è la tigre reale: *Panthera tigris tigris* (Linné, 1758), – ma quelle dell'Ircania, è una sottospecie: la cosiddetta tigre caspica o persica: *Panthera tigris virgata* (Illiger, 1815). Oggi la distribuzione geografica di quest'ultima si limita solo a Mazanderan, costa sudest del mare Caspio ora Ircania, – ma nei tempi passati alcuni popolazioni della tigre caspica furono vissute anche nell'Armenia orientale come Virgilio ne scriveva. Nell'epoca di Claudio, Domiziano, Antonio Pio, Settimio Severo ed Elagabalo furono esposti in occasione dei ludi alcune tigri.

Ma come si trasportano le tigri dall'Oriente nell'Impero Romano? L'ambasciatore venuta dall'India a Samo portò tigri adulti per l'imperatore romano. Ma è chiaro che la grande distanza fra le coste dall'India e il Mediterraneo impedisce il rapporto. Le fonti letterarie ed alcuni immagini – p.es. alcuni mosaici di Siria e di Piazza Armerina – attestano il ratto di cuccioli di tigri. Anche l'addomesticamento di questi animali cresciuti in un vivario sulle coste orientali e meridionali del bacino mediterraneo sembra esser possibile: possiamo menzionare p.es. il passo citato di Plinio, ed anche Seneca (*Ep.*, XII, 3, 41) poi Marziale (*Epigr.*, I, 18, 1–6; 104, 1–11.). Da centri di allevamento si trasportavano le tigri già addomesticati nei differenti luoghi dell'Impero Romano (vedi p.es. gli affreschi della tomba dei Nasonii a Roma e il famoso mosaico della Grande Caccia a Piazza Armerina).

Nel culto antico le tigri fanno parte del trionfo dionisiaco (vedi p.es. *Ecl.*, V, 26–31; *Epigr.*, 26–5–8.). Sull'imperatore Elagabalo Aelio Lampridio scrive: *iunxit ... tigris Liberum sese vocans...* (SHA Ant. Hel., 28, 2). Fra le rappresentazioni del carro trionfale di Bacco tirato dalle tigresse possiamo menzionare i mosaici dell'Africa settentrionale e della Spagna, ma per il culto di oltretomba sono i più importanti i sarcofagi provenienti da Roma (Fig. 5.). Per ben chiarire il senso di questi citiamo un passo della „Nascita della Tragedia” di Nietzsche (menzionato già da Kerényi): „Nell'incantesimo dionisiaco non solo l'uomo ritrova l'unità con l'uomo, ma anche la natura, prima estranea, nemica, o dominata, celebra la sua festa di riconciliazione con il figlio smarrito, l'uomo. La terra offre spontaneamente i suoi doni e gli animali feroci dei deserti e delle rupi si ritrovano in pace. Tigri e pantere si avanzano soggiogate traen – do il carro di Dioniso coperto di ghirlande di fiori” (trad. E. Paci).

In riguardo all'officina e alla datazione delle due tigresse di bronzo del ritrovamento di Slavonia, è merito di menzionare la tigressa, la quale fa parte un gruppo baccico di bronzo sormontato ad un carro sepolcrale trovato nella valle di Vardar, vicino a Salonicco. Dunque è possibile che i tigri di bronzo menzionati sono prodotti d'un artigianato dalla costa occidentale – cioè della tracia – del Ponto Eusino; e – come Radnóti già pensò – del II. – o dell'inizio dell'III. sec. d. Cr., forse dell'epoca severiana.

Z. Kádár

EIN BACCHISCHER WAGEN MIT TIGERN AUS SLAWONIEN

Auszug

Unter den im Ungarischen Nationalmuseum aufbewahrten Wagenverzierungen slawonischer Herkunft sind die Statuen von zwei stehenden Pantherweibchen nicht nur von Gesichtspunkt der Kunst- und Religionsgeschichte aus, sondern auch bezüglich der römerzeitlichen zoologischen Kenntnisse besonders bemerkenswert. Zu den charakteristischen Bildtypen des dionysischen Thiasos gehörte das von Pantherweibchen gezogene Gespann der Gottheit, das einerseits auf den Triumphzug des Dionysos in Indien hinwies, andererseits seine Macht über die furchtbaren Wilde symbolisierte. Bezüglich der pannonischen Wagenbestat-

tungen wird der Tote mit der siegreichen Gottheit gleich, die die Kräfte der Natur besiegt, sogar auch über den Tod triumphiert. Die Tigerdarstellung des behandelten Fundes deuten aber auch darauf hin, da dieses asiatische Raubtier, in bezug auf dessen Bezähmung wir ebenfalls über zahlreiche Angaben verfügen, in der römischen Kaiserzeit verhältnismäßig gut bekannt war. Von kunsthistorischem Gesichtspunkt aus widerspiegeln die Tiger des slawonischen Fundes übrigens die hellenistische Betrachtungsweise der römischen Kaiserzeit.

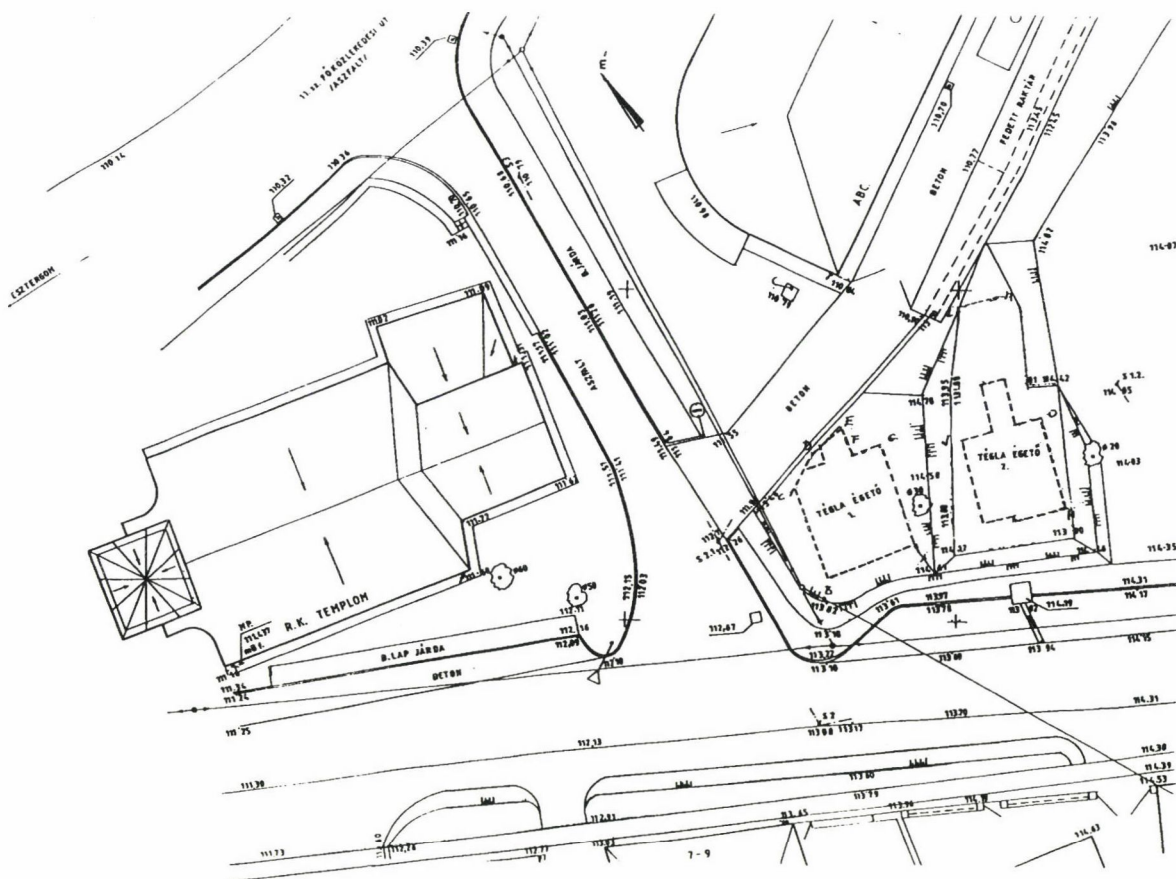
Z. Kádár

A LEGIO I ADIUTRIX TÉGLAVETŐJE DÖMÖSÖN

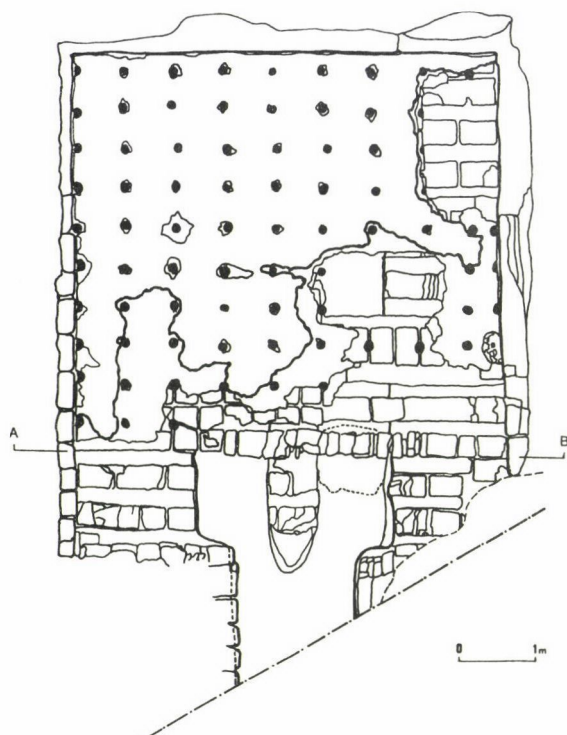
1985-ben Dömös központjában, ABC áruház építésének földmunkálatai során az építkezési terület szélén, a lejtős partoldalban római kemence maradványát bolygatták meg. 1986-ban újabb földmunkák alkalmával megállapítást nyert, hogy a területen az általános iskola kertjében nagyméretű téglávetető kemence fekszik. Dömös területén, a Duna-parti őrtornyokat kivéve, római településnyomokat korábban nem ismertünk. Miután lehetőség nyílt, hogy a kemence feltáró munkálatait a dunai vízlépcső ásatásai sorába illesszük, 1987-ben feltártuk az I. számú, majd 1988-ban a II. számú téglávetető kemencét (I. kép).

I. számú kemence

É felé, a Duna irányába lejtő agyagos partoldalba, félig a földbe mélyítve építették. Égetőterének szélessége É-D-i irányban 620 cm, K-Ny-i irányban 544 cm (2–3. kép). Oldalfalai agyagba rakott téglából készültek, a falak 30 cm szélesek. A felmenő fal a DK-i sarok közelében maradt meg legmagasabban, itt 57 cm magasan állt a rostély felett. Az égetőtérbe vezető bejárati nyílást az egyébként eléggé lepusztult falakon nem lehetett megfigyelni. A rostélyt a Ny-i és É-i oldalon meglehetősen hiányos állapotban találtuk. (4–5. kép) Érintetlen római réteg csak az égetőtér DK-i

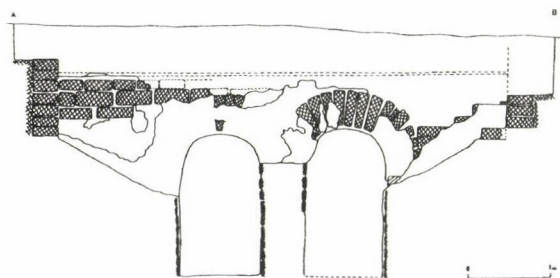

I. kép. A kemencék helyszínrajza (OMF felmérés)
Abb. 1. Situationsplan der Öfen (Vermessung des OMF)

2. kép. Az I. kemence felülnézeti rajza
Abb. 2. Grundriß von Ofen I

negyedében, ill. a K-i felében maradt. A rostély agyagtapasztása kétrétegű, a felső, megújított réteg 2–3 cm vastag, az alsó 4–5 cm. É–D-i irányban 13, K–Ny-i irányban 10 lyuk helyezkedik el, a lyukak átmérője 8–12 cm. A légvezető járatokat áthidaló rostélytégla mérete az oldalfalak tégláival megegyező, 30×44–48×14 cm. A téglák egyik hosszanti oldalának közepén van a rostélylyuk egyik félköríve, két-két téglát egymással szembehelyezve alkotja a rostélylyukat. Az alsó tűzteret egy hosszanti, középső pillér osztja ketté. A pillér szélessége 65 cm, vége ék alakú. A két tűz- vagy hevítőcsatorna (6. kép) magassága 166 cm, hossza 600 cm, szélessége 90–100 cm. Falai az égetőtér falával egyező téglából készültek, teljes felülete agyagtapasztású volt, valamint az aljazata is. A Ny-i csatornában újkori betöltést (szemetet) találtunk. Az aljazatot átvágó újkori meszesgödör szélénél jól lát-

3. kép. Az I. kemence metszetrajza
Abb. 3. Schnitt durch Ofen I

4. kép. Az I. kemence rostélya
Abb. 4. Rost vom Ofen I

5. kép. Az I. kemence rostélya és az elbontott rész alatti tűztér
Abb. 5. Rost vom Ofen I und Feuerraum unter dem abgerissenen Teil

6. kép. Az I. kemence tűzcsatornái
Abb. 6. Heizkanäle vom Ofen I

7. kép. Az I. kemence K-i tűzcsatornája
Abb. 7. O-Heizkanal vom Ofen I

ható volt, hogy a tapasztott padló alatt 9–10 cm vastagságban égett vörösre az altalaj. A csatorna D-i zárófala hiányzott, ezt a korábbi bolygatással, az „alagút” kutatásakor bontották el.¹ A K-i csatorna (7. kép) érintetlen volt, teljes magasságban barnásfekete színű betöltéssel, kivéve az első két melegvezető járat melletti területet, ahol sárga agyagos, téglatörmelékes betöltést találtunk. A csatorna alján 8–9 cm vastag fehérhésszürke színű hamu, alatta vékony fekete koromréteg helyezkedett el. A csatornák oldalán nyíló, rézsűsen kiképzett melegvezető járatok az aljazattól 98–113 cm közötti magasságban indulnak, átlag 20 cm szélesek, legkeskenyebb a legbelső járat, ez csak 8 cm széles. Mindkét oldalon 13 melegvezető járat van, ugyanennyi a középső tartópillér felett is, de ezek vízszintesek és 130 cm-re vannak az aljazattól. A melegvezető járatok közötti boltíves tartópillérek 30–32 cm szélesek. A kemence tengelyében lévő, É felé

¹ A községben kapott információk szerint az 1930-as években kertművelés során rábukkantak a kemence alsó tűzterének Ny-i csatornájára és azt alagútnak vélvén, teljes egészében kibontották, sőt az É-i zárófalat elbontották.

nyíló fűtőfolyosó (8. kép) teljes hosszát és a nyílást nem ismerjük, mert ezt a részt az építkezés alkalmával elvágták. A megmaradt 90 cm hosszú szakaszt jelenleg betonfal zárja le. A folyosó 150 cm széles volt, boltozatának csak az indítása maradt meg a DK-i végénél. Tapasztott alja a rostély szintjétől („0” pont) –243 cm-re van. Betöltése sárgászöld színű, téglatörmelékes agyag volt, alján itt is hamu- és koromréteggel. A K-i tűzcsatorna belsejének és az ugyan ezen csatorna elejének, ill. a fűtőfolyosónak eltérő színű betöltése abból adódott, hogy míg a tűzcsatornát felülről, a rostélylyukakon keresztül lecsorgó föld töltötte fel lassanként, a fűtőfolyosót és a tűztér elejét szándékosan, a kemence felhagyásával egyidejűleg tömték el a használat során felhalmozódott téglatörmelékkel és a környező sárga agyaggal.

A kemencéből kevés leletanyag került elő, ezek többnyire a rostély DK-i részén lévő feltöltődési rétegből származnak, néhány edénytöredék, vasszeg és állatsont került elő a K-i tűzcsatornából, ill. a fűtőfolyosóból. Legfontosabb leletek egy Leg.I.ad. bélyeges téglatöredék a rostélyról, valamint egy bronzérem, amely a rostély DK-i sarkától a 6. legszélső rostélylyukban feküdt. Az iskola gyűjteményéből utólag az esztergomi múzeumnak ajándékozott Leg.I.ad. bélyeges téglát szintén ebből a kemencéből származik.

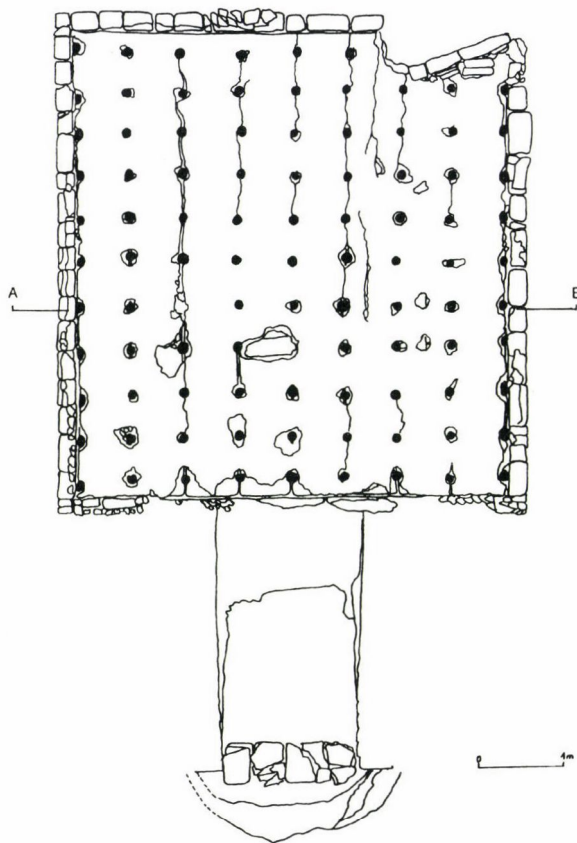
Az I. kemencétől K-re húzott kutatóárkainkban jelentkező újabb kemence törmeléke alapján kezdtük meg a következő évi munkát.

II. számú kemence

Az I. kemence K-i falától mintegy 4 m-re fekszik. Épen maradt meg, újkori bolygatás nem érte. Az elő-

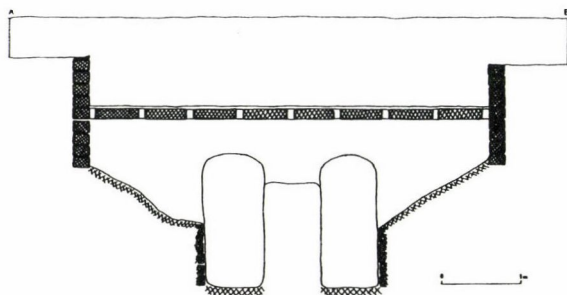

8. kép. Az I. kemence tűzterének É-i szélé és a fűtőfolyosó részlete
Abb. 8. N-Rand des Feuerraums vom Ofen I und Detail des Heizganges

9. kép. A II. kemence felülnézeti rajza
Abb. 9. Grundriß vom Ofen II

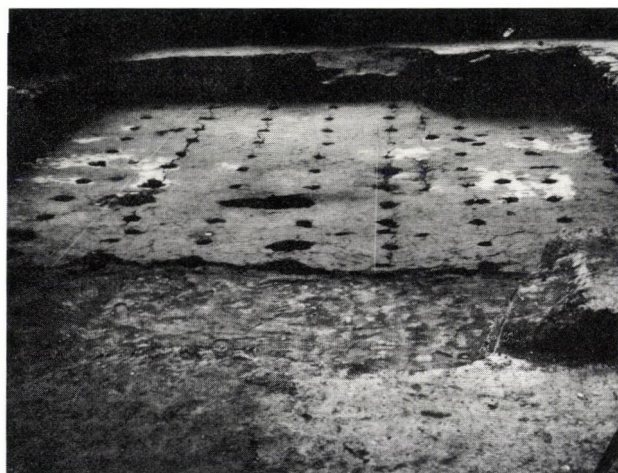
zökhöz hasonlóan félig földbe ázott kemence ez is. Égetőtérben, a rostélyon beomlott téglák feküdtek. Az égetőtér É-D-i irányban 545 cm, K-Ny-i irányban 510 cm (9–10. kép). A 8–10 cm átmérőjű rostélylyukak száma 11×9. A 36×55×14 cm (nem pontosan azonos) nagyságú rostélytégla keskenyebb szélén van a rostélylyuk félköríve. A rostély tapasztása egyrétegű, 3–4 cm vastag, kisebb javításokat a lyukak körül figyeltünk meg. A rostélyon több helyütt hosszanti, É-D-i irányú repedések vannak (11. kép). A kemence 20 cm széles oldalfalai 1 sor, főleg 30×20×10 cm nagyságú, helyenként 45–50×20×10 cm nagyságú,

10. kép. A II. kemence metszetrajza
Abb. 10. Schnitt durch Ofen II

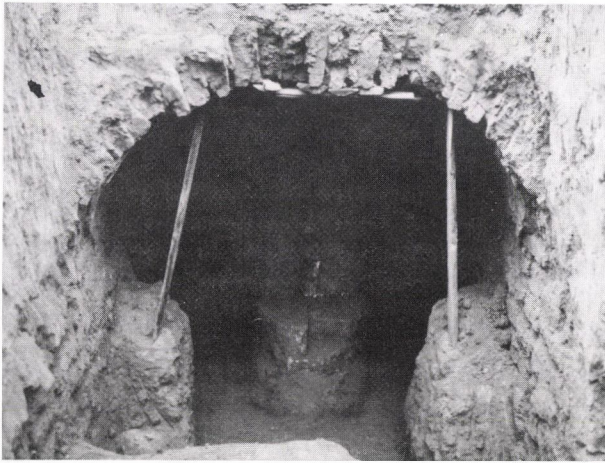
agyagba rakott téglából épültek. A felmenő fal legmagasabban a K-i oldalon maradt meg, itt egy helyen a magassága 70 cm. A kemence DNy-i sarkánál, a D-i falon törést találtunk, ezen a szakaszon az oldalfal a sarokkal együtt, nem tudni milyen okból, benyomódott az égetőtérbe. A faltöréstől K-re a D-i fal mintegy 110 cm-es szakaszán hiányzott a felmenő fal. Lehetséges, hogy a hiányzó falszakasz egy, az égetőtérbe vezető nyílást, bejáratot jelez.

Az alsó tűztér szerkezete az I. kemencéével azonos. Egy középső, a nyílás felőli végén ék alakban végződő pillér választja el a két tűzcsatornát, amelyek 520 cm hosszúak, 75 cm szélesek és 166 cm magasak. A csatornák felső fele üres volt. Alsó felében felül a rostélylyukakon keresztül lehullott apró tégladarabok feküdtek. Alatta cca. 30 cm vastag szürke hamus réteget találtunk, alján, a tapasztott agyagpadlón fekete koromréteg feküdt. A kormos-hamús rétegből rengeteg állatsont és számos edénytöredék került elő. A jól elváló kormos és hamús réteg arra utal, hogy az edénydarabok, ill. állatsontok nem utólagosan, hanem folyamatosan, a használat során kerültek oda. Az alsó tűztér teljes felülete tapasztott volt, a kissé egyenetlen aljzat keményre átégett. A csatornák oldalán

11. kép. A II. kemence rostélya
Abb. 11. Rost vom Ofens II

nyíló, rézsűsen kiképzett melegvezető járatok a padozattól 70–80 cm-re indulnak, átlag 20 cm szélesek. Mindkét oldalon 11 melegvezető járat van, a középső pillér feletti járatok itt is vízszintesek. A melegvezető járatok közötti boltíves tartópillérek 30 cm szélesek. A kemence fűtőnyílása az É-i oldalon van. A fűtőfolyosó 320 cm hosszú, 160 cm széles és 166 cm magas (12. kép). D-i végében, kb. 1 m hosszan megmaradt a boltozat, amelyet a nyílás irányába keskenyedő végű téglából falaztak. A fűtőfolyosó 30 cm széles oldalfalai szintén 1 sor téglából készültek, alja tapasztott.

12. kép. A II. kemence fűtőfolyosójának D-i vége
a megmaradt boltozattal

Abb. 12. S-Ende des Heizganges vom Ofen II mit dem Gewölbe

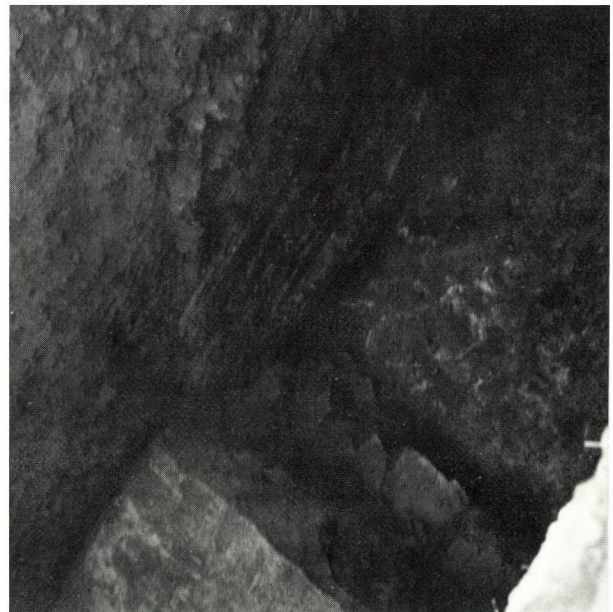
A padló felett 15 cm vastag fekete kormos-faszenes réteg feküdt, amelyből edénytöredékek és állatsontok kerültek elő. A fűtőnyílás teljes szélességében peremes téglák fekszenek egymáson 2 sorban (13. kép), a téglák között kötőanyag nincsen. A fűtőnyílás előtt 70 cm szélességben az előtér vörösre van átégve. Felülete egyenetlen, a vörösre égett agyagon fehér meszes csíkokat, valamint hamut találtunk. Oldalsó szélei kb. 10 cm-rel szélesebbek a fűtőnyílásnál. Ettől a felülettől É-ra, az egyenetlen, agyagos altalajon fekete faszéntörmelék fekszik egészen a betonfalig. Bár itt a helyszűke miatt nem volt módunkban további kutatásra, úgy véljük, hogy a kemencének kiásott hamusgödre nem volt, a használat során felgyülemlett faszenet egyszerűen szétterítették a természetes, lejtős partoldalon.

Az előtér, a fűtőfolyosó és a tűztér eleje között a hamus-faszenes réteg felett sárga agyagos, erősen téglatörmelékes betöltést találtunk. Ugyanilyen a feltöltés a fűtőfolyosón kívül, annak mindkét oldalán. Nyilvánvaló, hogy a kemence bejáratí részét, pontosabban a fűtőfolyosót és a tűztér elejét a használat megszüntetésekor a környező törmelékkel szándékosan betöltték, ugyanúgy, mint az I. kemencénél. A fűtőfolyosó két oldalán felhamozódott téglatörmelékes feltöltés, amelynek kiterjedését nem volt módunkban megállapítani, a használat során kerülhetett oda.

A kemencékben, a bennük talált anyag alapján tetőtéglaikat, imbrexeket, építőtéglákat és fűtőcsöveket égettek. A kemencéket az ásatás befejezésekor nem temettük vissza. Az iparrégészeti műemléknek számító, idegenforgalmi látványosságnak alkalmas kemencéket ideiglenes védőtetővel láttuk el, remélve, hogy OMF-kivitelezésben, Nándori Klára építész-mérnök tervei alapján az állandó védőépület az anyagi háttér biztosítása után elkészülhet.

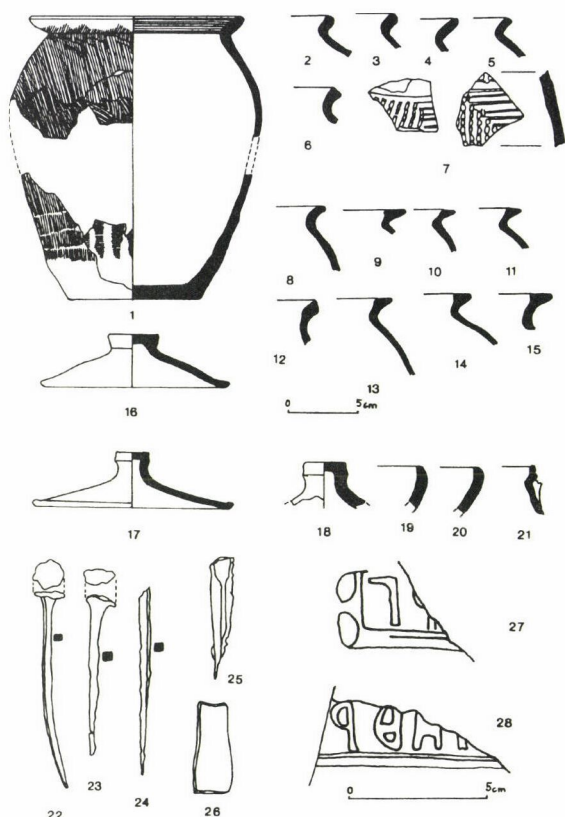
Az I. kemence leletanyaga

1. Fazék, kézzel formált, felülete kézikorongolt. Ívelten kihajló peremének közepén élszegély, alsó felén ujjnyomkodások, a perem belsejében sűrű fésűs dísz. Testét ferde irányú, helyenként kötegekbe rendezett sűrű fésűs dísz borítja. Fésűs kötegdísz található az edény belső oldalán is a talphoz közel, valamint a perem alján. Töredékekből rekonstruálva. M: 20,5 cm; Pá: 15,5 cm; Tá: 9,5 cm; Ltsz.: 91.67.9. (14. kép 1)
2. Fazék, peremtöredék, szürke, szemcsés, ívelten kihajló, ívelt szélű. Á: 4,3 cm; Ltsz.: 91.67.35. (14. kép 4).
3. Fazék, peremtöredék, szürkésfekete, szemcsés, ívelten kihajló, vágott szélű. Á: 6 cm; Ltsz.: 91.67.25. (14. kép 8).
4. Fazék, peremtöredék, feketésszürke, szemcsés, ívelten kihajló, vágott szélű. Á: 4,9 cm; Ltsz.: 91.67.32. (14. kép 3).
5. Fazék, peremtöredék, fekete, szemcsés, ívelten kihajló, vágott szélű. Á: 4,5 cm; Ltsz.: 91.67.19. (14. kép 6).
6. Fazék, peremtöredék, világosszürke, szemcsés, ívelten kihajló, ívelt szélű. Á: 4,6 cm; Ltsz.: 91.67.28. (14. kép 3).
7. Fazék, peremtöredék, fekete, szemcsés, ívelten kihajló, ívelt szélű. Á: 4,2 cm; Ltsz.: 91.67.10. (14. kép 12).
8. Fazék, peremtöredék, szürke, szemcsés, ívelten kihajló, ívelt szélű. Á: 4,7 cm; Ltsz.: 91.67.22.
9. Fazék, peremtöredék, szürke, szemcsés, ívelten kihajló, ívelt szélű. Á: 4,8 cm; Ltsz.: 91.67.24. (14. kép 2).

13. kép. A II. kemence fűtőfolyosójának É-i vége
a nyílásban levő tegulákkal

Abb. 13. N-Abschluß des Heizganges vom Ofen II
mit den Tegulas in der Öffnung

14. kép. Az I. kemence leletanyaga
Abb. 14. Fundmaterial aus Ofen I

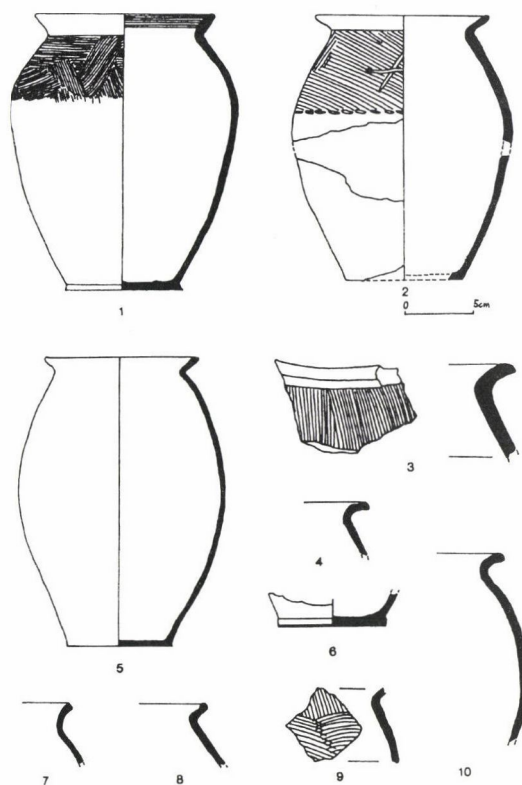
10. Fazék, peremtöredék, feketésszürke, szemcsés, ívelten kihajló, ívelt szélű. Á: 5,2 cm; Ltsz.: 91.67.27.
11. Fazék, peremtöredék, szürke, szemcsés, ívelten kihajló, ívelt szélű. Á: 3,6 cm; Ltsz.: 91.67.29.
12. Fazék, peremtöredék, szürke, szemcsés, ívelten kihajló, ívelt szélű. Á: 4,1 cm; Ltsz.: 91.67.30.
13. Fazék, peremtöredék, szürke, szemcsés, ívelten kihajló, ívelt szélű. Á: 4 cm; Ltsz.: 91.67.33.
14. Fazék, peremtöredék, szürke, szemcsés, ívelten kihajló, ívelt szélű. Á: 3,9 cm; Ltsz.: 91.67.34.
15. Fazék, peremtöredék, szürke, finom homokszemcsés, keskeny vízszintes peremű, az edény vállán egy körbefutó barázda. Á: 9,6 cm; Ltsz.: 91.67.15. (14. kép 14).
16. Fazék, perem és oldaltöredékek, fekete, finom homokszemcsés, keskeny vízszintes peremű. Á: 8,8 cm; Ltsz.: 91.67.16. (14. kép 9).
17. Fazék, peremtöredék, fekete, finom homokszemcsés, keskeny vízszintes peremű. Á: 5,6 cm; Ltsz.: 91.67.17. (14. kép 15).
18. Fazék, peremtöredék, fekete, finom homokszemcsés, keskeny vízszintes peremű. Á: 4,9 cm; Ltsz.: 91.67.18. (14. kép 10)
19. Fazék, peremtöredék, világosszürke, szemcsés, keskeny vízszintes peremű. Á: 6,5 cm; Ltsz.: 91.67.20. (14. kép 13).

20. Fazék, peremtöredék, szürke, szemcsés, keskeny vízszintes peremű. Á: 5 cm; Ltsz.: 91.67.21. (14. kép 11).
21. Fazék, peremtöredék, szürke, szemcsés, keskeny vízszintes peremű. Á: 4,5 cm; Ltsz.: 91.67.26.
22. Fazék, peremtöredék, fekete, homokszemcsés, keskeny vízszintes peremű. Á: 3,5 cm; Ltsz.: 91.67.31.
23. Fazék, oldaltöredékek, szürkésbarna, kavicsos, vízszintes irányú, ill. ferde vagy függőleges irányú, kerekded benyomkodásokkal tagolt barázdák díszítik. 9 db. Ltsz.: 91.67.5,36,52-53. (14. kép 7).
24. Fazék, oldaltöredék, világosszürke, szemcsés, ferde fésűs díszű. Á: 5,6 cm; Ltsz.: 91.67.37.
25. Fazék, oldaltöredék, fekete, kézikorongolt, sűrű ferde fésűs díszű. Á: 4,5 cm; Ltsz.: 91.67.38.
26. Fazék, válltöredék, világosszürke, szemcsés, vízszintes sűrű fésűs díszű. Á: 5,4 cm; Ltsz.: 91.67.4.
27. Fazék, oldaltöredékek, világosszürke, kézikorongolt, sűrű ferde fésűs díszű, ugyanolyan mint a 11. kép 1-es fazékon. 7 db. Ltsz.: 91.67.39.
28. Fazék, oldaltöredék, világosszürke, szemcsés, sűrű, vékony barázdálással. Á: 6,1 cm; Ltsz.: 91.67.56.
29. Fazék, oldaltöredék, világosszürke, szemcsés, díszítetlen. Á: 5,7 cm; Ltsz.: 91.67.12.
30. Fazék vagy bögre oldaltöredékei, fekete, finom homokszemcsés, vékonyfalú. 3 db. Ltsz.: 91.67.7.
31. Fazék, oldaltöredék, barnásszürke, kavicsos, ferde, sekély fésűs dísszel. Á: 5,5 cm; Ltsz.: 91.67.8.
32. Fazék, oldaltöredék, szürke, finom homokszemcsés. Á: 6,3 cm; Ltsz.: 91.67.54.
33. Fazék, oldal-aljtöredék, szürke, szemcsés. Á: 6,7 cm; Ltsz.: 91.67.55.
34. Fazék, aljtöredék, sárgásbarna, finom homokszemcsés. Á: 5,6 cm; Ltsz.: 91.67.6.
35. Fazék, aljtöredék, világosszürke, erősen szemcsés, kissé homorú talpú. Á: 5,5 cm; Ltsz.: 91.67.11.
36. Fazék, aljtöredékek, szürke és barnásszürke színűek, szemcsés anyagúak. 13 db. Ltsz.: 91.67.46.
37. Fedő, fekete, vörösbarna foltos, erősen szemcsés, enyhén felgömbölyödő peremmel, magas, keskeny, enyhén tagolt fogóval. Kiegészített. M: 4 cm; Á: 14,6 cm; Ltsz.: 91.67.3,13. (14. kép 17).
38. Fedő, töredék, szürke, szemcsés, ívelt szélű peremmel. Á: 4,3-4,4 cm; 2 db. Ltsz.: 91.67.14.
39. Fedő, szürke, kavicsos, ívelt szélű peremmel, széles, lapos fogógommbal. Kiegészített. M: 3,7 cm; Á: 13,6 cm; Ltsz.: 91.67.40. (14. kép 16).

40. Fedő, töredék, barnásszürke, kavicsos, vastag falú, enyhén tagolt gombbal. Á: 4,7 cm; Ltsz.: 91.67.42. (14. kép 18).
41. Fedő, töredék, sötétszürke, finom homokszemcsés, lapos, sima fogógombbal. Á: 6,4 cm; Ltsz.: 91.67.57.
42. Fedő, töredék, szürke, kavicsos, ívelt szélű. Á: 5,2 cm; Ltsz.: 91.67.41.
43. Tál (tányér), peremtöredék, fekete, homokszemcsés, behúzott peremű. Á: 4 cm; Ltsz.: 91.67.43. (14. kép 19).
44. Tál (tányér), peremtöredék, fekete, homokszemcsés, behúzott peremű. Á: 4,6 cm; Ltsz.: 91.67.43. (14. kép 20).
45. Korsó, peremtöredék, sárgászörös, finoman iszapolt, szűk nyakú, kettős peremű, perem alól induló fül csonkjával. Á: 4,7 cm; Ltsz.: 91.67.44. (14. kép 21).
46. Korsó, nyaktöredék, szürke, finoman iszapolt, szűk nyakán sűrű hornyolások. Á: 5,2 cm; Ltsz.: 91.67.45.
47. Tegula, töredék, bélyeg töredékével: P F betűkkel, retrográd. Ltsz.: 91.67.59. (14. kép 27).
48. Tegula, töredék, bélyeg töredékével: I A D P betűkkel, retrográd. Ltsz.: 91.67.2. (14. kép 28).
49. Fűtőcső, oldaltöredékek, téglaszínű, az egyikén sűrű fésűs dísz. Á: 15,5 és 16 cm; Ltsz.: 91.67.58.
50. Fenőkő, töredék, sárgásszürke, négyszög átmetsetű. tH: 6,6 cm; Ltsz.: 91.67.51. (14. kép 26).
51. Vastárgy, vaskos, a hegye felé vékonyul, enyhén szegletes testű. H: 9,3 cm; Ltsz.: 91.67.48. (14. kép 25).
52. Vasszeg, kerek fejű, szegletes szára kissé görbült. H: 14 cm; Ltsz.: 91.67.49. (14. kép 22).
53. Vasszeg, feje csonka, szára szegletes, hegye hiányzik. tH: 11,6 cm; Ltsz.: 91.67.50/1. (14. kép 23).
54. Vasszeg, feje hiányzik, szára szegletes. tH: 13,5 cm; Ltsz.: 91.67.50/2. (14. kép 24).
55. Bronzérem, MARCVS AVRELIVS as, BMC 1382. Á: 2,5 cm; Ltsz.: 91.67.1.

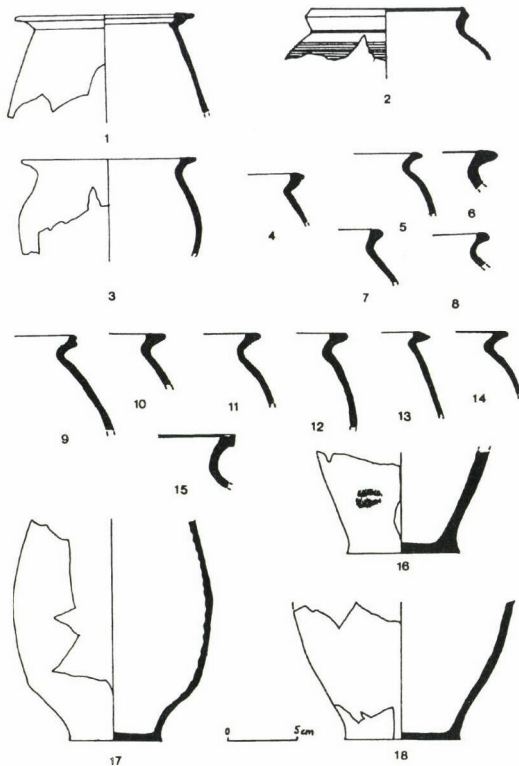
A II. kemence leletanyaga

56. Fazék, feketésszürke, sárga foltos, kavicsos, kézikorongolt, rövid, ívelten kihajló, ívelt szélű peremmel, vállán sekély ferde fésűs dísz, amelyet alul szaggatott, rövid vonal bekarcolások zárnak. A váll fésűs zónájában egy bekarcolt X-jelzés. Rekonstruált. M: 19,4 cm; Pá: 12,5 cm; Ltsz.: 91.68.28. (15. kép 2).
57. Fazék, barnásfekete, homokszemcsés, ívelten kihajló, ívelt szélű peremmel, a perem belső oldalán vékony fésűs dísz. Vállán sűrű, vékony, vízszintes, ill. hullámvonalszerű fésűs dísz. Ragasztott, kiegészített. M: 20,1 cm; Pá: 13 cm; Tá: 8,4 cm; Ltsz.: 91.68.9. (15. kép 1).

15. kép. Edények a II. kemencéből
Abb. 15. Gefäße aus Ofen II

58. Fazék, szürke, kavicsos, kézikorongolt, nagyméretű, ívelten kihajló, ívelt szélű peremmel. Nyaktól lefelé ferde fésűs dísz. 6 db. Ltsz.: 91.68.30. (15. kép 3).
59. Fazék, peremtöredék, fekete, homokszemcsés, ívelten kihajló, vágott szélű peremmel. Á: 10,1 cm; Ltsz.: 91.68.17. (15. kép 7).
60. Fazék, peremtöredék, fekete, homokszemcsés, ívelten kihajló, vágott szélű peremmel. Á: 4,8 cm; Ltsz.: 91.68.27.
61. Fazék, töredékek, szürkésfekete, szemcsés, ívelten kihajló, vágott szélű peremmel, vékony oldallal. 2 db. Á: 7,7–14 cm; Ltsz.: 91.68.12. (16. kép 5).
62. Fazék, peremtöredék, szürkésfekete, szemcsés, kihajló, széles, vízszintes peremmel. Á: 4,9 cm; Ltsz.: 91.68.20. (16. kép 6).
63. Fazék, peremtöredék, szürke, szemcsés, ívelten kihajló, ívelt szélű peremmel. Á: 8,2 cm; Ltsz.: 91.68.16. (15. kép 8).
64. Fazék, peremtöredék, szürke, szemcsés, kihajló, vízszintesre vágott szélű peremmel. Á: 7,6 cm; Ltsz.: 91.68.15. (16. kép 7).
65. Fazék, peremtöredék, szürke, szemcsés, kihajló, ívelt szélű peremmel. Á: 7,5 cm; Ltsz.: 91.68.21.

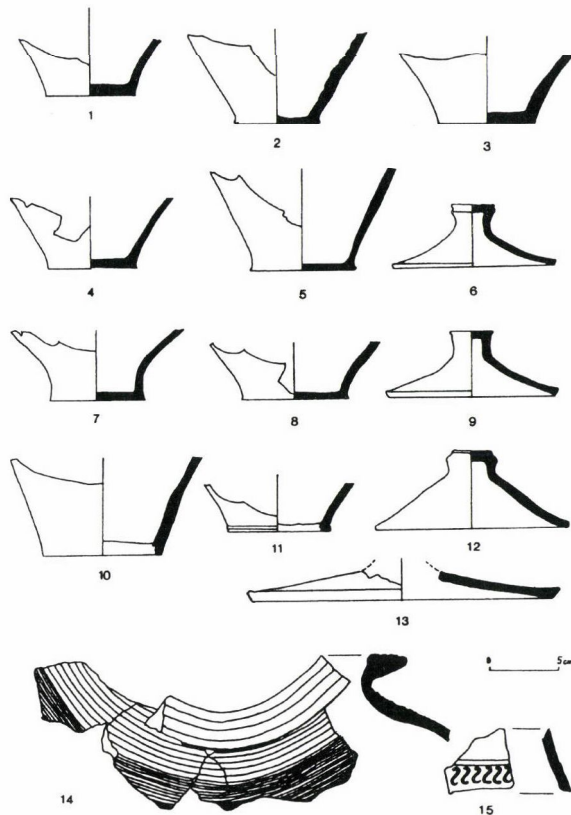

16. kép. Edénytöredékek a II. kemencéből
Abb. 16. Gefäßbruchstücke aus Ofen II

66. Fazék, peremtöredék, szürke, szemcsés, kihajló, megvastagodó, ívelt szélű peremmel. Á: 8,2 cm; Ltsz.: 91.68.19. (16. kép 8).
67. Fazék, peremtöredék, szürke, szemcsés, kihajló, ívelt szélű peremmel. Á: 4,4 cm; Ltsz.: 91.68.25.
68. Fazék, világosszürke, szemcsés, vékony falú, ívelten kihajló, ívelt szélű peremmel. Kiegészített. M: 19,4 cm; Pá: 11 cm; Tá: 7,6 cm; Ltsz.: 91.68.1. (15. kép 5).
69. Fazék, perem és oldaltöredék, világosszürke, homokszemcsés, ívelten kihajló, ívelt szélű peremmel. Á: 15,9 cm; Ltsz.: 91.68.7. (15. kép 10).
70. Fazék, peremtöredék, sárgásbarna, fekete foltos, szemcsés, ívelten kihajló, vágott szélű peremmel, alja talpkorongos. 13 db. Ltsz.: 91.68.29. (15. kép 4, 6).
71. Fazék, peremtöredék, szürkésfekete, homokszemcsés, háromszög átmetszetű peremmel, a perem belsejében hornyolás, vállán barázdálás. Pá: 12,4 cm; Ltsz.: 91.68.2. (16. kép 2).
72. Fazék, perem és oldaltöredékek, fekete, erősen homokszemcsés, kihajló pereme egy barázdával tagolt. 6 db. Ltsz.: 91.68.10. (16. kép 9).
73. Fazék, töredék, világosszürke, erősen homokszemcsés, széles vízszintes peremű, belül hornyolással, oldalfala meredek. Pá: 13,2 cm; Ltsz.: 91.68.3. (16. kép 1).

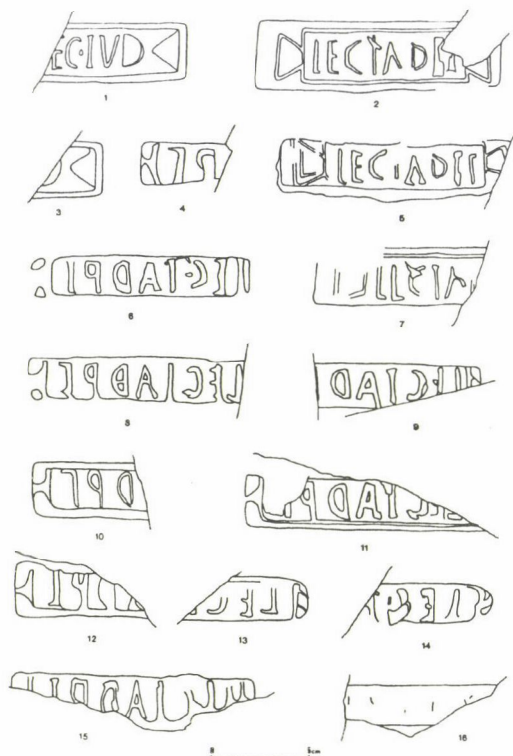
74. Fazék, peremtöredék, szürke, szemcsés, vízszintes peremének belsejében hornyolás. 3 db. Ltsz.: 91.68.4. (16. kép 12).
75. Fazék, peremtöredék, világosszürke, szemcsés, keskeny vízszintes peremének belsejében hornyolás. 3 db. Ltsz.: 91.68.8. (16. kép 3).
76. Fazék, peremtöredék, sötétszürke, szemcsés, széles rézsútos peremének belsejében hornyolás, oldalfala meredek. Á: 11,6 cm; Ltsz.: 91.68.5. (16. kép 13).
77. Fazék, peremtöredék, sötétszürke, erősen homokszemcsés, keskeny vízszintes szélű magas peremének belsejében hornyolás. Á: 8 cm; Ltsz.: 91.68.13. (16. kép 4).
78. Fazék, peremtöredék, sötétszürke, szemcsés, vízszintes peremének belsejében hornyolás. Á: 7 cm; Ltsz.: 91.68.14. (16. kép 10).
79. Fazék, peremtöredék, barnásszürke, erősen szemcsés, vízszintes peremének belsejében hornyolás. Á: 4,7 cm; Ltsz.: 91.68.22. (16. kép 11).
80. Fazék, peremtöredékek, sötétszürke, szemcsés, vízszintes pereműek. 8 db. Ltsz.: 91.68.26.
81. Fazék, peremtöredék, sötétszürke, szemcsés, kihajló, megvastagodó ívelt szélű peremének belsejében sekély hornyolás. 2 db. Á: 12,1–12,5 cm; Ltsz.: 91.68.6. (16. kép 14).
82. Fazék, peremtöredék, szürke, szemcsés, kihajló, megvastagodó, ívelt szélű peremének belsejében hornyolás. Á: 5,9 cm; Ltsz.: 91.68.24.
83. Fazék, peremtöredék, szürke, erősen szemcsés, kihajló, megvastagodó, ívelt szélű peremének belsejében erősen hornyolás. Á: 5,4 cm; Ltsz.: 91.68.23.
84. Fazék, peremtöredék, világosszürke, szemcsés, magas nyakú, kihajló, szegletes peremmel. Á: 9,7 cm; Ltsz.: 91.68.18. (16. kép 15).
85. Fazék, oldaltöredék, fekete, erősen homokszemcsés, vékony falú. Á: 11,1 cm; Ltsz.: 91.68.11.
86. Fazék, oldal-aljtöredék, fekete, erősen homokszemcsés. tM: 15,9 cm; Tá: 7,2 cm; Ltsz.: 91.68.47. (16. kép 17).
87. Fazék, oldaltöredék, szürke, szemcsés. 2 db. Á: 6,4 és 11,6 cm; Ltsz.: 91.68.48.
88. Fazék, válltöredék, szürke, homokszemcsés, ferde fésűs dísszel. Á: 5,4 cm; Ltsz.: 91.68.49. (15. kép 9).
89. Fazék, oldaltöredék, szürke, szemcsés, sekély barázdanyomokkal. Á: 6,4 cm; Ltsz.: 91.68.50.
90. Fazék, oldaltöredék, szürke, szemcsés, kézikorongolt, kívül-belül fésűs dísszel. Á: 4,5 cm; Ltsz.: 91.68.51.
91. Fazék, oldaltöredékek, sötétszürke, szemcsés, sekély barázdálással. 4 db. Ltsz.: 91.68.52.
92. Fazék, oldaltöredékek, világosszürke, szemcsés, sekély barázdálással. 5 db. Ltsz.: 91.68.53.
93. Fazék, aljtöredék, feketésszürke, vörös foltos, szemcsés, kézikorongolt, vastag falú, enyhén kiszé-

- lesedő talppal. Oldalán egy ovális alakú fésűs kötegdísz. Tá: 8,5 cm; Ltsz.: 91.68.42. (16. kép 16).
94. Fazék, aljtöredék, szürke, szemcsés, enyhén kiszélesedő talp. Tá: 8,6 cm; Ltsz.: 91.68.39. (16. kép 18).
95. Fazék, aljtöredék, feketésszürke, szemcsés. Tá: 6,5 cm; Ltsz.: 91.68.41. (17. kép 1).
96. Fazék, aljtöredék, szürke, szemcsés, kissé kiugró talp. Tá: 6,1 cm; Ltsz.: 91.68.31. (17. kép 2).
97. Fazék, aljtöredék, szürke, szemcsés. Tá: 6,9 cm; Ltsz.: 91.68.32. (17. kép 3).
98. Fazék, aljtöredék, szürke, szemcsés. Tá: 6,5 cm; Ltsz.: 91.68.40. (17. kép 4).
99. Fazék, aljtöredék, szürke, szemcsés, kiszélesedő talp. Tá: 7,3 cm; Ltsz.: 91.68.35. (17. kép 5).
100. Fazék, aljtöredék, sötétszürke, szemcsés, az edény oldala alul erősen összeszűkül. Tá: 6,8 cm; Ltsz.: 91.68.33. (17. kép 7).
101. Fazék, aljtöredék, sárgásszürke, fekete foltos, szemcsés, kissé kiszélesedő talp. Tá: 7,4 cm; Ltsz.: 91.68.37. (17. kép 8).
102. Fazék, aljtöredék, barnásszürke, kavicsos, kézikorongolt, meredek aljú. Tá: 8,5 cm; Ltsz.: 91.68.44. (17. kép 10).
103. Fazék, aljtöredék, sötétszürke, szemcsés, talpa enyhén tagolt. Tá: 7,6 cm; Ltsz.: 91.68.38. (17. kép 11).
104. Fedő, szürke, sárgászöld foltos, szemcsés, pereme rézsútós, gombja enyhe hornyolással tagolt. Kiegészített. M: 4,5 cm; Pá: 11,9 cm; Ltsz.: 91.68.54. (17. kép 6).
105. Fedő, szürkésbarna, szemcsés, pereme rézsútós, magas gombja tagolatlan. Kiegészített. M: 4,8 cm; Ltsz.: 91.68.56.; Pá: 12,5 cm (17. kép 9).
106. Fedő, sötétszürke, szemcsés, pereme lekerekített szélű, vastos gombja felül lesarkított. Kiegészített. M: 5,2 cm; Pá: 14 cm; Ltsz.: 91.68.55. (17. kép 12).
107. Fedő, töredék, sötétszürke, szemcsés, rézsútós peremű, nagyméretű, fogója hiányzik. Pá: 22,5 cm; Ltsz.: 91.68.57. (17. kép 13).
108. Fedő, töredék, feketésszürke, szemcsés, ívelt szélű peremmel. Á: 9,3 cm; Ltsz.: 91.68.58.
109. Fedő, töredék, szürke, szemcsés, rézsútós peremmel. Á: 9,8 cm; Ltsz.: 91.68.59.
110. Fedő, töredék, szürke, szemcsés, nagyméretű, rézsútós peremű. 3 db. Ltsz.: 91.68.60.
111. Fedő, töredék, világosszürke, ill. sárgásbarna, szemcsés, rézsútós peremű. 3 db. Ltsz.: 91.68.61.
112. Fedő, töredék, szürkés-sárgásbarna, szemcsés fedőgombok. 2 db. Á: 3–3,4 cm; Ltsz.: 91.68.62.
113. Korsó, töredék, világosszürke, szemcsés, a kihajló peremből induló kerek átmetszetű fül csomkjával. Á: 4,9 cm; Ltsz.: 91.68.63.
114. Hombár, töredékek, barnásszürke, kavicsos, széles-vízszintes barázdált peremmel, nyakán szé-

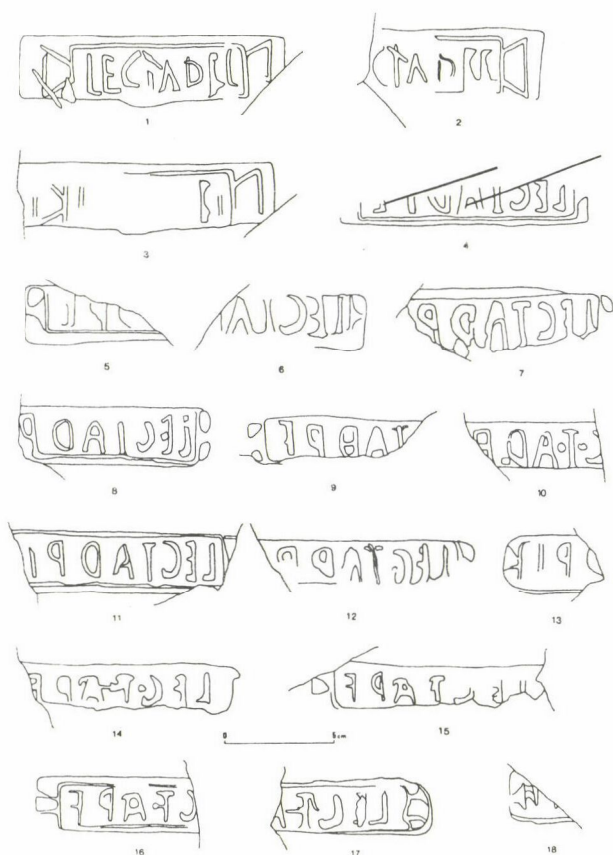

17. kép. Edénytöredékek a II. kemencéből
Abb. 17. Gefäßbruchstücke aus Ofen II

- les, vállán sűrű, vékony barázdákkal. 12 db. Ltsz.: 91.68.66. (17. kép 14).
115. Edény, aljtöredék, sárga, finoman iszapolt, nagyméretű, vastag falú, kívül vörös festés nyomai. Á: 6,8 cm; Ltsz.: 91.68.64.
116. Edény oldaltöredék, barna, finoman iszapolt, vastag falú. Á: 7,6 cm; Ltsz.: 91.68.65.
117. Edény oldaltöredék, sárgásbarna, finoman iszapolt, az edény vállán 1 barázda alatt benyomott, fordított S-minták. Á: 5,9 cm; Ltsz.: 91.68.67. (17. kép 15).
118. Kovakő, barna, pattintott. Á: 3,1 cm; Ltsz.: 91.68.69.
119. Tegula, töredék, L EG•IAD bélyeggel. Ltsz.: 91.68.74. (18. kép 1).
120. Tegula, töredék, LEGIADPF bélyeggel. Ltsz.: 91.68.72. (18. kép 2).
121. Tegula, töredék, D-betű töredékével. Ltsz.: 91.68.75. (18. kép 3).
122. Tegula, töredék, PF-retrográd bélyegtöredékkel. Ltsz.: 91.68.83. (18. kép 4).
123. Tegula, töredék, LEGIADPF bélyeggel. Ltsz.: 91.68.78. (18. kép 5).
124. Tegula, töredék, LEGIADPF retrográd bélyeggel. Ltsz.: 91.68.73. (18. kép 6).
125. Imbrex, töredék, LEGIA[DPF] bélyeggel. Ltsz.: 91.68.84. (18. kép 7).

18. kép. Bélyeges téglák a II. kemencéből
Abb. 18. Gestempelte Ziegel aus Ofen II

19. kép. Bélyeges téglák Dorog-Hosszúrétekről
Abb. 19. Gestempelte Ziegel von Dorog-Hosszúrétek

126. Tegula, töredék, LEGIADPF retrográd bélyeggel. Ltsz.: 91.68.76. (18. kép 8).
127. Tegula, töredék, LEG IAD[PF] retrográd bélyeggel. Ltsz.: 91.68.77. (18. kép 9).
128. Later, töredék, [LEGIA] DPF retrográd bélyeggel. Ltsz.: 91.68.79. (18. kép 10).
129. Tegula, töredék, LEGIADPF retrográd bélyeggel. Ltsz.: 91.68.71. (18. kép 11).
130. Later, töredék, [LEGIA] DPF retrográd bélyeggel. Ltsz.: 91.68.82. (18. kép 12).
131. Tegula, töredék, LEG [IADPF] retrográd bélyeggel. Ltsz.: 91.68.80. (18. kép 13).
132. Tegula, töredék, LEGI [ADPF] bélyeggel. Ltsz.: 91.68.81. (18. kép 14).
133. Tegula, töredék, LEGIADPF retrográd bélyeggel. Ltsz.: 91.68.70. (18. kép 15).
134. Tegula, töredék, olvashatatlan bélyegtöredékkel. Ltsz.: 91.68.85. (18. kép 16).
135. Téglatöredék karcolt négyzethálóval. Ltsz.: 91.68.86.

A kemencék típusa

A dömösi kemencék a belőlük előkerült leg.I.ad.p.f. bélyegestéglák alapján a katonai tégláégető kemencék sorába illeszthetők. Katonai tégláégetőket eddig csak az illető csapattestek táborhelyeiről ismertünk (Vindobona, Brigetio, Aquincum, Progar). A leg.I.ad. téglabélyegek elterjedési területét vizsgálva, az egyes helyeken nagy számban előforduló anyag alapján (Carnuntum, Sopron) már Szilágyi J. felvetette² annak lehetőségét, hogy bizonyos nagy építkezések alkalmával a legionnak legalább egy osztaga a helyszínre volt vezényelve, vagyis a szükséges nagy mennyiségű téglát nem Brigetióból szállították a helyszínre, hanem helyben készítették. Carnuntumban eddig nem került elő tégláégető kemence, a Sopronban feltárt, ill. regisztrált 6–8 tégláégető kemence³ azon túl, hogy bélyeges téglák egyikben sem került elő, típusában sem egyezik az ismert katonai tégláégető kemencékkel. A limesen feltárt katonai tégláégető kemencék⁴ közül szerkezetében csak az aquincumi kemencét ismerjük. Aquincumban, a legiostábortól DNy-ra, a Kiscelli u.–Bécsi út táján feküdt az I. század végétől a IV. századig működő katonai téglavető műhely, ahol több tégláégető kemencét is találtak, de szerkezetileg csak 3 értékelhető.

² Szilágyi J., *Inscriptiones tegularum Pannonicarum*. DissPann Ser. II. No. 1. (Bp., 1933) 20–21.

³ Gömöri J., *Scarbantia fazekastelepe és a város melletti római-kori tégláégető kemencék*. Iparrégészet. Industrial Archaeology II. (Veszprém, 1982) 126–133.

⁴ Összefoglalóan: Lőrincz B., *Tégláégető kemencék Pannoniában*. Brick kilns in Pannonia. Iparrégészet. Égetőkemencék. Industrial Archaeology. Kilns and furnaces. (Sopron, 1980) 77–89.

A Bécsi út 128. sz. alatt kiásott kemence 1967-ben került elő.⁵ Tüztérét egy hosszanti pillér két csatornára osztotta, ez N. Cuomo di Caprio téглаégető tipológiája II/c típusának felel meg,⁶ a kemence kora a II–III. század. 1970-ben, a Bécsi út 124. sz. alatt feltárt,⁷ az előzőnél kisebb méretű kemence tüztérét nem egy új hosszanti pillér, hanem 4, középen 1 sorban elhelyezkedő pillér osztja két egyenlő részre. Korát nem ismerjük, szerkezete az előző kemencetípus variációjának fogható fel. A 3. kemence 1975-ben, a Bécsi út 122. sz. alatt került elő.⁸ Ez is a két tűzcsatornás típusúhoz tartozott, egy itt talált bélyegestégla alapján a IV. századból származik.

Vindobonában eddig két kemence került elő,⁹ ezek közül a jobb állapotban fennmaradt, Steingasse 15. sz. alatt talált kemence az aquincumi legiós téглаégető kemencék típusához tartozott. Brigetioiban is két kemence került feltárássra 1934-ben,¹⁰ ezekről azonban csak felülnézeti rajz maradt ránk, így csak feltételezhető, hogy szintén ehhez a típusúhoz tartozott. Ugyancsak feltételezen sorolható ehhez a típusúhoz a Progarban feltárt kemence, ahol C L F P (Classis Flavia Pannonica) bélyeges téglák kerültek elő.

Az eddig feltárt és szerkezetében is ismert kemencék alapján úgy tűnik, hogy Pannóniában a két tűzcsatornás kemencetípust kifejezetten a katonai téглаégetőkben alkalmazták és ezt a Dömösön kiásott kemencék is megerősítik.

A kemencék kora a leletanyag alapján

A téглаégető kemencékben ritkán kerül elő keltezésként leletanyag, ezért a kemencék korát általában a környező edényégető műhelyek, vagy villákhoz tartozó téглаégető kemencék esetén a villák anyaga alapján szokták megállapítani.

Dömösön az a szerencsés körülmény állt fenn, hogy az I. kemence épen maradt rostélyrészén olyan keltezésként lelet is előkerült, amely a kemence megszűnésének idejére szolgáltat adatot, a II. kemence fűtőcsatornáiban felgyülemlett edénytöredékek vizsgálata pedig – ha nem is teljes pontossággal – a kemence használati korának meghatározását teszi lehetővé. A

leletanyag a bronzérmek, néhány kronológiai besorolásra alkalmatlan használati tárgyat (vasszegek, fenőkő, tűzkő) kivéve edénytöredékekből, állatsontokból és bélyeges téglákból áll. A kerámiaanyag meglehetősen egységes, egy finoman iszapolt sárga korszó peremtöredékén, egy sárga, vörös festésű, vastagfalú nagy edény aljtöredékén, valamint egy kelta edénytöredékén (17. kép 15) kívül fekete vagy szürke színű, kavicsos vagy homokszemcsés anyagú kisebb-nagyobb fazekakból és fedőkből áll. A fazekak technikailag és formailag is két nagy csoportra oszthatók. Technikailag kézzel formált-kézikorongolt, ill. korongolt fazekak különíthetők el. Formailag – a peremek alapján – három, az alábbiaktól eltérő peremformát (16. kép 2, 9, 15) kivéve két nagy csoportra oszthatók. Az első csoportba az ívelten kihajló, ívelt vagy vágott szélű peremű fazekak tartoznak. Ezek között van kézzel formált-kézikorongolt és korongolt edény, díszítésük leggyakrabban fésűs dísz. (14. kép 1–6, 8, 12; 15. kép 1–10; 16. kép 5, 8, 16; 17. kép 10; valamint Kat. 8–14, 24, 27, 31, 60, 65, 67, 88, 90, 102.) Feltételezhetően a 14. kép 7-es, díszített oldaltöredékek is ehhez a típusúhoz tartoznak.

A 14. kép 1-es számú edény testét a legalsó kb. 3 cm-es részt kivéve sűrű fésűs dísz borítja, sőt a díszítés a fésűs díszű perem aljára is felnyúlik. A vállrész ferde irányú fésülései a nyak alatt ferdén benyomott vonalaktól indulnak, a hasi részen a fésülés kis ferde vagy függőleges irányú kötegekbe rendeződik, alul pedig különálló, rövid, vízszintes sorokba. Ez utóbbival egy magasságban az edény belső oldalán függőleges sávokba rendezett, de vízszintes irányú fésülés látható. A dömösihez hasonló, kis kötegekbe rendezett fésűs oldalú fazéktöredékeket Carnuntumból¹¹ ismerünk, ezek Grünwald szerint I. századiak, ill. nem későbbiek a II. század közepénél. A nyakrész kis ferde vonalaktól induló kötegdíszzeit I. századi Ny-pannoniai (Poetovio, Carnuntum, Eisenstadt) urnákon¹³ figyelhetjük meg, de a mi edényünkön a lefutó kötegek már nem különállóak, hanem összefolynak. A perem belső oldalának fésülése valószínűleg a II. századra jellemző, példaként említhetjük az adonyi,¹⁴ carnuntumi¹⁵ és

⁵ Parragi Gy., Koracsászárkori fazekasműhely Óbudán. ArchÉrt, 98 (1971) 63; Lőrincz, i. m. 82–84.

⁶ Cuomo di Caprio, N., Updrought pottery kilns and tile kilns in Italy in pre-Roman and Roman times. Acta Praehistorica et Archaeologica, 9–10 (1978–79) 23.

⁷ Parragi Gy., A Bécsi úti ásatások újabb eredményei. BpR, 24 (1976) 163–169; Bende Cs., A Bécsi úti római kori kemence szerkezete. BpR, 24 (1976) 171–172; Lőrincz, i. m. 84.

⁸ Parragi Gy., Az aquincumi katonaváros kerámia- és téглаégető műhelye. Íparrégészet. Égetőkemencék. Industrial Archaeology. Kilns and furnaces. (Sopron, 1980) 96–97.

⁹ Harl, O., FÖ 15 (1976) 295; Lőrincz, i. m. 78.

¹⁰ Paulovics I., Újabb kutatás a brigetioi (szőnyi) római táborban és annak környékén. ArchÉrt, 47 (1934) 139; Lőrincz, i. m. 78.

¹¹ Dimitrijević, D., Osječki Zbornik, 12 (1969) 119; Lőrincz, i. m. 89.

¹² Grünwald, M., Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum (Grabungen, 1968–1974) RLiÖ 29 (Wien, 1979) 55, Taf. 43, 11.

¹³ Bónis É., A császárkori edényművesség termékei Pannóniában. I. A korai császárkori anyaga. DissPann Ser. II. No. 20. (Bp., 1942) I/5 és III/1. típus.

¹⁴ Barkóczi L.–Bónis É., Das frühromische Lager und Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). Acta ArchHung, 4 (1954) Abb. 18/15, 20/22, 22/8, 23/28, 27/15.

¹⁵ Grünwald, i. m. Taf. 43, 10.

a balácai pince anyagából¹⁶ származó darabokat. Belső oldalán fésűs díszű, a II. század 1. feléből származó fazekat Nagy T. említi Aquincumból.¹⁷ A 14. kép 1-es edény töredékei az I. kemence rostélyá feletti betöltésből származnak. Ugyanitt kerültek elő a Kat. 24–27. és 31. számú fésűs díszű oldaltöredékek. A 27. számú darabnak a színe, anyaga, a fésülés módja teljesen azonos az előző darabéval, bizonyos, hogy egy műhely anyagából származnak. A 14. kép 7-es oldaltöredékek díszítésmódja szokatlan a provinciális leletanyagban, hozzá hasonló darabot nem ismerünk. Az előzőekkel egy helyen került elő.

A 15. kép 1-es edény íveltlen kihajló peremének belső oldalán sűrű vízszintes fésülés van, az edény oldalát csak a vállon borítja vízszintes, ferde, ill. hullámvonalaszerűen behúzott sűrű fésűs dísz. Hasonló peremformájú, fésűs díszű edényt nem ismerünk, a hullámvonal alakú íves fésűsdísz távoli párhuzamaként az I. században gyártott ún. auerbergi típusú fazekat¹⁸ említhetjük. A dömösi fazék darabjai a II. kemence tűzcsatornáiból kerültek elő. A 15. kép 2-es, előzőhöz hasonló formájú, de durvább kivitelű fazéknak ugyancsak a vállán helyezkedik el a díszítés. A fésűs dísz balról-jobbra futó, ill. ellentétes irányú vonalakból áll. A fésűs sávot körömmel benyomott, szaggatott vonaldísz zárja. A fésűs mezőben egy karcolt X-alakú jel látható, talán mesterjelzés lehet? A fésűsdísz-körömmel bemélyített szaggatott vonaldísz kombinációt egy teljes felületén fésűs díszű albertfalvai, II. század végére keltezett fazéknál¹⁹ találjuk meg, amelynek vízszintes sorokba rendezett fésűs díszre a 14. kép 1-es edény alsó részének fésűs soraira is emlékeztet. Edényünk a II. kemence tűzcsatornáiból került elő és ugyanitt találtuk a 15. kép 3-as nagy fazék, valamint a kisebb méretű fazekakhoz tartozó 15. kép 9-es és a Kat. 90. számú fésűs díszű oldaltöredékeket is.

Az íveltlen kihajló, ívelt (lekerekített) vagy vágott szélű peremforma a legegyszerűbb és egyszerűsített a legősibb fazékformához tartozik, testük tojásdad, az edény alja egyenesre vágott. Az edényeken lévő fésűs dísz kelta hagyományokon alapul, Pannonia egész területén megtalálható az I–II. századi telep és temetők anyagában. A függőleges, ferde, esetleg ívelt irányú vagy kisebb-nagyobb kötegekbe rendezett fésűs dísz gyakorta párosul egyéb díszítéssel is, mint a hullámvonal, az egy sorba benyomott kerekded vagy rovátkolt ferde pálcadísz, az ujjbenyomkodásos bordaléc stb. A fésűs-hullámvonalas díszítés többnyire korongolt, rézsütös-bordázott peremű urnákon, fazekakon jelentkezik, és bár a kora császárkori leletanyagban mindenütt jelen van, mégis elsősorban Pannonia ÉNy-i részeire (Carnuntum, Sopron, Szombathely) jellemző.²⁰ A díszítés másik csoportja leggyakrabban olyan kézzel formált-kézikorongolt edényeken található, amelyeket eddig DNy-²¹ és K-Pannoniából²² ismerünk. Mint a fésűs dísz, úgy az ezzel párosuló vagy önállóan megjelenő egyéb díszítés is az őslakosság különböző csoportjai által kialakított edényművesség hagyatéka. A fésűs kerámiát helyi műhelyek készítették az I–II. században, nagyobb tömegű előfordulásuk a markomann háborúig figyelhető meg, de II. század végi–III. század elejére keltezett leletanyagban is előfordul.²³ A dömösi anyagban az íveltlen kihajló peremű fazekak között gyakori a díszítetlen fazék is, bár a 15. kép 5. és 10. darabot kivéve, a csak perem-váll részről álló töredékeknél ezt nem állíthatjuk biztosan. Az egyszerű, díszítetlen fazék jellegtelensége miatt nem alkalmas keltezésre, minden korai (ill. késői) telep anyagában előfordul.

A fazekak másik csoportját a vízszintesen kiszélesedő, háromszög vagy szív alakú keresztmetszetű fazekak alkotják. (14. kép 9–11, 13–15., 16. kép 1, 3–8, 10–14). Az ilyen típusú urnák, ill. fazekak-bögrék nagy számban fordulnak elő Savaria korai temetői-

A fazekak másik csoportját a vízszintesen kiszélesedő, háromszög vagy szív alakú keresztmetszetű fazekak alkotják. (14. kép 9–11, 13–15., 16. kép 1, 3–8, 10–14). Az ilyen típusú urnák, ill. fazekak-bögrék nagy számban fordulnak elő Savaria korai temetői-

²⁰ Bónis, i. m. 11, IV/1–3. típus; Mócsy A., Korárormai sírok Szombathelyről. ArchÉrt, 81 (1954) 8/1–2, 15, 17/5, 19/1, 23/1, 33/2, 37/3, 43, 45/2, 47/1, 60/1; Buócz T., Korárormai sírok a szombathelyi Rumi úton. ArchÉrt, 88 (1961) XI/1, XXVIII/1, XXX/1, XXXI/1; Medgyes M., Leletmentések Savaria É-i temetőjében (1970–75). Savaria 11–12 (1977–1978) III/1, VI/1, XI/1, XIII/4, XVI/1, XVII/2, XVIII/1.

²¹ Barkóczi-Bónis, i. m. Taf. LIX, 6–7; Bónis É., Mesterjegyes urnák egy DNy-pannoniai fazekasműhelyből. FA, 14 (1962) VI. t. 1–7.

²² Pátka: Barkóczi-Bónis, i. m. Taf. LIX, 5; Bónis É., A Noricum – pannoni halomsíros temetkezés korhatározásának kérdése. A Fejér megyei tumulusok jellegzetes emlékegyháza. ArchÉrt, 102 (1975) 1. kép 2, 2. kép 1; Nagylók: Barkóczi-Bónis, i. m. Taf. LIX, 4; Adony: Barkóczi-Bónis, i. m. Abb. 18/15, 20, 22, 24, 23/28, 27/18., Taf. XLVI, 13, XLVIII, 1–3, XLIX, 13, LVI 2, 5, LVII, 1; Balatonaliga: Barkóczi-Bónis, i. m. Taf. LX, 9–10; Bicsérd: Barkóczi L., Császárkori edényégető telep Bicsérd. FA, 8 (1956) 22. ábra 7, 9, 24. ábra 2, 5, 8, Taf. XVIII, 6, XXI, 2–5, 12; Tokod: Horváth I.–H. Kelemen M.–Torma I., Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Esztergom és a dorogi járás. (Bp., 1979) 33. t. 11, 13–16, 18–19, 23–24; Balatonfűzfő: Kelemen M., Római kori fazekaskemencék Balatonfűzfőn. VMMK, 15 (1980) VI. t. 8; Inota: Palágyi S., Die römischen Hügelgräber von Inota. ARegia, 19 (1981) Taf. V, 3; Baláca: Palágyi, 28. ábra 5, 9–11, 29. ábra 2–6.

²³ Barkóczi-Bónis, i. m. 150, összefoglalás a K-pannoniai elterjedésről; Nagy, BpR, 21 (1964) 45–47.

¹⁶ Palágyi S., Egyéb kerámia. In: Bíróné Sey K.–Gabler D.–Gáspár D.–H. Kelemen M.–K. Palágyi S.–Maróti É.–Regenye J.–Ritoók Á.–Szabó K.–Vörös I., A balácai villagazdaság főépületének pincéje. Balácai Közlemények II. 1992, 28. ábra 5., 29. ábra 2–3, 6.

¹⁷ Nagy T., Perióduskutatások az aquincumi polgárváros területén. BpR, 21 (1964) 19, 45. kép 4.

¹⁸ Grünwald, i. m. 53–54, Taf. 41, 7, 9, 11.

¹⁹ Nagy T., Az albertfalvai eraviszkusz telep emlékegyháza. Anth III (1949) 51, 2 kép 3=3. kép 4.

ben,²⁴ telepeken Carnuntumban,²⁵ Adonyban,²⁶ szinte tömegesen jelennek meg a Hadrianus-kortól legkésőbb a III. század elejéig keltezhető balácai pince anyagában.²⁷ A brigetioi fazekakat²⁸ a katonai fazekasműhely állította elő a II. század 2. felében. Az edények teste lehet gömbölyded, tojás alakú, a nyak alatt meredek és alul kissé kiszélesedő, többnyire díszítetlenek, ill. egy részüknél a nyakon barázdaköteg díszítést találunk vagy 1–2 barázdát az edény hasán. Az edények, a peremük belső oldalán lévő, fedő illesztésre alkalmas hornyolás szerint konyhai főző, ill. tárolóedények voltak. A sima vagy párhuzamos hornyolásokkal tagolt vízszintes perem és a fésűs dísz együttes alkalmazása a vastagfalú nagy tárolóedényeken, a hombárokra jelentkezik. A késő kelta korban megjelenő hombárformát tipikus római kivitelben egész Pannonia területén gyártották helyi műhelyek az I–II. században, bár III. századi használata sem zárható ki.²⁹ Dömösön az egyetlen hombár (17. kép 14) töredékeit a II. kemence fűtőfolyosójának sárga agyagos-téglatörmelékese betömésében találtuk.

A fazekakhoz különböző méretű fedők tartoztak (14. kép 16–18, 17. kép 6, 9, 12–13). Lapított kúp alakúak, keskeny, ferdén vágott vagy lekerekített szélek, gombjuk egyszerű sima vagy jobb fogást biztosítva középen kissé kiszélesedik. Általános II. századi formák, Balácán nagy tömegben³⁰ kerültek elő.

A két, szürke szemcsés anyagú, enyhén ívelt oldalú, behajló, elvékonyodó peremélű tál-tányér (14. kép 19–20) típusa sárga, vörös festésű finomabb vagy szürke szemcsés kivitelben gyakorta előfordul II. századi telepek és temetők anyagában.³¹ A dömösi dara-

bok az I. kemence fűtőfolyosójának betöméséből származnak. ugyanitt került elő a 14. kép 21. számú sárga, vörös festésű, kettős peremű korsótöredék. Párhuzamait az aquincumi gázgyári fazekastelep II. század 1. felébe tartozó, korai periódusában,³² a Bécsi úti temető anyagában³³ és a brigetioi katonaváros fazekastelepeinek a Hadrianus–Antoniusok korában gyártott darabjai között³⁴ találjuk meg.

A kemencékből előkerült kerámiaanyag az I. század végétől a II. század végéig–III. század elejéig használt edények típusaihoz tartoznak. Nincs köztük egyetlen olyan töredék sem, amely ennél későbbi időszakra biztosan keltezhető lenne, de olyan sem, amely a II. századon belül árnyaltabb korhatározást tenne lehetővé. Az I. kemence rostélyáról előkerült kerámiát jelen esetben Marcus Aurelius 169/170. évi verete³⁵ keltezi. Bizonyos, hogy az égetőkemencék rostélyát használtuk ideje alatt állandóan tisztán tartották és nyilván különösen figyelték a rostélylyukak átjárhatóságára. A téglák és edénytöredékekkel, földdel eltömődött rostélyfelület tehát csakis a használat megszűnése után keletkezhetett. Az égetőkemencék használati tartama legfeljebb 20–30 évre becsülhető. Ez esetünkben azt jelenti, hogy az I. kemencét kb. 140–170 között használhatták, így a benne talált anyagot Antoninus Pius–Marcus Aurelius korára határozhatjuk meg. Kérdés, hogy a két kemence egy időben vagy egymást váltva működött-e? A kerámiaanyag nem választható el két külön időszakra, a kemencék szerkezete, építésmódja, a kissé eltérő méreteket kivéve, azonos. Egyidejű építés esetén feltételezhető azonban, hogy a két kemence azonos téglákból készült és méreteiben is megegyező. Az eltérő méretek az építésnél használt más-más téglaméretekből adódnak, a különbség különösen a rostélytégla méreténél és elhelyezési módjánál szembeötlő. Az I. kemence rostélyát szürkésbarna feltöltődési réteg fedte, a leletek közvetlenül a rostélyon feküdtek. Az égetőtér falai a DK-i sarkot kivéve, csaknem teljesen hiányoztak és a rostély egy részét is elbontva találtuk. A II. kemence rostélyán egyetlen lelet sem került elő, a rostélyt kizárólag a részben ledőlt oldal-falak téglái fedték. A két rostély állapota közötti különbségből arra gondolhatunk, hogy a hosszabb ideig használt, kétszer tapasztott rostélyú I. kemence volt a korábbi, amiből az is következik, hogy a II. kemencét valószínűleg a markomann háborúk befejezése utáni években használhatták, amikor az újjáépítéshez újra nagy mennyiségű téglára volt szükség. A két kemence időrendjéhez a bélyeges téglák nem nyújtottak segít-

²⁴ Bónis, i. m. V/4. típus; Mócsy, ArchÉrt, 81 (1954) 22, 31/1, 38/2, 62/1; Buócz, ArchÉrt, 88 (1961) XXII/1, XXIII/1, XXVI/1; Buócz T., A Kertész utcai római temető. Savaria, I (1963) II/1, XVIII/1; Medgyes, Savaria, 11–12 (1977–78) I/1, 3, II/1, VI/11, VIII/1, IX/3, X/2–3, XII/2, XIII/1–2, XVII/1, 3, XIX/1, XX/1.

²⁵ Grünwald, i. m. Taf. 49, 5, 8–9.

²⁶ Barkóczi–Bónis, i. m. Abb. 20/19, 23/23.

²⁷ Palágyi, Balácsa 32. ábra 1–28, 33. ábra 1–24, 34. ábra 8–14, 19–20, 35. ábra 1–5.

²⁸ Bónis É., Edényraktár a brigetioi katonaváros fazekastelepe. FA, 27 (1976) 78, 5. ábra 1–4 = 8. ábra 3–6.

²⁹ Barkóczi–Bónis, i. m. 151; Gabler, D., Römische Strassenstation von Sárvár. ComAH, 1991, 74.

³⁰ Palágyi, Balácsa 41–42. ábra.

³¹ Bónis, i. m. XXII/1–2. típus; Barkóczi–Bónis, i. m. Abb. 25/34, 27/32; Barkóczi, FA, 8 (1956) 24. ábra 6–7; Bónis, É., Römerzeitliche Gräber in Halimba, FA, 12 (1960) 94, Abb. 25, 1; Póczy, K., Die Töpferwerkstätten von Aquincum. Acta ArchHung 7 (1956) Abb. 6, 2, 8, 12, 10, 3; Kiss Á., A mezőszilasi császárkori tumulusok. ArchÉrt, 84 (1957) I/6, III/4, VI/3, 6, VII/4, VIII/14; Buócz, Savaria I (1963) 139, III/3, VI/14; Szőnyi E., A győri Kálvária utcai római temető hamvasztásos sírjai. Arrabona, 15 (1973) 25, 37, XIII. t. 7; Szőnyi E., A győri Kálvária utcai római temető csontvázai sírjai. Arrabona, 16 (1974) VI. t. 3, VII. t. 4; Bónis, FA, 27 (1976) 4. ábra 1–8; Gabler D., A dunai limes I–II. századi történetének néhány kérdése. ArchÉrt, 104 (1977) 163; Grünwald, i. m. Taf. 24, 39–40; Topál, J., The southern cemetery of Matrica (Százhalombatta–Dunafüred) FontesArchHung, 1981, 16/2, 67/10–12, 69/2, 74/2, 100/3, 120/2, 6, 131/4, 170/3, 207/2, 213/5; Palágyi, Balácsa 44–45. ábra.

³² Kuzsinszky B., A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. BpR, 11 (1932) 338, 346. kép 1.

³³ Bónis É., A Bécsi úti korarómai temető agyagedényei. AntH (1947) I. t. 1.

³⁴ Bónis É., A brigetioi katonaváros fazekas telepei. FA, 26 (1975) 82, 84, 6. ábra 1–8.

³⁵ Az érem meghatározásáért Lányi Verának tartozom köszönettel.

séget, mivel egyrészt a pannoniai bélyeges téglák biztos kronológiai besorolása még nem készült el.³⁶ Különösen nehéz az időrend megállapítása az olyan legrőke esetében, amely hosszú időn át egy helyben állomásozott. Másrészt nem biztos, hogy a II. kemencében előkerült bélyeges téglák típusokkal csakis a II. kemencében égettek téglákat. Ugyanis a II. kemencénél felhasználhatták tömítésre az I. kemence törmelékét is.

A 18 db bélyeges téglák közül 2 db az I. kemencéből, 16 db a II. kemencéből származik. A bélyegek között nincs két teljesen egyforma darab, amelyről azt lehetne állítani, hogy azonos bélyegzővel készült. A bélyegeket, töredékességük ellenére, bizonyos típusokba lehet sorolni.

1. 18. kép 1, 3 = szabályos téglalap, kettős kereteléssel. A belső kereten belül háromszög alak, a betűk közül jellegzetes a tömör D, a LEG szó után interpunctio, a 18. kép 1-es szerint az A-betű fordított, vízszintes szára nincsen.
2. 18. kép 2, 5, 7 = nagyméretű, téglalap alakú, kettős keretelésű, a belső keret tabula ansata. Jellegzetes a P-betű íves részének nyitottsága, szárának megvastagodása alul, az A betű vízszintes szára hiányzik, az I-es szám felső szára mindig ferde.
3. 14. kép 27–28 és 18. kép 4, 6, 8, 10–12. = téglalap alakú, egyes vagy kettős keretelésű, szélein íves fülek. Minden darab retrográd feliratú, de a betűformák között eltérések vannak. A 14. kép 28-as és a 18. kép 8-as darabon jellegzetes a D-betű osztása egy vízszintes vonallal.
4. 18. kép 9, 15. = egy téglalap alakú kerettel, a keret alul hiányos jobb alsó széle elkeskenyedik és valószínűleg ívesen zárul, retrográd feliratú.
5. 18. kép 13–14. = lekerekített, ívelt szélű kettős keretelés, a belső keret csak nyomokban észlelhető, egy vagy két íves vonallal kapcsolódik a külső kerethez. A 18. kép 14-es bélyeg betűi elnagyoltak, retrográd feliratú.

Az olvashatatlan 18. kép 16-os bélyeg a 3. vagy 4. típushoz tartozhatott.

Áttekintve a közölt Leg.I.ad. bélyeges téglákat,³⁷ megállapíthatjuk, hogy az 1. bélyegtípus sehol nem fordul elő, a 2. típus egyetlen helyen, Dorog-Hosszú-

réték lelőhelyen.³⁸ Retrográd bélyegeket több helyről ismerünk. A Szilágyi I.t.31,32,60g bélyegek (Szőny, Leányvár, Győr, Magyaróvár, Carnuntum) formailag³⁹ nem egyeznek bélyegeinkkel és hiányzik belőlük a PF jelző is. A PF jelzős, Szilágyi III.t.63b,66,71,77 (Szőny, Leányvár) bélyegek közül a 63b egészen más típus,⁴⁰ a 71-esnek a keretelése más, a 66. és 77. bélyegtípus viszont nagyon közel áll a dömösi bélyegekhez. Tekintve, hogy a dömösi bélyegek helyben készültek és nem valószínű, hogy a Brigetióban és Leányváron előkerült bélyegek Dömösről származnának, itt csupán azonos korokról, ill. a brigetioi műhely hatásáról lehet szó.

A dorogi bélyeges téglák anyag átvizsgálásakor⁴¹ további egyezéseket is találtunk a dömösi anyaggal, ezért szükségesnek tartjuk az onnan származó 18 db bélyeg közzétételét (19. kép 1–18). A 19. kép 1–3. számú bélyegek mind a keretforma, mind a betűtípusok tekintetében megegyeznek a dömösi 2. típusú bélyegekkal, sőt, amennyiben a 19. kép 2-es bélyeg PF betűinek sérüléséről (a frissen benyomott bélyeghez valami hozzáérhetett és a betűket kissé szétlapította) eltekintünk, a dömösi 18. kép 2-es és dorogi 19. kép 2-es bélyeg azonos bélyegzőtől is származhat.

A 19. kép 4–6, 8, 9, 11. számú bélyegek a dömösi 3. típusú bélyegekhez sorolhatók, itt is minden bélyeg más-más bélyegzőtől származik. A dömösi 14. kép 28-as és 18. kép 8-as bélyeg osztott D betűje itt a 19. kép 9-es bélyegben fordul elő. A 19. kép 7, 12 a dömösi 4. típusú, a 19. kép 14–17. bélyegek az 5. típusúval azonosíthatók. A valamivel épebb dorogi bélyegek alapján az 5. bélyegtípus jellegzetessége az I-es szám formája, az A-betűn levő kis íves rész, a D-betű hiányzik, betűi elnagyoltak. A 19. kép 14-es bélyeggel nagyon közeli rokon egy valószínűleg Szőnyből származó, Szilágyi I.t.16-os bélyeg, ez azonban nem retrográd, a dorogi bélyeg alapján a csonka szőnyi bélyeg a PF jelzős bélyegek közé tartható. A 19. kép 10. bélyegnek Dömösön nincs megfelelője.

A fentiek alapján leszögezhetjük, hogy a dorogi bélyeges téglák nagy valószínűséggel a dömösi téglavetőből kerültek ki. A téglákat minden bizonnyal másodlagos felhasználásban alkalmazták a késő római épületnél, amely alatt egyéb II–III. századi leletanyag is előkerült.

³⁶ Pannonia Régészeti Kézikönyve (Bp., 1990) 85–86.

³⁷ Szilágyi, i. m. 5–22, I. t. 1–32, II. t. 33–56, III. t. 57–87, IV. t. 88–108; Lőrincz B., A mosonmagyaróvári Hansági Múzeum bélyeges téglái – Die Ziegelstempel des Hansági-Museums von Mosonmagyaróvár. ARegia, 18 (1980) 265–279; Lőrincz, B., Pannonische Ziegelstempel III: Limesstrecke Ad Flexum–Ad Mures. RDolig II: 9 (1981) 17–18.

³⁸ Thomas, E. B., Römische Villen in Pannonien. (Bp., 1964). 239, Abb. 124; Lőrincz, B., Pannonische Ziegelstempel und die militärischen Territorien. Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies. (Exeter 1989) 246, Nr. 10.

³⁹ Lőrincz, ARegia, 18 (1980) 274, Kat. 9/5, Taf. I, 4.

⁴⁰ Lőrincz, ARegia, 18 (1980) 274, Kat. 9/2, Taf. I, 1.

⁴¹ Az anyag publikálásának lehetőségét Soproni Sándornak köszönöm.

A Leg.I.ad. bélyeges téglái a Brigetio–Dömös közötti limeszakaszon eddig további 4 helyen kerültek elő:

1. Nyergesújfalu–Papírgyári földek; II. századi őrtorony, 3 db LEG.I.AD bélyeges téglá. ⁴²

2. Esztergom–Bánomi dűlő: a CIL közlése szerint ⁴³ az itteni szőlőben két, LEG.I.AD és LEG.I.ADI bélyeges téglá került elő, ezek elvesztek. Az esztergomi régi gyűjteményi anyagban van egy lelőhely nélkül beletárolt, de LEG.I.A.PF bélyegű téglá, ⁴⁴ mely nagy valószínűséggel szintén esztergomi lelet. A Bánomi dűlőben Solva egyik késő római temetője fekszik, ⁴⁵ de ideig felnyúlt a nagobbbrészt Szentgyörgymező területén volt kora római hamvasztásos temető ⁴⁶ is. Lehetséges, hogy a bélyeges téglák a korai temetőből származnak.

3. Pilismarót–Basaharc: 3. őrtorony, 1 db LEG I A... bélyeges téglá a II. század elejére keltezhető II. faőrtorony fossájából. ⁴⁷

4. Visegrád–Lepence: II. századi kő őrtorony. ⁴⁸ A még közöletlen bélyeges téglákat módomban volt megtekinteni.

A nyergesújfalui, esztergomi, pilismaróti és visegrádi téglák az eltérő bélyeg típusuk szerint nem lehetnek egykorúak a dömösi téglákkal, nagy valószínűséggel a kemencéknél korábbiak, talán a Traianus-kori limesépítkezéssel állhatnak kapcsolatban. A Leg.I.adiutrix-hoz ebben a térségben feliratos kövek is kapcsolódnak: Esztergom – RIU 3,772,782,792,794 és egy újabb, közöletlen sírkő Visegrád – 3,817 (bizonytalan, MIL LEG[I]AD) A feliratos anyag legjelentősebb darabja az az esztergomi feliratos tábla (RIU 772), amelyet C. Julius Commodus Orfitianus legatus legionis-nak állított a Leg.I.ad.A kő Orfitianus cursus honoruma szerint a 151–154-es évekre keltezhető ⁴⁹ és feltételezhetően a legio egy nagyobb építkezését örökölte meg. Az eddigi adatok alapján nem látszik valószínűtlennek az a feltételezés, hogy a II. század során, a Traianus–Antoninus Pius korában kiépített limes itteni szakaszán elsősorban a Leg.I.ad. építőtevékenységével számolhatunk. Az auxiliarius táborokat (Odiavum–Crumerum–Solva–Cirpi) és őrtornyokat összekötő limesút is a II. században, az erődítményekkel egy időben, vagy közvetlenül azokat megelőzően épült meg, nem különben a limes-

útból Tát határában leágazó, Tokod–Dorog–Piliscsév–Pilisszántó–Aquincum irányú diagonális út. Ez utóbbi út mentén, attól mintegy 150–200 m-re állt az a római épület Dorogon, ahol a bélyeges téglák előkerültek. A dömösi téglavetőből származó téglák feltétlenül valamilyen katonai építkezés alkalmával kerülhettek Dorogra, ezért feltételezhető, hogy a késő római villa helyén korábban a Leg.I.ad.-nak egy ún. utánpótlási bázisa volt, amelynek szükségességét a hosszú útszakasz és a térségben végzett építkezések indokolták. Ez utóbbi építkezések összekapcsolhatók a dunai limes auxiliarius táborainak, ill. a védelmi vonal állandósításának Antoninus Pius idején megkezdődő és Marcus Aurelius–Commodus-korban befejeződő nagy átépítési munkálataival. ⁵⁰

Az építkezésekhez szükséges téglanyagot akár víziúton is szállíthatták volna Brigetióból, mint ahogy a dömösi téglavető létesítéséig, nyilván így is történt. Amennyiben a Superior K-i szélén végzett munkálatokhoz gazdaságosabb volt egy téglavetőt helyben felépíteni, meg kell vizsgálnunk, hogy a hely kiválasztása miért éppen Dömösre esett. A Duna mentén számos helyen található téglakészítésre alkalmas agyag, utalhatunk itt a XIX–XX. században létesített nyergesújfalusi, Esztergom-kislévai, Pilismarót-basaharci téglagyárakra. A Brigetióban állomásozó legio bélyeges téglái Visegrádtól K-re a limesen három helyen kerültek elő, Aquincumban, ⁵¹ Camponában ⁵² és Vetus Salinán, ⁵³ a bélyegek a 214 utáni időszakra keltezhetők. Feltűnő, hogy a közeli Cirpi táborában egyetlen darabot sem találtak. Ez a körülmény mindenesetre megerősíteni látszik, hogy a dömösi helykiválasztást csak egy nagyobb itteni építkezés indokolhatta.

A korábban Visegrád–Dömös területén kiásott vagy csak regisztrált római objektumok ismeretében úgy tűnt, hogy a pannoniai limes talán legtöbbet kutatott részén minden katonai tábor helyét ismerjük már. Az 1980-as évek jelentős felfedezései közé tartozott a Visegrád–Gizellamajornál megtalált késő római erőd, ⁵⁴ amelynek helyén korábban csak egy őrtornyot tételeztek fel. ⁵⁵ A dunai vízmű építkezések kapcsán Visegrád községtől DNy-ra, a jelenlegi megyehatár közelében, több római településrészlet is feltárássra került. A késő római erődön kívül egy kb. 150–240 közé keltezhető

⁴² Soproni, S., Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre (Bp., 1978) 96, 8. jegyzet; MRT, 5, 15/1.1h.

⁴³ CIL, III. 11345 a–b.

⁴⁴ Ltsz.: EBM 55.1803.1.

⁴⁵ MRT, 5, 8/66–67. lh.

⁴⁶ H. Kelemen M., Adatok Esztergom koracsászárkori település történetéhez. Komárom megye története I. (Komárom, 1988) 176–181.

⁴⁷ Soproni S., Pilismarót–Basaharc, 3. és 4. sz. római őrtorony. Dunai Régészeti Híradó I. 1979, 27.

⁴⁸ Gróf P.–Gróh D., ArchÉrt, 117 (1990) 126.

⁴⁹ Lőrincz, B., AUB Sectio Classica, 2 (1974) 59.

⁵⁰ Gabler, ArchÉrt, 104 (1977) 171–173.

⁵¹ Nagy L., Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. (Bp., 1931) 42, 25. kép; Szilágyi, i. m. 19,35d.

⁵² Járdányi–Paulovics I., Nagytétényi kutatások. RFüz, 3 (1957) 35.

⁵³ Bánki, Zs., Heiligtum des Juppiter Dolichenus in Vetus Salina. ARegia, 19 (1982) 100, Abb. 4. (a téglabélyegeket Lőrincz B. ismertette.)

⁵⁴ Gróf P.–Gróh D., Előzetes jelentés a Visegrád–gizellamajori római erőd feltárájáról. Vorläufiger Bericht über die Freilegung der römischen Festung von Visegrad-Gizellamajor. ComAH 1991, 85–95.

⁵⁵ Soproni S., Der spätrömische Limes... 51.

hamvasztásos temető 107 sírját,⁵⁶ egy II. századi kő őrtornyot,⁵⁷ több kemencét, ill. egyéb településmaradványt⁵⁸ találtak. Mivel Dömös területén a Tófenék dűlőben levő II. századi őrtornyon⁵⁹ kívül korai objektumot nem ismerünk, logikusnak látszik, hogy a Gizellamajortól Ny-ra, mintegy 1000–1200 m-re fekvő tégláégető kemencéket is a visegrádi lelőhelyekkel kapcsoljuk össze.

A fenti lelőhelyek ismeretében a következő megállapításokat tehetjük:

1. A II–III. századi hamvasztásos temető, amely lehet egy nagyobb temetőnek csak részlete, nem tartozhatott a II. században épült őrtornyhoz, sem a sírszámok alapján, sem azért, mert az őrtornyok körül temetők nem létesültek. Nem gondolhatunk kizárólagosan polgári település temetőjére sem, mivel ilyenek a védelmi vonalon a korai időben nem voltak.
2. A késő római erőd területén, a II–III. században Solvában állomásozó cohors I Ulpia Pannoniorum több bélyeges téglája⁶⁰ került elő. A mintegy 270-ig létező cohors téglái csak annyiban kapcsolódnak a IV. században épült erődhöz, amennyiben másodlagos felhasználásban a helyszínen talált téglákat beépítették egy fűtőcsatornába. A pontosabban nem keltezhető téglák a II–III. század folyamán kerültek ide egy olyan építkezés során, amelyben a cohors is részt vett.
3. A késő római erőd területén, a D-i épületszárny D/III-as helyiségének D-i fala előtt előkerült egy

DK–ÉNy-i irányú kis falszakasz,⁶¹ amely az É–D-i tájolású erőd falaival nincs kapcsolatban.

4. Ugyanezen falszakasz ÉNy-i végében, a falat borító paticsomladékban egy kopott, ezüst Marcus Aurelius-érmet⁶² találtak. Az erőd építésénél korábbi még két érem, egy Vespasianus vagy Titus dupondius (pontos előkerülési helyét nem közölték) és egy kopott bronz Traianus-érem, amely az erőd-től D-re, ill. K-re feltárt kemencék egyikéből származik.⁶³

Mintegy 2–2,5 km-es körzetben adva van tehát egy II–III. századi temető, falmaradvány, II–III. századi bélyeges téglák, korai érmek, továbbá két katonai tégláégető kemence. Ezek után felvetődik a kérdés, hogy a fenti helyen nem létezhetett-e egy II–III. századi tábor? A tábor lehetőségét a földrajzi fekvés is indokolná. A Solvától cca. 20–22 km-re, Cirpi táborától cca. 10–12 km-re fekvő hely a Duna nagy kanyarulatának nagyjából a közepén fekszik. Stratégiai jelentőségére a késő római erőd ismertetésénél már rámutattak.⁶⁴ A túldult lakó barbárok állandó támadási lehetőségének kitett határszakaszon nagyobb számú katonaságra volt szükség a II–III. században is, mint amennyit az eddig ismert katonai objektumok biztosíthattak.

A Leg.I.ad. dömösi téglavetője révén felmerülő kérdésekre a Gizellamajor területén végzendő további ásások remélhetőleg feleletet adhatnak majd.

H. Kelemen Márta

DIE ZIEGELEI DER LEGIO I. ADIUTRIX IN DÖMÖS

Auszug

1987–1988 wurden zwei römische Ziegelöfen im Zentrum der Gemeinde Dömös, in der Böschung über dem ABC-Lebensmittelgeschäft freigelegt.

Der Ofen I wurde in die nach Norden, der Donau zu abfallende lehmige Uferwand, halb in die Erde eingetieft gebaut. Sein Brennraum beträgt 620×544 cm, die 30 cm breiten Seitenwände wurden aus in Lehm gesetzten Ziegeln gemauert. Die aufstrebende Mauer ist in der Nähe der SO-Ecke 57 cm hoch über dem Rost stehen geblieben. Die in den Brennraum führende Öffnung ließ sich an den sonst ziemlich abgetragenen Mauern nicht mehr beobachten. Der Rost kam an der W- und N-Seite in einem mangelhaften Zustand vor. Ungestörte römische Schichte sind bloß im SO-Viertel bzw. in der O-Hälfte des Brennraums erhalten

geblieben. Der Rost wurde in zwei Schichten verschmiert, die obere ist 2–3 cm, die untere 4–5 cm dick, darüber befinden sich 13×10 Rostlöcher mit 8–12 cm Durchmesser. Die Abmessungen der Rostziegel betragen 30×44–48×14 cm. Der untere Heizraum wird von einem längsseitigen, mittleren Pfeiler in zwei Teile geteilt. Der Pfeiler ist 65 cm breit, mit einer keilförmigen Endung. Die Abmessungen der beiden Heizkanäle sind: H: 166 cm, L: 600 cm, B: 90–100 cm. Sie sind an ihrer gesamten Oberfläche lehmverschmiert. Im W-Kanal stießen wir auf eine neuzeitliche Füllung, der O-Kanal war hingegen ungestört, mit bräunlich-schwarzer Füllung, mit der Ausnahme der Fläche neben den ersten beiden heizluftführenden Gängen, wo eine gelbe lehmige Einfüllung mit Ziegelschutt zu bemer-

⁵⁶ Gróf P.–Gróh D., ArchÉrt, 114–115 (1987–1988) 264; RFüz Ser. 1. No. 41 (1988) 41.

⁵⁷ Gróf P.–Gróh D., ArchÉrt, 117 (1990) 126.

⁵⁸ Gróf P.–Gróh D., ArchÉrt, 117 (1990) 126; ArchÉrt, 118 (1991) 125.

⁵⁹ Soproni, S., Der spätrömische Limes... 48; MRT, 5, 6/10.1h.

⁶⁰ Gróf–Gróh, i. m. 88, 90.

⁶¹ Gróf–Gróh, i. m. 91.

⁶² Uo.

⁶³ Gróf–Gróh, i. m. 91. és 8. jegyzet.

⁶⁴ Gróf–Gróh, i. m. 91–92.

ken war. Auf dem Boden des Kanals lag eine 8–9 cm dicke Aschenschicht, worunter sich Ruß befand. Die sich an den Seiten der Kanäle öffnenden, schräg ausgestalteten Heizluftgänge lagen in einer Tiefe von 98–113 cm, sie waren im Durchschnitt 20 cm breit. Es gab insgesamt 13 Gänge, genauso viele wie über dem mittleren Tragpfeiler, diese waren aber waagrecht, 130 cm hoch über dem Boden. Die bogenförmigen Tragpfeiler zwischen den Gängen sind 30–32 cm breit. Der größte Teil des in der Achse des Ofens laufenden, sich nach Norden zu öffnenden Heizkanals mit einer Breite von 150 cm ist zerstört, nur der Gewölbeansatz blieb erhalten. Seine Füllung bestand aus gelblichrotem, lehmigem Ziegelschutt, auf dem Boden mit einer Schicht aus Asche und Ruß. Die abweichende Farbe der Einfüllungen des O-Feuerkanals und des Heizkanals ergab sich daraus, daß der Heizkanal bzw. der Vorderteil des Feuerraums mit dem während der Benutzung angehäuften Ziegelschutt und umliegenden gelben Lehm – gleichzeitig mit dem Auflassen des Ofens – absichtlich zugeschüttet wurde.

Der Ofen II liegt ca. 4 m weit von der O-Mauer des Ofens I. In seinem Brennraum, auf dem Rost lagen eingestürzte Ziegel. Der Brennraum mißt 545×510 cm. Die Zahl der Rostlöcher mit Durchmesser von 8–10 cm beträgt 11×9. Die Größe der Rostziegel mißt 36×55×14 cm (sie sind nicht immer gleich). Der Rost wurde einschichtig verschmiert, er ist 3–4 cm dick, mit länglichen, N-S verlaufenden Spalten. Die 20 cm dicken Seitenmauer des Ofens wurden aus in einer Reihe in Lehm gesetzten Ziegeln verschiedener Größe errichtet. Die aufstrebende Mauer blieb an einer Stelle der O-Seite 70 cm hoch stehen. Bei der SW-Ecke stießen wir an der S-Mauer auf einen Bruch, hier wurden die Seitenmauer und die Ecke des Ofens aus irgendeinem unbekannten Grund in den Brennraum hineingedrückt. Östlich dieses Mauerbruchs, an einem ca. 110 cm langen Abschnitt der S-Mauer fehlt das aufstrebende Mauerwerk, was vielleicht auf eine Öffnung hinweist. Im unteren Feuerraum sind die Heizkanäle (L: 520 cm, B: 75 cm, H: 166 cm) durch einen mittleren, von der Öffnung her keilförmig zulaufenden Pfeiler voneinander getrennt. Die obere Hälfte der Kanäle war leer, in der unteren lagen winzige Ziegelbruchstücke, darunter eine ca. 30 cm dicke aschehaltige Schicht, unter der sich auf dem verschmierten Lehm Boden eine Rußschicht befand. Aus der Ruß-Asche-Schicht kamen sehr viele Tierknochen und Gefäßbruchstücke zum Vorschein. Die ganze Oberfläche des unteren Feuerraums war verschmiert. Die 11 heizluftführenden Gänge lagen in einer Höhe von 70–80 cm über dem Boden, ihre durchschnittliche Breite betrug 20 cm. Die gewölbten Stützpfiler zwischen den Gängen waren 30 cm breit. Die Heizöffnung (das Heizloch) des Ofens befindet sich an der N-Seite. Etwa 1 m lang am S-Ende des Heizgangs (L: 320 cm, B: 160 cm, H: 166 cm) blieb das Gewölbe erhalten, das mit zur Öffnung hin schmaler werdenden Ziegeln gemauert wurde. Auf seinem verschmierten Boden lag eine 15 cm dicke Rußschicht mit Holzkohlen und Funden. In der vollen Breite der Heizöffnung lagen mit Rand versehene Ziegel in zwei Reihen, ohne Bindemittel übereinander. Vor der Öffnung ist der Vorraum in einer Breite von 70 cm rot durchgebrannt. Seine Oberfläche ist uneben, mit roten und weißen kalkigen Streifen und Asche. Nördlich davon lag schwarzer Holzkohlenschutt auf dem unebenen, lehmigen gewachsenen Boden. Der Ofen hatte keine ausgehobene Aschengrube, die sich während der Benutzung

angehäufte Holzkohle wurde ganz einfach an der natürlichen, abfallenden Uferwand verstreut. Aufgrund der im Vorderteil des Vorraums, des Heizkanals sowie des Feuerraums beobachteten gelben lehmigen Füllung mit Ziegelschutt wurde der Mund des Ofens, ähnlich dem Ofen I, beim Verlassen des Objektes absichtlich zugeschüttet.

Die Öfen von Dömös können anhand der gefundenen gestempelten Ziegel leg.I.ad.p.f. zu den militärischen Ziegelöfen gezählt werden. In Pannonien waren militärische Ziegelbrennereien bisher nur aus den Stationen der betroffenen Truppenkörper bekannt (Vindobona, Brigetio, Aquincum, Progar). Unter den am Limes freigelegten militärischen Ziegelöfen können in ihrer vollkommenen Struktur nur die Öfen von Aquincum gewertet werden. Laut unserer gegenwärtigen Kenntnisse scheint es so, daß der Ofentyp mit zwei Heizkanälen in Pannonien ausgesprochen in den militärischen Ziegelbrennereien benutzt wurde.

Das Fundmaterial der Öfen bestand aus Gefäßbruchstücken, einigen Gebrauchsgegenständen, Tierknochen sowie aus gestempelten Ziegeln, der wichtigste Fund für die Datierung war eine Bronzeprägung von Marcus Aurelius aus dem Jahre 169/170, die aus dem Ofen I ans Tageslicht kam. Die überwiegend aus Töpfen bestehende Keramik gehört technisch zu den handgeformten-handgedrehten bzw. scheibengedrehten Gefäßen, der Form nach entweder zu Töpfen mit bogenförmig ausladendem, gebogenem oder geschnittenem Rand, oft mit Wellenlinien verziert, oder zu solchen mit sich waagrecht ausbreitendem Rand mit dreieck- oder herzförmigem Querschnitt. Außerdem gehören noch Deckel, einige Schlüssel-, Krug- und Speichergefäßfragmente zum Fundmaterial, das vom Ende des 1. bis zum Ende des 2. – Anfang des 3. Jahrhunderts zu datieren ist. Aufgrund der in einem der Rostlöcher von Ofen I gefundenen Münze und der Keramik in der Auffüllung über dem Rost wurde die Gebrauchszeit des Ofens I ca. auf die Zeitspanne zwischen 140–170, auf das Zeitalter des Antoninus Pius – Marcus Aurelius bestimmt. Das Fundmaterial aus Ofen II war ähnlich dem vorigen, sowohl die Baustruktur als auch die Bauweise beider Öfen waren gleich. Eine Abweichung ließ sich bloß in den Abmessungen der Öfen feststellen, sie ergab sich aus den verschiedenen Ziegelgrößen. Unter der Annahme, wonach das Ziegelmaterial im Fall einer gleichzeitigen Bautätigkeit einheitlich sein müßte, weiterhin wegen des Zustands des teilweise schon abgerissenen Rostes von Ofen I halten wir den Ofen I für älter. Den Ofen II hatte man wahrscheinlich erst in den Jahren nach den Markomannenkriegen benutzt, als zum Wiederaufbau eine große Menge von Ziegeln benötigt wurde. Die Stempelziegel aus den Öfen wurden in fünf Gruppen geteilt. 1. Abb. 18, 1, 3; 2. Abb. 18, 2, 5, 7; 3. Abb. 14, 27–28, Abb. 18, 4, 6, 8, 10–12; 4. Abb. 18, 9, 15; 5. Abb. 18, 13–14. Aufgrund der vergleichenden Untersuchung der in Pannonien bisher vorgekommenen Stempelziegel leg.I.ad. mit den Exemplaren von Dömös ist zu folgern, daß die aus der Ziegelbrennerei von Dömös stammenden Ziegel nur an einer einzigen Stelle, und zwar auf dem Gebiet des in der Flur Dorog-Hosszúréték (Lange Wiesen) freigelegten römischen Gebäudes vorkommen. Unter den gestempelten Ziegeln von Dorog (Abb. 19) finden wir Beispiele für alle Dömöser Stempeltypen, sogar Exemplare mit dem gleichen Stempel sind vorhanden.

Gestempelte Ziegel der in Brigetio stationierten leg. I adiutrix kamen bis zum Vorkommen der Öfen auf dem Limesabschnitt zwischen Brigetio und Visegrád an vier

Fundstellen zum Vorschein: in Nyergesújfalu, Esztergom, Pilismarót und Visegrád. Die Ziegel stammen nicht aus Dömös, sie sind wahrscheinlich älter als die Öfen. Anhand des in diesem Raum ans Tageslicht gekommenen inschriftlichen Steinmaterials: Esztergom (RIU3, 772, 782, 792, 794 und ein unpublizierter Grabstein), Visegrád (RIU3, 817) und aufgrund der gestempelten Ziegel ist nicht nur auf die militärische Anwesenheit, sondern auch auf eine bedeutende Bautätigkeit der leg. I. adiutrix schließen. Zu den Bauarbeiten gehörten sowohl der Bau der Limesstraße als auch der von dieser in der Gemarkung von Tát abzweigenden Richtung Tokod–Dorog–Piliscsév–Pilisszántó–Aquincum führenden Diagonalstraße. Aufgrund der gestempelten Ziegel von Dorog ist anzunehmen, daß sich an der Stelle der spätromischen Villa früher eine sog. Nachschubbasis der Legio befunden hat. Die Bautätigkeiten in der Mitte bzw. zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts können mit den zur Zeit des Antoninus Pius begonnenen und unter Marcus Aurelius-Commodus vollendeten großzügigen Umbauarbeiten der Befestigung des Donaulimes in Verbindung gebracht werden.

Nachdem das Material aus der Ziegelbrennerei von Dömös mit der Ausnahme von Dorog nirgendwo zum Vorschein kam, konnte die Wahl des Ortes von Dömös für die Errichtung einer Ziegelbrennerei nur durch eine größere hiesige Bautätigkeit begründet werden. Aus dem Gebiet von Dömös kennen wir – mit Ausnahme eines Wachturmes – kein mit der Ziegelbrennerei im großen und ganzen gleichzeitiges Objekt. Etwa 1000–1200 m östlich der Öfen, wurden in den letzten Jahrzehnten auf dem Gebiet von Visegrád-Gizellamajor eine spätromische Festung und ein Gräberfeld, in Visegrád-Lepence 107 Bestattungen eines in die Jahre 150–240 datierbaren Brandgräberfeldes, einen aus Stein errichteten Wachturm aus dem 2. Jahrhundert sowie Siedlungsspuren freigelegt. Die archäologischen Denkmäler auf dem Areal der spätromischen Festung aus der Zeitspanne vor ihrem Bau, das sich in der Nähe befindende Gräberfeld aus dem 2.–3. Jahrhundert sowie der Fundkomplex der Ziegelöfen von Dömös ermöglichen es, auf dem Gebiet des Fundortes Gizellamajor ein früheres Lager aus dem 2.–3. Jahrhundert anzunehmen.

Márta H. Kelemen

KORA NÉPVÁNDORLÁS KORI TELEPRÉSZLET A TISZAZUGBAN

(Szelevény–Sárga-partoldal)

I. A lelőhelyről¹

A Sárga-partoldal környezetéből kiemelkedő partos határ rész Szelevénytől (Szolnok, ill. Jász-Nagykun-Szolnok megye, kunszentmártoni járás, ill. kerület – 3–3,5 km-re észak-északkeletre, a Pálóczipusza nevű település közvetlen keleti szomszédságában található. A Hármas-Körös légvonalban 2,5 km-re van (1. kép 1–3).

A lelőhely egy 250–300 m hosszú és 150–200 m széles, északkelet-délnyugati irányú, 87–88 m tengerszint fölötti magasságú, 60–80 m hosszan elnyúló mederoldalon található, mely 6–7 m-re emelkedik az egykori mederfenék fölé.

A terület talaja réti csernozjom (mezősegi talajféleség), mely kötöttségét tekintve leginkább középkötöttnek, vályogszerűnek mondható. Minthogy az ún. „szolnoki löszös hát” déli pontjáról van szó, földtani értelemben az alapkőzet infúziós lösz. A délkeleti irányú lejtő nyilván erodálódott, mert a humusz nem több 40–50 cm-nél.²

1990 őszén Szelevény környékén a Magyarország Régészeti Topográfiája lelőhelyei közül az 5–6. századiakat fölkeresve leltem az alábbiakban bemutatandó teleprészre. A növényzettel valamelyest benőtt partfal függőleges megnyesése során egyértelművé vált, hogy egy nem túl mély gepida telepjelenségről, nagy valószínűséggel gödörházzal van szó. Erre utalt az a tény, hogy a keskeny, de horizontálisan is „megfogható” elszíneződés kb. 4 m hosszúságú volt.

A leletmentésre 1990 októberében került sor. Ennek során egy ház részlete került elő, valamint további két objektum (1. gödör és 2. gödör). Az 1. gödör feltja

összemosódott a ház északi szögletével. A beásások földje laza kevert volt, szürkés foltot lehetett megfigyelni a házgödör délkeleti részén, kb. 2×2 m-es területen (2. kép 2). A veremházban a leletek e folt környékén sűrűsödtek.³

II. Az objektumok és a leletek leírása

A telepjelenségek

1. ház (2. kép 3, 4. kép)

A kunyhóalap szabályosnak mondható, négyszög formájú volt, egyenes oldalfalakkal. Keleti sarka szögletesen fordult (ez azzal is magyarázható, hogy itt a padló már csupán 10 cm mélyen húzódott). A ház északi sarkáról semmit sem tudunk mondani az 1. gödör miatt. Az objektum északnyugat-délkeleti irányú (146° és 326° az óramutató járásával egyezően). Méretére vonatkozóan lényegében csak egyetlen adat áll rendelkezésünkre, a szélessége 4 m. Az eredeti járószint egyenetlen. A járószint mélysége a megnyesett felülettől számítva az északnyugati falnál 20–25 cm, a keleti sarokban 10–25 cm.

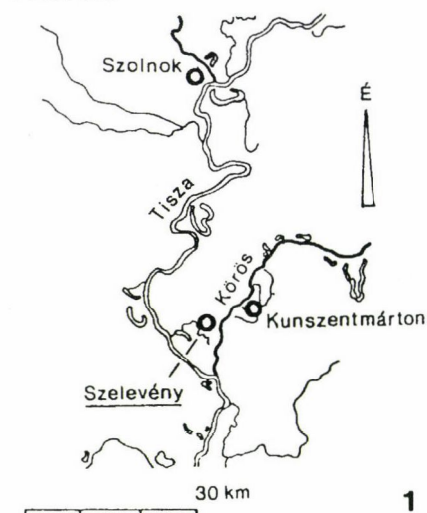
A padló szintje alatt különböző jelenségeket dokumentáltam: egy, a házrészlet délkeleti oldalán elhelyezkedő kb. 1,5 m átmérőjű, félkör alakú és 5 cm mély foltot, két cölöplyukat, közülük az egyik az északkeleti fal felezőpontjától 10 cm-rel beljebb rajzolódott ki. Ovális formájú, 28×22 cm méretű, 55 cm mélységű, egyenes, ill. teknős aljú. Sötétes betöltődésben faszéndarabok is előfordultak. A másik a ház középvonalában, az előbbi jelenségtől kb. 1,5 m-re helyezkedett el. Mérete 44×34 cm. Mélysége 35 cm. Belőle őskori cserép, patics, állatcsont került elő. Egy cölöpsort bontottam ki a kunyhóalap hosszanti középvonalától 30–40 cm-re északnyugatra. Egymástól 30–50 cm távolságra helyezkedtek el. Az egyik csak részben maradt ránk (–12 cm), a többi három kör és ovális alakú volt, 12–24 cm átmérőjű, 6–8 cm mély. Végezetül arról az öt karóhelyszerű nyomról kell említést tenni, amelyek az objektum északi részén figyelhetők meg. A szabályos kerek elszíneződések 4–5 cm mé-

¹ A dolgozat 1993 tavaszán készült. A föltárás leletanyaga rendezett, de leltározatlanul hagyott, a dokumentáció sem kapott jelzetet. Mindezek a szolnoki Damjanich Múzeumban találhatóak. Itt van alkalmam megjegyezni, hogy az 1. házból előkerült egy olyan őskori (újőkori-rézkori-bronzkori?) kőbalta-töredék, amit a korai Meroving-korban esetleg ismét használtak, talán fenőköként. A tárgyat mindeddig nem találtam, csupán helyszíni jegyzeteimben szerepel, az északkeleti cölöplyuk mellett feküdt.

² A Szelevény községre vonatkozó adatokat lásd Botka J.–Soós I.–Szabó I., Szelevény. Adatok Szolnok megye történetéből II. Szerk. Botka J. (Szolnok, 1989) 211–231. A lelőhely természetföldrajzi viszonyaira az alábbi kiadványokból, tanulmányokból merítettem információimat: Az Észak-Alföld atlasza (Magyarország tervezési-gazdasági körzetei: III). Főszerk. Radó S. (Bp., 1974) 6–7. és 13–14.; Borsy Z., FrK, 16/92 (1968) 129–151; Stefanovits P., FrK, 7/83 (1959) 21–43, valamint Bulla B., Magyarország természeti földrajza (Bp., 1964) 340–360.

³ A magyar nyelvű ásatási jelentést lásd Cseh J., RF, 44 (1992) 51–52. Egy rövid cikk Cseh J., Képek egy Kunszentmárton környéki korai Meroving-kori telepásatásról (Gepida leletek Szelevény mellett a Sárga-partoldalon). 2. o. 3. kép, (1992).

1:1 100 000

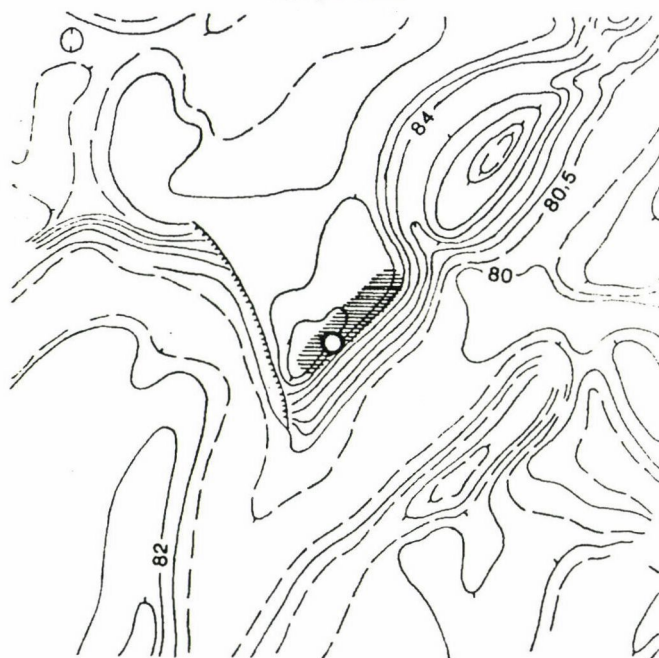
1

1:150 000

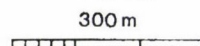

2

SZELEVÉNY
PÁLÓCZIPUSZTA
Sárga-partoldal

1:10 000

3

1. kép. 1: Szelevény: a község topográfiai helyzete a Közép-Tisza-vidéken. – 2: Szelevény-Pálóczipusztá-Sárga-partoldal: a gepida lelőhely. – 3: Szelevény-Pálóczipusztá-Sárga-partoldal: a leletmentő ásátás helye

retűk és 12–14 cm mélyek, keresztmetszetük hengeres vagy kónikus formát mutat.

Összegezve a keleti germán épületalapról nyert adatokat, megállapíthatjuk, hogy az 5–6. században a nagyobb méretűek közé sorolható: 4–4,5 m föltételezett hossza egy 16–18 m² területű építményt enged sejtetni. Szerkezete ágasfás lehetett, (középen) egy kiegészítő szelementartóval.

1. gödör (2. kép 3 és 4. kép)

A telepjelenség ovális formát mutatott (nyugat-keleti hossz tengellyel). Mérete 2,7×1,7–1,8 m volt – körülbelül harmada maradhatott feltáratlan. Két részből tevődött össze, egy rézsűs oldalú, 50–80 cm széles, 20 cm mély beásásból, s egy nagyobb, ugyancsak lépcsős falú 45–75 cm mély gödörből. Hasonló lépcsős-padkás verem került elő például Tiszafüred-Mo-

rotvaparton: úgy tűnik, hogy kora népvándorlás kori, tároló- vagy munkahelyként funkcionáló településjelenségről van szó.⁴ Töltélföldjéből tucatnyi korongolt, szemcsés, szürke és barna cserép, oldal- és aljtöredék, valamint állatcsont (közte égett is), és több mint tíz újkőkori – neolit, késő vaskori – és római kori lelet került elő.

⁴ A Tiszafüred melletti objektumokra lásd Cseh J., A kora-népvándorláskori (gepida) telep. Régészeti ásátások Tiszafüred-Morotvaparton. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 32. Szerk. Tóth L. – Madarasz L. (Szolnok, 1991) 181. 12. ábra és 225. XIX. tábla 2. A kör további láncszemeire Cseh J., Kengyel-Baghy-major-Kengyelpart I. (Képes beszámoló az 1991. évi régészeti feltárásról). Kézirat 1992-ből a Múzeumi számú, 4. kép; uő., Gepida településnyomok a Tisza-Morotva északi régiójában (Beszámoló a kengyel 4–6. századi „Siedlungskammer” egyik pontján végzett ásátásokról). Kézirat (1992) a Zounuk – a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve – következő 8. kötetébe, 6. kép.

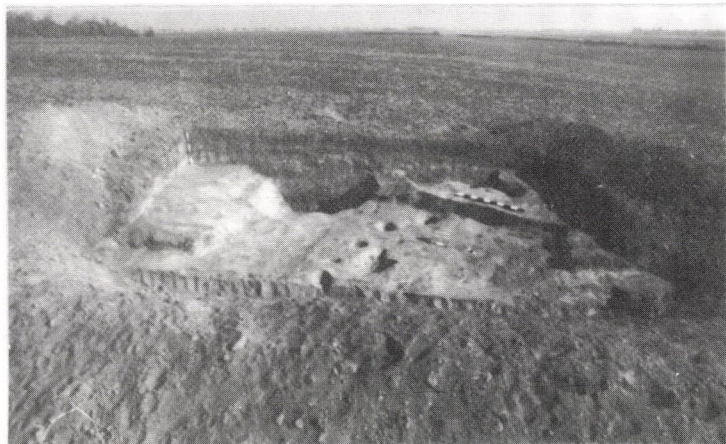
1

2

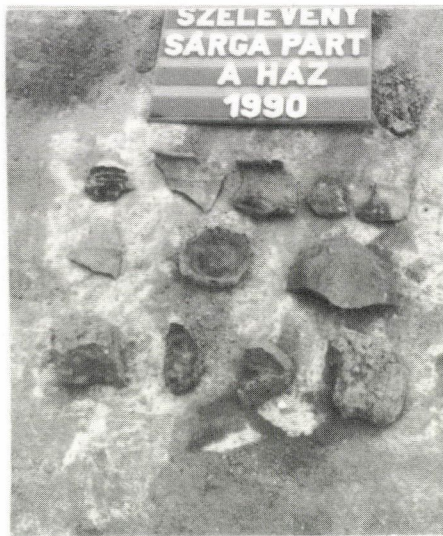
3

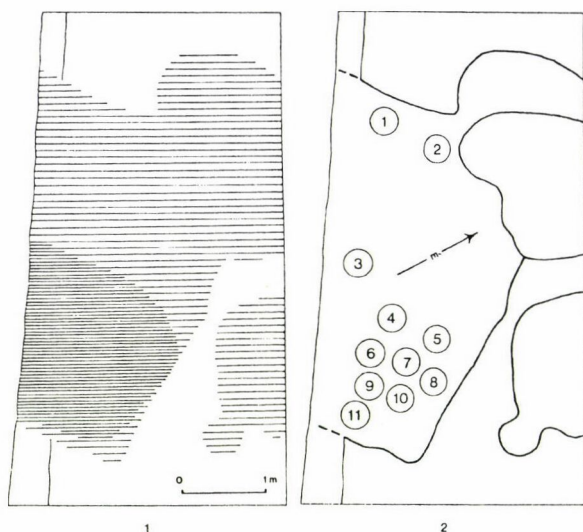
4

5

2. kép. Szelevény-Pálóczipusztá-Sárga-partoldal. 1: A lelőhely dél felől. – 2.1. szelvény (részlet), 1. ház – a régészeti jelenség feltárása. – 3.1. szelvény, 1. ház és 1–2. gödör: az objektumok a kibontás után. – 4: fazekak, füleskorsó és besímitott díszű cserepek töredéke. – 5: fazéktöredékek

3. kép. 1: A telepobjektumok elszíneződése. – 2: az edénytöredékek és más leletek szóródása az 1. ház betöltésében. 1: besimított kerámia; 2: vastárgy; 3: besimított cserépek; 4: vaseszköz; 5: kőeszköz; 6: vastárgy; 7: pecsételt töredék; 8: salakdarabok; 9: malomkő; 10: szövőszék-nehezékek; 11: besimított kerámia

2. gödör (2. kép 3 és 4. kép)

A beásás az 1. háztól alig 20 cm-re, az 1. gödörtől pedig valamivel több mint 40 cm-re bontakozott ki. Hozzávetőleg felét sikerült föltárni. A szabálytalan körvonalú 1,7×0,85 m nagyságú gödört, 45–50 cm átmérőjű kerek beásás metszette a déli részen. A függőleges, ill. rézsűs oldalfalú verem alján további két mélyedést figyeltem meg. Az ovális, 50–70 cm méretű teknők mélysége –25 és –30 cm-es volt. A betöltődésből három gepida, korongolt, érdes tapintású, szürke perem- és oldaltöredék, továbbá három óskori cserép került elő.

A leletek leírása

1. *Bögrétöredék.* Finom, jól iszapolt agyagból, gyorskorongon készült. Színe közepes árnyalatú szürkésbarna. A cserép az edény azon vízszintesen polírozott részéből való, ahol a kónikus nyak erőteljes „lépcső”-vel kapcsolódik a vállhoz. Matt felületen bepecsételt díszítés található. A mintát csúcsán álló rombusz alkotja, három-három bordácskából álló hálós háttérrel. Csak egyetlen ép pecsételést látható, felső vége ennek is kopott. Az ettől balra, jobbra és lefelé elhelyezkedő mintatöredékek arra mutatnak, hogy a díszítés nagyobb felületre terjedhetett ki. A pecsételések nem túlságosan mélyek (a hátoldalon alig látható nyomuk). Mérete 1,8×1,5 cm, falvastagsága 0,3 cm. A pecsételt minta nagysága 0,7–0,8×0,5 cm (5. kép 1). Többek között e lelet alapján keltezhető a sárga-partoldali leletanyag az 520–530 és 560–570 közötti időszakra.

2. *Bögrétöredék* (száj-, nyak- és válltöredék). Finom anyagú, fekete, korongon készült bögre töredéke. A perem kihajló, megvastagított és lekerekített, nyaka enyhén homorú, kónikus. Vízszintes borda után ez a profil folytatódik. Az edény pereme és bordája vízszintesen polírozott. A nyakon függőleges sávok kötegei – melyek a borda alatt is folytatódnak – között függőlegesen kissé „megnyújtott” zezzug vonal két sora figyelhető meg. Ugyanez a motívum a gerinc alatt laposabb. Mérete 5,1×4,7 cm, falvastagsága 0,6–0,4 cm, peremátmérője 8–9 cm (5. kép 2).

3. *Csésze töredéke.* Finom, tiszta agyagból korongolt. Kívül sötétszürke-fekete, belül ennél világosabb, koromfoltos barnásszürke. Nagyobb méretű cserép, a profil középső részéből való. Az egyenes, tronkónikus (a román régészeti szövegekben használatos kifejezés) nyak kétoldalt árkolt, a kifelé enyhén megtörő válltól élesebb borda választja el. A váll horonnyal, kettős kónikusan hajlik át az edény alsó részébe. Díszítése a nyakon függőleges, besimított, míg a vállon hullámos ill. zezzug vonalas (0,4–0,2 cm vastagságú). Egyes helyeken a felület fényezett. Mérete 5,2×4,4 cm, a falvastagság 0,6–0,3 cm, peremátmérője kb. 12 cm (5. kép 3).

4. *Bögre válltöredéke.* Jól iszapolt anyagú, korongolt. A töredék enyhe bordával tagolt (az előbbi a román szakirodalomban a 4. századi nyugati gót edények leírásánál a „*prag*”, azaz „küszöb” jelentésű szóval szerepel). Fölül 2–4 mm széles, függőlegesen futó besimított vonalakkal, alul zezzug mintával díszített. Mérete 3,3×3,3 cm, falvastagsága 0,5–0,4 cm (5. kép 5).

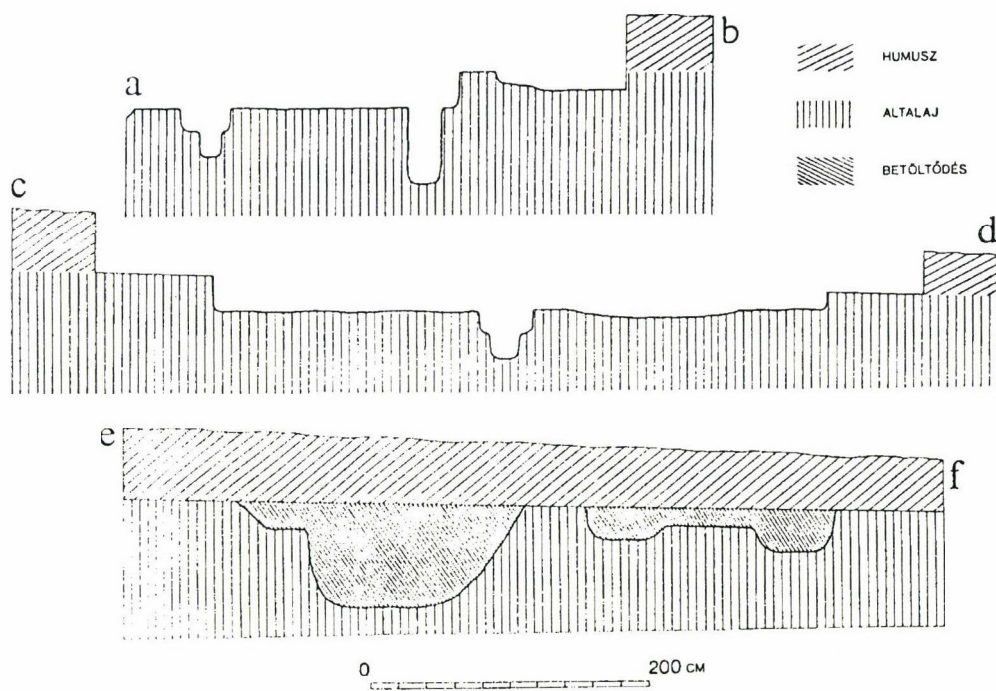
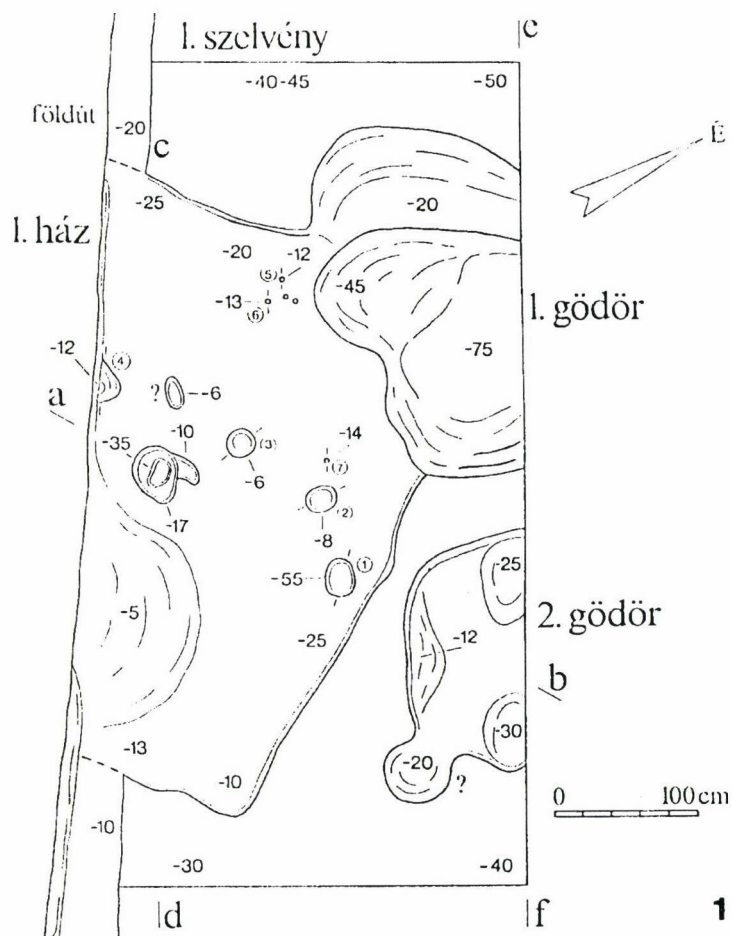
5. *Bögre – vagy csésze – töredéke.* Anyaga finom, jól iszapolt, belül a „gyorskorongolás” nyomaival. A redukciós égetés során sötétszürke, közel fekete színt kapott. Az enyhén homorú vállrész közepén vízszintes bordával tagolt. A besimított díszítés alig észrevehető; fölül függőleges, alul pedig két finom cikcakk vonal húzódik. Mérete 3,2×2,5 cm, falvastagsága: 0,4–0,3 cm (5. kép 6).

6. *Fazéktöredék.* Az agyagot különböző szemcseméretű homokkal soványították. Felülete kívül-belül barnáspiros (a fal magja szürke), rosszul kiégetett. A perem kifelé hajló, duzzadt, legömbölyített. Mérete 4,5×2,6 cm, falvastagsága 0,8–0,6 cm (5. kép 8).

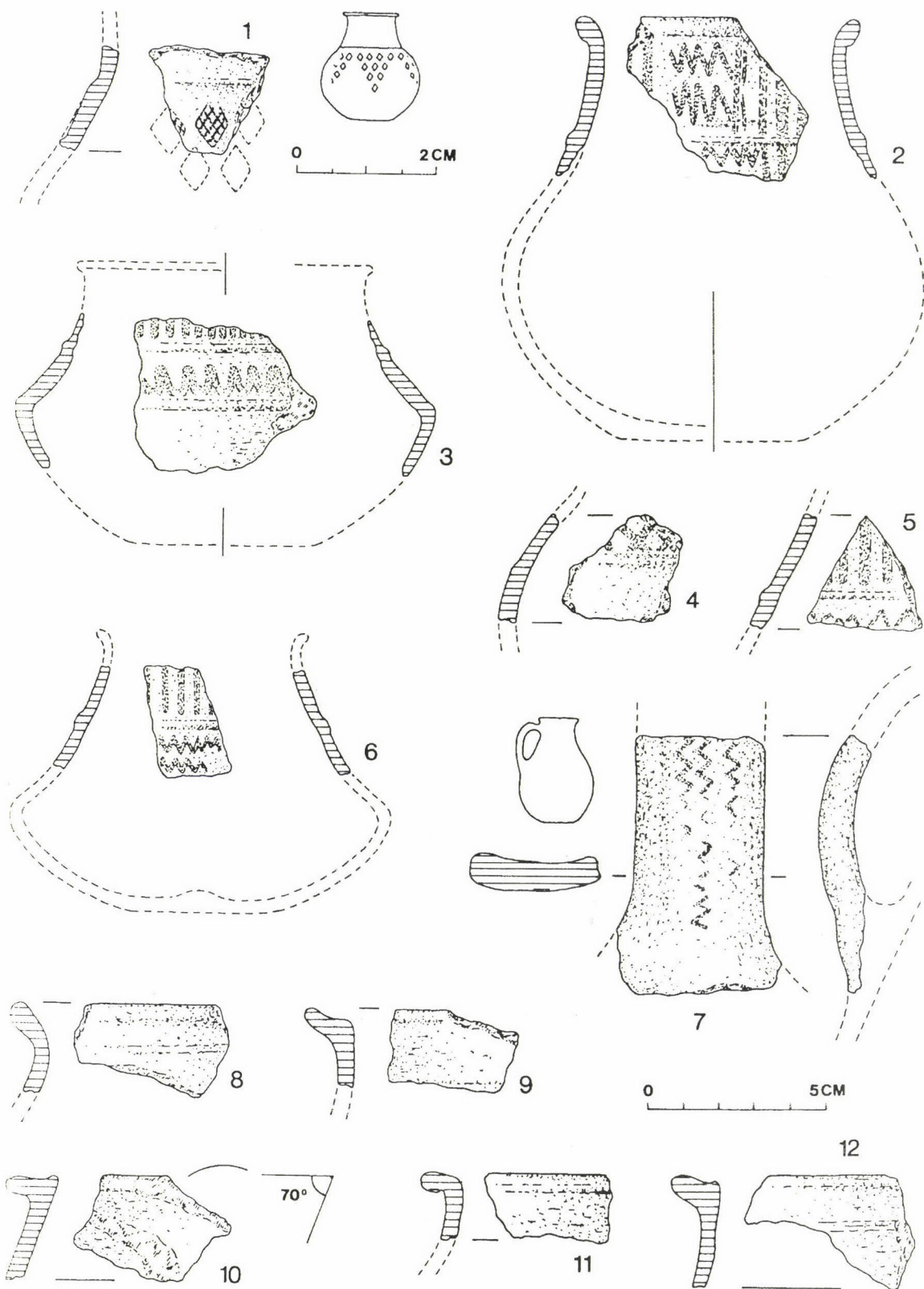
7. *Fazék peremtöredéke.* Szemcsés, érdes anyagú, korongolt. Barnás színű, a fal magja a kiégetésnél szürke színt nyert. A pereme ferde, jellegzetes konvex-konkáv formájú. A vállon horony fut körbe. Mérete 3,5×2,2 cm, falvastagsága 0,8–0,4 cm (5. kép 9).

8. *Fazéktöredék.* Gyorskorongolt. Anyaga gyengén soványított, színe szürke tónusú. A perem vízszintesen kihajló – az oldalfallal 70°-os szöget zár be –, lekerekített, fölül fedő számára kialakított hornyolással. Mérete 4,5×3,1 cm, falvastagsága 1–0,4 cm (5. kép 10).

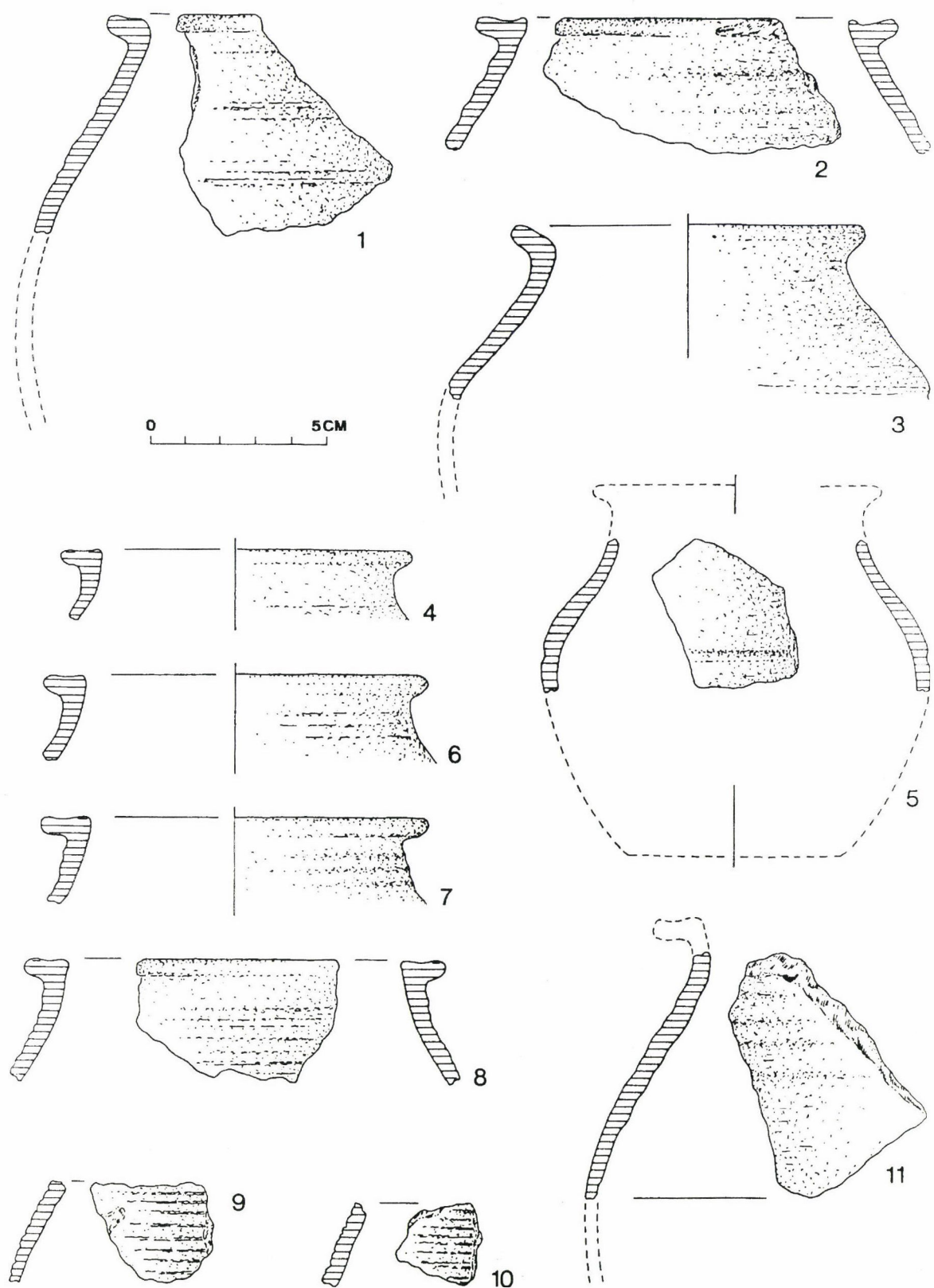
9. *Edénytöredék.* Gyorskorongolt, világosszürke, soványított. A perem éles szögben kifelé hajlik, kissé duzzadt, lekerekített. A nyakhajlatban borda fut körül,

4. kép. 1.1. szelvény, 1. ház és az 1-2. gödör alaprajza. –
2: metszetek az 1. ház, oszlophelyről, egyéb mélyedésekről, cövek helyéről és padló-rétegződésről

5. kép. Az 1. ház leletei. 1. bepecsételt kerámia. – 2–3, 5–6: besimított díszű cserepek. – 8–12: szemcsés anyagú fazekak töredékei. – 4 és 7: besimított díszítésű szórványleletek

6. kép. Az 1. ház leletanyaga. 1–11: korongolt, érdes tapintású fazekak és bögre, részint barázdált díszítéssel (9–10)

falvastagsága 0,6–0,4 cm. Mérete 3,8×1,7 cm (5. kép 11).

10. *Fazéktöredék.* Korongolt, gyengén soványított. Az edény a használat folyamán a füsttől és koromtól elszíneződött, a fazekaskemencéből való kivételnél szürkés lehetett. Törésfelülete sötét árnyalatú. A szájrész kihajló, elvékonyodóan lekerekedő. Enyhén hornyolt teteje éllel kapcsolódik a belső oldalsíkhhoz. Mérete 4,7×2,9 cm, falvastagsága 0,8–0,5 cm (5. kép 12).

11. *Fazéktöredék.* A természetes kvarcos-csillámos agyag homokszemcséket és némi szennyeződést is tartalmaz. A korongolás nyomai mind kívül, mind pedig belül fellelhetők. Sötétes szürkésbarna színe a tűz körüli használat során keletkezhetett. Fala tagolatlan, szájrésze kifelé hajlik, lekerekített. Mérete 6×6 cm, falvastagsága 0,8–0,4 cm (6. kép 1).

12. *Edénytöredék* (perem-, nyak- és vállrésze). Kevesebb adalékanyagot – azaz kavicsot, homokot – tartalmazó agyagból korongolt, szürkésbarna árnyalatú. A perem vízszintesen kihajlik, síkzottan záródik, tetején árkolás és határozott gerinc fut körbe (fedőtartó). Az edény mérete 8,5×3,9 cm, falvastagsága 1–0,4 cm, peremátmérője 12 cm (6. kép 2).

13. *Fazéktöredék.* Az agyag kevés homok, kavics mellett durvább szennyeződést, így fehéres mészrögöket is tartalmaz, színe középszürke. A szájrész tölcser alakú, a perem kihajló, rövid és legömbölyített. Az ívelő nyak egyenes vállrészbe megy át, melynek alján már észlelhető a profilvonal átfordulása. Mérete 8×4,9 cm, falvastagsága 0,8–0,5 cm, peremátmérője 10 cm (6. kép 3).

14. *Edénytöredék.* Korongolt. Homok- és kavicszemekkel soványított, füsttől elszíneződött (foltosan szürkés-barnás). A felszínén világos sáv van kívül és belül, míg a fal magja feketés árnyalatú. A pereme vízszintesen kifelé hajlik, árkolt. A rövid nyakból megtörve fut lefelé a váll. A lelet két darabból ragasztott. Mérete 9,5×2 cm, falvastagsága 0,8–0,3 cm, peremátmérője 10 cm (6. kép 4).

15. *Edénytöredék.* Kevéssé soványított nyersanyagból korongozott. Sötét tónusú szürkésbarna, tapintása érdes. Az edény középső részéből törhetett ki. A tölcseres vállhoz szélesen ívelő hasrész kapcsolódik, melyen sekély horony fut körül. Mérete 4,3×3,4 cm, falvastagsága 0,6–0,3 cm (6. kép 5).

16. *Fazéktöredék.* Soványító anyagot kis mennyiségben tartalmazó agyagból korongozott, sötétebb tónusú szürkésbarna. Jó égetésű, kemény állagú. A perem éles szögben kifelé hajló, legömbölyödő, tetején fedőtartó számára kialakított hornyolással. A nyak és a váll töréssel csatlakozik egymáshoz. Mérete 8,4×2,7 cm, falvastagsága 0,8–0,4 cm, peremátmérője 11 cm (6. kép 6).

17. *Fazéktöredék.* Adalékanyagot csak szórványosan tartalmaz. Gyorskorongolt, jól kiégetett. Kívül és

belül egyaránt füsttől fekete és foltos. A szájrész szabályosan lekerekített, fölül enyhe horonyolással. A nyaka kónikus. A felület enyhén bordázott. A perem átmérője 11 cm. Mérete 6,7×2,7 cm, falvastagsága 0,9–0,4 cm, peremátmérője 11 cm (6. kép 7).

18. *Edénytöredék* (száj-, nyak- és válltöredéke). Jól iszapolt, korongolt. Színe sötétebb szürkésbarna. A perem lekerekített, fölül sekély horonnyal. A nyak rövid függőleges. A vállrész kónikus. Mérete 6×3,5 cm, falvastagsága 0,3 cm és 1 cm között van (6. kép 8).

19. *Fazéktöredék.* Homogén szemcsenagyságú homokkal kevert agyagból korongolt, világos, barna színű; belül a korongozás nyomaival. A külső felület teljes terjedelmében barázdált. A cserép a sárga-partoldali „barna keramika” jellegzetes darabja. Mérete 3,2×2,6 cm, falvastagsága 0,6–0,4 cm (6. kép 9).

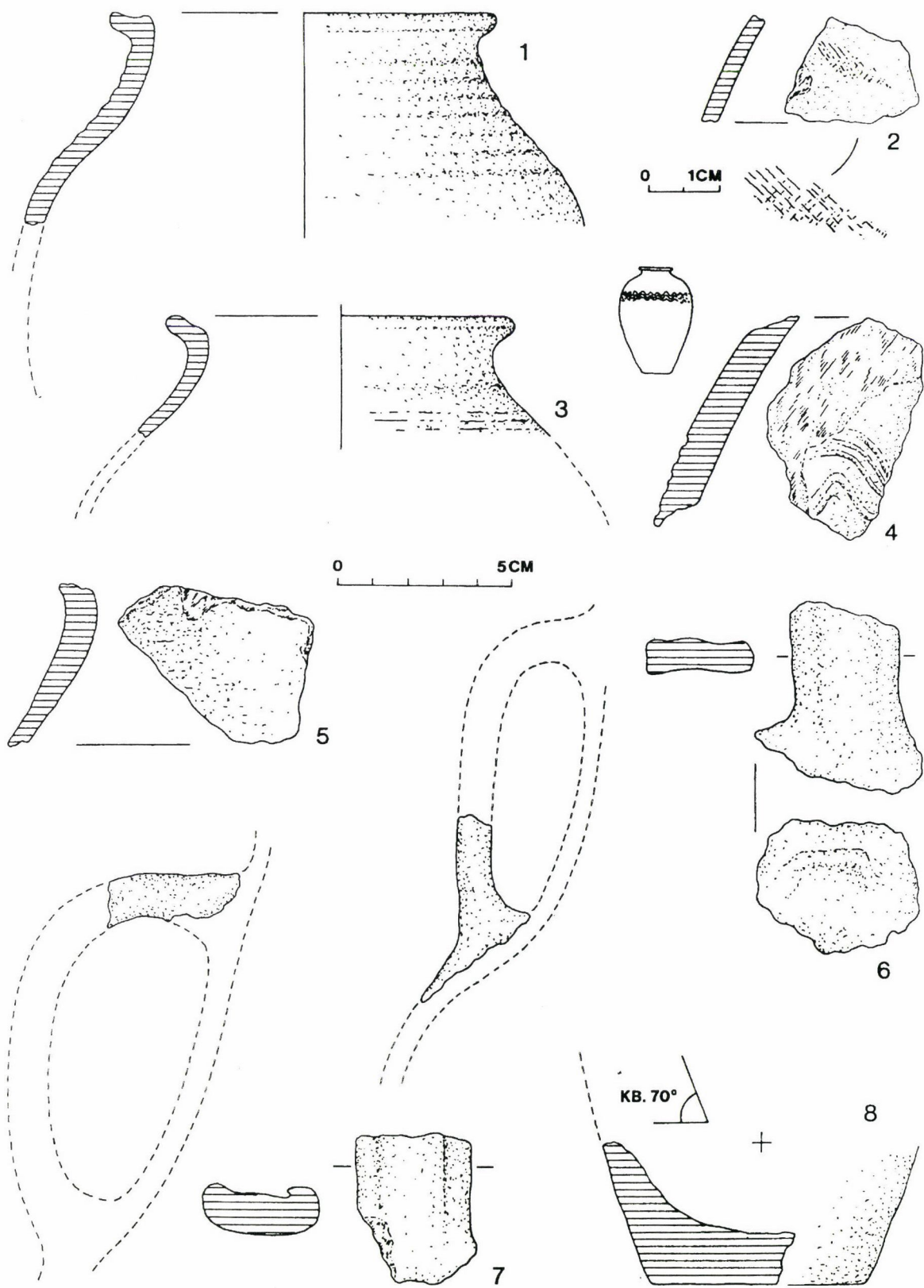
20. *Fazéktöredék.* Szemcsés soványítású agyagból korongolt, sötét szürkésbarna színű. Oldaltöredék, melyen nem egyenletes eloszlásban és nem azonos mélységben bekarcolt vízszintes vonalak futnak körül. Mérete 2,4×2,2 cm, falvastagsága 0,5 cm (12. kép 10).

21. *Fazéktöredék.* Viszonylag tiszta, csak kevés szemcsét tartalmazó agyagból korongolt. Színe mind kívül, mind belül szürke, a fal magja sötétebb. Nyak-, váll és hastöredék, lágyan ívelt profillal. Vállja keskeny sávon enyhén „hullámos”. Mérete 7×4,5 cm, falvastagsága 0,7–0,3 cm (6. kép 11).

22. *Fazéktöredék.* Tiszta agyagból korongozott, konyhai használatú – erre utal a korom- és füstfolt. Világos árnyalatú barnásszürke, ill. szürkésbarna színű, ugyanakkor a fal magja és belső felülete sötétes. Kívül korongolásnyomok láthatók. A perem éles szögben kihajló, lekerekített, tetején fedő számára kialakított hornyolással. A nyakrész rövid és kónikus; a váll lágy ívvel fordul az edény öble felé. Mérete 11,5×6,5 cm, falvastagsága 1,1–0,5 cm, peremátmérője 11 cm (7. kép 1).

23. *Edénytöredék.* Kevéssé soványított agyagból korongozott. Külső felülete vékony sávban barnásszürke, belseje sötétebb. Az oldaltöredéken egy 2×0,5 cm-es felületen textília lenyomata figyelhető meg. Ez leginkább a fazekas eszközkészletéhez tartozó rongydarabtól, esetleg ruhától származhat (ugyanilyen szövetlenyomatos edénytöredék került elő Tiszafüred-Morotvaparton – a leletet lásd a dolgozat függelékének A részében). Mérete 3,8×2,9 cm, falvastagsága 0,5 cm (7. kép 2).

24. *Fazéktöredék.* Szemcsés szennyeződést tartalmazó agyagból korongolt, középszürkére égetett, a koromtól és füsttől kissé feketés-foltos, pereme ferdén hajló, lekerekített, fedőtartó hornyolásával. A nyakrész és a váll alig érzékelhető töréssel kapcsolódik egymáshoz, a vállon vízszintes hornyolás fut körbe. Mérete 8×3,5 cm, falvastagsága 0,7–0,3 cm, peremátmérője 10 cm (7. kép 3).

7. kép. Az 1. ház leletei. 1–3, 5, 8: fazekak. – 4: hombár bekarcolt díszítéssel. – 6–7: füles korsók. – 2. szövetlenyomat egy fazék oldaltöredékén

25. *Edénytöredék*. Nagyobb térfogatú tárolóedényből, hombárból származhat. Korongolt, anyaga homok-, kavics- és szennyeződésszemcséket tartalmaz. Kívül drappos színű, belül barnás. A sima felületen tompa fogú eszközzel sekélyen bekarcolt hullámvonalak, ill. -kötegek figyelhetők meg, mely a tárolóedényekre kifejezetten jellemző díszítésmód. Mérete 6,2×4,2 cm, falvastagsága kb. 1 cm (7. kép 4).

26. *Edénytöredék*. Kavics- és homokszemeket az átlagosnál kisebb mennyiségben tartalmazó agyagból korongolt, közepszürke tónusú. Belső felülete helyenként „pacskolt”, külseje is eléggé rücskös, durva. Mérete 5,5×4,5 cm, falvastagsága 1–0,6 cm (7. kép 5).

27. *Kancsó töredéke* a fül csonkjával. Durva szennyeződésrögöt is tartalmazó, kavicsal soványított agyagból formált, szürkésbarna színű. A fül mérete 3×1 cm. A töredék mérete 5,5×4,7 cm (7. kép 6).

28. *Kancsó töredéke*. Szemcsés, érdes tapintású. Világos tónusú barnásszürke néhány mm-es sávban, míg a mag sötétes. Keresztmetszete szabálytalan és aszimmetrikus: a külső felület közepén széles árok, az egyik oldalqn éles, „visszahajló” tagolással. A fül csonkjából nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy a fül felső vagy alsó részéből való-e. Mérete 4,2×3,3×1,1 cm (7. kép 7).

29. *Edénytöredék* (vaskosabb fazék töredéke). Kavicsal és homokkal soványított agyagból korongolt. Színe szürkésbarna, a fal metszete foltos. Alja egyenes, nagyon finoman lenyomatos, valószínűleg a korongtányértól. Az egyenes, meredek, 70°-os szögű oldalfalon síkkozás elhúzta szemcsék észlelhetők, melyek közül néhány ki is potyogott. Ezek az eldolgozásnyomok a legalsó részre korlátozódnak. Mérete 7,5×5,3 cm, falvastagsága 2–0,8 cm, aljátérője 6 cm (mely ennél a kerámiánál a kisebb méretcsoportba tartozik) (7. kép 8).

30. *Edénytöredék*. A fazekas a nyersanyagot kisebb-nagyobb (max. 3–4 mm-es) adalékkal, homokkal és kavicsal dúsította. Korongolt, a belső oldalon ujjnyomok láthatók. Az alj- és oldaltöredék kívül durván facettált. Fölül az egyenes oldalfal megtörik, színe mindkét oldalon világosabb tónusú barnás, a fal magja sötétszürke/fekete. Mérete 6,5×5,8 cm, falvastagsága 1,6–0,5 cm (8. kép 1).

31. *Edénytöredék*. Fehéres és szürkésbarnás szemcsékkel soványított agyagból korongozott, világos-szürke tónusú. Az aljtöredék külső oldala lyukacsos, rücskös, ill. lenyomatos. A belső oldalon markáns omfalosz látható – mely a korongtányérra csapott agyagtömb maradványa. Mérete 3,9×3,3 cm, falvastagsága 1–0,4 cm (8. kép 2).

32. *Fazéktöredék*. Szemcsés anyagú (kavicsot, homokat tartalmaz), korongolt – belül egy-két bordával –, durva munka. Színe közepes árnyalatú szürkésbar-

na. Felülete kissé egyenetlen. Mérete 9×8 cm, falvastagsága 1,9×0,6 cm (8. kép 3).

33. *Fazéktöredék*. Szemcsés anyagú, korongolt világosabb árnyalatú szürkés(barna) színű. Az egyenes falhoz homorú aljrész csatlakozik. Mérete 7,5×5 cm, falvastagsága 1,5×0,5 cm, talpátérője kb. 8–9 cm (8. kép 4).

34. *Fazéktöredék*. Gyengén soványított, korongolt; belül pregnáns koncentrikus bordák láthatók. A füsttől, ill. a koromtól elszíneződött, eredetileg közepszürke lehetett. Anyaga rétegesen átégett: középen széles sötétes, kétoldalt világos sávokkal. Az érdes tapintású, enyhén konkáv aljú aljhoz kissé ívelő, fazettált oldallal kapcsolódik. Mérete 6×5 cm, falvastagsága 1,4–0,4 cm; talpátérője 7–8 cm (8. kép 5).

35. *Fazéktöredék*. Kevés soványító anyagot tartalmazó agyagból korongolt. Belső magja sötétes szürke, külseje világos tónusú szürke. Az alja finoman rücskös, az egyenes oldalfal lapátkával/„lehúzófával” eldolgozott. Mérete 6,8×5,6 cm, falvastagsága 1,6–0,6 cm (legvastagabb az alj és a fal egybekapcsolódásánál), aljátérője kb. 8 cm (8. kép 6).

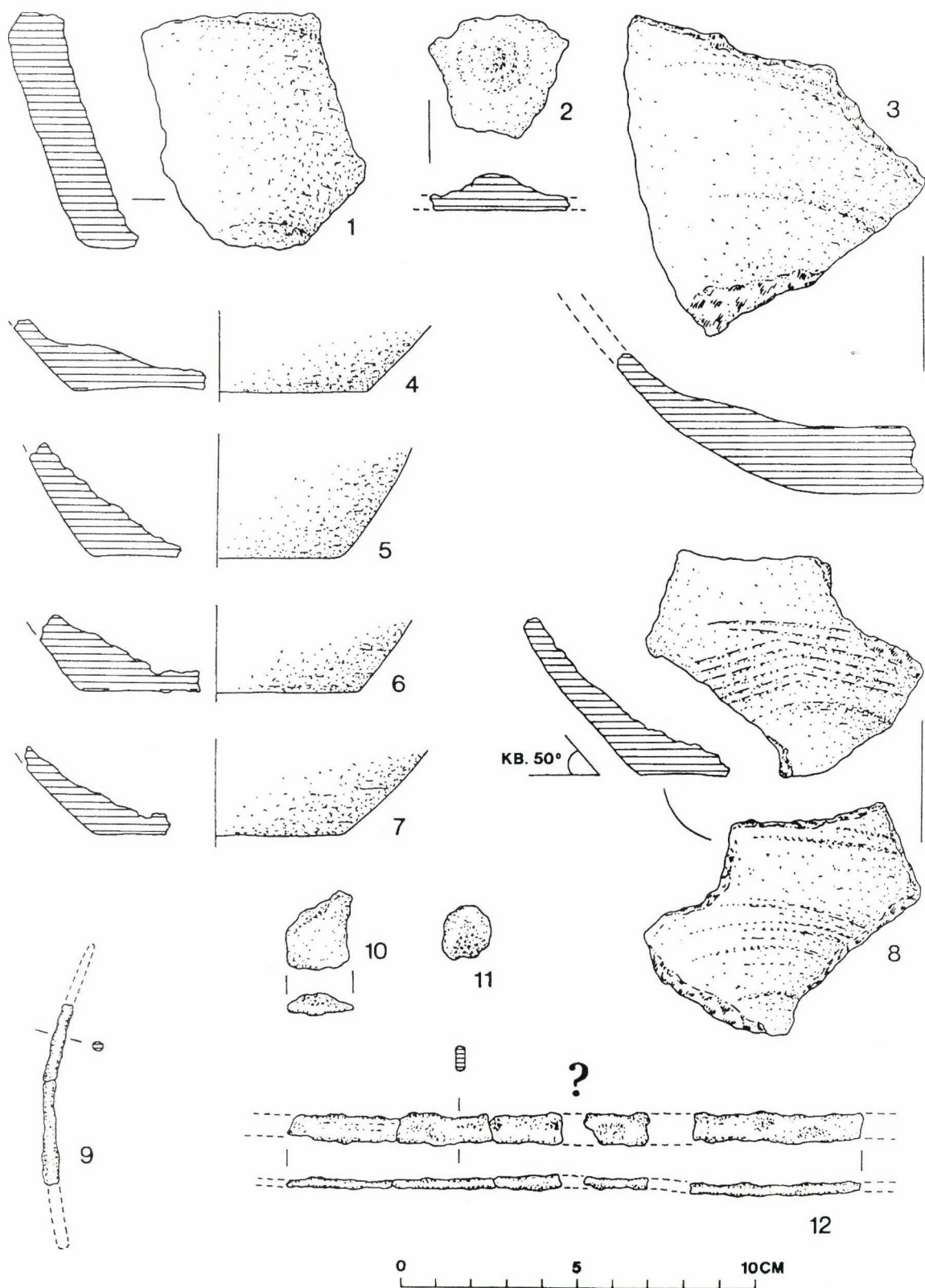
36. *Fazéktöredék*. Anyaga homokszemcsék mellett szennyeződést is tartalmaz, korongolt. Kívül a fenékrész sima, az oldalfal töredékén a végső eldolgozás hagyott finomabb nyomokat. Színe közepes árnyalatú szürkésbarna, belseje sötétes. Mérete 7,5×4,4 cm, falvastagsága 1,1–0,5 cm, aljátérője 7 és 8 cm között van (8. kép 7).

37. *Fazéktöredék*. Gyengén soványított agyagból korongozott. Kívül barnásszürke tónusú. Az aljrész alig érzékelhetően homorú és sima. Az enyhén ívelt kb. 50°-os szögű oldalfalon, facettálásával összefüggően 1,5 cm széles sávban – ami egyben az eszköz méretére is fényt vet – párhuzamos árkolás látható. Ebből arra lehet következtetni, hogy a felületet zezzug vonalban végzett húzásokkal síkozták, továbbá a füsttől fekete belső felszínén korom-lerakódásos foltok is megfigyelhetők. Mérete 7,7×7,4 cm, falvastagsága 1,4–0,5 cm (8. kép 8).

38. *Vastárgy töredékei*. Leginkább árnak vagy tűnek/hajtűnek határozható meg. Két darabból ragasztott, mindkét végén friss töréssel. Kissé hajlott, ovális átmetszetű, 0,3–0,2 cm átmérőjű és 5,1 cm hosszúságú; mérete eredetileg 10 cm körül lehetett. Viszonylag jó állagú, egyik végén nagyobb rozsdarögökkel (8. kép 9).

39. *Salakdarab*. Egyik felülete „üveges”-re olvadt, fénylő zöldesbarna tónusú. Másutt jellegzetes lyukacsos szerkezetű. Mérete 2,3×1,9×0,6 cm (8. kép 10).

40. *Salakrög*. Apró, lyukacsos szerkezetű, nem meghatározható színű. Érc-, fémmegmunkálással hozható kapcsolatba, könnyű fajsúlyú melléktermék. Átmérője 1,5 cm (8. kép 11).

8. kép. Szelevény-Pálóczipusztá-Sárga-partoldal. Az 1. ház leletei. 1–8, érdes anyagú aljtöredékek. – 9. vasár vagy hajtű. – 10–11. salakrögök. – 12. vastárgyak töredékei

41. *Vastárgy* maradványai. Az öt, ill. hét darab töredékből hármat lehetett összeragasztani. Egyenes, hosszú pántszerű tárgy. Közepes állagú, téglalap keresztmetszetű 0,7–0,3 cm-es mérettel. A darabok hossza 4,8 cm, 3,2 cm, 2,7 cm, 2 cm, 1,9 cm. Funkciója kérdéses (8. kép 12).

42. *Orsógomb* töredéke. Tisztább agyagból észült (korongolt?), sötét barnásszürke színű, magja ennél világosabb barna. Szabályos, szimmetrikus kettős csonka kúp alakú, lekerekedő éllel; kissé kopott. Az átfúrás átmérője 0,8 cm, magassága 2,5 cm, legnagyobb szélessége 3 cm (9. kép 1).

43. *Szövőszék-nehezék* darabja. Durvább, növényi eredetű anyagot, törmeléket és egészen nagyméretű rögöt is tartalmazó agyagból formázott. Égett, foltosan barnás-feketés (füstös) színű; állaga viszonylag kemény. Két töredékből állítottam össze a tárgyat. Mérete 6×5–6 cm. Egy kb. 12 cm magasságú, kb. 8 cm alapátmérőjű – vízszintesen átfúrt, kúp formájú súlyként rekonstruálható (9. kép 2).

44. *Paticsrög* töredéke. Barnás színűre égett, formátlan paticsrög –, vázszerkezet lenyomatával. Anyaga durva. Mérete kb. 7×5,5×3,5 cm (9. kép 3).

45. *Paticsrög*. A faltapasztás anyagában pelyva-, törekszerű növényi törmelék is megfigyelhető. Foltosan barnás-feketés színűre, keményre égett ki. Két nagyobbik felületén hosszanti lenyomatok, nád/vessző jelei figyelhetők meg. A lelet rávilágít arra, hogy az építmény oldalfalát, ill. annak a vázát föltehetően nádkötegekből készítették, melyet gondosan betapasztottak, mégpedig úgy, hogy a sár-, agyagmassza a vesszők közeit is kitöltötte. Hozzávetőleges mérete 6×4,5×2 cm (9. kép 4).

46. *Malomkő* töredéke. Kavicsszemcsékből összecementeződött, kissé lyukacsos, barnás-szürkés kőzetből faragott. Egyik felülete munkafelület, teljesen sík, a másik egyenetlen. A malomkő, anyagát tekintve meglehetősen szokatlan a népvándorlás korban. Mérete 16,6–17×14–14,5×5 cm (9. kép 5).

47. *Malomkő* töredéke. Barnásszürke árnyalatú, tömör szerkezetű, valószínűleg vulkanikus eredetű kőzetből faragták. Egy kivételével minden oldala töredékes (domború, ívelt felső rész?). Hozzávetőleges mérete 5×4×2,5 cm (9. kép 6).

A fenti leletek túlnyomórészt az 1. házhoz köthetők.

A lelőhelyről előkerült szórványanyag

1. *Edénytöredék*. Anyaga néhány apró kavics-, ill. homokszemcsét tartalmaz; korongolt. Színe kívül sötétes szürke, feketés árnyalatú. A kiégetés során rétegesen égett át: a széles magja sötét tónusú szürke, melyet fél mm-es világos sávok vesznek közre. A töredék az edény középső, legjobban kiszélesedő részéből törhetett ki. A vállat és a díszítés zónáját egy széles, sekély, fényezett árkolás különíti el egymástól. Díszítése

egy hálómintába rendezett, kb. 2 mm vastagságú be-símitott vonalakkól áll, mely a korongozásnál igen finoman barázdálódott és a matt felületből élesen rajzolódik ki. A horony alatti rész a gepida kori asztali edényeknél (Tischgeschirr) megszokott módon összefüggően, vízszintesen polírozott. Mérete 3,3×3,1 cm, falvastagsága 0,6–0,4 cm (5. kép 4).

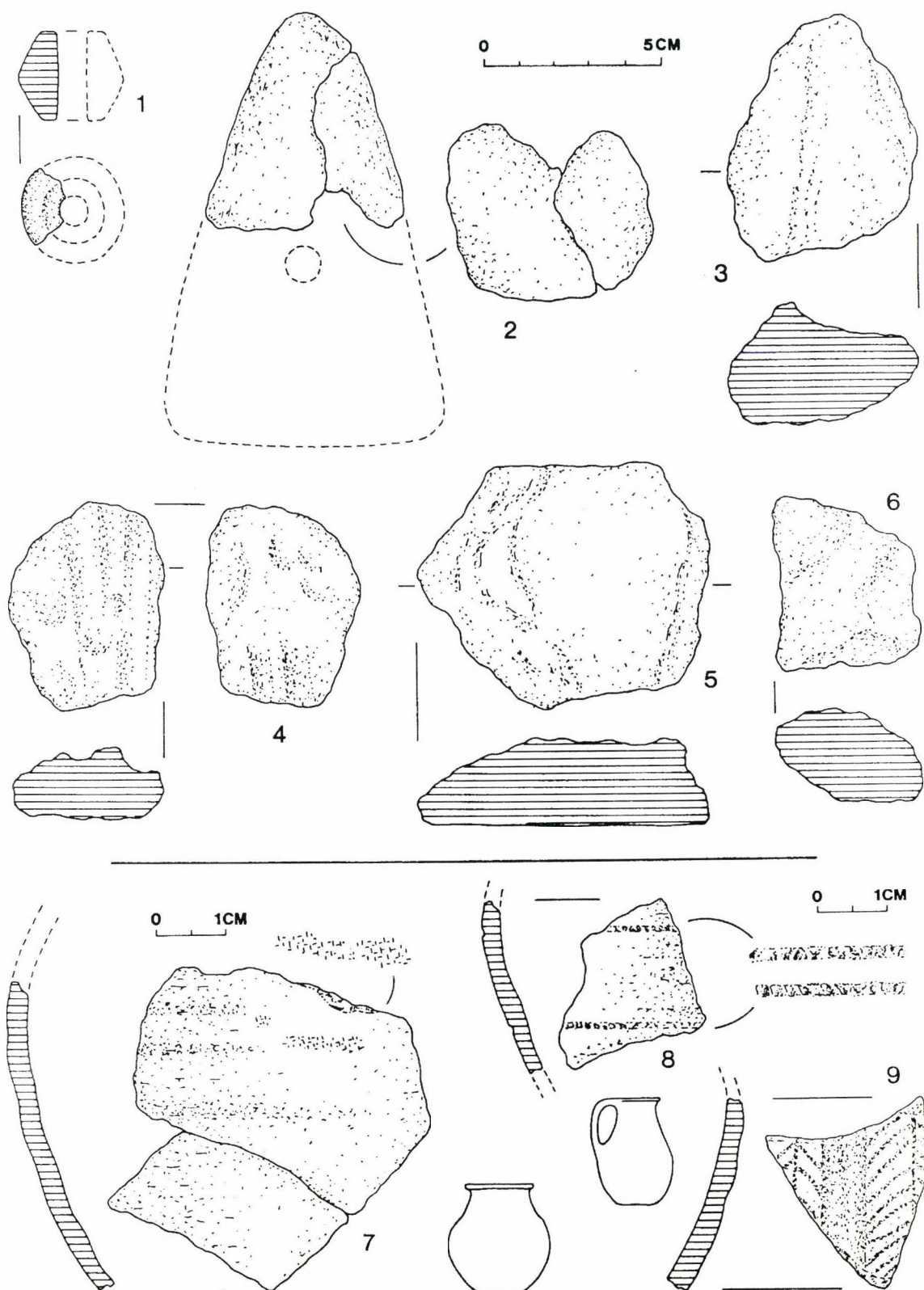
2. *Füles korsó* töredéke. Jól iszapolt agyagból formázott, világosabb árnyalatú barnás ill. drappos színű, magja szürke. Díszítése három függőlegesen futó zezug vonalból áll, melyek alul már összemosódnak. A fülnek az alsó része maradt ránk a durván ovális tapadási felülettel. Mérete 7,3 cm (5. kép 7).

III. Függelék

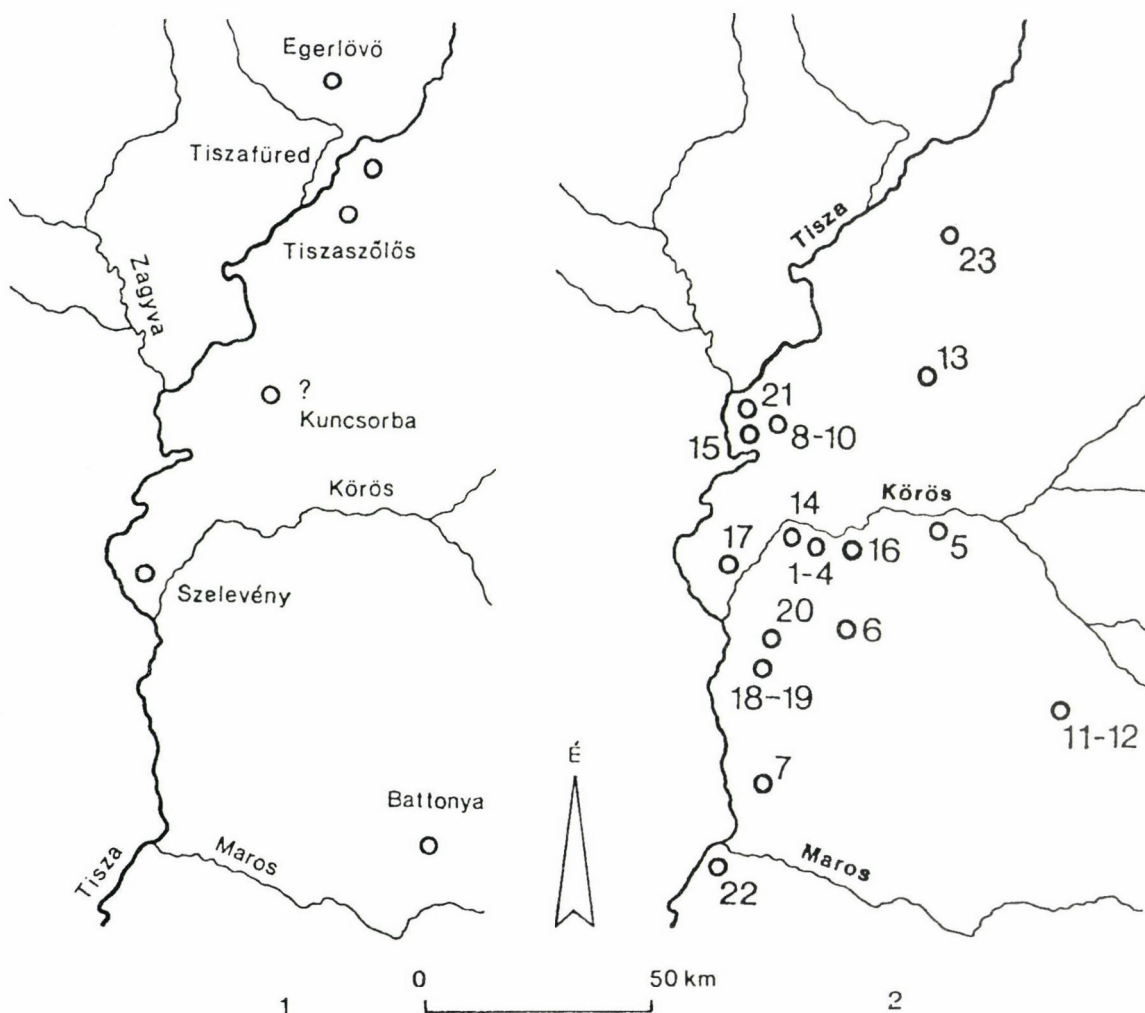
A) Az alábbiakban három edénytöredék kerül közlésre, melyek különböző okok folytán kimaradtak Tiszafüred-Morotvapart gepida településének 1991-ben megjelent publikációjából. Ezek közül a második lelet a legkiemelkedőbb, mivel fogaskerekes/rádlis díszítés – Rädchenverzierung – látható rajta. Kora kétségtelen, mivel zárt emlékegyüttesben fordult elő. Ismereteim szerint a kutatás a Nagyalföldről nemigen tud ilyen gepida kerámiáról. Szelevény-Sweiger-tanyánál (1986. évi leletmentés, Bohonyapart topográfiai megnevezéssel) és Kengyel környékén (1990–1993. évi ásatások) találtunk két-három olyan cserepet, amely talán ehhez a díszítéstechnikához sorolható.

1. *II. felület 4. ház*. Fazéktöredék. Viszonylag durva szemcséjű soványító anyaggal (zömmel kalcium-karbonát tartalmú, 1–2 mm-es drappos konkréciókkal) kevert agyagból korongolt. A belső felület kissé hólyagos. Világos árnyalatú barnásszürke színű, a fal magja sötétes. A füsttől és koromtól mind kívül, mind belül elszíneződött. Az ívelt oldalfal az edény legnagyobb kiöblösödésének sávjánban enyhén hullámos. Ezen a részen kb. 1,5×0,5 cm-es felületen textília (egyszerű vászonkötésű szövet) lenyomata figyelhető meg. A lelet két darabból ragasztott. Mérete 8,3×8,3 cm, falvastagsága 0,7–0,4 cm (9. kép 7).

2. *II. felület. A gödör* (1984 szeptembere). Oldaltöredék. Szemcsés anyagból korongolt, barnásszürke színű. A felületén, egyrészt az edény legnagyobb kiöblösödésének vonalában, másrészt attól 2,5 cm-rel lejjebb vízszintes díszítés fut körbe. Közelebből szemlélve úgy tűnik, hogy rádlis-fogaskerekes eszközzel vitték föl. Maga a mintasor elég heterogén és nehezen kivehető. Van olyan szakasz, ahol mozaikszerűen elhelyezkedő ékvéséses háromszögek – Keilstich, másutt négyyszögek, ill. egyéb formátlan benyomkodások, alakzatok láthatók. A szélessége kevesebb mint 2 mm. Számításaim szerint annyi állapítható meg, hogy a díszítőkerék min. 1,3 cm átmérőjű volt, mivel az alsó 4 cm hosszú szakaszon ugyanaz a profil minta nem ismétlődik. A mintázókerék átmérője

9. kép. Az 1. ház leletei. 1. bikónikus orsógomb. – 2. szövőszék-nehezék. – 3–4. lenyomatos patics. – 5–6. malomkövek(?) töredékei, Tiszafüred-Morotvapart. – 7. szemcsés fazéktöredék szövetlenyomatával. – 8. rádlis-fogaskerekes díszű edénytöredék. – 9. besimított fenyőág/kalászmintás díszkerámia (korsó?)

10. kép. 1. A rombusz alakú, hálós díszű pecsételt minta elterjedése a Tiszántúlon (vö.: függelék B). – 2. 5–6. századi gepida szövőszék-nehezékek a Tisza–Maros–Körösök térségében (vö.: Függelék C)

2–3 cm lehetett. Mérete 4,1×3,8 cm, falvastagsága 0,6–0,4 cm⁵ (9. kép 8).

3. II. felület. A gödör környéke (szórvány). Korsó töredéke. Jól iszapolt, tiszta agyagból gyorskorongolt. Színe világos tónusú barna, a fal belseje sötétebb.

Homorú nyak- és válltöredék, fölül már a fényezett peremrész indulásával. A felület besimítással díszített. Középen 1,5 cm széles, függőleges „sikált” szalag helyezkedik el. Ezt kétoldalt a csupán töredékében ránc maradt fordított fenyőág-, másként kalászminta

⁵ A díszítés a Marosszentanna-Csernyahov (Sîntana de Mureș-Cerneahov) kultúra keleti területén igen elterjedt, pl. a Dnyeper vidékén; az orosz szakterminológiában ez a „csekánno-stampóvan-nij ornáment”, azaz vésett-pecsételt ornamentika, melyet „zubcsá-toje koleszikó”-val, fogazott kis kerékkel vittek föl az edényekre (Szimonovics, E. A., MIA, 116 (1964) 310–319, valamint 311. Rész. 20. 4, 6 és 8 – de csak a morotvapartíhoz közelebb álló példákra hivatkozva a tanulmányban bemutatott bőségesebb anyagból). A munténiai 4. századi nyugati gót leletek sorából Tírsgor említhető meg a pompás fogaskerekes díszű (decor cu rotita dintata) agyagkészítményeivel (Diaconu, Gh., Tírsgor. Necropola din secolele III–IV e.n. BiArch VIII (București, 1965) 178. Pl. XXVIII. 3. és 40., 201. Ll. 1 és 45., 250. C. 1 és 62 – többek között). Erdélyből Cluj(-Napoca)-Manastur, Kolorzsvár-Kolozsmonostor gyakran idézett keleti germán leleteire utalhatunk (Hica, I., Urme

de locuire din secolul al IV-lea e.n. la Cluj-Manastur. In memoriam Constantini Daicoviciu. (Cluj, 1974) 175. Pl. III. 12 és 14), de egy Székelykeresztúr (Cristurul Secuiesc) környéki lelőhelyre is (Benkő E., A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája. Varia Archaeologica Hungarica V (Bp., 1992) 12. tábla 3). Hasonló díszítést ismer a kutatás a Kelet-Felvidéken (Felföldön Presov) Eperjes 4–5. századi telepányagából(?): erre lásd Budinsky-Krička, V., SIA, XI (1963) 29. Obr. 18. Egy fazékszerű edény fogaskerékkel (Roll-rädchen) díszítve Mauternből – Alsó-Ausztria, a késő antik Favianis – 5. századi római-„barbár”/germán műhely készítményeként (Ubl, H., Die Archäologische Erforschung der Severinsorte zwischen Römerzeit und Völkerwanderungszeit. (Linz, 1982) 88. Abb. 8). Vö. még Gebauer, W., Kézműipari kerámia. (Bp., 1985) 86. az 55. ábrával (ez a kötet általánosságban is segítséget nyújtott a kerámia leírásánál).

követi, amely mm-es, filigrán vonalakból áll. Mérete: 5,5×4,1 cm, falvastagsága 0,7–0,4 cm (9. kép 9).

B) A rombusz alakú, hálós díszű pecsételt minta (és ahhoz legközelebb álló variációk közül néhánynak) elterjedése Gepidia földjén a Tiszántúlon (10. kép).

1. Békésszentandrás-Mogyoróshalom⁶
2. Békésszentandrás-Mogyoróshalom⁷
3. Békésszentandrás-Mogyoróshalom⁸
4. Békésszentandrás-MRT 1/27. sz. lelőhely⁹
5. Endrőd-MRT 3/35. sz. lelőhely¹⁰
6. Eperjes-Csikós tábla¹¹
7. Hódmezővásárhely-Gorzsai¹²
8. Kengyel-4. sz. kora-népvándorláskori lelőhely¹³
9. Kengyel-8. sz. kora-népvándorláskori lelőhely¹⁴
10. Kengyel-9. sz. kora-népvándorláskori lelőhely¹⁵
11. Kétegyháza-Közégsi homokbánya¹⁶
12. Kétegyháza-Argyelán telek¹⁷
13. Kisújszállás-Gombos telek¹⁸
14. Öcsöd-Kerekeszug¹⁹
15. Rákóczi-falva-Nyolcas-dűlő (ill. Nyolcadik-dűlő)²⁰
16. Szarvas környéke²¹

17. Szelevény-Pálóczipusztá-Sárga-partoldal (lásd 10. kép 1)

18. Szentés-Berekhat²²
19. Szentés-Berekhat²³
20. Szentés-Nagyhegy²⁴
21. Szolnok-Szanszaszölös²⁵
22. Szőreg-Téglagyár²⁶
23. Tiszaörs-Újtemető²⁷

C) 5–6. századi gepida szövőszék-nehezékek a Tisza–Maros–Körösök térségében – kizárólag publikált leletek (10. kép)

1. Battonya-Sziondai gyep I., 1. ház: 1 darab²⁸
2. Egerlövő-Homokpart, 1. ház: 2 darab²⁹
3. Kuncsorba-XIV. dűlő, 9. folt. 1 darab (gepida kori?)³⁰
4. Szelevény-Pálóczipusztá-Sárga-partoldal, 1. ház: 1 darab (lásd 15. kép 2)
5. Tiszafüred-Morotvapart, I/13. ház, II/1. ház, III/1. ház: összesen 8 darab³¹
6. Tiszaszölös-Csontospart III., 1. ház: 1 darab (Csalog Zsolt 1963. évi ásatása).³²

Cseh János

⁶ h. (Hampel J.), ArchÉrt, 18 (1898) 65. b) és 66. c).

⁷ Csallány G., ArchÉrt, 26 (1906) 48. d).

⁸ Csallány, D., Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.) AH, XXXVIII (Bp., 1961) Taf. CIII. 8.

⁹ Jankovich B. D.–Makkay J.–Szőke B. M., A szarvasi járás. Békés megye régészeti topográfiája 2 (IV-2). MRT, 8 (Bp., 1989) 49. tábla 4.

¹⁰ Ua., 49. tábla 7.

¹¹ Bálint Cs., Tiszatáj, 32 (1978) 44–45., II/3.

¹² Csallány, D., (lásd 8. jegyzet) Taf. CCXXIV. 36.

¹³ Cseh J., ArchÉrt, 111 (1986) 196. 8. kép 1.

¹⁴ Ua., 201. 13. kép 1.

¹⁵ Ua., 200. 12. kép 10.

¹⁶ Csallány, D., (lásd 8. jegyzet) Taf. CLXXXVIII. 4.

¹⁷ Ua., Taf. CLXXXIX. 9.

¹⁸ Ua., Taf. CLX. 2.

¹⁹ Ua., Taf. CXCI. 16.

²⁰ Cseh J., MúzLev 65–66 (Szolnok, 1991) 22. 2. kép 4–5.

²¹ Csallány, D., (lásd 8. jegyzet) Taf. CXCI. 13.

²² Csallány, D., ArchÉrt (lásd 8. jegyzet) (1904) 166.

²³ Uo.

²⁴ Csallány, D., (lásd 8. jegyzet) Taf. XLVII. 1.

²⁵ L. Kovrig I., Germánok (Magyarország régészeti leletei). Szerk. B. Thomas E. (Bp., 1957) 311., közepén.

²⁶ Csallány, D., (lásd 8. jegyzet) Taf. CLXXXVI. 6.

²⁷ Szabó G., Tiszaörs régészeti emlékei. Tiszaörs. Tanulmányok a falu múltjából. Szerk. Szabó I. (Debrecen, 1992) 59. VI. (tábla) 7.

²⁸ Szabó J. J.–Vörös I., ArchÉrt, 106 (1979) 224. 7. kép 8.

²⁹ Lovász E., HOMÉ, XXV–XXVI (1988) 134. 6. kép 1–2.

³⁰ Cseh J., JAMÉ, XXX–XXXII (1992) 158. II. tábla 19 és 160. IV. tábla f.

³¹ Uő., MúzLev, 53–54 (Szolnok, 1986) 14. 3. kép 1–6 és uő., i. m. (in: Régészeti ásatások... 1991) 210. IV. tábla 4, 213. VII. tábla 6.

³² Uő., MúzLev, 55–56 (Szolnok, 1987) 23. 4. kép 10.

A DUNAPENTELEI AVAR KORI SÍROK KATALÓGUSA

A közlemény címe jelzi, nem újabb dunaujvárosi avar sírokról van szó, hanem a Hekler által 1908. július 13–18. között a dunapentelei (ma Dunaujváros, Fejér megye) Öreg hegyen, Rákits Dániel földjén római sírokkal együtt feltárt 4 avarkori sírról.

A Hekler Antal által a MNM Régiségtári Naplója 1908-ban a 73. tétel alatt 248 altételben részletesen benaplózott,¹ majd 1908-ban és 1909-ben ismertetett és rajzos táblákkal illusztrált² sírleletek első kritikai kiadását Fettich N. végezte el.³ Ennek hibáira és hiányosságaira – amelyek több kutatónál félreértéseket szültek, egyeseknél pedig téves kiindulási alapul szolgáltak – a korábbi irodalmat közlő, hiányt pótló munkájában Bóna I. hívta fel a figyelmet, egyben végérvényesen tisztázva a dunapentelei 7. (I.) és 10. (II.) sírok arany sírobulusainak meglétét, újra kiemelve azok keltező erejét.⁴ Egyúttal ugyanő pontosan meghatározta a dunapentelei avar sírok helyét az 1953-ban kezdődött és a 70-es években folytatott leletmentő ásatások alapján, megállapítva, hogy azok „a késő-római Délkeleti temető és az Intercisa castrumába vezető egykori római út két oldalán elterülő központi temető közötti kisebb szabad területen” kerültek elő. 1953 őszén megtalálták a 2 és fél méter mély 4 sírgödört, a bennük hagyott ló és embercsontokkal, edénycserepekkel.⁵ Ez a terület a mai Dunaujváros Római városrészén a Martinovics Ignác u. és Apáczai Csere János u. találkozásának az alábbi térképvázlaton Bóna I. által bejelölt pontjával azonos (I. kép).

Bóna I. kritikai munkájának a munka természetéből következően nem volt feladata az általa elemzett síregyüttesek tételes bemutatása, ezért a 7. és 10. sírból csak válogatásokat közölt. A részletes ismertetést már Fettich N. elvégezte. Fettich nem minden esetben jó minőségű fényképes tábláin a 7. sír leletei és a 10. sír tárgyainak egy része csak erős kicsinyítésben közöltek,⁶ néhány tárgy rajza vagy fényképe pedig hiányzik. Ezért úgy gondolom, hogy a dunapentelei sírok teljes leletanyagának rajzos táblákon való közzététele

nem lesz hiábavaló. Az újbóli közzététel gondolatában szerepet játszott a legutóbbi revízió is, amely több tárgy hiányát mutatta ki ennél a fontos tárgycsoportnál. Raktári kutatómunkával az 1961–62-ben újraleltározott tárgyak között a hiányzó darabok többségét sikerült azonosítani. Néhány tárgy azonban már Fettich publikációja idején, 1936-ban is hiányzott. Ezeket, amennyiben 1908-ban méretadattal ellátva leltározták be, a táblákon vonalasrajzzal közlöm, hogy a síregyüttesek képe minél teljesebb legyen. A 7. (I.) sír nagyszíjvége és szablya mai állapotában már olyanra hiányos, hogy a rajz mellett archív fotóját is közreadom, a szablya esetében új markolatrekonstrukcióval. A sírleírások után a leltárkönyv alapján végül felsorolom azokat a tárgyakat, amelyek nemcsak hiányoznak, de méretadat nélkül nem rajzolhatók. A táblákon a nagyobb méretű tárgyak (mint zabla, kengyel, fűcsontok, amelyeknek méreteit a sírleírásban közlöm) kivételével a leletek természetes nagyságban szerepelnek.

Egyes tárgytípusokból annyi példány látható a rajzokon, ahány darabot a leltárkönyv említ. A hiányzó példányokat a tónus nélküli tusrajz jelzi. A dunapentelei sírleletek revízióját a nemrég megjelent „Aranykatalógus” előkészületi munkái során végeztem. Abban a kötetben azonban, mivel egyrészt nem egyedülálló fejedelmi sírról van szó, másrészt a sírok nagyszámú nem aranytárgyat is tartalmaznak, a dunapentelei sírokat nem tudtam közreadni. Jelen munkában ezt a hiányt szeretném pótolni. Végül a sírok megnevezéséről és jelöléséről: következetesen és tudatosan használok a dunapentelei sírok megnevezést – elegendőnek tartva a mai településelnevezést (Dunaujváros) egyszer feltüntetni – mivel a szakirodalomban így használatos és így ismert. A sírok számozásánál a kettős számozást alkalmazom, azonban ellentétben Bóna I. javaslatával⁷ előbb írom a nem folyamatos, de már megszokottá vált arab sírszámot és zárójelbe teszem a sírok folyamatos római sírszámát (pl. 7. (I). sír). A sírleírásnál csak a legszükségesebb adatok közlésére szorítkozom nem kívánva Heklert, Fettichet és Bónát ismételni. A tárgyakat funkció szerinti csoportosításban közlöm.

¹ MNM Régiségtári Napló, 73/1908.

² Hekler A., Avarische Reitergräber in Dunapentele. Pester Lloyd, 55 (1908) Nr. Ua., ArchÉrt., 29 (1909) 97–105.

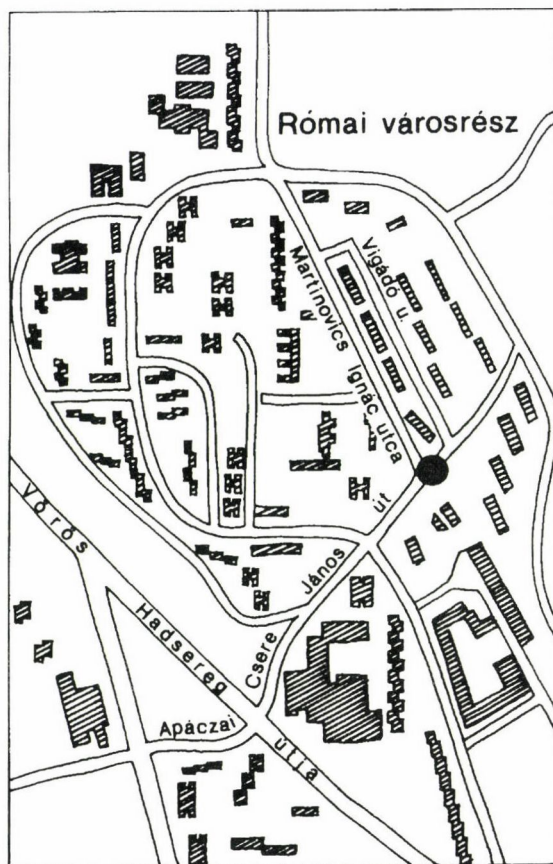
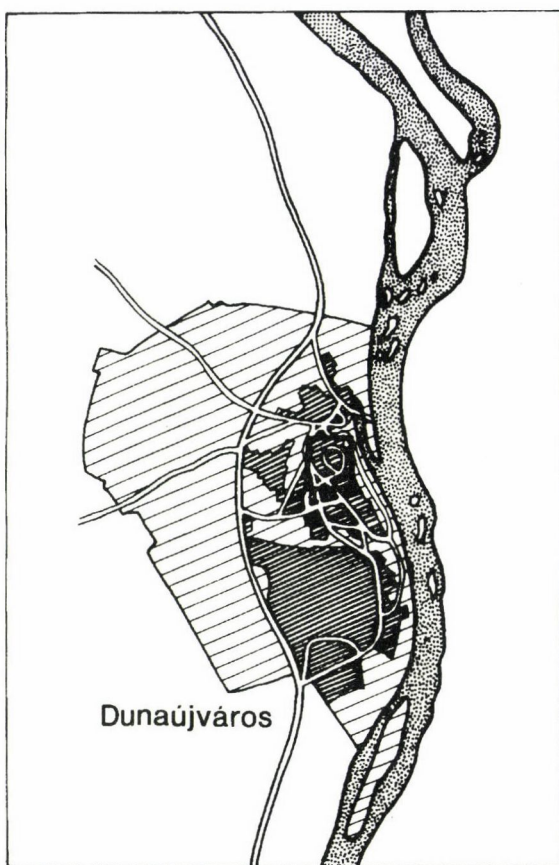
³ Marosi A.–Fettich N., AH, 18 (Bp., 1936).

⁴ Bóna I., SZMMÉ, 1982–83, 120–125; 133–134.

⁵ Uo. 124.

⁶ Vö. 3. jegyzet Pl. II.

⁷ Vö. 4. jegyzet 121.

1. kép. A Dunapentele-Öreghegyen, Rákits Dániel földjén 1908-ban feltárt avar kori sírok helye (Bóna I. azonosítása alapján)
Abb. 1. Der Ort der in Dunapentele-Öreghegy, auf dem Grundstück von Dániel Rákits im Jahre 1908 freigelegten awarenzeitlichen Gräber (nach der Identifizierung von I. Bóna)

7. (I). sír. Lovassír

Tájolása ÉNy–DK. M.: több mint 2 m. (A többi sír ismert adata hasonló). Háton nyújtottan fekvő csontváz, bal oldalán lócsontváz.

A férfinévhez tartozó tárgyak:

Ékszerek:

- arany fülbevalókarika (2. kép 1), 3 kisebb és 1 nagyobb gömböcskéből álló csüngődísszel, a koponya jobb oldalán,
- varkocsszorító (2. kép 3) hatszög keresztmetszetű bronzlemez rúd, közepén és a két végén gyöngydrótkeretes arany foglalat, két végéhez forrasztott bronz szorítópánttal,
- „aranyfoszlányok” papírvékonyak, a „lábfejnél nagy mennyiségben” (hiányzik).

Övdíszek:

- nagyszíjvég (2. kép 4) sima, díszítetlen ezüst lemezből, a fedőlap lehajló szélű, a szíjszorító részen több szegeccsel a bőrszík beerősítésére.
- Archív fotón (3. kép) jól látszik a szíjvég lemezei között az eredeti, zsugorodott bőrszík, két szélén

zés-nyommal (4. kép 6). A sírletben hasonló szélességű és díszű bronzlemez is van (2. kép 10).

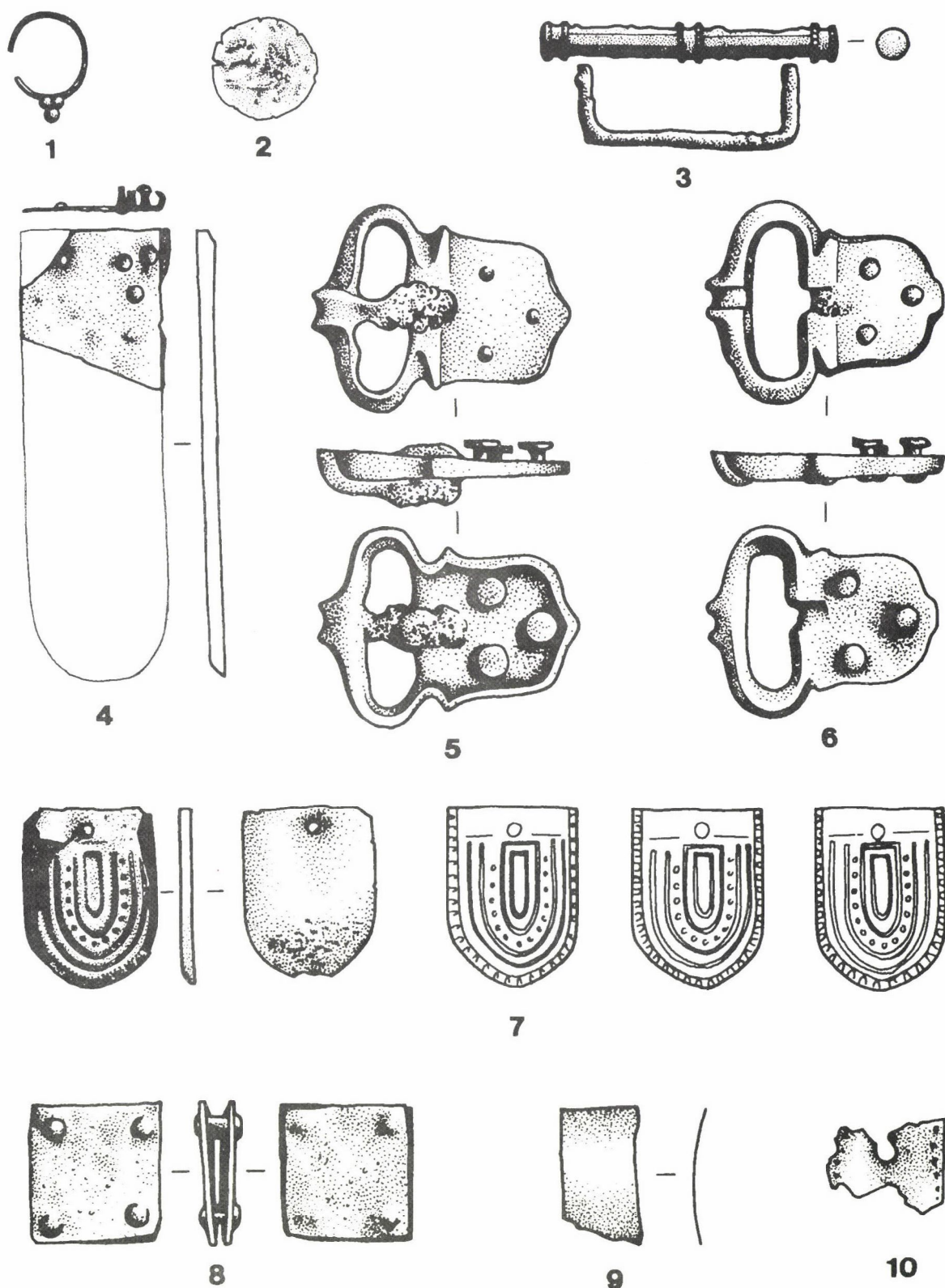
- bronzcsat (2. kép 5–6), 2 db hasonló méretű, egybeöntött csat, ovális profilált karikával, címer alakú testtel, vasperecekkal (egyiknél hiányzik). Egyik a fenti nagyszíjvéggel záródó övhöz tartozhat, a másik az elhunyt másik övét zárhatta.
- kisszíjvég (2. kép 7), eredetileg 4 db, rövid címer alakú, aranyozott ezüst lemezből. A fedőlap lehajló szélű üres középső mezőt keretező, gyöngydrótot és gyöngysort utánzó mintával.

Hekler szerint a „kisebb-nagyobb bronzszíjvégek a nyereg táján” találtattak.⁸ Ugyanő a csontváz bal karja mellett említi a kardot és tegez, majd ugyanazon az oldalon a lócsontvázat. Az elhunyt kard- és tegeztartó övei lecsatolva kerülhettek a váz bal oldalához fektetve a férfi és ló közé. Hekler ezért találhatott a lócsontoknál is övdíszítményeket.

Fegyverek:

- íj (4. kép 1–4), középszéles karú reflexíj végeinek és markolatának jó állapotú, irdalt végű erősítő

⁸ Hekler A., ArchÉrt, 29 (1909) 101.

2. kép. Dunapentele 7. (I.) sír. Arany fülbevaló és éremutánczat, varkocsszorító, bronzcsatok és aranyozott ezüst övdíszek M = 1 : 1
 Abb. 2. Dunapentele, Grab Nr. 7 (I). Goldenes Ohrgehänge und Nachahmung einer Münze, Zopfspange, bronzene Schnallen und vergoldete silberne Gürtelverzierungen M = 1 : 1

3. kép. A dunapentelei 7. (I.) sír ezüstlemez nagyszíjvégének archív fotója M = 1 : 1

Abb. 3. Archivphoto über die Großriemenzunge aus Silberblech des Grabes Nr. 7 (I) von Dunapentele M = 1 : 1

csontlemezei. Íjkarcsontok h.: 31 cm, sz.: 3 cm. Markolat h.: 23,5 cm, sz.: 2,5 cm. Az íj vastagsága: 1,5 cm. „A ló dereka táján” – az íj feltehetően a ló hátára volt málházva.

- *nyílhegy* (5. kép 1) 5 db összerozsdásodott háromtollú nyílhegy, a bal kar és a kard mellett,
- *tegezdisztó csontlemezek* (5. kép 2) tegezszáj széles, faragott díszű, indás torkolat- és 2 db keskeny, hasonló díszű oldallemeze. A tegezszáj zárásához tartozhat a kis, keskeny, fonatmintás *csont szíjvég* (4. kép 5). A „tegez bőrfoszlányai” a kard mellett voltak, a faragott csontokat Hekler a „ló dereka táján” említi, azaz gyakorlatilag azonos területről van szó.
- *szablya* (8. kép), keskeny pengéjű, egyélű, a kép alapján az alsó harmadban visszaköszörült pengéjű korai szablya, hosszú markolatvassal, amelynek fájába felül barázdált henger alakú, középen deltoid alakú, alul bordázott félgömb alakú aranylemez díszítmények voltak sülyesztve. A szablya rövid, gombos végű keresztvasát vastag aranylemez, a tok torkolatát bordázott ezüstlemez borította. A szablya felkötő szíjához tartozhatott a 2 db kisméretű egybeöntött *bronz csat* (8. kép 7–8). A szablya a csontváz bal karcsontjai mellett feküdt. Eredeti h.: 106 cm, sz.: 3,5 cm. A szablyából ma már csak a keresztvas aranylemez borítása van meg némi vas-maggal. A markolatrekonstrukció archív fotó alapján a Gyenesdiás 64. sír szablyája segítségével történt. A szablya felkötő füleire a leltárkönyvi adatok között nem bukkantam.

Eszközök:

- „*sótartó*” (7. kép), agancsból faragott háromágú üreges tárgy, egyik lapos oldalán csaknem kész, a másikon félig kész, pont-körökből és hálóval osztott négyzetekből álló bevéssett geometrikus mintával. A felső nyílás peremén 1–1 nagyobb, az oldal- és nyílásokon kisebb lyukakkal a nyílásokat záró rész beerősítésére ill. a porszerű anyagot tartalmazó tégely felfüggesztésére, – a „ló bal oldalán”, azaz a férfiváz bal oldalán. H.: 13 cm, m.: 8,5 cm, legnagyobb átm.: 4,8 cm.
- *vaskés* (8. kép 9), egyélű, egyenes vaskés töredékei. A leltárkönyv „3 db-ra tört” 22 cm hosszú vaskést is említ.

Egyéb:

- *obulus* (2. kép 2) késő római bronz éremre kalapált aranylemez halotti obulus, a „harcos feje mellett” – erről részletesen legutóbb Bóna I.⁹
- *edény* „nyersen gyúrt sötétszürke agyagbögre” a lábszárak között,¹⁰ – nem került naplózásra,
- *állatcsont* „szarvasagancs és szarvascsontok” a kard mellett,¹¹ azaz a csontváz bal karja mellett. A leltárkönyv nem említi. A férfival és lóval eltemetett szarvasnak (ha valóban az volt) hasonló szerepe lehetett, mint a Gyenesdiás 64. sírban a ló- és férficsontváz felett talált kecskecsontváz.¹²

A lócsontvázhoz tartozó leletek:

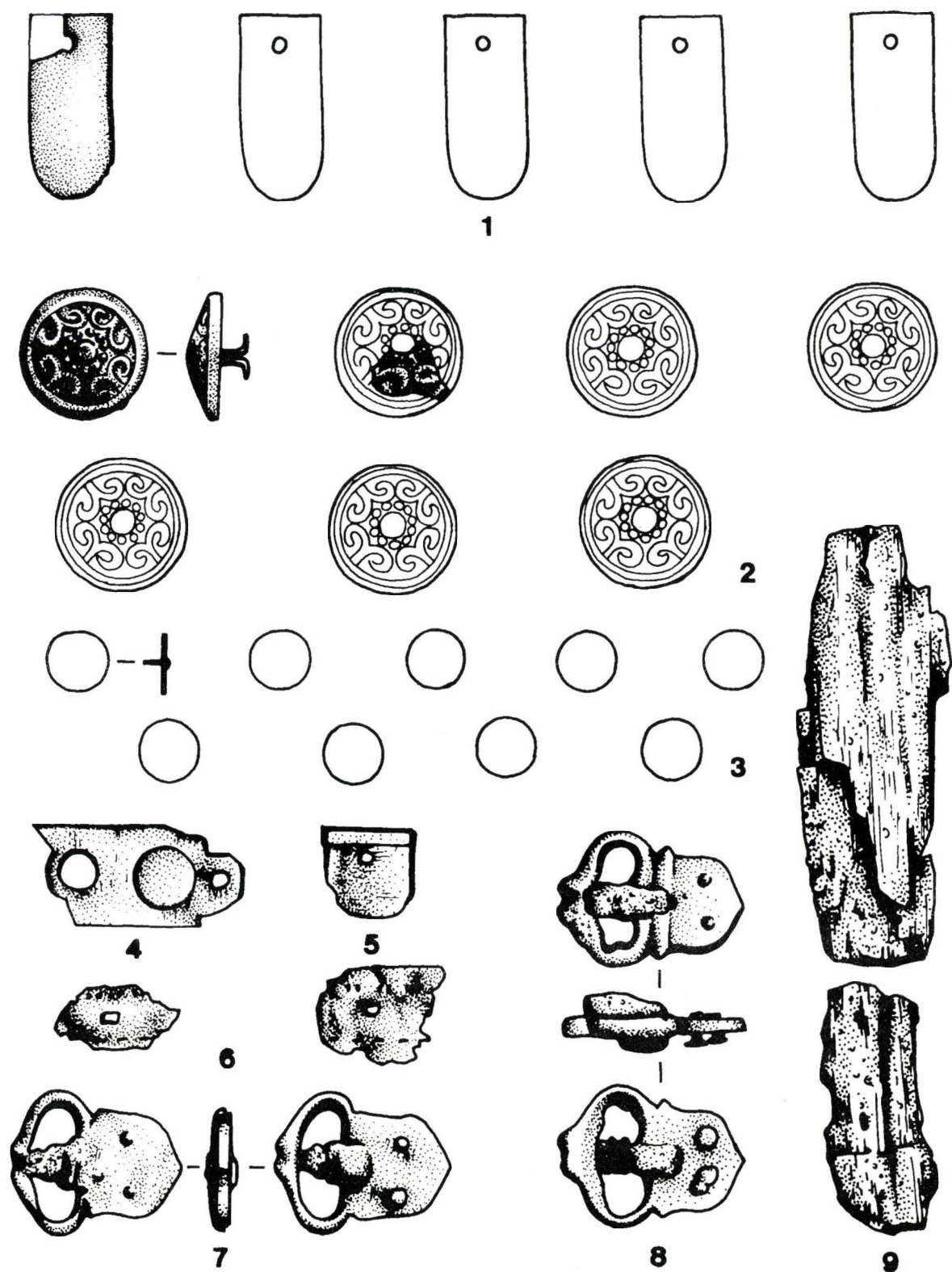
- *lószerszámdíszek* (8. kép 1–3) az eredetileg 5 db kettős lemezű, díszítetlen bronz lemez *kissíjvég*, az eredetileg 7 db-nak leltározott aranyozott bronz lemezből készült préselt, növényi mintás kúpos *szíjveret*, a 9 db kis kerek, rajzszeghez hasonló *ezüstveret* (egynek helyzetét Hekler rajza egy megmaradt bőrdarabbal együtt mutatja (8. kép 4) a ló hámszíjait díszítette. A kis ezüstveretek a fejhámon voltak, de ott képzelhető el a kúpos veretek nagy része is. Ez utóbbiak számára a ma már hiányzó „több bronz veret szeg” leltárkönyvi adatból következtethetünk. A kissíjvégek a szintén hiányzó rövid *kissíjvéggel* (8. kép 5) együtt a lószerszámszíjak végeit erősítették. A 4 szeggel összefogott négyzet alakú bronz lemezből álló *veret* (2. kép 8) szintén a ló hámszíján lehetett, hasonlóan a 10. (II). sír in situ-ként közölt veretéhez.
- *nyereg csontlemez szegélylécei* (10. kép), több darabra törött keskeny, ívelt, több helyen átlukasztott

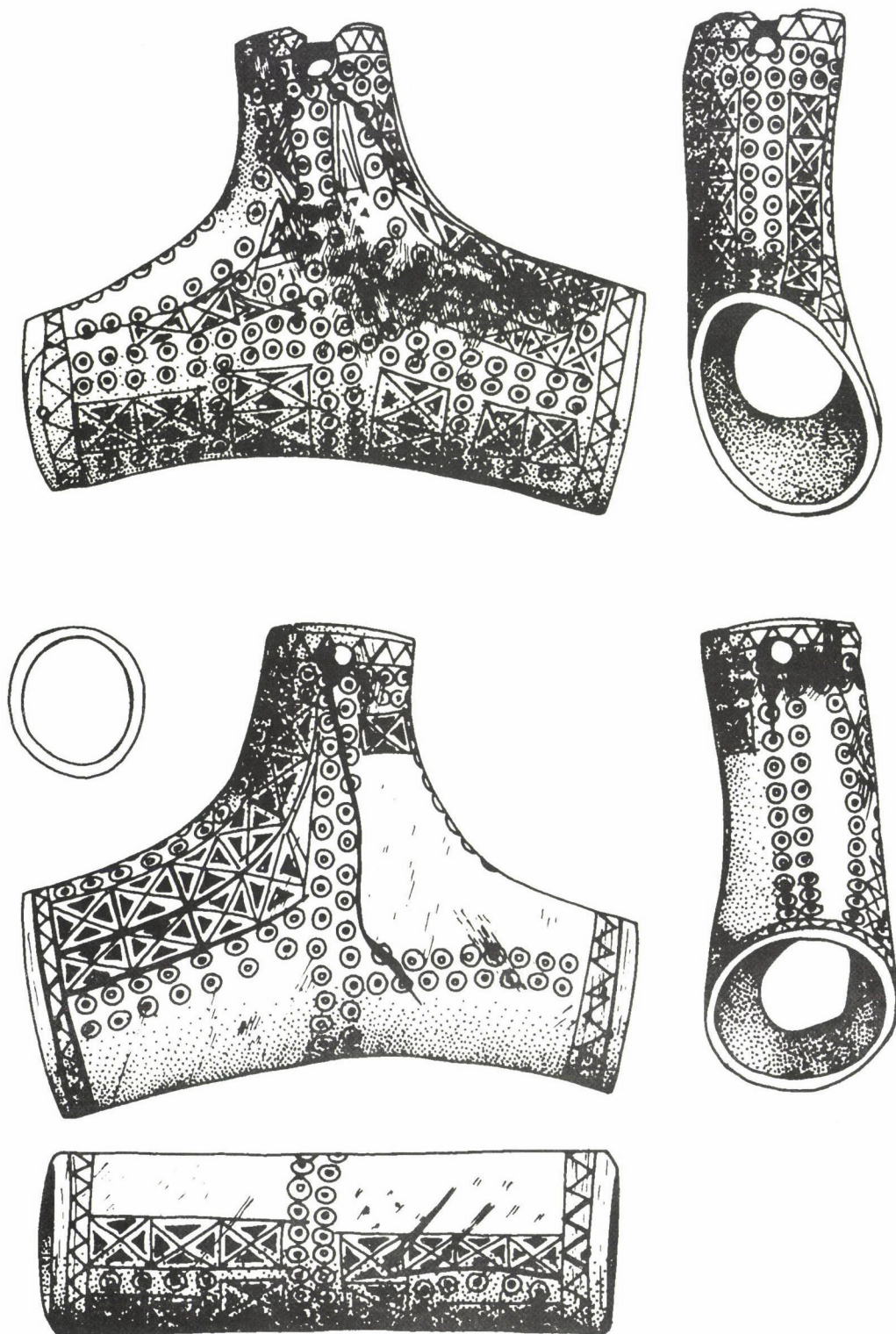
⁹ Bóna I., SZMMÉ, 1982–83, 124.

¹⁰ Vö. 8. jegyzet 98.

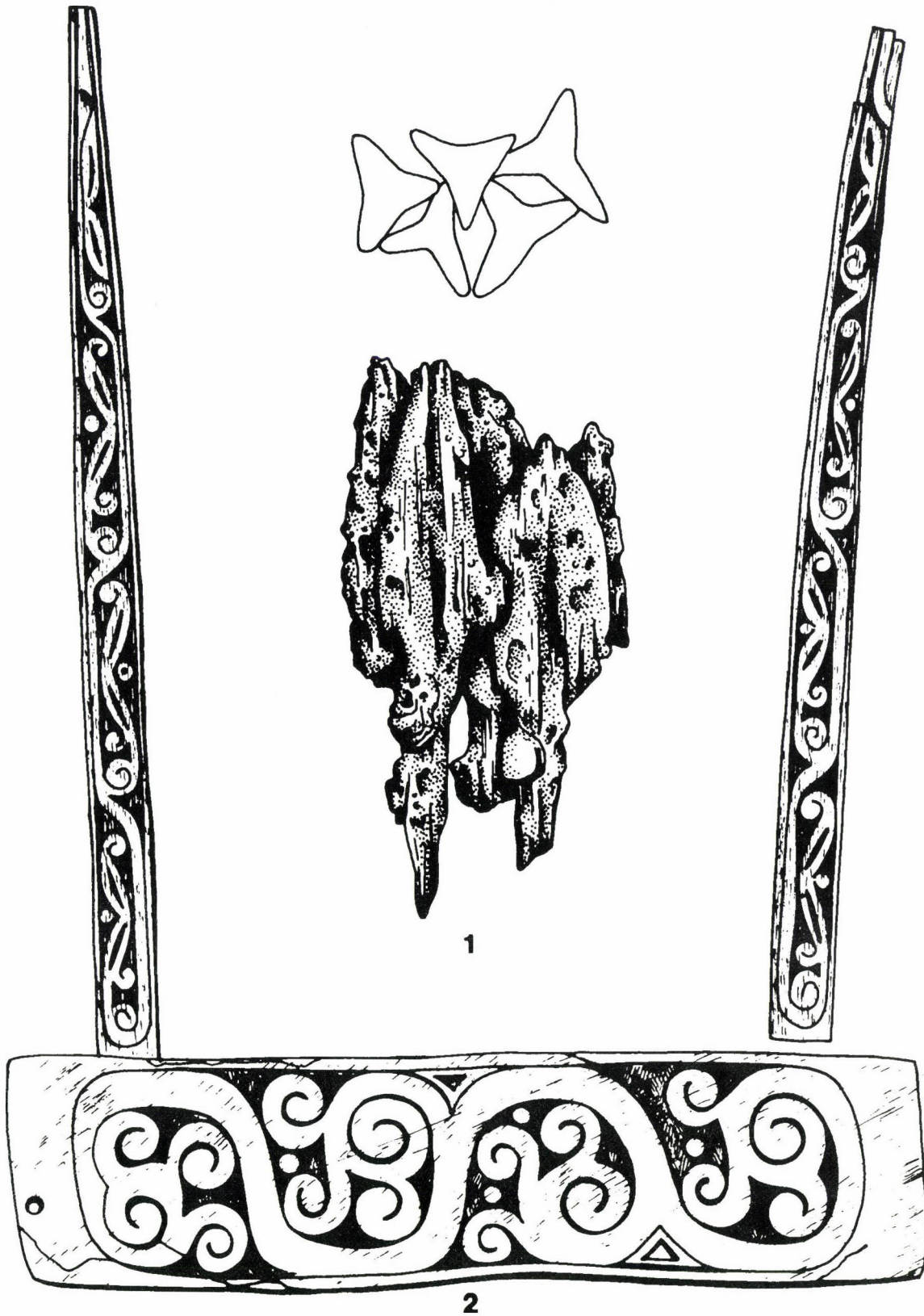
¹¹ Uo. 98.

¹² Müller R., ComAH, 1989, 143.

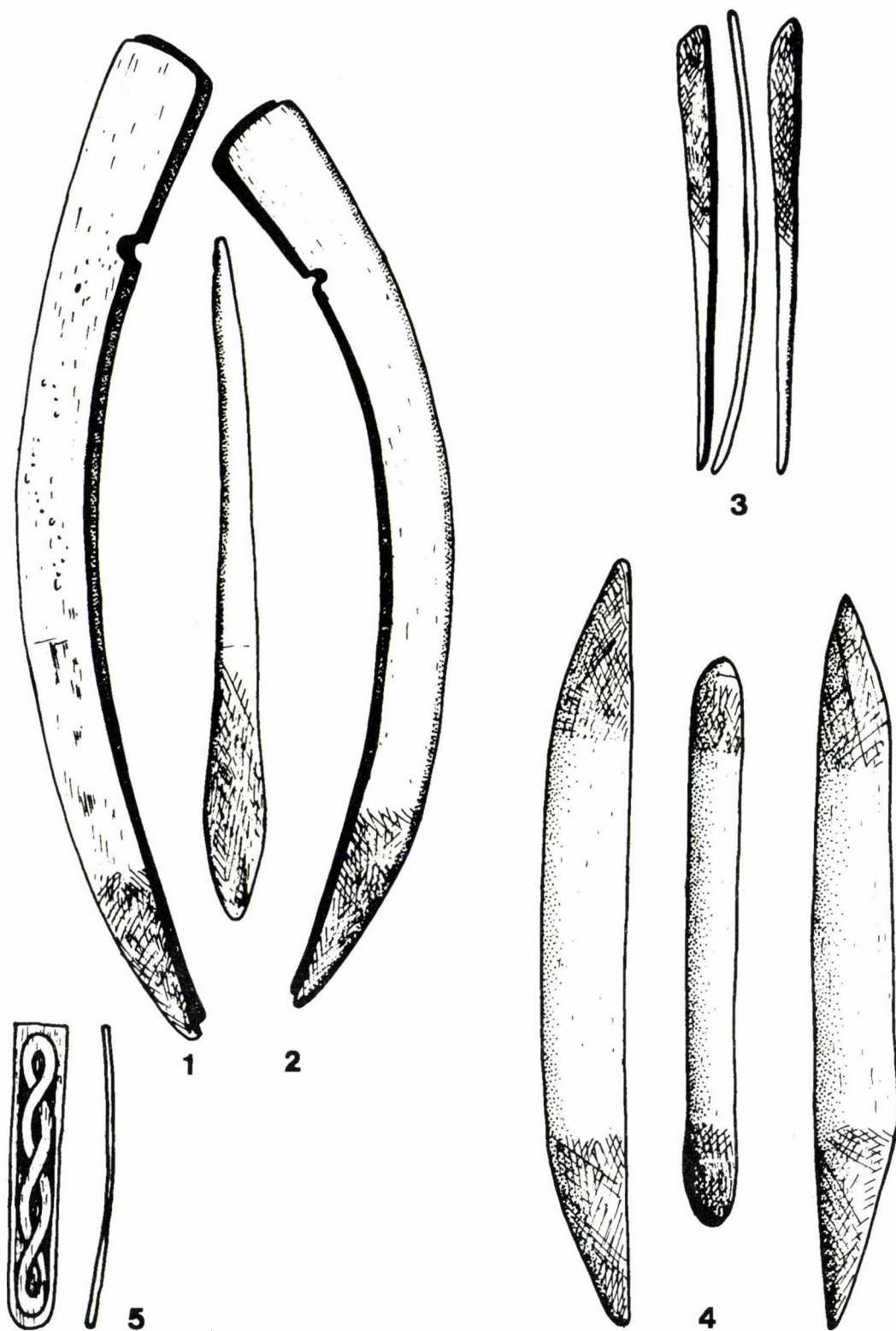

5. kép. Dunapentele 7. (I.) sír. Az ún. csont sótartó kicsinyített rajza
 Abb. 5. Dunapentele, Grab Nr. 7 (I). Verkleinerte Zeichnung des sog. beinernen Salzbehälters

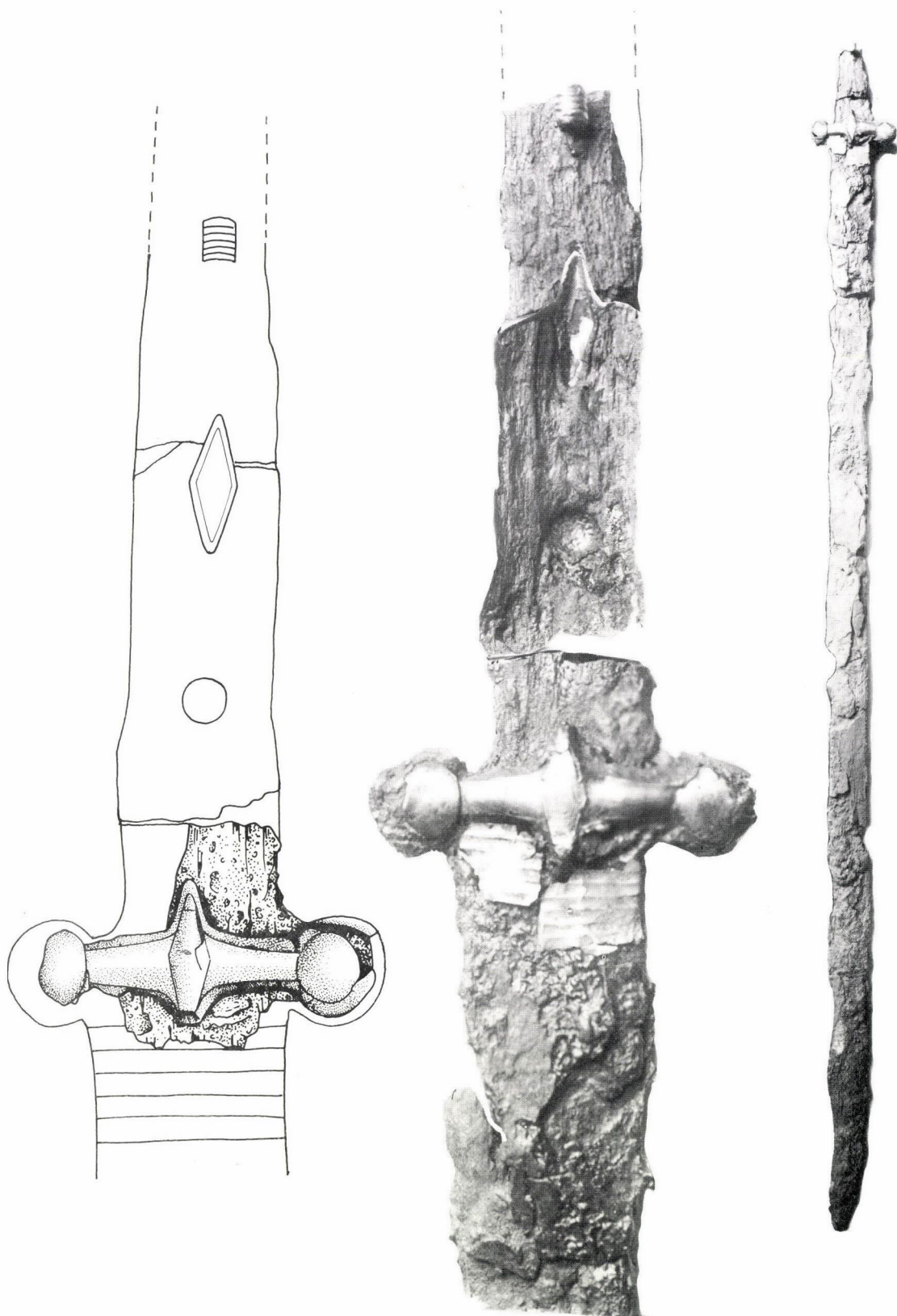

6. kép. Dunapentele 7. (I.) sír. Tegezszáj faragott csont díszei és vas nyílhegyek M = 1 : 1

Abb. 6. Dunapentele, Grab Nr. 7 (I). Geschnittzte Knochenverzierungen eines Köchermund und eiserne Pfeilspitzen M = 1 : 1

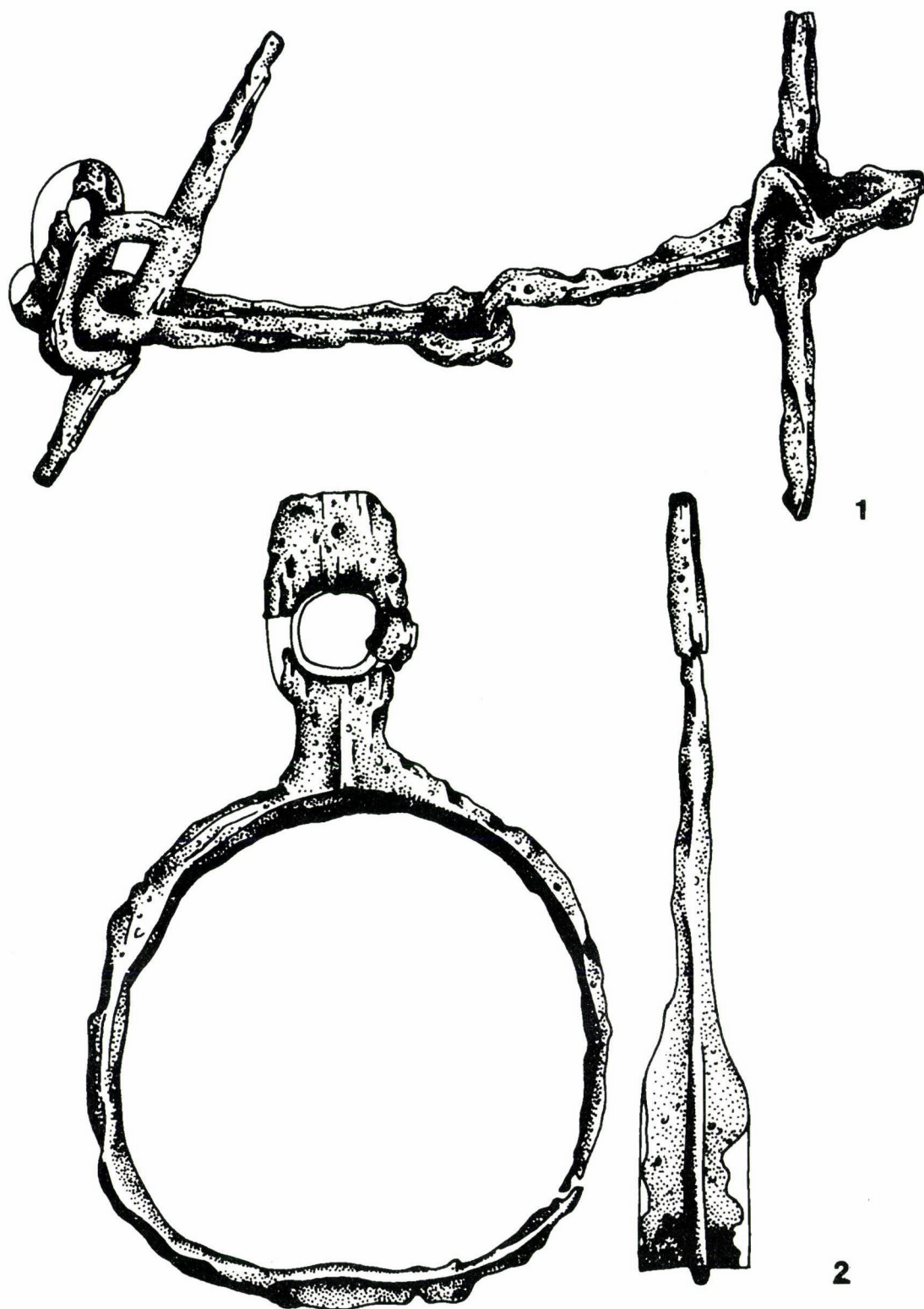

7. kép. Dunapentele 7. (I.) sír. Íjmevítő csontlemezek kicsinyített rajza és csont szíjvég természetes nagyságban
 Abb. 7. Dunapentele, Grab Nr. 7 (I). Verkleinerte Zeichnungen von Bogenversteifungsplatten aus Bein und beinerne Riemenzunge
 in natürlicher Größe

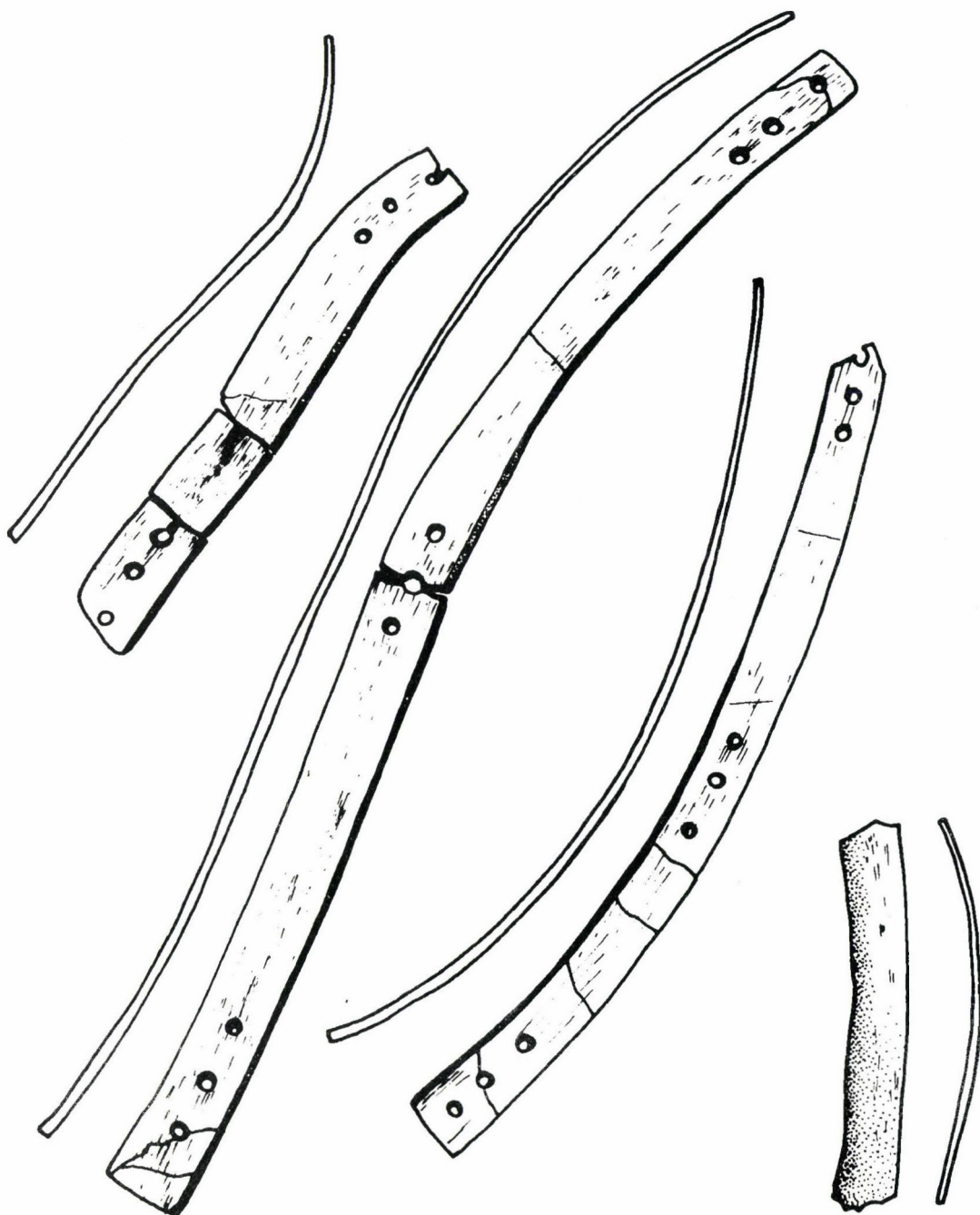

8. kép. Dunapentele 7. (I.) sír. Szablyamarkolat aranylemez keresztvassal és archív fotók a szablyáról a markolat rekonstrukciójával
M = 1 : 1

Abb. 8. Dunapentele, Grab Nr. 7 (I). Säbelgriff mit einer Parierstange aus goldener Platte und archive Aufnahmen über den Säbel
mit der Rekonstruktion des Griffes M = 1 : 1

9. kép. Dunapentele 7. (I.) sír. Oldalpálcás vaszabla és hosszú fülű kengyel kicsinyített rajza
 Abb. 9. Dunapentele, Grab Nr. 7 (I). Verkleinerte Zeichnungen einer Eisentrese mit Seitenstange und eines Steigbügels
 mit langer Öse

10. kép. Dunapentele 7. (I.) sír. Fanyereg csontlemez szegélyléceinek kicsinyített rajza
Abb. 10. Dunapentele, Grab Nr. 7 (I). Verkleinerte Zeichnung der Randleisten eines Holzsattels aus Beinplatten

csontpántok, amelyek a nyeregkapák szegélyét erősítették, díszítették, „a ló dereka tájáról”,

- hevedercsat, a leltárkönyv 2 db 5 cm hosszú vascsatot említ, amelyek a nyereg felerősítésére szolgálhattak.

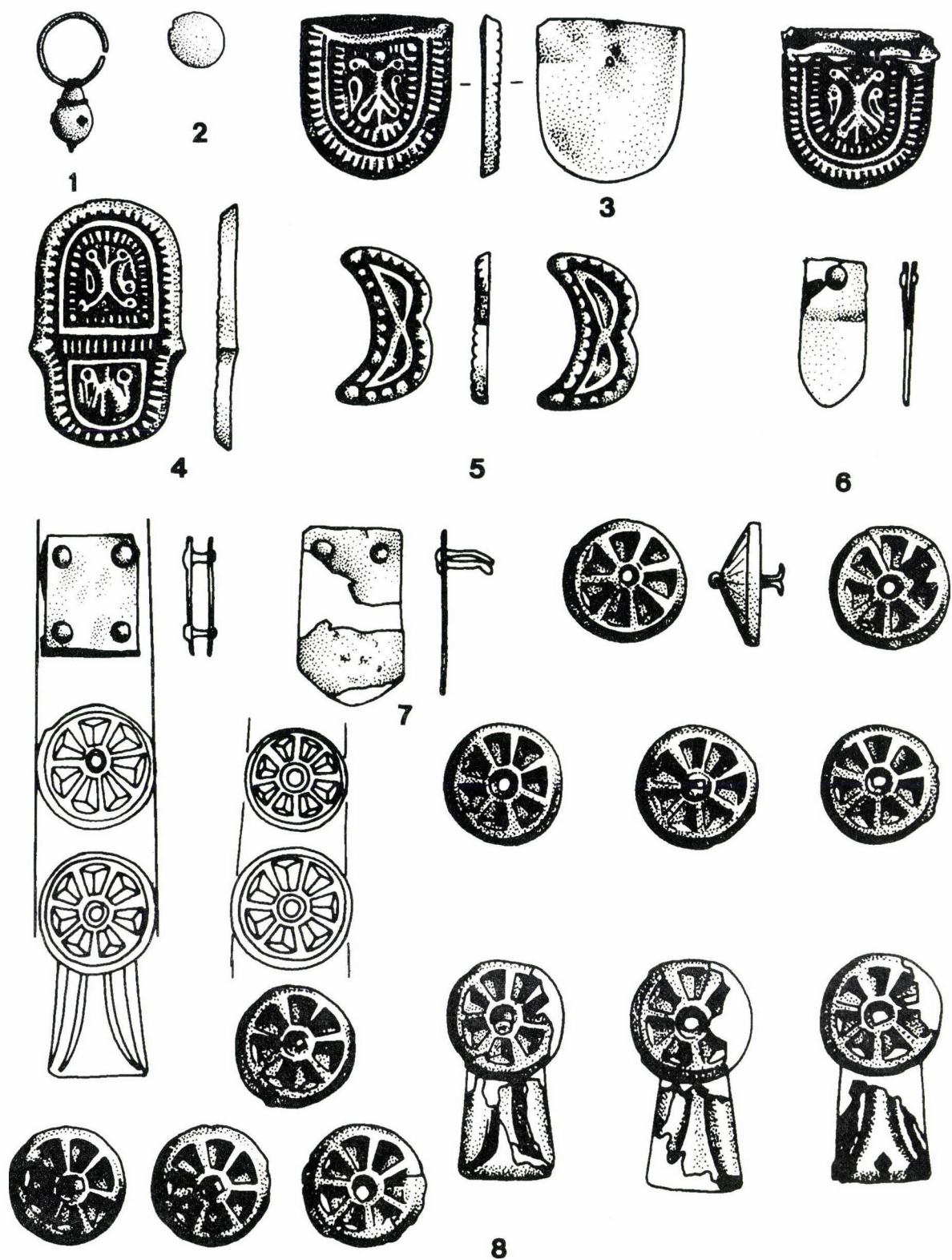
A felsoroltakon kívül a 7. (I.) sír leletei között a leltárkönyv említ még több bőrdarabot (a lószerszám részei), vastárgyat és vasrudacska töredéket.

10. (II). sír. Lovassír

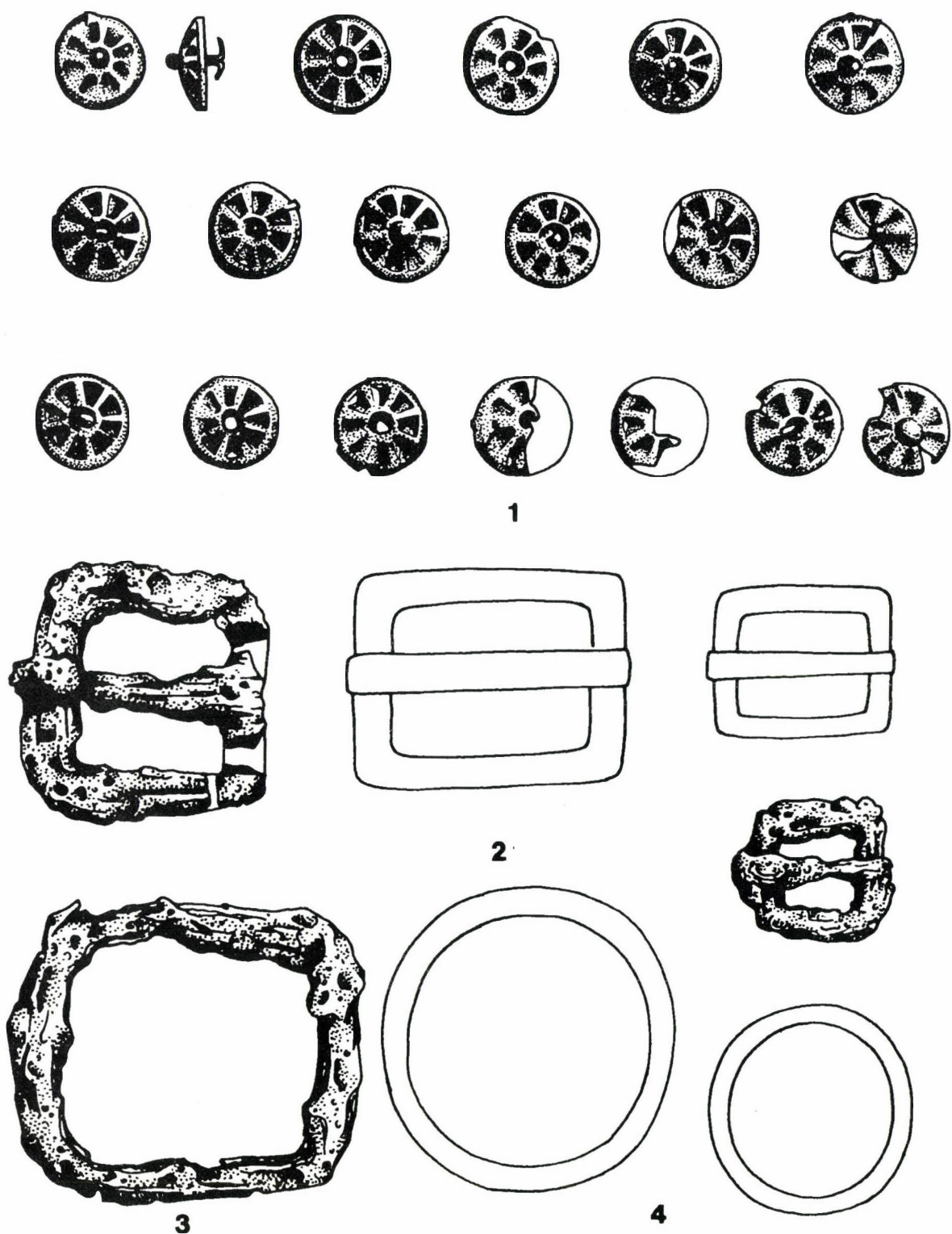
A férfivázhoz tartozó leletek:

Ékszer:

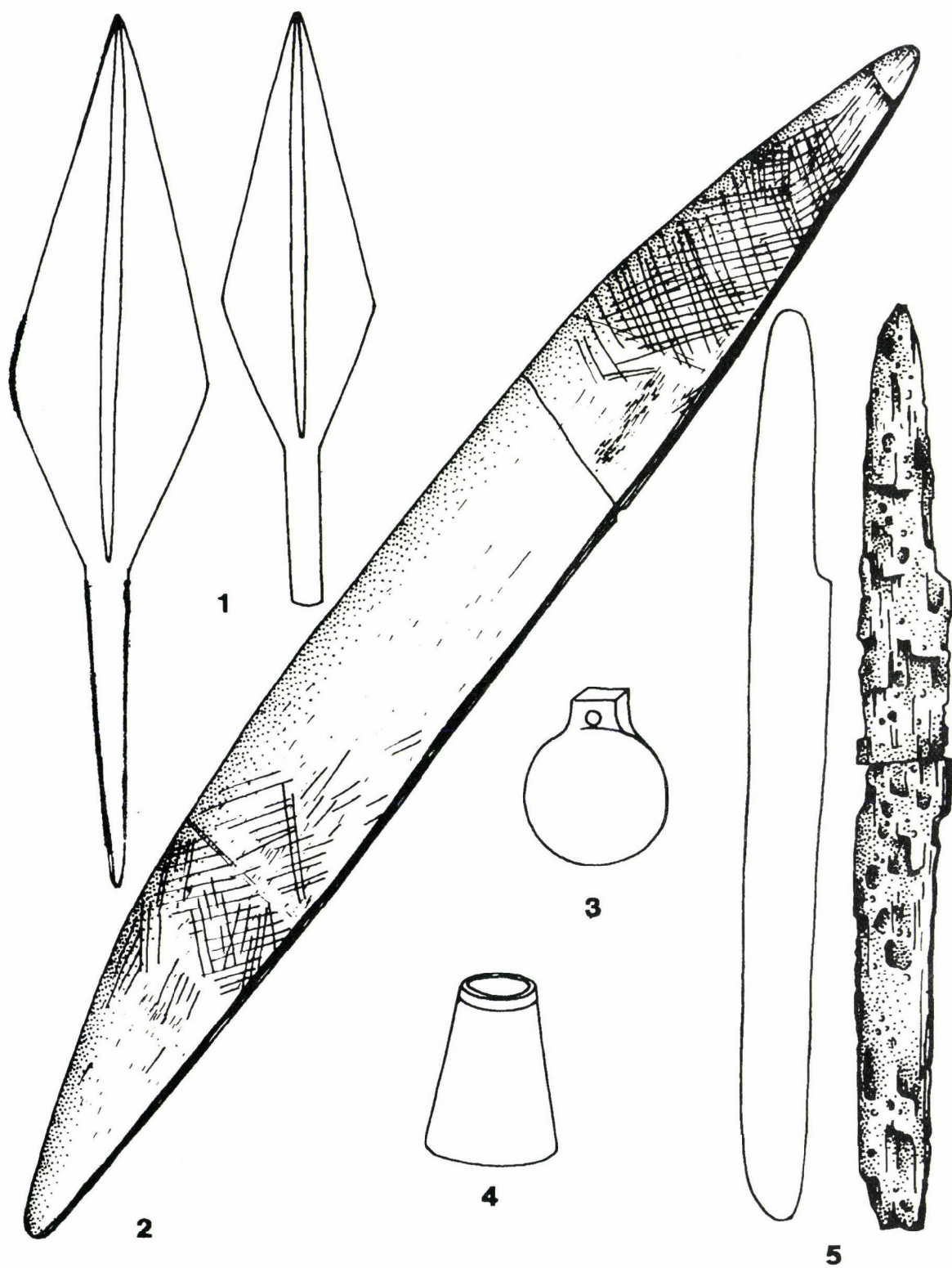
- arany fülbevaló (11. kép 1), kisméretű karika, amelyhez granulációval csonkakúp alakú lemezgúla és kis lemezgömb csatlakozik. A gömb felületén négyes csoportosításban granuláció, – „a fej mellett”.

11. kép. Dunapentele 10. (II.) sír. Arany fülbevaló, sírobulus és övdíszek, továbbá aranyozott bronz lószerszámdíszek M = 1 : 1
 Abb. 11. Dunapentele, Grab 10 (II). Goldenes Ohrgehänge, Grabobulus und Gürtelverzierungen, ferner vergoldete bronzene
 Pferdegeschirrverzierungen M = 1 : 1

12. kép. Dunapentele 10. (II.) sír. Aranyozott bronz lőszerszámdíszek, vascsatok és vaskarikák M = 1 : 1
 Abb. 12. Dunapentele, Grab 10 (II). Vergoldete bronzene Pferdegeschirrverzierung, Eisenschnallen und Eisenringe M = 1 : 1

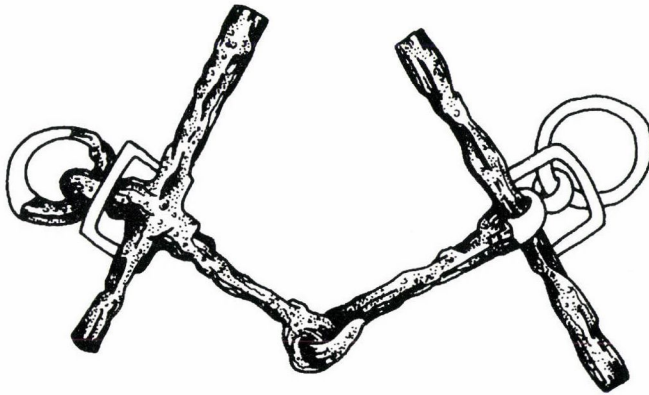
13. kép. Dunapentele 10. (II.) sír. Vas nyílhegyek, fjközépcsont, bronzcsörgő, kúpos bronztárgy és vaskések M = 1 : 1
 Abb. 13. Dunapentele, Grab 10 (II). Eiserne Pfeilspitzen, Bogenmittenplatte, bronzene Schelle, kegelförmiger Bronzegegenstand
 und Eisenmesser M = 1 : 1

Övdíszek: „a derék tájon”

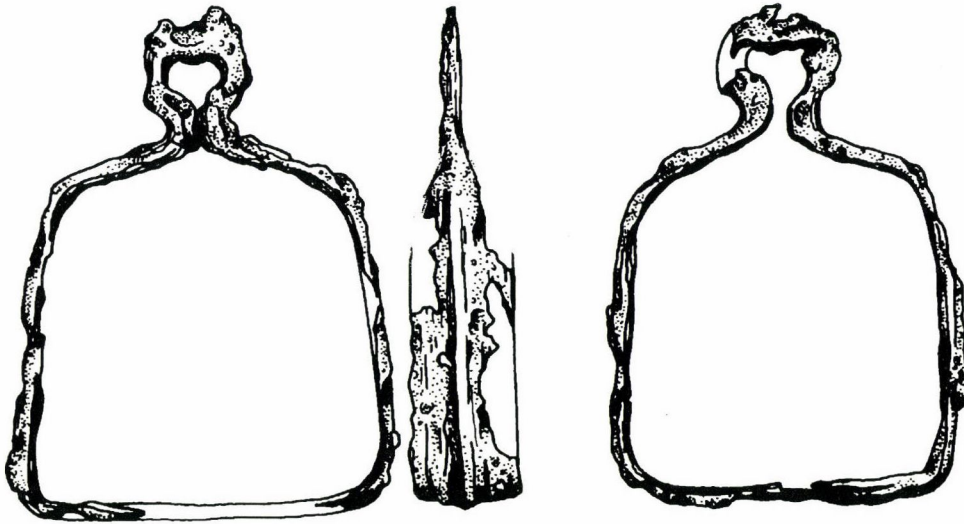
- *arany kisszíjvég* (11. kép 3) 2 db, rövid címer alakú, a fedőlapon bizánci eredetű préselt minta rovátkolt keretben. A hátlap sima. A felső perem alatt fel-erősítésre szolgáló lyuk, ill. szegecs,
- *arany övveret* (11. kép 4) kettőspajzs alakú préselt lemez, a kisszíjvéghez hasonló mintával,
- *arany lyukvédő(?)* (11. kép 5) 2 db, ívelt holdsarló alakú, lemezből préselt, rekeszimitációval.

Fegyver:

- *íj* (13. kép 2), széles karú íj középrészének egyik oldali markolatmerekítő csontlemeze irdalt végekkel. H.: 25 cm, sz.: 2,8 cm. 2 db „*csontár*” (hiányzik), h.: 11,2 cm, az íjkarcsontok oldallemezei lehetnek, – „a nyereg helyén”. Az íj, hasonlóan az előbbi sírhoz, a ló hátára lehetett erősítve.
- *nyílhegy* (13. kép 1) 2 db háromtollú vasnyílhegy (hiányzik).

1

2

14. kép. Dunapentele 10. (II.) sír. Oldalpálcás vaszabla és egyenes talpú vaskengyelek kicsinyített rajza
Abb. 14. Dunapentele, Grab Nr. 10 (II). Verkleinerte Zeichnungen von einer Eisentrese mit Seitenstange und von eisernen Steigbügeln mit gerader Sohle

Eszköz:

- *vaskés* (13. kép 5) 2 db, egyélű, egyenes hátú. Egyik hiányzik.

Egyéb:

- *obulus* (11. kép 2) kisméretű szabályos kerek aranylap „a harcász feje mellett”.

A lócsontvázhoz tartozó leletek:

- *lószerzárdíszek* (11. kép 6–8; 12. kép 1), préselt, kerek, kúpos *rozetta*, két különböző méretben. A rozettákat egymásra helyezett bronz és vékony aranylemezről préselték, az aranylemez szélét a bronzlemezre visszahajtották. Az ismert 31 db rozettából 4 db ún. *nyeles veret*.

Hekler korabeli rajzai szerint a rozetták, nyeles veretek és egy esetben egy két lemezből összeszegecselt négyszögletes bronzlemez veret, sűrűn egymás mellé helyezve díszítették a hámat „a ló feje mellett csillagalakban”. Kis, keskeny díszítetlen *ezüst szíjvég* (11. kép 6) a gyenesdiási 64. sír alapján szintén a fejhám része volt. Töredékes, hosszú szegeccsel ellátott bronz *lemez szíjvég* (11. kép 7) ugyancsak a lószerzárhoz tartozhat.

- *bronz csörgő* (13. kép 3), öntött bronz, füles – „a ló feje mellett”. A ló nyakában függhetett. (Már 1936-ban hiányzott, azonosítani nem sikerült).
- *kúpos lemez henger* (13. kép 4) bronzlemezről. Fetiich rajza után rajzolva, a tárgy hiányzik. A lószerzárhoz tartozhatott, talán csótár volt?
- *zabla* (14. kép 1) oldalpálcás, pofakarikás, – „a ló száján”. H.: 25 cm, pálcahossz: 12,5 cm.
- *vaskengyel* (14. kép 2) 2 db hurkos fülű, egyenes szárú, egyenes talpalójú kengyelpár, a talpalót borda erősíti. M.: 16 cm, sz.: 12 cm.
- *hevedercsat* (14. kép 3) nagyméretű, négyzet alakú, vas.

A sírlelethez tartozik még:

- 2 db *vaskarika* (12. kép 4),
- 4 db *vascsat* (12. kép 2) különböző méretben,
- *ezüstlemez töredék* (hiányzik),
- *vastöredék* (hiányzik).

11. (III.) sír. Lovassír

A férfivázhoz tartozó leletek:

Ékszerek:

- *arany fülbevaló* (15. kép 1) 2 db; a kerek átmetszetű karikához három kisebb és egy-egy nagyobb aranygömböcs csatlakozik.
- *varkocsszorító* (15. kép 3) 2 db, téglalap alakú, préselt, aranyozott ezüstlemez geometrikus mintával, – „deréktájon”.

Övdíszek (15. kép 2)

- 5 db kettős lemezű, ívelt oldalú, középen bordázott *arany kisszíjvég*, 8 db hasonló nagyságú és formájú *arany övveret* és 2 db kisméretű *lyukvédő*(?) – „deréköv mentén”.

Eszköz:

- *vaskés* (16. kép 4) a sírból 3 db került elő.

Egyéb:

- *edény*: sötétszürke, kézzel gyúrt agyagbögre (nem került be a múzeumba).

Fegyver:

- *szablya*, a szablyából a szablyatok egyik felköltő fülének belső mezőjét díszítő, ívelt oldalú, négyszögletes *aranyveret* (15. kép 4) az alatta levő, ma már hiányzó ívelt bőrlappal és ezüstfejú szegecsekkel; a szablyamarkolatot átütő hurkos fejű *bronzszeg* (15. kép 6), eredetileg fával, és a szablyát felkötő szíj kis egybeöntött *bronzcsatja* (15. kép 5) és kisméretű bronz lemez *szíjvége* (15. kép 7) került be a múzeumba.

- *nyílhegy* (16. kép 1) 1 db háromtollú vas nyílhegy és a nyíltartó *tegezszáj* egyik oldali *faragott csontlemeze* (16. kép 2) ismert.

A 8 db kis, kerek préselt *ezüstveret* (16. kép 3) a tegez felkötő szíját díszíthette. A nyílhegy és az ezüstveretek a ló mellett feküdtek.

A lócsontvázhoz tartozó leletek:

- *vaskengyel* (17. kép) 2 db, hurkos fülű, alma alakú, talpalója kissé ívelt, bordával erősített, – „a ló mellett”. M.: 15 cm, sz.: 11,5 cm.
- *hevedercsat* (16. kép 5) 2 db téglalap alakú, – „a ló mellett”.

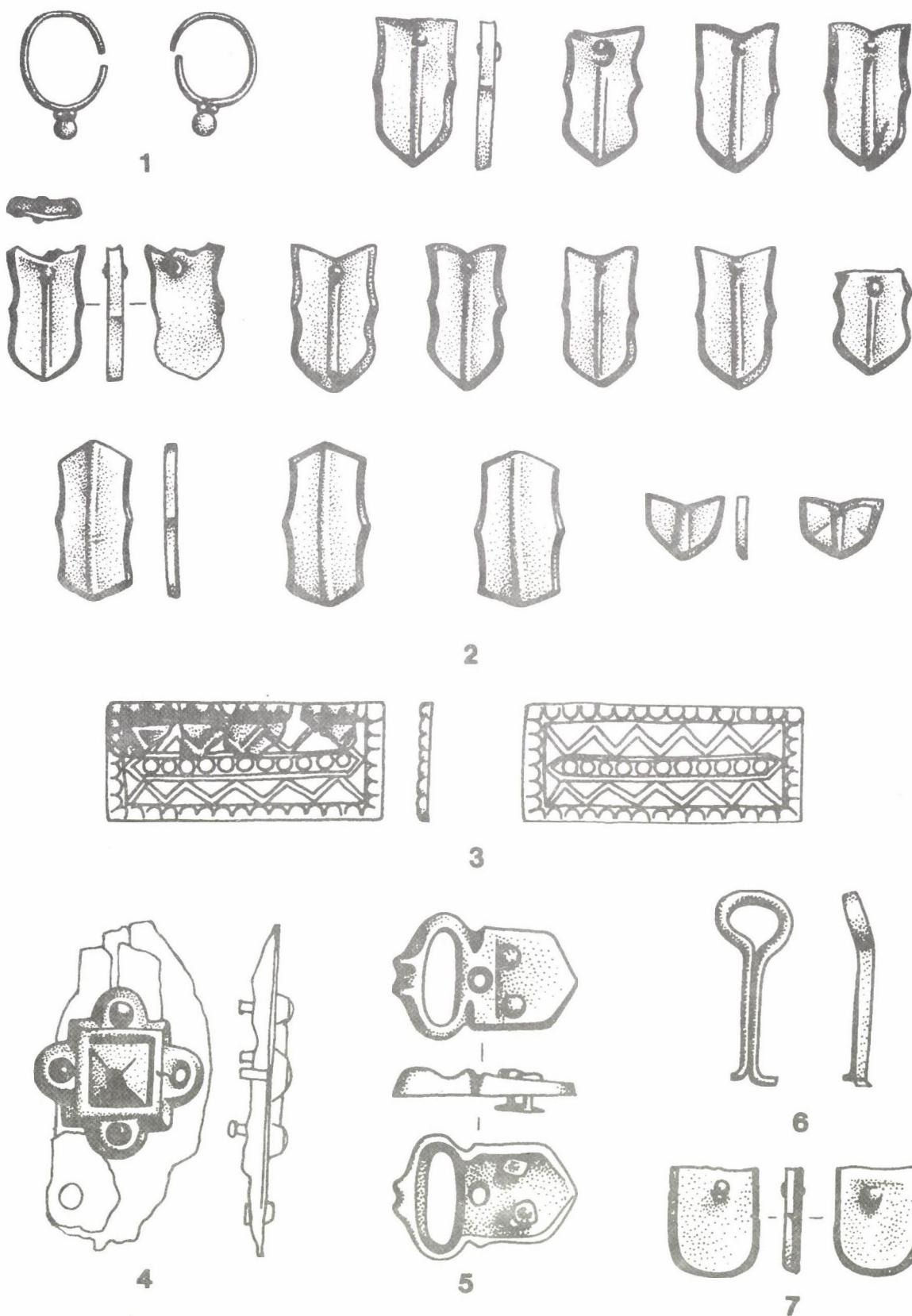
A sírlelethez tartozik még:

- *vascsat* (16. kép 5), kisméretű, téglalap alakú (lehet, hogy a 12. sír csatja),
- *bronz töredékek* (hiányzik),
- *ezüst töredékek* (hiányzik),
- *vastöredékek* (hiányzik),
- „*gombszeg*” 6 db (hiányzik).

12. (IV.) sír. Női sír

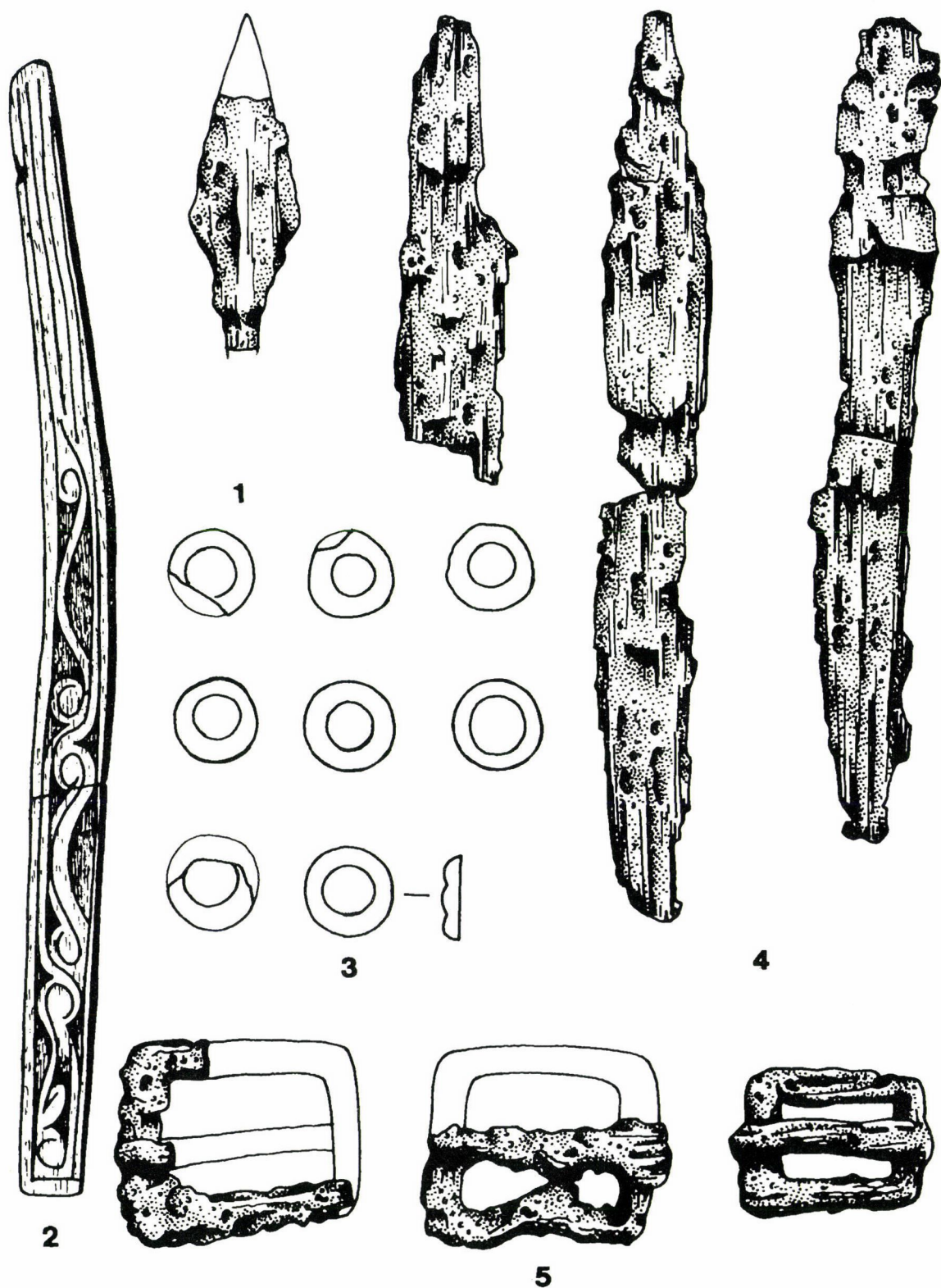
Ékszerek:

- *arany fülbevaló* (18. kép 1) 2 db, kerek fülbevalókarika, amelynek tengelyen lógó csüngője granulált díszű lemezpalástból és hosszúkás ametiszt csüngőből áll. Eredetileg az ametiszt alatt, a tengely felső végén és a karika felső oldalán levő kis tüskén is apró kerek gyöngyszemek voltak, – „fej mellett”.

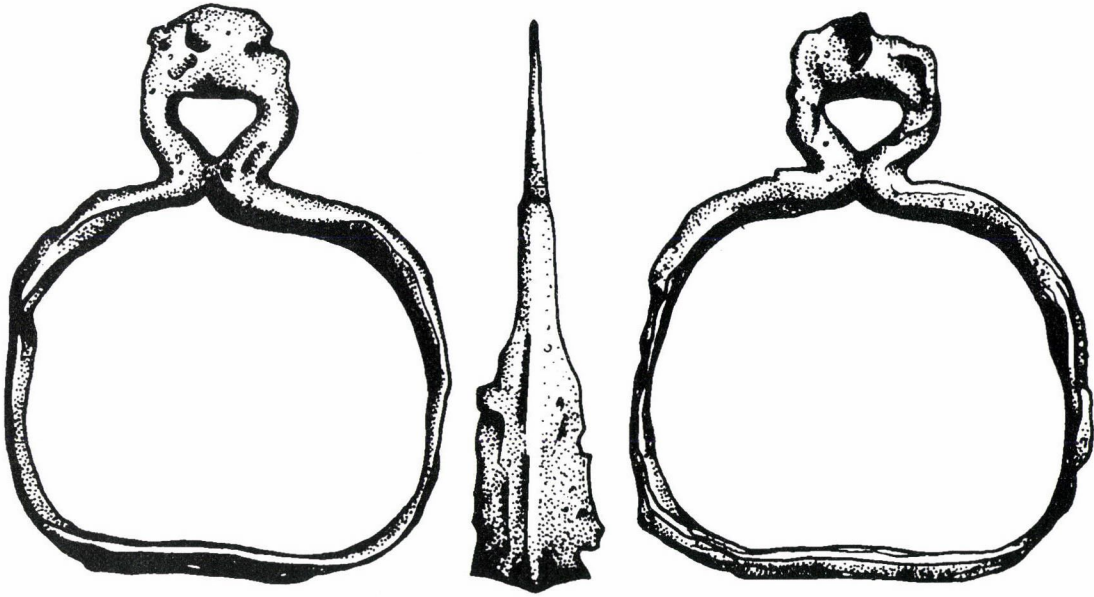

15. kép. Dunapentele 11. (III.) sír. Arany fülbevaló, arany övdíszek, aranyozott ezüst varkocsszorítók, arany szablayafüldísz, bronzcsat, bronz szablamarkolat karika és bronzlemez kisszíjvég M = 1 : 1

Abb. 15. Dunapentele, Grab Nr. 11 (III). Goldenes Ohrgehänge, goldene Gürtelverzierungen, vergoldete silberne Zopfspanne, goldene Verzierung einer Säbelöse, Bronzeschnalle, bronzener Säbelgriffing und Nebenriemenzunge aus Bronzeblech M = 1 : 1

16. kép. Dunapentele 11. (III.) sír. Vas nyílhegy, csont tegezszájveret, ezüstpitykék, vaskések és vascsatok M = 1 : 1
 Abb. 16. Dunapentele, Grab Nr. 11 (III). Eiserne Pfeilspitze, beinerner Köchermundbeschlag, silberne Knöpfe, Eisenmesser und Eisenschnallen M = 1 : 1

17. kép. Dunapentele 11. (III.) sír. Hurkos fülű vaskengyelek kicsinyített rajza
Abb. 17. Dunapentele, Grab Nr. 11 (III). Verkleinerte Zeichnung von eisernen Steigbügel mit Schlingenöse

- *arany boglárpár* (18. kép 3) bronz alátétlemezzel együtt préselt. A bronzlemezre az aranylemez szélét visszahajtották. Pereme gyöngysorkeretet utánoz, a belső mezőben egykori kőtartó rekeszeket utánozó ívek sora, – „a két vállon”.
- *aranylemez* (18. kép 2) a boglárok középrészével azonos nagyságú és mintájú préselt korong, – „vállon”.

Egyéb:

- *agyagedény*, „nyersen gyúrt, sötétszürke bögre a fej mellett” (nem került be a múzeumba).
- *vas koporsókapocs* (18. kép 4) egyenes, derékszögben hajlított végekkel (feltehetően ehhez a sírhoz tartozik),
- *bronz- és vascsat* (hiányzik, feltehetően ehhez a sírhoz tartozik),
- *aranyos ruhafoszlányok* (hiányzik, feltehetően ehhez a sírhoz tartozott).

A dunapentelei négy sírszám három lovas temetkezést (férfi és ló = 7, 10, 11 sír) és egy női temetkezést (12. sír) takar. A sírok közül – amint arra korábbi véleményeket idézve Bóna I. is felhívta a figyelmet¹³ – a 7. sír kiemelkedik a tekintetben, hogy a feltárása szakember jelenlétében történt, kiváló megfigyelésekkel, hiánytalanul begyűjtött leletekkel. A többi három sír leleteinek hiányosságai (pl. a 10. sír íjvégeinek, a 11. sír zablájának és szabályjának hiánya) már kevésbé pontos feltárássra utalnak. E sírok leleteinek egy része biztosan nem került be a múzeumba.

A dunapentelei sírok leletgazdagságuk miatt jelentős helyet kaptak az avar korral foglalkozó szakirodalomban, jól mutatja ezt a sírok magas idézettségi mutatója.

A revízió, restaurálás és rajzolás után tekintsük át röviden a sírok leletegyütteseit:

Fülbevaló mind a négy emberi váz koponyája mellett volt és mind aranyból készült. Két sírban gömböcskés díszű, egyben kis lemezgömbös, a női sírban pedig lengőcsüngős volt a fülbevaló.

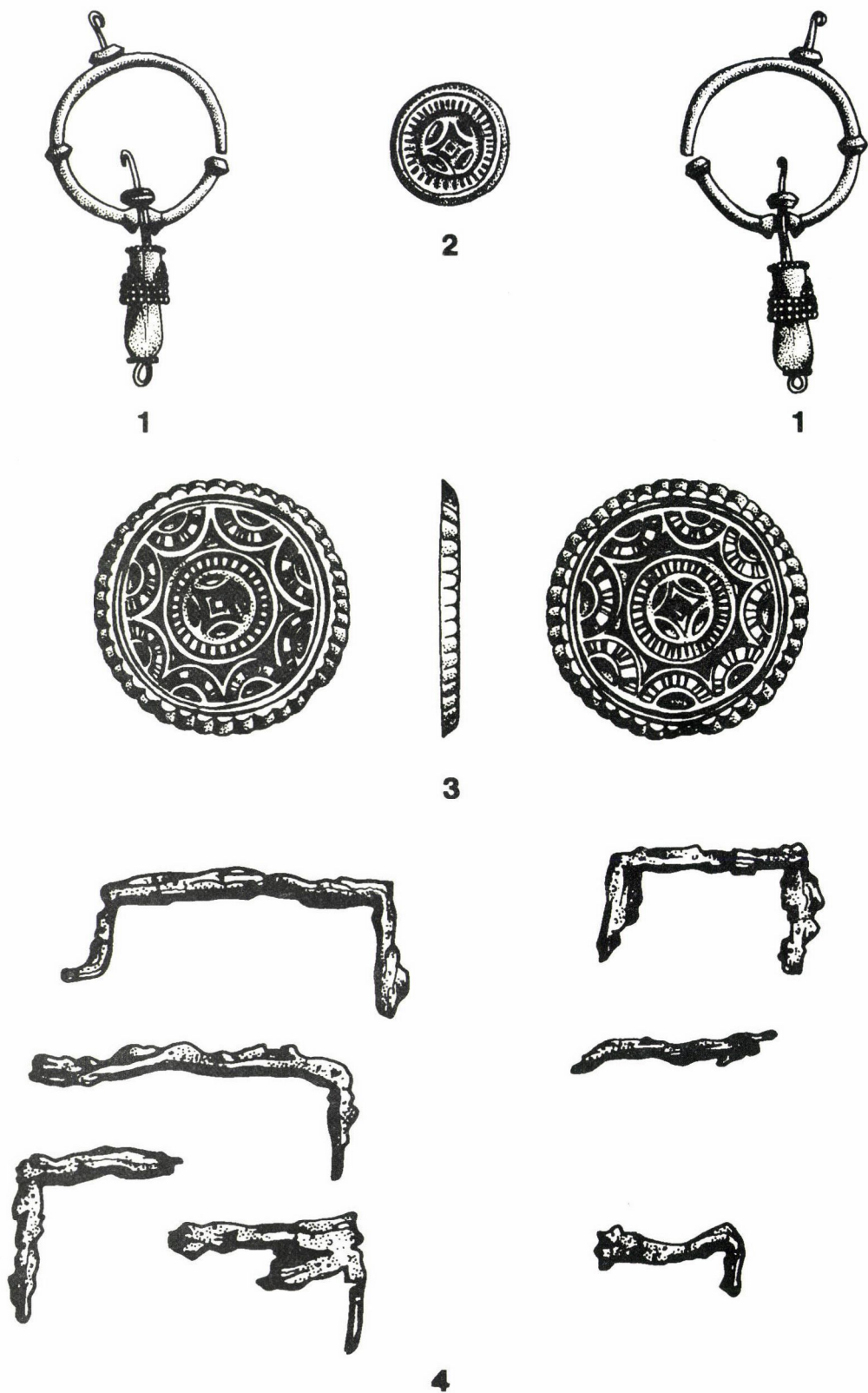
A sírok közül kettőben biztosan, feltételezésem szerint azonban mint a négyben, volt halotti *sirobulus*, római pénzre vert aranylap, ill. sima kis aranylap formájában (7, 10. sír). A 12. női sírban a „vállnál” talált kis préselt kerek aranylap (átm.: 1,8 cm) – amelynek mintája a boglárok középrészének mintájával azonos, véleményem szerint szintén halotti obulus szerepét töltötte be. Az avar kori obulusok között nem ez lenne az egyetlen díszített darab; poncolt díszű a mártélyi 1. sír obulusa¹⁴ és obulusnak tekinthető a cibakházi fejedelemasszony beütögetett körökkel tarkított 2,2 cm átmérőjű aranylapja is.

1908-ban Mauthner László eladott a MNM-nak egy 1,5–1,6 cm átmérőjű kerek aranylapocskát, amelyet a leltárkönyvi bejegyzés szerint Rákits Dánieltől vásárolt. A bemondás a lapocska lelőhelyeként a dunapentelei Hauser-szőlőt jelölte meg. Dunapentele-Öreghegyen Hauser Ferenc szőlője szomszédos volt Rákits Dániel földjével. A Hauser-szőlőben Mahler Ede római kori sírokat ásott ki.¹⁵ A 113/1908.148 ltsz. alatt

¹⁴ Hampel J., Die Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. III. 1905, Taf. 85, 14.

¹⁵ Hekler A., ArchÉrt, 29 (1909) 97.

¹³ Bóna I., SZMMÉ, 1982–83, 121.

18. kép. Dunapentele 12. (IV.) sír. Arany fülbevaló, rozetta és boglárpár. M = 1 : 1 Vas koporsókapcsok (kicsinyítve)
 Abb. 18. Dunapentele, Grab Nr. 12 (IV). Goldenes Ohrgehänge, Rosette und Agraftenpaar. M = 1 : 1
 Eiserne Sargklammern (verkleinert)

a római kori tárgyak között leltározott aranylapocska (a fentebb idézett külön lelőhely megnevezéssel és eladóval!) egy római kori 3. századi kisbronzra kalapált avar kori halotti obulus,¹⁶ hasonló a dunapentelei 7. sír obulusához. Ez a darab a dunapentelei 11. (III.) sírból származhat, amelynek feltárásánál már nem volt jelen Hekler A. (a sírleírás mindössze 12 sor az ArchÉrt-ben, a sír lova pedig a 12. sírhoz van sorolva). A feltáráskor az obulus Rákits Dánielhez, a föld tulajdonosához került, aki mint Hauser-szőlő lelőhelyűt adhatta el Mauthnernek, akin keresztül a Nemzeti Múzeumban jutott, nem sokkal a sírleletek bekerülése után. Az 1908 októberében beletárolt 161 tétel a bejegyzés szerint mind a Hauser-szőlőből származik, Hekler hivatalos küldeménye, vétel Hauser Páltól. Csupán a 148-as alszám aranyobulusánál más az eladó, az a Rákits, akinek földjéről az avar kori leletek származnak. A fentiek alapján úgy vélem, hogy az aranylapocska nagy valószínűséggel a dunapentelei 11. sír halotti obulusának tekinthető.

Varkocsszorító a 7. és 11. sírban volt, mint a középkor és késő avar kori varkocsszorítók két nagy csoportjának (rúd alakú és téglalap alakú) képviselői. Egyik darab sem színarany, igaz a rúd alakúak között eddig nem is találtunk arany példányokat.

A dunapentelei sírok ékszerei közé tartozik még a 12. (IV). sír valódi rekeszeket utánzó préselt rekeszes arany *mellboglárpárja*.

Övdíszek mindhárom férfisírban voltak. Legegyszerűbb a 7. síré, díszítetlen, préselt fedőlapos, kettős lemezű nagyszíjvég, aranyozott ezüstlemez kisszíjvégek és egybeöntött bronzcsat. A kisszíjvégek préselt gyöngysorkeretes, több, hosszanti irányú mezőre osztott fedőlapmintája bizánci eredetű mintakincs egyszerű, préselt változata, ill. utánzata. Ehhez a mintához a Keszthely-Fenekpuszta 16. sír szíjvégmintája¹⁷ távoli előképnek tekinthető. A Tataháza-Alsógallán Szatmári S. által feltárt korai avar sírok egyikének szíjvégén a hasonló minta még jellegzetes bizánci pont-vonal díszítéssel párosított.¹⁸ A 10. sír préselt lemez övdíszai hiányosak. Hiányzik az öv csatja és nagyszíjvége, mindössze 2 kisszíjvéget, 1 kettőspajzs alakú veretet és két félhold alakú veretet ismerünk. A préselt fedőlapok mintája bizánci eredetű, az ozorai,¹⁹ zamárdi²⁰ és mezőkomáromi²¹ bizánci eredetű övdíszek körébe tartozik. A 11. sír ívelt oldalú vereteivel koráb-

ban már foglalkoztam,²² hangsúlyozva azok Kaukázus vidéki, Fekete-tenger előterei kapcsolatait. Nem foglalkoztam azonban e verettípus eredetével, amely tekintetbe véve az adonyi, gátéri, főnlaki és egy eddig ismeretlen, a Vértes-hegység területéről származó bizánci préselőtövet,²³ amelyek mind ívelt oldalú szíjvégek készítésére valók, és közülük az adonyin és a főnlakin pont-vonal minta is van, szintén a bizánci kultúrkörben keresendő. Ívelt oldalú préselt veretek, szíjvégek zömmel a Dunántúlról, eddig még közöletlen temetőkből ismertek (Szekszárd-Keselyüs, Csákkerény, Vértesacska, Dunapentele), de előkerültek Szeged környékén és Tarnamérán is.²⁴

A Kaukázus vidéki ívelt oldalú veretek gyökere szintén a bizánci kultúrkörben keresendő. Ismerve Kuvrat onogur-bolgár kagán szoros bizánci kapcsolatait, nem véletlen, hogy Kuvrat bizánci patrícius övének nagyszíjvége szintén ívelt oldalú.²⁵

Fegyver mindhárom dunapentelei sírban megfigyelhető volt, kettőben szablya (7, 11. sír), háromban íj-nyíl-tegez (7, 10, 11. sír), azaz összességében a 7. és 11. sírban szablya és íj, a 10. sírban pedig csak íj volt.

Korábban csak a 7. sír hosszú, alig ívelő pengéjű szablyája volt ismert, amelynek rövid, bizánci típusú, gömbös végű keresztvasát vastag aranylemez borította, markolata farészében pedig különböző alakú, aranylemezzel bevont díszítmények voltak beleágyazva. A szablya felkötő füleit nem ismerjük. A közel-múltban közölt Gyenesdiás 64. sírja magas rangú vezetőjének szablyafülveretei alapján²⁶ Hekler A. eredeti megjegyzéseit és rajzait is figyelembe véve biztosra vehető, hogy a dunapentelei 11. sírban is volt aranyveretes szablya.²⁷ A szablya vasa és másik füle korabeli rablás vagy hiányos feltárás miatt nem került be a múzeumba.

A sírok íjkészlete közül is csak a 7. síré teljes: középszáles karú íj csontlemezei, faragott indás tegez-szájveretek és háromtollú nyílhegyek. A 10. sírből csak az íj középrészét és nyílhegyeket, a 11.-ből pedig egy darab nyílhegyet és a tegez-száj bal oldali indadíszes vereteit ismerjük.

A sírok *munkaeszközeit* a vaskések jelentik. A 11. sír kései közül az egyik a 12. női sírhoz tartozhat. A sírok kisebb-nagyobb *vascsatjai* és egybeöntött *bronzcsatjai* a ruházathoz, ill. a szablyák és tegez-ek felkötő szíjaihoz tartozhattak.

²² Uo. 138.

²³ Az MNM Népvándorláskori Gyűjteményében, ltsz.: 53,25.1.

²⁴ Az ívelt oldalú préselt veretek nagy része közöletlen. Régi anyag: Csákkerény, Szeged-Kundomb, Szárazd és Vértesacska. Rosner Gyula szivességéből ismerem a Szekszárd-Keselyüs-i vereteket. Közölt: Tarnaméra Szabó J. Gy., EgriMÉ, 1965, 33. III. t.

²⁵ Werner J., Der Grabfund von Malaja Perescepin und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München, 1984, Taf. 28.

²⁶ Vö. 12. jegyzet Abb. 4.

²⁷ Garam É., ComAH, 1991, 152.

¹⁶ Garam É., Awarzeitlicher Goldkatalog. Budapest, 1993, 62, Taf. 35, 9.

¹⁷ Barkóczi L., Acta ArchHung, 20 (1968) Taf. LXV. 4-7.

¹⁸ Szatmári Sarolta ásatása. A tárgyat az ásató szivességéből ismerem.

¹⁹ Vö. 14. jegyzet III. Taf. 268, 1-3.

²⁰ Bárdos Edith ásatásából. A tárgyat az ásató szivességéből ismerem.

²¹ Garam É., FA, 27 (1966) 132, 1. ábra.

A 7. és a 11. vagy 12. sírban talált vékony *aranyfólia* a kiskőrosi gazdag halottakhoz hasonlóan a ruházat alsó szegélyét díszíthette.

A dunapentelei sírok közül háromban kézzel gyúrt szürke *agyagbögrét* találtak, a két férfisírban (7, 11.) a lábhoz, a 12. női sírban a fej mellé helyezve. Feltehetően ezeknek töredékeit találták meg „a sírgödörben hagyott ló- és embercsontokkal együtt” 1953 őszén, csatornaásás alkalmával.²⁸

Mindhárom dunapentelei férfiút *felszerszámozott* lóval temették el. A lovak zabláai hasonlóak, oldalpalcásak (a 11. sír hiányzik), a kengyelek némileg különbözőek. A 7. sír kora avar kori forma, kerek, hosszú fülű, anyaga azonban gyengébb a kora avar korra jellemző jó minőségű darabokénál. A 10. és 11. sír kengyele kerek, hurkos fülű, a 11. sírban kissé, a 10. sírban erősebben kiegyenesített talpalóval. A lószerszám szíjzatát, elsősorban a fejhámot aranyozott bronz, ezüst vagy arany és bronzlemez együttpréselésével készített kis kerek és ún. nyeles veretek, lemez szíjvégek díszítették. A 10. sír korabeli rajzai szerint a veretek sűrűn helyezkedtek el a hámon, kisebbek-nagyobbak váltogatva, köztük egy-egy két lapból, 4–4 szeggel összeszegecselt négyszögletes verettel. Ez utóbbiak a több részből álló szíjzatat erősíthették össze. A 7. sírban rajzszer nagyságú kerek ezüst veretek is voltak, ezek az orrszíjon lehettek. Ugyanebben a sírban a két szélén tűzött bőrszíj zsugorodott darabjait is megtalálták. Szintén a fejhámon lehettek a 11. sír ma már hiányzó kis préselt ezüstveretei is. A 10. sírban a ló nyakában bronzcsörgő függött, ugyanennél a szerszámnál a hiányzó bronzlemez kúp talán a csótár egyik korai változatának tekinthető?

A fanyereg, amelynek meglétére a sírok kengyelei utalnak, csak a 7. sírban volt „díszített”. Kápai élet keskeny ívelt csontlécek erősítették, amelyeket a kápák éléhez szegecseltek.

* * *

Mivel jelen közlemény céljának csak azt tekintetem, hogy a négy Dunapentele-öreghegyi avar sír leletegyütteseit minden részletet érintően leírom, a tárgyakat típusonként csoportosítom, mellékelve a tárgyak méretarányos rajzait, nem célom, hogy a dunapentelei sírok már korábban többször elvégzett elemzésébe mélyre bocsátkozzam.

A legutóbbi értékelések óta napvilágot látott és részben közölt gazdag középvári kori sírok azonban kínálják a lehetőséget, hogy a dunapentelei síroknak az avarkori emléanyagban elfoglalt helyét röviden újra áttekintsem. A hasonló temetkezések közötti

összehasonlító vizsgálat alapjául szolgálhat a temetkezési mód (férfi, nő, önálló vagy lovas temetkezés), a leletgazdagság (övveretek, fegyverdíszítmények alapanyaga), fegyvermelléklet, ékszerezettség, fémedény és halotti obulus melléklet.

Közismert, hogy a dunapentelei sírokhoz hasonló temetkezéseket az Ozora–Igar–Dunapentele leletkörben találunk. Ezek közül, a fenti jellegzetességeket figyelembe véve, kiemelkedik és központi helyet foglal el az Ozora-típusztai, férfi, nő és ló együttes temetkezése, aranyveretes övvel, lószerszámmal, szablyával, arany ékszerekkel, ezüstedényekkel, IV. Konsztantinosz érmével keltezve.²⁹

Megközelítő gazdagságúak és hasonló leletanyagúak az igari sírok is, ahol azonban az újbóli közlés és elemzés ellenére sem ismerjük az eltemetettek számát.³⁰ Az igari III. lelet fonatos arany övveretes sírjában a naplóbejegyzés szerint volt ugyan lócsont, teljes lócsontvázról, lófelszerelésről azonban nincs tudomásunk. Megkockáztatom azt a feltevést, hogy a férfisír „lócsontja” csak ételmelléklet volt és a közelben talált II. lelet arany lószerszámveretes lósrja tarthatott a III. lelet férfi halottjához. A II. leletnek azok a tárgyai, amelyeket Fülöp Gy. a II. lelet férfisírja tárgyainak vél, kivétel nélkül származhatnak a lelet lósrjából is. A korszakra jellemző módon a fokos és tegez a ló hátára lehetett málházva. A II. leletben levő egybeöntött bronzcsat és fonatos díszű szíjvég tartozhat a lelet női jellegű (fülbealó, kapocspár, gyűrűk) együtteséhez, vagy akár a lósrba helyezett tegezhez is. Nem lehet véletlen tehát, hogy a leletet találó Császár lánya – hivatkozva apjára – a II. lelet kapcsán férfisírt soha nem említ. Az igari I. lelet a sírszámot illetően szintén bizonytalanságban hagyja a kutatót. A lelet „övdíszei” méreteik alapján gyermeksfírra mutatnak, megjegyzendő azonban, hogy a kis csúcsos ovaloid, átlukasztott veretek a gyenesdiási 64. sírban a szablyafülek felerősítő alátétvereteiként szolgáltak.³¹ Az igari I. lelet minden bizonnyal hiányosan jutott Kiss István orvos közvetítőn keresztül a Magyar Nemzeti Múzeumba.

Összegezve: Igaron egy arany övveretes, arany fülbealós, bronz farkocsszorító férfi aranyveretes szablyával, ezüst- és agyagedényekkel, külön sírban aranyveretes lószerszámzatú lóval, annak sírjában fokossal, íjtartó tegezgel együtt temethettek el. Sírja közelében nyugodhattak arany és ezüst ékszeres női és gyermek(?) hozzátartozói.

Az igari férfi rangban az ozorai és dunapentelei 11. sírban eltemetettekhez állhatott közel. Mindhármukat tiszta aranyveretes övvel, arany fülbealóval, aranyveretes, hasonló felépítésű és díszítésű szablyával és

²⁹ Legutóbb *Garam É.*, *Awarenzeitlicher Goldkatalog*. Budapest, 1993, 41–48; Taf. 72–78.

³⁰ *Fülöp Gy.*, *Acta ArchHung*, 40 (1980) 151–190.

³¹ Vö. 12. jegyzet Abb. 4, 14.

²⁸ Vö. 9. jegyzet.

arany lószerszámveretes lóval együtt temették el. Mindhármuk mellett arany ékszeres női sírok voltak. (Ezekon kívül arany lószerszámveretes temetkezést ebből a korból Zmajevac/Vörösmartról ismerünk,³² a lóhoz tartozó férfisír vereteinek és fegyverzetének ismerete nélkül ennek a sírnek az ozorai körrel való pontosabb kapcsolata azonban nehezen meghatározható).

A fenti három temetkezés hasonlósága és földrajzi közelsége közismert a szakirodalomban, névadói a velük keletkezett lelethorizontnak. A temetkezések földrajzi helye egyben a 7. század utolsó harmadára keltezhető onogur-bolgár vezetéssel a Kárpát-medencébe érkező népcsoportok megtelepedési területének központját is jelzi. Az Ozora-Igar-Dunapentele körbe tartozó többi, hasonló, de egyszerűbb kivitelű és anyagú leletegyüttesek, sírok elterjedésének vizsgálata azt mutatja, hogy azok nagyjából 3, egy központú körív mentén helyezkednek el. A kör központjaként tekinthető Ozora-Igar-Dunapentele belső magterülethez tartozhatnak Zamárdi ez időszakra keltezhető bizánci típusú, erősen aranyozott ezüstveretes sírjai,³³ továbbá a szintén nagyon hasonló mezőkomáromi veretet tartalmazó egykori temetkezés.³⁴

A nagyobb kör még szintén a Dunántúl területére lokalizálható, északi irányban Solymár,³⁵ keleten Iván-csa³⁶ és Dunapentele 7. 10. sír, délen Bóly³⁷ (és Vörösmart), nyugaton Keszthely,³⁸ Gyenesdiás,³⁹ Kehida⁴⁰ és Káptalanfőti⁴¹ gazdag arany ékszeres, aranyozott bronz vagy ezüstveretes, szablyás, zömmel íjas és minden esetben felszerszámozott lóval eltemetett férfisírjai jelzik az Ozora-Igar-Dunapentele leletkör terjedését.

A legszélső kör peremén találjuk azokat a temetkezéseket, amelyeknek leletanyaga már inkább a középső kör mentén levőkéhez hasonló (pl. Mödling⁴² háromkaréjos végű síjvége Solymárról és Bólyról is ismert). A főbb lelőhelyek a Bécsi medencében Mödling és Wien-Liesing,⁴³ Ny-Szlovákiában Zelov-

ce/Zély,⁴⁴ a Közép-Tisza vidékén Kisköre⁴⁵ és Tiszafüred⁴⁶ egy-egy része, a Maros-torkolatnál Szeged-Átokháza,⁴⁷ és Szeged-Fehértő B.⁴⁸ egyes sírjai, amelyek a 7. század végére keltezhetők, egy-egy arany-mellékletet tartalmaznak, általában ezüst övveretek, szablyás, íjas, de ló nélküli temetkezések. A Duna-Tisza köze hasonló korú, de kivétel nélkül ló nélküli, arany és ezüst mellékletes szablyás férfisírjai (János-hida 125,⁴⁹ Tiszakécske I.A,⁵⁰ Kecskemét-Ballószög,⁵¹ Kiskőrös-Vágóhíd I(B), V., XVII. sírok,⁵² a Dunántúlon pedig Győr⁵³ és Táp⁵⁴ hasonló korú sírjai ugyancsak az ozorai csoport legkülső köréhez sorolhatók. (Ezek közül egyedi és problematikus a Kiskőrös-Vágóhíd-i temető, amely rablottsága ellenére is hasonló gazdagságot mutat, mint Ozora és Igar. Hasonló a fegyverzet is, de a lótemetés hiánya a temetőt egyben a Kunbábony-bócsai körhöz is köti).

A fenti temetkezések közül Ozorán és Gyenesdiáson került eddig elő bizánci érem, IV. Konstantinosz és II. Constans császárok solidusai. Ezek az érmek az utolsók az avar kori bizánci érmek sorában, de egyben az elsők is Heraclius császár avarokhoz jutott 626 előtt vert érmei utáni „éremmentes” időszakban.⁵⁵ Ezek az érmek tulajdonosaikkal, azok ékszereivel, új típusú fegyvereivel, ezüstedényeivel együtt érkezhettek az onogur-bolgár vezetésű bevándorlás idején, a 7. század utolsó harmadában. Ezért találunk olyan szoros kapcsolatokat a Voznyeszenka-Glodoszi típusú tárgyak és az ozorai leletkör tárgyai között.⁵⁶ Az ozorai leletkör terjedésével a Kárpát-medencében azonban a tárgyak egyre inkább egyszerűsödtek, az eredeti bizánci tárgyakat azok helyi készítésű utánzatai váltották fel, a veretek, ékszerek anyaga ezüst vagy bronz lett, a halotti obulusként használt bizánci solidusokat pedig sima kerek aranylapocskákkal helyettesítették. A tárgyak terjedése, egyszerűsödése viszonylagos kronológiai jelző is, nagy valószínűséggel a lelethorizont peremterületén lévő sírokban eltemetett tárgyak 1–2 évtizeddel fiatalabbak, mint a leletkörnek nevet adó

⁴⁴ Čilinska Z., Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. ArchSlov Catalogi V. Bratislava, 1973.

⁴⁵ Garam É., Das awarenzeitliches Gräberfeld von Kisköre. Fontes ArchHung, 1979.

⁴⁶ Garam É., Das awarenzeitliches Gräberfeld von Tiszafüred. Budapest, 1995.

⁴⁷ Csallány D., ArchÉrt, 7–9 (1946–48) 350–361.

⁴⁸ Madaras L., SZMMÉ, 1981, 35–64.

⁴⁹ Erdélyi I., RF, Ser II. 1 (1958).

⁵⁰ Vö. 27. jegyzet 129–166.

⁵¹ Szabó K., FA, I–II (1939) 185–188.

⁵² László Gy., AH, 35 (1955).

⁵³ Fettich N., Győr története a népvándorlás korában. Győr, 1943.

⁵⁴ Táp: Tomka Péter közöletlen ásatása. A temető gazdag női sírját az ásató szívességéből ismerem.

⁵⁵ Somogyi Péter szíves szóbeli közlése.

⁵⁶ Vö. 45. jegyzet 54.

³² Garam É., FA, 33 (1982) 187–212.

³³ Bárdos Edith közöletlen ásatása. A tárgyat az ásató szívességéből ismerem.

³⁴ Vö. 21. jegyzet.

³⁵ Török Gyula közöletlen ásatásának anyaga a MNM-ban.

³⁶ Bóna I., ArchÉrt, 97 (1970) 243–263.

³⁷ Papp L., JPMÉ, 1962, 163–193.

³⁸ Vö. 27. jegyzet 152.

³⁹ Vö. 12. jegyzet 141–164.

⁴⁰ Szőke B. M., Awaren und Slawen. Straubing, 1994, Abb. 10.

⁴¹ Bakay K., SomMK, 1 (1973) 5–86.

⁴² Schwammenhöfer H., Antike Welt, 1974, 11–18.

⁴³ Moszler G., JÖAI, 37 (1948) 216–238.

Ozora, Igar, Dunapentele eredeti bizánci, a betelepülőkkel bekerült tárgyai. A leletek sírba kerülését azonban a tárgy tulajdonosának elhalálozási időpontja

szabta meg. A dunapentelei síroknál ez az időpont a 7. század utolsó évtizede lehetett.

Garam Éva

KATALOG DER AWARENZEITLICHEN GRÄBER IN DUNAPENTELE

(Auszug)

Die Publikation ist ein in einer Gruppierung je nach Gräbern und Gegenstandstypen zusammengestellter Fundkatalog der restaurierten, revidierten und rekonstruierten, mit den Angaben des Inventarbuches und der ersten Publikationen ergänzten Fundkomplexen der im Fundort Dunapentele-Öreghegy im Jahre 1908 freigelegten 4 awarenzeitlichen Gräber, beilegend die maßstäblichen, getönten Tuschzeichnungen meistens 1 : 1.

Auf die Fundbeschreibungen folgt eine Zusammenfassung über die Grabkomplexe, dann eine kurze Bewertung über die Bedeutung der awarischen Gräber von Dunapentele im Spiegel der gleichaltrigen, auf das letzte Drittel des 7. Jahrhunderts datierbaren neuen Grabfunde.

É. Garam

PÉNZHELYETTESÍTŐ ESZKÖZÖK A MAGYAROKNÁL AZ ÖNÁLLÓ PÉNZVERÉS ELŐTT

Minden nép történetében a hagyományossá vált pénzverést megelőzte egy olyan korszak, amikor általános értékmérőként különböző, főleg a természetben előforduló tárgyakat vagy állatokat használtak. Ez a korszak egyes népeknél már Krisztus előtt lezáródott, másoknál szinte még ma is létezik; a múlt században számtalan afrikai, ázsiai, óceániai utazó számolt be a legkülönbözőbb értékmérőkről, az úgynevezett „primitív pénzek”-ről.¹ Az önálló pénzverés megindulásakor, vagy azt közvetlenül megelőzőleg gyakran párhuzamosan használták a saját, vagy más, környező nép által vert pénzt a természeti pénzüikkel.

A magyar pénzverés Szent István (997–1038) koronázását közvetlen követően indult meg.² Magyarországon ekkorra értek meg azok a politikai, gazdasági és társadalmi feltételek, amelyek kiváltották a királyság megalapításának szükségességét és ezzel összefüggően az önálló magyar pénzverés megindulását is.

Mint mindenhol, minden népnél, a magyaroknál is volt előzménye az önálló pénzverésnek a történeti és régészeti adatok szerint, egyrészt volt pénzt helyettesítő értékmérő, másrészt ismerték a környező országok pénzeit, amelyet inkább teaurációs eszközként használtak, más esetben teljesen demonetizálva ékszerként, díszként viselték. Az önálló magyar pénzverést megelőző korszak régészeti hagyatéka gyakorlatilag a X. század anyaga.

A honfoglalás előtti magyarság régészeti hagyatéka nem volt rendszeres, tervszerű régészeti kutatás témája. Így kevés lelet áll rendelkezésünkre, amelyből társadalmi, történeti következtetéseket némi fenntartással lehet levonni. A királyság megalapítása, a kereszténység felvétele után viszont olyan temetkezési szokásváltozások következtek, hogy a régészeti anyag teljesen megváltozott. A kutatás számára marad tehát a X. század leletanyaga.

A X. századi magyar sírleletek gyakran tartalmaznak pénzeket.³ E pénzleletek három csoportra oszthatók:

1. bizánci pénzek,
2. arab dirhemek,
3. nyugat-európai denárok.

Általános – bár nem kizárólagos – jelenség, hogy a pénzeket átfúrták és díszként használták. A bizánci pénznek és arab dirhemnek bizonyára volt X. század előtti előzménye is, míg a nyugat-európai denárokkal minden bizonnyal csak a Kárpát-medencében ismerkedtek meg a magyar törzsek. Néhány esetben X. századi sírban találtak szabályosan elvágott IX. századi bizánci pénzt, amelyet a magyarok előző hazájukból hozhattak magukkal, ahol szokásos volt a bizánci arany felezése, negyedelése.⁴

A leletek mellett több írásos forrás is megerősíti a bizánci pénz jelenlétét a magyaroknál. Konstantinos Porphyrogenetos bizánci császár említi a türkök (magyarok) pénzbeni követeléseinek lehetőségét.⁵ 965-ben Ibrahim ibn Jakub említ magyar földről jött kereskedőket Prágában, akiknél bizánci aranypénzek (mithkál) vannak.⁶ Bizáncban járt magyar diplomaták ott megkeresztelkedtek és pénzajándékot kaptak,⁷ számolnak be a források.

Van IX. századi előzménye a X. századi dirhemeknek is. Annál is inkább, mert a magyarokat IX. századi hazájukban arab utazók felkeresték⁸ és alig képzelhető el, hogy a megélhetésükhöz szükségeseket a magyaroktól ne pénzért (dirhemért) cserélték, (vásárolták) volna. A kazár kaganátusban, amelynek kötelékében a magyarok éltek néhány évtizedig, a bizánci pénz mellett az arab dirhem is általános fizetőeszköz volt.

A X. századi leletekben előkerülő nyugat-európai denárok szerepe viszont a legegyszerűbb: hadizsákmányként kerültek birtokukba a császárság elleni hadjárataik során és demonetizálva (átfúrva) ékszerre alakították: ruháikra, lószerszámaikra erősítették őket.

⁴ *Gedai I.*, 9th century Byzantine coins in 10th century Hungarian finds. *Indian Numismatic History, Art and Culture. (Essays in Honour of Dr. Parmashwari Lal Gupta)*. Delhi, É.n. (1993) 209–213.

⁵ *Moravcsik Gy.*, Bőrbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Budapest, 1950, 51.

⁶ *Westberg, F.*, Ibrahim's-ibn-Jakub's Reisebericht über die Slavenlande aus dem Jahre 965. *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Petersburg*. VIII. ser. CI. hist.-phil. III. 4. 1898.

⁷ *Kristó Gy.*, Levedi törzsszövetségétől Szt. István államáig. Budapest, 1980., 468–469.

⁸ *Pauler Gy.–Szilágyi S.*, MHK, Budapest, 1900., 168–172.

¹ *Einzig, P.*, Primitive money in its ethnological, historical and economic aspects. London, 1949. *Quiggin, A. H.*, A survey of primitive money. The beginnings of currency. London, 1949.

² *Gedai I.*, A magyar pénzverés kezdete. Budapest, 1986.

³ *Huszár L.*, Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donau Becken. *AH*, 5 (1955) 62–109. *Kovács L.*, Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Budapest, 1989.

A szomszédos népek pénzeinek használata mellett egyidejűleg és ezt megelőzőleg a magyaroknál is szerepet játszottak pénzhelyettesítő és tezaurációs eszközök. E két fogalom (pénzhelyettesítő és tezauráció) igen gyakran átfedi egymást, sokszor nehéz a kettő között különbséget tenni. E tárgyak legnagyobb része természeténél fogva nem maradt fenn. Ezek között – forrásaink szerint – legjelentősebb a tinó volt, szinte az egyetlen, amelyről biztonsággal mutatható ki, hogy pénzhelyettesítő eszköz volt.⁹ Szent István törvényeiben ugyanis a büntetés fizetését a legtöbb esetben tinó-egységben írja elő. Más esetben „pensa auri”-ban, ami bizánci aranypénzt, a solidust jelenthette és azonos értékű volt a tinóval.¹⁰ Egy törvény mindenkor olyan büntetést ír elő, ami realizálható. Ebben az esetben tehát a tinó volt az az általános értékmérő, ami mindenkinek rendelkezésére kellett álljon kifizetési és elfogadási kötelezettséggel. Ez az állatpénz – úgy tűnik – helyettesíthető volt bizánci aranypénzzel, ami a terménypénzt (e „primitív pénz”) és szomszédos nép pénzének egyidejű, kötelező érvényű használatát bizonyítja.

Említettük az arab utazókat, akik felkeresték a magyarok IX. századi szálláshelyeit. Jellemezték őket és leírták szokásaikat. A házasságkötésükről a következőket írták: „A lány apja megmutatja, amiye van menyétbőrökben, nyusztprémekben, evetbőrökben, cobolyprémekben, rókabőrben... 10 prémes ruha értékben”.¹¹ E híradásból kitűnik, hogy a prémes ruha értékmérő volt, míg a többi bőr és prém valószínűleg csupán a vagyon tárgya, tezaurációs eszköz. Kérdés, hogy a „prémes ruha”, mint „primitív pénz” mikortól és meddig játszott szerepet a magyaroknál. Egyetlen későbbi forrás sem említi, régészetileg pedig természetesen nem mutatható ki. Valószínű, hogy a X. században már nem élt. Ám azt bizonyítja, hogy a magyaroknál sem egyetlen értékmérő volt használatban. Bizonyára összefüggtek a természeti környezettel és a gazdálkodásukkal is. Állatbőrök és prémek olyan társadalomra utalnak, ahol a vadászatnak volt a legnagyobb szerepe, míg a tinó az állattenyésztést helyzeti előtérbe.

Az előzőek ismeretében tanulmányozva a X. századi magyar sírleleteket, foglalkozunk e sírokban előforduló kauri kagylókkal (*Cypraea moneta*). Számunkra itt és most érdektelen a teljes leletanyag katalógusszerű ismertetése, maga a jelenség a fontos, hogy a kauri kagylók a X. századi magyar sírokban nem

tekinthetők ritkának.¹² Ugyanakkor a X. században nem általános európai jelenség ezek jelenléte, a magyarokat körülvevő népeknél ekkor nem található meg. A Kárpát-medencében a magyarokat megelőző avar korban sem fordulnak elő: csupán a szarmata-korban volt ismert. Ez azt jelenti tehát, hogy a X. századi Közép-Európában magyar jelenségnek tekinthető, itt viszont tudatos volt használatuk és beszerzésük, nem véletlenül került hozzájuk. Ismételtén utalnunk kell viszont arra, hogy erre a tárgycsoportra (kauri kagylók) is vonatkozik az a megállapítás, hogy nem ismerjük a X. századot megelőző sírok leletanyagát, vagyis nem tudjuk a szokás, illetve használat kezdetét a magyaroknál és természetesen a X. század után már nem találjuk a sírokban. A kauri kagylók legközelebbi előfordulása a Kárpát-medencéhez a Vörös tenger, így a magyarok valószínűleg a keleti kereskedelem útján juthattak hozzá, azon az úton, amelyen a X. századi dirhemekhez is. Kevés X. századi magyar leletről mutatható ki, hogy keleti műhely terméke. Ez még inkább aláhúzza a kauri kagylók szerepét.

A kauri kagyló ősidőktől fogva az egyik legelterjedtebb „primitív pénz” volt. Dél-Ázsiától Afrikáig, a Kr. e. évszázadoktól szinte napjainkig és bizonyítottan pénzként használták. Kínában később bronzból is utánózták¹³ és feltételezhetőnek vélték, hogy e bronzutánzatok átmenetet képeznek a fémpénzveréshez.

Forrásaink nem teszik lehetővé annak állítását, hogy a kauri kagyló a X. századi magyarságnál pénzként szerepelt, csupán azt, hogy:

1. a kauri kagyló, amely népnél előfordult, ott szinte minden esetben pénzként szerepelt, azaz a kauri kagyló az egyik legelterjedtebb „primitív pénz” volt,
2. a X. századi magyar sírok gyakori melléklete, amely kor közvetlenül megelőzi a pénzverést,
3. a kauri kagylók a X. századi magyar előfordulását specifikussá teszi az a tény, hogy sem térben, sem időben nem csatlakoztatható hozzá a kaurik más népnél történő használata,
4. beszerzésük nem lehetett túl könnyű, mivel legközelebbi előfordulásuk igen messze volt.

Az említett jelenségek egybeesése a vázoltak alapján azonban annak a feltételezésnek adhat realitást, hogy a magyarok a X. században (vagy korábban is) ismerhették a kauri kagylók értékmérő szerepét, függetlenül attól, hogy annak használták-e, vagy sem. Mint ahogy a pénzeket átfúrták, demonetizálták, mégis bizonyára tudták, hogy az „pénz”.

Gedai István

⁹ Hóman B., Magyar Pénztörténet. Budapest, 1916., 154–168. A múlt kutatásait összefoglalta és új szempontokat vetett fel: Kralovánszky A., A tinópénz kérdései I. István király korában. ARegia, XIV. 1975., 283–286.

¹⁰ Hóman B., lásd 9. jegyzet.

¹¹ Pauler Gy.–Szilágyi S., lásd 8. jegyzet.

¹² Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.–Szőke B., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Budapest, 1962.

¹³ Quiggin A. H., lásd 1. jegyzet 225.

PRÄMONETÄRE GELDFORMEN BEI DEN UNGARN VOR DER SELBSTÄNDIGEN GELDPRÄGUNG

Auszug

Der selbständigen Münzprägung ging fast bei allen Völkern eine solche Periode voran, als man anstatt der in der bekannten Form geprägten Münzen verschiedene Gegenstände, landwirtschaftliche Produkte, Tiere als Mittel zum Geldersatz oder Wertmesser benutzt hatte. (In der internationalen Fachliteratur werden diese als „primitiv“ bezeichnet.) Daneben – meistens damit parallel – waren auch die Münzen der benachbarten und mit ihnen in Verbindung stehenden Länder oft verwendet, falls es solche überhaupt gab.

Vor der mit den Münzen Stephan des Heiligen begonnenen Geldprägung waren sowohl fremde Münzen, als auch „primitives Geld“ als Geldersatzmittel auch bei den Ungarn vorhanden. Anhand unserer Funde aus dem 10. Jahrhundert waren bei den Ungarn arabische Dirhems, byzantinische Münzen und westeuropäische Denare gleicherweise in Umlauf. Die waren nicht alle als Wertmesser benutzt; z. B. die westeuropäischen Denare und die arabischen Dirhems wurden gewöhnlich auf den Riemen genäht (Gürtel, Zaumzeug) getragen. Sogar das byzantinische Geld hatte eher zum Mittel der Thesaurierung gedient, wohl auch so seine Funktion als Wertmesser behalten. Außer diesen Münzen sind in unseren schriftlichen Quellen auch andere Objekte als

Wertmesser erwähnt. In den Gesetzen Stephan des Heiligen tritt der Jungochs als Strafebezahlungsmittel auf, arabische Reisenden hatten hingegen das mit Pelz verzierte Kleid als solchen Gegenstand beschrieben, womit das Wert zum Ausdruck kam.

Bestimmt hatten die Ungarn vor dem Beginn ihrer Geldprägung nicht nur ein einziges Mittel als Wertmesser gehabt. Kaurischnecken (*cyprea moneta*) kommen ebenfalls in den Gräbern des 10. Jahrhunderts vor. Die Kaurischnecke tritt bei mehreren Völkern als „primitives Geld“ auf, bei den im 10. Jahrhundert die Ungarn umgebenden Völkern war sie aber nicht vorhanden. Sie sollten also bewußt besorgt worden sein, bzw. gewiß mittels des orientalischen Handels, vermutlich auf einem mit den arabischen Dirhems gleichen Weg. Der nächstliegende Vorkommensort dieser Schnecken ist das Rote Meer. Die Ungarn sollten also – vermutlich die Wertmesserrolle der Kaurischnecken kennen aber nicht beweisbar in dieser Funktion benutzt, nachdem sie auch die geprägten Münzen durchgebohrt hatten.

I. Gedai

A KÖZÉPKORI KÉSES MESTERSÉG

Régészeti adatok az ausztriai és nürnbergi kések elterjedéséhez

Kések a középkori fémleletek között jelentős számban kerülnek elő, alaposabb értékelésük mégis nemzetközi viszonylatban is ritka. Egyik oka, hogy az elrozsdásodott példányoknál sokszor nem ismerhető fel az eredeti forma, a más anyagból készült nyél általában hiányzik, az esetleg eredetileg alkalmazott funkcionális és díszítő fémveretek már elvesztek. A kutatás hosszú időn keresztül azt sem vette figyelembe, hogy a középkori késeknek – ugyanúgy, mint más eszközöknek – megvolt a saját fejlődési rendje, koronként változó formája. A késő középkorban a sokféle használatához történő igazodás már maga is számtalan késfajta (ezen belül többféle méret) megjelenésével járt. Igaz, hogy még a jellegzetesebb típusok nagy része sem alkalmas egy pontosabb keltezésre, de az alaposabb ásatások segítségével lehetővé válhat egy tágabb korszakolás.¹

A középkori kovácmesterség fejlődése, munkamegosztása eredményezte, hogy soraikból kiváltak a specializálódott mesterségek, így a késő középkorban a késgyártók (*1. kép*) (ném. Messerer; Páriz-Pápai: kés-tsináló). Ez most már jellegzetesen városi iparág, s ennek megfelelően a legtöbb helyen polgári mesterségnek számított (tehát falusi kézműves nem végezhette); általában nagyon jó kereseti lehetőséget biztosított. Más mesterségekhez hasonlóan róluk is nevezték el utcát: Olmütz,² Bautzen, Pozsony,³ Passau belvárosában.

A késesek megjelenésével további tagolódás tapasztalható, ugyanis a kések (török, kardok) készítése során most már külön mesterséggé vált a *pengekovács* (*2. kép*) (ném. Klingenschmied), esetleg a szakosodott kardkovács-kardcsiszár. Ezek a munka első fázisának végzői, akik a nyersvasból és acélból pengéket kovácsoltak. (Az ausztriai adatok szerint ezek zöme vidéken, falvakban vagy kis településeken dolgozott a 14–16. sz.-ban.) A pengéket ezután a *köszörűs* (*3. kép*) (ném. Schleifer) köszörűkövön csiszolta és élesítette (a 15. sz.-ban néhol már vízierővel hajtott áttétellel, patak mellett); falun és városban egyaránt dolgoztak. A késes mester dolga a végső munkamenet: a kés nyéllel és különféle veretekkel felszerelése, majd áru-

sítása. Az ausztriai Steyrben a késesek már a 15. sz.-ban faragókat (ném. Schroter) alkalmaztak, akik a mestertől kapott csontból, fából a nyélhez szükséges borítólemezeket kifűrészelték, meghatározott darabberért.⁴ A borítás csiszolása, fényesítése már a késes-mester dolga. Kivételesen helyenként voltak mesterek, akik több munkafolyamatot maguk végeztek; így egy ausztriai szabályzat még a hüvely készítését is előírta, viszont pl. Londonban ez (mintával préselt díszű bőrrel) külön mesterség.

A nagyfokú munkamegosztás a termelés növekedését, egyben a minőség és a választék javulását eredményezte; ez különösen a jelentősebb központokban volt érezhető.

A középkori városok legtöbbször dolgozott néhány késes, de számuk a legtöbbször kisebb volt, mint pl. a kovácsoké vagy a lakatosoké – nem azért, mintha áruik kereslete kisebb lett volna, hanem mert kereskedelmi úton más városokból, országokból szállított (a nagy központokban készített) kések tömege uralta a piacot. (Az import kést és félkészárut: késpengét egyaránt hozott.) Hogy az export milyen hatékony volt, azt számos adat bizonyítja. Így 1521-ben a svájci Bazel késesei és más kézművesei panaszkodtak a nürnbergi kereskedők importáruinak konkurenciájára.⁵

A városi késesek számának alakulása ezért az egyes városokban nagyon különböző, sokszor nem állt arányban a kézművesség egyéb ágainak fejlettségével. Látható, lehetőségük erősen függött attól, hogy a helyi piacot mennyire hódította meg a nemzetközi kereskedelem, illetve a városi rendeletek ezt mennyire korlátozták. Münchenben 1369/71 között 16 késes dolgozott,⁶ Salzburgban viszont 1447-től egy évszázad alatt összesen csak 22 fő kapott polgárjogot.⁷

Regensburgban a 14. sz.-tól kezdve mutatható ki pengekovács és késes. Utóbbiak második szabályzata 1379-ben kelt, 1339/46 között legalább 8 név ismert. Itt már 1399-ben megtiltják, hogy a *jó minőségű oszt-rák késeken* kívül máshonnan származó késeket ide

⁴ Hack, 103–106. Naponta 400–500 lemez készítése volt előírva.

⁵ Geering, T., *Handel und Industrie der Stadt Basel*. (Basel, 1896) 374.

⁶ Frankenburger, M., *Die Alt-Münchener Goldschmiede und ihre Kunst*. (München, 1912) 10.

⁷ Janotta, J. K., *Jahresschrift Salzburger Museum*. C.A. 32 (1986) 6–158.

¹ Cowgill, 78–115.

² Olomouc – a folytatása a sarkantyúgyártók és lakatosok utcája volt, P. Michna adata.

³ 1406-ban említik. Jankovic, V., *ZSNM – Historia* 12 (1972) 229.

1. kép. Nürnbergi késesek, a Mendel-alapítvány lakói. 1. Tuldner késes, aki 1425-ben halt meg. 2. Az 1476-ban meghalt késes. (Mendelsches Brüderbuch)

Abb. 1. Nürnberger Messerer, Bewohner in der Mendelschen Stiftung. 1. Tuldner Messerer, der starb i. J. 1425; 2. Messerer, der starb i. J. 1476 (Mendelsches Brüderbuch)

behozzanak. A 14. sz. végén kötelező a mesterjegy és a város jegyének használata;⁸ ezt valószínűleg a fejlett fegyverkészítés védelme is befolyásolta.

Az egyenlőtlen fejlődésre jó példát mutatnak a morvaországi városok.⁹ Znojmo esetében 1381-ben 4 késes (1415-ben 3 mester) dolgozott, pedig itt 90 féle mesterséget írtak össze. Mellettük 1–1 pengekovács, ollókovács és köszörűs is volt.¹⁰ Jihlava (ném. Iglau) 70 féle mestersége sorában 1425-ben 2 késes található (egy háztulajdonos, egy bérlő), számuk 1442-ben is ugyanennyi.¹¹ Ugyanakkor az előbbi városban 7–15 kovácmester volt, a másikban 16.

Csak Brno (Brünn) jelentős központ, ahol az adójegyzékben 1343/65 között 24 késes mester („cutellator, cultellator messrer”) nevét találjuk. Ezek a város különböző negyedeiben laktak, de a belvárosi I. ne-

gyedben egymás közelében 3–6 mester is tömörült. Többeknek háza, szőleje is volt, de vagyontalan (nem adózó) késeseket is összeírtak.¹²

Csehországból Prága késeseiről közöltek néhány adatot. Eszerint az Újváros piacterére a császár parancsára (1347) át kellett költöztetni az Óvárosból a kovácsokkal együtt a legtöbb fémművest. 1379–1433 között itt 7 késes neve ismert és ezek műhelyének helye is azonosítható a tér É-i részének két oldalán. Kiegészítő iparként 1 köszörűs is volt 1435-ben.¹³

A középkori magyarországi városok késeseiről keveset tudunk, az írott források pusztulása, máshol kiadatlansága miatt azt sem ismerjük, egy időben hány mesterrel számolhatunk? Több esetben csak kiraga-

⁸ Heimpel, H., Das Gewerbe der Stadt Regensburg im Mittelalter. (Stuttgart, 1926) 131–141.

⁹ V. Nekuda és P. Michna kutatók segítségét itt köszönöm.

¹⁰ Chalupka, G., In: Vlastivedny Vestnik Moravsky 16 (1961–1964) 52–55.

¹¹ Hoffmann, F., Jihlava v husitské revoluci. (Hlavicku Brod, 1961) 192/a.

¹² Mendel, B., Kniha počtu mesta Brna (1343–1365). Prameny dejin moravskyh 5 (Brno, 1935) 2, 19, 88–89, 524. Ezeken kívül összesen 37 kovács, 17 lakatos, 15 kardgyártó is volt a 23 év alatt.

¹³ Huml, V.–Pleiner, R., Die Schmiede im mittelalterlichen Prag. Archeologia Pragensia 11 (1991) 225–230. – Ugyanitt 17 kovácműhely volt 1369–1434 között. (Az adatok ugyanúgy, mint Buda esetében a házak tulajdonváltásával kapcsolatosak, így nem teljeseek.) 18 kovácsjegyet – köztük 8 késest – közölnek; 3 további elnevezése 15. sz.-i adatokban szerepel.

dott említések szólnak késesekről. Kassa esetében 1461-ben két mester („cultellifaber”) nyert polgárjogot;¹⁴ úgy tűnik, itt csak a kardcsiszárok jelentékenyebbek. Ismeretlen a késesek száma Lőcse és Szeben esetében is, bár 16. századi említéseik vannak. Talán Lőcsén dolgozhattak nagyobb számban, a későbbi adatokból visszakövetkeztetve.¹⁵ De egyébként máshol a 15. sz.-ban nem dolgozott néhány késesnél több, hisz a vasiparral foglalkozó egyesített céhek szabályzatának megnevezése sem tünteti fel ezt az ágat.¹⁶ Nyilván az ilyen esetekben a külföldi import fedezte a szükségletek túlnyomó részét, legyen az kész kés, vagy csupán késpenge.¹⁷ (Utóbbit a helybéli mester vásárolta meg, de számára ez már nem biztosíthatott akkor hasznót, hisz a kereskedő is nyert rajta.) Az import a 15. sz. folyamán és a 16. sz. első felében valószínűleg egyre fokozódott (ahogy erre az osztrák és német központok megerősödéséből következtethetünk).

Pozsony belvárosában a késesek utcáját (valószínűleg csak egy utcarészt) 1406-ban említik meg helymeghatározásként („gelegen im Messrer gassl”),¹⁸ de nem lett hosszú időre szóló elnevezés, így nem számolhatunk tartós koncentrációjukra. 1439-ben a ferences kolostornál álltak a késesek árubódéi¹⁹ más mesterségekkel együtt. De 1424-ben egy mester a Templom sikátorban lakik, 1467-ben és 1511-ben 1–1 mester a Mihály utcában.²⁰

Buda esetében a differenciálódás már a 14. sz. elején bizonyítható: 1322-ből tudunk egy késgyártóról.²¹ A Budai Jogkönyv a 15. sz. elejéről ezt a mesterséget is felsorolja (összesen 61 iparágat említ). De jelentős kereskedelemre utal, hogy az 1421. évi szabályzat szerint késből 500, ollóból 100 db volt a határ, amely felett egy árutétel már nagykereskedelmet jelentett – azaz kevesebbet idegen nagykereskedő nem adhatott

el.²² (Így kaptak a helybéli kereskedők, vagy pengét feldolgozó késes mesterek bizonyos fokú védelmet kiskereskedelmi tevékenységükhöz.)

A középkori Szt. György téren (talán Dísz tér 14?) lakik 1464-ben Péter cultellifaber; a melléte álló ház (Dísz tér 15?) egy része Prokóp késgyártó tulajdona 1479-ben; a mesterségét folytató fia, János 1487-ben adta el házrészét 83 1/2 aranyforintért.²³ Úgy tűnik, a mesterség Budán is jó vagyoni helyzetet biztosított néhányuknak – de nem tudjuk, összesen hányan lehettek. Róluk nevezett utca sem volt, tehát huzamosabb ideig sem tömörültek.

A század végéről egy jellemző adat bizonyítja, hogy a budai kereskedők a külföldi kések távolsági kereskedelmébe bekapcsolódtak Kelet felé: 1498-ban két budai a váradi vásáron 885 aranyforintért ad el (hitelbe) késeket más kereskedőknek.²⁴ (Ilyen hatalmas tétel csak a külföldről származó kések esetében jöhetett létre.)

Sopron középkori kézműveseiről viszonylag jó áttekintést kaphatunk a 15. sz.-i adóösszeírásokból; így a mesterek lakóhelye, vagyoni és kereseti helyzetük is kideríthető (4. kép). (Más, szőlőbirtokkal is rendelkező kézműveseknél ezt az évenként változó termésmennyiség is befolyásolta, a késesek zöme azonban csak iparából élt.) Már az 1379. évi telekjegyzékben és az 1424. évi adójegyzékben szerepel 1–1 késes²⁵ (de lehettek többen is, mert az első forrás csak háztulajdonosokat jelent, a másik pedig csak a külvárosokat).

1429–1461 között egy időben általában két-két mester dolgozott, (de 1440-ben és 1464/66 között csak egy). A 80-as években 3 fő, a 90-es évektől 5 név ismert (de egyidejűleg most is csak 3 volt). A mesterség kedvezőtlen helyzetére utal, hogy ekkor a két másik még szegényebb mester csak rövid ideig (max. 5 évig) tartózkodott itt bérlőként a Belső-külvárosban; nyilván nem találták meg számításukat és más városba mentek.

A 16. sz. elejéről csak négy év jegyzéke használható tárgykörünkben. Az 1505. évben nem szerepel késes; 1523/25-ös években pedig csak egy mester dolgozik (valamint egy másik özvegye). Mindketten alacsony adót fizetnek és külvárosi bérletüket is változtatni kényszerülnek. A századforduló utáni helyzet nem magyarázható csupán a városi kézművesség helyzetének megnehezedésével, számuk általános csökkenésével (1526-ban összesen 126 fő, 1440-ben 184

¹⁴ Kemény L., ArchÉrt, U.f. 24 (1904) 274.

¹⁵ Az 1667-től fennmaradt lajstromok szerint ez évben 13 késcsináló és 11 kovács dolgozott itt (pedig másutt a kovácsok száma mindig meghaladta a késcsinálókét). A középkori városi iratok elégték. – Demkó K., Lőcse története. I. (Lőcse, 1897) 305.

¹⁶ A céhek: Bártfa, 15. sz. vége – lakatos-kardkovács. Kassa 1461: lakatos-sarkantyús-páncélgyártó-kardkovács. Kolozsvár: 15. sz.: háromféle külön céh a vasiparban, késes nincs. – Az ilyen esetekben a feltételezhető kis számú késes a kovácscéhbe tagozódott mint rokon szakma.

¹⁷ A bártfai harmincadvánál is szerepelnek kések: Szűcs J., Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. (Bp., 1955) 187.

¹⁸ A kézművesek városi topográfiájáról: Holl, 1989, 65.

¹⁹ Ortvay T., Pozsony város utcái és terei. (Pozsony, 1905) 203.

²⁰ Ortvay T., Pozsony város története. (Pozsony, 1900) II/2. k. 423; II/4. k. 205. – A levéltári forrásanyag feldolgozásával itt lehetőség volna a mesterek számának, lakóhelyének alakulását részletesen nyomon követni.

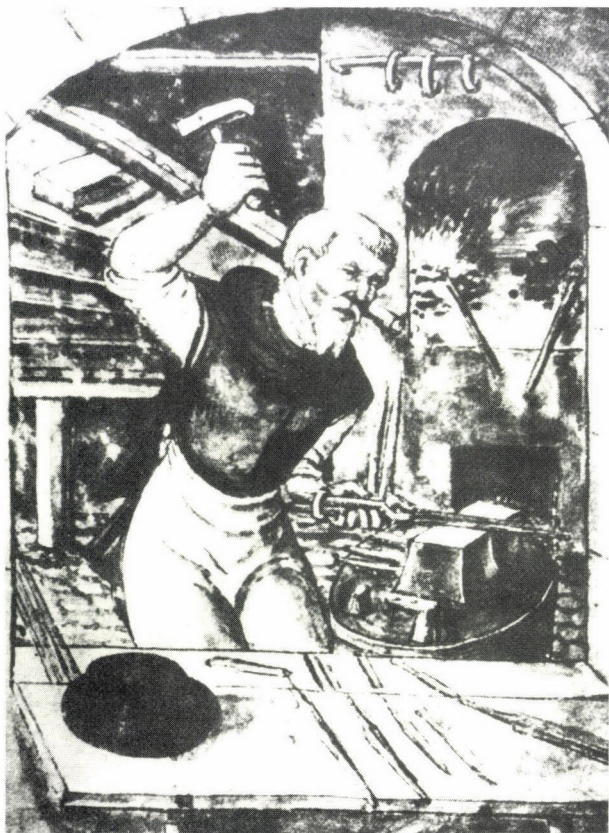
²¹ Jekulinus pesti polgár 29 ezüst márkáért adja el Hatvani János késgyártónak kúriáját a budai Szombat-piacnál. Pataki, 293, 69. j.

²² Kubinyi A., Budapest története a későbbi középkorban. – Budapest története. 2. k. Szerk. Gerevich L. (Bp., 1973) 52–55. – Ofner Stadtrecht „114. Von den Messersmiden – 423. Art. Wye Die Auß Lender ire kaufmanschacz verkaufen.”

²³ Pataki, 281–282, 3–4. jegyzet.

²⁴ Kubinyi, i. m. 106.

²⁵ 1379: Külváros I. kötél „Hayczeln mezzrer mit ayender III achtail” (azaz 3/8-ad házrésze volt). Házi, I/1. k. 185. – 1424: Külváros II. negyed 39. helyen „Wildtpolt messrer” 20 dénár adóval, bérlakó. Házi, II/2. k. 322.

2. kép. Pengekovács, Nürnberg, 1569 (Mendelsches Brüderbuch)
Abb. 2. Klingenschmied, Nürnberg, 1569
(Mendelsches Brüderbuch)

volt²⁶), mert ugyanekkor például a kovácsok itt, ha jóval kevesebben is vannak, mint 1488-ban, mind jó vagyoni helyzetűek.²⁷

A továbbiakban felrajzoljuk a 15. sz.-i mesterek vagyoni helyzetét, lakóhelyük változtatását²⁸ – az európai várostörténetírásban meggyökeresedett általánosítások cáfolatául.²⁹

Jakab (Jacob) mester 1429/30 körül szerepel alacsony adóval; előbb a Belvárosban a Fő téren (mai 8. sz.), majd a Külváros II. negyedében bérlakó (1442-ben

már elszegényedett özvegye található).³⁰ A másik mester *Keresztély* (Kristan) 1427/61 között mutatható ki, valamivel jobb vagyoni helyzettel, hiszen egészen kis 1/8-os szőlője is van. Adójának jelentős ingadozása (1 aranyforint – 40 dénár – 1 ft. – 60–180–32 d.) ugyanúgy, mint az, hogy 1450-ben csak 10 fontdénárra becsülték vagyonát, jelzi, a legkisebb vagyonú kézművesek sorába tartozik. Mindvégig bérlakó maradt (1437-ben a Külváros II. negyedében a patak bal partjánál; 1440/42-ben a Fő téren (mai 7. sz.), majd 1454/61-ben már a mellette álló házban (mai 8. sz.) ahol 3–4 más bérlakó, köztük posztónyíró is található. (1464-ben már vagyontalan özvegy lakik itt.)³¹ Feltehető, hogy egy időben külön áru-paddal rendelkezett az Előkapu mellett (1427: „Kristan vnderm tor”. II/2.364. – 1430 táján: „Kristan mezzerer hunderemtör.” II/6.93.), ezért szerepel neve külön a kapu melletti utolsó ház után az összeírásokban.³²

A 40-es évek hiányzó adatai ellenére ekkor is feltételezhetünk két további késest, akiknek vagyontalan özvegyeit 1454-ben és 1456-ban említik.³³

Miklós (Niclas) késestről 1454/66 közötti adatok szólnak. Az első évben 60 dénáros adója szerény keresetre utal,³⁴ vagyona nincsen. Az 1458. évi ingatlan összeírás sorrendjéből úgy tűnik, mindvégig a Kolostor utca végénél Miklós szabó 1/4-es nagyságú (azaz az akkori átlagos teleknagyság felét jelentő) házához hozzáépült(?) házacska a lakóhelye és műhelye.³⁵ Ez szerény kivitele ellenére jó árusító hely volt, hisz a Fő térre nézett.

Az 1468. évi vagyonösszeírás csak *Aichaimer* késest adja meg; a Külváros II. negyedében egy pap

³⁰ *Házi*, II/2. 412, ugyanitt kardcsiszár; II/6.96. – A szakirodalom különböző módon ítéli meg a Schwertfeger tevékenységét. Általában azonosnak tartják a kardkováccsal (Kardverő: 1643) illetve a csiszárral (1358: személynévként. Magy. oklevél szótár). Van azonban, aki megkülönbözteti: a kardkovács készíti a nyers pengét, a csiszár – Schwertfeger már a közsörűs munkája után kapja a kardot, ezt polírozza, markolatát elkészíti (mások szerint utóbbi munka ismét további mester dolga). – Valószínű, hogy nagyfokú specializálódás csak jelentősebb központokban volt, megfelelő számú mester esetében. Sopronban nincs ennek jele. Háztulajdonos kardcsiszárról csak 1538-tól tudunk: Taller Christoph schwertfeger és felesége ekkor vesznek házat a Kovács utcában egy kovácstól Mathes borbély mellett. *Mollay K.*, Első telekkönyv. (Sopron, 1994) Nr. 707. Egyébként a kis számú kardcsiszár itt szegény kézműves.

³¹ *Házi*, II/2. 412; II/3. 68, 357, 216; II/4. 17, 52, 57, 75, 126, 147, 162, 230.

³² A Belvárosba költözés után erre már nem volt szükség, hisz árusíthatott a kedvező fekvésű bérlakásban – műhelyben is.

³³ II/4. 18: Belvárosban; II/4. 33: a külváros II. negyedében.

³⁴ II/4. 18. A további években nem fizet adót. Utolsó említés II/4. 283.

³⁵ II/4. 59–60. „Niclas messrer zuhewsel” ennek harmadrészben T. Drescher a tulajdonosa. Nem lehet a szokásos, részben városi tulajdonú árubódé; ezek laden-kram néven szerepelnek, a kolostor mellé épültek. Egyik Miklós szabónál van összeírva 1459-ben, de más használja; a késest itt is külön sorba írták. II/4. 149. – Ilyen hozzáépült ház lehet az 1442-ben Traismaurer Új utcai másik házában említett: „armer sneider im zuhaws”, míg többi bérlőjénél nem szerepel ilyen elnevezés. II/3. 358.

²⁶ *Szücs J.*, i. m. 126, 175.

²⁷ *Holl*, 1989, 71.

²⁸ A lelőhely pontos lokalizálása több esetben csak hozzáférhető. Támpontunk *Mollay K.* háztörténeti feldolgozásaiban szereplő néhány ismert névhez a viszonyítás, illetve az adójegyzékek sorrendje. Utóbbiak azonban sok esetben megtévesztőek, mert a házankénti elkülönítés nem mindig következetes (pl. 1489 és 1495-ben). A külvárosban összeírtaknál egyéb adat hiányában abban sem vagyunk mindig biztosak, hogy az első helyen szereplő név háztulajdonost, vagy egyéb belvárosi polgár külvárosi házában bérlőjét jelenti?

²⁹ *Holl*, 1989, részletesen többféle kézművességről.

házában bérlő, vagyontalan, az adójegyzékben pedig már neve sem szerepel.³⁶

A következő évtizedekből csak 1488-tól maradtak meg adójegyzékek. Ez évben két késest írnak össze: *Pirichinger* a IV. negyedben bérlő (Belső-külváros, Fapiac) 1/2 forint adóval; *János* (Hanns) pedig a Belvárosban, a legkisebb adóval (1/2 ort. Az ort a forint negyedrészé).³⁷

1489/96 között *Prunnß* késestről tudunk. Az első adata szerint alacsony adóval (1 ort) ugyanott lakik, ahol 1466-ig Miklós, majd 1488-ban János is dolgozott (Péter szabó háza után-mellett). De már ugyanez évben átköltözik Alföldy Bálint egyik házába (Temp-lom u. 4.) bérlőként. 1495-ben már a IV. negyedben bérlő ötödmagával (Belső-külváros, Fapiac második ház), most 1/2 forint adót fizet. Kis szőlőt is szerzett és kevés borát egy belvárosi pincében tárolja.³⁸

Úgy tűnik, csak ő és Keresztély késes jutottak el arra a fokra (ami itt a kézművesek majd felére jellemző), hogy anyagi helyzetük javítására már szőlőt vehettek. Ez azonban kicsisége miatt nem biztosíthatott második bevételi forrást: még saját szükségletüket is alig fedezhette.

A soproni késesek tehát – ellentétben más városokban dolgozó mesterekkel – nem tartoztak a kiemelkedő helyzetű mesterségek sorába, sokkal rosszabb anyagi helyzetben éltek: alacsony adót fizető bérlakók. (Csak az 1503. évi számadáskönyvben szerepel egy mester, akinek háza volt.³⁹) Ennek oka a külföldről behozott kések és késpengék piaci uralma volt, amivel árban és minőségben nehéz volt versenyezni. Jobb helyzetbe csak akkor kerülhettek volna, ha ők is kialakítanak egy olcsó bedolgozó hátteret, ami itt hiányzott.⁴⁰ Bizonytalan helyzetüket jelzik az ingadozó adótételek, a gyakori költözködés, még ha eközben rendszerint igyekeztek az árusításra legkedvezőbb teretek mellé kerülni (Főtér, Kovács utca, Fapiac). Nem volt akkora tőkéjük sem, hogy nagy tételben vásárolt külföldi pengét feldolgozva a tágabb körzetű kereskedelembe részt vehessenek.

³⁶ II/4. 290.

³⁷ II/4. 404, 395, 397.

³⁸ II/4. 409; II/5. 10, 21, 24, 43, 75. – 5 akó = 271 l bora termelt 1496-ban. – Előző cikkemben (1989.69) tévesen: György ötvös a városháza mellett bérlő 1429-ben.

³⁹ Pringsuet: II/5. 119. Azonos lehet Ringsgut a III. negyedben 1495-ben, II/5. 42. – Csak egy-egy adattal: Gilig és Prechtel 1490-ben, valamint Schöntaler 1495-ben; mindhárman a Belső-külvárosban a Kovács utcában bérlők, alacsony adóval. II/5. 27, 40, 52.

⁴⁰ Szakosodott pengekovácsról csak egy adat szól Bánfalván: Michel Klingensmid, 1451/76 között. II/6. 173. – Talán itt is a külföldről ismert helyzet ez: a közvetlen környéken lakó bedolgozó mesterrel; lehet, hogy korábban is volt ilyen itt. – A félkész késpengék csiszolásához a köszörűsök olcsó munkaerejét kellett biztosítani, de Sopronban ez sem volt mindig adott. Csak Zsigmond tűnik fel 1489/90-ben, a legkisebb adóval bérlakó a Fapiacnál (sigmund schleiffer: II/4. 416, II/5. 30.)

A külföldi – ausztriai – kések itteni behozatalára jellemző adat, hogy Erdélyi Jakab soproni nagykereskedő 1484-ben 11 ezer, 1485-ben 2500, 1486-ban pedig már négy útja során összesen 28 500 db késpengét hozott (aminek legnagyobb része nyilván tovább került az ország belsejébe, végleges feldolgozásra).^{40a}

A késes mesterjegy

A nagy mennyiségben piacra vitt kézműves áru ellenőrzését, egy városban dolgozó mesterek készítményének azonosítását, az előírt minőség szavatosságát biztosította a mesterjegy. Ezt mindig ott vezették be, ahol már több mester dolgozott, társulatba (később céhbe) tömörült. Az európai anyagban késeken legkorábban a 13. sz. második felétől (London), a 14. sz. elejétől (Svájc, D-Franciaország) találkozunk mesterjeggyel.

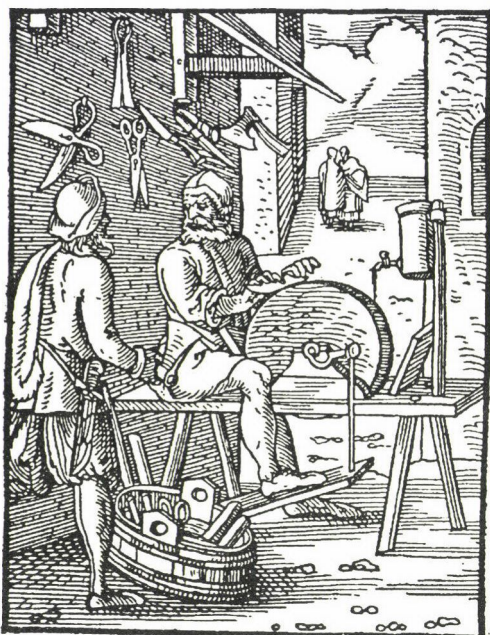
A londoni „késesek, kardgyártók és más fegyvergyártók” számára a király már 1365-ben elrendeli, hogy „...hiteles jegyükkel lássák el minden munkájukat... mindenkinek a munkája felismerhető lesz az ő jegyéről.” A későbbiekben itt minden kovács és pengekovács szabályzat tartalmaz mesterjegyre utaló előírást. Ugyanakkor a késesek esetében ilyen szabályozás nincs, mindaddig, míg a maguk társulatába pengekovácsokat nem vettek fel. (Az angol kutatás ezt úgy értelmezi, hogy így a pengekovács felel a minőségért.) Az 1408-as és az 1463. évi pengekovács szabályzat elítélően szól a londoni jegyek állandó hamisításáról; az 1408. évi közös késes-pengekovács szabályzat említi, hogy a városi polgárok a késeseknek olyan pengéket adnak el, amelyeken a jegyek hasonlóak a városi mesterekéhez; az ilyen pengék gyakran hibásak.⁴¹ Ezekből az adatokból jól kitűnik, hogy a

^{40a} II/4. 320–324. A vámérték alapján kiszámítható, hogy ezek pengék voltak, nem kész kések! 1488-ban M. Scheiber kereskedő hoz be 4 ezer késpengét. 1490-ben Sankt Pölten-i kereskedő hozott késeket; itt elképzelhető az is, hogy ezek ottani készítésűek! II/4. 329, 345. – Kivételes adat 1483-ból Joachim patrícus-kereskedő szállítása, külföldi posztók mellett 7 csomag (= 70 db) kés behozása; a kis tétel csak kész késeket jelenthet. II/4. 317. (A csomag = 10 db, lásd *Mollay K.* In: Házi Jenő Emlékkönyv. [Sopron, 1993] 150.) A soproni kereskedők Bécsben vásárolhatták meg a késeket; a nagy tételek nyilván Steyrből származtak és nem a kevésbé versenyképes bécsi késesektől. Valószínű, hogy ugyanekkor a nürnbergi nagykereskedők pozsonyi és budai kapcsolataikat használták fel a kések exportjára, ahogy ezt másféle áruiknál is tették.

A régebbi városalaprajz rekonstrukciómát itt több részletében kiegészítettem, alapul véve: *Gömöri J.*, A középkori Sopron régészeti kutatásáról. Dunántúli Dolgozatok, 3 (1991) 125–144; uő. S. Sz., 47 (1993) 332–338, ásatási eredményeit; a lokalizálásokhoz pedig *Mollay K.*, A Kovácsok utcájának topográfiája. S. Sz., 48 (1994) 266–302. Ez a fürdők elhelyezéséhez is más támpontokat ad.

⁴¹ *Cowgill*, 33. – Az angol kutatás a mesterjegyek kérdésében bizonytalan, így indokolatlanul feltételezik, hogy egy mester többféle jegyet is használhatott – ennek az európai adatok ellentmondanak.

Der Schlenffer.

**Ich schleiff sehr scharff auff mein schlenff
Messerflingē/ mittl/ groß vnd klein/ fein
Feyn/ Schlöffer/ bender allewegn/
Helleparten/ Dolch/ Schwert vnd Degn/
Allen Harnisch zu Fuß vnd Ross/
Halb vnd ganz Hacken/ zum geschloß
Reit Hämmer/ Partisan/ ich zier/
Auch auff der Scheiben ich palier.**

3. kép. Kösztörús. J. Amman., 1569.
Abb. 3. Schleifer. J. Amman., 1569.

mesterjegy az ellenőrzés és a minőség érdekében jött létre, egyben a városi kézművesség védelmét jelentette.

A felső-ausztriai Steyr késes mesterei a 15. sz. elején már használták egyéni jegyeiket; 1407-ben Ernő herceg szabadságlevele szerint a *pengekovácsok útik be a késes mesterek jegyét* („maister march”) – hiszen az utóbbiak nem készítenek késpengét!⁴² (Ez tehát a munkamegosztás eredménye, de bizonyítja, hogy a pengekovács áruja jó részét már eleve meghatározott

⁴² Hack, 146. – Számunkra fontos, de nyitott kérdés, hogy milyen jegy volt a kereskedelembe került félkész pengéken? Ezek exportját Steyrből III. Frigyes 1489-ben megtiltotta, hogy a kész kések forgalmát ne veszélyeztessék (Hack, 88). Hack, 145., szerint a pengekovácsoktól piacra került – tehát máshol dolgozó késesek vásárlására szánt – pengékre egy közösen használt jel került (neve „brüderische oder ungarische”), mert jórészt Magyarországra vittek.

mester (mesterek) számára készítette.) Megfelelő források hiányában nem tudjuk, hogy ez az eljárás mennyire volt általános másutt; nyilván ott alakult így, ahol pengekovács és késes nagy számban tömörült.

Az egyéni mesterjegy megszerzése valamilyen engedélyhez volt kötve, amelyet a mester kért. Ausztriában a tartományi fejedelem ad ki ilyet a „Zeichenbrief” útján; ezt a mester változtatás nélkül ütötte rá minden készítményre, haláláig. Ismerünk adatokat arról is, hogy egy jegyet öröklés vagy vásárlás útján szerzett meg magának egy másik mester; valószínű, hogy a további használat a fejlett szervezet esetében engedélyhez volt kötve. A leggyakoribb panasz az, hogy valaki egy másik mester jegyéhez nagyon hasonlót, vagy azonosat használ⁴³ (akár jóhiszeműen egy közeli más városban). Ez rosszabb minőség esetén hitelrontó nemcsak a másik mester, de az egész céh számára is, a kialakult piackörzetben. Ilyenkor egyezsége került sor, melyikük használhatja.

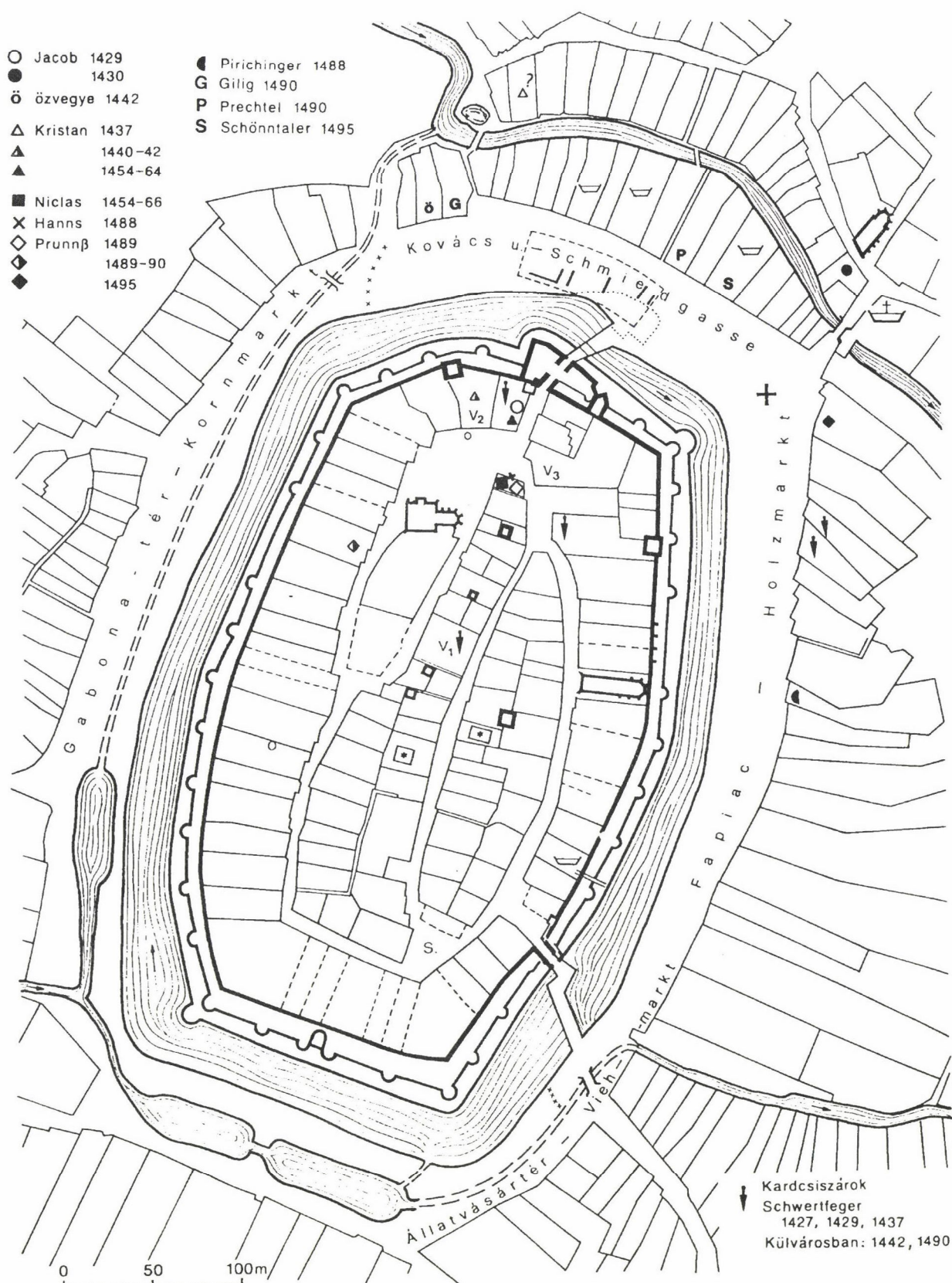
A nürnbergi 1531. évi szabályzat rendelte el, hogy a késesjegyeket (más iparágakhoz hasonlóan) ólomtáblába ütve őrizték az esküdtek. Ha valaki új jegyet akar használatba venni, ennek alapján ellenőrizték, hátha szerepel már. Ha azonos, vagy nagyon hasonlót találnak, úgy az esküdtek dolga jól felismerhetően eltérő jegyet készíteni. A mester és örökösei halála után a jegy tartálékban tovább őrzendő, hogy szükség esetén egy fiatal mester megkaphassa.⁴⁴ Steyr jegyeit is ólomtáblán őrizték; 1516-tól ezenkívül a Schultbuchban (ez a levéltári forrás 1666-ig tartalmazza a neveket és a jegyek rajzát).⁴⁵

Az egyes jegyeknek nevük is volt alakjuk szerint (alma, üllő, sas, számszerű, nyíl, A-B-C-D betű, félhold, szív, kereszt, lóhere stb.), hiszen az engedélyező levélben valószínűleg az elnevezés szerepelt (ahogy a címeres levelekben is leírták a címet). A jegyek alakja azonban nem mindenütt követte ezeket a sematikus formákat, az idő múltával már nem lehetett annyiféle új jegyet egyszerű alakkal kitalálni. Ezen többféle mó-

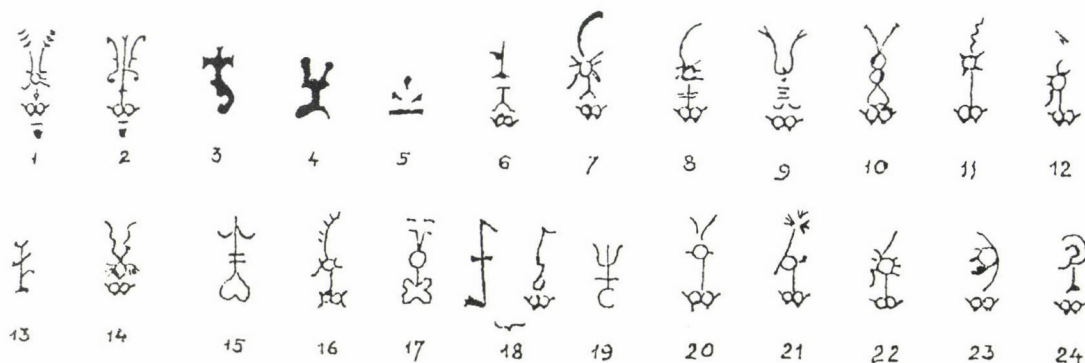
⁴³ 1535-ben Ferdinánd király engedélylevele Stefan Schmidinger steyri késes polgárnak: a korábban egy steyri késestől és annak fiától vásárolt mesterjegyet több évig használta, de ezt mások is használják. Ezért egy másik jegyet engedélyez „csillag, fölötté szablya – ahogy a levél közepén le van rajzolva”. Ezt ő és örökösei tartományi fejedelmi engedéllyel „...minden pengére, késre és munkára használhatják”. A pengekovácsok és késesek számára az egész fejedelemségben tilos ugyane jel használata (2 márka arany büntetéssel). Hack, Anhang 19. Nr. 7. – Ezzel szemben Steyr jegyzékében 1535-ben Schmidinger jegye a 32. sz. alatt már „márdarfej, fölötté zárt tollal” – tehát átsziszálva az itteni szokás szerint: a csillag helyett köralak kis vonalakkal, a szablya helyett toll.

⁴⁴ Neuhaus, 131, 164. 1549-ben a mester használatába vett új jegy esetében már írásos engedélyhez kötik, amelyet a körzet mind a négy egyesülése ad meg. – Azonos mesterjegyek miatt vita folyt 1617-ben München pengekovácsai esetében, mert kitűnt, hogy régtől fogva mások által is használt jeleket ütöttek be. Reitzenstein, A., Der Waffenschmied. (München, 1964) 18. (Ez is mutatja, milyen buktatói vannak a jegyek azonosításának.)

⁴⁵ Hack, Anhang Nr. 9.

4. kép. Sopron. Rekonstruált középkori városlaprajz. Késések lakóhelyei a 15. században
 Abb. 4. Sopron (Ödenburg). Rekonstruierter mittelalterlicher Stadtgrundriß. Die Wohnorte der Messerer im 15. Jh.

5. kép. Steyr késes mesterjegyei 1516–1534 között. (Hack után)
Abb. 5. Messererzeichen von Steyr aus den Jahren 1516–1534. (Nach Hack)

don segítettek. A nürnbergi késes jegyek korabeli jegyzéke szerint ugyanaz a jegy-alak szerepelhetett két eltérő kivitelben: az egyikben a jegy saját körvonalával, magában („ungesenkt”), a másik esetben az egész jegy egy sülyesztett mezőben van, melyből a jegy alakja kissé kiemelkedik. (1549: „ain gesenkte Aichel” – sülyesztett makk; Nürnbergben. „...die Aichel ungesenkt” azaz a makk önmagában a szomszédos Schwabach mesterénél.⁴⁶)

Ilyen besülyesztett mezőben elhelyezett késes-jeggyel különböző országokban találkozunk késeken: Dél-Franciaországban a 14. sz.-ban, Svájcban a késő középkorban, ismeretlen eredetű késen Morvaországban a 15. sz. e. felében; de Pozsonyban és több hazai lelőhelyen is. Gyakoriságuk sokkal kisebb, mint az egyszerű jegyeké, mégis nemzetközi megoldás volt. (Kovácsjegyként viszont általánosak, nyilván mert ott a nagyobb méretük jól elfért.) Steyr ismert jegyei közt 1516 után már csak kivételesen találkozunk ilyennel (így 1539-ben); ez is nyilván egy régi mesterjegy felújítása volt, hisz itt is szokás volt régebbi jegyeket újra kiadni.

Az ilyen megújítás tehát a másik módszer, amivel az „elfogyott” mesterjegyek esetében a közösség élt. Ez a szokás megnehezíti a keltezést az esetleg névvel azonosított mesterjegy esetében is; nyilvánvaló például, hogy a nürnbergi jegyzékben tömegével szereplő egyszerű jel-alakok már a 15. sz.-ban is néhányszor engedélyezésre kerültek!

Egy további eljárás újféle jegyek bevezetésére az a megoldás, amikor két különböző jegyet egyesítettek egy új jellé. A már idézett 1549. évi nürnbergi jegyzék⁴⁷ (amely a város és három további környékbeli helység késeseinek jegy-felsorolását, egyben ezek egymás közti elosztását rögzítette) is tartalmaz ilyeneket: kalapács félhold felett, szög és szív, két szív, szív egy kereszttel, patkó kereszttel stb.

Steyr mesterjegyei

A mesterjegy-alakok kifejlesztésében, bonyolításában véleményem szerint Európában a legmesszebbre Steyr jutott. Ez nyilván annak eredménye, hogy itt már hosszú időn keresztül nagyon sok mester dolgozott. Az egyszerű jelek és kombinációik már a 15. sz.-ban kifogytak, másrészt a céh felismerhette annak szükségét, hogy olyan újféle jelrajzokat találjanak ki, amelyek könnyen megkülönböztethetőek más konkurens központok mestereinek jegyeitől: a véletlen azonoság így elkerülhető. Feltételezem, hogy ez a folyamat már a 15. sz. második felében-végén lejátézkodott, hiszen az 1516-tól kezdve ismert mesterjegyeknél már általános, újféle megoldás. (Az 1516–1554 között kiadott 70 jegy közül csak négy mutat régimódi, de más városokban továbbra is hagyományos egyszerű alakot. Ezek felújított régi jegyek lehetnek.)

Az újfajta steyr-i jegyek így nagy szerencsénkre olyan jellegűek, hogy *legnagyobb részük már első látásra is azonosítható* evvel a központtal, mint itt szokásos jegy. Megoldásuk vékony vonalas rajzzal történt (így sajnos a jel egyik-másik része lekophatott a régészeti leleteknél) nagyon bonyolult alakokkal (5. kép). A fennmaradt jegyzék, ami az elnevezéseket is megadta, sok esetben könnyen érthető képekre utal. (Lásd pl. 7–8. szám „Ein Holzschuh” – facipő; 2. sz. „Die Monstranz auf der Krone” – szentségtartó a koronán, stb.). Az alakok azonban ez időre már olyan vonalas stilizáltságot öltöttek, hogy ha nem létezne a jegyzék, nem ismernénk fel az egyes alakok értelmét. A bonyolult rajz ellenére vannak egyezések, közös szerkesztési elvek, amelyek a mesterjegyek zöménél majd 150 éven át megmaradtak. Ilyen egyezés, hogy a négy említett régi jegy kivételével mindegyik rajz alsó részét a stilizált *korona* képezi W alakban. (A korona a német császárság késeseinek közös jelvénye volt, fölötté kard, tőr és kés utalt a mesterségre.⁴⁸)

⁴⁶ Neuhaus, 162.

⁴⁷ Neuhaus, 162–163. Az eredeti jegyzéket a Germanisches Nationalmuseum őrzi. Nürnberg: 224 jegy, Schwabach: 49, Wendelstein: 21, Roth: 10 mesteré.

⁴⁸ Neuhaus, A., Die Privilegien des Messererhandwerks zu Nürnberg. Zeitschrift f. Hist. Waffen- und Kostümkunde. 13 (1932–1934) 60–65. Nem tudható, mikor kezdték használni, egy hiedelem szerint IV. Károly császár adta. A 15. sz.-ból ismert első

Ebből az alsó jelrészből nő ki a tulajdonképpeni egyéni jegy rajza, amely sok esetben hasonlít egymáshoz, csak néhány kis vonalka különbözteti meg. A mesterjegyek nagy részénél alattuk külön az osztrák pólyás címert is elhelyezték, mint hitelesítő jelt (lásd erről a továbbiakban).

Bonyolultságuk ellenére a steiri jegyek is „elfogytak”, a jegyzék tanúsága szerint itt is előfordult, hogy 150 év alatt némelyik 3–4-szer szerepel. (Ritkábban azonos családnevű mesternél, azaz tovább öröklődve.) – Mindez itt is megnehezíti a nagy ritkán fellelt és azonosítható jegy keltezését, névhez kötését – illetve esetleg egy ilyen mesterjegy keltező értékét egy másik leletnél.

Néhány korábban használt mesterjegyet 1531-ben és 1534-ben újra kiadtak, de ezek rajza a jegy-táblán nem szerepel, viszont a mesterjegyzék és a jegy neve utal ezekre. Ebből arra következtethetünk, hogy már 1516 előtt is vezettek valamilyen jegyzéket és jegy-táblát, ami azonban nem maradt meg. Az ilyen megújítások ritkasága (több száz jegy között csak 5–6 esetben) is azt mutatja, hogy a 15. században használt mesterjegyek zöme – valószínűleg régies alakjuk miatt – Steyrben nem került újra kiadásra.

Városi hitelesítő jegy

Az osztrák és német késejegyek vizsgálatakor többször feltűnik a mesterjegy mellett egy második, ismétlődő jegy. Ez – ugyanúgy, mint az ötvösöknél, kannaöntőknél, fegyverkovácsoknál – a városi jegy, amelynek alkalmazása itt is a hitelesítésre, a minőség jelzésére szolgált. *Bécsben* László király 1453-ban a városi késeseknek egyedüli jogot ad a pólyás osztrák címer „schilt Österreich” használatára. Itt lényegében tartományi és nem városi címer alkalmazása történt, de a kiváltság ezt egy városhoz kötötte. Ugyanakkor tudjuk, hogy ennek a címernek használatát IV. Frigyes már 1441-ben *Steyr késes mestereinek* engedélyezte, kérésükre! (Csak a jó minőségű kések esetében, a másodosztályúakra nem vonatkozott.) Nyilván a bécsi konkurencia miatt történt, hogy 1459-ben Albert herceg, majd 1468-ban Frigyes császár újra megerősítik Steyr kiváltságát a címer *egyedüli használatára* és másokat ettől eltiltanak.⁴⁹ (Lásd hátrébb: *Bécs*.)

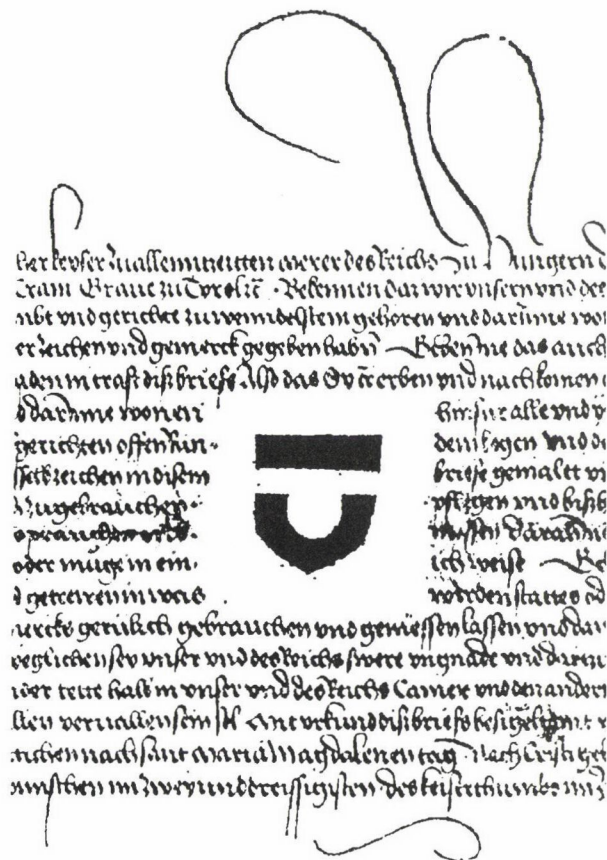
A többi osztrák késes-központ esetében nem ismerünk ilyen címerhasználati engedélyt; a Steyr közelében fekvő *Steinbach* késesei azonban megkülönböztetésként használtak a mesterjegy mellett egy S betűt (tehát a helységre utaló jelet).⁵⁰

A nemzetközi versenyre jellemző a Nürnberg-környéki *Wendelstein* pengekovácsainak ravasz eljárása. Az itteni régi gyökerű kézművesség azért, hogy versenyben maradjon a mindenütt jól ismert osztrák

ábrázolása. – A bécsi késesek ilyen jelvénye kőbe faragva 1466-ból fennmaradt: koronából kinövő kard és két tör. (Historisches Museum d. Stadt Wien; a karmeliták kolostorából.)

⁴⁹ Hack, Anhang 7–10.

⁵⁰ Hack, 147. Nem tudjuk, mikor vezették be.

6. kép. Wendelstein késeseinek hitelesítő jegye III. Frigyes császár privilégiumlevelében. 1471. (Reitzenstein után)

Abb. 6. „Zeichen doer Gernerck” der Messerer von Wendelstein. Privileg Kaiser Friedrichs III., 1471

pengékkel, saját készítményeit a steiri jellel (a címerrel) bélyegezte. A nürnbergi tanács – melynek felügyelete alá tartoztak – ezért 1465-ben eltiltotta őket az osztrák jel („österreichische slag”) használatától, valószínűleg a császár hozzájuk írt levele miatt, aki Steyr szabadalmát védte. Végül is III. Frigyes 1471-ben engedélyezi a wendelsteini késeseknek egy új jegy használatát, amelyet mesterjegyükkel párosíthatnak.⁵¹ Jellemző azonban, hogy ez az új jegy nagyon hasonlít az osztrák pólyás címerhez – főleg ha tekintetbe vesszük, milyen apró lehetett (6. kép).

Nürnberg pengekovácsai esetében a tanács 1475. évi rendelete szerint a városi jegy (Nürnberg sasos címere) használata megkülönböztetésül ekkor már gyakorlat volt⁵² – de valószínűleg csak az előírt minőségű kard- és törpengékre vonatkozott.

A híres *Solingen* kard- és késpenge kovácsainak 1571. évi privilégiuma kiköti, hogy minden pengén nem csak a mesterjegy, de egy külön mellékjegy („Beizeichen”) is legyen, hogy mindenki felismerje:

⁵¹ Neuhaus, 129.

⁵² Neuhaus, 130.

„solingeni kés”. (Vilmos herceg például saját Ravensberger címerének három cölöpjét rendelte ehhez.)⁵³

A régészeti feldolgozásokban közölt svájci késő középkori késeken több esetben szerepel a mesterjegy alatt egy ferdepólyás címer is. Valószínűnek tartjuk, hogy ez Elzász (egyben Strasbourg város) címere, de nem ismerünk adatot, mikor és kinek engedélyezték használatát. (A kutatás eddig erre nem figyelte fel.)

Késes központok

Angliából *London* adatai (és az ásatások keltezett leletei) használhatók jó összehasonlításra.⁵⁴ A városi céhek közül kiemelkedő helyzetű volt a késgyártóké (ang. Cutlers). A mesterek koncentrációja a város egyik részében már a 13. sz. végén–14. sz. elején kimutatható; 1442/43-ban a céhnek 65 tagja volt 30 inassal! A pengekovácsok (ang. Bladesmiths) a kovácsok céhéhez tartoztak, bár 1326-ban igyekeztek kifejezni elkülönülésüket; saját szabályrendeletük 1408-ban készült. A köszörűsök (ang. grinders) itt a pengekovácsok irányítása alá tartoztak. A nagyfokú specializálódás miatt itt a nyíróollók (rugósollók) készítői már a 14. sz.-ban különválva dolgoztak (Shear-men's guild).

Németországban a legjelentősebb *Nürnberg és környéke*, mert a középkori nagyváros mesterein kívül a közelebbi környék: Wendelstein, valamint az őrgrófsághoz tartozó Schwabach és Roth helységek mesterei is ezt az ipart űzték. Termelékenységüket segítette, hogy már a 15. sz.-tól kezdve félkész árut (kés- és kardpengét) hoztattak be az ausztriai műhelyekből! Ezt is feldolgozva adták tovább a város kereskedőinek, akik más városok vásárait járták. [Lübeckben már 1353-ban szabályozták, hogy félszáz darabos tételnél kisebb mennyiséget (kést és tört) a nürnbergiek nem adhattak el.] A kereskedők nemcsak külföldi félkész pengéket hoztak Nürnbergbe, de fordítva is; innen és a környékről felvásároltak a pengekovácsoktól pengéket, sőt rábírták őket, hogy az *osztrák címeres* jegyet üssék be. (Ennek tiltását 1465-ben, majd újra 1536-ban rendelte el a tanács.) Nem tudjuk, mikor kezdik alkalmazni a mesterjegyet, a 15. sz.-ban már általános, 1471-ben pedig tiltják a városi pengekovácsoknak, hogy a városokon kívüli *idegen mesterek számára* azok jegyével ellátott pengéket szállítsanak. A mesterjegyekkel történő visszaéléseknek számos rendelkezés próbálja elejét venni a 16. sz. elején: 1536-ban tiltják a másokéhoz hasonló jel használatát, a mesterjegy kölcsönzését és eladását! 1536-ban megtiltják, hogy a késesek mások által készített árut adjanak el.

⁵³ Kurek, F., Das Solinger Zeichenwesen... Archiv für das Eisenhüttenwesen, 32 (1961) 734. (Messermacher.) – Essen szakképzőiskola készítői számára 1544-ben rendelte el a tanács a városi jegy beütését.

⁵⁴ Cowgill.

1549-ben megegyezik Nürnberg és a másik három hely a késes mesterjegyek használatáról, hol milyen jegyek maradhatnak érvényben. (Ebből ismerjük az itteni jegyek neveit.)⁵⁵ Ekkor összesen 201 késes dolgozott e négy helyen, de ebből csak 91 mester önálló, a többi már ezek számára bedolgozó!

A hazai piac szempontjából a dunai víziút miatt is az osztrák központok vehetők számításba.

Bécs késesei kezdettől küzdöttek más osztrák központok kereskedelmi konkurenciájával. Ezért már 1368-ban kéri a tanácsot, szabályozza a minőséget és az eladást. 1412-ben megtiltják, hogy idegen késesek a városon keresztül szállíthassanak, már céhük is van. Késes mesternek adott mesterjegyről az első adat 1432-ből ismert. (V. Albert herceg adta. Feltűnő, hogy az engedély szerint a mesterjegyet egy prágai személy és felesége hagyakozta! Egyébként is jellemző, hogy a mesterek jó része más városból jött ide.) Késes polgár pecsétjét 1379-ből közölték (S. HAINRICI CULTELLATORI – közepén kakas látható),⁵⁶ ezért magunk részéről feltételezzük, hogy a polgári címerben szereplő alakot ez időben már mesterjegyként is használták.

1449-ben Frigyes király megpróbálta akként rendezni az osztrák címer („schilt Neu-Österreich”) használatának vitáját Bécs és Steyr között, hogy ezt Steyr az eddig megszokott módon használja, a bécsi késesek viszont „piros festéssel és a középső csíkot fehéren” alkalmazzák, s ehhez tartós festéket használjanak. 1453-ban ezzel szemben László király megengedi nekik, hogy a késekre (és kardpengékre) „feketén” üssék be a címet, mögéje minden mester a saját jegyét – másokat viszont ettől eltilt.⁵⁷

A késesek az itteni városi mesterségek között kiemelkedő szerepet vittek. Ezt bizonyítja az is, hogy az évenkénti Úrnapi körmenetben – ahová a kézműves társulatok ezer főt állítottak ki – a késesek 32 fővel (mester és inas) vettek részt 1454-ben. Egy városi ház a 15. sz. elején „késesudvar” (Messererhof) néven ismert; de helymegjelölésként is használt 1375-ben egy késes házának helyeként „inter Cutellatores” (1409-ben: „under den Messerern”). A késesek társulatának Szt. Zsigmond oltára a karmeliták templomában volt.⁵⁸

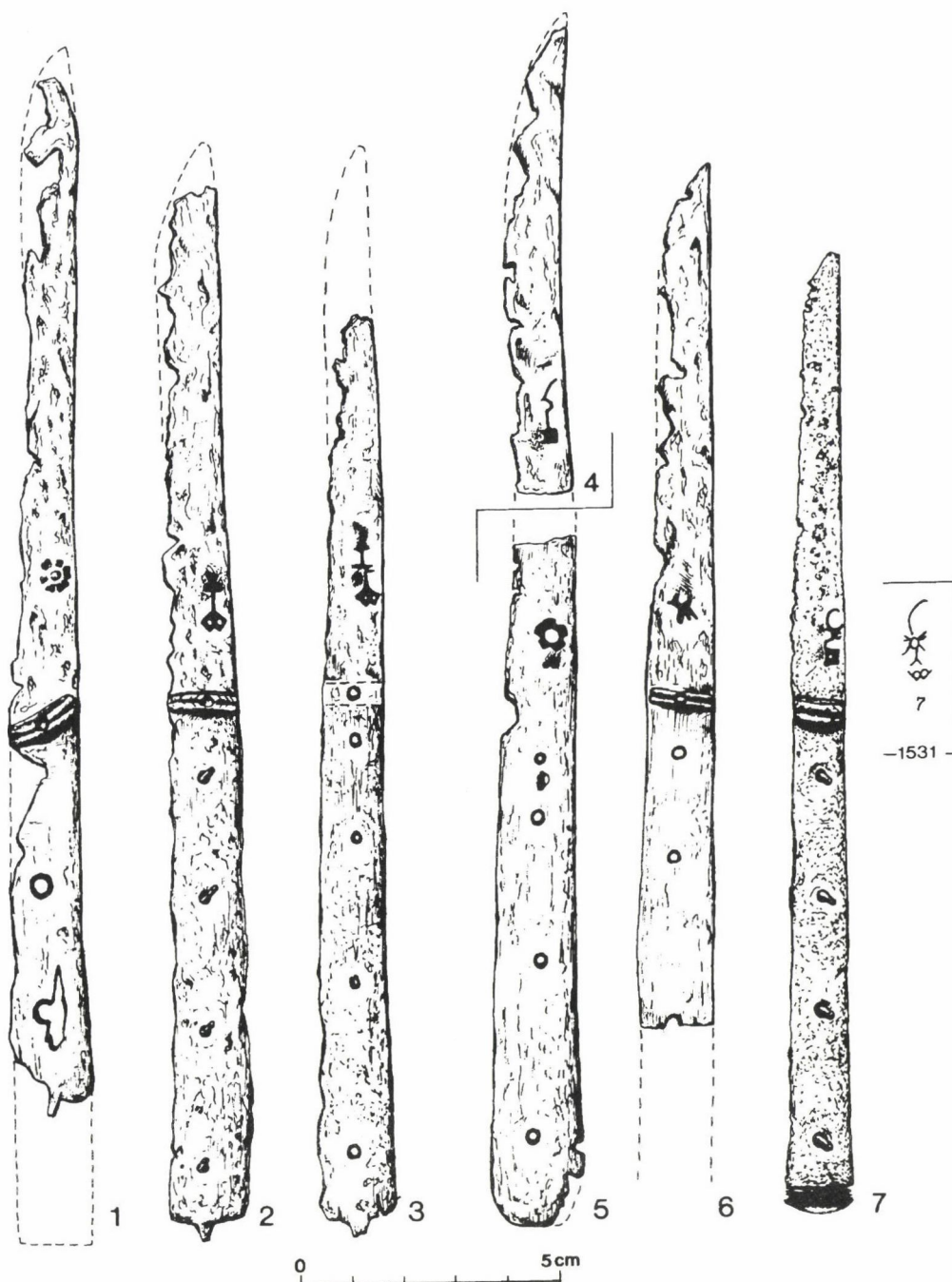
Bedolgozó mesterséggként említik Bécsben a nyélkészítőket (Schalenschroter), hüvelykészítőket (Schei-

⁵⁵ Neuhaus, 128–132, 160–164. Az itteni adatok egy része a kardkészítésről szól. – 1363-ban 75 kést és 14 pengekovácsot írtak össze. Reitzenstein, i. m. 20.

⁵⁶ Uhlirz, K., Metallbearbeitung. In: Geschichte der Stadt Wien. Bd. II. II. Hälfte (Wien, 1905) 652–653. Fig. 18. – A jó vagyoni helyzetükre mutat, hogy 1374–1381 között házaikat is említik. Quellen z. Gesch. d. Stadt Wien. III. Abt. Bd. I–II. Nr. 643, 2076, 2115, 2142.

⁵⁷ Urkunden und Regesten. Jb. d. Kunsthistorischen Sammlungen. Bd. 17. II. Theil (1896) Nr. 15234, 15267.

⁵⁸ Perger, R., In: Wien im Mittelalter. (Katalógus. Wien 1975) 27–28. – Quellen z. Gesch. III/I. Nr. 643; III/II. Nr. 2575.

7. kép. Steyri kések. 1–4. Sarvaly (1, 4.: 17. ház udvar; 2–3.: 23. ház udvar); 5–6. Balatonszentgyörgy; 7. Gyepükaján-Nagykeszi. 1–2, 5.: 15. század

Abb. 7. Steyrer Messer. 1–4. Sarvaly; 5–6. Balatonszentgyörgy; 7. Gyepükaján, Nagykeszi. 1–2, 5.: 15. Jh.

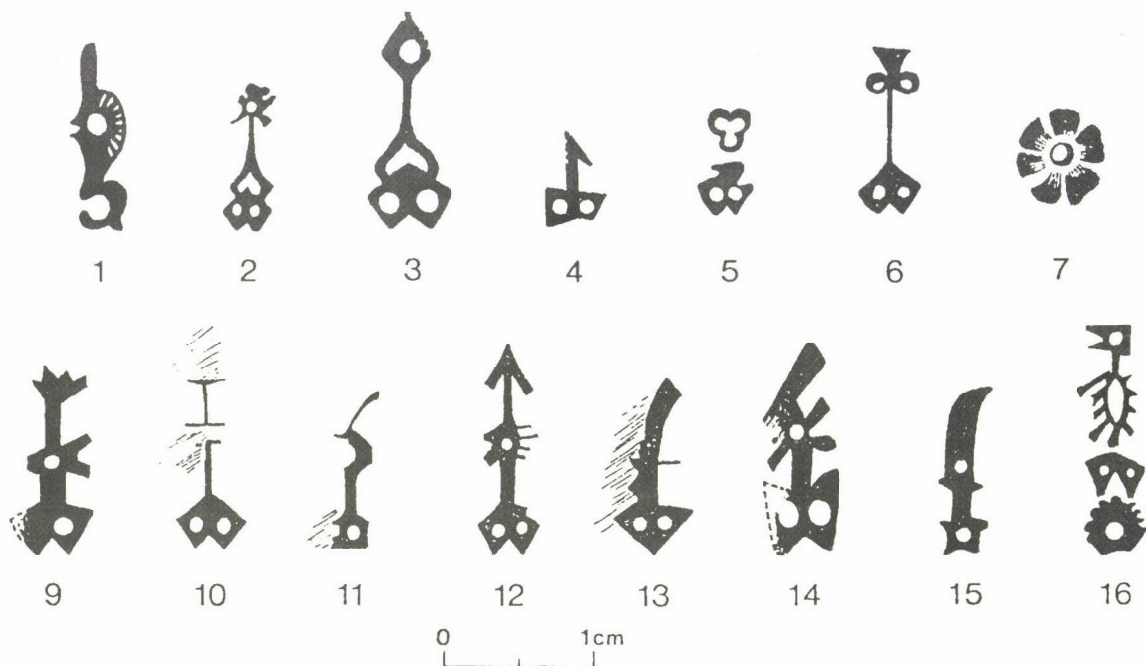
denreisser) és a köszörűsöket (Messerschaber, Schleifer) 1500 körül; az ollókészítők ezzel szemben itt a lakatosok-sarkantyúgyártók stb. céhébe tartoztak.⁵⁹

St. Pölten (A. Ausztria) késeseiről már a 14. sz.-tól van adat, 1324-től említik a róluk elnevezett utcát (Messererstrasse); 1436-tól szövetséget alkottak. Waidhofen a.d.Ybbs (A.A.) műhelyeiről már 12. sz.-i

adat szól, 1442-ben kapják a késesek, pengekovácsok és köszörűsök szabályzatukat. A 15. sz.-ban kb. 50 pengekovács és 100 késes mester ismert! Megemlítenődök még Melk, Wels, Krems, és Enns is a 15. században.⁶⁰

⁶⁰ Hack, 139, 143. – Waidhofen a. d. Y.-ben 1500 körül összesen 234 fémfeldolgozó műhely volt (kasza, sarló, szögkovács, lakatos stb.), a késes mesterség 1588-ig uralkodó. Brunner, O., In: Krems und Stein. Festschrift. (Krems, 1948) 45–46. Sajnos azonosított termékeiket nem ismerjük.

⁵⁹ Uhlig, i. m. 654.

8. kép. Steyri késtípusok jegyei, Sarvaly 1–11; 12–13.: Pilisszentkereszt; 14. Kecskemét-környék; 15. Pomáz; 16. Szokolya
Abb. 8. Steyrer Meistermarken. FO. 1–11. Sarvaly, Dorf; 12–13. Pilisszentkereszt; 14. Umgebung von Kecskemét;
15. Pomáz, Schloß; 16. Szokolya.

Két további központ fejlettsége és a távolsági kereskedelemben vitt szerepe miatt döntő súlyú: *Steyr* és tőle 10 km-re fekvő *Steinbach*.⁶¹ Mindkettő, ugyanúgy, mint Nürnberg esetében már kifejtettük, egy-egy kisebb körzet központja, ahol a nagyszámú helyi műhely köré más vidéki települések kézművesei koncentráltak. Ráadásul nemcsak áruik tömege, de elsőrendű technológiai kivitele miatt is híressé váltak.

Steinbach a 15. sz.-ban számos pengékovács, köszörűs és késes műhelyen kívül a környék településeinek kézműveseit is foglalkoztatta. Az első szabadalom 1462-ből a helység és kétmérföldes körzetének „mezővárosi, falusi és más helyeken dolgozó” késeseire vonatkozott (összesen 12 helység); ezek *Steinbach* mestereinek adták el késeiket, kivéve a vásár idejét, amikor a kereskedelem mindenki számára szabad.⁶² Az 1462. évi szabályzat szerint „minden mesternek saját jegye legyen”. Érdekes, hogy itt voltak olyan mesterek is, akik maguk végezték a kovácsmunkát és a készítés további fázisát a befejezésig; ezek mesterremekként háromféle kést kellett bemutatassanak. A „scharsach”-kovácsok⁶³ 1–1 tucat rajnai és katalán („kathalonischer klingen”) pengét, valamint borbélyollót (borotvát?) mutattak be, a pengékovácsok pedig háromféle előírt minőségű pengét.⁶⁴ – Ez a központ

volt *Steyr* legnagyobb konkurensze, hiszen privilégiumaik megengedték, hogy a szükséges nyersanyagokat (pl. acél, vas, szén, sárgaréz, puszpángfa) bárhol megvásárolják, termékeiket külföldi kereskedőknek is eladják.

Steyr

A legkorábbi ismert adat (1373) a szervezetileg ide tartozó Kleinraming (DK felé fekvő település) pengékovácsainak szabályzata; 1407-ből(?) már *Steyr* késeseinek szabályzata, amely korábbi rendelkezésekre is utal. Itt már előírása van a kovácsok által beütött jegynek, amely a késes mester jegye! A városban a 15. sz. második felében mintegy 200 késes mester dolgozott; ezeknek szállították a pengéket Kleinraming és Dambach pengékovácsai. (1588-ban 66 és 87 fő.)

A széles körű kereslet kielégítésére nagyon sokféle kés készült; egy 1553-as egyezmény szerint a pengékovácsok 12 minta alapján dolgoztak. Ezekből legkevesebb háromféle már 1439-ben is ismert volt, mert itteni elnevezésük a bécsi szabályzatban is szerepel. 1489-ben a császár rendelete megtiltotta, hogy az itteni pengékovácsok félkész pengéiket másoknak, mint a helyi mestereknek eladják; a tilalom feloldását viszont a pengékovácsok azért kérték, mert általános gyakorlat volt a másodosztályú pengék nagy tételekben történő eladása Steiermark és Boroszló piacaira, ahol a késesek a munkát befejezték!

⁶¹ Részletes feldolgozásuk: *Hack*.

⁶² *Hack*, 140–142.

⁶³ A „Scharsach” egy itteni elsőrendű minőségű acélfajta neve.

⁶⁴ *Hack*, Anhang 15–16. Albrecht főherceg szabályzata, 1462.

A késnyél borítás anyaga 1470-es rendelkezés szerint marhacsont, szaru, puszpáng, tiszafa lehet; olcsóbb fát csak a másodosztályú késekhez használhattak. (A puszpángfát és a rezet 16. sz.-i adat szerint nürnbergi kereskedők hozták, akik viszont a késeket felvásárolták.)

A középkori itt készített kések formáira csak közvetett utalásokat adnak a források, mert az első, rajzban is megörökített minta-felsorolás 1587-ből maradt meg (17 féle késforma); ez viszont már jelentősen eltérhetett a régi típusoktól. Az elnevezések azonban arra mutatnak, hogy az egyes távolabbi piacörzetek számára *különböző, ott keresett formák készültek*. (1439: „Basler”, 1470: „Grazern”, „Steyrer”; ismert a „böhmische, Ungarische” elnevezés is – sajnos nem világos, milyenek voltak ezek.) A 16. sz. végén már a „Türkische” elnevezés mutatja, hogy a hódoltsági területek számára külön típus készült. Már 1439-ből ismert olyan leírás, amely a késnyél végére erősített fémveret-sapka („Häublein”) többféle formájára utal.

A hitelesítő jegyről szóló fejezetben már megírtuk, hogy Steyr kiváltsága volt 1441-től az osztrák címer beütése az *elsőrendű minőségű* késekre; a mesterjegyeket számon tartó „Schulzbuch” rajzai szerint 1516-ban, majd az 1530-as években ez a címer nagyon apró méretben a mesterjegy alatt látható.⁶⁵

A. Walcher tanulmányában említi,⁶⁶ hogy Steyr késeit a nürnbergi kereskedők Velencében adták el, a pengéket pedig Nürnberg, Bécs, Augsburg, Bázeli mesterei dolgozták fel kész késekké.

* * *

Kézművesség-történeti áttekintésük hézagosságát a megfelelő városi forrásanyag feldolgozási hiányai okozzák, mert a különféle kézműveságak külön-külön végződő alapos vizsgálata (adójegyzékek, céhszabályok és rendeletek elemzése) sok helyütt még nem történt meg. Úgy hisszük, ennek ellenére bemutathatjuk a késes mesterség késő középkori fejlődésének általános vonásait, de egyben jelentős eltéréseit is. A továbbiakban a régészeti leletanyag egy részével mutatjuk be, hol sikerült már eredményt elérni és milyen feladatok állnak a további kutatás előtt.

Régészeti adatok az ausztriai kések elterjedéséhez

Sarvaly falu 15. sz.–16. sz. első harmadának idejére tehető késleleteinek feldolgozásakor⁶⁷ először sikerült a külföldi behozatal leletekkel történő bizonyítása a

késtípusok és a mesterjegyek összevetésével. Ez annál is fontosabb volt, mert a régészeti anyag korábbi közlései során ez a kérdés fel sem merült, mivel sem a jellegzetes késtípusok összehasonlító vizsgálatát, sem a mesterjegyek összevetését nem végezték el. (Utóbbi munkát az is nehezíti, hogy viszonylag ritkán közöltek nagyobb számú mesterjegyet.)

A sarvalyi nagy mennyiségű kés egy részének viszonylag jó állapota⁶⁸ lehetővé tette néhány főbb csoport elkülönítését, mesterjegyeik vizsgálatát. Az anyag zömét jelentő nyéllapos kések (ezek Európában a 14. sz.-ban tűnnek fel a nyéltüskés megoldás mellett, majd általánossá válnak) nagy részét négy fő csoportba osztottuk (A-B-C-D) a penge és a nyéllap, illetve a rézveretek formája alapján. A legnagyobb számban az akkor B csoportnak nevezett kések fordulnak elő (legalább 75%). Ezeket közös formai és díszítési (rézveret megoldások) jellegük kapcsolja össze: a nyéllap a penge szélességével *egyező* (a penge eredetileg sem lehetett többel, mint 1–2 mm-rel szélesebb kiindulású); a fa nyélborítást apró *sárgaréz, cső alakú szögecs*ek tartották; a nyél és a penge találkozásánál kétoldalt vékony rézlemezről domborított, szalag alakú *veret* volt (ezt is szögecs tartotta, sokszor csak ennek szeglyuka árulja el, hogy volt rajta), a kidomborodó veret szélét néha még kis vonalkákkal díszítették.⁶⁹ Mesterjegy természetesen csak kevés példányon maradt felismerhető alakban, de ezek közt hat olyan volt, amelyet jellege Steyr mesterjegyeinek már tárgyalt különös megoldásaihoz társít (7. kép 2–4; 8. kép 1–11). E jellegzetes formájú jegyek nélkül nem lehetett volna a csoportot Steyrhez – de még Ausztriához sem – kapcsolni, hisz régebben nem közöltek középkori kést e városból.⁷⁰ Másrészt, mint még tárgyalni fogjuk, késeinken az osztrák hitelesítő jegy sem szerepel e csoport esetében – azaz másodosztályú minőségűek voltak.

A most már készítési helyhez kötött példányok alapján lehetett az egész csoportot – a néhány más jellegű, régies mesterjeggyel készített kést is besorolni; de ami még fontosabb, a sokkal nagyobb számban előkerült, jobban elrozsdásodott példányokat (melyeken jegy már nem látható) is azonosítani. Hogy ez az eljárás helyes volt, azt a későbbi kutatás során figyelemmel kísért újabb késleletek is igazolták, hiszen ezek közt is viszonylag gyakran szerepelnek steyri jellegű jegyek, sőt olyanok is, melyek megegyeznek

⁶⁸ A kések állapotát a lelőhely talaján kívül a restaurálás gyorsasága befolyásolja, mert előkerülésük után fokozott rozsdásodás indul.

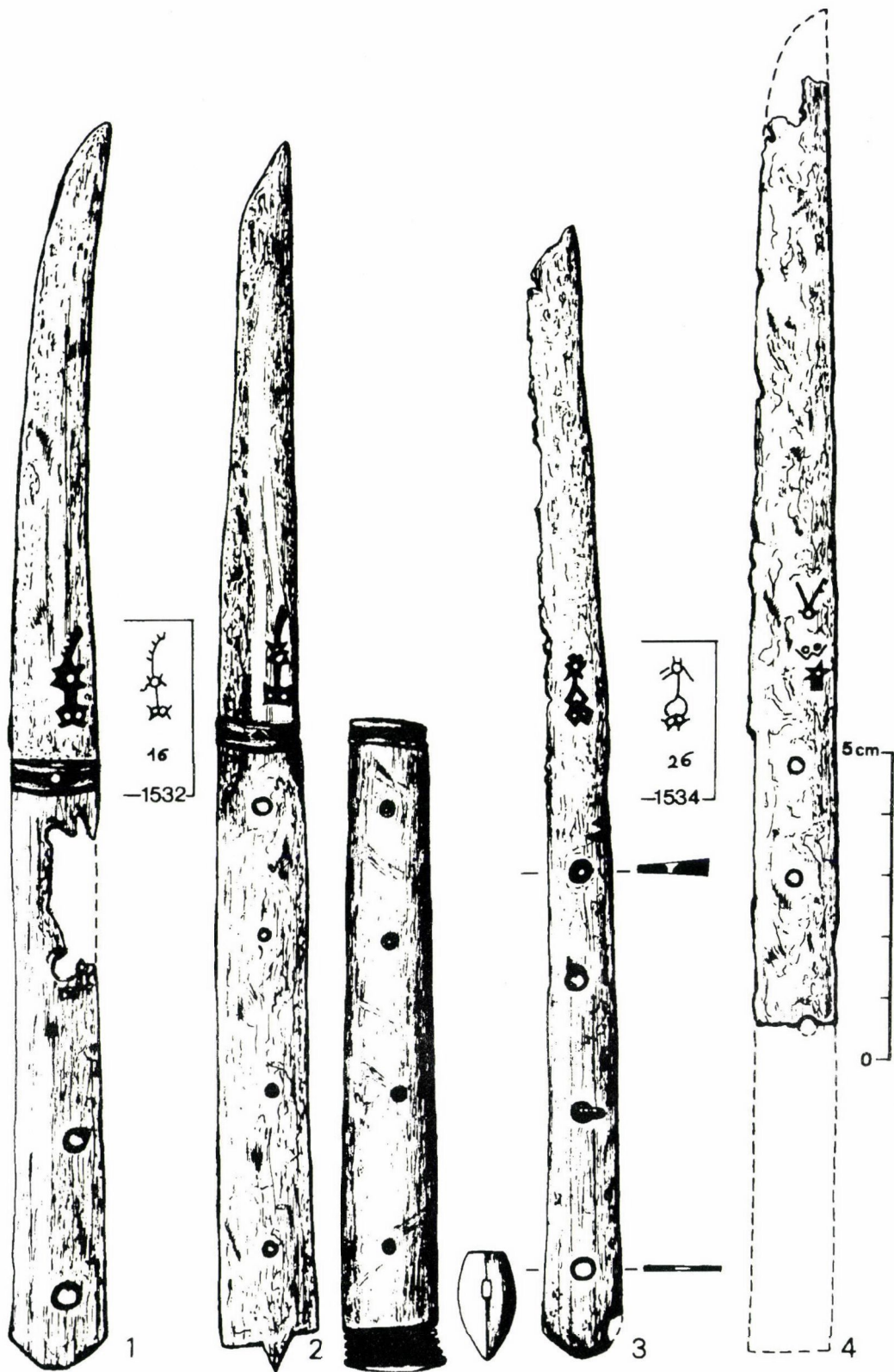
⁶⁹ Holl-Parádi, Abb. 148: 1, 3 a veretek felnagyított képe.

⁷⁰ Walcher, i. m. csak újkori steyri evőeszközök képét közli. Bemutatja Trattenbach és Steinbach jegytábláit 1689. illetve 1763-tól beütött jegyekkel; ezek azonban már újra a régies, egyszerű formákhoz térnek vissza, mint az Steyrben is a 18. sz.-ban szokássá vált.

⁶⁵ Hack, Anhang, Blatt 26–34.

⁶⁶ Walcher von Moltheim, A., Die Bestecksammlung im Schloss Steyr. Kunst und Kunsthandwerk, 15 (1912) 28.

⁶⁷ Holl-Parádi, 68–78. Itt valamennyi kés fényképe lelőhely szerint, a jellegzetes típusok rajzban. Mostani feldolgozásomban ott rajzban nem szereplő példányokat választottam, valamint további mesterjegyeket.

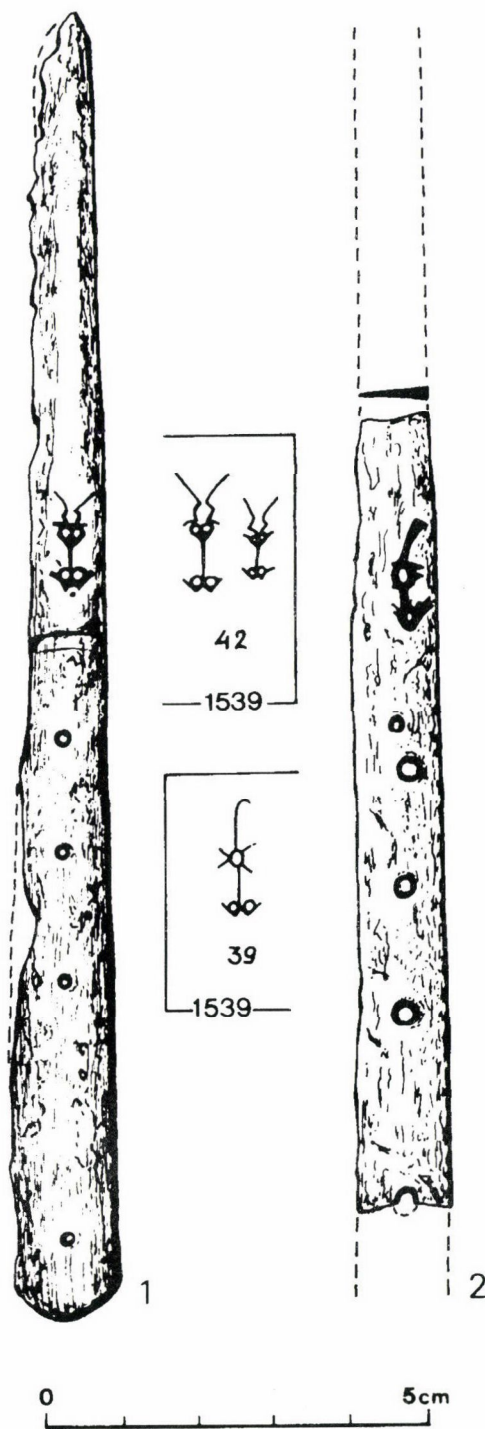
9. kép. Steyri kések mesterjegyekkel. 1–2. Hahót-Sárákányszeg; 3. Sarvaly; 4. Szt. Mihály
 Abb. 9. Steyrer Messer mit Meistermarken. 1–2. Hahót-Sárákányszeg; 3. Sarvaly; 4. Szentmihály

(vagy csak kis mértékben térnek el⁷¹) az 1516-tól nyilvántartásba vett jegy rajzokkal (9. kép 1, 3; 10. kép 1–2).

Az eddig összegyűjtött leletanyag továbbra is a B. csoport három típusának (B1; B2; B3), lényegében háromféle nagyságú kés kedveltségét bizonyítja a 15–16. sz. első felében. Ekkor nálunk ezek képezték az árusított kések jelentős részét, nemcsak a fő kereskedelmi utak és vásáros helyek közelében lakók számára, de a távolabbi erdők közt rejtőző kis falvakban is. A háromféle nagyságtól eltérő méretű késsel eddig csak kivételesen találkozunk (Pilisszentkereszt, h.: 24 cm. 11. kép 1). A többi az átlagos méretű (21 cm; 18,5 cm; 15–17,5 cm). Csak a díszítésben találtunk kétféle megoldást: az egyszerűbbeknél csak egy vékony nyélvédő veret van a penge és nyél között, a ritkább díszesebb esetében ezenkívül a nyél végét pajzs alakú, domború sárgaréz lemez védi, ez gyakran nem magában áll, hanem előtte további három nagyon vékony rézlemez és organikus anyagból (fa, bőr) kivágott lemezek váltakoznak összeszorítva a nyéllap hátrafelé álló tüskéjén (9. kép).⁷² Egyébként az egyenes, vagy a kerekedő nyélvégződés a gyakoribb.

A nyél borítására a hazánkba kerülő kések esetében mindig fát használtak, ezért csak nagyon ritka esetekben találkozunk teljesen megmaradt késekkel. Az osztrák forrásban említett csontborítású darabok valószínűleg nem kerültek itt kereskedelmi forgalomba; az ásatásokból ismert csontlemezek mindig más típusú és nyélformájú késekhez tartoznak.) Sarvalyról került elő egy elszenesedett nyelű kis kés, melynek nyélborítása az egyik oldalon somfa, a másikon kőrisfa – tehát csak a másodosztályú áruhoz használható olcsóbb fajta. (Pedig ez finom kivitellű kis kés, nyélének végén pajzs alakú verettel.⁷³)

Annak ellenére, hogy késeink a steiri rendelkezések alapján másodosztályúaknak számítottak, még mindig versenyezhettek nemcsak árban, de minőségben is a hazai választékkal. Erre mutat, hogy a jobb megtartású leletek esetében a restaurálás közben előtűnik a különböző minőségű fémanyag rétegződése: a penge közepe világos fémszínű (vas), éle és foka felé fekete színű (kemény acél). (Lásd pl. 9. kép 2; 10. kép 1; 11. kép 3.) A kovácsolás technológiája tehát ezeknél is fejlett fokú volt: többféle minőségű acél és vas összekovácsolásával történt. (Hack leírása szerint egy acélrúdból levágott darabot felizzítva cső alakúra hajtottak, majd közepébe vaspálcát dugtak és az egészet összehegesztették. Ez után történt az üllőn a penge kikovácsolása. Kis méretű pengék tiszta acélból készültek.⁷⁴)

10. kép. Steyri kések. 1. Vác, Szentháromság tér; 2. Felsőnyék-Várhegy

Abb. 10. Steyrer Messer. 1. Vác, Szentháromság tér (Dreifaltigkeitsplatz); 2. Felsőnyék-Várhegy (Burgberg)

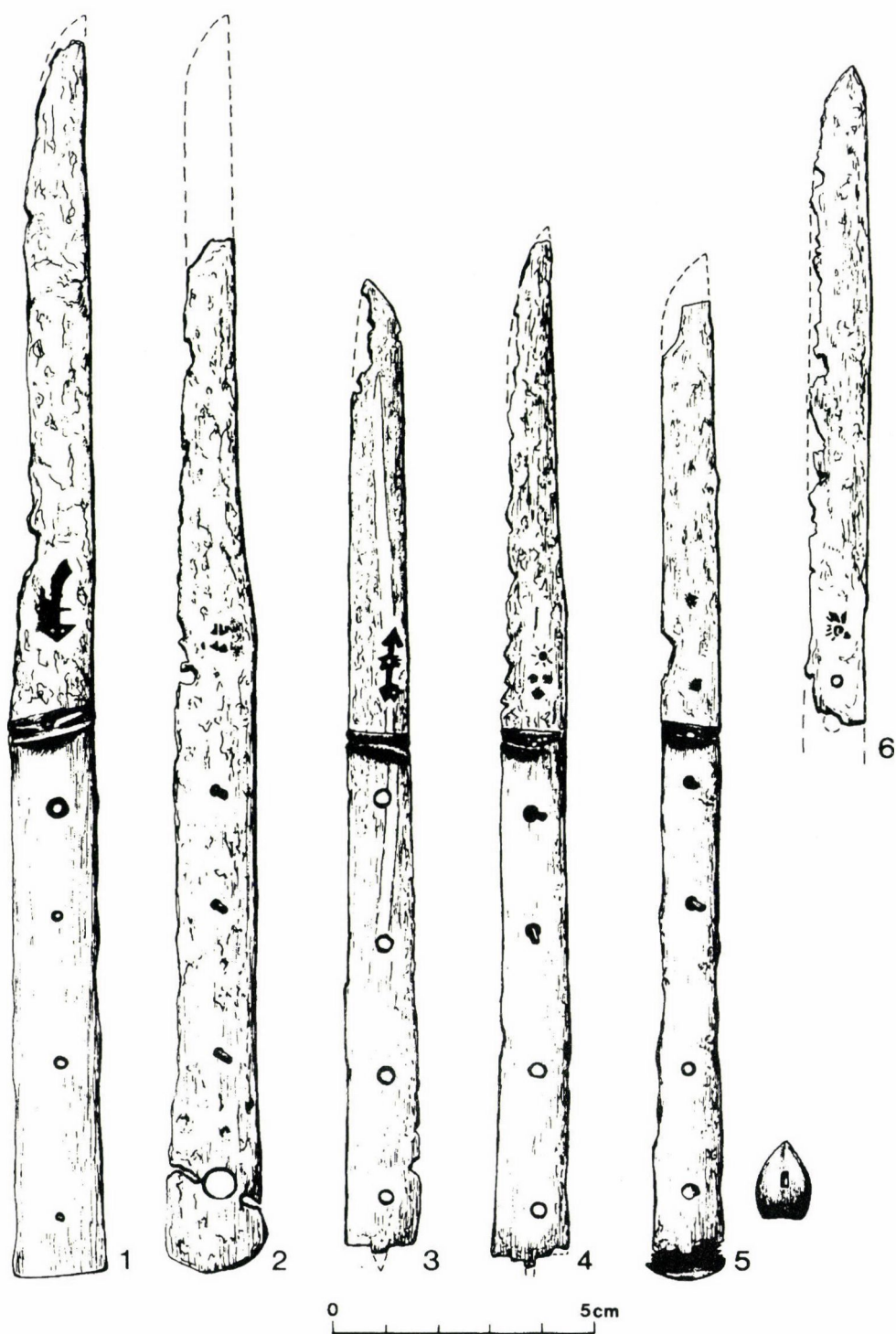
⁷¹ A kis részleteikben eltérő jegyeknél nehéz eldönteni, hogy valóban más mestereké, vagy csak a korrózió miatt nem felismerhetők? Előfordulhatott, hogy az elkopott bélyegzővas helyett készített új már nem követett pontosan a régít.

⁷² Nyél végére szerelt lemez nem csak Steyrre jellemző, hanem

a 14. sz.-tól általánosan ismert megoldás, de a veretek alakja eltérő.

⁷³ Holl-Parádi, Abb. 125: 1.

⁷⁴ A kések készítési technológiájáról részletes leírást ad Hack; bemutat egy másféle megoldást is, amikor három lemez összekovacsolása történik, közepén az acéllal; ezt itt tilalmazták! – A technológiáról alapos elemzések találhatók a cseh és morva vasleletek feldolgozásaiban.

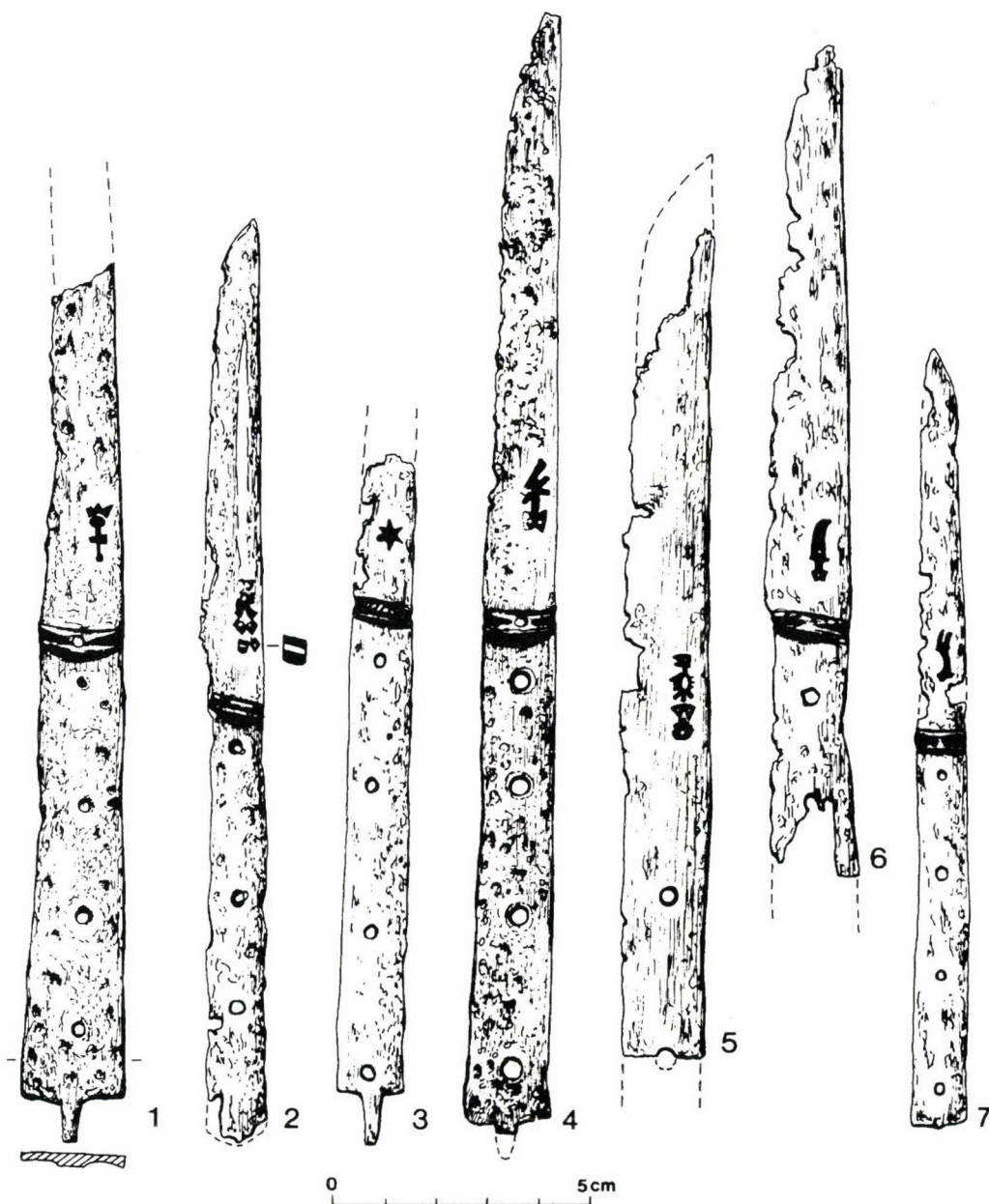

11. kép. Steyri kések. Pilisszentkereszt, kolostor. 15. sz.–16. sz. eleje
Abb. 11. Steyrer Messer. Pilisszentkereszt, Zisterzienserkloster. 15. Jh.–Anfang 16. Jh.

Keltezés és elterjedés

A steyri import leleteinek keltezése a mesterjegyek alapján sem olyan könnyű, mint gondolnánk. Az eddig megismert kések között nagyon kevés olyan példány van, amelynek mesterjegye több-kevesebb bizo-

nyossággal egyeztethető az 1516-tól közölt jegyekkel. Az egyik hahóti késen látható jegy azonosnak vehető a jegyzék 16. számú jegyével, ezt 1532-ben adták (9. kép 1). Sarvaly 23. háza előtt került elő egy közepes méretű (B2) kés, amelyen a 26. sz. jegyhez nagyon hasonló látható; ezt 1534-ben adták ki (9. kép 3). (Az

12. kép. Steyri kések. 1. Mohács-Csele; 2. Sály-Latorpuszta; 3. Dömös, apátság; 4. Kecskemét környéki falu; 5. Szokolya; 6–7. Pomáz, kastély

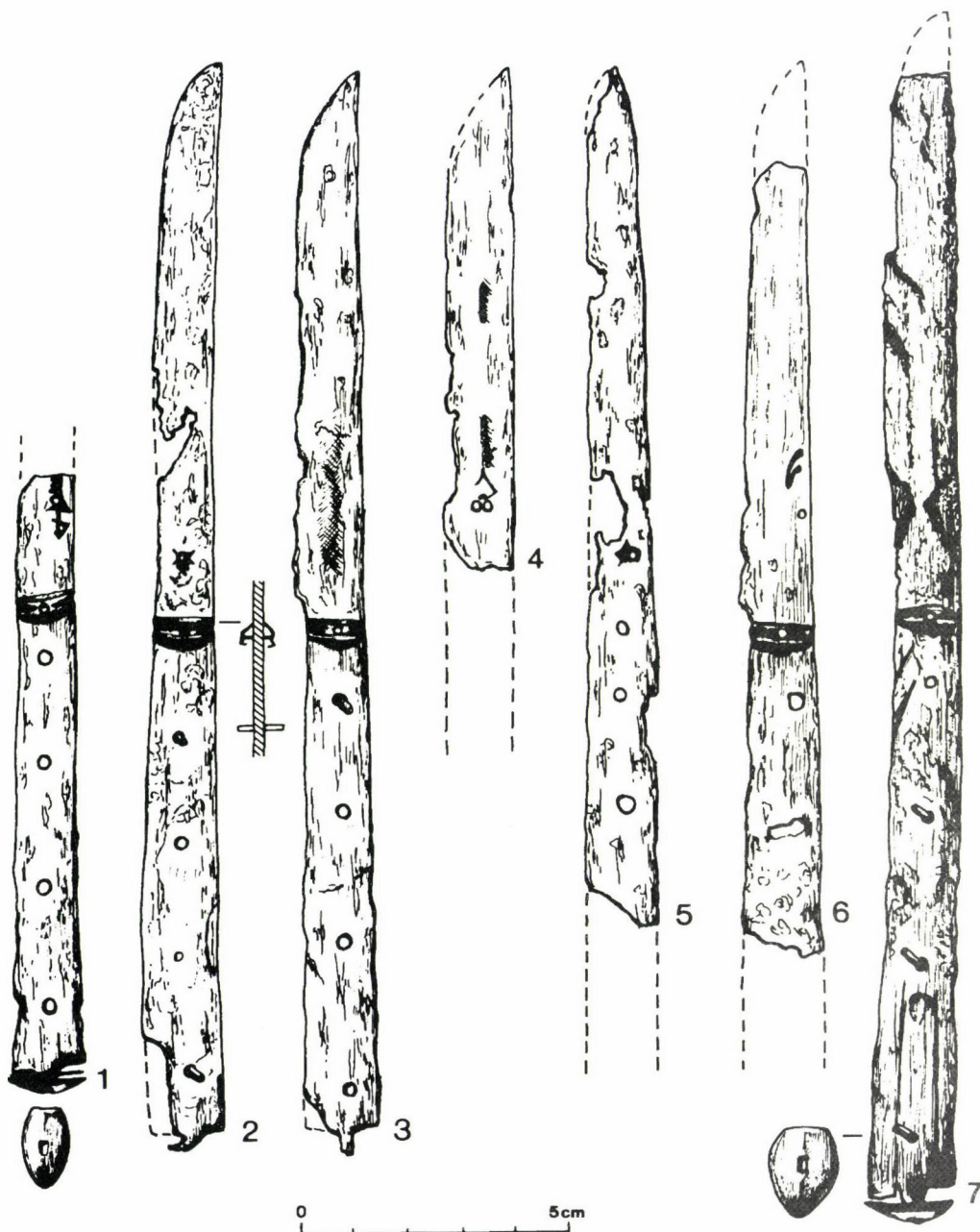
Abb. 12. Steyrer Messer. 1. Mohács-Csele; 2. Sály-Latorpuszta; 3. Dömös, Abtei; 4. Dorf bei Kecskemét; 5. Szokolya; 6–7. Pomáz, Schloß

ítteni emlékek 1521–1531 közötti évekből származnak, az 1531–1532–1544-es években pusztították el a környék falvait.) Vác-Szentháromság téren az ásatásból⁷⁵ egy fanyelű kést ismerünk, amely az előbb említettel abban is egyezik, hogy kivételesen nem volt szögeccsel felerősített verete, csak valamilyen vékony fémgyűrű szorította a fanyelet a penge kezdeténél (elmosódott lenyomata maradt a fán). A rajta lévő meszterjegy bizonyosan azonos a 42. számúval, 1539-ben adták ki (a jegy elnevezése „Der Ochsenkopf auf der

Krone” azaz „ökörfaj a koronán” – 10. kép 1). Felsőnyék-Várhegy egyik kőtöredékén a 39. sz. jegyhez hasonló vehető ki (de nem látszik jól – 10. kép 2); ez 1539-ből ismert (elnevezése „Der Kolb mit einer krummen Feder”, „buzogány görbe toll”).

Sok esetben a jegy mutat valamilyen hasonlóságot az ismertekkel, de bizonyosan nem lehet azonos: például a Zala megyei Szt. Mihály falu egyik kése a 9. házából. A B1 típusú nagy késen látható jegy a 35. sz.-hoz hasonlít, csakhogy a késen alatta egy második (kakasfej alakú) jel is található (9. kép 4). Ilyen a közreadott sorozatban nincsen, tehát csakis régebbi

⁷⁵ Említve MRT, 9. k. 413. Kővári K. ásatása.

13. kép. Steyri kések. 1. Ozora, Kálvária; 2. Alsórajk; 3. Lenti; 4–5. Miklósfa, Romlottvár; 6–7. Szt. Mihály
Abb. 13. Steyrer Messer. 1. Ozora, Kreuzweg; 2. Alsórajk; 3. Lenti; 4–5. Miklósfa, Romlottvár; 6–7. Szentmihály

lehet. Ugyanígy 1516-nál korábbiaknak kell tartanunk több más – a közöltektől eltérő – jegyet például a sarvalyi, pilisszentkereszti sorozatokban (7. kép 2; 11. kép 3; 12. kép 4–5). Még nyilvánvalóbb ez a feltűnően régies alakú jegyeknél (csillag, rozetta, nap? stb.) amelyeket Steyrben a 15. sz. után már nem használtak, például 7. kép 1, 5; 11. kép 4; 12. kép 1, 3.

Az eddigi legkésőbbi meghatározható jegy Nagykanizsán került elő;⁷⁶ egy kivételesen nagy méretű és

széles pengéjű kés jól megmaradt veretekkel. A többitől eltérő forma szerintem már egy újfajta divat eredménye. A mesterjegy a 220. sz. (14. kép). Ezt 1584-ben jegyezték fel (neve „Das weisse Kleeblatt mit einem Mohrenkopf”, „fehér lóhere egy mórfejjel”), Hans Paumgartner mesteré. Csakhogy ugyanilyen elnevezésű jegyet már 1552-ben is kiadtak Jeronymus Paumgartnernek (ő lehetett az apa; a jegy azonossága miatt rajza nem szerepel). A kést ezért az

⁷⁶ Somogyi B. út 25. a boronaút mellett. Horváth L. leletmentése 1976. – E késen kívül feldolgozásunkban nem szerepelnek a bizonyosan hódoltsági-kori példányok. (L. pl. Ozora, várkastély, 16.

sz. v.–17. sz.-i leletegyüttesben B1 típusú kések, a korábbival egyező nyélvégi veretekkel. *Gerelyes I.–Feld I.*, ComArchHung (1986) 162–182; 8. kép 1, 3, 6.)

1552-től a századvégig terjedő időszakra keltezhetjük. – Ki kell itt még emelnünk, hogy ebben az esetben a mesterjegy alatt az *osztrák címer* is szerepel, ez tehát elsőrendű minőségű volt. (Ilyen egy Sály-Lator falujában talált is: 12. kép 2).

A mesterjegy alapján történő keltezés (amelyhez még az ismert évszám mellett is mintegy további 20–25 évi használatát vehetjük számításba) ritka lehetőségein kívül a szokásos régészeti (más keltezhető leletek), illetve történeti adatokat vehetjük segítségül. Így Pilisszentkereszt kolostoránál az 1526-ban bekövetkezett elpusztítását, mint felső időhatárt (11. kép) – ennek a jegyek sem mondanak ellent. Steyri kések legkorábbi példányait a moldvai Baia (Moldvabánya) városának ásatási anyagában találtuk; az itteni töredékek közt jellegzetes veretei alapján legalább 6 példány ilyen import. Az egyik egy 1440-es években elpusztult házban, egy másik az 1476. évi tűzvész során leégett házban volt. Formájuk, vereteik (nyélvégi pajzs alakú is) semmiben sem különböznek a Magyarországról ismeretektől.⁷⁷ Az Erdélyen keresztül menő kereskedelem jelzői.

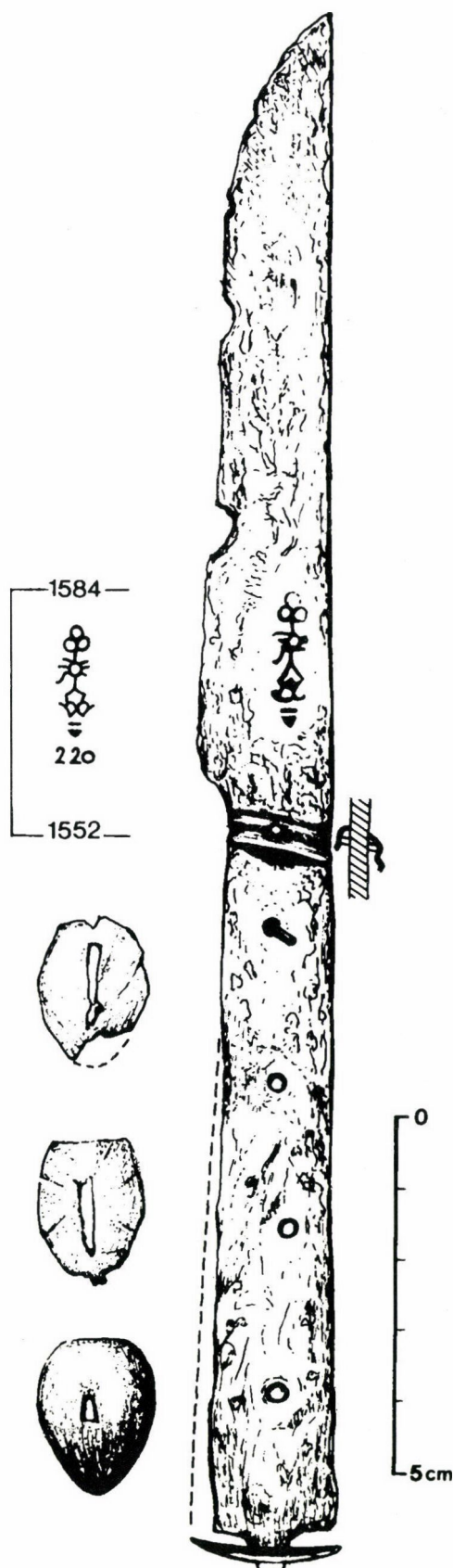
A térképen bemutatott elterjedési adatok (felsorolás a Katalógusban) inkább a kutatási helyzetet és az ásatások gyakoriságát jelentik, hisz az ilyen leleteknél a biztos meghatározásra nincs mindig lehetőség. Mégis kitűnik, hogy az importot közvetítő kereskedelem *a legkisebb, eldugott falvak vásárlóit is elérte*. A várak és városok viszonylag kisebb szereplése csak a kutatottság hiányából adódik. Vác jelentős mennyiségű új ásatási anyagában például már ezek a kések is nagyobb számban mutathatók ki, jelezve, hogy a 15. sz. második felében és a 16. elején a steyri kések kedveltsége *meghaladta a másféle kések használatát*; mintegy háromszorosa azoknak.⁷⁸

A steyri kések késő középkori szerepe – ellentétben más, aránylag ugyancsak olcsóbb, kifejezett anyagi értéket nem képviselő, mégis a társadalmi rétegződésre utaló tárgyakkal⁷⁹ nem volt rangjelző. Ha Sarvaly falu kismemesi házait tekintjük át, az egyébként kimutatható társadalmi rétegződést az import kések nem követik. (Ugyanakkor természetesen mennyiségi szempontból már igen, de ez csupán azt mutatja, hogy mint minden másból, ezekből is többet használtak a gazdag házaknál.) Ugyanezt tapasztaltuk a Zala megyei szegényesebb Szt. Mihály falu esetében: import kés nemcsak az előkelőbb 1. házban volt.

⁷⁷ Lásd a Katalógusban.

⁷⁸ Miklós Zs., Leletmentés a középkori Vác területén. Váci könyvek, 5 (1991) 40, felsorolása.

⁷⁹ Erről falusi viszonylatban: Holl I., Ausgrabungen im Dorf Sarvaly. Soziale Gliederung im Spiegel Archäologischer Funde. In: Mittelalterliche Wüstungen in Niederösterreich. Studien u. Forschungen N. Institut f. Landeskunde Bd. 6 (1983) 216–234. (Övveret, üveg, import kerámia.)

14. kép. Steyri kés, Nagykanizsa, 1552 után
Abb. 14. Steyrer Messer, Nagykanizsa, nach 1552

A régészeti leletek alapján már ma is látható, hogy az import nagy része másodosztályú kész kés (mesterjeggyel de címer nélkül), illetve félig kész penge volt. Utóbbinak valódi arányát nem tudjuk megbecsülni, mert még nem ismerjük, milyen formájú volt azokon a jelzés, amit a pengekovácsok közvetlenül a kereskedőknek adtak el („*brüderische oder ungarische*”⁸⁰ – egy közös, tehát egyforma jegy)? Másrészt leleteink nagyobb részén a korrózió miatt a jegy nem is látható. A soproni idézett vámadatok szerint az egyszerű penge volt itt a legtöbb tétel; ezeket a magyarországi kések már egészen más formájú veretekkel láthatták el (vagy veret nélkül, csak nyéllel).

* * *

A steyrri kések leggazdagabban díszített típusát – vésett díszű rézlemezzel és csontkarikákkal felszerelt nyéllel – (lásd a sarvalyi feldolgozás D csoportját) korábban már leírtuk.

Bécs és Nürnberg

A késes központok áttekintésekor már tárgyaltuk e két város jelentőségét és a mesterjegyek alkalmazásának szabályait. Sajnos ugyanekkor maguknak a késeknek formájáról, jellegzetességéről semmit sem árul el az irodalom. A sarvalyi anyag feldolgozása során kidolgozott csoportosítás formai jegyek alapján viszonylag jól elkülöníti az A csoportot, ezen belül az A1-nél a penge végénél folytatódó nyéllap keskenyebb és hátrafelé szélesedik, az A2 típusnál a keskenyebb nyéllap egyenletes szélességű. Utóbbiakból akkor szerencsére találhattunk mesterjegyes példányokat is és két darabon a jegy mögött külön beütve az *osztrák pólyás címer* látható. Már akkor is hangsúlyoztuk, hogy az utóbbi alkalmazása önmagában nem elegendő a biztos lokalizáláshoz, hiszen Steyr 1441-től használhatta ezt, de V. László király 1453-ban már Bécs késeinek engedte meg – mégpedig a *régebbi gyakorlatukat* törvényesítve (lásd a hitelesítő jegyek fejezetében). Ráadásul számos tiltás bizonyítja, hogy Nürnberg körzetében csalárd módon ugyancsak használták, az osztrák verseny ellensúlyozására.

A gyarapodó késanyag rendszerezésével legalább munkahipotézisként (és a további kutatást ösztönözve) megpróbálhatjuk néhány típus hozzávetőleges meghatározását.

Az A2-es típusú kések egy részén mesterjegy és címer látható; a mesterjegyek egy esetben sem egyeznek a steyrri csoport jegyeivel, sőt feltűnően eltérő jellegűek. A penge a nyél előtt szélesebb (Steyr: 1–1,3 cm között, itt 1,6–1,8 cm), ezért az egész késnek erőteljesebb alakja van, mint a steyrri karcsúbb megoldásnak. Sajnos eddig teljes példányt nem ismerünk, azt

sem tudjuk, volt-e eredetileg a nyélen valamiféle veret. Néhány sarvalyi kés lelőkörménye arra mutat, hogy már a 15. században szemétkébe kerülhetett (de töredékként kidobva egyik sem érte meg a falu pusztulását, szemben néhány másféle késsel). További adatok felmerüléséig a bécsi kések munkáinak vélhetjük őket (15. kép 1–5).

Nehezen dönthető el, vajon egy eltérő jellegű kés, amely Pozsony városfalának árkából került elő,⁸¹ lehet-e ide sorolni? Ezen ugyanis a hitelesítő címer formája más (felül koronászerű kiképzéssel), steyrri típusú nyélverete de nyélvégi sapkaverete van; ugyanakkor feltűnő, hogy a megmaradt fanyél vastagabb, mint a hátsó veret (és az nem pajzs alakú, hanem ovális: 15. kép 6).

* * *

Itt kell megemlítenünk korábbi feldolgozásunk *C csoportját*, amelynek kései erősen töredékes állapotuk miatt az eredeti formát nem mutatják. Az a feltűnő ezeknél, hogy az elülső nyélvédő veret (ha megmaradt) egészen vékony, *lapos rézlemez*, ráadásul néha közönséges vas-szőgeccsel van felerősítve. Egyiken az osztrák hitelesítő jegy látható, de előtte a mesterjegy(?) a rozsdásodás miatt nem értelmezhető (15. kép 7). Tiszadorogma ásatásánál és a Baranya megyei Somberek falu kései közt is feltűnik ez a típus (sajnos jegy nélkül);⁸² Pomáz kastélyából viszont olyan példányt ismerünk, amely formájában a B1 típushoz hasonlít, viszont jegyként csak egy kerek folt látható (15. kép 8); arra is gondolhatunk, hogy ez a nürnbergi 1531. évi rendeletben előírt „cseppecske alakú jel” is lehetne? Ezt a gyengébb minőségű késeket készítő mestereknek kellett használniuk, vidéken dolgoztak és nem nyertek felvételt a kézművesség közösségébe!

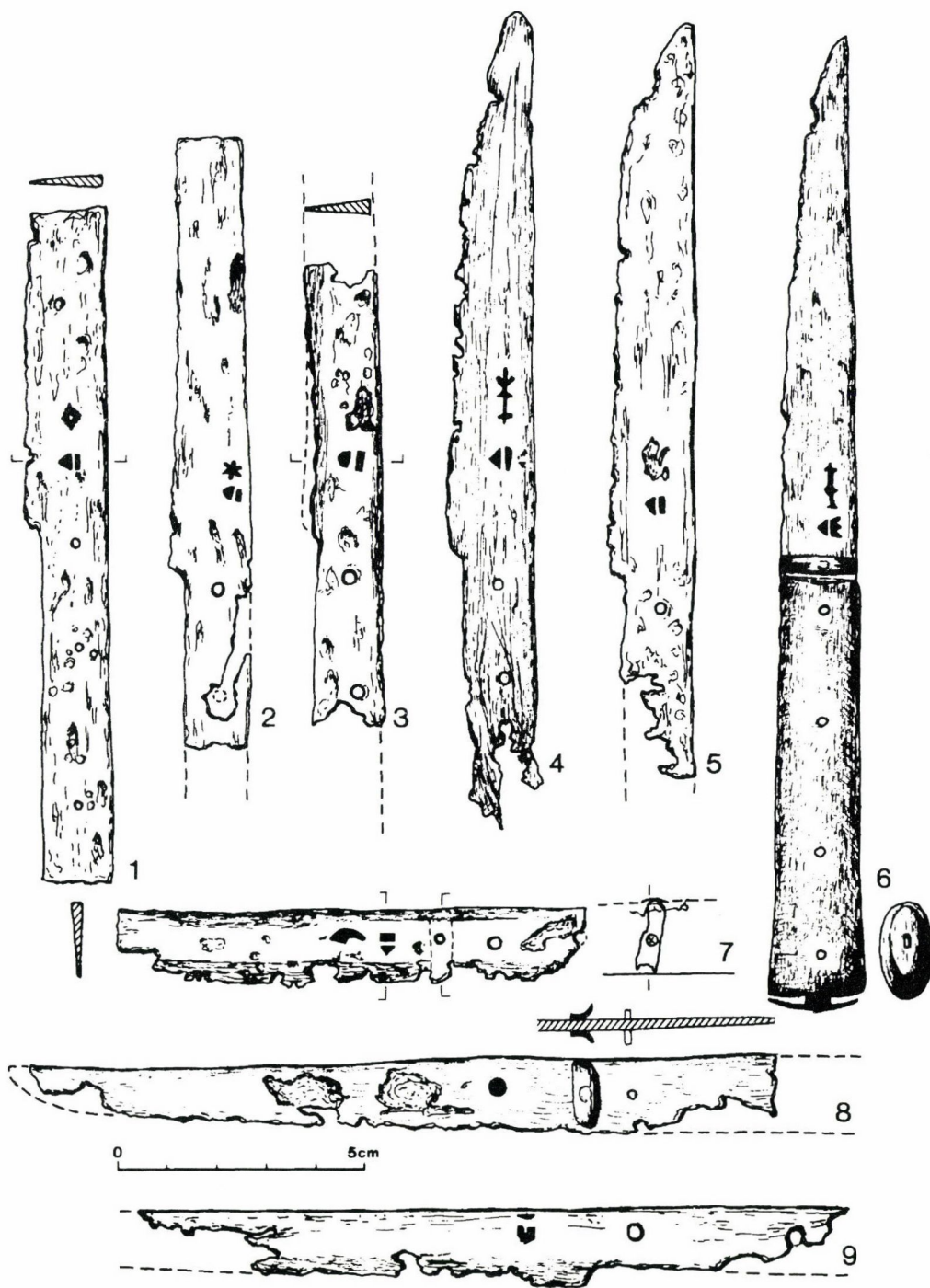
Fel lehet vetni, hogy a C csoport talán olyan késeket jelent, amelyek az írásos forrásokban szereplő, *kereskedők által közvetlenül a pengekovácsoktól felvásárolt félkész pengék* eladása után készültek; a veretet (és a nyélborítást) már máshol (például Nürnbergben, vagy más központban) lakó kések készítették el. (A penge tehát Steinbachból vagy Steyrből is származhat.) Talán ez magyarázza, miért nem találtunk eddig ilyen késen késes-mesterjegyet (hiszen a pengekovács nem ismerte, melyik mesterhez fog kerülni, s ezért nem láthatta el annak jelével). Az osztrák címet viszont egyes esetekben ráüthették, hisz ezt mint tudjuk, a kereskedők kérték.

A C csoport széles szóródása (Baranya m., Veszprém m., Pest m., Borsod m.) az országban önmagában is a jól szervezett távolsági kereskedelemre utal; a kis darabszám megtévesztő, csak a típus nehezebb felis-

⁸¹ Polla, Kat. Nr. 4. XXXIII. 17. kép. – Itt is köszönöm segítségét a leletek vizsgálatához.

⁸² Cabello J., ArchÉrt, 106 (1979) 263, 13. kép 4. – Papp L. ásatása, 1962, Pécs, JPM 62.276.2. ltsz.

⁸⁰ Hack, 145.

15. kép. 1–5. Ausztriai (Bécs?) kések a 15. sz.-ból (1–3. Sarvaly 8., 16., 26. ház; 4. Pilisszentkereszt; 5. Balatonszentgyörgy.)
 6. Pozsony; 7–8. C csoport kései (7. Sarvaly, 27. ház; 8. Pomáz, kastély); 9. Wendelsteini kés 1471 után (Sarvaly, 26. ház)
 Abb. 15. 1–5. österreichische Messer (Wien?) aus dem 15. Jh. (1–3. Sarvaly, Haus Nr. 8, 16, 26; 4. Pilisszentkereszt;
 5. Balatonszentgyörgy); 6. Pozsony (Preßburg); 7–8. Messer der Gruppe C (7. Sarvaly, Haus Nr. 27; Pomáz, Schloß);
 9. Wendelsteiner Messer nach 1471 (Sarvaly, Haus Nr. 26).

merésével függ össze, a gyenge veretek ritkán maradtak meg. (Az egyik sarvalyi pengén látható, hogy a kés maga viszont fejlett kovácstechnikával készült.) Lelőkörülményeik alapján ezek is még a 15. században készültek.

* * *

Nürnberg és körzetének eredeti termékeiről (azaz az ottani pengekovácsok által saját késeseiknek átadott és ott készre készített árurol) sem rendelkezünk még elegendő ismerettel. Csupán feltételezhetjük az alábbiakban néhány példával szereplő darabokról, hogy ott készültek.

Az 1425-ben a nürnbergi öreg mesterek alapítványi otthonában meghalt mestert munka közben ábrázolják (1. kép). A sematikus rajz ellenére jól kivehető, hogy (egy kardon kívül) legalább 6–7 féle kést készít. Két példány a század elejére jellemző, kerekedően behajló nyelű, a többség azonban az A-csoportba sorolt (1. típus) hátrafelé kissé kiszélesedő nyelet mutatja; végük egyenes, vagy lekerekített, kettőnél kissé tagolt. A penge valamennyinél erősen kiszélesedő (kivéve az ajtóra akasztott két vékony, speciális használatra szánt kis kést). Alábbi darabjaink ezekkel rokonok.

A mesterjegyek tárgyalásánál már említettük, hogy a Nürnberg és környéke késeseinek jegyeit felsoroló 1549. évi megállapodás tartalmazza az ekkor is használatban állt – régebbiről tovább öröklődő – jegy elnevezéseket. Zömmel egyszerű, könnyen felismerhető alakokra utalnak. Az A csoportba sorolható kések egy részén láthatunk ilyen régies mesterjegyeket, mindig külön minőségjelző címer nélkül. – Egy pilisi jó minőségű kés pengéjén kétszer beütve⁸³ gótikus sisak (csőrös sisak) sematikus rajza szerepel (16. kép 1). Nürnberg jegyei közt „*ein Helm*”, (egy sisak). – Egyező típusú sarvalyi késen ismét kétszer beütve látható egy hármaskaréj-forma (16. kép 2), ami megfelelhet akár Nürnberg, akár a szomszédos Schwabach egyik jegyének: „*ein Kleeblatt – ein Kleebletlein*” (egy lóherelevél).⁸⁴ – Székesfehérvár ásatási lelete⁸⁵ egy ugyancsak hasonló típusú kés, amelyen sülyesztett pajzsban szív látható (16. kép 3); Nürnbergben: „*ein gesenkt Herz*” (egy sülyesztett szív).

A következő kések e típusok erőteljesebb kiképzésű, valamivel szélesebb nyelű variációját mutatják, de hasonló méretűek (h.: 20–22 cm). Pozsony ásatási anyagából⁸⁶ legalább 7–8 példányt tartunk ilyennek, de közülük csak azokat tárgyaljuk, amelyek jegye értelmezhető. – Az elsőn sülyesztett pajzsban ekevas a mesterjegy; Nürnberg jegyei közt „*ein Pflugschar*” (ekevas). A másik késen sülyesztett pajzsban kerek idomból kiálló kis kereszt; ez a Nürnberg környéki jegyek közt „*ein Kreutzlein uf aim Apfel gesenkt*” (keresztcske egy almán, sülyesztett) található meg, mint Wendelstein kis számú késeseinek egyik fenntartott mesterjegye. Két késen is találkoztunk Pozsonyban kereszt formájú, alul félkörben végződő mester-

jeggyel; az egyik késtördéken kétszer is beütve. Ez a jegy Nürnberg késeseinél „*ein Kreutz uf aim halben Mond*” (egy kereszt egy félholdon) elnevezéssel szerepel (16. kép 4–6). Talán a jegyzékben szereplő „li-ba” (Nürnberg: „*ein Gans*”) jegyét ismerhetjük fel egy fanyelű kés pengéjén, megintcsak kétszer beütve (16. kép 7).

E csoport késeinél még nem tudjuk, milyen veretet használtak eredetileg? Nagyobb részük valószínűleg veret nélkül készült (az utolsó példány, ahol megmaradt a fa nyélborítás, ilyen); a keskenyebb alakúaknál a pilisi késen látható szegecslyukak viszont a nyél elején veretre utalnak. A nürnbergi mesterek ábrázolásán a kések egy részén a kettős vonal talán a veretet jelzi (1. kép). A nyélborítás anyaga a pozsonyi késen tölgy, illetve tiszafából készült,⁸⁷ az utóbbi a minőségi árunál előírt.

Valószínűleg további mesterjegyek azonosítása is sikerülne, ha értenénk egyes ma már nem használatos elnevezéseket, illetve azt, miképpen stilizáltak egyes tárgyakat. Láttuk, két esetben a késen található jegy (lóherelevél, ekevas) sülyesztett kivitelű, míg a jegyzékben csak az egyszerű megoldású található. Mégis úgy véljük, ezek is nyugodtan ide sorolhatóak, mert a sülyesztett jegy-alak e központban nagyon gyakori volt még 1549-ben is; elképzelhető, hogy korábban ezekből is kétfajtát használtak, de a 16. sz. közepére már megszűnt jó néhány műhely és jegyére nem volt szükség. Egy adat szerint ekkor már a késes mesterek fele elszegényedve a többi számára dolgozott,⁸⁸ saját jegyét feladva! (Az ekevas mint mesterjegy például Steyr fantáziadús jegyválasztékában nem is szerepel, még alkotóelemként sem.)

Késeink kormeghatározásához még nem ismerünk biztos adatot (a jegyek felsorolása 1549-ben csak azt jelenti, akkor is használhatták), a lelőkörműnyek Sarvaly és Pilisszentkereszt esetében a 16. sz. elejénél – első harmadánál későbbi időt már nem engednek. Ha helytálló magyarázatunk két kés jegyének későbbi hiányáról, úgy ez a 15. századi használatukra mutat. (Megerősíti ezt, hogy a pilisi késsel egyező keskenyebb típusból Sarvalyon egy másik példányt is találunk, csak jegye már nem ismerhető fel; de ennek lelőkörműnyei valószínűsítik 15. századi keltezés-

⁸³ Nem véletlen, hogy Nürnbergben tiltják meg 1567-ben a jegy kétszer-háromszori beütését. Neuhaus, 164. Eszerint általános szokás lehetett itt.

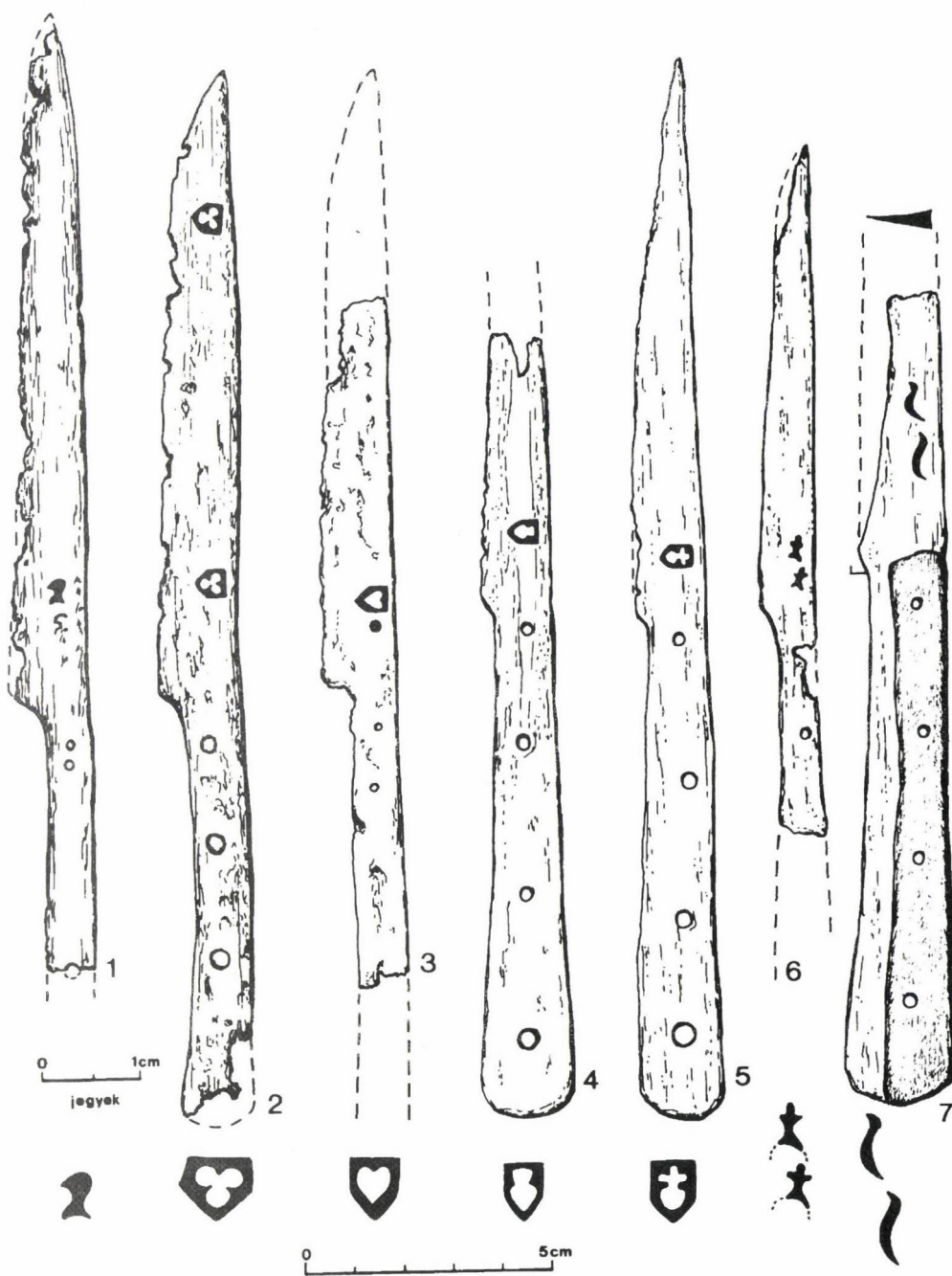
⁸⁴ A jegyzék ezekről nem írja (Neuhaus, 162–163.), hogy sülyesztett; pedig két különböző műhely esetében nem hagytak azonos megoldást, talán csak kimaradt feltüntetése az egyiknél. – A 16. képen bemutatott jegyeknél a sülyesztettek feltűnően hasonló megoldásúak!

⁸⁵ Siklósi Gy. ásatása. Csók I. u. 17. 1980. IKM 80.628. Itsz. Közlése szerint 14–16. sz.-i kerámiával együtt.

⁸⁶ Polla, 299–300., 108–109. kép, XXXIII–XXXIV. tábla. – Az átvett képeket saját rajzaim alapján javítottam.

⁸⁷ Polla, 209.

⁸⁸ Neuhaus, 164. – 1557-ben 110 késes mester fordult panasszal a városi tanácshoz, mert elszegényedve a gazdag késes (és egyben kereskedő) mesterek számára dolgoztak darabbérért. Ők („Stückwerker”) a megrendelő jegyét használták, bár volt saját jegyük. Ha megpróbálták saját jegyükkel, saját árusításra dolgozni, úgy ez nem sikerülhetett, hisz pl. a köszörűsök munkáját teljes egészében lefoglalta a gazdag mesterek megrendelése. Egy-egy gazdag mester 18–25 darabbérés késest dolgoztatott! Hetente 80 ezer penge került feldolgozásra, ebből 30 ezer kívülről származott. Stahlschmidt, R., Die Streit der Nürnberger Messerer 1557. Mitt. d. Vereins f. Geschichte der Stadt Nürnberg, 59 (1972) 172–197. Itt 266 mesternév.

16. kép. Nürnbergi kések. 1. Pilisszentkereszt; 2. Sarvaly; 3. Székesfehérvár; 4–7. Pozsony (B. Polla után)
Abb. 16. Nürnberger Messer. 1. Pilisszentkereszt; 2. Sarvaly; 3. Székesfehérvár; 4–7. Pozsony (Preßburg). (nach B. Polla)

sét.⁸⁹⁾ A szélesebb nyelű pozsonyi kések egy keltezhető analógiája Csehországból is még 15. századi.⁹⁰ Fel kell azonban hívnunk a figyelmet arra, hogy – ugyanúgy, mint a steyrri késeknél – a kések formája

önmagában nem nagyon használható keltező kritérium (legalábbis szűkebb időhatárookra); hosszabb ideig divatos típusok voltak Európa-szerte; közelálló formák már a 14. században is használatban álltak. Ezért az

⁸⁹ A régebbi 26. ház udvarából, itt 15. sz.-i övcsat és a század közepére jellemző sarkantyú volt. *Holl-Parádi*, Abb. 23: 7 és Abb. 140. – Hasonló formájú kés Londonban 15. sz. e. felére keltezve: *Cowgill*, Nr. 267.

⁹⁰ Vildstein várából, 1494 előtt pusztult el. Formája, mérete egyező a 16. kép 4–5. késével. Vastag cső alakú réz szegecsekkel,

elmosódott mesterjegy. Közöletlen. Chrudim, Muzeum, I.C.A. 1164. ltsz.

import kések keltezéséhez továbbra is a lelőköri-
nyek megfigyelésére van szükség, az esetleg felismer-
hető mesterjegy nem igazán korjelző. Az osztrák cí-
mer használata ugyanígy nem biztos támpont, hisz
Bécsben az engedélyek előtt is használták. Csak *Wen-*
delstein új címere szerepel terminus post quem-ként
1471-től, ez viszont nagyon ritka⁹¹ (15. kép 9).

* * *

Úgy látjuk, sikerült az írásos források és a régészet
eredményeinek összevetésével a késő középkori kések
importjáról képet adunk. Steyr szerepe kiemelkedő
volt a K felé irányuló kereskedelembe, Bécs(?) és
Nürnberg (valamint körzete) áruinak kimutatása ne-
hezebben sikerül. Pozsony árumegállító joga 1402-től
szerepet játszhat abban, hogy az ide érkező délnémet
kereskedők nürnbergi áruai e városban gyakoribbak. A
század végétől azonban a külföldi nagykereskedők
már szabadon hozhatták áruikat az ország belsejébe,⁹²
de a budai nagykereskedők is részt vettek a nagy
tételű kések továbbításában: 1498-ban a váradi vásá-
ron már fentebb említett szereplésük Erdély és Mold-
va igényével számolt.

Lelőhely katalógus

(Rövidítések: V – veret a penge felé, steyri típusú;
P – pajzs formájú veret; J – mesterjegy; tör. – töre-
dékes példány)

Baranya m.

– Mohács-Csele falu, később mezőváros. V; P már
hiányzik; J. *Fehér G.*, ArchÉrt, 82 (1955) 223, csak
leírása. MNM, 54.24.53. ltsz. Itt 12. kép 1.

– Pécsvárad mellett, elpusztult falu. IV. lelőhely,
10–16. sz.-i felszíni leletekkel. Két kés tör. V; J. –
Kárpáti G., JPMÉ (1983) X. tábla 10, 14.

Borsod-Abaúj m.

– Muhi mezőváros. Kés réz csőszegecsekkel, V; P
már hiányzik; H.: 20,5 cm. *Michnai A.*, Középkori
tárgyak... ComArchHung (1982) 3. kép 14. Miskolc,
HOM 13.007 ltsz.

– Sály-Latorpuszta. II. munkahely. Kés rézszege-
csekkel, V; J elmosódott. Holl I.–Parádi N. ásatása,
1980. 12. kép 2.

Fejér m.

– Székesfehérvár, Demkő-hegy. Szőlőben találták,
a legrégebbi felismerhető közölt kés; V; P; szegecsek-
kel. ArchÉrt, 13 (1983) 267.

⁹¹ Holl–Parádi, 75, Abb. 148: 3. Csak két késen, a másik képe
itt.

⁹² Kubinyi, i. m. 99.

Komárom m.

– Dömös, apátság. Kemence előtti gödör felszí-
néről, 1977. Gerevich L. ásatása. Tör.; V; P már hi-
ányzik; J csillag. 12. kép 3. (Ugyanitt A típusú kések
is.)

– Esztergom, ismeretlen lelőhely. Két kés tör.,
egyiken V, a másikon a nyél végén P. – Közöletlen.
Esztergom, B.B.M. 53.352.1. és 56.725.1. ltsz.

– Vértesszentkereszt, bencés, majd domonkos ko-
lostor. Az ásatásból közölt kések közül egy db B1
típusú; J? H.: 21,8 cm. *M.-Kozák É.*, A vértesszent-
kereszt apátság (Bp., 1993) 189, 13. t. 11. kép. Va-
lószerűleg 1543-ban pusztult el.

Heves m.

– Bene vár. Kés tör. V; sárgaréz szegecs; P felté-
telezhető; J régies formájú. Szabó J. János ásatása
1984, közöletlen.

Pest m.

– Budapest, középkori palota. Több példány P, 15–
16. sz.-i leletek kíséretében, a kések nélkül. BTM
Vármúzeum, 52.240. ltsz.: 1560 körüli betöltésből, 15.
sz. m. f. leletekkel.

– Buda, Domonkos kolostor. K-i szárny; P kés nél-
kül, 16. sz. e. feléből való leletekkel. *H. Gyürky K.*,
ActaArchHung, 26 (1974) Tf. XLIX: 4.

– Galgahévíz, faluhely. 3. lelőhely; a 16. sz.-ban
pusztult el. Kés, B1 típusú, a nyél végén P de vasle-
mezről! J elmosódott. H.: 17,8 cm (hegye letört). Pin-
tér L. ásatása, közöletlen.

– Kecskemét környéki falu (nem azonosítható le-
lőhely). V; P már hiányzik; J régies. Szabó K.–Papp
L. ásatása, Kecskemét K. J. M. 55.41.606. ltsz. közö-
letlen. 12. kép 4.

– Márianosztra-Toronyalja, pálos kolostor. Kútból.
Fanyelű tör. V; J elmosódott. *Miklós Zs.*, Falvak, vá-
rak, kolostorok... Váci Könyvek 8. (Sajtó alatt). Egy
további példány valószínűleg szintén ide sorolható,
nincs verete; J régies formájú. I. m. 47. tábla 2.
(Ugyanitt két A típusú kés fanyéllel, J.).

– Kána, bencés apátság. Ny-i szárny alatt. Tör.; V.
H. Gyürky K. ásatása. BTM Vármúzeum 85.208.2.
ltsz.

– Mogyoród-Klastrom-hegy, bencés apátság. Kés,
V; P már hiányzik; J steyri típusú. H.: 16,5 cm. Kvas-
say J. ásatása, 1986. Közöletlen.

– Pomáz, Kastély. Kés, V; J. M.N.M.... 60.8.170.c.
12. kép 7. – Kés tör. V; J. M.N.M. 60.8.144.c. ltsz.
12. kép 6. (Ugyaninnen C típusú is 15: kép 8.)

– Pilisszentkereszt, cisztercita kolostor. Jelentős
mennyiségű kés közül legkevesebb 14 db ide sorol-
ható, 8 darabon J (egy részükön elmosódva). *Gerevich*
L., A pilisi ciszterci apátság. (Szentendre, 1989) 93.
kép. – Szentendre F.I.M. Itt: 11. kép 1–6. (Más típu-
sokból: 15. kép 4; 16. kép 1.)

17. kép. 1–3. Steyri kések (Nagykeszi, Kecskemét-környék, Nagykanizsa); 4. Bécsi(?) kés; 5. Nürnbergeri kés (Pilisszentkereszt)
 Abb. 17. 1–3. Steyrer Messer (Nagykeszi, Umgebung von Kecskemét, Nagykanizsa); 4. Wiener(?) Messer;
 5. Nürnberger Messer (Pilisszentkereszt)

– Szob, Belterület. 26/44. lh. Kés, V; P már lehullt. Sz.B.M. MRT, 9. k. 346, 59. t. 4. kép. (Ugyanitt 13–15. sz.-i kerámia is.)

– Szokolya, Belterület, középkori falu helye. Kés tör. J. Miklós Zs. gyűjt. MRT, 9. k. 59. t. 5. kép. Itt: 12. kép 5.

– Vác, Szentháromság tér. Kés, fanyéllel, veret nélkül. J. Említve: MRT 9. k. 413. Kővári K. ásatása. Vác, V.B.M. 84.98.8. ltsz. 10. kép 1.

– Vác, Széchenyi utca. Az ásatás során mintegy 13 db kés került elő az ide sorolható típusokból; tör. V. A személtgödrök 15. sz. m. f., 15. sz. v.–16. sz. eleje, 16. sz. e. fele idejére keltezhetőek a kerámialeletek alapján. Miklós Zs., Leletmentés a középkori Vác területén. Váci Könyvek 5 (Vác, 1991) 40.53–54. tábla.

Szatmár m.

– Panyola, Tisza partján. Sőregi J. ásatása során nagyobb számú fanyelű kés került elő, a közölt kép alapján valószínűleg ide sorolhatóak; egyiken P. 15–16. sz.-ra keltezték. Sőregi J., Debreceni Déri MÉ. 1947. 36. (Ugyaninnen D típusú kés: Holl–Parádi, Abb. 128: 2, steiri jeggyel.)

Somogy m.

– Balatonszentgyörgy, Téglagyár. Kés tör. V helye, J rozetta. Kés tör. V; J elmosódott. (Itt: 7. kép 5–6.)

– További három kés tör. is ide sorolható. Sági K. ásatása 1957. K.B.M. 58.684.62; 58.685.1; 58.685.4; 58.685.6; 58.682.53. ltsz. (Egy A típusú: 15. kép 5).

– Kálmánca. (Középkori Kálmáncsehi oppidum) Temető 14–15. sz.-i leletei között egy jellegzetes pajzs alakú rézveret. Képe: Babócsa története. Szerk. Magyar K. (Babócsa, 1990) 159. 15. tábla alul.

– Karád–Fehéregyháza, Tekeres akasztó domb. Kés tör.; végén P és további 3 lemez. Magyar K. gyűjtése. Közöletlen. Kaposvár, R.R.M.

– Karád–Andocs között, faluhely. Több kés tör.; egyiken J; osztrák címer; A jegy finom kivitele, mérete szerint lehet hogy késői példány. Magyar K. gyűjtése. Kaposvár, R.R.M.

– Keszi(?) pusztafalu. Kés, V; P és lemezek. Bárdos E., középkori templom... Somogyi MK, 3 (1978) 224–225. XIX. t. 1.

– Kötce–Póca pusztája (középkori Pálca falu?). Nagyszámú kés közül 3 db ide sorolható; tör. V; egyiken P és lemezek. A falu pusztulását jelzi az itteni nagy éremlelet utolsó évszáma: 1548. NK, 43 (1944) 54–57. – Magyar K. gyűjtése 1974. Kaposvár, R.R.M. Gyarapodási napló, 74/239,365.

– Segesd, mezőváros. Kés tör. V; J osztrák címerrel (hasonlít a steiri 206. sz. jegyhez 1579-ből). Magyar K., A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása. (Kaposvár, 1988) 21. kép 6. (Több más példányt is említ mesterjeggyel.)

– Somogyvár, bencés apátság. Ásatása során számos ide sorolható kés került elő, többnél a fanyél maradványával; némelyiken V és P, egyiken J. Képük: Bakay K., Feltámad a múlt? (Bp., 1989) 90. kép 1, 6–8; 170. kép 1. – 15–16. sz.-ra keltezi.

– Szőlád–Pálca falu helyén (l. Kötce). Több kés, köztük 2 db tör. V; külön egy P sorolható ide. Magyar K. gyűjtése. Kaposvár R.R.M. Gyar. napló 74/27.

– Zamárdi, Szőlőhegy, faluhely. Két kés tör., V; egyiken elmosódott J. Magyar K. gyűjtése. Kaposvár R.R.M.

Szolnok m.

– Tiszaföldvár. I. gödör. Vaday A. ásatása, 1980. Kés tör.; P és 3 vékony lemez. 15–16. sz.-i kerámiával, hódoltság kori török is.

Tolna m.

– Decs–Ete. 3 kés tör., V. Dr. Csanády György gyűjtése (Bátaszék). Miklós Zs. anyaggyűjtéséből.

– Felsőnyék, Várhegy (Nyék vár). Három kés tör. sorolható ide, egyiken V; kettőn J. Miklós Zs., A Tolna megyei nyéki vár. Béri Balogh Á. M.É., 14 (1988) 205–259., 26–27. kép. Itt: 10. kép 2.

– Ozora, Kálvária. Kés tör. V; P; J hiányos. Miklós Zs., BBÁMÉ, 14 (1988) 205–259. – Itt 13. kép 1.

– Ozora, várkastély. A „B” jelű emésztőgödör 12. rétegének kistéredékét sorolja ide feldolgozója, a 15. sz. m. feléből (a többi már 16. századi). Feld I.–Gereyes I.–Gere L., ComArchHung (1989) 201, 21. kép.

Veszprém m.

– Balaton-Akali, Ságpuszta, templom DNy-i sarka előtt. Kés tör. V. – Palágyi Sz. ásatása, 1968. 15–16. sz.-i kerámiával. Veszprém, B.M. 68.319.100 ltsz.

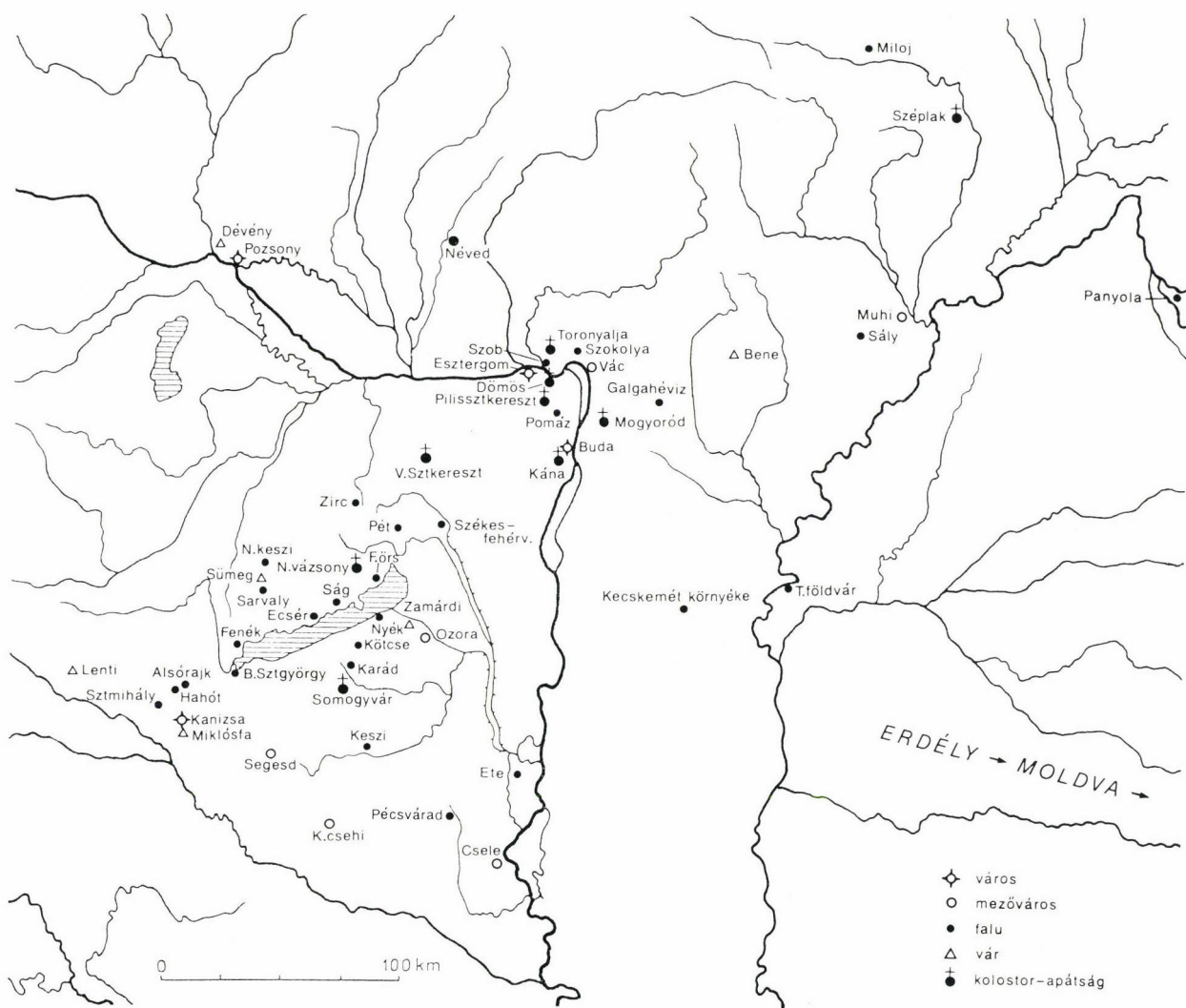
– Felsőörs, prépostsági templom, Ny-i kapu előtt, égésrétegből. Két kés tör. egyiken V. Éri I. ásatása, 1964. Veszprém, B.M. 68.1.1. és 68.1.6. ltsz.

– Gyepükaján–Nagykeszi falu. A házak melletti erősített kúria árkából. Kés, V, P, J elmosódva. Holl I.–Parádi N., VMMK, 16 (1982) 181–202. 21. ábra 7. – 1548-ban már pusztája, ez összhangban áll a valószínűleg 1531-ben kiadott mesterjeggyel: 7. kép 7.

– Kővágóörs–Ecsér. Pusztatemplom. VIII. szelv. Kés tör., V. Czeglédy I. ásatása, 1962. Keszthely, B.M., 64.762.23.2. ltsz.

– Nagyvázsony, pálos kolostor. Konyha mellett. Több kés és tör., egyiken fanyél; V. A leírás szerint J is. 1489–1535 közötti érmekkel. Képük: Éri I., Magyar Műemlékvédelem, 2. 1959–1960 (1964) 69. kép. – Nagyvázsony, Kiállítás.

– Sarvaly, pusztafalu. Az ásatás során a házakból előkerült azonosítható kések 75%-a e csoportba tartozik (kb. 55 db). Feldolgozásuk és házanként csoport-

Térkép: Steyri kések lelőhelyei, 15–16. sz. első felében
Fundorte der Steyrer Messer im 15. und in der ersten Hälfte des 16. Jh.

tosított képük: *Holl-Parádi*, 68–75, Abb. 93–148. M.N.M. Itt 7. kép 1–4; 9. kép 3.

– Sümeg, vár. Kés tör., V. A Darnay-gyűjteményből. Keszthely B.M., 63.13.1. ltsz.

– Várpalota–Pét. Útépítésből. Kés tör., V. – Veszprém B.M., 56.54.4. ltsz.

– Zirc, Kistemplom környéke. Kés tör., V, J elmosódott. – A falu 1553 után pusztá. Nagy L. ásatása, 1943. Veszprém B.M., 55.508.131. ltsz.

Zala m.

– Alsórajk. Kastélydomb, premontrei kolostor, középkori falu. Két kés, egyik tör.; a teljes példányon V, P már elveszett, J elmosódott. A tör. V, J, a veret az általánostól eltérően vörösréz! Szőke B.M. ásatása 1993, közlése szerint az ép kés 93/210. sír mellélete. Itt 13. kép 2.

– Bánokszentgyörgy–Szt. Mihály, pusztafalu. Az ásatás során az 1. házából 1 db tör.; a 9. házából 2 db, a 10. házából 3 db (2 tör.) ide sorolható kés került elő. Egyik tör. J; kettőn V, illetve P. A környéket a török az 1540-es évektől többször feldúlta. *Holl I.*, A középkori Szentmihály falu ásatása. I–II. Zalai Múzeum, 1 (1987) 161–177; 2 (1990) 189–207. Itt 9. kép 4; 13. kép 6–7.

– Hahót, Sárkányszeg. A falu ásatásából 1987-ben két kés tör., egyiken V, a másikon elmosódott J. – 1992-ben a kút fenekéről két fanyelű kés, mindkettőn J, egyiken V és P lemezekkel. Még a kút használata során estek az iszapba. Kvassay J. ásatása. Feldolgozás: ANTAEUS 22, sajtó alatt. Itt: 9. kép 1–2.

– Keszthely–Fenekpuszta. 6. munkahely, 3. árok. Kés tör., V. Erdélyi I. ásatása 1983. Közöletlen.

- Lenti. Kés, V; P már hiányzik; fanyél maradvány. Vándor L. ásatása 1978. Közöletlen. Itt 13. kép 3.
- Miklósfa–Romlottvár. Két kés tör., mindkettő J elmosódva. (Egy harmadik talán az A csoportba sorolandó.) Vándor L. ásatása 1989, közöletlen. Nagykanizsa, Múzeum.
- Nagykanizsa, Somogyi B. út 25. Csatornázásból a boronaut mellett. Kés, nagyméretű típus, V, P és lemezek, J. Horváth L. leletmentése 1976. Közöletlen. Nagykanizsa, Múzeum. Itt: 14. kép.

Szlovákia

- Dévény (Devin), vár. Kés, V, P elveszett, J. H.: 21,5 cm. Polla, B.–Egyházy-Jurovská, B., Sborník SNM 69, Historia 15 (1975) 135,25: 1. kép.
- Kassa, Széplak (Košice, Krásna) bencés kolostor ásatása. Kés tör., V. Polla, B., Košice-Krásna. (Bratislava, 1986) 133. kép 18.
- Milož, pusztafalu ásatása. A fazekaskemence leletei között, 14–15. sz.-i kerámia, a falu a 16. sz. elején pusztult el. Kés, V, P és lemez. Polla, B., Sborník SNM 60, Historia 6 (1966) 117–160, 31. kép 2.
- Néved (Nevidzany, Okr. Nitra) falu területén. Kés, fanyéllal, V, P. – Bátor, J., AVANS, 1984 (1985) 41, 6. kép 15.
- Pozsony (Bratislava), a Ny-i városfal előtti ásatásból. A jelentős mennyiségű kés legnagyobb része az A típusba sorolható; egy kés tör. lehet stejri: V, J elmosódott. Polla, B., Bratislava, západné suburbium. (Bratislava, 1979) 108. kép 6, Tab. XXXIII; 11.

Románia

- Baia város (Moldva) ásatása során. A közölt kések közül 5 db stejri; töredékesek, mindegyiken V, két darabon P, egy harmadikon ennek maradványa lemezekkel. Utóbbi 1440 körül elpusztult házból, a többi is legkésőbb 1476-ban történt tűzvész során.

Neamțu, E.–Neamțu, V.–Chepte, S., Orașul medieval Baia. I. (Iasi, 1980) 34: 3–6. kép; Vol. II. (1984) 32: 11. és 16. kép. A szerzők lehetségesnek tartják, hogy a kések egy része import.

- Bornis (Moldva) falu; 15. sz.-i kerámiával. Kés, P és lemez; *Balta, R. P., In: Materiale si cercetari arch. XIV (1980) 575. Fig. 3: 6. 21,9 cm hosszú.*
- Lunca (Moldva) melletti falu ásatásából. Egy kés, P sárgarézből. 13–14. századi kerámiával. – A falu a moldvai nemzetközi kereskedelmi út mentén fekszik. *Theodor, D. G.–Neamțu, E.–Spinei, V., Arch. Moldovei 6 (1969) 190–192. Fig. 3: 1.*
- Coconi falu ásatásából. Késnyélvég tör., réz P. – *Constantinescu, N., Coconi (București, 1972) Pl. VII: 5. – A falu 1432 előtt pusztult el.*

Rövidítések

<i>Cowgill</i>	Cowgill, J.–Neergard, M. de–Griffits, N., Knives and Scabbards. Museum of London. (London, 1987)
<i>Hack</i>	Hack, I., Eisenhandel und Messerhandwerk der Stadt Steyr bis zum Ende des 17. Jahrhunderts. (Dissertation, Graz, 1949)
<i>Holl–Parádi</i>	Holl, I.–Parádi, N., Das mittelalterliche Sarvaly. (Budapest, 1982)
<i>Holl 1989</i>	Holl I., Középkori városi élet – városi építészet. ArchÉrt 116 (1989) 52–76.
<i>MRT 9. k.</i>	Magyarország régészeti topográfiája. 9. k. – Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. Szerk. Torma I. (Budapest, 1993)
<i>Neuhaus</i>	Neuhaus, A., Die Zeichen der Nürnberger Messer. Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde 13 (1932–1934) 128–132, 160–164.
<i>Pataki</i>	Pataki V., A budai vár középkori helyrajza. BpR, 15 (1950) 239–300.
<i>Polla</i>	Polla, B., Bratislava, západné suburbium. (Bratislava, 1979)

MESSERERHANDWERK IN MITTELALTER

Archäologische Angaben zur Verbreitung der österreichischen und Nürnberger Messer

Auszug

Die Bearbeitung der spätmittelalterlichen Messer ist im europäischen Verhältnis – im Vergleich mit anderen Fundgruppen – zurückgeblieben. Das hat zum Teil objektive Gründe (die Messer kommen meistens in schlechtem Zustand vor, ein großer Teil ihrer Typen verfügt über keine gut erkenn- und unterscheidbaren Merkmale), hinzu kommt aber auch die Tatsache, da in den Publikationen oft kein Gewicht auf die entsprechende Bekanntgabe gelegt wird (schematische Zeichnungen, kleiner Maßstab, die Meistermarken werden außer acht gelassen). Nur selten finden sich Bearbeitungen, die archäologische und handwerkshistorische Angaben einander gegenüberstellen,¹ sie sind aber von vielen Autoren nicht bekannt. Um die Forschung zum

Aufschwung zu bringen, gebe ich in meinem Beitrag durch den Überblick einiger wichtiger europäischer Angaben eine kurze Zusammenfassung über die typischen Merkmale des Messererhandwerks und seiner wichtigen Zentren.

Das städtische Messerergewerbe bedeutet die Zusammenfassung und Organisation von mehreren Gewerbezweigen, die sich während eines langen Arbeitsprozesses, im Laufe der fortgeschrittenen industriellen Gliederung entfalteten. Der Messerer hat – die Arbeit von anderen Meistern, wie Klingenschmieden, Schleifern und Schrotern, verwendend – die Vollendungsarbeiten durchgeführt (den Griff anzubringen, zu schleifen und mit Beschlägen zu versehen), und er war es auch, der in direkter Verbindung mit

den Händlern und Kunden stand. Den mitteleuropäischen Verordnungen gemäß schlägt der Klingenschmied in die Rohklinge *das Zeichen des Messerers* ein, weil er ihm diese liefert und für ihn, auf seine Bestellung arbeitet. Obwohl sich überall Angaben darüber finden, daß zumindest einen Teil der Klingen auch die Klingenschmiede selbst unmittelbar an die Händler verkauften (die diese an andere Messer anderer Städte lieferten), war man immer bestrebt, dies einzuschränken. Von Friedrich III. wurde den Steyrer Klingenschmieden im Jahre 1489 verboten, Rohklingen an andere zu verkaufen; hier war seit langem üblich, die Klingen auf anderen Märkten, teilweise im Ausland zu verkaufen.^{42,43} In Nürnberg wurde den dortigen Klingenschmieden 1471 verboten, für andere Meister außerhalb der Stadt Nürnberg mit deren Zeichen Klingen herzustellen.⁵¹ Auch die Zollangaben des 15. Jahrhunderts aus Ungarn unterscheiden die importierten Klingen und Messer („klinge, messer“).^{22,40a}

In den meisten Städten sind den sonstigen Metallindustriestriechen gemäß wenige Messer zu finden: in Salzburg haben insgesamt 22 Personen während eines Jahrhunderts vom Jahre 1447 an das Bürgerrecht erhalten,⁷ in der mährischen Stadt Znojmo (Znaim) haben im Jahre 1381 vier, 1415 drei Meister,¹⁰ in Jihlava (Iglau) im Jahr 1425 zwei Messer gearbeitet,¹¹ in der Steuerliste von Brno (Brünn) stehen demgegenüber 1343–1365 24 Messer, mehrere hatten sogar Häuser;¹² in München arbeiteten zwischen 1369–1371 16 Messer.⁶

Die ungarischen Stadtarchive sind im allgemeinen vernichtet, so haben wir über die meisten Städte leider kein authentisches Bild. In Buda (Ofen) sind deshalb aus den Jahren 1464–1479 bloß zwei hausbesitzende Messer bekannt, die Quellen sind allerdings sehr lückenhaft.²³ Anhand der Steuerlisten von Sopron (Ödenburg) aus dem 15. Jahrhundert erhält man ein ausführliches Bild: zwischen 1429–1495 waren gleichzeitig im Durchschnitt nur zwei Messer tätig; mit anderen Städten verglichen ist auffallend, daß die meisten nur Mieter mit bescheidenen Einkünften waren, die mehrmals in ein anderes Haus umgezogen sind, mehrere sind nur einige Jahre lang nachzuweisen (anderswohin gezogen?), bloß zwei von ihnen sind so weit gekommen, daß sie sich auch einen kleineren Weingarten kaufen konnten. Die Ursache dafür ist der großzügige Import ausländischer Klingen und Messer,^{40a} an dem auch die Soproner Großhändler beteiligt waren (Abb. 4).

Die Rolle des fortgeschrittenen Handwerks lassen die Angaben einiger bedeutender Messerzentren anschaulich werden. In Steyr waren etwa 200 Messer in der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts tätig, sogar die Klingenschmiede und Schleifer von zwei naheliegenden Ortschaften haben ihre Produkte dorthin geliefert. Die Benennungen einiger dortiger Messerformen aus dem 15. Jahrhundert weisen auf ferne liegende Märkte hin: „Basler, Grazern, Steyrer, böhmische, ungarische“, am Ende des 16. Jahrhunderts: „Türkische“, nach der dortigen Mode gerichtet! Die größte Konkurrenz von Steyr war Steinbach, mit vielen Meistern in der Umgebung (12 Ortschaften), die außerhalb der Marktzeiten ihre Produkte an die Messer von Steinbach lieferten.^{61–62} Unter zahlreichen anderen Städten Niederösterreichs sind St. Pölten und Waidhofen a.d. Ybbs bedeutsam.⁶⁰ Wir kennen keine zahlenmäßigen Angaben über die Wiener Messer, sie bitten aber den Rat schon im Jahre 1368 darum, die Qualität zu regeln, und der Tran-

sport der Messer fremder Herkunft durch die Stadt wird 1412⁵⁶ verboten.

Die Frage der Meistermarken und die Schwierigkeiten ihrer Identifizierung werden ausführlicher behandelt. Messermarken sind im archäologischen Material schon aus dem 13. Jahrhundert bekannt (London und Ungarn), ihre Zahl nimmt seit Beginn des 14. Jahrhunderts zu (Schweiz, Südfrankreich). Laut den schriftlichen Quellen werden sie 1365 in London angeordnet, 1408 wird den äußeren (fremden) Meistern schon ihre falsche Verwendung verboten.⁴¹ Die Marken der Steyrer Meister wurden schon im Jahre 1407 von der Anordnung⁴² erfaßt, daß sie vom Klingenschmied eingeschlagen werden sollen. Über eine Marke, für die ein Wiener Meister die Zulassung erhielt, wird 1432 geschrieben (sie war ihm von einem Prager Meister hinterlassen worden!).⁵⁶ In den Quellen des 15. Jahrhunderts die Zeichen von Prager Meistern sind erwähnt.¹³ Die Liste der Steyrer Zeichen aus den Jahren 1516–1666 blieb erhalten, die Formen der Zeichen sind hier so eigenständig – und haben trotz ihrer Vielfältigkeit doch gemeinsame Züge –, da man mit ihrer Hilfe die hiesigen Produkte von den anderen unterscheiden kann. (Abb. 5).⁶⁵ Die Messer von Nürnberg, Wendelstein, Schwabach und Roth treffen eine Vereinbarung, wo welche Marken gültig bleiben dürfen; damals wurden 224 Nürnberger (im Falle der anderen 21, 49, 10) Marken beschrieben.⁴⁷ Anhand ihrer Benennungen meinen wir, daß diese in den meisten Fällen einfache Gestalten, Gegenstände bzw. in vielen Fällen die Kombination beider waren, um genügend Variationen gewinnen zu können (z.B. „ein Hertz mit aim Kreutz, ein Kreutz uf aim halben Mond, ein Hufeisen mit aim Kreutz“). Eine andere Lösung für die Konstruierung mehrerer Meistermarken war das „gesenkte“ Zeichen, bei dem sich die Marke aus einem gesenkten Grund heraushebt. (Wir sind der Meinung, daß im behandelten Raum besonders diese Art typisch war, weil die Messer im allgemeinen nicht diese verwendet hatten – um so mehr andere Schmiede für verschiedene Werkzeuge, wie Sichel, Zimmeraxt bzw. die Waffenschmiede).

Ein anderes wichtiges Problem ist das gemeinsame qualitätsbestätigende Zeichen, welches alle Messer einer Stadt benutzen durften. Es kam nicht so oft vor wie bei anderen Metallhandwerkern (Zinngießer, Goldschmiede, Waffenschmiede). Den Steyrer Messern wird von Friedrich III. im Jahre 1441 die Verwendung des Schildes von Österreich („Schilt Österreich“) erlaubt, aber nur auf den Messern erstklassiger Qualität; das wurde 1459 und 1468 wieder bestätigt.⁴⁹ Leider gilt die Verwendung von diesem nicht in allen Fällen als ein Kriterium für seine eigentliche Bestimmung, weil auch Wien im Jahre 1453 diese Erlaubnis erhielt; 1449 versuchte Friedrich den Streit beider Städte so zu schlichten, daß die Wiener den Schild rot und weiß gefärbt benutzen sollen.⁵⁷ Darüber hinaus geht aus den Quellen hervor, daß einige Klingenschmiede auf den Wunsch der Händler, um ihre Ware leichter verkaufen zu können, im Fall von Wendelstein und Nürnberg ebenso „den österreichischen Schild oder demselben gleich“ verwendet hatten (Nürnberg, 1536, Verbot des obigen). Die Wendelsteiner Messer haben vom Kaiser wegen des Streites auch ein neues Zeichen bekommen (Abb. 6).⁵¹ Steinbach in Österreich hat den Buchstaben S als eine solche gemeinsame Marke benutzt⁵⁰ (wir wissen leider nicht, seit wann). Solingen verfügte ab 1571 über ein gemeinsames Zeichen („Beizeichen“) aus dem Schild Herzog Wilhelms.⁵³

Das Erwerben des Zeichens geschah auf mehrere Weise: ein Erlaubnisbrief vom Fürsten, eine Erlaubnis von der Vereinigung der Meister, Vererbung, Kauf der Marke. Eine allgemeine Gewohnheit war zu kontrollieren, ob nicht gleiche Marken von zwei Meistern benutzt wurden,^{13,43} sowie die erneute Ausbe von einigen Zeichen in späterer Zeit, falls die Original-Werkstatt nicht mehr existierte.⁴⁴ Deswegen ist die Identifizierung eines aufgrund seines Namens eventuell bekannten Meisters und seines Zeichens keine mit Sicherheit datierende Angabe. Bei Steyr verhält es sich etwas anders, weil hier nach 1516 solche Neuausgaben seltener zu finden sind (s. Abb. 14); die sehr vielfältig kombinierten Markenbilder ermöglichten die Erfindung von immer neuen Meistermarken, obendrein mit der Bewahrung des Grundmotivs (unten eine stilisierte Krone: der Schild des Gewerbes)!

Aus den Angaben geht eindeutig hervor, daß die Marke an das Individuum gebunden ist (in unveränderter Form bis zu seinem Tode), ihre Funktion ist die gleiche wie auf anderen Handwerksprodukten: Identifizierung und zugleich Ermöglichung der Qualitätskontrolle, ferner im Fall des Auftauchens auf den Märkten der Schutz der Wettbewerbssituation. Der Grund dafür, daß von diesen heute nur noch wenige bekannt sind, ist in erster Reihe die Korrosion.⁶⁸

Archäologische Angaben zur Verbreitung der österreichische Messer

Im zweiten Teil sind die Messer mit der gleichen Methode wie schon in der Bearbeitung des Dorfes Sarvaly gruppiert (*Holl-Parádi*) bzw. werden die aus Steyr ins Gebiet des mittelalterlichen Ungarn gelangten Exemplare identifiziert. Ausgangspunkt war einerseits die typische Markenlösung von Steyr, andererseits der Messertyp selbst (Form, Messingbeschlüge) – diese standen immer in Einklang. Mit ihrer Hilfe kann ein Messer auch dann noch bestimmt werden, wenn die Marke nicht mehr zu sehen ist; andererseits sind jene Marken, die in der Liste von Steyr nach 1516 nicht angegeben sind, offenbar älter (wodurch auch die häufigen archaischen, einfachen Zeichenformen abweichenden Charakters zu erklären sind, die nach 1516 nur ausnahmsweise, in 4 Fällen vorkommen); s. z.B. einige auf den Abb. 7., 11–12. In seltenen Fällen gelang es auch die Marken zu identifizieren (Abb. 7, 7; Abb. 9, 2–3; Abb. 10; Abb. 14), die Altersbestimmung soll aber in erster Linie an die archäologischen Beobachtungen gebunden werden. Die Angaben über die Verbreitung (s. Karte) spiegeln den gegenwärtigen Stand der Forschung wider, keinesfalls die einstigen Verhältnisse, und andererseits hängen sie auch vom Zustand der Funde ab (Fragmente wurden nur dann

in Betracht gezogen, wenn es auf ihnen charakteristische Typen von Steyrer Beschlügen gab). Auch daraus erhellt, daß wegen des großangelegten Handelsverkehrs die Messer sogar in die versteckten kleinen Dörfer gelangt sind. Deswegen kann natürlich ihr einstiger Gebrauch nicht statistisch gewertet werden, typisch ist aber z.B., daß im Grabungsmaterial der Stadt Vác (Waitzen)⁷⁸ die Zahl dieser Messer dreimal höher ist als die der Messer anderen Typs. Im Dorf Sarvaly stammen 75% der bestimmbareren Messertypen (ung. 55 Stück) aus Steyr, vom 15. bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts.

Wir wissen leider noch nicht, welche Form die Marke hatte, die die Klingenschmiede in die zahlreichen roh verkauften (in den Fernhandel gelangenden), von den Messerern anderswo vollendeten Messerklingen eingeschlagen hatten.

Im Falle anderer Messererzentren verfügen wir bedauerlicherweise noch nicht über solches Beweismaterial wie z.B. im Falle von Steyr, ganz zu schweigen von anderen kleineren Ortschaften. Als Arbeitshypothese wurde versucht, einige Typen anhand der Formen der früheren Gruppen zu bestimmen (*Holl-Parádi*, S. 70–75). Auf den Messern mit breiter-gerader Griffzunge vom Typ A 2 finden sich mehrmals der Schild von Österreich neben einer einfachen Meistermarke. Kann man sich vorstellen, daß diese an Wien zu binden sind? (Abb. 15, 1–5) Das Kennzeichen von Wendelstein ist auf zwei Messern zu beobachten (Abb. 15, 9).

In der Markenliste der Meister von Nürnberg und seiner Umgebung wurden einfache Figuren angeführt, unter denen oft die Kombinationen von zwei Gestalten auftreten, bei anderen erwähnt man die „gesenkte“ Ausführung; im Jahre 1567 werden die zwei- oder dreifachen Einschlüge der Marken verboten.⁸³ Unter den Messern vom Typ A 1 kommen zweierlei Formen vor (schmale oder breite, sich zum Ende hin verbreiternde Griffzunge), bei denen die Meistermarken mit den Benennungen der Liste von Nürnberg identifiziert werden können. Davon werden hier 7 Exemplare publiziert (Abb. 16, 1–7). Es ist gewiß kein Zufall, daß unter ihnen oft die „gesenkte“, in einen Schild gefaßte Marke, sowie deren zweifache Einprägung vorkommt! Anhand der Fundumstände sowie der Analogien kann die Mehrheit der Messer aus Wien(?), Nürnberg und Wendelstein ins 15. Jahrhundert datiert werden.^{89–90} Es gibt wohl auch unter den Messern von einigen schweizerischen, deutschen und böhmischen Ausgrabungen solche, die eventuell aus Nürnberg stammen.⁹⁰

Imre Holl

SZEMLE

SÁNDORFI GYÖRGY

1932–1993

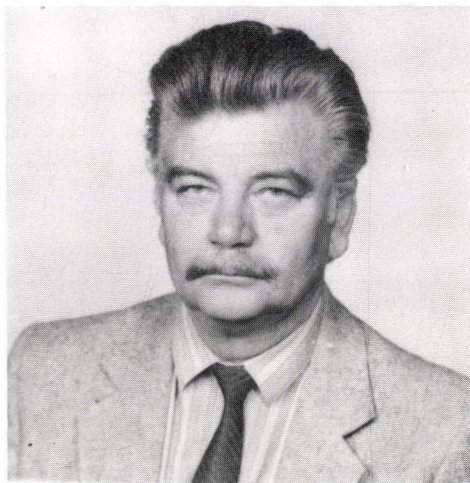
1993 nyarán a magyarországi várkutatás egyik ígéretes, de korán elhunyt művelője távozott az élők sorából. Nem volt hivatásos régész vagy történész, az élet egészen más oldaláról közelítette meg a várakat és a velük kapcsolatos történeti kérdéseket. Tizenkilenc megjelent tanulmányában több maradandó témát dolgozott ki, de talán még több félig megfogalmazott, vagy éppen csak megkezdett témakört hagyott maga után. Élete munkássága torzó maradt, de a vár- és történeti kutatást így is sokoldalúan gazdagította.

Kispesten született 1932. augusztus 13-án. Középiskoláit is ott végezte, majd a Budapesti Műegyetemen kezdte el tanulmányait. 1957-ben általános mérnöki diplomát szerzett. A hírdépítés, az építőipar, út- és vasútépítés vállalatai jelentették a műszaki pályafutásának egy-egy állomását. 1975–1977-ben a Vízügyi Múzeum munkatársa volt. 1981-ben súlyos szív műtéten esett át, 1984-től rokkantnyugdíjas, 1990-től haláláig országgyűlési képviselő volt. 1993. július 5-én újabb, végzetes szív műtőtre került sor, ebből már többé nem ébredt fel, magával vive sok meg nem valósított tervét.

Nehéz volna meghatározni, mi volt erősebb, az egzakt műszaki, vagy a humán tudományok iránti érzéke. Ízig-vérig mérnök volt, a humán tudományokat is erről az oldalról kezdte megközelíteni, majd fokozatosan egyre inkább belebonnyolódott a régészet és történettudomány ágas-bogas szövevényeibe.

A várak és azok története iránt már fiatal korában érdeklődött, de akkor még csak a közismert nagy várakat, várromokat járta. Az egyszerű ismeretszerzésen túl azonban érdemi munkát is szeretett volna végezni ezen a területen. Gerő László tanácsára 1969-ben felkereste e sorok íróját és attól kezdve szoros munkatársi és baráti kapcsolat alakult ki közöttük. Kezdetben elsősorban mint mérnök kapcsolódott az őskori és középkori várak kutatásába, terepbejárások és geodéziai felmérések sorozatával járult hozzá e munkához. Több korai magyar vár (Hont, Pata, Abaújvár, Borsod, Sály-Örsúr vára) mellett első lépésként a Börzsöny hegység várait dolgoztuk fel, a munkába Miklós Zsuzsát is bevonva. Sándorfi György az 1979-ben megjelent börzsönyi könyvben már a korai magyar történelem egyes kérdéseibe is belemélyedt. Nem tudta elfogadni azt az általános véleményt, mely szerint a magyar várépítéssel igazában a tatárjárás után indult meg. Véleménye szerint a sok kis középkori vár között kell keresni (és itt ezen a szón van a hangsúly) a XI–XIII. századi várakat. Erre a kérdésre többször is visszatért, legutoljára az 1993-ban megjelent borsodi várkönyvben. Nevéhez fűződik a nálunk is gyakori „motte”-típusú kis várak felismerése.

Legfontosabbnak az ország várainak felkutatását és felmérését tartotta. Amennyire a teljesen más irányú főfoglalkozása engedte, szabadidejének nagy részét erre áldozta. Fáradhatatlanul járta az országot és mérte a várakat. A fel-

méréseket hagyományos módon, teodolittal kezdte. Ez azonban nehézkesnek, lassúnak bizonyult. Hosszas kísérletezés után olyan, viszonylag egyszerű, gyors, továbbra is pontos módszert dolgozott ki, amivel két személy a legsűrűbb bozotos területen is sikerrel végezheti a felmérést. Az ehhez kapcsolódó számítógépes programot sógora, Kelecsényi Lajos segítségével állította össze. Ennek köszönhető, hogy az ország különböző területein 200 őskori és főleg középkori vár felmérését tudhatta magáénak. Különösen sokat dolgozott Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád és Somogy megyében. Később, amikor egészségi állapota és más irányú elfoglaltságai akadályozták a terepmunkában, további 80 várfelmérés jegyzőkönyvét dolgozta fel számítógéppel. Az országos várkataszter összeállítására többször is munkaközösség szervezését kezdeményezte, ennek eredményeképpen ma már áttekintésünk van az ország várállományáról.

Sokat foglalkozott a magyar várépítéssel kezdetét jelentő X–XI. századi sánccvárrakkal is. A hazai várakat jól ismerte, de tanulmányutat tett ezzel kapcsolatban Szlovákiában is. A tervezett edélyi útra sajnos már nem kerülhetett sor. E korai várakat, a régészet és a történelmi kutatások eredményei mellett, elsősorban terepismereteire támaszkodva, három csoportra osztotta, amelyek egyúttal időrendi sorrendet is jelentenek. A közismert korai várainkon felül továbbiakat is keresett, így Órtilos-Földvár, Tihany-Óvár északi, az őskorától elváló nagy sánccal elkülönített része, Dunaszekcső-Várhegy is felkeltette a figyelmét, de ezek kidolgozására már nem volt ideje. Mint mérnök, behatóan foglalkozott a sáncterkezetekkel és az ún. vörös, vagy égett sánccal is.

Sándorfi György megjelent publikációi és nagy mennyiségű hagyatéka széles körű érdeklődésre és tájékozottságra vall. A korai nagy, nemzetségi várak megszűnését és a

helyükbe lépő kisebb várak kialakulását Sály-Örsúr várával kapcsolatban fejtette ki a borsodi várkönyvben. Ezt a témát más területen is ki akarta dolgozni, pl. a Tihanyi-félsziget váraival kapcsolatban, de már ez is csak terv maradt. Az Anonymus és a többi középkori krónika által említett várakkal is messzemenő tervei voltak, erről is sok jegyzete tanúskodik.

Az utolsó éveiben a X–XI. századra tehető helynevek is foglalkoztatták, itt az adatgyűjtésben Dénes József volt a munkatársa. Számítógépes feldolgozásának eredményeit egy dolgozatban és egy önálló könyvben adta közre. Sokoldalú fejtegetéseinek fő eredményei ellentmondanak a Szent István-kori széttelepítés elméletének. Felfigyelt arra is, hogy a törzs- és népnevek általában a korai (X–XI. századi) várak köré csoportosulnak. Közzölt térképei a honfoglalás X. századi menetére is szolgáltatnak adatokat. Sok munkát fektetett annak előkészítésére, hogy a korai helynevek más csoportjait és a honfoglalás kori régészeti leleteket is be-

vonja a számítógépes feldolgozásba, de mindezt már nem tudta véghezvinni.

Sándorfi György keresvén a régészeti kutatás új lehetőségeit, felismerte a légi felvételek fontosságát is. Széles körű irodalmi tájékozódásra támaszkodva összegezte az eddigi eredményeket, kézírata sajnos kiadatlan maradt. A felülről való fényképezéshez egyszerű, 5–6 m hosszú rúdra erősített fényképezőgéppel is kísérletezett, a visegrádi Sibirik-dombon készült felvételek mutatják ennek sikerét.

Bármerre is kalandozott a régészet és a történettudomány területén, a végén mindig a várakhoz tért vissza. Senki nem járt be és mért fel annyi várat, mint ő. De a várak és a hozzájuk kapcsolódó történeti értékelésekben is sok új meglátással, gondolattal gyarapította a tudományt. Felmérései örökérvényűek, megállapításai felett máig sem zárultak le a viták. Sándorfi György a magyar várkutatók közé örökre beírta a nevét.

Nováki Gyula

MÁRITY ERZSÉBET

1951–1994

Tragikusan rövid, de sokat ígérő és mozgalmas pályafutás adatott meg fiatalon elhunyt régész kollegánk számára. Munkáját mindvégig nagy szorgalom, céltudatosság valamint a szakma iránti tisztelet és mély, szorgalmas hivatástudat jellemezte. Ez utóbbi adott erőt számára ahhoz, hogy a még szinte gyerekként választott hivatást – számos akadályt leküzdve – elérje.

A középiskola befejezése után, 1973 augusztusában helyezkedett el a Budapesti Történeti Múzeumban. Ez az időszak volt az óbudai lakótelep építéséhez kapcsolódó nagy ásatási kampány kezdete. A Póczy Klára vezette team-munkában, az aquincumi legiótábor és katonaváros feltárásánál, ásatási technikusként vett részt. Ezalatt az idő alatt nagy ásatási gyakorlatra tett szert, melyet 1977-től a polgárváros környéki ásatásokon is hasznosított. Ekkor kezdte meg egyetemi tanulmányait is az ELTE Bölcsészettudományi Karán, klasszika archaeológia és provinciális régészet szakon. Egyetemi évei alatt, majd azt követően is a Budapesti Történeti Múzeum alkalmazásában állt. A diplomát 1982-

ben szerezte meg. Szakdolgozatát *Novae* építéstörténetéből írta, s érdeklődése ezután is elsősorban a római kori városépítészetre irányult. 1987-ben leadott doktori disszertációját is, melynek rövidített formája publikációban is megjelent, e témakörből írta.

1986-tól önálló ásatási tevékenységet folytatott, mely három nagyobb téma köré csoportosult. Az Aquincum környéki villagazdaságok (a Mocsáros dűlői villagazdaság), az aquincumi katonaváros déli peremének településtörténete (a budaújlaki ásatások) és az aquincumi polgárváros északi sávjában a romkonzerváláshoz kapcsolódó hitelesítő, s egyúttal perióduskutató feltárások. Ezekben a témakörökben 8 év alatt 31 önálló ásatást, illetve leletmentést végzett, mellyel több ponton kiegészítette az Aquincumra vonatkozó topográfiai ismereteket. Feltárásai során rendszeresen és következetesen alkalmazott természettudományos vizsgálati módszereket, melyekkel kiegészítette a régészeti módszerekkel nyert információkat.

Ásatási tevékenysége folytán került napvilágra a Mocsáros dűlőben egy késő római kori majorság, melynek nemcsak fürdővel ellátott főépületét, hanem kerítőfalát, gazdasági udvarát, gazdasági épületeit is sikerült feltárni. Mindaddig Aquincumból csak a villagazdaságok főépületeinek részletei voltak ismertek. A polgárvárosi hitelesítő ásatásainak legfontosabb eredményeként értékelhetjük, hogy a legkorábbi periódusok területben történő feltárásával a polgárváros településszerkezetének változásaihoz juthattunk közelebb. Erre a feltárásra a polgárváros északi sávja, lepusztult, csaknem megsemmisült kőperiódusaival szinte egyedülálló lehetőséget kínált. Talán a legtöbb új eredményt a katonaváros déli részén végzett budaújlaki kutatásai hozták. A terület római kori beépítettségéről a korábban előkerült szórványos leletek kevés információt szolgáltattak. Az 1988-ban megindult, s az új beépítettség miatt többnyire teljes felületi feltárást igénylő kutatások során azonban lassanként kirajzolódott a Nagyszombat utcai amfiteátrumtól a Szépvölgyi útig terjedő terület 1–4. századi topográfiája és településtörténete. A korai római gödörlakásokból, a korai sír-

kertes és a késői szarkofágos temetkezésekből, ipartelepből és gazdasági építményekből előkerült értékes leletanyag muzeológiai feldolgozása csaknem naprakészen áll, sőt tudományos feldolgozásuk is megkezdődött. A nagy lendülettel folyó munka eredményét egy-két éven belül publikált formában a tudományos közélet is megismerhette volna...

Erzsébet távozásával azonban torzó maradt az életmű. Energikus, mozgékony alakja, hivatástudattól vezérelt egyénisége ma hiányzik az Aquincumi Múzeum minden napjaiból, s korai halála veszteség az egész szakma számára.

Zsidi Paula

Függelék

Szakkolgozat

- Novae építéstörténete. Budapest, 1982 (ELTE Régészeti Tanszék könyvtára, kézirat)

Doktori disszertáció

- Kronológiai problémák és városszerkezeti, építészeti sajátosságok Aquincum polgárvárosában. Budapest, 1987 (ELTE Régészeti Tanszék könyvtára, kézirat)

Hazai és nemzetközi konferencián elhangzott előadások

- Kutatások az aquincumi polgárvárosban és az ún. villa-övezetben. (Régészeti kutatások Budapesten, 1989–1991 – a Régészeti Társulat Ülése, 1992. február 27-én)
- Római kutatások Budaújlakon, a katonai territoriumon. (Régészeti kutatások Budapesten, 1989–1991 – a Régészeti Társulat Ülése, 1992. február 27-én)
- /---/ – Fülek György: Environmental changes in Budaújlak in the Roman period. („Római város a modern városban” nemzetközi városi régészeti kollokvium Aquincumban, 1994 október)

Megjelent tudományos publikációk

- Chronological problems and special features in the structure of the Civilian City of Aquincum. (CommAH, 1992, 65–73)
- Kronológiai problémák és városszerkezeti sajátosságok Aquincum polgárvárosában. (BpR 30 (1993/94) 137–149)
- Diana szentélye az aquincumi polgárvárosban. (Communicationes Archaeologicae Hungariae új kötet)

Megjelent népszerűsítő kiadványok

- Aquincum polgárváros (Budapest, 1991.)
- The Civil Town of Aquincum (Budapest, 1992.)

Ásatási tevékenység

- 1986** (Az 1986. év régészeti kutatásai. RF Ser. 1. No. 40. Budapest, 1987)
10/1., Bp., III. Mocsáros dűlő: szondázó jellegű kutatás. (8. o., Schreiber Rózsával közös munka)
- 1987** (Az 1987. év régészeti kutatásai. RF Ser. 1. No. 41. Budapest, 1988)
8/4., Bp., III. Mocsaras dűlő lakótelep – Aranyhegyi út páratlan oldala: római kori kemence. (8. o., Facsády Annamáriával közös munka)
80/1., Bp., III. Mocsáros dűlő – Aranyhegyi út 43. sz. (Hrsz. 22886/1): késő császárkori gazdaság két kemencéje és a hozzá tartozó épület alapfala. (43. o.)

- 1988** (Az 1988. év régészeti kutatásai. RF Ser. 1. No. 42. Budapest, 1989)
64/1., Bp., III. Aranyhegyi út 22686/3. hrsz. telek: késő római villagazdaság főépületének részlete és magtára. (30. o.)
- 1989** (Az 1989. év régészeti kutatásai. RF Ser. 1. No. 43. Budapest, 1991)
47/11., Bp., III. Mocsaras dűlő, Aranyhegyi út (Hrsz. 22686/2.): késő római villagazdaság főépületének további részei (porticus, fürdőmedence), valamint a falal körülvett gazdasági udvar feltárása. (24. o.)
47/13., Bp., III. Bécsi út 77–79.: 4. századi szórványos leletek, köves – omladékos szinten. (25. o.)
47/16., Bp., III. Lajos út 56–58.: nagyméretű, faszerkezetes római épület agyagba mélyített négyszögletes cölöplyukai. (26. o.)
- 1990** (Az 1990. év régészeti kutatásai. RF Ser. 1. No. 44. Budapest, 1992.)
47/7., Bp., III. Bécsi út 77–79.: 1–4. századi római kori rétegek tisztázása, valamint római kori szemétdömrő. (30. o.)
47/10., Bp., III. Lajos u. 48–66.: faszerkezetes magtárak a hozzájuk tartozó árokrendszerrel, a korai római időszakból. (30. o.)
47/11., Bp., III. Kolosy tér: 2. századi épület részlete kúttal, és a gazdasági épülethez tartozó cölöpök és gödrök. (31. o.)
47/13., Bp., III. Péterhegy: Szondázó jellegű kutatás. (32. o.)
- 1991** (ásatási jelentés kézírata, 1992-ben a Régészeti Füzetek számára leadva)
1. Bp., III. Lajos utca–Bécsi út: a magtár és vizesárok rendszer feltárásának folytatása.
2. Bp., III. Szentendrei út 139.: a polgárváros északi sávjában romkonzerválást megelőző hitelesítő és perióduskutató feltárás.
- 1992** (ásatási jelentés kézírata, 1993-ban a Régészeti Füzetek számára leadva)
1. Bp., III. Bécsi út 34–36.: római út feltárása.
2. Bp., III. Bécsi út 65–67.: gazdasági épületek, magtárak cölöpmaradványai, ókori Duna-meder részlete.
3. Bp., III. Bécsi út 69–71.: cölöpös szerkezet római kori épületek, ókori Duna-meder részlete.
4. Bp., III. Bokor u. 1–3–5.: római kori fakonstrukciós épületegyüttes, ókori Duna-meder részlete.
5. Bp., III. Bécsi út 83.: római kori rétegek objektumok nélkül.
6. Bp., III. Bécsi út 85.: római rétegek, köves felület.
7. Bp., III. Szentendrei út 139. – Aquincum polgárváros romterület É-i sáv: korai agyagtéglás és fakonstrukciós falak, kutak gazdag leletanyaggal.
- 1993** (ásatási jelentés kézírata, 1994-ben a Régészeti Füzetek számára leadva.)
1. Bp., III. Szentendrei út 139. – Aquincum polgárváros romterület, É-i sáv: korai római rétegek és objektumok, szentély.
2. Bp., III. Kolosy tér 6.: római kori pusztulási réteg, alatta korábbi épületmaradvány.
3. Bp., III. Csemete utca 8.: római gazdasághoz tartozó gazdasági udvar feltárása.
4. Bp., III. Csemete utca 10–12.: többretegű római kori út, keréknyomokkal.
5. Bp., III. Bécsi út 38–40–42.: többretegű római kori út, hamvasztásos sírkertes temetkezések, késő római

szarkofágos sírok, valamint kora római ipartelep és gödörházak maradványai.

6. Bp., III. Bécsi út 65.: római kori cölöpsorok, ókori Duna-meder.

7. Bp., III. Bécsi út 67.: római kori cölöpsorok, ókori Duna-meder.

8. Bp., III. Bécsi út 82.: római kori rétegek, objektum nélkül.

9. Bp., III. Lajos utca 46.: római kori cölöpsorok.

10. Bp., III. Aranypatak utca 67.: csontvázas sír fibula és edénymelléklettel.

1994 (ásatási jelentés kézírata, a Régészeti Füzetek számára 1995-ben leadva)

1. Bp., III. Szépvölgyi út 15.: észak-déli irányú föld alatti vízvezeték.

BÖKÖNYI SÁNDOR

1926–1994

1994 karácsonyának napján elhunyt Bökönyi Sándor archaeozoológus, a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének tagja. A hazai és nemzetközi tudományos élet kiemelkedő, színes egyénisége volt. Hivatása, az általa is létrehozott modern régészeti állattan, az ásatások során felszínre hozott állatcsontok meghatározása és kultúrtörténeti értelmezése volt.

Bökönyi Sándor munkássága évek és kilométerek ezreit fogta át: legfontosabb kutatási területe a házasítás és állattartás újkőkori története volt Eurázsia Kárpát-medencétől Indiáig terjedő térségében, elsősorban a Földközi-tenger keleti régiójában. Ezen az órási területen mindmáig az általa vizsgált kérdéseket érintő legjelentősebb régészeti kutatások folynak, amelyek egyúttal európai civilizációnk történetének legfontosabb forrásai is. Mezopotámia, a „Termékeny Félhold” és a munkája afrikai határait kirajzoló Egyiptomi Birodalom nemcsak a régészek, de az érdeklődő nagyközönség számára is sokat mondó fogalmak.

Bökönyi Sándor tudományos pályájának íve hasonlóan széles. 1926-ban született az északkelet-magyarországi Vállajon. A tanyasi tanítók fia a debreceni Piarista Gimnáziumban szerzett érettségi bizonyítványt 1944-ben. A szülőföldje közelében meghúzódó ecsedi lápvidék még manapság is hazánk egyik legelszigeteltebb, egyúttal hagyományokban és természeti szépségekben leggazdagabb sarka, Debrecen pedig az állattartásáról világszerte híres hortobágyi pusztai társaságában fekszik. Nem meglepő tehát,

hogy az állatvilág korán felkeltette érdeklődését. Ilyen gyermekkor után a budapesti József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Állatorvosi Osztálya a tehetséges vidéki fiatalember számára minden bizonnyal a továbbtanulás magától értetődő iránya volt. Saját visszaemlékezése szerint pályaválasztásában szerepet játszott az öncélú sportvadászatot mélyen elítélő, humánus szemlélete is. A sors fintora azonban, hogy élő állatokkal soha nem dolgozott.

Noha egyetemi hallgatóként Bökönyi Sándor a háziállatok vércsoportjainak tanulmányozásával kezdett foglalkozni, érdeklődése 1949-re már a Természettudományi Múzeumban tárolt ásatag állatcsontok felé fordult. 1951-ben friss állatorvosi diplomával a Magyar Nemzeti Múzeumba került, ahol megalapította a archaeozoológiai gyűjteményt. Ez a látszólag egyszerű feladat az ásatások állatcsontanyagának körültekintő gyűjtését, meghatározását és leltározását jelentette. Bökönyi Sándor munkássága ezért új alapokra helyezte a történeti állattani kutatást: aprólékos csonttani adatokkal egészítette ki a háziállatok eredetéről alkotott, olykor kódos elméleteket. Említésre méltó, hogy Kubinyi Ferenc már 1859-ben (Charles Darwin: „A fajok eredete” című művének megjelenési évében) közzétett egy csonttani atlaszt, amelyben a ló és a teve csontozatát „a magyarok keletéről kijövetelére vonatkozólag történeti tekintetben” vizsgálta. A későbbi történeti állattani kutatás azonban, a természettudományos módszerektől olykor elkanyarodva, jelentős mértékben frott források elemzésére és egyedi leletek tanulmányozására hagyatkozott. Ezt a maga idejében progresszív irányzatot a két világháború között Hankó Béla munkássága képviselte a legmagasabb színvonalon.

Úgy hírlík, eleinte a jókora tolmércével közlekedő, csontokat méricskélő, ifjú „Állatember” elnéző derűtséget keltett régész körökben. Bökönyi Sándor azonban a Magyar Nemzeti Múzeum archaeozoológiai gyűjteményének alapításával nemcsak a régészeti csontleletek rendszeres gyűjtését és publikálását tette követendő gyakorlattá. A nagy mennyiségű természettudományos adatot hasznosító régészeti állattan minőségileg új ismereteket kínált a házasítás és állattenyésztés őstörténetének idejéből. Az archaeozoológia a pusztán történeti állattan módszertani lehetőségeit meghaladva szigorúbb, természettudományos adatok alapján vizsgálja az emberiség és az állatvilág kapcsolatának időbeli változásait. Bökönyi Sándor szakmai fejlődésére, gondolkodásmódjára pályájának e korai szakaszában döntően hatott Kretzoi Miklós paleontológus professzor és Vértes László, a világhírű vértesszöllősi ősemberlelet felfedezője.

A tehetség rendkívüli munkabírással párosult. 1960-ban szerzett kandidátusi fokozatot, de megállapításainak újsze-

rűsege nemsokára nemzetközi sikert is aratott. 1966–1967-ben Ford-ösztöndíjasként egy évre az Amerikai Egyesült Államokba, majd az újonnan megkötött kulturális csere-egyezmény keretében 1969-ben Irakba látogatott. E két külföldi útja során fordulhatott figyelme a közel-keleti újkőkor kutatása felé. Saját szavajárása szerint ekkori munkái eredményeként kapta meg – egyébként jónevű – magyar állatorvosi diplomájára azt a jelképes „stemplit” is, amely a nemzetközi régész közösség elfogadott, egyenrangú tagjává tette. Érdemeit egyáltalán nem csökkentti, hogy sok szempontból a megfelelő ember volt a megfelelő helyen és időben. Az 1960-as évek közepére enyhülő nemzetközi légkörben, biztos német, majd kitartóan tökéletesített angol nyelvtudásának is köszönhetően eredeti gondolatai, újszerű kutatási eredményei igencsak „exportképesnek” bizonyultak.

A Kárpát-medence és a Balkán-félsziget, Bökönyi Sándor természetes kutatási területei, összekötő kapcsot jelentettek a német nyelvterületen addigra már száz éve művelt hagyományos archaeozoológia és az akkortájt fellendülő közel-keleti, elsősorban angolszász régészeti kutatás között. 1969-ben Közép- és Délkelet-Európa háziállatainak történetéről írt akadémiai doktori értekezést, amely 1974-ben jelent meg „*History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*” címen és hamarosan világszerte az óvilági archaeozoológia egyik legfontosabb kézikönyvévé vált. Munkásságát további tíz könyv és több mint kétszáz tudományos cikk fémjelzi. Nem kis mértékben Bökönyi Sándor tevékenységének köszönhető, hogy létrejött az Archaeozoológusok Nemzetközi Tanácsa, amely 1971-ben Budapesten, az akkor 75 esztendőös Magyar Mezőgazdasági Múzeumban tartotta első hivatalos konferenciáját. Az azóta tekintélyessé vált, több száz tagú szervezet négyévente rendezett kongresszusai a szűkebb szakma „olimpiai” rangú eseményeivé váltak. Bökönyi Sándor kezdettől a szervezet végrehajtó bizottságában dolgozott.

1973-ban került az MTA Régészeti Intézetébe, ahol akkoriban az őskori (elsősorban újkőkori) kutatást többek között B. Kutzián Ida, Kalicz Nándor és Makkay János neve fémjelezte. A hazai, balkáni és közel-keleti archaeozoológiai kutatások eredményei természetesen illeszkedtek az ott folyó kutatómunka közegébe.

Bökönyi Sándor 1981-ben a Régészeti Intézet igazgatója lett. Úgy sokoldalú nemzetközi tapasztalatait, mint külföldi szakmai kapcsolatait igyekezett munkatársai javára kamatoztatni. Kimondatlanul is képviselte az Egyesült Államokban közelebből megismert „Új Régészet” mérsékelt, hazai viszonyokra is ésszerűen alkalmazható eszméit abban az időben, amikor a természettudományos szakemberek megbízása vagy az elméletek tárgyyszerű ellenőrizhetőségének követelménye még sokkal többek számára hangzott nagyképp, üres ködösítésnek, mint manapság. A merev intézeti osztályszerkezet helyett bevezette a tudományos kutatócsoportok rugalmasabban tervezett rendszerét, amely kezdetben ugyan nem sokban különbözött a korábbi felállástól, mára azonban bebizonyította a konkrét feladatok megoldására alkalmasan összeálló tudósközösségek, *teamek* létjogosultságát. Paradigmatikus jelentőségű „mikrorégiós” kutatásokat kezdeményezett, amelyek szűkebb területek teljes, diakronikus régészeti/környezeti értékelésére irányultak, megvetvén ezáltal több nagy ásatás, így az 1990-es évek legjobb autópályás leletmentéseinek elvi módszertani alapjait. Nemzetközi ténykedésének egyik rendkívüli értékű eredménye az első magyar régészeti ásatás Itáliában.

Az igazgatói kinevezéssel járó tudományos közéleti ténykedés óhatatlanul háttérbe szorította Bökönyi Sándor napi kutatómunkáját. Emlékéhez méltatlan lenne elhallgatnunk, hogy céltudatos és önérzetes emberként az adminisztratív megbízatásából fakadó összeütközéseket sem kerülte el. Ezek egyik nem tipikus, de hírhedt példája a nyomasztóan ostoba *Petőfi-ügy*. Súlyosabb gondokat okozott azonban számára az önállósodni kényszerülő kulturális élet növekvő gazdasági kiszolgáltatottsága, amelynek napi következményei mindmáig oly gyakran élezik ki a lappangó emberi ellentéteket.

Mindezek ellenére, a politikailag mérsékelt, hivatásának élő pragmatikus szakember igazgatói teljesítményét minősíti, hogy az 1990-es fordulatot követően a Régészeti Intézet közösségének elsöprő többsége újraválasztotta. 1990-ben vált a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává. Noha igazgatói mandátumának megújítását 1994-re már nem kérte, kutató professzorként élete utolsó hetéig az Intézet érdekében fáradozott. Nemzetközi elismertségét számos ország szervezeteiben (köztük az *Academia Europaea*, *DAI*, *IS-MEO*) és folyóiratok, sorozatok (*Acta Archaeologica*, *Archaeolingua*, *Archaeozoologia*, *Starinar*) szerkesztőbizottságában betöltött tisztségeinek sora tanúsítja. Egyetemi oktatói tevékenysége Los Angelesből Új-Delhiig terjedt, számos kollégánk pedig egyéni tanítványként sajátította el keze alatt az archaeozoológia mesterfogásait.

A mindig keményen dolgozó tudós a puritán egyszerűség és a pályája felfelé ívelésével nehezen elkerülhető nagystílű külsőségek különös keverékét testesítette meg. Nem élt a hatvanas években igencsak csábító lehetőséggel, hogy az akkor könnyebbnek ígérkező utat választva külföldön értékesítse tudását. Idehaza, olykor nem kis nehézségek árán szolgálta a magyar kutatás nemzetközi jó hírét. Ugyanakkor igazi világpolgárként rózta négy földrész útjait. Hetekig képes volt szó szerint kenyéren és vízen dolgozni, de dédelgetve őrizte egy-egy palack óbor vagy szakmailag is izgalmas közel-keleti lakoma emlékét. Mindig büszke volt arra, hogy munkája, ellentétben a legtöbb „kemény” természettudománnyal, egyetlen sublerrel elvégezhető. Ennek ellenére igazgatóként különös figyelmet szentelt a Régészeti Intézet műszaki színvonalának fejlesztésére. Nemcsak a restaurátorok, rajzoló és fotósok teljesítményére volt mindig büszke, hanem rendkívüli erővel támogatta a számítógépek meghonosítását is.

Bökönyi Sándor, aki messziről indult, mindent saját munkájával és tehetségével ért el. A tudományos eredményekben és közéleti sikerekben oly gazdag pálya azonban túl korán szakadt meg: nem koronázhatta meg a békés, összegző kutatómunka, amely az immár visszavonult, napról-napra bölcsébbé váló tudósok igazi jutalma. Íróasztala fiókjában mára elárvultan hevernek a kisebb-nagyobb tolmérok. Nem egy közülük világmárka.

Bökönyi Sándor megjelent munkái

1. Az alsónémedi ásatások háziállat-anyagának vizsgálata. MTA II. Oszt. Közl., 1 (1951), 89–102.
2. Untersuchung der Haustierfunde aus dem Gräberfeld von Alsónémedi. Acta Arch. Hung., 1 (1951), 72–79.
3. Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Tószeg vom Jahre 1948. Acta Arch. Hung., 2 (1952), 71–113.
4. Les chevaux scythiques du cimetière de Szentes-Vekerzug. Acta Arch. Hung., 2 (1952), 173–183.

5. Reconstruction des mors en bois et en os. *Acta Arch. Hung.*, 3 (1953), 113–122.
6. Eine Pleistozän-Eselart im Neolithikum der Ungarischen Tiefebene. *Acta Arch. Hung.*, 4 (1954), 9–24.
7. Les chevaux scythiques de Szentcsanak. II. *Acta Arch. Hung.*, 4 (1954), 93–114.
8. Rapport préliminaire sur l'examen des ossements d'animaux recueillis au cours des fouilles de Zalavár. *Acta Arch. Hung.*, 4 (1954), 281–286.
9. Examen des os d'animaux découverts au cimetière avar de Kiskőrös-Városalatt. In: László, Gy., *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars.* *Arch. Hung.*, XXIV, Budapest (1955), 211–216.
10. Les chevaux scythiques de Szentcsanak. III. *Acta Arch. Hung.*, 6 (1955), 23–31.
11. Untersuchung der in der römischen Villa von Táp-Fővenyuszta gefundenen Tierknochen. *Acta Arch. Hung.*, 6 (1955), 153–161.
12. Trinkbecher aus Urhörnern in Ungarn. *Säugetierkundl. Mitt.*, 4 (1956), 145–150.
13. Mitteleuropäische vorgeschichtliche Büffelfunde. *Folia Arch.*, 9 (1957), 39–45.
14. A budai várpalota ásatásainak állatcsontanyaga – Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda. *Bud. Rég.*, 18 (1958), 455–486.
15. Az 1956-os leltár ásatások gerinces faunája. *Móra F. Múz. Évk.* 1957. Szeged (1958), 61–78.
16. Zur Urgeschichte der Haustiere und der Fauna der archäologischen Urzeit in Ungarn. *Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol.*, 72 (1958), 239–249.
17. Adatok a pulyka Kolumbusz-előtti európai előfordulásához. *Aquila*, 65 (1958), 265–269. (társszerző: Járossy D.)
18. A tiszaluc-dankadombi bronzkori telep gerinces faunája. *Herman Ottó Múz. Évk.*, II (1958), Miskolc 1960, 19–39.
19. Honfoglalás kori lókoponyák a nyíregyházi Múzeumban. *Jósa A. Múz. Évk.*, 1 (1958), Budapest 1960, 88–97.
20. Die frühalluviale Wirbeltierfauna Ungarns. *Acta Arch. Hung.*, 11 (1959), 39–102.
21. Mittelalterlicher Büffelfund im Burgpalast von Buda. *Folia Arch.*, 11 (1959), 151–155.
22. A rozsomák (*Gulo gulo* L.) előfordulása a hazai holocénben. *Vertebr. Hung.*, 1 (1959), 227–235.
23. Adalék Párducz M. dolgozatához. *Herman Ottó Múz. Évk.*, II (1958), Miskolc 1960, 110.
24. A lengyeli kultúra gerinces faunája. I. *Jan. Pann. Múz. Évk.*, (1960), 85–113.
25. Zwei Trinkbecher aus Wisenthörnern. *Folia Arch.*, 12 (1960), 273–279.
26. A lengyeli kultúra gerinces faunája. II. *Jan. Pann. Múz. Évk.*, (1961), 91–104.
27. Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde. In: Földes, L. – Gunda, B. (ed.), *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa.* Budapest (1961), 83–111.
28. Neolithische Tiere Polens und Ungarns in Ausgrabungen. I. Das Hausrind. Budapest – Szczecin (1961), 93 pp. (Társszerző: Kubasiewicz, M.)
29. Die Entwicklung der mittelalterlichen Haustierfauna Ungarns. *Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol.*, 77 (1962), 1–15.
30. A lengyeli kultúra gerinces faunája. III. *Jan. Pann. Múz. Évk.*, (1962), 73–101.
31. Szegasiak szatidj na izszledvannijata verhu isztoriai na domasnite zsvotni. (A háziasítási és háziállattörténeti kutatások mai állásáról.) *Priroda (Szófia)*, 11 (1962), 7–13.
32. Zur Naturgeschichte des Ures in Ungarn und das Problem der Domestikation des Hausrindes. *Acta Arch. Hung.*, 14 (1962), 175–214.
33. A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga. II. – Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda. II. *Bud. Rég.*, 20 (1963), 395–425.
34. Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár. In: Sós, Á. – Bökönyi, S., *Zalavár. Arch. Hung.*, XII, Budapest (1963), 313–386.
35. M. S. mester állatábrázolásai. *Művészet*, V, 7 (1964), 45–46.
36. A marosle-panei neolitikus telep gerinces faunája – The vertebrate fauna of the neolithic site of Marosle-Pana. *Arch. Ért.*, 91 (1964), 87–93.
37. A bőlyi avarkori temető állatmaradványai. *Jan. Pann. Múz. Évk.*, (1963), Pécs 1964, 91–112.
38. A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga. III. – Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda. III. *Bud. Rég.*, 21 (1964), 369–373.
39. Összehasonlító vizsgálatok az őstulok és a szarvasmarha első lábkezőcsontján. *Magy. Mezőgazd. Múz. Közl.*, (1964), 3–24. (Szerzőtársak: Kállai L. – Matolcsi J. – Tarján R.)
40. The drinking horns of the cathedral of Győr. *Folia Arch.*, 16 (1964), 157–162.
41. Angaben zur Kenntnis der eisenzeitlichen Pferde in Mittel- und Osteuropa. *Acta Arch. Hung.*, 16 (1964), 227–239.
42. Vergleichende Untersuchungen am Metacarpus des Ures und des Hausrindes. *Zeitschr. f. Tierzüchtg. u. Züchtgsbiol.*, 81 (1965), 330–347. (Szerzőtársak: Kállai L. – Matolcsi, J. – Tarján, R.)
43. Vergleichende Untersuchung der Pferdeskelette des bayerischen Gräberfeldes von Linz-Zizlauer I. *Naturkundl. Jahrb. d. Stadt Linz*, (1965), 7–20.
44. Szubfossilis vadmadárleletek Magyarországon – Subfossile Wildvogelfunde in Ungarn. *Vertebr. Hung.*, VII (1965), 85–89. (Szerzőtárs: Járossy D.)
45. Untersuchung des Tierknochenmaterials des Kellerbrunnens. In: Holl, I., *Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda.* *Stud. Arch.*, IV, Budapest (1966), 71–84.
46. Horse skeletons from the cemetery at Hana, Mongolia. *Acta Arch. Hung.*, 19 (1967), 413–421.
47. The prehistoric vertebrate fauna of Tal-i-Iblis. In: Caldwell, J. R., *Investigations at Tal-i-Iblis.* III. *State Mus. Prelim. Rep.*, 9, Springfield, Ill. (1967), 309–317.
48. Data on Iron Age horses of Central and Eastern Europe. *Bull. of Amer. School of Prehist. Research*, No. 25, Cambridge, Mass. (1968), 71 pp.
49. Die Wirbeltierfauna der Siedlung von Salgótarján-Pécskő. *Acta Arch. Hung.*, XX (1968), 59–100.
50. Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában. *Agrártört. Szemle*, 10 (1968), 277–342.
51. Archaeological problems and methods of recognizing animal domestication. In: Ucko, P. J. – Dimbleby, G.

- W. (eds.), The domestication and exploitation of plants and animals. London (1969), 219–229.
52. Representations of camels in a Hungarian medieval chronicle. *Acta Agr. Hung.*, 18 (1969), 247–251.
 53. Untersuchung des Tierknochenmaterials der Siedlung Gellérthege-Tabán. In: Bónis, E., Die späteltische Siedlung Gellérthege-Tabán in Budapest. *Arch. Hung.*, XLVII, Budapest (1969), 238–243.
 54. Faunal remains from Sakheri Sughir. In: Wright, H. T., The administration of rural production in an early Mesopotamian town. *Anthrop. Pap. Mus. of Anthrop., Univ. of Michig.*, No. 38, Ann Arbor, Mich. (1969), 144–149. (Szerzőtárs: Flannery, K. V.)
 55. A háziasítás kérdései a legújabb kutatások fényében. *Ethnogr.*, LXXX (1969), 276–281.
 56. Fauna. Kicsmenaci (prethodni izveštaj). In: Srejavic, D., Lepenski Vir. Beograd (1969), 224–228.
 57. Novy metod vyčisleniya količestva osobej životnyh v osteologičeskomo materiale iz arheologičeskikh mestonahozdenij – A new method for calculating the number of individuals in osteological material from archaeological sites. *Bjull. Mosk. Ispit. Prirod. Otd. Biol.*, 6 (1969), 69–71.
 58. A Lepenski Vir-i őskori telep gerinces faunája – The vertebrate fauna of the prehistoric settlement at Lepenski Vir. *Arch. Ért.*, 96 (1969), 157–160.
 59. Animal remains from Lepenski Vir. *Science*, 167, 3926 (1970), 1702–1704.
 60. A new method for the determination of the number of individuals in animal bone material. *Amer. Journ. of Archaeol.*, 74 (1970), 291–292.
 61. Liste des vertebratologischen Materials von Rutzing und Haid. *Jahrb. d. Oberöst. Musealver.*, 115, I (1970), 33.
 62. The development and history of domestic animals in Hungary. *Amer. Anthrop.*, 73, 3 (1971), 640–674.
 63. Angaben zum frühholozänen Vorkommen des Damhirsches, *Cervus (Dama) dama* (Linné 1758), in Europa. *Säugetierkundl. Mitt.*, XIX, 3 (1971), 206–217.
 64. The vertebrate fauna (of Lepenski Vir). In: Srejavic, D., Europe's first monumental sculpture: new discoveries at Lepenski Vir. London (1972), 186–189.
 65. Zoological evidence for seasonal or permanent occupation of prehistoric settlements. In: Ucko, P. J. – Tringham, R. – Dimbleby, G. W. (eds.), *Man, settlement and urbanism*. London (1972), 121–126.
 66. Once more on the osteological differences of the horse, the half-ass and the ass. In: Firouz, L., *The Caspian miniature horse in Iran*. Field Research Projects, No. 64, Miami (1972), 12–23.
 67. Animal remains from the graves of the Bronze Age cemetery at Mokrin – Zivotinjski ostaci iz grobova nekropole bronzanog doba u Mokrinu. In: Mokrin – the Bronze Age necropolis, II. Beograd (1972), 91–96.
 68. Animal bones (of the Celtic sacrificial pit at Pákozd-Keltaforrás). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 24 (1972), 382.
 69. An early representation of domesticated horse in North Mesopotamia. *Sumer*, XXVIII (1972), 35–38.
 70. Aurochs (*Bos primigenius* Boj.) remains from the Órjeg peat-bogs between the Danube and Tisza rivers – őstulok (*Bos primigenius* Boj.) leletek az Órjeg tőzeglápjaiban. *Cumania*, I, Kecskemét (1972), 17–56.
 71. The animal remains of Nush-i Jan: a preliminary report. *Iran*, XI (1973), 139–140.
 72. The fauna of Umm Dabaghiyah: a preliminary report. *Iraq*, XXXV (1973), 9–11.
 73. Some problems of animal domestication in the Middle East. In: Matolcsi, J. (ed.), *Domestikationsforschung und Geschichte der Haustiere*. Internationales Symposium in Budapest (1971), Budapest 1973, 69–75.
 74. A temető állatsontanyagának vizsgálata. In: Török, Gy., *Sopronkőhida IX. századi temetője*. Font. Arch. Hung., Budapest (1973), 117–130.
 75. Earliest animal domestication dated? *Science*, 182, 4117 (1973), 1161. (Szerzőtársak: Braidwood, R. J. – Reed, C. A.)
 76. Stock breeding. In: Theocharis, D. R., *Neolithic Greece*. Athens (1973), 165–178.
 77. History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Budapest (1974), 597 pp.
 78. The Przevalsky horse. London (1974), 140 pp.
 79. Vlasac: an early site of dog domestication. In: Clason, A. T. (ed.), *Archaeozoological studies*. Papers of the Archaeozoological Conference 1974, Groningen. Amsterdam – Oxford – New York (1975), 167–178.
 80. Effects of environmental and cultural changes on prehistoric faunal assemblages. In: Arnott, M. L. (ed.), *Gastronomy. The anthropology of food and food habits*. The Hague – Paris (1975), 3–12.
 81. La faune domestique néolithique en Europe Sud-Est et ses connections avec le Proche Orient. *Ethnozootechn.*, 14 (1976), 5–6.
 82. The vertebrate fauna of Anza. In: Gimbutas, M., *Neolithic Macedonia*. *Monum. Archaeol.*, I, Los Angeles (1976), 313–363.
 83. The animal remains of the neolithic site of Achilleion, Greece. IXe Congrès, Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, *Resumés des Communications*. Nice (1976), 298.
 84. The problems with using osteological materials of wild animals for comparisons. IXe Congrès, Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, *Thèmes Spécialisés*, Nice (1976), 54–55.
 85. The development of early stock rearing in the Near East. *Nature*, 264 (1976), 19–25.
 86. The vertebrate fauna (of the neolithic settlements at Obre, Bosnia, Yugoslavia). *Wiss. Mitt. d. Bosn.-Herzeg. Landesmus.*, IVA (1974), Sarajevo (1976), 55–154.
 87. Az utolsó erdélyi bölény. *Élet és Tud.*, XXXII, 33 (1977), 1045–1047. (Szerzőtárs: Poplin F.)
 88. Animal remains of Sarmatian sites from Bács-Kiskun county – Szarmata lelőhelyek állatsontleletei Bács-Kiskun megyéből. *Cumania*, 4, Kecskemét (1976), 41–72.
 89. Animal remains from the Kermanshah Valley, Iran. *BAR, Suppl. Ser.*, 34, Oxford (1977), 118 pp.
 90. Délkelet-Európa korai állattartásának kialakulása és közelkeleti kapcsolatai. *Agrt. Szle.*, (1977), 1–2, 1–23.
 91. Ostaci životinjskih kostiju u Dumbovu, lokalitetu u Fruškoj gori iz rimskog carskog perioda – Animal remains at Dumbovo, a site of the Roman Imperial Period, in the Fruška gora. Preliminary report. Praha za Proučvanije Spomenika Kulture Vojvodine – Materials for the Study of the Cultural Monuments of Vojvodina, VI–VII, Novi Sad (1976), 49–51.

92. „Vadakat terelő juhász...” Az állattartás története. Budapest (1978), 163 pp.
93. The introduction of sheep breeding to Europe. *Ethnozootechn.*, 21 (1978), 65–70.
94. The animal remains of the 1970–1972 excavation seasons at Tell ed-Der: a preliminary report. In: De Meyer, L. (ed.), *Tell ed-Der II. Progress reports*. Leuven (1978), 185–189.
95. Environmental and cultural differences as reflected in the animal bone samples from five early neolithic sites in Southwest Asia. In: Meadow, R. H. – Zeder, M. A. (eds.), *Approaches to faunal analysis in the Middle East*. *Peabody Mus. Bull.*, 2 (1978), 57–62.
96. The animal remains (of Nush-i Jan); a preliminary report, 1973 and 1974. Iran, XVI (1978), 24–28.
97. Vlasac und die Fragen der mesolithischen Domestikation. *Mitt. d. Arch. Inst. d. Ung. Akad. d. Wiss.*, 7 (1977). Budapest 1978, 85–92.
98. Árpádkori magyar szokás analógiája: kiaggatott lókoponyák közelkeleti falvakban – Analogy of a custom from the Period of the Árpád Dynasty: horse skulls stuck up on poles in Near Eastern villages. *Arch. Ért.*, 105, 1 (1978), 91–94.
99. The earliest waves of domestic horses in East Europe. *Journ. of Indo-Europ. Stud.*, 6, 1–2 (1978), 17–76.
100. A „Gonosz” távoltartására kitűzött állatkoponyákról. Kovács, A. (ed.), *Magyarországi madárijesztők*. Hatvany Lajos Múz. Füüz., 10, Hatvan (1981), 17–20.
101. The vertebrate fauna of Vlasac. In: Srejovic, D. – Leticica, Z., Vlasac, II. *Serb. Acad. of Sci. and Arts, Monogr. DXII, Dept. of Hist. Sci.*, 5, Beograd (1978), 35–65.
102. Copper Age vertebrate fauna from Kétegyháza. In: Ecsedy, I., *The people of the Pit-grave kurgans in Eastern Hungary*. *Font. Arch. Hung.*, Budapest (1979), 101–118.
103. The importance of horse domestication in economy and transport. In: Sörbom, P. (ed.), *Transport technology and social change*. *Tekniska Museet Symposia*, 2, 1979. Stockholm (1980), 15–21.
104. La domestication du cheval. *La Recherche*, 11, 114 (1980), 919–926.
105. Eine Analogie der árpádenzeitlichen Sitte: aufgespiesste Pferdeköpfe in nahöstlichen Dörfern. *Mitt. d. Arch. Inst. d. Ung. Akad. d. Wiss.*, 8/9, 1978/79. Budapest (1980), 161–164.
106. A Közép-Alföld bronzkori állatvilága – The Bronze Age fauna in the central part of the Hungarian Plain. *Szolnok Megy. Múz. Évk. 1979–1980*. Szolnok (1980), 109–115.
107. Animal remains from Abu Habbah. In: De Meyer, L. (ed.), *Tell ed-Der III. Sounding at Abu Habbah (Sippar)*. Leuven (1980), 87–90.
108. Schädel und Skelettreste eines hornlosen Rindes aus der mittleren Bronzezeit Ungarns. *Bonn. Zool. Beitr.* 32 (1981), 75–81.
109. Die Pferdeskelette von Linz-Zizlau I. In: Kloiber, A., *Die Menschen von Linz-Zizlau I*. *Lin. Archäol. Forschg.*, 7 (1978), 71–85.
110. Eisenzeitliche Tierhaltung und Jagd im jugoslawischen Donaugebiet. In: Medovic, P. (ed.), *Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachbarten Gebieten*. *Materijali*, XIX, Novi Sad (1981), 105–119.
111. The climatic interpretation of macrofaunal assemblages in the Near East. In: Blinliff, J. L. – van Zeist, W. (eds.), *Palaeoclimates, palaeoenvironments and human communities in the eastern Mediterranean region in later prehistory*. *BAR, Internat. Ser.*, 133, Oxford (1982), 149–160.
112. Mende-Leányvár Árpád-kori – 13. századi – állatmaradványai – Árpádenzeitliche (13. Jh.) Tierreste aus Mende-Leányvár. *Arch. Ért.*, 108, 2 (1981), 251–258.
113. Early neolithic vertebrate fauna from Lánycsók-Égettmalom. *Acta Arch. Hung.*, 33, 1–4 (1981), 21–34.
114. Untersuchung der Tierknochenfunde des römerzeitlichen Gräberfeldes von Várpálova-Inota. *Alba Regia, Ann. Mus. Steph. Reg.*, XIX (1982), 46–52.
115. Állatmaradványok a tiszalipári bronzkori földvár ásatásából – Animal remains from the excavations of the Bronze Age earthwork at Tiszalipár. *Cumania*, VII, Kecskemét (1982), 119–132.
116. Animals, draft. In: Strayer, J. R. (ed.), *Dictionary of the Middle Ages*, I. New York (1982), 293–298.
117. Animals, food. In: Strayer, J. R. (ed.), *Dictionary of the Middle Ages*, I. New York (1982), 299–302.
118. Trade of domestic animals between Pannonia and Italy. *Savaria*, 16 (1982), Szombathely (1983), 335–339.
119. La faune. In: Arnal, G. B., *La Grotte IV de St. Pierre de la Fage (Herauld) et le néolithique ancien du Languedoc*. *Mem. No. III du Centre de Rech. Archeol. du Haut-Languedoc*. Lodève (1983), 128–148. (Szerzőtárs: Kretzoi M.)
120. Animal bones from test excavations of early neolithic ditched villages on the Tavolière, South Italy. In: Casano, S. M. – Manfredini, A., *Studi sul neolitico del Tavolière della Puglia*. *Indagine territoriale in un'area campione*. *BAR, Internat. Ser.*, 160, Oxford (1983), 237–249.
121. Testing the utility of quantitative methods in sex determination of hen (*Gallus domesticus* L.) bones. *Zool. Anzeig.*, 210, 3/4 (1983), 204–212. (Szerzőtárs: Bartosiewicz, L.)
122. Domestication, dispersal and use of animals in Europe. In: Peel, L. – Tribe, D. E. (eds.), *Domestication, conservation and use of animal resources*. *World Animal Science*, A 1, Amsterdam (1983), 1–20.
123. Animal bone assemblages of sacrificial sites. In: Kubasiewicz, M. (ed.), *Archaeozoology*, I. Szczecin (1983), 65–70.
124. Animal husbandry and hunting in TÁC-Gorsium. The vertebrate fauna of a Roman town in Pannonia. *Stud. Arch.*, VIII, Budapest (1984), 238 pp.
125. The early neolithic fauna of Rendina. *Origini*, XI (1977–1982), 345–354.
126. Horse. In: Mason, I. L. (ed.), *Evolution of domesticated animals*. London – New York (1984), 162–173.
127. Die Herkunft bzw. Herausbildung der Haustierfauna Südosteuropas und ihre Verbindungen mit Südwestasien. In: Schwabedissen, H. (ed.), *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa*. IX. *Der Beginn der Haustierhaltung in der „Alten Welt“*. Köln – Wien (1984), 24–43.

128. A soroksári botanikus kertben feltárt korabronzkori áldozati gödrök állatmaradványai – Tierreste der im botanischen Garten von Soroksár freigelegten Opfergruben aus der frühen Bronzezeit. *Bud. Rég.*, XXVI (1984), 145–151.
129. Die neolithische Wirbeltierfauna von Battonya-Gödörösök. In: Goldmann, Gy., Battonya-Gödörösök, eine neolithische Siedlung in Südost-Ungarn. Békéscsaba (1984), 119–169.
130. Die frühneolithische Wirbeltierfauna von Nosa. *Acta Arch. Hung.*, 36 (1984), 29–41.
131. Rol sztepej Evrazü v raszprosztanenü konevodszta – The role of Eurasian steppes in spreading of horse breeding. Martynov, A. I. – Erdélyi, I. – Molodin, V. I. (eds.), *problemy arheologii sztepej Evrazii*. Szovjetszko-vengerszki szbornik. Kemerovo (1984), 9–14.
132. Subfossil elephant remains from Southwestern Asia. *Paléorient*, 11/2 (1985), 161–163.
133. Szarmata állatsontleletek Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdombról – Animal remains from the Sarmatian settlement of Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdomb. *Déri Múz. Évk.*, Debrecen (1985), 251–266.
134. Tierknochenfunde aus dem Bereich der Werkstatt von Kamid el-Loz. In: Frisch, G. – Mansfeld, G. – Thiele, W.-R., Kamid el-Loz. 6. Die Werkstätten der spätbronzezeitlichen Paläste. Saarbrück. *Beitr. z. Altertumskd.*, 33, Bonn (1985), 199–205.
135. Domestikation und Zähmung von Tieren. In: Svilar, M. (ed.), *Mensch und Tier. Kulturhistorische Vorlesungen*, Universität Bern, (1985), 75–90.
136. Fowl, domestic. In: Strayer, J. R. (ed.), *Dictionary of the Middle Ages*, 5, New York (1985), 150–151.
137. Fowling. In: Strayer, J. R. (ed.), *Dictionary of the Middle Ages*, 5, New York (1985), 151–152.
138. Problèmes archéozoologiques. In: Lichardus, J. – Lichardus-Itten, M., *La protohistoire de l'Europe. Le Néolithique et la Chalcolithique entre la Méditerranée et la mer Baltique*. Paris (1985), 571–581.
139. Dating experiments based on animal bones. *Mitt. d. Arch. Inst. d. Ung. Akad. d. Wiss.*, 14 (1985), 71–79, 321–324.
140. The late neolithic vertebrate fauna of Öcsöd-Kováshalom: a preliminary report. *Mitt. d. Arch. Inst. d. Ung. Akad. d. Wiss.*, 14 (1985), 270–274.
141. The animal remains of Maadi, Egypt: a preliminary report. In: Liverani, M. – Palmieri, A. – Peroni, R. (eds.), *Studi di paleontologia in onore di Salvatore M. Puglisi*. Roma (1985), 495–499.
142. Preliminary results of a thorough evaluation of the mammal bone material from Shahr-i Sokhta. *East and West*, N. S., 35, 4 (1985), 426–429.
143. A comparison of the early neolithic domestic and wild faunas of the Balkans, Italy and South France. *Cah. Ligur. de Préhist. et Protohist.*, N. S. 2 (1985), 181–192.
144. The equids of Umm Dabaghiyah, Iraq. In: Meadow, R. H. – Uerpmann, H.-P. (eds.), *Equids in the ancient world*. *Beih. z. Tübing. Atlas d. Vord. Orients*, Reihe A, Nr. 19/I, Wiesbaden (1986), 302–317.
145. Subfossile Elefantenknochen aus Vorderasien. In: Hachmann, R., Kamid el-Loz 1977–81. Saarbr. *Beitr. z. Altertumskd.*, 36, Bonn (1986), 187–189.
146. Environmental and cultural effects on the faunal assemblages of four large 4th mill. B. C. sites. *International Prehistoric Conference, Szekszárd 1985*, Béri Balogh Á. Múz. Évk., XIII, Szekszárd (1986), 69–88.
147. Animal remains from the Roman villa of San Potito-Ovindoli (L'Aquila) 1983–1984 (A preliminary report). *Acta Arch. Hung.*, 38 (1986), 89–91.
148. Faunal remains. In: Renfrew, C. – Gimbutas, M. – Elster, E. S. (eds.), *Excavations at Sitagroi. A prehistoric village in Northeast Greece*, I. *Monum. Arch.*, 13 (Institute of Archaeology, University of California), Los Angeles (1986), 63–132.
149. Animal bones from test D, Surdud-1, Yemen Arab Republic. *East and West*, 36, 4 (1986), 415.
150. Animal domestication and early animal husbandry in Central, East and South Europe. In: Manzanilla, L. (ed.), *Studies in the neolithic and urban revolutions*. The V. Gordon Childe Colloquium, Mexico 1986. *BAR, Internat. Ser.*, 349, Oxford (1987), 163–168.
151. Reperti faunistici dell'Eta del Bronzo del sito di Coppa Nevigata: un commento preliminare. In: Cassano, S. M. – Cazzella, A. – Manfredini, A. – Moscoloni, M., *Coppa Nevigata e il suo territorio. Testimonianze archeologiche dal VII al II millennio a C.* Roma (1987), 205–210. (Szerzőtárs: Siracusano, G.)
152. Kupferzeitliche Hauspferde des Karpatenbeckens. In: Srejovic, D. – Tasic, N. (Ed.), *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode. Internationales Symposium, Donji Milanovac 1985*. Beograd (1987), 173–177.
153. Horses and sheep in East Europe in the Copper and Bronze Ages. In: Skomal, S. N. – Polomé, E. C. (eds.), *Proto-Indo-European: The archaeology of a linguistic problem. Studies in honor of Marija Gimbutas*. Washington D. C. (1987), 136–144.
154. Animal remains from the Roman Forum of Sopron-Scarbantia. *Acta Arch. Hung.*, 38 (1986), 397–422.
155. Domestication and variation. *ArchaeoZool.*, I, 1 (1987), 161–170. (Szerzőtárs: Bartosiewicz L.)
156. History of horse domestication. *FAO-UNEP Animal Genetic Resources Information*, 6 (1987), 27–32.
157. Lo sviluppo degli animali domestici come si riscontrano nei resti di fauna del Castelar di Rover (Possagno-Treviso). In: Basso, P. – Bertoldo, G. – Riera, I. (eds.), *La ricostruzione dell'ambiente antico attraverso lo studio e l'analisi del terreno e dei manufatti (strumenti e metodi di ricerca)*. Univ. di Padova, *Semin. d. Arch. d. Venezia e Topogr. dell'Italia Antica*, V, Padova (1987), 93–105.
158. Környezeti és kulturális hatások késő-neolitikus Kárpát-medencei és balkáni lelőhelyek csontanyagán. *Értekezések. emlékezők*. Budapest (1988), 62 pp.
159. Szarvas-I. lelőhely, egy késő-újkőkori település állatmaradványainak archaeozoológiai vizsgálata – Archaeozoological study of the animal remains found in the late neolithic settlement at Szarvas – site No. 1. *Magy. Mezőgazd. Múz. Közl.*, (1986–87), 89–103.
160. Animal breeding on the Danube. In: Whittaker, C. R. (ed.), *Pastoral economies in classical antiquity*. The Cambridge Philological Society, *Suppl. Vol.*, No. 14, (1988), 171–176.
161. Von kupferzeitlichen Schafen und Ziegen. In: Fol, A. – Lichardus, J. (Ed.), *Macht, Herrschaft und Gold*.

Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation. Saarbrücken (1988), 133–142.

162. Late chalcolithic and Early Bronze Age I animal remains from Arslantepe (Malatya): preliminary report. *Origini*, XII, 2a, Roma (1988), 581–598.
163. Animal remains from Bronze Age tells in the Berettyó Valley. In: Kovács, T. – Stanczik, I. (eds.), *Bronze Age tell settlements of the Great Hungarian Plain*, I. *Invent. Prehist. Hung.*, Budapest (1988), 123–135.
164. Domesticación temprana de animales en Europa Central, Oriental y Meridional. In: Manzanilla, L. (ed.), *Coloquio V. Gordon Childe. Estudios sobre la revolución neolítica y la revolución urbana*. Mexico (1988), 175–180.
165. Osteoloska analiza – Osteologische Analyse. In: Medovic, P., Kalakaca. *Naselje ranog gvozdenog doba – Die früheisenzeitliche Siedlung von Kalakaca*. *Wojvod. Mus., Monogr.*, X, Novi Sad (1988), 350–380.
166. The neolithic fauna of Divostin. In: McPherron, A. – Srejovic, D. (eds.), *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*. *Ethnol. Monogr.*, No. 10., Dept. of Anthrop., Univ. of Pittsburgh. Pittsburgh (1988), 419–445.
167. Animal remains (of Achilleion). In: Gimbutas, M. – Winn, Sh. – Shimabuku, D., *Achilleion. A neolithic settlement in Thessaly, Greece, 6400–5600 BC*. *Monument. Archaeol.*, 14, (Institute of Archaeology, University of California), Los Angeles (1989), 315–332.
168. Analisi archeozoologica dello scheletro del cavallo nella necropoli di Vicenne. *Conoscenze. Riv. ann. d. Soprintend. Archeol. e per i Beni Ambient., Architett., Artist. e Stor. d. Molise*, 4, Campobasso (1988), 69–75.
169. Die Pferdeskelette des römischen Wagengraves von Kozármisleny. In: Kiss, A., *Das römerzeitliche Wagengrab von Kozármisleny (Ungarn, Kom. Baranya)*. *Rég. Füz.*, Ser. II, No. 25, Budapest (1989), 51–62.
170. Animal husbandry of the Körös-Starcevo complex: its origin and development. In: Bökönyi, S. (ed.), *Neolithic of Southeastern Europe and its near eastern connections. International Conference 1987 Szolnok – Szeged. Var. Arch. Hung.*, II (1989), 13–16.
171. Definitions of animal domestication. In: Clutton-Brock (ed.), *The walking larder. Patterns of domestication, pastoralism and predation*. *One World Archaeology*, 2, Boston – Sydney – Wellington, (1989), 22–27.
172. Actual knowledge of the history of horse domestication. *World Review of Anim. Product.*, XXIV, 2 (1988), 35–40.
173. Erster vorläufiger Bericht über die Tierknochenfunde der Karanovo-VI- und Karanovo-V-Besiedelung in Drama. *Ber. d. Röm.-Germ. Komm.*, 70 (1989), 123–127.
174. A szarvasmarha elfeledett őse: az őstulok. *Tudomány*, V, 6 (1989), 60–66.
175. Camel sacrifice in Roman Intercisa. *Acta Arch. Hung.*, XLI, 1–4 (1989), 399–404.
176. A honfoglaló magyarok állattartása. *Magy. Tud.*, 90/3 (1990), 303–309.
177. Tierknochenfunde der neuesten Ausgrabungen in Vinca. In: Srejovic, D. – Tasic, N. (eds.), *Vinca and its world. Symposia of the Serb. Acad. of Sci. and Arts*, V. LI, Dept. of Hist. Sci., Book 14. Beograd (1990), 49–54.
178. Kamid el-Loz. 12. Tierhaltung und Jagd. Tierknochenfunde der Ausgrabungen 1964 bis 1981. *Saarbr. Beitr. z. Altertumskd.*, 42, Bonn (1990), 215 pp.
179. The fauna (of Roccagloriosa). In: Gualtieri, M. – Fracchia, H., *Roccagloriosa, I. L'abitato: scavo e ricognizione topografica (1976–1986)*. *Bibliothèque de l'Institut Français de Naples, Deuxième Serie*, V. VIII, Naples (1990), 329–331.
180. The mesolithic-neolithic transition in South Italy: The switchover from hunting to animal husbandry. In: *Mésolithique et néolithisation en France et dans les régions limitrophes. Actes du 113e Congrès National des Sociétés Savantes, Strasbourg, 5–9 avril 1988*. Paris (1991), 29–36.
181. L'allevamento. In: Moscati, S. et al. (eds.), *I Celti*. Milano (1991), 429–435.
182. Late chalcolithic horses in Anatolia. In: Meadow, R. H. – Uerpmann, H.-P. (eds.), *Equids in the ancient world*, II. *Beih. z. Tübing. Atlas d. Vord. Orients*, Reihe A, Nr. 19/2, Wiesbaden (1991), 123–131.
183. The earliest occurrence of domestic asses in Italy. *Ibid.*, 217–225.
184. Mérési alap: a publikáció – mérce: a nemzetközi színvonal. *Magy. Tud.*, 91 /7 (1991), 840–843.
185. L'élevage. In: Moscati, S. et al. (eds.), *Les celtes*. Milano (1991), 429–435.
186. Agriculture: animal husbandry. In: Moscati, S. et al. (eds.), *The Celts*. Milano (1991), 429–435.
187. Pferde- und Schafdomestikation bzw. -haltung in der frühen Kupferzeit Eurasiens. In: Lichardus, J. (ed.), *Die Kupferzeit als historische Epoche; Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.–13. 11. 1988*, II *Saarbr. Beitr. z. Altertumskd.*, 55, Bonn (1991), 549–555.
188. Takeover and local domestication: the double-faced nature of early animal husbandry in South Italy. *Origini*, XIV (1988–1989), 371–386.
189. A húsevési tilalmak kezdetei. *Magy. Állatorv. Lapja*, 47, 5 (1992), 231–233.
190. The early neolithic vertebrate fauna of Endrőd-119. In: Bökönyi, S. (ed.), *Cultural and landscape changes in Southeast Hungary, I. Reports on the Gyomaendrőd Project*. *Archaeolingua*, I, Budapest (1992), 195–299.
191. Preliminary report on the animal remains of Gabal Qutran (GQi) and Al-Masannah (MASi). In: Maigret, A. de, *The Bronze Age culture of Hawlan at-Tiyal and Al-Hada*. *IsMEO, Centro Studi e Scavi Arch.*, Rep. and Mem., 24, Rome (1990), 145–148.
192. Prehistoric animal remains from Bubanj-Hum at Nis. *Starinar*. XL–XLI (1989–90), Beograd 1991, 89–94.
193. A ló háziasítása és a fő fajtacsoportok kialakulása. In: Bodó I. – Hecker W. (ed.), *Lótenyésztők kézikönyve*. Budapest (1992), 20–23.
194. A ló származása és evolúciója. In: Bodó I. – Hecker W. (ed.), *Lótenyésztők kézikönyve*. Budapest (1992), 18–19.
195. Jagd und Tierzucht. In: *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt a. M. (1992), 69–72.
196. Preliminary information on the faunal remains from excavations at Ras al-Junayz (Oman). In: Jarrige, C.

- (ed.), *South Asian Archaeology. Papers from the Tenth International Conference of South Asian Archaeologists in Western Europe*, Musée national des Arts asiatiques Guimet, Paris, France, 3–7 July 1989. Monogr. in World. Archaeol., No. 14, Madison, Wisc. (1992), 45–48.
197. The possibilities of a cooperation between archaeology and zoology. *Bull. di Paletnol. Ital.*, 83, NS I (1992), 391–401.
 198. Eine vorläufige Mitteilung über die Tierknochenfunde von Sofia-Slatina, Bauhorizont I. *Acta prehist. et archaeol.*, 24 (1992), 245–247.
 199. Animal remains of Mihajlovac-Knjepiste, an early neolithic settlement of the Iron Gate Gorge. *Balkanica* (Hommage a Nikola Tasic a l'occasion des ses soixante ans), XXIII, Beograd (1992), 77–87.
 200. Recent developments in Hungarian archaeology. *Antiquity*, 67 (1993), 142–145.
 201. Vorläufiger Bericht über die Tierknochenfunde von Karanovo. In: Hiller, S. et al., *Tell Karanovo 1992. Vorläufiger Bericht. Schriftenreihe des Inst. f. Klass. Arch. d. Univ. Salzburg*. Salzburg (1993), 10–16.
 202. Hunting in Arslantepe, Anatolia. In: Frangipane, M. – Hauptmann, H. – Liverani, M. – Matthiae, P. – Melting, M. (eds.), *Between the rivers and over the mountains. Archaeologia anatolica et mesopotamica Alba Palmieri dedicata*. Roma (1993), 341–359.
 203. I resti animali (di Castellar Rover). In: Rosada, G. (ed.), *Castellar di Rover. Lo scavo di un castello medioevale*. *Mat. d'Archeol.*, 2, Modena (1993), 161–171.
 204. Pferdedomestikation, Haustierhaltung und Ernährung. *Archaeolingua*, Ser. Minor, 3, Budapest (1993), 61 pp.
 205. The sacrificial remains from the votive deposit in F11. In: Gualtieri, M. (ed.), *Fourth century B. C. Magna Graecia: a case study. Studies in Mediterranean Archaeology and Literature*, 114. *Jonsered* (1993), 125–127.
 206. The animal remains (from Roccagloriosa). *Ibid.*, 281–290.
 207. Domestication models: the Anatolian-Mesopotamian and the others in Southwest Asia. In: Buitenhuis, H. – Clason, A. T. (eds.), *Archaeozoology of the Near East. Proceedings of the first international symposium on the archaeozoology of Southwestern Asia and adjacent areas*. Leiden (1993), 4–9.
 208. The beginnings of conscious animal breeding in Hungary: the biological, written and artistic evidences. In: Durand, R. (ed.), *L'homme, l'animal domestique et l'environnement du Moyen Age au XVIIIe siècle. Enquetes et Documents*, 19, Nantes (1993), 97–108.
 209. Tierknochenfunde als Beweismaterial spezieller Lebensformen in Südostarabien. In: Friesinger, H. – Daim, F. – Kanelutti, E. – Cichocki, O. (Ed.), *Bioarchäologie und Frühgeschichtsforschung. Arch. Austr.-Monogr.*, 2, Wien (1993), 159–163.
 210. Interactions between hunting and economic, social and cultural relations in two large prehistoric sites of Southwest Asia. In: Desse, J. – Audoin-Rouzeau, F. (eds.), *Exploitation des animaux sauvages à travers le temps. XIIIe Rencontres Internationales d'Archeologie et d'Histoire d'Antibes. IVE Colloque international de l'Homme et l'Animal, Société de Recherche Interdisciplinaire*. Juan-les-Pins (1993), 125–135.
 211. Two horse skeletons from the cemetery of Kurru, Northern Sudan. *Acta Arch. Hung.*, XLV (1993), 301–316.
 212. Das domestizierte Pferd in den asiatischen Steppen. In: Hänsel, B. – Zimmer, S. (Ed.), *Die Indogermanen und das Pferd. Akten des Internationalen interdisziplinären Kolloquiums, Freie Universität Berlin*, 1.–3. Juli 1992. *Archaeolingua*, 4, Budapest (1994), 115–122.
 213. Analiza zivalskih kosti – Die Tierknochenfunde. In: Gabrovec, S., Sticna I. *Siedlungsausgrabungen – Naselbinska izkopovanja. Catalogi et Monographiae*, 28. Ljubljana (1994), 190–213.
 214. Über die Entwicklung der Sekundärnützung. In: Kokabi, M. – Wahl, J. (eds.), *Beiträge zur Archäozoologie und Prähistorischen Anthropologie. 8. Arbeitstreffen der Osteologen Konstanz 1993 im Andenken an Joachim Boessneck. Forsch. u. Ber. z. Vor- u. Frühgesch. in Baden-Württbg.*, 53, Stuttgart (1994), 21–28.
 215. Magyar állattartás a honfoglalás korában. In: Kovács L. (ed.), *Honfoglalás és régészet I. Balassi Kiadó*, Budapest (1994), 225–233.
 216. Domestication of animals from the beginnings of food production up to about 5,000 years ago: an overview. In: De Laet, S. J. – Dani, A. H. – Lorenzo, J. L. – Nunoo, R. B. (eds.), *History of Humanity*, I, Paris-London (1994), 389–397.
 217. The animal remains of the Avar cemetery at Pókaszeptek. In: Cs. Sós Á. – Salamon Á. (Szőke B. M. ed.), *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th c) at Pókaszeptek. Akadémiai Kiadó*, Budapest (1994), 209–214 (Szerzőtárs: Matolcsi J.).

Ez a felsorolás kizárólag az 1994 végéig megjelent munkákat tartalmazza. Rövidebb cikkeken kívül, Bökönyi Sándornak még legalább két nagyobb, befejezett kézírata van sajtó alatt Olaszországban (*Encyclopaedia Italiana*), illetve az Amerikai Egyesült Államokban (*Medieval animal husbandry in Europe*).

Bartosiewicz László

VLADIMIR FJODOROVICS GENING 1924–1993

1993. október 30-án hosszan tartó, súlyos betegség után elhunyt Vladimir Fjodorovics Gening, az Ukrán Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének nyugalmazott igazgatóhelyettese, egyetemi tanár, a Magyar Régészeti és

Művészettörténeti Társulat tiszteletbeli tagja, az Urál-vidék régészeti kutatásának kimagasló egyénisége.

Ósei németföldről költöztek Oroszországba. Nagyapja, Friedrich Root tanító alapította 1910-ben az Altaj-vidéken a

Podszosznovo nevű falucskát, ahol V. F. Gening született. Apja pártmunkás volt, iskolákat, kórházakat alapított a szibériai német településeken, ám később fiát ez sem mentette meg a németeket sújtó diszkriminatív intézkedésektől. A fiatalembert az egyik észak-uráli kényszermunkatáborba internálták, ahonnan csak 1945-ben szabadult. A vidéket azonban ezután sem hagyta el. A Visera-völgyi Belsz falucskában, majd Krasznoviszerszkben tanítószkodott három esztendeig. Régészeti tevékenységének kezdete is erre az időre esik: az iskolásokból szervezett kis csoportokkal nyaraként terepbejárást végzett a környéken.

Életében azonban az hozott igazi fordulópontot, amikor 1947-ben felvételt nyert a permi egyetemre. Az első évet még levelezőként végezte, majd nappali tagozatos hallgató lett. Az egyetem egyszemélyes régészeti tanszékén ekkor – a Leningrádból szintén nem jószántából távozott – kiváló O. N. Bader oktatott, aki egyben az épülő kámai vízierőmű építkezésével kapcsolatos régészeti leletmentő ásatásokat is szervezte és irányította. Égető szüksége volt itt munkatársakra, s hallgatóit már az első évfolyamon bevonta a munkálatokba, majd önálló feladatokkal bízta meg őket. Gening is itt vált kitűnő ásatóvá, a különböző korú és jellegű lelőhelyek feltárásának avatott mesterévé. Harmadéves korától önálló ásatásokat vezetett, s első tudományos dolgozatát is még egyetemistaként tette közzé.

Az egyetem elvégzése után két évig középiskolai történelemtanár volt Kudimkarban és Szivában, majd 1954 őszén nevezték ki az izsevszki múzeum igazgatóhelyettesévé és megbízták a votjákföldi régészeti expedíció megszervezésével és irányításával. 1955 és 1958 között a Kazanyi Tudományos Intézet aspiránsa volt. 1958 februárjában Moszkvában védte meg a Középső Káma-vidék vaskoráról írott kandidátusi értekezését. (Megjelent: *Isztorija naszelenija Udmurtszkogo Priamja v pjanoborszkju épohu*, I–II. VAU, 10–11. Izsevszk, 1970–1971. Ismertetését *I. ArchÉrt*, 100/1973, 288–289.)

1960-ban ismét munkahelyet változtatott, a szverdlovszki (jekateringburgi) egyetem docense lett. Megszervezte a régészeti oktatást, tanítványaiból rövid idő alatt ütőképes munkatársi közösséget hozott létre, s nagyarányú régészeti feltárásokat végzett a rendkívül gyéren kutatott nyugat-szibériai területeken. Megindította és szerkesztette a *Voproszi Archeologii Urala* c. kiadványsorozatot, amelynek 1961 és 1975 között 13 kötete látott napvilágot. E kötetek az Urál-vidék régészetével és őstörténetével foglalkozó kutatók számára alapvető, nélkülözhetetlen információkat tartalmaznak. 1974-ben védte meg a Káma-vidék I. évezredi néptörténetéről írott akadémiai doktori értekezését, amely újszerű és merész gondolataival 5 órás vitát váltott ki, s elfogadására is két esztendő kellett várnia.

Egészségi állapotának megromlása miatt orvosai tanácsára enyhébb klímájú vidéken keresett magának új munkahelyet. 1974 őszén a Kijevi Régészeti Intézet igazgatóhelyettesi állását nyerte el. Le kellett mondania az általa oly kedvelt terepmunkáról, lényegében az egyetemi oktatással is felhagyott, bár – késői elégtételként – 1985-ben egyetemi tanárrá nevezték ki. Az intézetben főként elméleti és tudománytörténeti kérdésekkel foglalkozott, ebből a témakörből jelent meg két könyve és számos dolgozata. Itt sem szakadt el azonban életpályája legsikeresebb színterétől, az Urál-vidéktől. Folytatta hatalmas mennyiségű ásatási anyagának feldolgozását, összegző monográfiákat és dolgozatokat írt az egyes korszakokról és az itt élt egykori népek őstörténe-

téről. Első szívrohamát követően, 1986-ban lemondott intézeti hivataláról és csupán az általa szervezett elméleti és módszertani osztályt vezette tovább. Súlyos betegen is munkátlan szorgalommal dolgozott ásatásai feldolgozásán, a történeti és tudományelméleti kérdések tisztázásán.

V. F. Gening szerteágazó és gazdag tudományos munkásságát igen nehéz röviden jellemezni. Életműve számunkra azért különösen fontos, mert az szinte teljes egészében Urál-vidéki rokonnépeink és egykori szomszédaiak őstörténetének vizsgálatával fonódik egybe. Eredményes feltárásai kulcsfontosságú emlékmennyiséggel gazdagították a népek őstörténetének forrásait. (Hogy csak a legfontosabb lelőhelyeket említsem: Nyevolino, Mazunyino, Cseganda, Azelino, Midlany-Saj, Turajevo, Kacska, Gljagyenovo, Kusnarenkovo, Rozsgyesztveno, Bolsije Tarhani, Szuvorovo, Nirginda, Demjonka stb.) Új régészeti műveltségek határait vonta meg a vidék vaskori és középkori térképén, új fejezetet nyitott a votják őstörténet kutatásában, lényegesen új szintre vitt az ugarság és a volgai bolgarság régmúltjának vizsgálatába is. De a szűkebben vett magyar őstörténet kutatói is sokat köszönhetnek neki. Többünknek személyes jó barátja volt, minden kérésünket lekötelező szívességgel és az őseitől örökölt pontossággal teljesítette. Miután földrajzilag is közelebb került hozzánk, többször élvezhettük kedves családjá vendégszeretetét is. Ő sajnos mindössze kétszer járt Magyarországon: az 1975-ös Finnugor Kongresszuson és 1977-ben, amikor Társulatunk tiszteleti tagjává választotta. A Kongresszuson is magyar őstörténeti kérdéshez szólt hozzá, a bolsije tigani temető néptörténeti értékeléséhez. Felszólalása magyarul folyóiratunkban jelent meg. (*L. ArchÉrt*, 105/1978, 260–263. Oroszul: *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum, Pars II. Bp.* 1980, 232–236.)

A magyar régészet eredményei iránt is igen élénken érdeklődött, ami az ősvotják midlany-saji temetőről írott munkájából is kiderül. E nagycsaládi temető feldolgozásánál ugyanis László Gyula bezdéi temető-elemzéséből indult ki. (*L. VAU*, 3. Szverdlovsk, 1962, 100.) Alapvető érdemeket szerzett a bolgár–török–magyar kapcsolatok vizsgálata terén is, hiszen A. H. Halikovval ők tárták fel és tették közzé az egyik legfontosabb korai volgai bolgár temetőt, a bolsije tarhanit. (*Rannie bolgari na Volge. Moszkva*, 1964.) Erdélyi Istvánnal és Ojtozi Eszterrel nálunk tette közzé az avar és honfoglalás kori régészet szempontjából egyaránt fontos nyevolinói temetőt. (*ArchHung*, XLVI. Bp., 1969.) Élete utolsó nagy ásatásának is vannak magyar őstörténeti vonatkozásai. A nyugat-szibériai Szintasta folyó mellett (a Tobol bal oldali mellékfolyója) a hetvenes évek elején szenzációs középső bronzkori temetőt tárt fel, amelynek körzetében később újabb temetők és települések kerültek elő. Már előzetes közleménye is sejtette, hogy az ugor-ősiráni kapcsolatok fontos bizonyítéka került elő. (*Szov. arh.* 1977.) Kijevben láttam, milyen alaposággal készítette elő ásatása monografikus feldolgozását. Sajnos, csak e munka első kötetének megjelenését érthette meg, amely a feltárások leírását tartalmazza. (V. F. Gening–G. V. Zdanovics–V. V. Gening: *Szintasta. Cseljabinszk*, 1992. A magyar vonatkozásokról *I. Rédei-emlékkönyv. Bécs–Bp.* 1992, 135–144.) A részletes feldolgozás befejezése munkatársaira és tanítványaira maradt, csakúgy, mint számos ásatásának feldolgozása és közzététele is. Kijevi éveit előtanulmányt készített a magyarországi népvándorlás kori és honfoglalás kori régészetéről, amelyet előkészületnek szánt a

magyar etnogenezis régészeti szempontú feldolgozásához. Befejezetlenül maradt kéziratban ez a dolgozata is.

V. F. Gening személyében kiváló szakembert, a magyar régészet és régészek őszinte barátját veszítettük el. Gazdag

munkássága nagymértékben elősegítette, hogy régmúltunkat valós régészeti források alapján, és ne csak az elméletek szövevényes kombinációi révén vizsgálhassuk.

Fodor István

ALOIS J. OHRENBERGER

1920–1994

1994 január 23-án, életének 74., nyugdíjaztatásának tizennegyedik évében, hosszú lelki és testi szenvedés után elhunyt Dr. Alois J. Ohrenberger wirkli. Hofrat, a Burgenländisches Landesmuseum igazgatója.

Alois Ohrenberger 1920. május 16-án született Aradon, a várbán még szolgáló k.u.k. katonatiszt apa és a bánati születésű német anya fiaként. A család a trianoni határváltoztatások miatt még azon évben Budapestre, majd az új osztrák–magyar határ véglegesítése után Kismartonba (Eisenstadt) települt. A. Ohrenberger ott végezte iskoláit és 1939-ben tett érettségi vizsgája után azonnal bevonult a Wehrmacht nehéztüzérségéhez. Többnyire a Keleti Fronton szolgálva, számos alkalommal súlyosan megsebesülve, csaknem ugyanannyiszor kitüntetve, négy év után leszerelt. 1945-ben – egésze valamelyest helyreállván – megkezdte tanulmányait a Bécsi Egyetem Ős- és Népvándorlások szakán, de emellett hallgatott antropológiát és néprajzot is. Doktori disszertációját „Die Jungsteinzeit des Burgenlandes” címmel 1949-ben védte meg. Már ugyanazon évben állást kapott az eisenstadti múzeumban és nagy lendülettel kezdte meg terepbejárásokkal alátámasztott topográfiai kutatásait. Alig egy év múltán már több, mint 30 régészeti lelőhelyről tudósított és feltárta az első sírokat Lorettóban.

A kora bronzkortól a késő La Tène korszakig ívelő – nem mindig kényszerű – érdeklődése néhány év alatt több száz sírt és számos telep objektumot eredményezett. Ezeket gyakran „in situ” mutatta be az érdeklődő látogatóknak és a média odaseregglő képviselőinek, megalapozva ezzel hallatlan népszerűségét, mely későbbi múzeumépítő és szervező munkája során (Breitenbrunn, Mörbisch, Lockenhaus, Pinkafeld stb., sőt a kismartoni Haydn Emlékmúzeum is) igen hasznosnak bizonyult.

A feladatok megsokszorozódása szükségessé tette a Landesmuseum átépítését, melyből végül, Ohrenberger elképzelései szerint, teljes újjáépítés és kibővítés lett. A példás társadalmi összefogás és fegyelmezett munka eredményeként létrejött egy, a legmodernebb technikával felszerelt restaurátorműhelyekkel, anyagraktárakkal, tágas kiállítási terekkel, kutató és reprezentatív vendégszobákkal rendelkező hatalmas épületkomplexum, melynek termein mindig a gazda megelégedettségével, sőt büszkeségével sétált végig. Ilyenkor dicsekedni sem szégyellt.

A Landesmuseum könyvtárának rekatologizálása során kezdte el azt a koncepciózus cseretevékenységet, amely elsősorban Közép- és Délkelet-Európa – részben vasfüggöny mögötti – országai felé irányult, megteremtve személyének, múzeumának és szűkebb pátriájának *híd* szerepét Kelet és Nyugat között a kultúra és tudomány területén is.

Ugyanezt szolgálta professzionális konferenciaszervező tevékenysége is; az 1975. évi *Archäologische Eisenforschung in Europa*, majd a három évre rá megrendezett *Archäologie des westpannonischen Raumes* témájú nemzetközi szimpozionokon tíz országból több száz kutató vett részt, akik a szekciouléseket követő oldott légkörű, hangulatos

„együttlétek” során közelebből is megismerhették egymás munkáját.

A magyarokat különösen szerette. Szerteágazó tevékenységén belül intenzíven támogatta azon magyar régészek munkáját, akik ausztriai – elsősorban burgenlandi – régészettel kapcsolatos kutatásokat is folytattak. Múzeumi meghívások keretében nyújtott támogatást az ottani emlékek helyszínen való tanulmányozásához, sőt néhány esetben kisebb ásatásokra is lehetőséget biztosított számukra. E kutatások eredményeinek közzétételéről is igyekezett gondoskodni a Pannonia-kutatás számára, a kéziratok nemcsak magyarországi, hanem ausztriai összehasonlításban is rekord gyorsasággal jelenhettek meg.

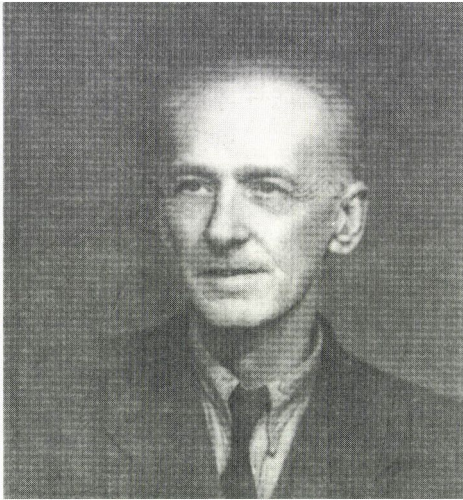
E tanulmányutak a hatvanas és hetvenes években igen jelentősek voltak, és nem egy esetben az egyetlen lehetőséget jelentették a magyarországi területekkel szomszédos burgenlandi emlékek megismeréséhez. A Landesmuseum új állandó kiállításának megnyitásához kapcsolódó 1978. évi colloquiumon számos magyar kutató ismertethette a pannon területekre vonatkozó kutatási eredményeit. A rendezvény résztvevőinek mintegy harmada magyar volt, akiknek a kongresszussal kapcsolatos kiadásait A. Ohrenberger teljes egészében fedezte. Nagy érdeklődéssel kísérte az 1971–78 között folyó Sopron-Burgstall-i ásatásokat, ahol évente néhány napot személyesen is eltöltött. Felhívta az ásató figyelmét a lelőhelyre vonatkozó irattári anyagokra és az eisenstadti gyűjteményben őrzött leletekre. Ezen anyagnak a helyszínen való tanulmányozását is lehetővé tette a teljes Hallstatt-kori gyűjtemény felvételével együtt. Azt tervezte, hogy a burgstalli ásatásokat rendszeresen, több éven át támogatni fogja. Ez ügyben személyesen kereste fel az MTA illetékes osztályát és az MTA Régészeti Intézetét is. Nem rajta múlt, hogy a tervezett együttműködés nem realizálódott.

Amikor 1980 májusában hatvanadik születésnapját a Landesmuseum valamennyi munkatársával együtt Budapesten ünnepelte, vendégül látva a magyar kollégákat is, még nem tudta, hogy hamarosan nyugdíjazzák. Részben kényszerű visszavonulása rohamosan apasztotta életkedvét és ezen már nem sokat változtatott a *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 1985-ben kiadott 71. kötete, élén hivatali utóda, H. Schmid laudatiojával, a jubiláns irodalmi tevékenységének többé-kevésbé teljes felsorolásával. Az ugyanitt megjelent *tabula gratulatoria* szerzőtársasága Princetontól Krakkóig és Budapestig még egyszer – utoljára – felragyogtatta azt a nimbuszt, amely e kivételes adottságú embert övezte. A valós és vélt sérelmek, intrikák emléke, de csupán a hálátlan közöny is egyre gyakrabban csöppentett ürmöt poharába, siettetve egykor remek fizikumának megroppanását, lelkierejének elapadását. Életműve befejezetlen maradt.

Az őt igazán tisztelők azonban szeretettel megőrzik emlékeit.

Tettamanti Sarolta – Topál Judit

MEGEMLEKEZÉS ZALOTAY (SCHUPITER) ELEMÉRRŐL SZÜLETÉSENEK SZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁN

1894. november 24-én született Szászsebesen, iparos családban. Középiskolai tanulmányai befejezését, majd az I. világháborút követően állampénztári hivatalnokként helyezkedik el Szentesen, 1992-ben. Tagja lesz a Csongrád vármegyei Történeti és Régészeti Társulatnak, tevékenyen részt vállal a helyi lapok szerkesztésében is. 1926-os kényszerű nyugdíjaztatása után 1927 decemberétől a Csongrád vármegyei Múzeum és Könyvtár tiszteletdíjas öre és könyvtárnoka. Hivatali főnöke Csallány Gábor, aki a megyei gyűjtemény köztisztviselőben álló megszervezője és szorgalmas gyarapítója, és ekkorra már tekintélyesen nagy ásatások sorát tudhatja maga mögött. Nem lehet kétséges, hogy a nyugállományú adóhivatali tiszt az ő hatására jegyzi el egész további életét a régészettel. Tudatos és mély érdeklődését bizonyítja, hogy 1929-től a szegedi egyetemen Buday Árpádot és Banner Jánost hallgatja, majd középiskolai tanári diplomája mellé doktori fokozatot szerez. Végzettségének és szorgalmának köszönheti, hogy 1935. január 30-tól kezdődően tiszteletbeli múzeumőrnek nevezik ki.

A korabeli újságok vármegyei múzeumról megjelent híradásait vizsgálva feltűnő, hogy a régészeti feltárásokkal kapcsolatosan színt kizárólag Csallány Gábor nevével lehet találkozni. Schupiter – illetve 1933-tól Zalotay – részt vesz ugyan néhanap a régész-múzeumigazgató ásatásain, de elsődleges feladata továbbra is a múzeum keretében működő közkönyvtár ügyeinek intézése marad. Bizonyos azonban, hogy a Csallány mellett eltöltött 12 év – még ha nem is volt számára mindig felhőtlen – szakmailag megalapozta további pályáját.

A dokumentumokból, iratokból egyértelműen kiderül, hogy önálló munkához a Szentesen működő megyei múzeumban csak a II. világháborút és Csallány Gábor halálát követően jutott. Ez év májusától megbízott múzeumigazgatóként, majd ezt követően 1948–51 között mint megyei múzeumigazgató tevékenykedik. Működési időszakába esik a múzeum államosítása és Koszta József nevének felvétele is. Zalotay Elemér múzeumvezetésének kezdete egybeesik a nagy viláágést követő rendkívül nehéz és bonyolult időszakokkal. Magától értetődő, hogy az első pár év a rendcsinálásé volt, hogy munkájának középpontjában a múzeumi élet megindítása állt. Ő volt az, aki a múzeum Szek-

szárdra menekített, majd onnan visszaszállított képzőművészeti, néprajzi és régészeti anyagát újra kiállításokká szervezte. Éppen ezért nem meglepő, hogy ásatásainak és leletmentéseinek csaknem mindegyikét 1949-ben, de még inkább 1950–51-ben végezte. Feltétlenül említésre méltó közülük a Szentese-vekerzugi szkíta temető hitelesítése, amely Csallány 1937-es ásatásának folytatásaként értékelhető. Leletmentéseket folytatott Békésben és Bácsban is, részt vett Párducz Mihállyal a Csongrád – laktanyai temető feltárásán, mint munkatárs. Helyszíneléseinek zömét Szentese környékén végezte, de felkereste a környező falvak határait is. Megfordult Szegvártól Nagymágocsig, Kunszentmártontól Királyhegyesig minden lelőhelyen, ahonnan a múlt emlékeinek felbukkanását jelezték. Kiváló segítői voltak, akik folyamatosan szemmel tartották szűkebb lakóterületük régészeti lelőhelyeinek sorsát. Jól együtt tudott dolgozni a nagymágocsi Felicián atyával, bátorította és támogatta a szegvári Jaksa Jánost, aki később a helyi falumúzeum megalapítója és első vezetője lett. Levelezéséből tudjuk, hogy tervbe vette a Dél-Alföld régészeti kataszterének elkészítését is. Egy 1950-es jelentésben említi, hogy városunk térségében a rendszeres terepmunkát a következő évben tervezi, de ebben Vásárhelyre történő távozása megakadályozta.

A hódmezővásárhelyi múzeumnak 1951–53 között volt munkatársa. Itteni működésének időszakába esik a belváros nagy építkezéseinek folytatása, amelynek során számos helyen felszínre kerülnek a középkori város emlékei és Árpád-kori előzményei. Fontos lelőhelyeket helyszínel és leletmentést végez a Vidra és a Búvár utcában, a Tűzoltólaktanyánál, valamint a Vásártéren. Legnagyobb lélegzetű munkája Gellértegyháza középkori temploma és a körülötte elhelyezkedő temető feltárása volt. Fontos szarmata kori lelőhelyek szondázása fűződik a nevéhez, ezek közül feltétlenül kiemelésre érdemes a fehértói, az erzsébeti és a kishomoki lelőhelyek kutatása.

Pályájának következő állomása Baja volt, ahol 1962-ig, nyugdíjazásáig tevékenykedett. Még itteni megtelepedése előtt, 1952-ben megkezdte a Katymár-Téglagyári lelőhely szarmata temetőjének, valamint 15–16. századi sírjainak feltárását, továbbá a madarasi Kátyahalmon leletmentés során előkerült ugyancsak szarmata, valamint honfoglalás kori temetőt. Bajai éveinek ásatásai közül meg kell emlékezni a kelebiai bronzkori, valamint a fajszi avar temető munkálatairól.

Egy régész életművének fontos részét jelentik publikációi. Kétségtől kevés közzétett, nyomtatásban is megjelent munkáját ismerjük, noha állomáshelyeinek adatai számtalan közlésre előkészített kéziratát őrzik. Legtermékenyebb évei Szentesehez kötődnek, ekkor jelenik meg legtöbb és legidőtállóbb munkája is. Ráadásul ebben az időintervallumban tesz kísérletet egy helyi irodalmi és helytörténeti havilap, az „Aranykalász” megjelentetésére. A lap 1935–36-ban csupán néhány számot ért meg, de máig híven tükrözi a két világháború közötti vidéki kisváros szellemiségét.

Az ő szerkesztésében látott napvilágot a „Csongrád megyei Könyvtár” sorozata, munkatársa volt a „Csongrád Vármegye története” című terjedelmes és díszes monográfiának. A „Haladás” népszerű, és nagyközönségnek szánt sorozatában Csallány Gábor munkája mellett neki is

megjelenik két munkája, mindkettő 1926-ban: „Pyramisok Csongrád Vármegyében” és „Az ősember szemétdombján” címmel. Már egyetemi tanulmányai megkezdése előtt publikál az Archaeologiai Értesítőben (1929), ahol az avar férfióvek szerkezetével és rekonstrukciójával foglalkozik. Ezt követően azonban elkötelezi magát az őskor mellett. A Dolgozatokban először a Szentese környéki neolitikus telepeket veszi sorra (1931), majd a Szentese-kistőkei Bodrogkeresztúri kultúrába tartozó temetőt közli (1933–34). Hosszú éveken keresztül folytatott gyűjtőmunkájának eredményeképpen megjelenteti a „Csongrád megye őskori települése” című nagy munkáját, amely e nagy területnek a neolitikumtól a vaskor végéig terjedő időszakának kataszterét tartalmazza (Dolgozatok, 1932.). Külön érdekessége a munkának, hogy bevezetésében részletesen taglalja a szegedi, a szentesi, a vásárhelyi és a csongrádi múzeumok megalakulásának körülményeit és korai történetét. Ő volt az, aki elsőnek figyelte és közzé is tette a szarmata sírokat gyakran övező árkokat (ArchÉrt, 1951). Annak ellenére, hogy következtetéseknek egy részét az azóta eltelt negyven év alatt az újabb eredmények megcáfolták, ebben a kérdésben úttörő munkája elvitathatatlan, eredményeit el kell ismernünk és arra máig hivatkoznunk kell. Bajai éveire kötődik a kelebiai temető (RF, 1957) közzététele, és nem túl szerencsés szereplése a bajai történeti monográfiában (1957).

Zalotay Elemér élete és pályája jól példázza, hogy a vidéken tevékenykedő, alkotó ember, gyakran elszigetelten és magányosan, milyen nehezen képes elkerülni buktatókat,

megbirkózni szakmai, emberi gondokkal. 1968-ban halt meg, sírja Szombathelyen a Jáki temetőben van.

Fontosabb régészeti publikációi

- Schupiter (Zalotay) Elemér: Övdíszító műgyakorlat a hun ötvösművészetben. ArchÉrt, 1929, 258–265.
 Schupiter (Zalotay) Elemér: Pyramisok Csongrád vármegyében. Szentese, 1926, 71.
 Schupiter (Zalotay) Elemér: Az ősember szemétdombján. Szentese, 1926, 59.
 Schupiter (Zalotay) Elemér: Neolitikus telepek Szentese környékén. Dolg, 1931, 54–60.
 Zalotay Elemér: A Szentese-kistőkei rézkori temető. Dolg, 1933–34, 85–92.
 Zalotay Elemér: A Tisza völgye neolitikus kultúráinak vizsgálata a földrajzi tényezők tükrében. Fr. K. 1935, 120–122.
 Zalotay Elemér: A Körös–Tisza–Maros vidékének betelepülése és népi összetevődése az idők folyamán. Vármegyei Szociográfiák I. Csongrád megye. 1940, 31–37.
 Zalotay Elemér: A prochorovckai temetkezési szokás nyomai az alföldi szarmatáknál. ArchÉrt, 1953, 63.
 Zalotay Elemér: Kelebiai bronzkori temető. Bp., 1957, 98. (RF, 6.)
 Zalotay Elemér: Baja népe az őskortól a középkorig. Baja, 1957, 84.
 A Fajszi avar temető. RF.

Vörös Gabriella

FERENCZI SÁNDOR MUNKÁSSÁGA

Ferenczi Sándor kutató hajlama, történeti érdeklődése korán megnyilatkozott. Ezzel egyben a múlt emlékeinek megmentésére irányuló törekvése.

Első közleményei egyike: emlékirat, címe: „Fáji János naplójának családtörténeti adatai” (Kolozsvár, 1914). Ő maga így ír a naplóról húszéves korában: „Egyszerű lelkipásztoré a napló, ki, bár csak a maga gyönyörűségére, a maga mulatságára írta össze, jegyezte fel a vele történt, vagy a vele valami vonatkozásban levő eseményeket, azért mégis, sőt talán éppen ezért megbecsülhetetlen adatokat szolgáltat akkori művelődésünk rajzához, különösen vonatkozású letelek, a református tanulók akkori viszonyainak, iskolai életének, sorsának ismeretéhez. ... Nagyon értékesek családtörténeti adatai is.”

A kolozsvári egyetemen Pósta Béla régészprofesszor nagyszerű kutatóintézetébe került. Ott nyerte kitűnő módszertani kiképzését és széles körű, alapos tudását.

Az első világháborúban részt vett, mindvégig helytállva. De szeme ott is körbenjárt és a régészeti vonatkozású leteleket figyelte. Közleményei a kolozsvári múzeum „Dolgozataiban” jelentek meg.

Sok nehéz próba és viszontagság után hazatérve, a múzeumi szolgálatban szembetalálta magát a kolozsvári kőfaragványokkal. Azzal a felette jelentős anyaggal, amelyből később ő alakított ki egyedülálló kőtárá kiállítását. Az Erdélyi Országos Múzeum Bánya-utcai épületében.

Történész szemmel nézte a faragványok feliratait és a címereket, így jutott el a legjelentősebb kolozsvári ház gazdáinak a felismeréséhez: Wolphard Adorján püspöki viká-

rius és Wolphard István kolozsvári főbíró építkezésének hitelesítéséhez (1922). A kolozsvári kőfaragó műhely felismeréséhez ez volt az első jelentős lépés, hogy ezen az alapon visszafelé lehessen következtetni a gyulafehérvári humanista központra és azon át Mátyás király budai udvaráig. Másrészt ez lehessen egyben az alap a kolozsvári kőfaragás további fejlődésének felkutatásához, irányvonalának, stílusváltozatainak a megismerésére.

Ifjúkorának sokoldalúsága után egy határozott cél vezette: megismerni Erdély múltjának azt a korszakát, amelyről írott forrás nincs, de beszél róla a föld felszíne és mélye, a kővek és kőomladékok, valamint a kisebb leletek sokasága.

A nyugalmasabb idők bekövetkeztével munkássága is kibontakozhatott, célkitűzései határozottan megmutatkoztak. Kutatásainak irányvonala: Erdély kora középkori története, ebben is főként két kérdéscsoport: az ősi rovásírás, és Erdély középkori településtörténetének problémái. Mindkét irányban hallatlan módszertani akribiával, szabatossággal és következetességgel tört céljainak megvalósítására. Egy-egy monográfiáját hosszan tartó tüzetes kutatás előzte meg. Így juthatott megnyugtató, reális eredményekre a bonyolult nehéz kérdésekben is.

Első nagyobb munkája, amely nyomtatásban – mégpedig a nehéz életkörülmények ellenére saját költségén – jelent meg „Az énlaki rovásírásos felirat” című értekezése volt. Ezzel az emlékekkel sokszor és sokan foglalkoztak, a rovásírásos felirat nagy részét már régebből sikerült megoldani. De felette vitatható volt egy betűcsoport olvasata –

a sokféle kísérlet ellenére is. Ferenczi lépésről lépésre ostromolta meg ezt a sarkalatos problémát. Először végiglemezte az eddigi megoldási kísérleteket és kimutatta elégtelenségüket vagy éppen téves voltukat. Majd folytatta kutatásait nagyon széles körű és mélyreható írástörténeti elemzésekkel.

Ennek segítségével a kérdéses jelcsoport három tagját fejtette meg, de továbbra is feloldatlanul maradt az első jegy. Ennek megfejtését családtörténeti alapon kísérlete meg. Átkutatta a székelymuzsnai unitárius anyakönyveket és meg is találta a név megnyugtató megfejtését: Dakó. Majd továbbmenve a kolozsvári unitárius kollégium irataiban az énlaki mennyezetfestő Dakóra is rábukkant. A kutatás számai egybefonódtak és így kétségtelenné vált, hogy az énlaki mennyezet festője és egyben a rovásírásos felirat szerzője Muzsnai Dakó György. Ezzel az eredménnyel nemcsak a rovásírás tudománya gazdagodott a hitelesen megfejtett jelentős szöveggel, hanem a művészettörténet is egy mennyezetfestővel. Muzsnai Dakó György mennyezetfestői munkásságának a kutatását Ferenczi fia, Géza folytatta tovább gazdag eredménnyel.

Az énlaki tanulmányban Ferenczi Sándor mint a forráselemző szövegkritikus, a betű- és íráseredet kérdéseivel foglalkozó kutató mutatkozik meg. A következő tanulmányában – „Az egykori Kászon-szék régészete. A kászon-i székelyek letelepülése és eredete” – mint a terepkutatás fáradtságos munkáját vállaló régész jelenik meg, egybekötve részletekbe menő szövelemzésekkel. Így hozza ki mind a pozitívumokat, mind a negatívumokat. Helynevek elemzéséből következtet arra is, hogy a „kék kendek – kászon-i székelyek” letelepülése előtt őszlovén, délszláv nép lakott itt.

A várhelyeken végzett kutatásai során megállapítja: „Jelenlegi ismereteink alapján tehát csakis Orbán Balázs véleményéhez csatlakozhatunk, sőt ki is kell egészítenünk az- al, hogy Mocsvár, Bakmájvára s Kővár valószínűleg soha nem voltak várak. Szetyevára ellenben már emberi alkotás és hozzá tagadhatatlanul erősség. Ámde mivel területe feltűnően kicsi, nem tulajdoníthatunk neki különösebb jelentőséget. Kicsisége miatt nem tarthatjuk rendes lakóhelyül és nagyobb ingó vagyon, jószágállomány oltalmazására is szolgáló fejedelmi, törzsfőnöki, főúri várnak, sem pedig a vidék lakossága mentsvárának (Zufluchtsort, Volksburg), legfennebb egy család, családközösség megerősített lakóhelyének, illetve áldozataik bemutatására szolgáló szent helyének. Kormeghatározásra felhasználható mindennemű anyag hiányában nem jelölhetjük meg korát sem. Legfennebb annyit mondhatunk, hogy a szittya (=szkíta) és Szetye neveknek Orbán Balázs előtt feltűnt hasonlósága sokkal komolytalanabb, hogysem erre támaszkodva a vár szkíta eredetére gondolhatnánk.”

Ezután rátér a sokkal fontosabb kérdésre, a kászon-i székelyek betelepülésére és eredetére. Munkáját hallatlan felelősséggel és alapossággal végezte. Értekezése legelején, a téves feltevéseket eloszlatja roppant szellemes módszerrel – a keltezési helyekkel és dátumokkal – bebizonyítja, hogy az 1324. június 17-én keltezett oklevél hamisítvány. Ezzel szemben igen helyesen döntő bizonyítéknak tartja a nagy-kászon-i román stílusú keresztelődmedencét, melyet a XII. század végére keltez. Ennek következtében a templomépítést is a XII. századba helyezi. Ennek alapján leszögezi, hogy a székelyek legkésőbb a XII. században megszállták Kászon-vize völgyét. Majd a helynevek részletes elemzéséből arra következtetett, hogy a kék-kend népet a Lápos–

Szamos vidékéről telepítették át az új védelmi vonalra, a kászon-i Ken tartományba. Ezután a kék-kend név értelmezésére tér át. Részletes szövelemzéssel arra az eredményre jut, hogy küvár-ken-kék-kend nevek egyszerű besenyő törzset jelölnek. „Fejtegetéseink azt eredményezték, hogy a kászon-széki székelyek minden valószínűség szerint az előkelőségre nézve második besenyő törzs, a κοινὰ π-ζιτχορ-ok kék-kend nevű maradványának utódai. Korábbi lakóhelyükről, a Nagybánya melletti egykori Keykus potoka völgyéből és Keykus-erdőből a XII. század második felében helyezték át őket Kászon-vize völgye felső részébe, mégpedig – határmenti elhelyezésüket tekintve – bizonyára az ottani határrész felügyelésére, s – amennyire lehet – megvédésére.

E két alapvető nagy munkáján kívül 1911 és 1945 között 61 kisebb-nagyobb tanulmánya, közleménye jelent meg; elhunyt után pedig még három, az utolsó 1951-ben Bukarestben, Constantin Daicoviciu-val közösen írt kötetben. Munkássága ezekben az írásokban is az erdélyi régészeti leletek, az erdélyi műemlékek felé fordult – a legrövidebb közlésben is a kutató tudós mély felelősségérzetével. Írt a dák és római régiségekről, a dák várakról (Gredistye); a kora középkori pénzletekekről, majd a középkori várakról, a Brassovia váráról a Cenketőn, a brassói Szent Lénárd templomról, az almakeréki oltárról. Foglalkozott Abrudbánya és Zalatna történetével, a székelyderzsi honfoglalás kori sírral, sziklakarcolatokkal, Firtosvárja régi nevével, vagyis Besenyőfalvával. Legelső írása nyomdokán többször tért ki családtörténeti kérdésekre. Méltatta egykori professzora, Posta Béla munkásságát, kiváló kutatási eredményeit, és kiemelte hatását a fiatal kutatókra. Ismételten szót emelt az erdélyi műemlékek védelmében.

Közleményei az Archaeológiai Értesítőben, a Genealogiai Füzetekben, a Hunyad Megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyvében, az Erdélyi Múzeumban, a Régiség-tárnak folyóiratában a „Dolgozatok”-ban (1914–1932), a Páztortúzbán, a Magyar Népből és napilapokban (Ellenzék, Keleti Újság), román és szász folyóiratokban láttak napvilágot.

Tudományos aktivitásához tartozott az ismertetések, bírálatok hosszú sora, szám szerint 36 (1914–1932). Számba vette a román és az erdélyi folyóiratok közleményeit, a külföldi kiadványokat, a németeket, franciákat, úgyszintén a budapestieket, debrecenieket. Ezzel nagyon értékes tájékoztató szolgálatot végzett az erdélyiek számára.

Hasonló széles körben és változatosságban bontakozik ki Ferenczi Sándor munkássága, ha számba vesszük kiadatlan kéziratait, azt a szám szerint is felette kiterjedt sorozatot, összesen 55 kész tanulmány kéziratát. Összegezve a kiadott (63) és kiadatlan (55) tanulmányát, valamint az ismertetéseket, bírálatokat (36), összesen 154 írását, munkássága teljes mértékben kirajzolódhatik előttünk.

A kéziratok tanulmányok középpontjában ismételten a rovásírás tanulmányozása áll. Feldolgozta a székelyderzsi és a konstantinápolyi feliratot, felismerte a Tászkotetőn látható sziklakarcolatok nagy jelentőségét. Másik kedves témaköre mindvégig a várak kutatása volt. Foglalkozott újból és újból a dák és római várakkal, különösképpen Gredistye hegyének topográfiájával, úgyszintén a várral. Majd Orbán Balázs nyomán kutatta a Homoród-mentének és Udvarhelyszéknek a várait. Külön tanulmányban értekezett a csíkbánfalvi római éremletről. Számos könyvtörténeti adatot gyűjtött össze és ezzel nagy szolgálatot tett művelődéstörténetünknek. Kitűnő történeti érzékét állandóan fog-

lalkoztatták az erdélyi feliratok. Írt az aranyosgyéresi román templom feliratairól, valamint a Hunyad megyei feliratokról. A székely házak építészettörténeti kérdései is lekötötték figyelmét. Külön tanulmányt írt a torjai régi faházakról. Helytörténeti szempontból felette jelentős a zalatnai ref. templom sírköveiről írt tanulmánya. Nagy felelősségtudattal ismételt írt részletes ismertetéseket a veszélyeztetett műemlékek védelmében („Háromnegyedtizenkettőt ütött az óra”).

Egységben tekintve Ferenczi Sándor munkásságát – a kiadott és kiadatlan tanulmányokat egyaránt –, Erdély múltja széles távlatokban hiteles történeti, régészeti tényekben jelenik meg előttünk.

Készült 1984-ben Ferenczi Sándor készülőképben levő, de tárgyi okok miatt meg nem jelent gyűjteményes kötete bevezetőjével. Ferenczi Sándor születésének évfordulója ad alkalmat e méltatás közlésére.

dr. Balogh Jolán

TUDOMÁNYOK LIMESE

(Régészet és/vagy matematikai-statisztika)

Mindenekelőtt azonnal megnyugtatom kollégáimat, ös-koros létemre nem fogok a római limesről írni és hasonlóképp nem untatom az olvasót a limes matematikai analízisben használatos értelmezésével sem. A cím mindössze arra kíván utalni, hogy az alábbi elemzések és megállapítások két tudomány – a régészet és a matematika – határterületeit érintik, itt-ott egymásba csúszva.

Örömdetes tény, – úgy vélem – hogy szakterületünkön is megjelentek azok a tanulmányok, melyekben az adatok, összefüggések matematikai elemzése túllép a hagyományos (elemi) statisztikai táblázatok, grafikonok közlésén és értelmezésén, és olyan analitikus módszerek segítségével törekszik régészeti problémák megoldására, amelyeket eddig a hazai őskorkutatásban legfeljebb Vértés László cikkeiből ismerhettünk meg, vagy régészeti témájú – de alapvetően természettudományos beállítottságú (pl. állat- és embertani) szakcikkekből.

Ilyen jellegű írást közölt az Archeológiai Értesítő 118. kötetében Goldman György, a Körös-kultúra időrendi kérdéseivel kapcsolatosan.¹ Alábbiakban e tanulmány néhány megállapítására kívánok reagálni.

Idézett munkájában a szerző a Körös-kultúrába tartozó Dévaványa-Réhely leleteinek kronológia elemzésével, a leletanyag pontos időrendi besorolásán túl kísérletet tesz a kultúra belső (relatív) időrendjének pontosítására is. Goldman Gy. a hagyományos régészeti módszereket matematikai-statisztikai eszközökkel ötvözve igyekszik kimutatni, hogy az általa „Réhely-korszakként” definiált időszak –, amely a Körös-kultúra legfiatalabb szakasza –, milyen jellegzetességekkel rendelkezik a leletanyagban, illetve azt, hogy az említett időszak – Réhely leletei alapján – legalább két fázisra bontható.

A korai neolitikum időszakának a Kárpát-medence keleti felében, a Körös-kultúra kronológiai problémáinak, a Szatmár I–II „csoportok”-nak, a kialakuló vonaldíszes kerámiának, a „Protovinca” fázisnak tekintélyes mennyiségű szakirodalma van, akárcsak az utóbbi éveket tekintve is.² Ennek ellenére talán nem tűnik erőltetett megállapításnak,

hogy Goldman György említett tanulmánya elhelyezhető abban a „cikksorozatban”, amely 1964 óta tart az Archeológiai Értesítő hasábjain, e témakörben.

1964-ben Trogmayer Ottó már lényeges megállapításokat tett a Körös-csoport belső kronológiájára vonatkozóan,³ majd később – éppen statisztikai módszerek segítségével, – a barbotin díszítés kronológiai szerepére hívta fel a figyelmet.⁴ Raczy Pál a Tiszajenő-szárazérparti leletek elemzése kapcsán említi meg, hogy érdemes lenne a rátett és a rákent barbotin kronológiai szerepét is vizsgálni statisztikai alapon, s hasonlóképp a „mintába csípett” díszítést is.⁵ A részletes statisztikai táblázatok közlése mellett Raczy ebben a cikkben felhívta a figyelmet a matematikai-statisztika néhány elemi szempontjára is,⁶ majd 1983-ban ugyanő tett igen lényeges megállapításokat – az Archeológiai Értesítőben, – a Körös-Szatmár II-Protovinca-AVK kérdéskörrel, a kőteleki leletek alapján.⁷

A felsoroltakon kívül természetesen sok más lényeges munkát kellene még említenünk az adott téma kapcsán, de elemzésünk szempontjából most már az említett „sor” végére teljesen elhelyezhetjük Goldman György cikkét, hiszen valamennyin végighúzódik a közös fonál: a Körös-kultúra (többnyire) belső kronológiájával foglalkoznak, s egyes kerámiatípusok vagy más jellemzők (díszítés) alapján régészeti és statisztikai adatokkal és módszerekkel igyekeznek levonni az időrendre vonatkozó következtetéseket.

Így tett Goldman György is, aki Dévaványa-Réhely leletanyagában ismert vagy feltételezett régészeti összefüggések alapján – melyekre a későbbiekben még visszatérnék – egy konkrét matematikai-statisztikai művelet – a regresszió-analízis – segítségével próbálta meg egzakt módon (is) bizonyítani a hipotetikus régészeti modellt, és feltárni új összefüggéseket.

Furcsa helyzetben találja azonban magát az, aki szeretné ezt a bizonyítást – a pusztá végkövetkeztetésen túl – vé-

¹ Goldman Gy., A Körös kultúra késői szakaszának időrendjéről Dévaványa-Réhely leletei alapján, ArchÉrt. 118. (1991)

² A kérdéskör összefoglalását monografikus és bibliografikus szinten legutóbb: Raczy P., A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában, Szolnok 1988.

³ Trogmayer O., Megjegyzések a Körös-csoport relatív időrendjéhez, ArchÉrt. 91 (1964)

⁴ Trogmayer O., A Körös-csoport barbotin kerámiájáról, ArchÉrt. 95. (1968), 9–10.

⁵ Raczy P., A Körös kultúra leletei Tiszajenőn, ArchÉrt. 103. (1976), 185–187.

⁶ Raczy P., i. m., 171.

⁷ Raczy P., A korai neolitikumból a középső neolitikumba való átmenet kérdései a Közép- és Felső-Tiszavidéken, ArchÉrt. 110 (1983).

gigikísérni és végiggondolni. Bajba kerül mind az adatokkal mind az eredményekkel. Régészként nehezen teszi túl magát azon, hogy az elemzett leletanyag közöletlen, de még nehezebbé válik a helyzet azzal, hogy statisztikai alapadatokat is csak mértékkel talál.

Mindezek után az olvasó nem tehet egyebet: rá kell hogy bízsa magát arra a – szerző által alkalmazott – kitételre, mely szerint a QUATTRO⁸ saját függvényként alkalmazott regressziós algoritmus alapján: „számításainkban matematikai hiba nem fordulhat elő”⁹ – ami ugyan roppant frapáns, ámde nem igaz.

Az ismert táblázatkezelő, matematikai-statisztikai szoftverek és algoritmusok alkalmazása sok csapdát rejt a felhasználók részére. Ezekre itt most nem térnék ki részletesen, kímélve régész kollégáim idejét, mindenesetre állításom igazát a számítástechnikai szakirodalmon kívül leginkább a – gyakorlott – felhasználók széles táborára bizonyíthatja.¹⁰

Nézzük azonban most a cikkben közölt adatokat, elsőként régész szemmel, hiszen ez lenne a végkövetkeztetés célja is. Ezt most akkor tehetjük meg, ha figyelmen kívül hagyva a regressziós eredmények alapján megfogalmazott érveket és összefüggéseket, pusztán csak az elemi statisztikai közléseket vesszük figyelembe, a régészeti típusadatok mellett.¹¹ Nyilvánvaló, hogy mindazok a sajátosságok, amelyeket a szerző így ismertet és értékel,¹² teljesen egybeesnek a kutatás eddigi megállapításaival. A rátett és folytatott barbotin, a bikónikus formák, a kalászminta, körömbevágás stb. aránya és szerepe a leletanyagban, kétségtelenül mind a Körös-kultúra fiatalabb szakaszára utalnak, oda, ahova Goldman Gy. is elhelyezte a réhelyi leleteket.¹³

Hasonló érvek alapján állapítja meg a szerző azt, hogy a közölt leletek két horizontba sorolhatók. Mivel az ismert tények alapján ezt a kijelentést cáfolni nem lehet (igaz, különösképpen megerősíteni sem), itt is el kell fogadnunk a szerző álláspontját. Ebben a tekintetben azonban vitakozni lehetne azzal a megállapítással, hogy mivel „...a leletek világosan két horizontba sorolhatók, ...így kényserítően arra az eredményre kell jutnunk, hogy a Körös-kultúra legfiatalabb időszaka maga is két szakaszra bomlik...” Arra ugyanis nem látok semmiféle biztosítékot, hogy a Körös-kultúra legfiatalabb szakasza valóban két fázisra bontható-e, mivel korántsem biztos, hogy Réhely két horizontja kitölti a Körös-kultúra legfiatalabb szakaszának teljes időtartamát. Mindezekből következik az is, hogy nem tudom elfogadni a javasolt „réhelyi korszak” elnevezést sem.

Felesleges lett volna azonban tollat fogni mindezt, hiszen magunk is csak azt állapítottuk meg, hogy – ha figyelmen kívül hagyunk egy-két statisztikailag erőltetett tendenciát, akkor – a Körös-kultúra eddig ismert jellegzetességei alapján helyezhetjük el Dévaványa-Réhely leleteit

ugyanoda, ahova a szerző maga is elhelyezi, a Körös-kultúra legfiatalabb szakaszába. Az pedig, hogy most réhelyinek nevezzük-e ezt a horizontot vagy sem, igazán nem ér meg egy hosszadalmas, írott vitát.

Az igazi problémát számomra azonban az jelenti, – s ezért is kívánok hozzászólni tanulmányához –, ahogyan állításait a szerző matematikailag (is) bizonyítani kívánta. Üljünk most tehát át a matematikus székébe, s vizsgáljuk meg így a dolgokat.¹⁴

Az első – és talán legnagyobb – gondot számunkra ekkor a közölt statisztikai táblázatok¹⁵ illetve ezek elemzése jelenti.¹⁶ Az első táblázat értékeit a szerző „regressziós együtthatóként” említi és (előjeles!) értékeit úgy kezeli, mint egy – a valószínűségi változók (ez esetben az általa felállított típusok) közötti – sztochasztikus kapcsolat mérőszámát: azaz ha értéke közel van (+1)-hez – az szoros (függvény) kapcsolatot jelent a két valószínűségi változó között, illetve ha a regressziós együttható értéke (0)-hoz közelít, az laza kapcsolatot (vagy kapcsolat nélkülséget) jelez. Sőt a szerző továbbmegy: ha az érték a (–1)-hez közelebb, úgy az „szoros negatív viszony”-ról beszél.¹⁷

A második táblázat felirata szerint a szórásnégyzetek értékeit tartalmazza, illetve a szövegben determinációs együtthatóként említett értékeket, melyeknek a jelentése – a tanulmány utalásai alapján – valami hasonló, mint a regressziós együtthatóként említett számoké (azaz egy sztochasztikus kapcsolat mérőszámai), de jelentősége mintha valami miatt a regressziós együtthatóhoz képest másodrangú jelentőséggel bírna a szerző számára.¹⁸

A regresszióelemzés alapjai valóban a fentiekhez valami hasonló dologra nyúlnak vissza, de nem a Goldman Gy. által használt módon. Nem akarom a részletekkel untatni az olvasót, a regresszióanalízisre vonatkozó információk a legtöbb valószínűségi számítással, matematikai-statisztikával foglalkozó tankönyvben megtalálhatók (s ez által állításaim ellenőrizhetők). Nagyon leegyszerűsítve a dolog lényegét: a regresszióanalízis során – bizonyos számítások alapján – olyan mérőszámot tudunk konstruálni, amely jellemezheti két (vagy több) valószínűségi változó kapcsolatát, függőségét vagy függetlenségét.

Ez a mérőszám az általában R vagy Θ -ként említett korrelációhányados négyzete (R^2 vagy Θ^2 , ahol $0 \leq R^2, \Theta^2 \leq 1$). Ezt az értéket számítja általában – többek között – a táblázatkezelőkben szokásos regresszióelemzés is. Ezeket

¹⁴ Elnézését kell kérnem mindazoknak, akik a továbbiakban sokkal fogják a matematikai részeket, kifejezéseket, de úgy gondolom, nem lehet egy matematikai problémát más síkon megvitatni – csak matematikain. Az általam használt nyelvezet egyébként a matematikusok által viszont túl „ponyvának” ítéltetne, ám valahol mégiscsak muszáj közös nevezőre hozni a dolgokat.

¹⁵ Goldman Gy., i. m. 41.

¹⁶ Valójában lenne még kifogásom tartalmi és formai kérdésekben is, amelyekre csak itt – a lábjegyzetben – szeretnék utalni, nem szeretném, ha valaki köztözködésnek gondolná. Mégis, ugyanúgy, ahogy a régészetben, a számítástechnikában is pontosan kell idézni, hivatkozni stb. Nem akarok itt most verziószámot, gyártót, szoftverismeretet számon kérni, de azért némely megállapítás már túlmege a felszínségen (lásd pl. Goldman Gy., i. m. 7. jegyzet).

¹⁷ Goldman Gy., i. m. 38.

¹⁸ Lehet, hogy erre a táblázat túl alacsony, többnyire értékelhetetlen adatai vitték rá, de nem igazán jó ötlet egy számunkra negatív adatot pusztán az alapján másodrangúvá degradálni a probléma megoldása során.

⁸ QUATTRO, © Borland International-Novotrade 1989.

⁹ Goldman Gy., i. m. 35.

¹⁰ Lásd például egy friss adalékként: Nemeskéri I., Alaplap 1993. március 8.

¹¹ Sajnos sokat ront a helyzeten, hogy kénytelenek vagyunk csak a szöveges adatokra hagyatkozni, mivel a nyilvánvalóan mátrixpinterről készült nyomdai kicsinyítések (3., 4., 5. képek) – adatot feleslegessé nemigen lehet leolvasni.

¹² Goldman Gy., i. m. 39–40.

¹³ E szempont tekintetében a „Protovinca” kérdéskör megítélése – úgy vélem – nem játszik szerepet.

az értékeket a Goldman féle 2. táblázattal (szórásnégyzetek) tudom azonosítani. Az első táblázatban említett regressziós együttjátszókról sajnos számomra nem derül ki pontosan, hogy kicsodák. A lineáris regresszióelemzésben a regressziós együttjátszó ugyanis az egyenes iránytangensét jelenti (s ezeket az értékeket is valóban számítják és eredményeikben közlik is a táblázatkezelők), ám ennek a korrelációhányadoshoz (illetve R^2 -hez) hasonló mérőszám tulajdonságot nem lehet tulajdonítani. Megpróbálhatnánk még a korrelációhányadosként azonosítani, azonban ez az említett négyzetes összefüggés miatt nyilvánvalóan nem lehetséges. (Egyébként a korrelációhányados csak abszolútértékben értelmezhető ($|R|$), tehát a szerző által sokszor emlegetett „szoros negatív összefüggés” végképp hibás lenne.) Így tehát az első táblázatban szereplő adatokat (jelentenek bármit is), ki kell zárunk a vizsgálatból.

Figyelmünket a 2. táblázat értékeire irányítva sem leszünk azonban sokkal okosabbak. Itt ugyanis a felsorolt 166 esetből:

$$\begin{aligned} 4 \text{ esetben: } 0,2 \leq R^2 \leq 0,3 \\ 16 \text{ esetben: } 0,1 \leq R^2 \leq 0,2 \\ 146 \text{ esetben: } 0 \leq R^2 \leq 0,1 \end{aligned}$$

Fenti értékek alapján – statisztikailag – nagy merészség lenne bármiféle összefüggést feltételezni az adott valószínűségi változók között.¹⁹ El kell itt oszlatnom azonban még egy félreértést. Amennyiben két valószínűségi változó (ami itt most behelyettesíthető a típusok gyakoriságával) korrelációhányadosa kicsi – azaz közöttük nincs sztochasztikus összefüggés –, ez nem azt jelenti, hogy pl. egyik típus megjelenése kizárja vagy csökkenti egy másik jelenlétét – ahogyan a szerző erre több helyen utal – hanem azt jelenti, hogy az adott adatok alapján, a két tárgytípus előfordulásai (gyakorisága) között nem tudunk kapcsolatot teremteni, azaz egyik jelenléte vagy hiánya, gyakori vagy ritka előfordulása nem magyarázza a másik típus gyakoriságát.

Bizonyító erejű statisztikai eredményekkel tehát nem szolgál számunkra az idézett mű a konkrét esetekben – igaz nem is cáfolja a régészeti hipotézist –, de lehet-e még ettől hasznos módszer a további kutatásokban a Goldman György által ajánlott regresszióelemzés?

Vizsgáljuk most tehát – egyszerre régészeti és matematikai aspektusból – magát a módszert: alkalmas-e egyáltalán a lineáris regresszió a vázolt probléma megoldására?

Az alkalmazott módszer alapja – most már kényszerűen kissé bővebben és részletesebben kifejtve –, tekintsük X és Y valószínűségi változókat, melyeknek értéke rendre:

$$\begin{aligned} X &= \{x_1, x_2, \dots, x_i \dots x_n\} \\ Y &= \{y_1, y_2, \dots, y_i \dots y_n\} \end{aligned}$$

hol n = az objektumok száma,
 x_j, y_j = az j -dik objektumban előforduló x, y típusú tárgyak gyakorisága, és

$$1 \leq j \leq n$$

Amennyiben X, Y együttes eloszlása normális, úgy az elsőfajú regressziós függvény képe egy egyenes. Ennek pedig előfeltétele, hogy X és Y külön-külön normális elosz-

lású legyen. (A regresszió függvényképe ugyanis a valószínűségi változók eloszlásától függően más függvényalakú is lehet.)

Mivel a gyakorlatban a normál eloszlás gyakran előfordul, ezért általában szívesen alkalmazzák a valószínűség-számításban. Hogy jelen esetben tekinthetjük-e normális eloszlásúnak X és Y valószínűségi változókat, – melyeknek régészeti jelentése: hány darab x típusú illetve y típusú tárgy készül (és nem találtatik!) az adott időszakban az adott kultúrában – ez meglehetősen elvont matematikai probléma, igaz nem precedens nélküli, felmerül például a régészeti – rendezési elven alapuló – statisztikai eljárások (szeriáció) kapcsán is.²⁰ Aki a problémát részletesen tanulmányozza, leginkább azt a következtetést szűrheti le, hogy nincs leszűrhető következtetés. Az egyes régészeti tárgytípusok élettartamára, gyakoriságára nem létezik – sem tapasztalati, sem elméleti – elfogadott eloszlástípus.

Tovább bonyolítva a dolgot, személy szerint nem osztom azt a véleményt, hogy az összes tárgyak fennmaradásának és felfedezésének valószínűsége közel azonos lenne. Úgy vélem, adott típuselőállítási eloszlás mellett is a földbe kerülés illetve az előkerülés gyakorisága újabb valószínűségi tényezőt jelent.²¹ Tekintettel kell lenni az abban az időszakban használt valamennyi tárgytípusra is, tehát nem is két, hanem többdimenziós eloszlással kell számolnunk.

Gyanítom, hogy elméleti-matematikai síkon ez a felvetett problémakör nem oldható meg, ezért nem tartom felesleges próbálkozásnak a lineáris regresszió alkalmazását – igaz, ez csak egy módszer a lehetséges többváltozós adatelemzési módszerekből –, de első lépésben talán kontroll anyagok segítségével kellene „kalibrálni” a módszert és az eredményeket.

Fel kell vetnünk a lineáris regresszió Goldman Gy. féle alkalmazásával kapcsolatban egy másik problémát is. Nevezetesen, hogy egy lelőhely objektumaira, leletanyagára alkalmazva ezt a módszert, a keresett kronológiai összefüggésekre – véleményem szerint – nem fogunk választ kapni.

Dévaványa-Réhelyen Goldman Gy. is csak két fázis meglétével számol és általában nem jellemző a Körös-lelőhelyekre az ennél több fázis vagy kronológiai szint megléte. Jelen esetben tehát a vizsgálat kronológiai dimenziója meglehetősen szűk keresztmetszetű, tulajdonképp két „idő-síkon” helyezkednek el az objektumok és leletek. Mivel Goldman Gy. az alapadatokban nem választotta szét a két fázis (időszak) objektumait, így az előfordulások száma – vagy geometriai értelemben tengelye – lényegesen hosszabb mint a kronológiai tengely. Még tágabb értelemben: egy kronológiai elemzés esetében a regressziós alapadatok meghatározásakor nemcsak két dimenziót kell figyelembe vennünk – (a típust²² és előfordulását) –, hanem számításba kell venni egy harmadik (időbeli) dimenziót is.

²⁰ A téma jó összefoglalása bibliográfiával: The Bonn Seriation and Archaeological Statistics Package Ver. 4.1, distributed by The Unkelbach Valley Software Works. Kézikönyv 175–224.

²¹ Itt talán már a feltételes valószínűség fogalmát is be kellene vezetni az elemzésbe.

²² Még messzebbre vezetne a probléma bonyolultságának boncolgatásában, ha kitérnénk arra is, hogy milyen típusokat, pedig ez egy alapkérdés és determinisztikus tényező az eredmények tekintetében. Roppant egyszerű példával élve: ha a regresszió során külön valószínűségi változóként tekintem a sima aljakat és tegyük fel a körömbecsapkedést, amennyiben a két típus között olyan

¹⁹ Feleslegesnek tartanám itt most az elfogadhatóság szintjeit boncolgatni, szabályait rögzíteni a tankönyvek.

Értelmezésem szerint tehát a kronológiára vonatkozó elemzést olyan alapadatokon (vagy matematikailag: sokaságon) lehetne elvégezni, ahol a kronológiai és az előfordulások tengelye közelítően azonos, tehát sok időhorizont, sok objektumában vizsgáljuk az egyes típusok előfordulását és ekkor valóban lehet esélyünk arra, hogy ha itt típusok gyakorisága között a regresszióanalízis segítségével felállítható egy függvénykapcsolat, akkor az valamilyen kronológiai rendszerként értelmezhető.²³

Minden sokváltozós adatelemzéshez hasonlóan a regresszióelemzés során sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy milyen adatokból, milyen módszer (algoritmus) alkalmazásával, milyen kérdésre keressük a választ. Ennek a

talán triviálisnak hangzó, de sokszor figyelmen kívül hagyott feltételrendszernek az alkalmazása nélkül nem kaphatunk reális eredményeket. A matematikai-statisztika nem varázsszer, amely saját algoritmusai révén minden külső segítség nélkül rendet képes teremteni a káoszban. A mai „felhasználóbarát” szoftverek ebben a tekintetben sok csapdát rejtene, hiszen egy szintaktikailag megfelelő adatállományon lefuttatott statisztikai program mindig szolgáltat eredményt, ám egy (német) közmondással élve: „Ha a bírósághoz fordulsz, mindig kapsz ítéletet, de lehet, hogy az igazad nem nyered el.”

Rezi Kató Gábor

THE LIMES OF SCIENCE

(Archaeology and/or mathematical statistics)

György Goldman published a paper discussing the chronology of the late phase of the Körös culture in *Archaeológiai Értesítő*.¹ In this work, the author used a mathematical-statistical method, regression analysis, which goes far beyond the elementary statistics and graphs usually applied in Hungarian archaeology. In addition to the analysis aimed at the precise chronological classification of artifacts from the site of Dévaványa – Réhely, he also attempted to create a more accurate picture of the internal (relative) chronology of the Körös culture. Using a blend of traditional archaeological method and mathematical statistics, György Goldman set out to characterize the time span he defined as the „Réhely Period” (the latest phase of the Körös culture) on the basis of artifactual evidence. He also attempted to demonstrate that by using finds from Réhely, this broader phase may be sub-divided into at least two sub-phases.

Adopting the conventional criteria accepted in contemporary archaeological research in Hungary, the author concluded that the proportions and function of certain stylistic elements represented in the assemblage place it undoubtedly within the Körös culture. This identification is based on the archaeological description and publication of stylistic elements such as appliqué and poured barbotine decoration, biconical forms, herring bone patterns, nail impressed decoration etc. in the find material.

The author, however, intended to confirm these observations using even more “exact” facts, and carried out a regression analysis of the material on the basis of a selected set of criteria. The method and the interpretation of results, however, are worthy of discussion. In opposition to György Goldman, I am of the opinion that the R^2 values obtained by his calculations are too low to explain or even assume any sort of interrelatedness between the variables chosen for study. It is even more important, however, to raise the question of whether the conditions necessary for performing

linear regression analysis are met in the case of this material.

First, the variables X and Y should be considered which are characterized by the following values:

$$X = \{x_1, x_2, \dots, x_i \dots, x_n\}$$

$$Y = \{y_1, y_2, \dots, y_i \dots, y_n\}$$

In this algorithm, n = the number of features,
 x_j, y_j = the frequencies of artifacts representing types x and y :

$$1 \leq j \leq n$$

If X and Y are normally distributed, the graphic equivalent of the first degree regression function is a straight line. This condition can be met only if both X and Y follow a normal distribution (depending on the distribution of variables, the final appearance of the regression function may result in a variety of non-linear forms).

Since a normal distribution commonly occurs in practice, it is widely used in probability calculations. Whether the distributions of X and Y may be considered normal is a rather abstract mathematical problem. The archaeological meaning of these numbers is the frequency of type x and type y artifacts manufactured during (not recovered from!) the discussed period or culture. This problem is not without precedents, it commonly plagues statistical methods such as seriation that are based on the principles of archaeological systematics. A detailed study of this question yields the noteworthy conclusion that there is no conclusion. Neither empirical nor theoretical types from conventionally accepted distributions have been established for the life span or actual frequency of archaeological artifacts.

Further complicating the problem, it should be mentioned that the probabilities of preservation and recovery vary tremendously between different types of artifacts. Therefore, the probability distributions created by the production

kapcsolat van, hogy a körömbecsapódás a sima aljú edényekre jellemző, de ezt az összefüggést nem ismerem, úgy a regresszió eredményeként a két valószínűségi változó között kronológiai összefüggést fogok feltételezni.

²³ Az itt említett aránytalanság – képletesen – valami hasonló problémához vezet itt, mint amikor a clusteranalízisben az osztá-

lyozandó objektumok száma kevesebb, mint az adatvektor komponenseinek száma. Lásd például erre vonatkozólag: *Móri F. T. – Székely J. G.* (szerk.) *Többváltozós statisztikai analízis*, 173, 184–189.

of artifacts may be greatly distorted by additional implications of deposition and recovery on the frequency of finds. At the same time, all possible types of artifacts should be considered within a given period which results in a challenge of having to grapple with a multidimensional distribution.

It may be suspected that this set of problems cannot be solved on the level of purely theoretical mathematics. Therefore if it is desired to use regression analysis as one possible multivariate (??) method, the first step should be to calibrate both the method and possible results on the basis of reference materials.

Another problem should also be mentioned in connection with the use of linear regression analysis as applied by György Goldman. Performing this calculation on the artifacts and features of a single settlement would probably not characterize the chronological relationships targeted by the study.

In the case of Dévaványa – Réhely, György Goldman himself reckons only with the existence of two phases. It is well known that Körös culture sites are typically characterized by no more than two phases or chronological levels. The chronological scope of this study, therefore is relatively narrow. Actually, the features and artifacts represent two planes of time. Since György Goldman did not introduce

an *a priori* chronological separation between the features of the two phases, the number of occurrences (geometrically: the axis of representation) significantly exceeds the chronological interval. In a more general sense: more than two dimensions must be considered when basic data are entered into regression analyses used in the evaluation of chronological problems. In addition to the two basic variables (type and occurrence), a third (temporal) dimension must be taken into consideration as well.

In my interpretation, chronological analyses may be carried out on data (i.e. sets of values in a mathematical sense) so that the axes representing chronological information and occurrences are comparable. That is, the frequency of types is recorded in many features for many time horizons. This may offer a better opportunity to identify a regression function that describes the relationship between the frequencies of the studied types and which may be interpreted as representing some sort of a chronological system.

Similarly to all multivariate methods, both data and algorithms have to be chosen very carefully. This condition may sound trivial but is all too often ignored. Still, carefully observing these criteria is the only way to obtain realistic results.

G. Rezi Kató

MATEMATIKAI STATISZTIKAI MÓDSZEREK RÉGÉSZETI FELHASZNÁLÁSÁRÓL

Rendkívül tanulságos, számunkra érdekesítően izgalmas vitacikk megírására sarkallta Rezi Kató Gábort az ArchÉrt. 118. kötetében megjelent, a Körös-kultúra belső időrendjét illető írásunk. Megállapításai egy sor jelentős kérdésre vetítenek fényt, különösen figyelemre méltóak a tipológia és statisztika összefüggéseit illető megjegyzései, hiszen első ránézésre úgy tűnik, hogy közleményünknek jelentős módszertani újítást tulajdonít, az ugyanis szerinte az ősrégészeti tipológia fegyvertárába a matematikai statisztika másutt már kipróbált, szakterületünkön azonban eddig ismeretlen eszközét, a regresszióanalízist vonultatja be, miáltal szerény tanulmányunk egyenesen tudományok límesére vetődött volna. Álláspontunk szerint ez jelentős túlzás, úgy véljük, figyelmünket az első pillanattól kezdve kizárólag a korai neolitikum fiatal szakaszának kérdéseire összpontosítottuk, legfeljebb továbbmentünk a számolások és számítások Trogmayer O. által 1964-ben megnyitott útján.¹ A vita tehát az alkalmazható módszerek körül folyik, ám Rezi Kató G. mérész következtetései alapján akár alapvető ismeretelméleti kérdéseket is érinthetne, az ősrégészeti korszakok megismerhetőségének elemi lehetőségét is kétségbe vonhatnánk. Sajnálatos, hogy közleményünket terjedelmes módszertani elemzés nélkül bocsátottuk útjára, hiszen akkor kevesebb félreérthető körülmény maradt volna állításaink között, és akkor talán megtakaríthattuk volna ezt a vitát is. Az viszont, hogy nem így történt, minden kellemetlensége mellett előremutató vonásokat is tartalmazhat, végső soron mégiscsak célszerű egy újak tetsző vizsgálatot alkalmazás előtt minél több álláspontot figyelembe véve alaposan megvitatni. Jelen válaszunkban mindezek alapján két körülményt kívánunk elemezni, egyrészt bizonyítjuk a felhasznált matematikai statisztikai elemzés jogosságát és alapos-

ságát, majd röviden érintjük a valódi régészeti kérdést, a korai neolitikum belső kronológiájának megismerhetőségéről alkotott véleményünket vázoljuk.

Rezi Kató G. elfogadja, hogy a réhelyi leletek a Körös-kultúra legfiatalabb szakaszába tartoznak, ám amint vitacikkéből egyértelműen kihüvelyezhető, közleményünk semmi újat sem adott a korszak tipológiai megismeréséhez, viszont a modell matematikai statisztikai bizonyítása teljes egészében elhibázott.

Messze nem állott szándékunkban tudományunk, a régészet határterületeit, límesét akár csak meg is közelítenünk. Éppen ezért nem látjuk lehetségesnek, hogy (Rezi Kató G. szellemes hasonlatánál maradva) székünket válto-gassuk, a magunk részéről határozottan külön kívánjuk választani a matematikus és a régész munkáját. Meggyőződésünk szerint ugyanis a matematikai statisztika mint tudomány rendkívül messze esik tőlünk, mint bizonyított és kipróbált alkalmazást viszont az alkotó matematikai tudományoktól távol, matematikai kutatásokban járatlan felhasználóként, tetszőleges szakterületen ajánlott körülmények között, nyugodtan használhatjuk. Most azonban állításaink alátámasztására mégiscsak szükségesnek látszik a kérdések matematikai vonatkozásait megvizsgálnunk, és amint az eddigiekből természetesen következik, erre a feladatra a jelen vitacikket jegyző szerzőpár matematikus tagja vállalkozik.

A probléma lényege a következő: adott néhány leletegyüttes, amelyekben a talált leleteket típusaik szerint összeszámoljuk; hány perem, hány profilált alj, vagy éppen hány csipett díszes található közöttük. Ezután megnézzük az egyes típusok előfordulásainak összefüggését. Mi a helyzet azokban a leletegyüttesekben, ahol sok az A típusú lelet és szinte nem is fordul elő B típusú, illetve fordítva, ahol jelen van a B, ott az A nem létezik? Ezekben az esetekben

¹ Trogmayer O., ArchÉrt, 91 (1964).

azokat a leletegyütteseket, ahol az A gyakori, különválaszthatjuk (időben, vagy térben) a B típusból sokat tartalmazó leletegyüttesektől. Ha ez a különválasztás több típuspárra is azonos, akkor igen valószínű, hogy valóban két korszak (vagy két területi egység) leletegyütteseit vizsgáltuk. Feladatunk tehát minél több típuspárt megvizsgálni és kiszűrni közülük azokat, melyek valamilyen összefüggést mutatnak. Ha n darab típus van, akkor $n(n-1)/2$ összefüggés létezik, melyeket vizsgálni kell. Ez a képlet azt jelenti, hogy ha a leletanyagban pl. húszféle különböző díszítésű, formájú edénytörödéék van, akkor már 190 esetet kell megnéznünk. A probléma számítógép után kiált. De ahhoz, hogy a gép elvégezze a feladatot, megfelelő formában kell feltenni a kérdést: fogalmazzuk át az eddig mondottakat a matematika nyelvén!

Tegyük fel, hogy tetszőleges A , B típusokat szeretnénk megvizsgálni, van-e köztük bármilyen összefüggés? Rendezzük a leletegyütteseket A szerint, azaz legyen első az a leletegyüttes, ahol a legtöbb A típusú leletet találtuk, második, ahol a második legtöbbet, és a sor végére kerüljön az, amelyben a legkevesebbet, lehet, hogy éppen egyet sem. A leletegyüttesek ebben a sorrendben kerüljenek fel egy derékszögű koordináta-rendszer vízszintes tengelyére, és mindegyikhez rendeljük hozzá az adott leletegyüttesben talált B típusú leletek arányát. Ekkor a koordináta-rendszerben bejelölt pontok első, x koordinátája a leletegyüttes, y koordinátája pedig a leletegyüttesben talált B típus mennyisége. Fekteszünk a pontokra egy egyenest úgy, hogy az a lehető legjobban közelítse a pontokat, ezt nevezzük korrelációs, vagy regressziós egyenesnek. Ahogyan Rezi Kató G. nagyon helyesen megjegyzi, ezt csak akkor tehetjük meg, ha a leletegyüttesek és a B típus előfordulásai normális eloszlásúak. Hozzáteszi, hogy a gyakorlatban a normális eloszlás gyakran előfordul, és hozzáteszem, ahol nem normális az eloszlás, azzal általában akkor is jól közelíthető. Ha az eloszlás nagyon eltér a normálistól, akkor a pontokra nem egyenes, hanem másfajta függvény (pl. exponenciális vagy hatványfüggvény) fektethető, ha meg akarjuk őrizni a függvénynek azon az előbb már említett és később még pontosítandó tulajdonságát, hogy „jól illeszkedik a pontokra”. Lehetséges, hogy a leletegyüttesekben talált tárgyak eloszlása nagyon eltér a normálistól. Két okom van, hogy még ekkor is merjem alkalmazni a regressziószámítást.

1. Mindössze ötven leletegyüttest vizsgálunk, azaz x értéke 1 és 50 között mozog. Ilyen kis intervallumon (mindössze 50 pont!) a legtöbb görbe közelíthető egyenessel.

2. Nincs szükségünk a görbe egyenletére, számunkra az összefüggés ténye kell. Az lehetséges, de valószínűtlen, hogy egy típusnál, melynél nagyon eltér az eloszlás a normálistól, és éppen olyan görbéje van, amely ilyen kis szakaszon sem közelíthető egyenessel, elvesztünk egy összefüggést, ám nem fogunk egy nem összefüggő típusnál lineáris összefüggést találni, azaz a kapott eredményeink között (legalábbis emiatt) nem lesz hibás pár.

Miután ezen rövid kitérővel igazoltuk a regressziós egyenes használatának jogosságát, vizsgáljuk meg azt alaposabban.

Az első táblázatban a „regressziós együtthatók” cím alatt (talán nem meglepő módon) az egyes típuspárokhoz tartozó regressziós egyenesek regressziós együtthatói szerepelnek. A regressziós együttható (más néven az egyenes iránytangense) az egyenes meredekségére jellemző adat, minél nagyobb, az egyenes annál meredekebben emelkedik, ha vi-

szont negatív, az egyenes süllyed. Értelmezzük a regressziós együttható jelentését adott A , B típuspárnál! Ha 0, vagy 0-hoz közeli az értéke, akkor az egyenes közelítően párhuzamos az x tengellyel, tehát függetlenül az A típus leletegyüttesről leletegyüttesre való csökkenésétől, a B típusból közel ugyanannyit lehet találni, azaz B független A -tól, könnyen lehet, hogy minden vizsgált leletegyüttesben (a teljes korszakon át) azonos sűrűséggel fordul elő. Nyilvánvaló, hogy számunkra ez esetben A és B között nincs régészeti összefüggés, további vizsgálatuk fölösleges (még akkor is, ha matematikailag szoros az összefüggés, amit a regressziós együttható vizsgálatával nem dönthetünk el.) Ha a regressziós együttható nagy, akkor ahogy A fogy, úgy terjed el B , ha viszont nagy abszolút értékű negatív szám, akkor A fogyásával együtt fogy B is. Ez utóbbi esetet neveztük „szoros negatív összefüggésnek”, mely nem matematikai értelmű szóhasználat. Látható, hogy ez utóbbi két eset érdekes régészeti szempontból, így ezeket további vizsgálataink tárgyává tesszük. Sajnálatos tény, hogy a program által felvett arányok miatt a regressziós értékek -1 és $+1$ közé esnek, így valóban, ha csak a nagyságrendet nézzük, ösztéveszthetők a korrelációs együtthatóval.

A megmaradt A , B párok között feltételezhetünk összefüggést, így következő feladatunk ezen összefüggés erősségének vizsgálata. Erre jellemző adatok a korrelációs együttható és négyzete, a determinációs együttható (mely a külső és belső szórásnégyzet hányadosa), ezt tartalmazza a második táblázat. A determinációs együttható 0 és 1 között változik, ha értéke nagy, akkor a pontok a regressziós egyenes „közelében” helyezkednek el, ha 0-hoz közelít, akkor a szórás nagy, az egyenes „nem jól” közelíti a pontokat. Az, hogy melyik az a küszöbérték, amittől kezdve a közelítést elfogadhatónak jónak tartjuk, megítélés kérdése. Szerencsére Rezi Kató G. kigyűjtötte számunkra: 20 esetben 0,1-nél nagyobb, 146 esetben kisebb a determinációs együttható. Lehet, hogy egy mérnöknek a 0,1-es küszöb elfogadhatatlanul alacsony, viszont számunkra megfelel, kiválasztja a 20 legszorosabban összefüggő párt, és ezzel a számítógép befejezte a feladatát, a megmaradt 20 párt már kizárólag régészeti módszerekkel vizsgálhatjuk.

Mindezek után térjünk vissza közvetlenül a neolitikumot illető kérdésekhez. Rezi Kató G. talán ott ismeri félre elképzeléseinket leginkább, amikor feltételezi, hogy egy régészeti modell igazolására hívtuk segítségül a matematikai statisztikát. A helyzet ennek éppen a fordítottja!

Kiindulási pontunk nem a korai neolitikumot illető időrendi modell volt, amit statisztikai módszerekkel kívántunk volna igazolni, hanem első lépésként a Dévaványa-Réhegyen végzett ásatások anyagát vizsgáltuk meg a most ismert módon. Ekkor még természetesen nem tudtuk, hogy milyen eredményre juthatunk majd, vagy egyáltalán jutunk-e valamilyen eredményre. Rezi Kató G. véleményével szemben éppen azt tartjuk akár a kultúra egészét illető következtetésekre alkalmasnak, hogy egyetlen lelőhely elemzését végeztük el ilyen módon. Szélesebb területi egység vizsgálata ugyanis már több ismeretlen tényezőt jelentett volna, jelen esetben ugyanis az eltérések egyértelműen időrendi különbözőségeket takarnak, hiszen az egyugyanazon a területen feltárt különbség csak időbeli különbség lehet, míg egymástól távolabb fekvő lelőhelyek ekképpen történő elemzése esetén kételkedhetnénk abban, hogy területi, vagy valóban időrendi csoportokat találtunk-e? Az elemzés eredményeképpen elkülönített egységek Dévaványa-Réhegyen jól kirajzolnak számunkra két időhorizontot, mégpedig ha-

sonlóan ahhoz, ahogyan a szlavóniai leletek között ezeket S. Dimitrijevic,² illetve a Bánátban G. Lazarovici³ a korszakot meghatározta. Miután pedig az Alföldet illetően a fiatal Körös-kultúra ilyen osztályozásáról tudomásunk szerint még nem jelent meg publikáció, indokoltnak tartottuk a már csak idézőjelek között, vagy az „ún.” megszorító szócska alkalmazásával használni, ám tartalmilag elfogadhatatlan Protovinca⁴ megnevezés felváltását a Réhelyi 1., illetve Réhelyi 2. jelölésekkel. A vizsgált elemek mindaz, amit a kutatás eddig feltárt, és szerepelnek olyan jellemzők is, amelyeknek az eddigiekben még nem tulajdonítottunk kronológiai jelentőséget, mint például a nádvégminta, a kalászminta, vagy éppen az edénylábak használata. A fiatal Körös-kultúra leletanyagának különválasztásában, úgy véljük, előreléptünk, néhány elemmel kiegészítettük azt a munkát, amit ezen a téren előtünk végeztek, és amit az utánunk következők nyilván tovább folytatnak majd. Többek között éppen az említett analógiák teszik világossá leírásunkat. Az időrendi következtetést tisztán régészeti módon vontuk le, a matematikai statisztikát kizárólag számítások elvégzésére hívtuk segítségül, vele mérhetővé tettünk olyan részleteket, amelyekről eddig legfeljebb megérzéseink lehettek. A további kutatások dönthetik el azt, hogy a Réhely 1. és Réhely 2. horizontok kitöltik-e a fiatal Körös-kultúra teljes idejét, esetleg annak a Vinca I. korszak ki-

alakulására eső szakaszát. Meggyőződésünk, hogy a két horizont létező, elkülöníthető leletegyütteseket fed, tehát kielégíti a régészeti típusalkotás elemi követelményeit, régészeti korszakként definiálható. Mindezek után is Rezi Kató G. nyilvánvaló joga elutasítani álláspontunkat, és ha helyette alapos érveléssel ennél jobb megoldást ajánl, azt természetesen magunk fogjuk elsőként örömmel elfogadni. E tekintetben tehát a szélesebb területű vizsgálat jelentett volna nehézségeket, míg Rezi Kató G. egy másik kifogása alapján éppen ellenkezőleg, a nem kellő szélesség okoz gondot. A többdimenziós eloszlás vizsgálatának szükségességét veti ugyanis fel, feltételezve, hogy az összes tárgyak fennmaradásának és felfedezésének valószínűsége nem azonos, illetve tekintettel kellene lennünk az abban az időszakban használt összes tárgyra is. Ha ezt a véleményt meghatározóan komolyan vennénk, már abba is kellene hagynunk régészeti vizsgálódásainkat, hiszen az őstörténet számára így kijelölt logikus megismerési utat csak a teljes indukció jelenthetné, és ez nyilvánvalóan képtelenség. Magunk megelégszünk azzal, ha kis lépésekben egy-egy kérdés megoldásában előrejutunk. Úgy véljük, ez történt a Körös-kultúra késői szakaszának belső időrendjéről szóló tanulmányunkban is.

Goldman György – Goldman Júlia

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT 1993. ÉVI TEVÉKENYSÉGE

Visszatekintve 1993-ra, joggal állapítható meg, mind a rendezvények sokszínűségét, mind színvonalát tekintve, eredményes évet tudhat maga mögött a társulat. Tevékenysége – kevés módosítással – a tervezett program szerint alakult, különösebb pénzügyi nehézségek nélkül.

Az előző év munkáját áttekintő közgyűlésen (február 1.) Fitz Jenő: Pannonia kormányzása és változásai című előadását követően a társulat kitüntetett emlékérméit az alábbiak vették át: CS. SÓS ÁGNES (Rómer Flóris-érem), TÓTH MELINDA és MOJZER MIKLÓS (Ipolyi Arnold-érem), TORMA ISTVÁN (Kuzsinszky Bálint-érem), MRÁVIK LÁSZLÓ (Pasteiner Gyula-érem). Tiszteleti tag lett BÓNIS ÉVA és HORLER MIKLÓS. Az 1993. év Henszlmann-díj kitüntetettjei: SZATHMÁRI ILONA, aki rádióriportjaival, valamint a MAGYAR HITELBANK Rt., amely kiállítások finanszírozásával segítette a társulat által képviselt szakterületeket. Több éves előkészületi munka után fogadta el az április 30-án tartott rendkívüli közgyűlés – a tagság módosító javaslatainak figyelembevételével – a jelen működési feltételeit, s talán a jövő igényeit is biztosító alapszabályt. A társulati élet folyamatosságának biztosítása érdekében a vezetőség négy, a választmány két alkalommal ülésezett a beszámolósi időszakban. A vezetőség több irányú egyeztetést végzett két (bizonyos értelemben inkább névleges, mint valós) folyóirata, az Archaeológiai Értesítő és a Művészettörténeti Értesítő zavartalan megjelentetése

érdekében. Javaslatot Fitz Jenő terjeszt jelen közgyűlés elé. A néhány éve indított Henszlmann Lapok kiadásának biztosítása érdekében két helyre benyújtott pályázatot (Művelődési és Köznevelési Minisztérium, Soros Alapítvány) sajnos elutasították. Az első három számot követően, folyamatos megjelentetése egyelőre bizonytalanná vált.

Ami a szakmai-tudományos programot illeti, a szép számú rendezvény két csoportra bontható. A hagyományos ülések közül az 1993. évi vándorgyűlés Sárospatakon került megrendezésre, nyolc előadással, ill. Sárospatak és a Bodrogköz múzeumainak és műemlékeinek megtekintésével. Az előző év hét fontosabb régészeti feltárásáról hangzott el beszámoló a fentebb már említett rendkívüli közgyűlés kiegészítő programjaként. A Budapesti Történeti Múzeummal és a visegrádi Mátyás király Múzeummal közösen rendeztük meg az „A királyi rezidenciák kutatásának újabb eredményei” című tudományos ülésszakot, amelyen 13 előadás hangzott el. Az ún. felolvasó üléseken, hat alkalommal tíz szakember – köztük három külföldi – tartott beszámolót.

A tárgyalt időszak aktuális eseményei között említendő a Tompa Ferenc születésének 100. évfordulóján rendezett emlékülés. Patay Pál, Raczkó Pál és Szathmári Ildikó előadása hamarosan megjelenik az Archaeológiai Értesítő hasábjain. A társulat szerény csatlakozása volt a közép-európai barokk évének hazai eseménysorához, hogy érdeklődő tagjai Galavits Géza és Lengyel László szakvezetésével megtekintették az Utak és találkozások – Barokk művészet Közép-Európában (Budapesti Történeti Múzeum), valamint a Zsánernetamorfózisok – Világi műfajok a közép-európai barokk művészetben (István király Múzeum) című kiállításokat.

Amint korábban a magyarországi víz alatti régészet szerkezeti kereteinek megteremtésével, úgy a múlt évben az I.

² Dimitrijevic, S., Materijali 10 (1974) 98.

³ Lazarovici, Gh., Cultura Starčevo-Cris in Banat. AMN 6 (1969) 3–26.

⁴ Raczkó P., A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. Szolnok, 1988, 28.

Amint korábban a magyarországi víz alatti régészet szerkezeti kereteinek megerősítésével, úgy a múlt évben az I. Országos Régészeti Filmszemle megrendezésében vállalt szereppel a társulat mind jobban kiterjeszti szakmai-társadalmi tevékenységi körét. Szeretnénk hinni, jó ügy elindításában vettünk részt, még akkor is, ha a bemutatott alkotások tudományos és művészi színvonala igencsak eltérő volt.

Múlt évi *nemzetközi jellegű tevékenységünk* nagyjában-egészében kielégítőnek mondható, egy hiányossággal: a Szlovén Régészeti Társulattal kötendő együttműködési keretmegállapodás perfektuálása 1994-re tolódtott. A megkezdett sorozat folytatásaként megvalósult viszont a Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens témájú nemzetközi konferencia. Színvonalas előadásokkal (11) és szakmai vitákkal, ám a tervezettnél kevesebb külföldi résztvevővel. Igaz, későn tisztázódott az MTA céltámogatásának nagyságrendje, s így beszűkült a szervezésre rendelkezésre álló idő. A konferencia anyaga a Magyar Nemzeti Múzeum Inventaria Praehistorica Hungariae sorozatának 7. köteteként fog megjelenni a közeljövőben. A nemrégiben kialakított együttműködési program részeként a társulat több képviselője aktívan részt vett a Steiermarki Régészeti Társulat „3. Kolloquium über norisch-pannonische Hügelgräber” című rendezvényen az ausztriai Feldbachban. Végül, külföldi vendégeink a következő előadásokat tartották: Franz-Joachim Verspohl: Der

Moses des Michelangelo, Lis Granlund (Stockholm): Regalia of Sweden, Boskovits Miklós (Milano): Fra Angelico és a washingtoni Királyok imádása.

Mindig nehéz, most kiváltképpen az, emlékezni azon kollégáinkra, barátainkra, akik a közelmúltban örökre távoztak. Különösen fájó, hiszen Cs. Sós Ágnes, Entz Géza, Kaposy Veronika, Kralovánszky Alán, Levárdy Ferenc, Szij Béla nagy tudású előadóként s színes egyéniségként is számottevő szereplői voltak a társulati életnek. Különösen vonatkozik ez Entz Gézára, aki alelnökként, majd elnökként, és Szij Bélára, aki szakosztálytitkárként tevékenységünk elkötelezett szervezője, alakítója volt a hatvanas-hetvenes években.

A jövőre gondolva, fontosnak tűnik továbbra is a tematikus tudományos ülésszakok rendezése, hiszen ezek leglátogatottabb programjaink. Jó lenne olyan módszertani jellegű összejövetelt szervezni, amely az új kutatási tendenciákat taglalná, beleértve a számítógépes adatfeldolgozás hatását a társulat által képviselt szaktudományokra. Mái hiányzik az egyetemi tanszékek és a társulat konkrét együttműködése. Az eddigi tapasztalatok alapján feltétlen érdemes fenntartani, bővíteni régióknál hasonló tevékenységű társulataival nemzetközi kapcsolatainkat. Végül: talán a rokon intézmények (múzeumok, akadémiai intézetek) segítségével, biztosítani kell új kezdeményezésünk, a Henszlmann Lapok folyamatos megjelentetését.

Kovács Tibor

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1993. ÉVBEN

Régészeti rendezvényeink ebben az évben elsősorban évfordulókhöz kapcsolódtak, ill. egy vagy több napot igénybe vevő, meghatározott témák megvitatására szerveződtek.

Tompa Ferenc születésének 100. évfordulójáról régészeti munkásságát bemutató előadásokkal és sírjának megkoszorúzásával emlékeztünk meg. Állandó programjaink közé tartozó ásatási beszámolóinkat áprilisban tartottuk meg, míg éves vándorgyűlésünk alkalmával augusztusban Sárospatakot és környékét kerestük fel. A Társulat február 1-i közgyűlésének régészeti – ókortörténeti előadását elnökünk, Fitz Jenő tartotta Pannonia kormányzása és változásai címmel. A Társulat kitüntető érmei közül a Rómer Flóris-érmet

Cs. Sós Ágnes, a Kuzsinszky Bálint-érmet Torma István kapta meg, a tiszteletbeli tagok között a régészek közül B. Bónis Évát üdvözölhetjük. Cs. Sós Ágnes és a kitüntetésére javaslatot tevő Bogyay Tamás sajnos azóta eltávozott közülünk. Kralovánszky Alán sem tudta már ismertetni A királyi rezidenciák kutatásának újabb eredményeiről szóló novemberi előadássorozat keretében gondolatait.

Immár több éves hagyományt követve, együtt rendezte meg a Társulat, a Veszprémi Akadémiai Bizottság Településtörténeti Munkabizottságával közösen, 1993. október 19–21. között Veszprémben azt a konferenciát, amely a Kárpát-medence rézkorának kérdéseivel foglalkozott.

RENDEZVÉNYEINK

Február 1.

Közyűlés: a Társulat kitüntető érmeinek átadása;

Rómer Flóris-érem – Cs. Sós Ágnes;

Kuzsinszky Bálint-érem – Torma István

Előadás: Fitz J.: Pannonia kormányzása és változásai

Április 30.

Ásatási beszámolók:

Ringer Á.: ÉK-Magyarország őskorkutatásának néhány aktuális kérdése;

Gömöri J.: Ásatások a soproni amphiteatrumban;

Sosztarics O.: Ásatások a szombathelyi Fő téren;

Hajmási E.: A Fő téri ásatások középkori eredményei;

Bárdos E.: A zamárdi avar temető újabb sírjai;

Tóth E.–Kiss G.: A zalaki földvár ásatása;

Rainer P.–Gere L.: A szigligeti alsóvár ásatásának 1992. évi eredményei;

Kozák É.: A zánkai református templom kutatása.

Május 10.

Megemlékezés Tompa Ferenc születésének 100. évfordulójáról.

Előadások:

Patay P.: Tompa Ferenc, a régész;

Raczky P.: Tompa Ferenc munkássága az újkőkorkutatásban;

Szathmári I.: Tompa Ferenc szerepe a magyarországi bronzkorkutatásban.

Május 13.

Tompai Ferenc sírjának megkoszorúzása a Kerepesi úti temető akadémiái parcellájában.

Augusztus 26–28.

Vándorgyűlés Sárospatakon

Régészeti előadások:

Dankó K.: Adatok Sárospatak középkori történetéhez

Feld I.: 16. századi kastélyépítészet Északkelet-Magyarországon

Gyuricza A.: Reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországon

A kirándulás útvonala:

Sárospatak – Sátoraljaújhely – Pácín – Karcsa – Szabolcs – Tokaj – Bodrogolaszi – Sárospatak

Szeptember 3.

Lis Granlund (Stockholm): Regalia of Sweden-előadás

Szeptember 30.

Az ozorai várkastély kutatásának újabb eredményei

Előadók: Feld I., Székely Gy., Gere L., Gerelyes I., V. Székely Gy.

Október 19–21.,

Veszprém, VEAB székház

Nemzetközi konferencia

Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Kárpátenbeckens

Meghirdetett előadások:

Ecsedy, I.: To begin with the beginning: When was the Copper Age in Hungary?

Bánffy, E.: Über den Ausklang der Lengyel Kultur in Transdanubien

Kalicz, N.: Die chronologische Lage der Balaton-Lasinja Kultur in der Kupferzeit Südost-und Mitteleuropas

Obereder, J.: Zur chronologischen Stellung der Balaton-Lasinja Kultur aufgrund von der Stratigraphien von Wildon-Schlossberg, Steiermark

Budja, M.: Stratigraphic evidences of the delimitation of neolithic and eneolithic settlements deposits in SE part of Slovenia

Bruckner, B.: Neue Beigaben zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Vinča-Pločnik Phase in Südostpannonien

Patay, P.: Die kupferzeitliche Siedlung Tiszaluc-Sarkad und die Hunyadihalom-Kultur

Tasic, N.: Two horizons of steppe finds of the Eneolithic period in the Carpathian Basin

Pavúková, V.: Verbreitung der Jevišovice-Kultur in Westslowakei

Raczky, P.: New Data for the Absolute Chronology of the Copper Age in the Carpathian Basin

Makkay, J.: Differences of the use of the metals in Middle and Late Copper Age

November 8.

A királyi rezidenciák kutatásának újabb eredményei – kihelyezett ülés a BTM Királypincéjében

Előadások:

Feld I.: A középkori királyi központok kutatástörténetéhez

Hatházi G.–Siklósi Gy.: A székesfehérvári királyi bazilikához tartozó „Domkloster” (Vasvári P. u. 3.) feltárása

Altmann J.: Az óbudai királynéi vár

Melis K.: A pesti vár

Buzás G.: A visegrádi királyi palota Anjou-kori előzményei

Magyar K.–Szekér Gy.: A budai királyi palota fő építési periódusai és az ezekhez kapcsolódó rekonstrukciók

Végh A.: A budai királyi palota idomtégla építkezései

B. Nyékhegyi D.: A budai és a visegrádi királyi palota kerámiaanyag feldolgozásának újabb eredményei

Kocsis E.: Anjou-kori kályhacsempék a visegrádi királyi palotából

H. Gyürky K.: A budai királyi palota üvegei

Mester E.: A visegrádi királyi palota üvegei

K. Palágyi Sylvia

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1991–1992

(Gesamte Zusammenfassung der wichtigeren Ausgrabungen der Jahre 1991–1992.
Das vollständige Material s. 1991: RF Ser. I. No. 45; 1992: RF. Ser. I. No. 46)

URGESCHICHTE (Auf der Karte: Nr. 1–36)

1. *Abda – Hármasok* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XI). 1991 wurden mit Forschungsgräben und Schnitten auf der Spurlinie des Autobahnes M1, auf einer Fläche von 4200 m² 27 Objekte, kleinere und größere runde Gruben mit geringem Material freigelegt. Wir haben ein in die Erde getieftes Wohnhaus von 5×15 m erschlossen, dessen aufgehende Dachkonstruktion von drei parallelen Pfostenreihen gehalten war. Anhand der wenigen Keramikscherben kann der Fundort in die Phase I der Frühbronzezeit eingeordnet werden.

1992 haben wir 41 Objekte auf einer Fläche von 8 Ha freigelegt. Anhand des wenigen Fundmaterials waren drei archäologischen Perioden in der Siedlung abzusondern.

Zur späten (III) Phase der *Lengyel-Kultur* gehörten 37 Objekte (seichte Gruben von unregelmäßiger Form und ein Haus mit Grundgrabenkonstruktion von einem Grundriß von 8×16 m). Aus einer der Gruben kam das Keramikmaterial der frühbronzezeitlichen *Makó-Kultur* vor. Wir legten die Überreste von 3 in die Erde eingegrabenen Öfen frei. Der Lehmewurf blieb nur in Spuren in den Öfen erhalten, außer einiger Eisennägeln enthielten sie keinerlei Funde. Aufgrund der auf der Oberfläche und in der Humusschicht vorgekommenen *arpadenzeitlichen* Keramikbruchstücke können die Öfen auf die Arpadenzeit datiert werden.

András Figler

Balatonfüzö – Straßenabzweigung S. Nr. 37

2. *Bátonyterenyé (Kisterenyé) – Hársas (Aranyhegy)* (Kom. Nógrád) (XXVIII). Auf dem mittleren Teil des Plateaus der bekannten Fundstelle wurde im Jahre 1992 eine Raubgrabung begonnen, mit einem bis zum felsigen Untergrund eingetieften Graben. Ein Skelettgrab mit Bronzebeigaben (Haarring, Lunula) kam zum Vorschein, und wahrscheinlich wurde auch das Fußbodenniveau eines Hauses durchgeschnitten. Dem Kubinyi Ferenc-Museum gelang es, das reiche mittel- und spätbronzezeitliche Fundmaterial – mit der Ausnahme einiger, zu Kunsthändlern geratenen Stücke – zu erwerben und die Wildausgrabung abzustellen. Unter den Keramikgegenständen sind eine Statue mit glockenförmigem Rock, eine vogelförmige Rassel und ein großes, von einem Gefäß abgebrochenes, Wilderkopf imitierendes Stück hervorragend.

Sára Kató

Biatorbágy – Budapest S. Nr. 61

3/1. *Biatorbágy – Hosszúrétek I.* (MRT Bd. 7, Fundort Nr. 1/7) (Kom. Pest) (III). Der am nördlichsten auf der Spurlinie der Autobahn M0 liegende Fundort befindet sich

in der Nähe des Knotenpunkts vom Anschluß an die Autobahn M1.

Auf dem im Jahre 1991 erschlossenen Gebiet von ung. 65×10 m deutet ein größerer Grubenkomplex auf den nördlichen Rand der *frühbronzezeitlichen* Siedlung von Biatorbágy–Hosszúrétek II hin. Außerdem wurden hier 9 Objekte einer *früheisenzeitlichen* Siedlung (HC) freigelegt. Eines von diesen ist eine in die Erde eingetiefte Hütte mit Pfostenlöchern, die übrigen sind kleinere Abfallgruben. Zwei davon waren mit Lehmewurfstücken ausgefüllt, mit in gutem Zustand erhalten gebliebenen Zweig-, Balken- und Brettandrücken. Außer dem reichen Keramikmaterial kamen noch Knochengeräte, Spinnwirtel und Webstuhlgewichte ans Tageslicht.

Die beiden Brandgräber, die am westlichen Rand der freigelegten Fläche vom Fundort Biatorbágy–Hosszúrétek II erschlossen wurden, gehören vermutlich auch zu dieser Siedlung.

Frau Vékony, Éva Vadász

3/2. *Biatorbágy–Hosszúrétek II* (MRT Bd. 7, Fundort Nr. 1/7) (Kom. Pest) (III). Auf der Spurlinie der Autobahn M0 kamen die Objekte von der Siedlung der frühbronzezeitlichen *Makó-Kultur* ans Tageslicht. Die Mehrheit der freigelegten 19 Objekte bilden bienenkorbformige Abfallgruben, in zwei Fällen kamen aber seichtere, aus mehreren Gruben bestehende Grubenkomplexe zur Erschließung. Letztere können als Lehmförderungsstellen interpretiert werden. Die Objekte der Siedlung haben sich auf einem verhältnismäßig großen Gebiet zerstreut gemeldet.

Außer dem nicht besonders reichen Keramikmaterial kamen Spinnwirtel, Knochengeräte und Tierknochen in einer größeren Menge vor.

Anna Endródi

3/3. *Biatorbágy – Tyúkberek* (MRT Bd. 7, Fundort Nr. 34/5–6) (Kom. Pest) (III). Entlang der Spurlinie der Autobahn M0, am südlichen Abhang eines höheren Schwemmkessels, auf einer Fläche von etwa 52×25 m haben wir den südlichen Rand einer großen neolithischen Siedlung mit mehreren Perioden freigelegt. Ein Teil der 45 Objekte – kleinere und größere, flachere und tiefere Gruben und Grubenkomplexe – enthielt das Fundmaterial der *Notenknocherkeramik*. Die Mehrheit der Gruben gehört zur *Zselizer Kultur*. Erwähnenswert ist eine größere, tiefe Grube, in der sechs Individuen (Kinder und Erwachsene) mit Beigaben begraben wurden. Das Keramikmaterial ist sehr reich, rote und gelbe, bemalte Keramikbruchstücke kamen in bedeutender Menge vor. Es gab außerordentlich viele Mahlsteinbruchstücke und abgeschlagene Steingeräte aus verschiedenen Rohstoffen. Auch ein größeres Bruchstück eines Gefäßes mit Gesichtsdarstellung wurde ans Tageslicht gebracht.

Anhand von stratigraphischen Angaben ist das späteste Objekt der Siedlung ein großes, dreifach gegliedertes Grabensystem, das sich, mehrere Objekte durchgeschnitten, bogenförmig auf der Mitte der nördlichen Hälfte des freigelegten Gebiets entlangzieht.

Anna Endrődi

4/1. *Börcs – Nagydomb, Lehmförderungsstelle M-1 A/1* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XI). Auf der geplanten Lehmförderungsstelle der Autobahn M1, auf einer Fläche von 3,5 Ha haben wir im Jahre 1992 die Überreste von einer *neolithischen* Siedlung, von 5 neolithischen und 5 *awarenzeitlichen* Gräbern freigelegt. In der Siedlung kamen Speicher- und Baugruben zum Vorschein, die nur wenig Material enthielten. Mit der Ausnahme eines Grabes waren die neolithischen Gräber beigabenlos. Die Siedlung gehört zur späten Notenknopf-Zselyer Phase der DVK.

Obwohl 4 der 5 Gräber schon ausgeraubt waren, enthielten die zur frühawarenischen Periode gehörenden Gräber reiche Beigaben (vergoldete, gepreßte Blechbeschläge, Riemenzungen aus Knochen).

András Figler

4/2. *Börcs – Paphomlok Flur (Ruhestätte der Autobahn M1 von Börcs)* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XI). In der geplanten Ruhestätte der im Bau befindlichen Autobahn M1 haben wir auf einer Fläche von 4,5 Hektar *frühkupferzeitliche* und *spätbronzezeitliche* Siedlungen, 15 zur letzteren gehörende Gräber, insgesamt 1731 Objekte erschlossen. Die äneolithische Siedlung stammt aus dem Zeitalter der *Lengyel III-* und der *Balaton-Lásinja-Kultur*. Der Siedlung gehören 16 Häuser mit Grundgrabenkonstruktion, Speichergruben und mit Abfall eingefüllte Baugruben an. Zwischen den Häusern kamen kleinere einräumige Bauten (typische Abmessungen sind 6–7×8–9 m) und größere Bauten mit Megaronkonstruktion (typisch sind von 7×17 m) vor. Auf dem Gebiet der kupferzeitlichen Siedlung kam ein gehockertes Skelettgrab mit Gefäßbeigaben aus der gleichen Zeit ans Tageslicht.

Die *spätbronzezeitliche* Siedlung und das Gräberfeld ist in die Periode R HA einzugliedern. In der Siedlung wurden 60 Gebäude mit Pfostenkonstruktion, die dazu gehörenden Speichergruben sowie mit Abfall eingefüllte Baugruben freigelegt. Die Gebäude bestehen aus parallelen Pfostenreihen mit je 3–8 Pfosten (von 2,5–3×4×8 m). Die Bronzebeigaben der Urnengräber sind bedeutend.

András Figler

5. *Börzönce – Temetői Flur* (Kom. Zala) (XL) 1991 setzten wir die im Jahre 1988 begonnene Ausgrabung fort. Auf der Fundstelle wurde ein weiteres Detail von der Siedlung der frühbronzezeitlichen *Somogyvár-Vinkovci-Kultur* auf einer Fläche von 150 m² erschlossen. (Damit nahm die Größe der freigelegten Oberfläche auf 660 m² zu.) Im Jahre 1991 wurden auf diesem Gebiet noch drei Objekte erschlossen, aus einem von diesen kam ein unversehrtes Frauenidol, das als ein Unikum gilt, ans Tageslicht. (Die Zahl der frühbronzezeitlichen Objekte beträgt insgesamt 24.)

Mária Bondár

6. *Budapest, I, XI. Gellérthege* (III). Das Historische Museum der Stadt Budapest setzte im Frühling 1991 die Freilegung des spätkeltischen Oppidums auf dem Gellértberg

fort. Die im Rahmen einer französisch-ungarischen Zusammenarbeit seit 1990 fortdauernden Forschungen wurden an der nördlichen Seite des Berges durchgeführt. Um den strukturellen Aufbau der Befestigung zu erforschen wurde der Wall von den französischen Kollegen durchgeschnitten und schichtenweise abgetragen, zur Vollendung und Interpretation ihrer Arbeit sind aber noch weitere Freilegungen nötig.

Wir haben das Gebiet an mehreren Stellen der sich im Vorraum des Walls befindlichen unteren Terrasse durchgesucht, wo schon in den früheren Jahren Überreste eines LT-D Wohnhauses zum Vorschein gekommen waren. In der diesjährigen Saison legten wir die Spuren von zwei weiteren spätkeltischen Wohnhäusern mit reichem Fundmaterial, u.a. mit bemalter, gestreifter Keramik sowie mit dem Bruchstück einer Bronzefibel frei. Innerhalb des Objektes erschlossen wir die Trümmer von einem Ofen und von mehreren Feuerstellen. Die in die Erde getieften Häuser waren mit zwei Pfosten und mit einem gestampften Lehm Boden versehen. Wir konnten feststellen, daß die einst hier gelebte Eraviscerbevolkerung eine bedeutende Terrainregulierung vor den Hausbauarbeiten vorgenommen hatte, als sie die ursprünglich abfällige Oberfläche mit Stein und Erde waagrecht aufgefüllt, und ihre Wohnhütten auf der so ausgestalteten Terrasse aufgebaut hatten. Am steilen, auf Osten zu gehenden Teil des Bergabhanges haben wir an der vermuteten Linie des Walls zwei Durchschnitte gemacht, unsere Gräben erwiesen sich aber als negativ, wahrscheinlich windet sich der Wall auf diesem Abschnitt in die Richtung der Zitadelle hinauf.

1992 kam es zur Erschließung der Oberfläche mit Schnitten des in den vorigen Jahren durchgeschnittenen Wallabschnittes, um die strukturelle Eigenheiten und die Perioden der Befestigung festzustellen. Zum Ergebnis der Freilegung entfaltete sich ein stark untergegangener Wall vom *Ende der Bronzezeit*, über dem sich in drei Perioden spätkeltische Befestigungsreste befanden. Im besten Zustand sind die Fundamente der über dem bronzezeitlichen Wall errichteten keltischen Schanze aus der ersten Periode erhalten geblieben, die eine aus senkrechten Balken ausgestaltete „Pfostenschlitzmauer“ vom Typ Preist gewesen war.

An der Ausgrabung nahmen 8 Mitarbeiter des Europäischen Archäologischen Zentrums von Mont Beuvray teil.

Mária Pető

Csákvár S. Nr. 40

Csepreg – Szentkirály S. Nr. 79

7. *Csesztve – Stalák* (Kom. Nógrád) (XXVIII). Im Jahre 1991 legten wir am östlichen Teil der spätlengyelzeitlichen Siedlung etwa 40 m² frei.

Das Fundmaterial besteht aus spätlengyelzeitlicher Keramik, Tonlöffelbruchstücken und Steingeräten, erwähnenswert sind die beiden Schüsseln, die zusammengebrochen auf dem Boden des neolithischen Niveaus lagen.

1992 öffneten wir am südlichen Abhang des Fundortes einen Schnitt von 5 × 5 m. Unter den Keramikfunden gab es viele dünnwandige, kleine rote Becher und Bruchstücke von Röhrenfußschüsseln mit bikonischem Bauch. Abgeschlagene Steingeräte kamen in unverändert reicher Zahl vor.

Sára Kató

8. *Dunajváros – Pentele, Rácdomb* (Kom. Fejér) (XLII). Auf der wichtigsten Fundstelle der mittelalterlichen Geschichte der Stadt, in der Nachbarschaft der griechisch-orientalischer Kirche Denkmalcharakters wurde die auf neolithischen Gründen mehrtausende Jahre hindurch aufgeschüttete Hügel beschädigt. In den bronzezeitlichen Tell wurden während der Römerzeit mehrere Gräber eingegraben. In der Arpadenzeit stand hier die Burg vom Geschlecht Andornak. Die Türken hatten hier eine Holz-Erde-Burg errichtet.

Die Kulturschichten wurden auf einer Fläche von 160 m², in einer Dicke von 3 m vernichtet, darunter haben wir die Überreste von 20 Vorrats- und Abfallgruben, u.a. von zwei, in dieser Region selten vorkommenden neolithischen (Zselizer Kultur) Gruben freigelegt. Neben den Überresten von überwiegend bronzezeitlichen Gruben (Nagyréver Kultur) gab es auch einige türkenzeitliche, sehr tiefe Gruben, die an einigen Stellen die bronzezeitlichen Gruben durchschnitten, und voll mit Tierknochen, Keramik- und Glasbruchstücken waren, sogar zahlreiche kleine, unversehrt Schüsseln, Schalen und Topfkacheln enthielten.

Jolán B. Horváth

9. *Erdőbénye – Sás-Bach* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (IV). Ungefähr 4,5 km nordöstlich der Gemeinde von Erdőbénye, innerhalb des Naturschutzgebietes „Opalvorkommen und bewaldete Weide von Erdőbénye“, am Treffpunkt von der zwischen Erdőbénye und Sima verlaufenden Strecke der Landstraße und vom Sás-Bach, beim gut bekannten „Opalvorkommen“ (Limno-Opalit) wurden bearbeitete Steinstücke paläolithischen Charakters in den Trümmern beobachtet und gesammelt. Im Laufe unserer sondierenden Ausgrabung im Jahre 1992 erschloßen wir ein Detail von der Limno-Opalit-Förderungsstelle (einer mit Bergbauschutt ausgefüllten Grube) und von der sich daran schließenden Bearbeitungsstelle und Werkstatt (Bearbeitungsabfall, Erzeugungsabfall, Spalten, halbfertige Geräte und einige fertige Exemplare). Es erwies sich, daß auch hier – mehreren Stellen des Zemplén-Gebirges ähnlich – der einst wahrscheinlich auf die Oberfläche geratene oder nur von einer dünnen Schicht bedeckte Steinrohstoff in der Urzeit gefördert und an Ort und Stelle bearbeitet worden war. Es sind nur wenige Geräte vorgekommen, die uns über das Zeitalter bzw. über die kulturellen Beziehungen der Fundstelle Informationen leisten könnten. Anhand einiger solchen Geräte kann der Fundort vorläufig und bedingungsweise als paläolithisch, mit großer Wahrscheinlichkeit als jungpaläolithisch bestimmt werden.

Erzsébet Bácskay

10. *Gellénháza – Városrét* (Kom. Zala) (XL). 1991 führten wir die im Jahre 1990 als Fundrettung begonnene Ausgrabung fort. Es wurde eine Oberfläche von 143,7 m² freigelegt, womit die Größe des durchforschten Gebietes auf 218,7 m² zunahm. In unseren Schnitten wurden die Abfallgruben der Starcevo-Kultur, der DVK und der Protolengyel-Phase, der Balaton-Lasinja I- und der Badener Kultur erschlossen. Sporadisch stießen wir auch auf arpadenzeitliche Keramik, ferner kam noch eine große Abfallgrube mit reicher Keramik aus dem 16. Jahrhundert zum Vorschein. Das reichste Material fanden wir in den Objekten der Starcevo-Kultur, worunter man die Bruchstücke von zwei Altären hervorheben soll.

1992, im 3. Jahr der Freilegung haben wir 8 weitere Schnitte geöffnet, und so auf einer Fläche von 226 m² gearbeitet. Die Zahl der bisher freigelegten Objekte beträgt 54, drei von denen gehören zur *Starcevo-Kultur*. Neben den *neolithischen* und *mittelalterlichen* Funden waren die großen und fundreichen Objekte der hochkupferzeitlichen Balaton-Lasinja I-Kultur in überwiegender Zahl vertreten, die unsere Kenntnisse über die Hochkupferzeit in großem Maße bereichern. Die Bearbeitung der in bedeutender Menge ans Tageslicht gekommenen Steingeräte wird von Katalin T. Bíró durchgeführt.

Katalin H. Simon – László András Horváth

11. *Gór – Kápolnadomb* (Kom. Vas) (XXXV). Im Jahre 1991 setzten wir die seit 1988 laufende Ausgrabung fort. Die Erforschung der mehrere Epochen hindurch bewohnten prähistorischen Höhensiedlung von 2,2 Hektar und der kleinen mittelalterlichen Burg wurde mit der Abtragung einer Fläche von weiteren 800 m² fortgeführt.

Neben dem sich auch im weiteren vereinzelt meldenden Material der DVK erschlossen wir neuere Siedlungsobjekte aus der Spätbronzezeit, Früheisenzeit und der keltischen Epoche. Ein wichtiges neues Ergebnis der Grabung ist, daß die Befestigung des Hügelrandes mit Erde-Holz-Konstruktion (Kasetten) den Kelten zuzuschreiben ist. Unser Fundort ist vom Gesichtspunkt der spätbronzezeitlichen Metallbearbeitung aus alleinstehend, nachdem es sich erwies, daß die Gußformen – von denen außer des Erzeugungsabfalls bisher 13 Stücke mitgesamt den neueren Reifen- und Äxteformen vorgekommen sind – lokal hergestellt wurden. (Der Herkunftsort des benutzten Sandsteines soll noch geklärt werden).

Von ähnlicher Bedeutung sind die sich in der mittelalterlichen Burg meldenden Erscheinungen. Hier wurde das Fundament vom Wohnturm des „castrum ligneum“ von einer späteren, bienenkorbformigen Grube geschnitten, die charakteristisches Fundmaterial aus dem 13. Jahrhundert enthielt. Anhand von Radiocarbonangaben stammt das Holzmaterial des Turmes von der Mitte des 11. Jahrhunderts. Die genaue Analogie zur kleinen Burg ist die auf dem Teppich von Bayeux dargestellten Burg von Bayeux. Den vorigen Jahren gemäß gilt die Beobachtung der von einem Plankenzaun umgebenen äußeren Burg als Neuheit. Von hier kam ein vergoldeter, mit Lilien verzierter Siegelring mit Inschrift aus dem 13. Jahrhundert zum Vorschein. Während der Bearbeitung des Fundmaterials haben wir die Angaben von 2000 Gegenständen im Computer festgesetzt.

1992 haben wir die Erschließung von mehr als 40 Schnitten (1800 m²) vollendet, womit die Größe des seit 1988 durchforschten Gebietes auf 4000 m² zunahm. Die Fundstelle ist stark erodiert und gestört, die ersten Details von Grundgrabenbauten konnten wir erst in dieser Saison freilegen.

Auf die erste ungestörte *DVK-Grube* stießen wir ebenfalls in diesem Jahr. Die Funde der Linienbandkeramik (Steingeräte, Keramik) kommen fast ausschließlich in einer sekundären Lage, gleichzeitig aber vom ganzen Gebiet der Hügel vor.

Aus dem Gedenkmaterial der spätbronzezeitlichen *Urnfelderkultur* stammt – wahrscheinlich – das oben erwähnte Haus mit Grundgrabenkonstruktion. Im Bereich der arpadenzeitlichen Burg haben wir vermutlich eine Gießwerkstatt freigelegt. Aus dieser kamen eine Bronzeluppe(?)

und die Gußform einer Lanzenspitze ans Tageslicht. Die Spuren von Häusern mit Pfostenkonstruktion melden sich auf dem südlichen Areal der arpadenzeitlichen Burg. Auf eine andere Werkstatt weist vielleicht die Gußform eines Löffelmeißels (?) aus einem Grubenhausdetail hin. (Die andere Hälfte des Hauses, die auch eine Gußform enthielt, wurde in den vorigen Jahren ausgegraben.) Mit den üblichen Gußformen nahm auf der Fundstelle die Zahl der Funde solchen Typs insgesamt auf 19 zu (im Fall von mehreren Exemplaren sind negative Formen an beiden Seiten zu sehen). In weiteren Gruben stießen wir auf komplette Menschenkette (Kinder), die vom Trockengraben(?) der arpadenzeitlichen Burg in kleinerem Maße gestört waren. Aus der Grube des Schnittes E-15 wurde fast 100 kg Erde mit Getreide gemischt (die vollkommene Menge der Getreide) ausgehoben. Nach der Abschlämmung konnten ungefähr 10 kg pflanzliche Reste bestimmt werden, unter anderen auch mit C₁₄-Untersuchung.

In der Siedlung gelten die *früheisenzeitlichen* Gefäßfragmente mit „Stierkopfdarstellungen“ und die Menge der mit Graphitstreifen verzierten „Zierkeramik“ als ziemlich unikal, sie kamen aber leider in sekundärer Lage, in einer fast 20 m langen *keltischen* Eingrabung vor. Diese Eintiefung stammt aus der 2. keltischen Periode des Kápolna-Hügels, als der Hügelrand mit einem Wall von Holz-Erde-Konstruktion (Kassetten) befestigt worden war. Wir haben einen weiteren, 10 m langen Abschnitt des Walls mit fünf senkrechten Tragelementen freigelegt. Die C₁₄-Altersbestimmung eines Teils von den Überresten der Holzkonstruktion ist im Gange. Auf der östlichen Terrasse des Hügels meldete sich die Doppellinie des in den vorigen Jahren schon angetroffenen Grabens. Einer der Gräben schnitt eine spätbronzezeitlich-früheisenzeitliche (noch nicht vollkommen erschlossene) Grube, in die Einfüllung vom anderen war eine keltische Grube eingegraben. Hypothetisch kann es mit der Befestigungstätigkeit der 2. keltischen Phase in Zusammenhang gebracht werden.

Das Gedenkmaterial der spätkeltischen(?), *frührömischen* Epoche meldet sich sporadisch, es kann kaum an Objekte geschlossen werden.

Auf dem Areal der *mittelalterlichen* Burg gelang es, die Stellen von den senkrechten Tragsäulen des über einen regelmäßigen, achteckigen Grundriß errichteten Wohnturmes von 6,5 m Umfang genau festzusetzen. Der Trockengraben mit einem V-Querschnitt wurde an zwei weiteren Stellen, am westlichen und südlichen Abschnitt durchgeschnitten. Im Burginneren fanden wir eine nach dem Auflösen der Burg gegrabene Grube. Weitere Spurlinie des Plankenzauns der äußeren Burg kam in der Nähe vom westlichen Hügelrand, innerhalb des keltischen Walls zum Vorschein. Innerhalb dessen legten wir ein Grubendetail(?) aus dem 14.–15. Jahrhundert mit ziemlich guter Keramik frei.

Das Tierknochenmaterial wird von István Vörös (MNM), die pflanzlichen Muster werden von Ferenc Gyulai (MTA RI) bearbeitet. Vermutlich gelang uns einige, vom Gesichtspunkt des Rohstoffs der Gußformen aus interessante Fundstellen in der nahen Umgebung des Kápolna-Hügels zu identifizieren. Die instrumentalen petrographischen Untersuchungen wurden an einem Teil der Gußformen und an dem analogen Material (Velem, Sághegy) begonnen. Wir haben die Sammlung des malakologischen Materials und die örtliche Abschlämmung des Materials der Gruben auch im weiteren fortgesetzt. Die Altersbestimmungen werden von Ede Hertelendy (ATOMKI) durchgeführt. János Csapó

(Hochschule, Kaposvár) hat die Lebensmittelüberreste bestimmt, László Költő (Kaposvár) wurde eine kleinere Serie zwecks Metalluntersuchungen gegeben. Im November haben wir Bohrungen mit Zsófia Medzihradszky zwecks Pollenuntersuchungen gemacht. Die Bearbeitung der Muster wurde begonnen.

József Dénes – Gábor Ilon

Gyomaendrőd (Endrőd) – Fundort E-6 S. Nr. 83

12. *Gyomaendrőd (Endrőd) – Ugari Flur I* (MRT Bd. 8, Fundort 3/123) (Kom. Békés) (II). Im Jahre 1992 haben wir eine Ausgrabung auf der 500 m langen und 60–70 m breiten Fundstelle durchgeführt, die sich nordwestlich, ung. 650 m weit entfernt vom Fundort Endrőd-Paphalom (Nr. 3/18), am südlichen Ufer eines SW-NO laufenden aufgefüllten Bächleins befindet.

Es wurde eine Fläche von insgesamt 272,22 m² freigelegt, Funde kamen aus folgenden Epochen bzw. Kulturen zum Vorschein:

1. In drei Gruben kamen die dickwandigen Scherben, Gefäße aus grobem Material der frühneolithischen *Körös-Kultur* mit Tierknochen in geringer Menge zum Vorschein.
2. In einem großen Grubenhaus kamen die Gefäßbruchstücke der mittelnöolithischen *AVK* ans Tageslicht. Auch in der Humusschicht der Schnitte stießen wir auf *AVK*-Scherben, in kleinerer Zahl kamen geschliffene Steinaxtbruchstücke vor, darunter ein aus grünem Serpentin hergestelltes Exemplar, an dem auf sekundäre Benutzung hinweisende Spuren zu beobachten sind.
3. Unser wichtigster Befund war die Bestattung der frühneolithischen *Tiszapolgár – Kultur* (Kisrépart-Gruppe), in der zwei Gefäße lagen. Auch die Scherben der *Tiszapolgár-Kultur* kamen in der Humusschicht der Schnitte und der Suchgräben in größerer Menge zum Vorschein.
4. In kleinerer Zahl wurden Funde der mittelnöolithischen *Bodrogkeresztúr-Kultur* ebenfalls gefunden, aber nicht in selbständigen Objekten, sondern in der oberen Humusschicht der Schnitte.
5. Die skythische Periode war von einem Grab vertreten, in dem das Skelett eines Kindes lag, auf dem Rücken, mit angezogenen Beinen (sog. „Frosthaltung“). Hinter dem Schädel waren zwei Tongefäße beigelegt.
6. Die zahlreichen Keramik- und Tierknochenfunde der Sarmatenzeit kamen aus zwei großen Grubenkomplexen ans Tageslicht. In den Gruben waren auch Feuerspuren zu beobachten.
7. Wir legten zehn Skelette in gestreckter Lage frei, die das Detail eines früharpadenzeitlichen Gräberfeldes von größerer Ausdehnung bilden. Die Skelette lagen in seichten Grabgruben mit abgerundeten Ecken. Neben den Köpfen mehrerer Skelette fanden wir silberne Haarringe mit S- bzw. doppelter S-Endung, im Mund eines der Skelette lag eine Münze aus der Zeit des *András I*, vom Typ IX.

István Zalai-Gaál

13/1. *Győr – M1, nördliches Gebiet der Lehmförderungsstelle A/7* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XI). Im Jahre 1991 legten wir auf der geplanten Lehmförderungsstelle von 1 Hektar auf einer Oberfläche von 840 m² 25 Objekte mittels Suchgräben frei. Mit der Ausnahme von einer enthielten die Objekte (Gruben) das Fundmaterial der Phase

II der Balaton-Lasinja-Kultur (Keramik, Steingeräte, Tierknochen). Aus einer Grube kamen die Funde der Boleráz-Gruppe der Badener Kultur ans Tageslicht.

András Figler

13/2. Győr – Fövényesdomb, südliches Gebiet der Lehmförderungsstelle M1, A/7 (Kom. Győr-Ménfőcsanak-Sopron) (XI). Mit Suchgräben und mit zwei Schnitten erschlossen wir eine Fläche von insgesamt 3700 m², um die archäologischen Kulturen auf dem Hügel noch vor dem Beginn der Rohmaterialförderung zu entdecken. Auf dem Hügel von etwa 4,5 Hektar konnten wir die Anwesenheit folgender Kulturen feststellen:

**Transdanubische Linienbandkeramik (DVK):* Auf dem südlichen Teil des Hügels kamen viele winzige Keramikbruchstücke aus den Suchgräben vor, und auch 3 Objekte (Gruben) gehören zu dieser Periode. Anhand der Funde (Keramik) ist die Siedlung mit großer Wahrscheinlichkeit an den frühen Zeitabschnitt der Kultur zu binden.

**Lengyel-Kultur:* Auf dem mittleren und nördlichen Teil des Hügels kamen viele typische Scherben der Lengyel-Kultur sporadisch zum Vorschein, und 4 Gruben enthielten das Material der Kultur (Keramik, Idol, Steingeräte, Tierknochen). Die weiße Bemalung auf rotem Grund kommt häufig in der Keramik vor. Der Fundort ist in die Phase II der Kultur zu reihen.

**Balaton-Lasinja-Kultur:* Auf dem südlichen und mittleren Teil des Hügels enthielten 6 Gruben die Funde der Kultur (Keramik, Steingeräte, Tierknochen). Es wurde auch eine Opfergrube freigelegt, in der drei unversehrte Gefäße und Skelette bzw. zusammenhängende Skelettdetails von mehreren Tieren zu finden waren. Die Objekte sind der Phase II der Kultur zuzuschreiben.

**Frühbronzezeit:* Auf dem südlichen Teil des Hügels, aus 2 Gruben kamen auf den Anfang der Phase III der Frühbronzezeit datierbare Funde (Keramik, Tierknochen) ans Tageslicht.

**Koszider-Periode:* Anhand der Bruchstücken von gerillter Buckelkeramik sind ein N-S gerichteter Graben und eine Grube an diese Periode zu schließen.

**Römerzeit:* Auf dem nördlichen Teil des Hügels kam ein in die Erde eingetieftes Wohnhaus vor, das das Fundmaterial des 2. Jahrhunderts in sich barg.

**Mittelalter:* Wir fanden zwei Skelettgräber 150 m weit voneinander. In einem der Gräber lag ein gestörtes Skelett ohne Beigaben, im anderen (auf der nördlichen Seite des Hügels) waren gerippte silberne Haarringe mit S-förmigen Enden, die das Grab auf das 12. Jahrhundert datieren.

András Figler

13/3. Győr – Ménfőcsanak, Szeles Flur M1 (Kom. Győr-Ménfőcsanak-Sopron) (XI). Auf der Spurlinie der Autobahn M1 haben wir die Fundrettung mit der Erforschung eines Gebietes von 3 Hektar vollendet.

Von den prähistorischen Siedlungstätten lockerer Struktur blieben nur einige geschlossene Objekte (Gruben) erhalten (Frühbronzezeit II, Kultur der transdanubischen inkrustierten Keramik, Hallstattzeit). Die Zahl der Bestattungen des bronzezeitlichen Gräberfeldes nahm auf 78 zu, es sind Urnen- und Brandschüttungsgräber, sowie Bestattungen von gemischtem Ritus, mit Gefäßbeigaben versehen. Die Mehrheit der Bestattungen gehört zur klassischen Zeit-

phase der inkrustierten Keramik, in einigen treten aber mal auch die typischen Funde der Koszider-Periode auf. Das Gebiet des Gräberfeldes ist von drei Seiten umzugrenzen.

Die Erscheinungen des römerzeitlichen Dorfes der autochthonen Bevölkerung waren auf der ganzen freigelegten Siedlungsfläche zu beobachten, die Häuser bildeten kleinere, zusammenhängende Einheiten. Im Jahre 1991 fanden wir 44 Häuser. Auch im weiteren war der in die Erde getiefte Haustyp mit zwei Pfosten charakteristisch. Sie bestanden nicht gleichzeitig, die früheren sind im allgemeinen größer (3,5–4,5 m) und tiefer, unter den späteren (Mitte – zweites Drittel des 2. Jahrhunderts) kommen auch flachere und kleinere vor (2,5–3,5 m) – letztere können eher als Nebengebäude gedeutet werden. Drei sehr tiefe Objekte mit quadratischem Grundriß waren vielleicht als Werkstätte benutzt (für einen Feuerherd haltbarer Steinhaufen, sehr viele Tierknochen bzw. mehrere Mahlsteinbruchstücke weisen auf die abweichende Funktion hin).

In der Einfüllung der spätesten Objekte und in den späteren Gräben fanden wir auf das Ende des 2., zu Beginn des 3. Jahrhunderts datierbare Sigillaten, sogar auch unter den auf der Oberfläche mit Metallsuchgerät gesammelten Münzen gab es eine Prägung aus dem 3. Jahrhundert.

Im östlichen Teil des Grabungsgebiets haben wir Vorratsgruben (6) mit rechteckigem Grundriß und manchmal mit verschmiertem Boden beobachtet. Nach ihrer Einfüllung wurden oft Steine auf die Oberfläche der Gruben gegen das Einsinken gelegt, das mit den obenerwähnten Erscheinungen darauf hinweist, daß in der Nähe auch ein römerzeitlicher Steinbau vorhanden sein konnte, und die spätesten, in den Boden vertieften Häuser (?) zu dieser Periode gehört haben dürfen.

Wir haben 16 neuere Brunnen erschlossen, einige sind mit Steinen, mehrere mit Holz gefüttert, eine der gezimmerten Holzkonstruktionen blieb in besonders gutem Zustand erhalten. Das Fundmaterial ist ähnlich wie im vorigen Jahr (Sigillaten, norditalische Tassen mit dünner Wand, einige rätische Fragmente, örtliche scheibengedrehte Hauskeramik, handgeformte einheimische Gefäße, viel keltische Traditionen aufbewahrende Keramik, Glasgefäßbruchstücke). Die große Anzahl der Fibel ist auch im weiteren kennzeichnend (stark profilierte norisch-pannonische Flügel- und Kniefibeln, emaillierte Pfau fibel und eine Knochenfibel als Kuriosum sollen erwähnt werden). In diesem Jahr ist das Münzmaterial, ärmlich in seinem Gepräge hat es sich aber nicht geändert.

Es wurden weitere 13 arpadenzeitliche vertiefte Häuser, 45 freistehende Öfen, 7 Gruben und 68 Gräben freigelegt (die Gesamtlänge der letzteren übertritt 200 m). Die Häuser waren alle – wie schon im vorigen Jahr beobachtet wurde – mit ziemlich schwachen Feuerungsanlagen ausgestattet. Das Dach wurde von zwei, seltener von vier Pfosten gehalten, in mehreren Fällen stießen wir auch in der Mittellinie auf Pfostenlöcher. Wir legten ein Objekt von 2×1,6 m über einem unregelmäßigen rechteckigen Grundriß und mit abgegangenem Boden, mit je einem Pfostenloch an den vier Ecken frei (ein kleines Haus, eventuell eine Miete). Die Backplatten der Öfen waren immer gut durchgebrannt, sie sind aber selten erneuert worden. Der Lehmewurf wurde im allgemeinen mit Bachschotter oder mit römischen Tegulabruchstücken armiert, nur in einem einzelnen Fall wurden Gefäßfragmente in den Lehm gesetzt. Die Backplatten der drei weiteren Ofengruppen waren im allgemeinen einander folgend gebraucht. Zwischen den wasser-

ableitenden und das Gebiet umgrenzenden Gräben erschlossen wir in der östlichen Ecke der Siedlung ein solches Grabensystem, das eine rechteckige Fläche (Pferch) von 23×30 m umgab.

Unter den Funden kommt am häufigsten die Keramik vor (u.a. zahlreiche, mit Wellenlinie oder mit sog. Spornmuster – „Radel“ – verzierte Stücke). Die mit einem Schlangenkopf verzierte Armreife aus der Arbeitsgrube des Ofens Nr. 487 verstärkt die Datierung auf das 10.–11. Jahrhundert.

Die computerisierte Datenbearbeitung wurde von György Csáky geführt, die Bodenmuster wurden von János Borszédi und György Füleký, die Kleinsäugetiere von Endre Krolopp und László Kordos, das Steinmaterial von Livia Bondor, die Tierknochen von László Bartosiewicz untersucht, die paläobotanischen Untersuchungen führte Ferenc Gyulai durch, die umweltarchäologischen Untersuchungen hat Erzsébet Jerem koordiniert.

Gabriella Németh–Eszter Szőnyi–Miklós Takács–Péter Tomka

13/4. Győr – Szabadrét Hügel, M1 (früher: Tripod Nr. 546, Gemarkung von Ikrény) (Kom. Győr-Ménfőcsanak) (XI). Als Fortsetzung der im Jahre 1990 begonnenen Ausgrabung legten wir eine zusammenhängende Fläche von 4,5 Hektar in der Spurlinie der Autobahn und auf der sich daran anschließenden Lehmförderungsstelle frei.

**Transdanubische Linienbandkeramik (DVK)*: es wurden drei N-S gerichtete tiefe Gräben erschlossen. Innerhalb des von den Gräben umgrenzten Gebietes kann auf Grund der Pfostenlöcher ein Wohnhaus mit Pfostenkonstruktion, von einem Ausmaß von 5×10 m rekonstruiert werden. Neben dem Haus stießen wir auf einen in die Erde eingegrabenen Ofen, der auch zum Haus gehört haben dürfte. Anhand der Keramikfunde ist das Siedlungsdetail in die Notenkopfphase der DVK zu reihen.

**Lengyel-Kultur*: Es wurden 15 kleinere und größere runde Gruben freigelegt, die Fundmaterial in großer Menge enthielten (Keramik, Stein- und Knochengерäte, Tierknochen). Aufgrund der charakteristischen, auf rotem Grund mit Weiß bemalten Keramik ist die Siedlung an die Phase II der Lengyel-Kultur zu binden.

**Balaton-Lásinja-Kultur*: Insgesamt 370 Objekte gehören zu dieser Periode. Wir legten die Überreste von 10 lehmmauerten Häusern mit Grundgrabenkonstruktion frei, von denen nur die Grundgräben erhalten blieben. 7 der Bauten konnten vermutlich Wohnhäuser sein. Ihre Größe beträgt 5×10 bzw. 6×11 m. Drei Bauten sind besonders bemerkenswert, die aufgrund ihrer Größe vermutlich zu gemeinschaftlichen Zwecken gedient haben: ein Megaronhaus von 7×14 m, mit einem zur Seite des Gebäudes zugebauten hallenartigen Teil von 6×10 m; eine 7×30 m große Halle, an deren vorderes (südlichen) Teil sich eine Vorhalle mit Pfostenkonstruktion anschließt; ein Megaronhaus von 7×12 m, an dessen westlicher Seite eine Halle von 8×24 m zugebaut war. Die überwiegende Mehrheit der Objekte (300) bildeten die im Vorraum der Häuser freigelegten bienenkorbformigen Speichergruben, die kaum Funde enthielten. Aus den Abfallgruben kam demgegenüber Fundmaterial in bedeutender Menge zutage: Keramikbruchstücke (mit „Furchenstich“-Verzierung, Scheibenhenkel), Stein- und Knochengерäte, einige Kupferschmuckstücke. Die Siedlung vertritt die Phase II der Balaton-Lásinja-Kultur.

**Frühbronzezeit*: Diese Epoche war von 2 kleineren Gruben vertreten, die anhand ihres Fundmaterials (Keramik, Bronzeanhänger) auf die Periode III der Frühbronzezeit zu datieren sind.

**Spätbronzezeit*: Aus dieser Epoche legten wir insgesamt 28 Objekte – überwiegend runde Gruben – frei. Aus den Gruben kamen wenige Funde (Keramik) ans Tageslicht. Die Siedlung kann in die HA-Periode gereiht werden. Wahrscheinlich zur derselben Zeit gehören drei gehockerte Skelettgräber, von denen zwei keinerlei Beigaben enthielten.

**Römerzeitliche Kelten*: Wir haben 2, in die Erde eingetiefte Häuser mit Pfosten- und Dachpfettekonstruktion sowie 3 Gruben erschlossen, die das Fundmaterial der römerzeitlichen Kelten (2. Jh.) enthielten.

**Awaren*: Insgesamt vier Objekte wurden ausgegraben, in denen awarenzeitliche Funde vorkamen.

In der Siedlung haben wir 4 Skelettgräber in Hockerlage, ohne Beigaben, zerstreut gefunden. Sie sind vermutlich an das Neolithikum zu binden.

András Figler

14. Hódmezővásárhely – Gorzsa (Kom. Csongrád) (XXIX) Die Freilegung im Jahr 1991 ergab die Bestätigung, daß auch die Phasen C und D der neolithischen Schicht in mehreren Abschnitten zu gliedern sind. So gehört das in den Schnitten V–VI, unter dem Haus Nr. 2 liegende, ebenfalls stark durchgebrannte Gebäude noch zum Zeitraum der Phase C. Im bisher freigelegten, in den Schnitt VI fallenden Raum des Hauses wurden, ähnlich dem Haus Nr. 2, Funde in situ in ziemlich großer Zahl geborgen, worunter das Material einer kultischen Ecke von hervorragender Bedeutung ist.

Im Schnitt XVII gelangen wir zum 29. Niveau, das schon eindeutig zur Periode der Phase D gehört. Diese Siedlungsphase ist von den Bauniveaus eines, in von den Häusern der darüber liegenden Besiedlungsphase völlig abweichender Technik errichteten Hauses in zwei Teile geteilt.

Im vorgekommenen Fundmaterial sind die zum abgebrannten Haus gehörenden Idolfragmente und die Keramikbruchstücke der Vinca-Kultur besonders wichtig.

1992 haben wir die Grenze der untersten Siedlungsphase an allen Punkten des sich auf eine Fläche von bloß 150 m² verminderten Grabungsgebiets erreicht. Es wurde die Erschließung des Schnittes VI vollendet, im Laufe der hiesigen Arbeit konnten in erster Reihe neuere Bautechniken beobachtet werden. Ferner wurden unsere Kenntnisse auch in Bezug auf das kultische Leben des *Spätneolithikums* von einem bedeutenden Fundmaterial ergänzt. Die sich immer vermehrenden „Importwaren“ ermöglichen genauere Analogien als die bisherigen hauptsächlich die Vinca-Kultur sowie das Spätneolithikum des Banats und Transdanubiens betreffend. Wir setzten das Sammeln von den Boden- und Untersuchungsmustern fort.

Ferenc Horváth

15/1. Jászberény I (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV) 1991 führten wir die Freilegung eines der Wohnflecke des sich auf der Insel des einstigen Überschwemmungsgebiets vom Fluß Ur-Zagyva befindenden spätmesolithischen Lagerplatzes fort. Wir haben die stratigraphische Lage vom vollkommenen mittelpaläolithischen Siedlungsniveau identifiziert. Die geologische Schichtenreihe ist an-

hand der zur Verfügung stehenden Angaben die folgende: 0–25 cm schwarzer rezenter Humus (Schicht A), 25–90, 100 cm graue, gelbgraue Lehmlagerung mit Karbonat (Schicht B), ab 90, 100 cm grauer, gelbgrauer sandiger Lehm (Schicht C). Die Erscheinungen des mesolithischen Kulturniveaus haben sich in der infolge der landwirtschaftlichen Bebauung gemischten Schicht A sporadisch, im oberen, in der Nähe der Oberfläche liegenden Teil der ungestörten Schicht B (durchschnittlich zwischen 25–55 cm) hingegen intensiv gemeldet. Das archäologische Quellenmaterial wird von den überwiegend aus Hydroquarzit aus der Matra abgeschlagenen Mikrolithen, Splintern, Nuklei, ferner von Ockerstücken vertreten. Unter den zoologischen Funden gibt es Tierknochen sowie Überreste von Muscheln und Schnecken. In diesem Jahr galt als Neuigkeit das Auftauchen von einigen Holzkohlenresten, wir stießen aber auf keine eindeutige Feuerspuren.

Róbert Kertész

15/2. *Jászberény IV* (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). Der mesolithische Lagerplatz befindet sich auf dem mittleren Teil des Zagyva-Beckens, 5 km südöstlich von Jászberény entfernt, im SO-Raum der zur Stadt gehörenden Marktteil Réti-Flur. Die archäologischen Erscheinungen sind auf einer der Terrassen des Flusses Ur-Zagyva lokalisierbar. Der 15 m lange Siedlungsfleck liegt auf der dem Wasser nahen Hälfte des sich vom einstigen Überschwemmungsniveau kaum erhebenden O-W gerichteten Feldrückens. In der infolge von landwirtschaftlicher Bebauung ans Tageslicht gekommenen Steinindustrie des Fundortes gibt es größtenteils aus Rohstoffen der Matra abgeschlagene mikrolithische Steingeräte, Abschläge, Nuklei und Rohstoffschollen. Der Werkzeugbestand von Jászberény IV kann anhand der Anwesenheit der Gruppe sporadischer geometrischen Typen auf die zweite Hälfte des Mesolithikums datiert werden.

Róbert Kertész

16. *Jászfelsőszentgyörgy* (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (V).

Szunyogós

An der SO-Ecke (110,9 m) der sich um die NO der Gemeinde liegenden Fläche Szunyog-lapos befindenden, mit sandigem Löß bedeckten Parabeldüne haben wir die im Jahre 1990 begonnene Ausgrabung beendet. In der Bucht der „L“-gestaltigen Fläche des Jahres 1990 von 50 m² haben wir weitere 46 m² erschlossen und damit die hiesige Freilegung beendet. Das Fundmaterial ist den früheren ähnlich: in einer Tiefe von 110–120 cm, an der Grenze von sandigem Löß-Löß stießen wir auf aus Rohstoffen und Obsidian der Matra gefertigte typische Steingeräte, Erzeugungsabfall, Schneehuhnierschale, Tierknochenreste, Ockerstücke und Schmuckschnecke. Aufgrund der C₁₄-Angabe von 18500 und der Typologie des Fundmaterials ist unser Fundort ein zum älteren Interstadial der sog. Ságvár-Periode gehörendes, vorübergehendes Jagdlager.

Székesdűlő

Die Authentisierung der Fundstelle haben wir aufgrund oberflächlicher Funde begonnen. Wir haben in diesem Jahr Suchgräben von 28 m² freigelegt, es erwiesen sich zwei Kulturschichten:

*unter dem Humus, in einer Tiefe von 30–40 cm, auf der vom Pflug gestörten Oberfläche kamen fragmentarische Mammutstoßzahnstücke, einige Geräte und Splitter vor.

*in einer Tiefe von 110–120 cm konnten wir eine gewöhnliche, zwar etwas ärmlichere Kulturschicht bzw. Siedlungsfläche abtragen.

Unserer vorläufigen Feststellungen gemäß ist diese mit der Fundstelle Szunyogós gleichaltrig. Mitarbeiter: Etelka Kövecses Varga (Balassa Bálint Museum).

Viola T. Dobosi

17. *Jásztelek I* (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). Die mesolithische Fundstelle befindet sich 3 km östlich der Gemeinde Jásztelek, auf dem unter landwirtschaftlicher Bebauung stehenden Gemarkungsteil, auf dem von einem der Mäander des Flusses Ur-Zagyva umgebenen einstigen Hochufer. Die Steinindustrie und die Tierknochen kamen auf dem Feldrücken, in einem Fleck von etwa 40×30 m, in großer Menge vor. Im Wohnfleck der mesolithischen Fundstelle haben wir Fundkonzentrationen in voneinander abweichenden Intensität beobachtet. Während sich das archäologische und zoologische Quellenmaterial in der östlich-südöstlichen Hälfte der Siedlungsstätte – unmittelbar am Ufer des Ur-Zagyva – in größerer Anzahl meldete, kam es auf dem höheren, vom Fluß entfernter liegenden Teil der Terrasse nur sporadisch zum Vorschein. Die Steinindustrie repräsentieren Mikrolithen abwechslungsreichen Typs, unter denen es auch geometrische Exemplare (Segment, Trapez) gibt. Neben den obigen wurden auch Splitter, Nuklei und Rohmaterialschollen gesammelt. Die Mehrheit der Werkzeuge wurde aus Matraer Rohstoffen hergestellt, Obsidiangeräte kamen nur ab und zu vor.

Anhand der im Gerätkomplex von Jásztelek I vorgekommenen jüngeren Komponenten kann die Steinindustrie als spätmesolithisch bestimmt werden.

Róbert Kertész

Kengyel – Baghymajor S. Nr. 65/1

Kengyel – Kengyelpart I S. Nr. 65

Kengyel – Vigh-Gehöft S. Nr. 65/4

18. *Kiskunfélegyháza* – Pákapuszt, Dósa Gehöft (Kom. Bács-Kiskun) (LII) Wir führten die im Jahre 1988 begonnene Freilegung fort. Dieses Jahr wurden 14 Gräber gefunden: 6 bronzezeitliche und 6 sarmatenzeitliche Bestattungen, 1 arpadenzeitliches Grab sowie ein Säuglingsskelett aus einem ungewissenen Zeitalter. Unter den bronzezeitlichen Bestattungen ragt das Grab Nr. 77 hervor, aus dem – unter anderen – gut zu beobachtende Trachtelemente (Kleiderknöpfe) und Gegenstände von kultischer (?) Bestimmung (Steine, Muschel, Knochenscheiben) ans Tageslicht kamen. Die Mehrheit der sarmatischen Gräber ist geplündert, die Beobachtungen in Verbindung mit dem Bestattungsritus sind aber bedeutend: die ungewöhnlich großen Abmessungen der Grabgruben, das Vorhandensein vom Leder im Grab usw.

Dieses Jahr fanden wir 37 Siedlungsobjekte – sie stammen größtenteils aus der Arpadenzeit: Gruben, Häuser, Öfen mit dem gewöhnlichen Keramik- und Tierknochenmaterial. Zum ersten Mal stießen wir in der Fundstelle auf ein sarmatenzeitliches Haus.

1992 legten wir 31 Bestattungen und 20 Siedlungsobjekte frei.

Unter den 10 bronzezeitlichen Gräbern (mit der Ausnahme von einem sind alle Skelettgräber) ragen 3 mit ih-

rem ungewöhnlich großen Ausmaß hervor, in einem der Gräber haben wir Spuren einer zur Grabkammer (?) gehörenden Pfostenkonstruktion und Reste vom weißen organischen Stoff beobachtet. Das Kleid vom Toten eines Grabes mit dem gewöhnlichen Ausmaß war mit systematisch angeordneten Knöpfen von abwechslungsreicher Größe verziert.

Alle 6 *sarmatische* Gräber waren geplündert. Um zwei Gräber gelang den Kreisgraben zu beobachten. Ihre Orientierung (S-N) und ihre Beigaben (Fibel, Perlen, Gefäße) entsprechen der gewöhnlichen Sitte. Die Bestattungen haben wir auf das 2.–3. Jh. datiert.

Die 15 *arpadenzeitlichen* Gräber kamen am vermuteten Rand des Gräberfeldes vor. Es gibt viele Kindergräber und einen Toten in unregelmäßiger Lage. Ihre Beigaben sind die gewöhnlichen, in einigen Bestattungen wurde der Boden der Grube mit einem weißen Stoff eingeebnet.

Wir haben weitere 3 *arpadenzeitliche* Häuser mit verschmiertem Boden gefunden, worunter nur eines einen Ofen gehabt hatte, sowie zahlreiche – zur Siedlung gehörende – Gräben und Abfallgruben.

Valéria Kulcsár – Ágnes Somogyvári

19. *Korlát – Ravaszlyuktető* (Kom. Borsod-Abaúj-Zempén) (XVII). Auf der Fundstelle wurden in den Jahren 1982–1985 Freilegungen durchgeführt, im Laufe deren wir feststellen konnten, daß sich einst eine jungpaläolithische Förderungsstelle und eine Werkstatt auf dem hochliegenden Plateau des Berges befanden. Die früheren Ausgrabungen bewiesen, daß die Funde in ihrer ursprünglichen Lage, aber auf der krioturbirten Oberfläche liegen. Wir konnten feststellen, daß sich die Kulturschicht nach Süden auskeilt, im Westen, auf der Gesteinbank blieb es in ihrer ursprünglichen Lage, und im Osten fanden wir irgendeine Grube. Im Norden haben wir den Rand der Ausdehnung der Werkstatt nicht gefunden.

Das Ziel der Ausgrabungen im Jahre 1992 war einerseits die Art der Ausförderung festzustellen, andererseits das Gepräge der sich auf dem östlichen Teil des freigelegten Gebietes befindenden Grube zu bestimmen. Wir hatten auch die Hoffnung, im Norden den Rand der Fundstelle anzutreffen. Es wurde eine Fläche von 60 m² während eines Monats ausgegraben. Wir haben ung. 1500 bearbeitete Steine gesammelt, und es gelang auch, Holzkohle auszuheben. Der größte Teil des gesammelten Materials ist jungpaläolithisch – unter anderen Schaber und Meißel – es sind aber auch solche bifazial bearbeitete Stücke – in sekundärer Lage – vorgekommen, die aller Wahrscheinlichkeit nach zum mittleren Paläolithikum gehören.

Die Grabungsbeobachtungen waren viel bedeutender, als das Fundmaterial. Wir konnten feststellen, daß die früher als Grube interpretierte Erscheinung ein von S nach N verlaufendes Auswaschungskluftsystem ist, das nach dem Aufhören der menschlichen Tätigkeit entstanden war, und fast auf dem ganzen Gebiet der Ausgrabung von kleineren Eissäcken begleitet wird. Dadurch wird einerseits die senkrechte Streuung des Materials der einschichtigen Siedlung erklärt, andererseits (mit der Krioturbation zusammen) die Tatsache bewiesen, daß die menschliche Tätigkeit auf den Zeitraum vor der letzten großen Eiszeit (Glazial) zu setzen ist. Unsere weitere wichtige Beobachtung betrifft den westlichen Teil des Gebietes, wo der Mensch den größten Teil des oberen, massigen Rohstoffs ausgehoben und weiter de-

poniert, und sich auf der darunter liegenden Schicht, in der kein Rohmaterial von entsprechender Qualität mehr war, niedergelassen hatte. Der ausgeworfene massige Rohstoff lag zur Zeit der Freilegung im unteren Teil der Humusschicht. Nachdem die bifazialen Exemplare an ihrer Kante oder an der Spitze stehend sowohl auf dem Niveau der jungpaläolithischen Siedlung als auch auf dem Niveau der Blöcke zum Vorschein kamen, scheint es eindeutig zu sein, daß auf derselben Stelle einst noch eine Siedlung existiert hatte, die die spätere Tätigkeit verschwinden ließ.

Aufgrund der Beobachtungen über die oberflächlichen Geländebeziehungen und über das Auswaschungskluftsystem ist es anzunehmen, daß sich die Siedlung nordwärts nur noch einige Meter lang hinzieht, im Osten und im Westen hingegen setzt sie sich auf den Gebieten eindeutig fort, wo das Niveau der einstigen Gesteinsoberfläche von der landwirtschaftlichen Bebauung bis heute ungestört blieb.

Katalin Simán

20. *Lébény – Kaszáshügel* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XVIII). Im Laufe einer Geländebegehung an der Strecke Abda-Landesgrenze der geplanten Autobahn M1, zwischen den Kilometerschnitten 144–144,2 und auf der sich daran unmittelbar anschließenden Lehmförderungsstelle A3 haben wir menschliche Knochen, einen spätbronzezeitlichen Armring, eine römische Fibel und Riemenzunge sowie eine Silbermünze St. Stephans vom Typ *Lancea Regis* auf der Oberfläche gefunden. Die Fundrettung im Jahre 1991 auf dem höchsten Teil des Hügels Kaszásdomb dehnte sich in der Spurlinie auf eine Fläche von 50×40 m aus. Es wurden 10 flache, runde, in den sandigen Boden eingegrabene Gruben freigelegt, die in zwei Gruppen lagen, und spätbronzezeitliche Keramik (Urnenfelderkultur) sowie wenige Tierknochen enthielten. Wir erschlossen 3, voneinander weit entfernt liegende Gräber vom Gräberfeld des 10.–11. Jahrhunderts, die vom Fundmaterial des Grabes Nr. 2 (Eisenmesser, Perlenreihe) datiert werden.

1992 haben wir die Freilegung der Fundstelle beendet, die Arbeit dauerte 9 Monate lang.

Die aus den verschiedenen Epochen der Urzeit erhalten gebliebenen archäologischen Objekte meldeten sich auf einer freigelegten Fläche von fast 6 Hektaren, auf dem ganzen Gebiet des Kaszáshügels. Aus der Zeit des mittleren Neolithikums wurden kleinere, runde Vorratsmieten und größere, seichte Eintiefungen erschlossen. Die 20 Objekte können anhand der Keramik in die *Notenkopfphase der Kultur der transdanubischen Linienbandkeramik (DVK)* zugeordnet werden.

Wir haben 30–40 Vorratsgruben, Spuren von 4 kleineren Bauten mit Kreisgraben und den Grundgraben und zwei Brunnen eines rechteckigen Wohnhauses von 8×18 m von am Ende der spätneolithischen *Lengyel-Kultur* hier gelebter Bevölkerung gefunden. Weiterhin kamen 3 Skelettgräber dieser Periode zum Vorschein. Das Fundmaterial wird von verhältnismäßig weniger Keramik, von einem rot-weiß bemalten Gefäß, von abgeschlagenen Steingeräten und Mahlsteinen vertreten.

Zwei Objekte können in die Periode der äneolithischen *Koszolóc-* und ein in die Zeitspanne der *Kisapostag-Kultur* eingeordnet werden.

Aus der Zeit der spätbronzezeitlichen *Hügelgräberkultur* stammen nur Bestattungen, es kamen keine Siedlungsobjekte zum Vorschein. Die 5 Skelett- und 8 Brandgräber

waren von Bronzenadeln, Armbändern und manchmal von Dolchen der Koszider-Periode begleitet, zusammen mit den charakteristischen Gefäßen. Besonders interessant war ein Brandgrab, das eine Bronzesichel, große Haken, eine Lanzenspitze und Armbänder enthielt.

Innerhalb der Urzeit des Gebietes ist das Gedenkmateriale der spätbronzezeitlichen *Urnenfelderkultur* am reichsten vertreten. Wir haben 60 Vorratsgruben, Spuren von 7 gleichorientierten, von 6 bzw. 8 Pfosten bestimmten, im Durchschnitt 3×7 m großen rechteckigen Bauten in Begleitung von zur älteren Phase der Kultur gehörenden Keramik, Fibel, Bronzenadeln, Anhängern und zahlreichen Exemplaren von Knochenschlittschuhen gefunden. Auf eine eventuelle örtliche Bronzeindustrie weist bloß eine, zur Herstellung von Pfeilspitzen dienende steinerne Gußform hin.

Gabriella T. Németh

Auf dem ganzen Gebiet der freigelegten Siedlungsfläche meldeten sich zerstreut *römerzeitliche* Siedlungsspuren bzw. ihre in den Boden getiefte Teile. Aus der Einfüllung beider in die Erde eingetieften Hütten von rechteckigem Grundriß stammt ein auf das letzte Ende des 4., eventuell zu Anfang des 5. Jahrhunderts datierbares Keramikmaterial. Der aus dem Brunnen Nr. 352 vorgekommene zweihenkelige Krug mit geglätteter Oberfläche scheint von genauso später Bestimmung zu sein. Aus der Einfüllung von weiteren drei Brunnen, sowie von 8 Gruben kamen die gewöhnliche spätrömische Keramik ferner die Münzen von Licinius und der Dynastie des Constantinus ans Tageslicht. Die Münzen des Septimius Severus und des Valentinianus wurden als Streufunde auf der Oberfläche gesammelt. Das Gepräge und die Entfernung der Objekte lassen uns auf einen vorörtlichen Obst- oder Weingarten folgern. Diese Vorstellung wird auch von den in einer Reihe, in gleichorientierten Gräbern bestatteten 5 Personen (2 Männer, 3 Frauen) unterstützt, die die Mitglieder einer Generation der Besitzerfamilie gewesen sein mögen. Anhand der neben den Toten gelegten Beilagen (Tongefäß, Glasgefäße, Spinnwirtel, Messer, Münze) und Trachtzubehör (Fibeln, Perlenreihen, Armbänder, Ringe) datieren wir die freigelegte Grabgruppe auf die Mitte des 4. Jahrhunderts.

Eszter Szőnyi

Der größte Teil der in die *Spätawarenzeit* und/oder ins 9. Jahrhundert einzureihenden Siedlungserscheinungen sind ovale oder rechteckige Objekte mit abgerundeten Ecken. Es wurden noch mehr als hundert runde Speichergruben, ein einige hundert Meter langes Grabensystem der Siedlung, ein freistehender Ofen, zwei in die Erde eingetiefte Häuser mit Steinöfen sowie acht Brunnen – mehrere von diesen waren mit Holz, einer mit Brett und Steinplatten gefüttert – freigelegt. Das reiche Material aus den Objekten: handgeformte Töpfe, Stücke von Backglocken oder von auf Handscheibe gedrehten Töpfen, deren Schultern und Gefäßwände – seltener auch die innere Oberfläche des ausladenden Randes – von eingeritzter Wellenlinie oder Wellenlinienbändern bedeckt sind, in einigen seltenen Fällen erschienen auch eingestochene oder gestempelte Ornamente. Zur Klärung der chronologischen Lage sind die Bruchstücke von einem gelben und einem grauen, auf schnellrotierender Töpferscheibe hergestellten Gefäß sowie das Fragment einer mit Punktreihe verzierten Knochenplatte (Detail eines Köchermündungsbeschlags?) bedeutend. Der

Wert der awarischen Siedlung wird auch durch die Tatsache erhöht, daß diese vom Gesichtspunkt der Ausdehnung der durchforschten Oberfläche aus eine der größten awarenzeitlichen Siedlungsfreilegungen im Karpatenbecken ist, und daß diese Siedlung vollkommen ans Tageslicht gebracht wurde.

Miklós Takács

Entlang des einstigen Hügelkammes, auf der W-Seite des Hügels, nördlich der awarischen Siedlung legten wir 97 Bestattungen vom Gräberfeld des Gemeinvolkes aus dem 10.–11. Jahrhundert, in einem sich lang erstreckenden Streifen frei. Die Gräber sind W-O orientiert, mit außerordentlich flachen Gruben, ein Teil der Gräber war von der landwirtschaftlicher Bebauung gestört. Charakteristische Funde sind: glatte und in S-Form endenden Haarringe, Silber- und Bronzeringe, Armreifen, Perlenreihen, einige Eisenmesser. Erwähnenswerte Funde sind noch ein Halsband, ein Jungfernkranz, das Fragment eines zweiteiligen Anhängers, ein Hemdkragenbeschlag, eine Pfeilspitze, Fibel vom Typ Köttlach. Im Grab Nr. 44 wurde ein trepanierter Schädel gefunden. Auf dem Gebiet des Gräberfeldes, auf der Oberfläche wurde mit Metallsuchgerät auf einen Denar vom Typ *Lancea Regis* gestoßen.

Péter Tomka

Auf dem S-Teil des Hügels wurden mehrere *arpadenzeitliche* Siedlungsobjekte erschlossen. Das Zentrum der einstigen Siedlung mag auf der benachbarten großen Erhöhung, auf dem Bille-Hügel gelegen sein. Es kam ein Grubenhaus bzw. 3, vom Ackerbau stark gestörten Details des gestampften Fußbodens von einem anderen, sich kaum unter dem Niveau der Bodenfläche vertiefenden Siedlungsobjekt, 16 freistehende Öfen oder „Ofengruppen“ sowie zahlreiche runde Mieten zum Vorschein – in einem der letzteren gab es außer dem gewöhnlichen Keramik- und Tierknochenmaterial noch mehr als 300 kg Bachschotter, Stein und Ziegelschutt. Das Fundmaterial war reich: typische Töpfe der Kleinen Tiefebene, mehrere Tonkessel, seltener Bruchstücke von Flaschen. Es kamen noch einige mit Graphit gemagerte, reduziert ausgebrannte (sog. Wiener) Vorratsgefäße von österreichischer Herkunft ans Tageslicht.

Miklós Takács

21. *Mogyorósbánya – Újfalusi dombok* (Kom. Komárom-Esztergom) (V). Wir setzten die Erforschung der jungpaläolithischen Fundstelle fort. Im Jahre 1984 wurde der Siedlungsfleck I: ein ovaler Fleck vom 40 m² Ausmaß und der Siedlungsfleck II: auf einem Grundriß von 30 m² in situ, der südliche Rand ist ausgekelt und gestört, freigelegt. 1986 haben wir die Erschließung des Siedlungsfleckes III, einer Kulturschicht von 80 m² angefangen.

1991 wurde die Freilegung des Fleckes III fortgeführt, dieses Jahr haben wir eine Kulturschicht in situ von weiteren 66 m² abgetragen. Die Freilegung wurde noch nicht vollendet, die Wohnoberfläche setzt sich fort.

Das archäologische Fundmaterial besteht aus einem, während den früheren Ausgrabungen bekannt gewordenen Gerätkomplex, aus Feuerstein hergestellter Gravettien-Steinindustrie, vielen Schmuckschnecken, Ocker- und Aschenflecken. Im Rohstoff ist der Obsidian in großem Anteil vertreten.

Die Siedlung ist eine, zur von den Fundorten Ságvár (untere Kulturschicht) – Madaras vertretenen sog. Mittelgravettien-Besiedlungswelle gehörende, verhältnismäßig reiche Fundstelle, die wichtige topographisch-siedlungsgeschichtliche Beobachtungen ermöglicht.

Viola T. Dobosi

22. *Mosonszentmiklós – Lednice Hügel* (Kom. Győr-Ménfőcsanak-Sopron) (XI). Auf einem Gebiet von 600 m² wurden ein *spätneolithisches* Grab mit Kreisgraben, 3 *awarenzeitliche*, 11 *früharpadenzeitliche* Bestattungen sowie das Detail einer spätneolithischen Siedlung freigelegt. Nachdem das von einem Kreisgraben umgebene Grab keinerlei Beigaben enthielt, ist seine kulturelle Zureihung ungewiß, auf das Zeitalter der Bestattung weisen bloß einige, im Kreisgraben um das Grab vorgekommene Keramikfunde hin. Die awarischen Gräber enthielten wenige Beigaben, worunter sich eine schön geschnitzte Beinplatte hervorragt. In einem der arpadenzeitlichen Gräber fanden wir einen bronzenen Ohrring mit offenen, buckelförmigen Enden, die anderen hatten keine Beigaben.

András Figler

23. *Nagydém – Középréaspuszta* (MRT Bd. 4, Fundort Nr. 51/3) (Kom. Veszprém) (XXIII). Nach den im Jahre 1991 freigelegten zwei Bestattungen der Hügelgräberkultur und einem aus der Früheisenzeit wurden 1992 drei weitere, in die Zeit der Koszider-Periode einzureihende Brandgräber der frühen Hügelgräberkultur ausgegraben. (In einem der Gräber gab es je eine hervorragende Keramik- und Bronzezahl.) Im Falle von zwei Gräbern konnten wir die Pfostenlöcher des Grabkammers (Grabszeichen?) beobachten. Es kamen keine früheisenzeitliche Bestattungen zum Vorschein. Mit der Ausnahme von einem Grab (Nr. 26) haben wir weitere zerstörte, W-O-orientierte Skelettgräber dokumentiert. Im Grab Nr. 22 gab es eine runde goldene Riemenschlaufe, im Grab Nr. 19 römische Glasfragmente, im Nr. 25 Bruchstück einer Terra sigillata. Mit dem von László Nagy freigelegten Skelettgrab sind schon insgesamt 20 Bestattungen aus dem Gräberfeld der *frühen Völkerwanderungszeit* bekannt. Trotz der gründlichen Plünderung haben wir in mehreren Fällen auf Einbaumsärge hinweisende Spuren beobachtet. Wir bringen den am Rand (?) des Gräberfeldes teilweise erforschten rechteckigen Graben mit diesem Gräberfeld in Zusammenhang. Im stark holzkohligen Boden des den Graben anrührenden, nur teilweise ausgegrabenen Grubendetails stießen wir auf ein Bruchstück von einem geglätteten, verzierten Krug und auf zwei Tegulafragmente.

Gábor Ilon

24. *Novajidrány – Sárvár* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Seit dem Jahr 1990 verlaufen fortdauernde Freilegungen auf diesem Gebiet. Bisher wurden 16 Bestattungen erschlossen, unter denen es nur ein Skelettgrab gab, die übrigen sind Brandgräber. Auffallend unter den Beigaben ist die verhältnismäßig große Anzahl von Schwertern, Lanzen, großen Messern. Unter den Keramikfunden sind scheibengedrehte und handgeformte Gefäße gleichermaßen zu finden, letztere doch in wesentlich kleinerer Anzahl. Neben den erwähnten Funden wird das Zeitalter des *keltischen* Gräberfeldes von LT B₂-Fibeln eindeutig bestimmt.

Magdolna Hellebrandt

Őcsény – Soványtelek S. Nr. 49

Perkáta – Kőhalmi Flur S. Nr. 90

25/1. *Polgár – Csőszhalom* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Der Fundort liegt am nördlichsten unter den spätneolithischen Tellsiedlungen. 1957 führte hier Ida Bognár-Kutzián eine kleinere Ausgrabung durch, wonach der Fundort in der Fachliteratur registriert und zur Grundlage der Rekonstruktion der Csőszhalom-Gruppe wurde. Wir haben die Untersuchung dieses speziellen Kreises der materiellen Kultur, die Durchleuchtung dessen Inhalts bzw. die auf neuen Gründen stehende Erforschung dessen Verbindungen mit der Tisza- und Herpály-Kultur zum Ziel gesetzt. Zur Verwirklichung dieser Arbeit kam es im Rahmen der Zusammenarbeit unter dem Lehrstuhl für Archäologie der ELTE, dem Archäologischen Institut der UAW, dem Déri Museum, Debrecen und dem Museum für Vor- und Frühgeschichte (Frankfurt am Main).

Der Besiedlungshügel mit einem Durchmesser von fast 100 m befindet sich ung. 5 km nordöstlich der Gemeinde Polgár, entlang der nach Hajdúnánás führenden Landstraße. Im Jahre 1989 haben wir eine detaillierte Vermessung über die Höhenlinien des Tells und Luftaufnahmen darüber gemacht, gleichzeitig wurde auch die Bestimmung der schichtkundlichen Verhältnisse begonnen. Aufgrund der Bodenmuster nehmenden Bohrungen und der Luftaufnahmen wurde eindeutig, daß die Siedlung ein mehrfach konzentrisches Kreisgrabensystem umgibt, und wir konnten gleichzeitig auf dem zentralen Teil des Tells eine Auffüllung aus einander wechselnden 3,5–3,8 m dicken, durchgebrannten Schuttschichten und gelben Fußböden beobachten. Zur Klärung des äußeren Kreisgrabens machten wir je einen schmalen Durchschnitt am östlichen und westlichen Rand der Siedlung (Schnitte I–II), in denen die 6–7 m breiten und 3–3,5 m tiefen Teile mit V-Profil beider äußeren Kreisgräben dokumentiert werden konnten.

1990 wurde auf dem zentralen Teil der Tellsiedlung eine Fläche von 25×20 m so geöffnet, daß jedes Teil der Siedlung (Häuser, offenes Arbeitsgelände um die Häuser und der Befestigungsgraben) zu erforschen, und so von entsprechend repräsentativem Wert sei. Die Schutt- und Fußbodenniveaus des stark gestörten Horizontes Nr. 1 haben die Konturen von zwei Häusern und von einem Gebäude besonderen Gepräges abgezeichnet. Letzteres befindet sich direkt über der Einfüllung des früher benutzten, innersten Kreisgrabens. Darüber hinaus haben wir mehrere freistehenden Öfen um die Häuser ausgegraben, auf der gleichen Stelle fanden wir auch einige Kindergräber in Hockerlage. Auf dem östlichen Teil der Grabungsfläche legten wir einige arpadenzeitliche Gräber und eine stark zerstörte sarmatische Bestattung frei.

1991 wurde die magnetometrische Aufnahme über den Fundort vollendet, die vom Geophysischen Lehrstuhl der ELTE durchgeführt wurde. Auf Grund der Ermessungen zeichnet sich die Struktur der Siedlung klar ab: um das Tell zieht sich ein fünffacher Kreisring herum, den von NO, SW, NW und SO „Toreingänge“ unterbrechen. (Dieses System ist den Kreisschanzen vom Typ Lengyel sehr ähnlich.) Innerhalb der Kreisgräben befindet sich ein unbebautes „Arbeitsgebiet“, zuinnerst ist die geschlossene Gruppe der abgebrannten Häuser zu beobachten.

Durch die Vertiefung der Grabungsfläche wurden zwei Häuser des Horizontes Nr. 2 geklärt, und die Konturen und

stratigraphische Lage des innersten Kreisgrabens untersucht. Einige neuere spätneolithische Kindergräber kamen zum Vorschein, in denen auch Kupferschmuckbeigaben vorhanden waren. Anhand der bisherigen Ergebnisse weist das Fundmaterial mit der jüngeren, rot-weiß bemalten Keramik der Herpály-Kultur eine enge Verwandtschaft auf, wodurch die selbständige kulturelle Existenz der Csöszhalom-Gruppe stark fragwürdig wurde. Man kann daran denken, daß auf dieser Fundstelle und vielleicht auch auf dem größeren Gelände des Oberen Theißgebiets eine eigentümliche Berührung, kulturelle Synthese zwischen der Herpály- und der Lengyel-Kultur im späten Neolithikum zustande gekommen sein mag, in der die Theißkultur nur eine kleinere Rolle gespielt haben konnte.

Pál Raczky

25/2. *Polgár – Kenderföld, Kiscsözhalom* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Die im Jahre 1989 begonnene Freilegung des bronzezeitlichen Tells setzte sich dieses Jahr mit kleinerer Kapazität fort. Es gelang, auch die fünfte Schicht der auf die Einfüllung vom, die in der Zeit der *Hatvaner Kultur* entstandene Befestigung umgebenden Graben errichtete Objekte zu finden. Gleichzeitig, in der stufigen Seite des Grabens, in den Grundboden eingetieft kam auch eine solche Grube vor, die wir mit den Scherben der klassischen Nyírség-Periode datieren konnten. Das hat natürlich nichts mit dem Tell zu tun.

Konsultant: Pál Raczky

Márta Sz. Máthé

26/1. *Püspökatvan – Diós* (Kom. Pest) (V). 1991 wurde die Freilegung der jungpaläolithischen Steingerätwerkstatt fortgeführt. Auf der sich über dem Tal des Flusses Galga hinziehenden Erdzunge meldeten sich verstreute Siedlungsspuren auf einer Fläche von etwa 80 m². Die Kulturschicht befand sich 100–120 cm tief, in einem trockenen, gebundenen, lößhaltigem Lehm, ohne Siedlungerscheinungen und Fauna. Die chronologische Lage der jungpaläolithischen Fundstelle wird außer den zur weiteren Verwendung vorbereiteten, grob bearbeiteten, aus lokal gesammeltem Grundstoff erzeugten Geräten auch von dem einzigen, aus fremden Material (homogänes, leberbraunes Radiolarith von ausgezeichnete Qualität) erzeugten bifazialen Stichel verstärkt. Während der Ausgrabung haben wir Holzkohlenreste für C₁₄-Altersbestimmung gesammelt.

Éva Cs. Balogh – Viola T. Dobosi

26/2. *Püspökatvan – Öregszőlő* (Kom. Pest) (V). Auf Grund der Angaben der im Laufe der Ausgrabung im Fundort Püspökatvan – Diós (1990–1991) gemachten Geländebegehung haben wir die Fundstelle identifiziert. Die Fundstelle befindet sich südöstlich der Gemeinde Püspökatvan, ung. auf halbem Wege zwischen dem Takács- und dem Kepes-Berg, als Teil eines horizontal und vertikal stark zerschneideten Geländes auf dem kleinen waagerechten Plateau der zu Galga-Tal hin steil abfallenden Bergfußoberfläche, auf einem Terrain, das um ung. 800 m nördlicher und um 40 m höher liegt, als Diós, in der nächsten Nähe vom die Niveauhöhe 277,1 m angehenden Punkt.

Schichtenreihe: stark bindender schwarzer, dann rotbrauner Lehm – gräulichgelbes, lößartiges Sediment – Kalkanhäufung/Extraktionsniveau – rostbrauner Lehm – es wird stufenweise sandiger – Andesit breccia-Grundgestein.

Fauna: ein einziger Mammutzahn.

Die archäologischen Funde befinden sich an der Grenze vom Löß und Boden, 90–100 cm tief: aus örtlichem Hydroquarzit hergestellte Fragmente, Nuklei, Splitter in großer Menge, wenige ortsfremde Rohstoffe, einige typische Geräte – es mag eine Werkstatt von großer Ausdehnung, aus der Zeit des älteren *Jungpaläolithikums* gewesen sein. Der Mangel an Funden, Siedlungerscheinungen und Fauna bzw. das ärmliche Gepräge der letzteren, die topographische Lage, die nahe zu findenden Rohstoffe sind sowohl in Diós, als auch in Öregszőlő gleich, für die strenge Gleichaltrigkeit beider Fundorte haben wir aber noch keinen Beweis.

Éva Cs. Balogh – Viola T. Dobosi

27. *Sarkad – Peckesi Hügel* (Kom. Békés) (II.) Wir legten die Freilegung auf dem Gebiet des zur *Gyulavarsánd-Kultur* gehörenden Tells fort. Eines unserer wichtigsten Ziele war auch jetzt – wie im Jahr 1991 – die Entdeckung des hier früher gestört worden landnahmezeitlichen Gräberfeldes. Wir fanden leider keine weiteren Gräber mehr. Unser zweites Ziel war, auf den erschlossenen Gebieten bis zu den ungestörten Schichten hinunterzukommen, um so ein volles Bild über die Struktur des Hügels zu gewinnen. Wir konnten mehrere bronzezeitlicher Häuser, zahlreiche Fußbodenschichten beobachten. Im Fundmaterial gibt es unversehrte Gefäße, Gefäßbruchstücke, Steingeräte, aus Bein hergestellte Werkzeuge.

Katalin Jankovits – Pál Medgyesi

Sarkadkeresztúr – Csapháti-legelő, Barna-Gehöft S. Nr. 73

Ságvár – Végh-Mühle S. Nr. 52

Somogyvár – Resterica S. Nr. 54

28. *Sopron – Potzmann Flur* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XXVII). Während der Fundrettung an der, der Stadt Sopron weit ausweichenden Strecke der Hauptlandstraße Nr. 84 wurde eine Fläche von 6375 m² auf dem sich vom Straßenprofil Nr. 118,8 bis zur Eisenbahnbrücke erstreckenden Abschnitt durchgeforscht. Im Laufe der Arbeiten kamen 13 spätbronzezeitliche Objekte im vom Weinbau stark gestörten Zustand vor. Hervorragende Funde sind: bronzene Haarnadeln, eine Garnitur von Webstuhlgewichten, abwechslungsreiche Keramikbruchstücke.

Die geplante Straßenstrecke berührt nur die wirtschaftlichen Gebäude der großen römischen Villenwirtschaft. Wir haben die Überreste eines mit Steinfundament versehenen Holzhauses freigelegt, mit Türangelstein, Handmühle, holzbearbeitender Hacke und mit vielen spätrömischen Münzen. In einem Erdhaus mit sechs Pfostenlöchern kam ein zweiseitiger Knochenkamm ans Tageslicht.

Die Periode der Arpadenzeit ist von einer Eisenschmelzsiedlung vertreten, die zwischen den Ruinen der römischen Villa und dem Ikva-Bach zu finden ist. Aus den freigelegten Röstgruben und aus deren Umgebung kamen geröstete Eisenerzstücke, unversehrte Tongebläse, und 200 kg stark zerronnene Eisenschlacke vor. 1992 wurden auf dem Gebiet der *spätbronzezeitlichen* Siedlung Überreste von lehm-mauerten Häusern enthaltende Gruben ausgegraben. Unter den Objekten soll die Speichergrube Nr. 45 mit zusammen-

stellbaren großen Vorratsgefäßfunden, mit einem Bronzemesser und Mahlstein besonders erwähnt werden.

Im Laufe der Freilegung der *römischen* Villa war auf einer Länge von etwa 50 m ein in mehrere Abschnitte zu gliederndes Mauerfundament, wahrscheinlich die Umfriedungsmauer der Villa zu folgen, woran sich mehrere Gebäude anschließen. An mehreren Stellen wurden Details der Fußbodenheizung, Terrazzoboden bzw. zusammenhängende, aber bisher noch ungeklärte Mauerabschnitte zutage gefördert. Anhand der freigelegten Details sieht es so aus, daß wir mit einer Gruppe von mehrmals umgebauten, miteinander zusammenhängenden Gebäuden zu tun haben. Aufgrund des Fundmaterials wurde es lange Zeit hindurch benutzt, es kamen nämlich früh- und spätrömische Münzen, Gefäßbruchstücke in beträchtlicher Anzahl zum Vorschein, in den Feuerkanälen stießen wir sogar auf eingestürzte bemalte Wandverputzfragmente. Auf den Grundriß der Villa kann man anhand der Sonden nicht folgern.

In die Wirtschaftshöfen der Villa, neben den hier fließenden Armen des Baches Ikva wurden die Eisenschmelzwerkstätte im 10. Jahrhundert angesiedelt. Wir haben 4 Eisenschmelzöfen ausgegraben. Diese gehören zum Typ von Somogyfajsz, technologisch führen sie also die früheren awarischen Traditionen und die des 9. Jahrhunderts fort, sie waren mit einer Brustmauerung ausgestattet, der Schmelzungsprozeß verlief auf hohem Grad, der Form nach sind sie gleichzeitig die Vorbilder der arpadenzeitlichen Öfen vom Typ Imola.

Neben den Schmelzöfen kamen insgesamt 6 erzröstende Gruben zum Vorschein. Die große Zahl von dieser weist wieder auf die awarischen Traditionen hin. (Vgl.: Zamárdi, Kom. Somogy.) Das Eisenerz wurde in der Nähe, wahrscheinlich in der Gemarkung von Kópháza zutage gefördert. Wir haben den Lehrstuhl für Eisenschmelzkunde der Universität Miskolc miteinbezogen auch einen experimentellen Schmelzungsprozeß mit dem in Kópháza geförderten Erz im, auf der Fundstelle von Sopron gefundenen, aus Lehm errichteten Ofen durchgeführt.

Die Datierung des vom technikhistorischen Gesichtspunkt aus wichtigen Fundortes wird neben der chronologischen Lage der Scherben auch von archäomagnetischen Messungen mit der Hilfe von Péter Márton, (ELTE, Lehrstuhl für Geophysik) und von C₁₄-Altersbestimmungen von Ede Hertelendi (ATOMKI, Debrecen) genauer bestimmt.

Gabriella Németh – Gabriella Gabrieli – János Gömöri

Szarvas – Rózsás S. Nr. 67

29. Százhalombatta – Földvár (MRT Bd. 7, Fundort 27/2) (Kom. Pest) (XLVI). Die auf der bronzezeitlichen Tellsiedlung 1989 begonnene Freilegung fortsetzend haben wir das Niveau VI und das dazugehörende Haus Nr. 4 im Schnitt I abgetragen. Im Schnitt war die dreifache Erneuerung vom Fußboden des Gebäudes gut zu sehen.

Unter dem Niveau VI begannen drei neue Gruben, die sehr wenig Material aus der späten Periode der Nagyréver Kultur lieferten. Bei 380 cm haben wir den bronzezeitlichen Humus erreicht, nach dessen Durchbrechung keine frühere Siedlungsscheinungen mehr vorhanden waren.

Aus den Schichten und Fundmaterialien ist es festzustellen, daß die Siedlung von den Menschen der späten (Kulcs) Phase der Nagyréver Kultur begründet worden war, und sie die Bevölkerung der Vátia-Kultur abgelöst hatte.

Die frühe und entwickelte Phase der Vátia-Kultur sind auf dem Tell gleichermaßen zu betrachten, mit dem reichsten Fundmaterial kann man aus der Koszider-Periode rechnen. Auf spätere Siedlungsspuren wiesen eine Grube der Urnenfelderkultur, mehrere keltische Gruben und ein keltisches Wohnhaus hin.

Auf einer neueren Fläche unter dem Humus stießen wir auf Scherbenhäufen, Keramikdepos. Es kam vor, daß es unter einer Gefäßgruppe einen weiteren Gefäßbefund gab, durchschnittlich mit 10–15 Schalen. In der Nähe der Gefäße waren Feuerstellen, es wurden insgesamt 11 Feuerstellen und Öfen erschlossen. Die letzteren sind rund oder hufeisenförmig, ihre Lehmgründung war in mehreren Schichten mit Scherben bedeckt.

Im Schnitt konnten zwei Niveaus abgesondert werden, zu beiden gehörten Feuerstellen. Zwischen den Niveaus gibt es eine dicke aschige Auffüllung, das Gehniveau ist in beiden Fällen hartgestampft, lehmig. Mit großer Wahrscheinlichkeit stießen wir auf eine aus der Vátia-Koszider-Zeit stammende Töpferwerkstatt, wo überwiegend Henkelschalen hergestellt wurden. Die unverzierten kleinen Vátiaer Henkelschalen kamen dutzendweise mit den reichverzierten Gefäßen der Koszider-Periode (Rákospalota-Phase) zusammen vor.

Die im Jahre 1991 geöffnete Fläche haben wir in nördlicher Richtung um 5 m verlängert, wir gingen um zwei Spatenstiche tiefer, und haben in Flecken Gehniveaudetails gefunden: das ist das Niveau I mit den dazu gehörenden Gruben Nr. 92/1, 92/2, 92/3.

Im NO-Teil des Schnittes wurde das Detail eines keltischen Hauses erschlossen. Es war ein bis zur Hälfte in die Erde eingetieftes Gebäude von ung. 200×180 cm Größe, dessen grauer, verschmierter Fußboden mindestens zweimal mit Schlamm überzogen war. Viele LT-Scherben, einige bemalte Bruchstücke sind daraus ans Tageslicht gekommen.

Dieses Haus wurde in ein großes bronzezeitliches Haus (Spätvátia-Koszider-Periode) eingegraben (Niveau III, Haus Nr. 2), das NW-SO orientiert, von einem Ausmaß von 12×8 m war. Entlang der W-Längsmauer des Hauses haben wir in einer Breite von 80–100 cm die „Straße“ gefunden, dann mit der Mauer parallel auch die O-Mauer eines anderen Hauses, in einer Länge von ung. 200–250 cm (Haus Nr. 3). Nur ein kleines Detail dieses Hauses fiel in unseren Schnitt hinein, mit gut abgeschmiertem gelben Lehm Boden, sogar der runde große Ofen des Hauses wurde freigelegt.

Auch in der NO-Hälfte des Hauses Nr. 2 gab es einen großen Ofen, mit Bronzeschlacke. Von den W- und O-Hauptmauern des Hauses zweigten sich mehrere kleinere Scheidewände ab. Auf dem mittleren Teil des Schnittes, zwischen 10–15 m erschlossen wir mehrere kleinere und größere Pfostenlöcher. An der NO-Wand des Schnittes (außerhalb des Hauses Nr. 2) enthielt die Grube Nr. 92/6 von großer Ausdehnung sehr viele Keramikfunde aus der späten Vátia-Kultur. Aus den Balken der Dachkonstruktion haben wir Muster zum Zweck von C₁₄-Untersuchung genommen. Von mehreren Stellen haben wir Bodenmuster zwecks chemischer Untersuchungen gesammelt.

Die Abschlämmung führten wir im Landwirtschaftlichen Museum, unter der Leitung vom Archäobotaniker Ferenc Gyulai durch. Muster aus den Feuerstellen nahm Péter Márton, Mitarbeiter des Geophysischen Lehrstuhls der ELTE, zum Zweck archäomagnetischer Messungen.

Ilidkó Poroszlai

30. *Tata, Nagy Sándor Str. 2* (Kom. Komárom-Esztergom) (XXXVI). Am 12. September 1991 hat Ildikó Pulai einen zur *Kultur der inkrustierten Keramik* gehörenden Depotfund ins Kuny Domokos Museum hineingebracht. Der aus 193 Stücken bestehende Fundkomplex (Halsringe, Armringe, herz- und schwalbenschwanzförmige Anhänger, Scheibenanhänger mit Kreuzrippe, Spirälhörchen, kugelabschnittförmige Knöpfen) kam in einem atypischen Topf, im Laufe der Fundamentierung von der Treppe des Hauses vor.

Julianna K. Cseh

31. *Tatabánya – Bánhida, Dinnyeföldek* (Kom. Komárom-Esztergom) (LIII). Auf der Fundstelle haben wir mit der Unterstützung der Selbstverwaltung von Tatabánya die Freilegung eines von den landwirtschaftlichen Arbeiten gefährdeten bronzezeitlichen, zur *Kultur der inkrustierten Keramik* gehörenden Gräberfeldes angefangen. Von den bisher freigelegten 14 Urnengräbern waren drei mit Steinhaufen versehen. Im reichsten Grab (Nr. 14) waren 16 Gefäßbeigaben bzw. -fragmente beigelegt. In jedem ungestörten Grab konnte beobachtet werden, da auch solche Keramik in die Gräber gelegt wurde, die auch ursprünglich nicht mehr unversehrt war.

Während der Freilegung kamen die Details eines *frühbronzezeitlichen* Wohnniveaus und einer Grube zum Vorschein. Das Fundmaterial der Grube bilden die Bruchstücke von dickwandiger, atypischer Hauskeramik und Töpfen.

Julianna Cseh

32. *Tiszavasvári – Deákhalom* (Kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg) (XXI). Die Fundrettung wurde wegen auf dem kleineren von zwei, in der Deákalmi-Flur in der südlichen Gemarkung der Gemeinde stehenden Kurganen und in seiner Umgebung durchgeführten größeren Feldarbeiten notwendig. Im Laufe der Rettungsgrabung kamen 23 Objekte und 5 Gräber auf die Oberfläche. Die Mehrheit der Siedlungserscheinungen vertreten die AVK, mit einem Fundmaterial von großer Menge. Der Kurgan wurde über die neolithische Siedlung errichtet. In dessen Seite wurden sekundäre Gräber eingegraben. Eines der freigelegten Gräber war SO-NW orientiert, das Skelett lag auf seinem Bauch. Die weiteren 4 Gräber waren von NW-SO-Orientierung. Beigabe enthielt nur ein einziges Grab: es war ein atypischer offener Haarring/Ohrring. Die Datierung der Gräber ist fragwürdig. Vom Kurgan ein bißchen weit entfernt haben wir ein größeres LT-zeitliches Objekt freigelegt.

1992 legten wir 17 neolithische (AVK) Objekte frei, die außerordentlich reiches Keramik- (darunter viele bemalte Stücke) und Tierknochenmaterial enthielten. Auf der gleichen Stelle stießen wir auf 6 Hockerskelette aus dem gleichen Zeitalter, mit Keramik- und Perlenbeigaben. Neben diesen wurde auch das Skelett eines unter dem Kurgan bestatteten, robusten Mannes freigelegt. In seinem Grab gab es unglaublich viele Reste irgendeines organischen Stoffes, zeitbestimmende Beigaben waren aber keine im Grab vorhanden.

Eszter Istvánovits

33. *Törökbálint – Dulácska* (MRT Bd. 7, Fundort Nr. 36/7) (Kom. Pest) (III). In der Gemarkung der Gemeinde

von Törökbálint, an der Spurlinie der Autobahn M0, auf einem freigelegten Gebiet von fast 2000 m² kamen 130, das Fundmaterial der Kultur der transdanubischen Linienbandkeramik und der Notenkopfkeramik enthaltende Objekte zur Erschließung.

Die Mehrheit der Objekte waren flache Grubenkomplexe von großer Ausdehnung. Es sind zwei Langhäuser mit Pfostenkonstruktion und mit N-S-Achse ferner vier freistehende Öfen der DVK zum Vorschein gekommen. In der Siedlung war ein Grab in Hockerlage (von O-W-Orientierung) zu finden.

Außer dem reichen Keramikmaterial kamen viele Mahlsteine und deren Fragmente, Steingeräte und wenige Tierknochen ans Tageslicht.

Im Jahre 1992 legten wir eine Fläche von 2800 m² frei. Es wurden weitere 71 Gruben bzw. Grubenkomplexe erschlossen, die die Keramik der ältesten *Kultur der Transdanubischen Linienbandkeramik*, der *Notenkopf-* und der *Zselizer* Periode enthielten.

Es gelang weitere 3 Baufundamente zu beobachten, so konnten wir im Laufe der Freilegung von zwei Jahren die Spuren insgesamt von zwei vollkommenen und drei partiell bemerkbaren großen Häusern mit Balkenfachwerk und mit N-S gerichteter Achse registrieren. Von hervorragender Bedeutung ist eine 2 m tiefe, mehrschichtige, mit Gesichtsdarstellung verzierte Gefäßbruchstücke enthaltende Opfergrube.

Im Fundmaterial dominieren das reiche Keramikmaterial und die in größerer Menge vorgekommenen Mahlsteine, daneben kamen noch wenigere Steingeräte und Tierknochen zum Vorschein.

Anna Endrődi

34. *Várvölgy – Szebike-tető* (Kom. Zala) (XVI). Im Laufe von bergbauvorbereitenden Feldarbeiten hat man ein auf die Epoche der *Urnfelderkultur* datierbaren Bronzedept gefunden. Die Mehrheit der 153 Gegenstände sind verschiedene Blechfragmente bzw. Rohgußbruchstücke, darunter eine unversehrte Lupe von 2,65 kg. Die Geräte sind hauptsächlich Sichelfragmente, darunter auch ein unversehrtes Exemplar, es gibt aber auch Fragmente von je einem Tüllen- und Lappenbeil, einen unversehrten Punziermeißel und ein bei uns bisher alleinstehendes dickes Hiebmesser mit gebogener Klinge. Die Schmuckstücke vertreten eine Scheibenkopffibel, je ein weidenblattförmiger, konischer und anthropomorpher Anhänger, weiterhin eingekerbte und glatte Drahtarmringen und deren Fragmente.

Róbert Müller

35. *Velem – Szentvid* (Kom. Vas) (XXXV). Im Rahmen der ungarisch-französischen Kooperationsvertrages wurde die Freilegung der Schichten unter der La Tène-zeitlichen Befestigung in den am nördlichen Ende der von der westlichen Seite der Hochburg nach S-N zu verlaufenden großen Schanze im Jahre 1988 geöffneten Schnitten beendet. Im Laufe der Erschließung des im Jahre 1990 an mehreren Stellen sondierten Siedlungsniveaus kam die Ecke eines H C-Wohnhauses mit den Resten eines, die Pfostenlöcher „verbindenden“ Balkens in waagerechter Lage zum Vorschein. Weitere, zu diesem Objekt gehörende Pfostenlöcher bzw. ein gelbes, lehmiges, festgestampftes Fußbodenniveau kamen ebenfalls ans Tageslicht. Der auch schon im Jahre 1990 bemerkte Ofen lag unter dem hallstattzeitlichen Haus, auf

dem felsigen Bergabhang bzw. auf der daraus mit einer steinigen Auffüllung ausgestalteten Terrasse. Zum Ofen gehörte ein stark durchgebranntes Gehniveau, in seiner nächsten Nähe, etwas südlicher wurden die Überreste eines kleineren Ofens freigelegt. Im Laufe der Abtragung vom Fundament des großen Ofens stießen wir auf zur jüngeren Phase der Urnenfelderkultur gehörende Keramik. Dieser spätbronzezeitliche Fundkomplex kann bedingungsweise mit der Bronzebearbeitung in Zusammenhang gebracht werden, mit der Bemerkung, daß die Werkstatt allen Anzeichen nach bloß während einer ziemlich kurzen Zeit in Gebrauch war.

Die 5. Grabungsstelle der ungarisch-französischen Ausgrabung haben wir auf dem S-SO-Teil des Berges abgestochen. Uns an die Gegebenheiten des Kastanienwaldes angepaßt haben wir eine 23 m lange und 2 m breite Blockreihe senkrecht auf den 5–6 m breiten Terrassen in N-S-Richtung geöffnet. Wir stellten fest, daß die gegenwärtigen Geländegegebenheiten sich infolge von neuzeitlichen Eingriffen entfalteten, die manchmal die vorgeschichtlichen Niveaus abkürzten. Unter der modernen Oberfläche zeichneten sich vier eisenzeitliche Siedlungsterrassen ab, die durch eine Höhendifferenz von 0,5 m voneinander separiert sind. Die drei unteren Terrassen waren etwa 4 m, die oberste ung. 7 m breit. Diese letztere Terrasse wird von den unmittelbar darunter liegenden durch einen Wasserablenkungsgraben und eine ung. 2 m breite, leicht gewölbte „Straße“ getrennt. Die auf den Terrassen freigelegten ung. 50 Pfostenlöcher und die dazu gehörenden, aber wegen der Erosion nur in Flecken erhalten gebliebenen Fußbodenniveaus weisen anhand der Keramikfunde auf eine intensive Besiedlungszone aus der späten La Tène-Zeit hin. Darunter haben wir in die Periode H C einzureihende Siedlungsercheinungen bemerkt, u.a. eine Grube mit Mondidolfragmenten und mit vielen Gefäßscherben. Weiterhin kam ein vom modernen Terrassenrand geschnittener Ofen sowie eine H B-zeitliche, von einer Tasse bedeckte Urne aus der Felsennische zum Vorschein, die aber keine menschliche Aschen enthielt.

Die 6. Grabungsstelle öffneten wir in der südlichen Zone des von der W-Seite der Hochburg in S-N-Richtung zu ablaufenden großen Walls, auf der obersten Terrasse. Unser Ziel war das Befestigungssystem und die sich daran schließenden *La Tène*-Siedlungsschichten zu untersuchen. Im Schnitt von 6×12 m zeigten sich nach der Entfernung vom Humus Schichten aus dem 19. Jahrhundert: das im Laufe von Terrainregelungen im vorigen Jahrhundert ausgestaltete Gehniveau hat die sich hervorhebenden Teile der sich entlang der Terrassenkante hinziehenden Befestigung vernichtet. Im Laufe der weiteren Erschließung, auf der inneren Seite der Terrasse legten wir die Überreste eines Kalkofens sowie gestörte mittelalterliche Schichten – mit Pfostenlöchern, mit dem Fundament eines Ofens und mit reichen Keramikfunde – frei.

Am Terrassenrand, im Areal der Hochburg haben wir die sich auf einer früheren Befestigung stützenden Gründe der, im Laufe der Ausgrabungen des Savaria Museums schon identifizierten „gebrannten“ Schanze aus dem 10.–11. Jahrhundert gefunden, das dazu gehörende Gehniveau wurde von spätmittelalterlichen Eingrabungen bzw. von Feldarbeiten des 19. Jahrhunderts größtenteils vernichtet. Auf der inneren Seite der Schanze, unter den mittelalterlichen Schichten fanden wir eine spätlatènezeitliche Fläche. Das sich mit der Terrassenkante parallel verlaufende, mit Stein belegte Niveau kann als eine „Straße“ bestimmt wer-

den, auf deren inneren, auf die Hochburg zu laufenden Seite wir Siedlungsercheinungen bemerkt haben, die von den späteren Eingriffen gestört wurden.

Französischer Mitleiter der Ausgrabung: J.-P. Guillaumet (Glux-en-Glenne, Archäologische Basis). Mitglieder der Arbeitsgemeinschaft: Vajk Cserményi, V. Guichard, C. Soyer.

Miklós Szabó

Visegrád – Hochburg S. Nr. 133/1

Visegrád – Gizellamajor S. Nr. 59

36/1. Vörs – Battyáni disznólegelő (Kom. Somogy) (XIV). Im Rahmen der Rettungsgrabungen von Klein-Balaton setzten wir unsere Ausgrabungen von den Jahren 1985 und 1987 fort. Wir haben auf dem östlichen Teil des Fundortes, auf einer Fläche von 450 m² gearbeitet, es kamen etwa 70 neue Objekte zum Vorschein.

Aus dem Gräberfeld der Urnenfelderkultur haben wir weitere 15, zur älteren Phase (HA1) gehörenden Gräber (10 Brandbestattungen, 3 Urnengräber, 2 von unbestimmten Ritus) freigelegt, bisher also fast 100 Bestattungen insgesamt erschlossen. In zwei Gräbern gab es reiche Bronzebeigaben: Blecharmspiralen, Trichteranhänger mit ringförmigen Enden, Bronzenadel mit Kolbenkopf usw. Die Bruchstücke eines langen, breiten, dünnen Bleches lassen vielleicht auf einen Gürtel schließen. Aus der keltischen Epoche stießen wir auf das Haus Nr. 5, das ein bißchen in den Boden vertieftes, rechteckiges Gebäude mit abgerundeten Ecken und mit gestampftem Fußboden war. An das S-Teil des auf der Grabungsfläche vom Jahr 1985 teilweise freigelegten, in die Erde eingetieften römischen Bauobjektes schloß sich ein weiterer Ofen an. Auch einige Gruben sind in diese Zeitspanne zu reihen.

Die in die Erde gegrabenen runden (mit senkrechten Wänden ausgestalteten und bienenkorbformigen) oder länglichen (grabenartigen) Gruben lieferten auch in diesem Jahr wenig Material. Die Mehrheit der Gruben ist prähistorisch, sie gehörten zur neolithischen Lengyel-, zur frühbronzezeitlichen Somogyvár-Vinkovci- und Kisapostag-Kultur, sowie zur Kultur des Volkes der transdanubischen inkrustierten Keramik. Zur letzteren gehören ein in einer Grube bestattetes, gehockertes Skelettgrab mit einem Krug, ferner eine tiefe, längliche Grube mit je einem inkrustierten und Magyaráder Krug, sowie mit Bruchstücken eines großen Topfes auf dem Boden.

36/2. Vörs – Kerékerdő (Kom. Somogy) (XIV). 1992 haben wir O und NO der Grabungsfläche der Jahre 1983–1984 gearbeitet.

Wir legten die beim Bau der auf die Máriaasszony-Insel führenden Straße ans Tageslicht gekommenen mittelbronzezeitlichen (Nordtransdanubische Gruppe der inkrustierten Keramik) Vorratsgruben, ein gehockertes Skelettgrab ohne Beigaben und ein kleineres Detail aus einem keltischen Wohnhaus frei.

Auf der nächsten Arbeitsstelle wurden außer einigen frühbronzezeitlichen (*Kisapostag*) Speichergefäßen und mittelbronzezeitlichen Objekten mittelalterliche Gruben zutage gebracht.

Auf dem dritten Gebiet überstieg der Zahl der Objekte 100.

Die früheste ist eine tiefe Grube der spätneolithischen *Lengyel-Kultur*, aus der mehrere rotbemalte Bruchstücke

ans Tageslicht kamen. Die Funde des späten Abschnittes der frühbronzezeitlichen Kisapostag-Kultur meldeten sich in seichten Objekten. Die bienenkorbähnlichen Speichergruben der nordtransdanubischen inkrustierten Keramik kamen in beträchtlicher Anzahl vor. Zahlreiche Keramikbruchstücke, u.a. auch Fragmente mit Schnurverzierung sowie sehr viele Tierknochen, Fischgräten, Muschel- und Schneckenschalen wurden gefunden.

Die in diesem Jahr gefundenen *römerzeitlichen* Mieten waren von ähnlichem Alter, wie die während der früheren Freilegung zum Vorschein gekommenen Objekte (2.–3. Jahrhundert), aus einer der Gruben kam eine fast intakte, graue, tiefe Schüssel ans Tageslicht. In einem ziemlich flachen Objekt stießen wir auf einen Knochenkamm mit gewölbtem Rücken aus dem 4. Jahrhundert.

Unter den mittelalterlichen Objekten aus dem 13.–16. Jahrhundert sind mehrere Kalköfen und ein (mit zwei äußeren Öfen versehenes) in die Erde getieftes Gebäude zu erwähnen. Wir haben auch zwei mittelalterliche Gräber freigelegt, in einem der Gräber war ein bronzenener Siegelring mit Inschrift.

Szilvia Honti – Péter Gergely Németh

RÖMERZEIT (Auf der Karte: Nr. 37–59)

37. *Balatonfűzfő – Straßenabzweigung* (MRT Bd. 2, Fundort Nr. 7/5) (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Nicht weit von der im Jahre 1966 teilweise erschlossenen römischen Töpfersiedlung sind im Laufe von Fundamentierungsarbeiten einer Tankstelle ein Ofen und mehrere Bauten(?) aus der Römerzeit gestört und fast völlig vernichtet worden. Neben dem runden, Keramikmaterial des 2. Jahrhunderts aufbewahrenden Ofen mag wahrscheinlich auch ein anderer Ofen gewesen sein, von dem außer einem durchgebrannten Fleck nichts mehr verblieb. In den Grundgräben haben wir Flecke von ausgebeuteten Mauern beobachtet. Danach zeichnete sich ein regelmäßig verteiltes, auf einem großen Gebiet liegendes Pfeilersystem, dessen Datierung keine archäologische Funde ermöglichen. An den Rändern des Arbeitsgebiets fanden wir auf mit Stein bedeckte Flächen. Zur größten gehörte ein gerader Mauerabschnitt. Unter den Steinen sowie an mehreren Stellen des Gebietes meldeten sich bronzezeitliche Gruben, Gräber und Funde. Das römerzeitliche Fundmaterial bestand aus Keramik in großer Menge, aus einem Bronzegefäß und einigen Münzen.

1992 haben wir unsere Schnitte anhand geoelektrischer Messungen abgestochen. Wir stießen auf die Überreste von 4 großen bzw. mittelgroßen und 3 kleineren Öfen, unter denen der vom besten Zustand sich in der Nähe der Landstraße befand. Die Mauer des schon bekannten römischen Gebäudes war nur in der untersten Steinreihe des Fundaments zu fassen. In seiner Umgebung kamen weitere *bronzezeitliche* Gräber vor. Die großen Lehmförderungsgruben wurden aufgefüllt, in ihnen waren viele, dem Material der Fundrettung von 1966 ähnliche Gefäßscherben, darunter auch Formschüssel- bzw. Stempelfragmente.

Sylvia K. Palágyi – Pál Rainer

38. *Bölcske – Donaubett, 1551,5 Fkm* (Kom. Tolna) (XXXI). 1991 wurde die seit 6 Jahren dauernde Freilegung der sich in der Donau befindenden römerzeitlichen Hafenfestung unter dem Wasser fortgesetzt.

Nach der Aussage der bisher ans Tageslicht gekommenen Funde wurde die Festung in der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts errichtet. Zum Bau wurden außer den in der Umgebung gebrannten gestempelten Ziegeln auch das von einer größeren Entfernung hierhergebrachte Material von früheren Gebäuden, Heiligtümern verwendet (z.B. Altarsteine, Grabsteine). Von besonderer Bedeutung sind die fast 2 m hohen, inschriftlichen, reliefverzierten Altarsteine. Sie wurden ursprünglich zu Ehren des romanisierten Hauptgottes der autochthonen Eraviscer-Bevölkerung, des Jupiter Optimus Maximus Teutanus, von Aquincumer Staatsbeamten von hohem Rang im 2.–3. Jahrhundert, in der heutigen Stadt Budapest, auf dem Gellértberg, immer am 11. Juni gestellt.

Beim niedrigen Wasserstand gelang es, den genauen Grundriß der Festung zu ermitteln und zu zeichnen. Der nach Osten geöffnete Grundriß ließ auch das Vorhandensein einer Gegenfestung vermuten – die am jenseitigen Ufer, kaum 200 m weit von der bisherigen Stelle der Freilegung wirklich vorkam. Die neuere Fundstelle macht darauf aufmerksam, daß man im Laufe der weiteren Forschungen im Rahmen eines Befestigungssystems denken soll. Das unterstützt auch die Tatsache, daß in der Donau, ung. 2 km südlich der zuerst zutage gekommenen Festung die aus großen Sandsteinquadern bestehenden Fundamente eines ursprünglich 10×10 m großen Bautes von Tauchern entdeckt wurden. Die Maßstäbe und die Lage der Fundamente weisen auf einen römischen Wachturm hin. Das Ergebnis der bisherigen Donauforschungen besteht darin, daß sich eine in mehreren Stufen befestigte, den früheren Ansichten in bedeutendem Maße widersprechende Limeslinie auf dem südlichen Teil des ungarischen Donau-Abschnittes zu entfalten beginnt. Sogar die römerzeitlichen Namen einiger Siedlungen wurde fraghaft: es tauchte die Möglichkeit auf, daß vom Namen Alta Ripa nicht die Gemeinde Tolna, sondern die auf dem Hochufer liegende Wohnsiedlung Dunakömlőd, ferner unter dem Namen Lussonium der Vorläufer von Bölske bezeichnet wären.

1992 gelang zum ersten Mal, farbige Photos und gut verwendbare Videoaufnahmen über die Teilprozesse der von Tauchern durchgeführten Unterwasserfreilegung zu machen. Wir haben in zwei Arbeitsgruppen die sichtbaren Details der gegenüber der rechtsufrigen Festung im Jahre 1991 gefundenen und sich nur in einem kleinen Teil in die Donau hineinragenden Kontrafestung ermitteln. Auf der gleichen Stelle führten wir Forschungen mit Metalldetektor durch. Damit parallel verlief die Erforschung der rechtsufrigen Festung. Von beiden Stellen sind Schnitzwerke aus Kalkstein (Grabdenkmal und Fragment eines Altarsteines), eingeritzte und gestempelte Ziegel sowie Ziegelbruchstücke ans Tageslicht gekommen. Wir haben die teils noch stehenden, teils infolge von früheren Sprengungen niedergestürzten östlichen Mauerabschnitte durchgeforscht. Von hier wurde ein inschriftliches Altarsteinfragment aus Sandstein in gutem Zustand ausgehoben, den ein aus Italien stammender Soldat als Votivgeschenk zu Ehren des Jupiter gestellt hatte.

Attila Gaál – Géza Szabó

39/I. *Budapest, II. Gyorskocsi Str. 26* (III). Der Erweiterung des Außenministeriums vorangehend führten wir eine Rettungsgrabung auf dem obigen Grundstück aus. Auf dem, von sehr tiefgehenden Störungen der Neuzeit, Türkenzeit und des Mittelalters zerschneideten Gebiet konnten

wir aus mehreren Perioden stammende römische Mauern und Niveaus sowie die Details einiger kleineren Öfen beobachten. Aus der frühesten Periode wurden die Überreste eines Bauobjektes mit Lehmmauern und Holzbalkenkonstruktion auf einer kleineren Fläche freigelegt. Darüber kamen Mauern mit mehreren Perioden und erneuerten Gehniveaus zum Vorschein. Vermutlich haben wir auf einen weiteren Abschnitt der auf dem benachbarten Grundstück schon bemerkten, N-S gerichteten Straße gefunden. Anhand des zutage gekommenen Materials ist die Siedlung auf das 1.–2. Jahrhundert zu datieren. Einige Münzen aus dem 4. Jahrhundert deuten aber darauf hin, daß man auf dem Gebiet auch mit archäologischen Erscheinungen des 4. Jahrhunderts rechnen soll.

Katalin H. Kérdő

Budapest, II. Medve Str. 22–30 S. Nr. 102/4

39/2. *Budapest, III. W-Teil der Zivilstadt von Aquincum (III)*. Wir erforschten das Insulasystem des 2.–3. Jahrhunderts vom westlichen Stadtteil der Zivilstadt westwärts der Linie der Freilegungen vom Jahre 1980. Im etwa 35 m langen, O-W verlaufenden Suchgrabensystem kamen die südwestliche Ecke, Teilwände und Kanalisationsdetails eines Gebäudes von mehreren Perioden zum Vorschein. An seine westliche Seite wurde in einer späteren Periode ohne jegliche Vorgänge angebaut, worauf in westlicher Richtung eine unbebaute Zone von etwa 10 m (überwiegend mit Funden aus dem 2.–3. Jahrhundert) folgt.

Paula Zsidi

39/3. *Budapest, III. Verteidigungssystem der Zivilstadt von Aquincum (III)*. Die Denkmalwiederherstellung des sich südlich des Amphitheaters der Zivilstadt hinziehenden Stadtmauerabschnittes sowie der Türme wurde begonnen, in deren Rahmen wir eine authentisierende Freilegung auf dem Terrain durchgeführt haben.

Auf einer 10 m langen Strecke wurde die Mulde der Ausbreitung der Stadtmauer mit dem sich vom Süden daran schließenden Turm erschlossen. Wir haben die Stelle der Fossa und die sich darüber hinziehende späte Steinreihe festgesetzt. Auf dieser Strecke kamen die Mauer vom ersten Gebäude innerhalb der Stadtmauer, sowie eine, aus der dem Gebäude vorangehenden Epoche stammende lehmige Planierungsschicht zum Vorschein.

Ung. 50 m westlich des vorherigen Gebiets zogen wir einen N-S gerichteten Graben, der einen neueren Querschnitt über das Verteidigungssystem ergab. Infolge der früheren Erschließungen kamen hier sehr wenige Funde ans Tageslicht.

Im Jahre 1992 wurden drei Gräben auf dem Gebiet vom Schießplatz des einstigen MHSZ (Ungarischer Landesverteidigungsverband) geöffnet. Es kamen die Abschlußmauern von den ersten Gebäuden innerhalb der Stadtmauer, der die Stadtmauer von innen her begleitende, sich O-W hinziehende große Sammelkanal, die Spurlinie der ausgebeuteten Stadtmauer bzw. der diese von außen her umgebende Graben zum Vorschein.

Anhand der Funde konnten mindestens drei Bauperioden in der Zeitspanne vom Anfang des 2. bis Ende des 4. Jahrhunderts abgesondert werden. Auf eine frühere Periode als die Bauzeit der Stadtmauer kann der sich zwischen der Stadtmauer und dem Graben befindende, mit schwarzem Lehm eingefüllte Wassergraben bestimmt werden, der frü-

her schon an der W-Strecke der S-Mauer der Zivilstadt und in der Umgebung des N-Tores beobachtet werden konnte.

Die späteste Zerstörungsschicht zeichnet der auf die späte Fossa gestürzte zusammenhängende Mauerabschnitt der Stadtmauer an, der nicht mehr planiert bzw. wiederaufgebaut worden war.

Paula Zsidi

Budapest, III. Bécsi Str. 65–67, Dereglye Str. 5 S. noch Nr. 77/1.

39/4. *Budapest, III. Kórház Str. 6–12 (Parzellenzahl 18024/4) (III)*. Den Bauarbeiten vorangehend wurde eine vollkommene Freilegung auf dem Gebiet durchgeführt. Es kamen die Überreste von mehreren Gebäuden mit Balkenfachwerk, Räume von Kasernen mit Steinmauern, ein enges Gäßchen und das Detail eines mit Kanälen versehenen Straßendamms vor. An einigen Stellen konnten wir auch die *spätromische* Bebauung dokumentieren. Von diesen Gebäuden wird das südliche Teil des Legionslagers von Aquincum aus dem 1.–3. Jahrhundert vertreten.

An der ganzen Fläche zog sich eine steinige, stellenweise noch mit neuzeitlichem Fundmaterial gemischte Planierungsschicht entlang, woraus das Fundmaterial des 13.–14. Jahrhunderts ans Tageslicht kam. In der NO-Zone des Grundstücks, in einer Tiefe von ung. 1–1,30 m stießen wir auf mehrere, nach Osten orientierte, beigabenlose Gräber und auf eine gestörte Bestattungsfläche, die wahrscheinlich auf den SW-Rand des Klosters hindeuten.

Krisztina Szirmai – Júlia Altmann

39/5. *Budapest, III. Pacsirtamező Str. 3–11 (III)*. Die in der Umgebung des militärischen Amphitheaters durchgeführte Ausgrabung ergab neuere Kenntnisse über die Siedlungsgeschichte und Siedlungsstruktur der Canabae.

Es sind die die Limesstraße und das Amphitheater miteinander verbindende, mehrmals erneuerte Zufahrtsstraße, zwei Taverna entlang der Straße sowie die westlichen Frontteile und mehrere wirtschaftlichen Gebäude von einigen Wohnhäusern der nördlichen Insula zum Vorschein gekommen.

Das System der Bebauung ist vom Ende des 1. bis zur zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts homogen und kontinuierlich. An der Wende vom 3.–4. Jahrhundert hatte sich das Siedlungssystem verändert, in den aufgelassenen Gebäuden wurde bestattet. Die Benutzung des Gräberfeldes ist vorläufig bis zum Ende des 4. Jahrhunderts zu verfolgbar.

Die Straßen blieben wahrscheinlich auch nach der Römerzeit in Gebrauch. Ein Teil der römischen Mauern wurde im Mittelalter ausgebeutet, neben der Zufahrtsstraße kam ein in die Erde getieftes, arpadenzeitliches Gebäude zutage, das im 12.–13. Jahrhundert planiert wurde.

Orsolya Madarassy

39/6. *Budapest, XI. Hunyadi János Str. (Parzellenzahlen: 43572/1, 43588, 43569/1, 43567/2, 43573) (III)*. Im Laufe der dem Bau der Verkehrsstraße Nr. 6 vorangehenden Arbeiten waren wir im nordwestlichen Teil vom das Auxiliarlager von Albertfalva umgebenden Vicus tätig. Hier kamen an mehreren Perioden zu bindenden Erscheinungen des Vicus, sowie mit Steinmauern versehenen Details eines

Objektes von industriellem Charakter ans Tageslicht. Östlich dieses Bauobjektes meldete sich auch ein weiterer Abschnitt der im Jahre 1990 erschlossenen, N-S verlaufenden Straße. Das nördliche und östliche Teil des Objektes zieht sich unter der Kitéró-Straße und unter der gegenwärtig funktionierenden Strecke der Hunyadi János-Straße hinunter. Aus dem Gebäude kamen ein zur Heizungsstruktur unter dem Boden gehörender Feuerkanal und ein rundförmiger Steinbau (Brunnen) mit einem Durchmesser von 1,40 m ebenfalls ans Tageslicht.

Anhand von schichtenkundlichen Analysen und der Trockenmauerungstechnik vertritt dieses Gebäude die spät-römische Periode der Bebauung von Albertfalva.

Krisztina Szirmai

40. Csákvár (Kom. Fejér) (XXX). In Csákvár setzte sich die schon früher begonnene Freilegung des spätrömischen Gräberfeldes in den Gärten der Széchenyi Straße (vgl. RF 1982–84) fort. Während der Freilegung kamen 232 Erd- und Holzsarggräber, meistens mit einer Orientierung nach N-S und NW-SO vor. In den, den früheren Bestattungen gemäß beigabenarmen Gräbern sind hauptsächlich die Schmuckgegenstände (aus Silber, Bronze, Eisen, und Knochen) und die Keramik dominierend. Bedeutende Funde der Grabung sind das Grab eines, auf dem Rücken eines Kamels(?) bestatteten Kindes und ein Reitergrab. Im NW-Teil des Gebietes stießen wir auf eine N-S gerichtete, sich nach W abbiegende Straße sowie im Westen auf einen W-O gerichteten, fast 2 m breiten Mauerrest.

Auf dem Gebiet des Gräberfeldes wurden wieder mehrere spätkupferzeitliche, zur Badener Kultur gehörende Objekte erschlossen. Aus dem leider nur halb erschließbaren rechteckigen, in die Erde eingetieften Wohnhaus von 5x5,2 m kamen Keramikbruchstücke in großer Menge, zwei unversehrte Gefäße und Tierknochen ans Tageslicht.

Gabriella Nádorfi

Csepreg – Szentkirály S. Nr. 79

40/1. Dunaújváros – Öreghegy (Kom. Fejér) (XLII). Nördlich des Castellums von Intercisa wurde die auf das alte Pentele zu hinabfallende Lößwand in der Öreghegy-Straße zur Abschrägung abgesteckt. Die vorangehende Fundrettung brachte die am äußerst liegenden, an Keramik- und Tierknochenfunden reichen 42 Gruben des spätrömischen Vicus an die Oberfläche. Zwischen den Gruben konnten auch die Spuren von Pfostenbauten beobachtet werden; ihre Bestimmung kennen wir nicht. Am Rand der Lößwand kamen einige kleinere, einfache Backöfen sowie das Steinfundament eines vermutlich römerzeitlichen Gebäude-teils mit sich daran schließenden, auf eine Holzkonstruktion hinweisenden Pfostenlöchern zur Freilegung.

Auch ein solches spätrömisches Gräberfelddetail kam ans Tageslicht, wo wir Spuren von in der ersten Hälfte des Jahrhunderts verlaufenden Forschungen bemerkt haben. Unter den Funden der verstörten Ziegel- und Holzsarggräber sind eine aus silbernen und versilberten Beschlägen bestehende (mangelhafte) Gürtelgarnitur, ferner – aus dem Grab eines Mädchens – bronzene Kästchenbeschläge, ein Knochenkamm und Perlen erwähnenswert.

Auf der gleichen Stelle kamen die Gräber eines früher unbekannten Gräberfeldes vom gemeinen Volk aus dem

11. Jahrhundert ans Tageslicht, mit wenigen zeitbestimmenden Funden: es sind bronzene und silberne Haarringe mit S-förmigen Enden, Glasperlen, poliedrische Fluoritperlen. Die hauptsächlich beigabenlose Gräber – meistens (in mehreren Fällen vermutlich) mit Holzsarg – sind in solchem Maße gestört, daß die Bestimmung ihrer chronologischen Lage vorläufig nur die Superpositionen und die archäologischen Funde ermöglichen. Die Zahl der Gräber übersteigt 100.

Im Jahre 1992, beim Ausheben eines Gasleitungsgrabens mit Greiferbagger in der Hegyalja-Straße wurde von den Ausführeern ein fast 30 m lang bemerkbares, steinfundamentiertes, mit Fußbodenheizung versehenes römerzeitliches Gebäude durchgeschnitten.

Die sichtbaren Erscheinungen haben wir auf Zeichnungen dokumentiert, aus der Füllerde des teilweise zugeschütteten Grabens konnten wir Tubus- und Freskenfragmente sowie einige Gefäßbruchstücke sammeln.

Jolán B. Horváth – Zsuzsanna Pongrácz

41/2. Dunaújváros – Öreghegy (Parzellenzahl: 1952/2–3) (Kom. Fejér) (XLII). In einer Entfernung von 80 m NW der Porta principalis sinistra des Castellums von Intercisa kamen die Überreste eines Bades von beträchtlicher Grundfläche zum Vorschein. Das südliche Teil des Bades wurde von neuzeitlichen Keller- und Hausbauarbeiten vernichtet. Im verbliebenen nördlichen Teil gelang es, bisher 6 Räume (zwei vollkommen, vier in Details), unter denen das Caldarium, das Frigidarium, das Tepidarium und vielleicht den nördlichen Teil des Apodyterium bzw. einen Abschnitt von den wasserableitenden Kanälen zu erschließen. Die Steinmauern des Gebäudes wurden größtenteils schon in der spätrömischen Epoche abgerissen, nur die Ziegelböden und einige Bassins blieben unversehrt erhalten. Auf Grund der verzierten Bemalung des inneren Verputzes sind zwei Bauperioden gut abtrennbar. Nach der Aussage des Münzmaterials und der Ziegelstempel wurde das Gebäude ab Mitte des 3. Jahrhunderts benutzt, in der spätrömischen Zeit abgerissen und umgebaut. Östlich und südlich des Objektes kamen die Überreste von früheren Bauten zum Vorschein.

Zsuzsanna Pongrácz

Dunaújváros – Pentele, Rácdomb S. Nr. 8

Esztergom – Alsósziget S. Nr. 105/1

Esztergom – Burg S. Nr. 105/2.

42. Fertőrákos – Mithraeum (Kom. Győr-Ménfőcsanak) (XXVII). 1991 haben wir im Inneren des Heiligtums Forschungen durchgeführt. Unter der in einer dicken Schicht eingewaschenen Schuttschicht kam ein Ziegelfußboden aus dem vorigen Jahrhundert, aus der Wiederherstellung von Storno's vor, worunter die Gründe der Podien und das Fundament des als Pronaos (?) zu bezeichnenden Heiligtumsteiles in mit den Podien gleicher Höhe zu bemerken waren. Nach unseren Beobachtungen ließ Storno die Podiumswände abreißen, um vielleicht einen größeren Platz zur Ausstellung zu gewinnen. Das sich an seiner ursprünglicher Stelle befindende Relief ist stark beschädigt, seine westliche Ecke wurde von einer Munitionsexplosion vernichtet. Zwei passende Stücke wurden im Inneren bzw. in einem Steinhaufen außerhalb des Heiligtums gefunden.

Am Relief sind blaue und rote Farbstoffspuren zu sehen, das Schnitzwerk wurde einmal erneuert. Auf dem Kopf der Mithras-Gestalt sind Löcher von Kugeleinschlägen zu sehen. Die Wiederherstellung des Heiligtums ist im Gange.

Gabriella Gabrieli

Gór – Kápolnadomb S. Nr. 11

Gyomaendrőd (Endrőd) – Ugari Flur S. Nr. 12

Győr – Fövényesdomb S. Nr. 13/2

Győr – Ménfőcsanak, Szeles Flur S. 13/3

Győr – Szabadrét Hügel S. Nr. 13/4

43. *Ikrény – Szilágyi Gehöft* (M1 A/9 Lehmförderungsstelle) (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XI). Im Laufe der Rettungsgrabungen der Autobahn neben der die Gemeinde Ikrény mit der Autobahn M1 verbindenden Straße, in einem damit parallel gezogenen Sondiergraben von 200×6 m wurden die Objekte einer früher unbekannten römischen Siedlung freigelegt. Auf dem nördlichen Teil der Hügel fanden wir 6 Gruben von verschiedener Größe und zahlreiche Pfostenlöcher; mit römischen Material in der Einfüllung sämtlicher Objekte. Darunter mag die rechteckige Grube II mit abgerundeten Ecken eine in die Erde eingetiefte Hütte gewesen sein, mit zwei Pfostenlöchern in deren Achse. Im Siedlungsniveau der zweischichtigen Grube von 5,9×3,6 m haben wir zahlreiche Hauskeramikbruchstücke aus dem 2. Jahrhundert, ein bemaltes, sog. ractisches Mortarium, Fragmente eines sandbestreuten Faltenbeckens mit rotem Überzug, ein Eisenmesser, Fragmente eines Glasgefäßes und Tierknochen gefunden. In der oberen Planierungsschicht der 60 cm tiefen Grube kamen glasierte Keramik aus dem 4. Jahrhundert sowie Dachziegel zum Vorschein, einer von diesen mit einer schachbrettartigen Teilung (*ludus latrunculum*). Das spätrömische Fundmaterial konnte wahrscheinlich aus einem, sich einige Meter weit von der Grube II befindenden größeren Bauwerk mit Pfostenkonstruktion in das frühere Wohnobjekt geraten. Das Fußbodenniveau des 9×8,2 m großen Gebäudes mit Pfostenkonstruktion wurde schon vom Pflug zugrunde gemacht; der Grundriß des Objektes zeichnete sich von 18 Pfostenlöchern verschiedener Größe ab. Die weiteren Objekte waren vermutlich als Abfallgrube und wasserableitender Graben benutzt, außer diesen wurden noch mehrere Pfostenlöcher zerstreut gefunden.

Dénes Gabler

44. *Kapospula – Alsóhetény* (Kom. Tolna) (V) Die Hauptaufgabe der Ausgrabung im Jahr 1991 war die Erforschung des westlichen Schutzwerkssystems der Festung. Es schien fraghaft zu sein, ob die Festung auch an ihrer W-Seite eine Toranlage gehabt hatte. Im Gegenteil zu den Festungen von Fenékpusztá und Ságvár verfügte nämlich die Festung von Alsóhetény nicht nur auf den nördlichen und südlichen, sondern auch auf der östlichen Seite über eine Toranlage. Dadurch wurde die Erforschung der gegenüberliegenden westlichen Seite notwendig, umso mehr, weil auf der Luftaufnahme über dem Areal des Lagers bemerkt werden konnte, daß die Fossa auf der westlichen Seite, in der Mittelachse der Festung unterbrochen, genau dort, wo das Tor zu vermuten ist. Zuerst haben wir die Fossa erforscht. Es stellte sich heraus, daß sie an der fraghaften Stelle wirk-

lich nicht ausgegraben war, nördlicher haben wir aber den Graben gefunden. Danach legten wir in der Umgebung des angenommenen Tores die innere Seite der Befestigungsmauer frei. Im Laufe dieser Arbeit wurde festgestellt, daß in der Bauperiode I wirklich ein Festungstor auf der westlichen Seite bestand. Der innere Zwinger wurde auch in der zweiten Periode erhalten. Die äußeren Tortürme wurden aber nicht umgebaut, man hat bloß eine kleine Ausfallpforte gelassen. Die alte Toröffnung wurde verengt. Von dieser Beobachtung wurde bewiesen, daß die Fossa in der ersten Bauperiode der Festung ausgegraben worden war. In den folgenden sollen wir noch die äußere, westliche Seite der Festungsmauer erschließen.

Nördlich des Torareals haben wir die Lage und die Bauperioden der Seitentürme bestimmt. Neben der Mauer eines runden Tores stießen wir auf zusammengefaltete, mannigfaltige, vergoldete Silberplatten, die möglicherweise zur Bedeckung eines Helms gedient haben.

Östlich des Festungtores wurde das Horreum bestimmt: die Länge des Gebäudes beträgt 53 m, die Breite 23,5 m, die Mauerdicke 1,5 m. Der Fußboden des Gebäudes wurde von großen (2×2 m) Pfeilern in vier Reihen gehalten. Ebenfalls kamen frühere Siedlungsscheinungen und Baureste als die Festung selbst zum Vorschein.

1992 setzten wir die Erforschung des westlichen Festungstors, des Horreums und ihrer Umgebung fort. Es erwies sich, daß sowohl in der ersten, als auch in der zweiten Bauperiode der Festung ein Tor auf der westlichen Seite der Umfriedungsmauer vorhanden war. Wir entdeckten die Grundmauern der gewöhnlichen, von den Römern ausgebauten Hufeisentürme der ersten Periode, sowie die an der Stelle der vorherigen gebauten, großen Rundtürme der zweiten Periode. Die Mauern der zweiten Bauperiode wurden im Torareal, mit der Ausnahme eines kleinen Abschnittes des nördlichen Torturmes in der Neuzeit ausgebeutet, wovon aber die Umgebung der inneren Zwinganlage und der Toröffnung verschont blieb. 30 m vom äußeren Abschnitt der Festungsmauerflucht zwischen beiden Türmen wurden um 60 cm höher fundamentiert, als die anderen Teile der Festungsmauer. Die verschiedenartig fundamentierte Mauer entstand aber zweifellos in der gleichen Zeit.

In der Toröffnung brach die Festungsmauer nicht ab, wie es am N- und O-Tor der Fall ist, sondern lief fort, und endete sich als ein ung. 60 cm breiter, kanalartiger Graben. Zwischen beiden Türmen, außerhalb der Festungsmauer wurde das zweite, obere, mit großen Steinen belegte Straßenniveau von einer neuzeitlichen Zerstörung vernichtet. Die steinige Gründung der sich darunter hinziehenden früheren Straße blieb aber unversehrt erhalten. Diese Straßenoberfläche – von der Münzen des Constantinus II vorkamen – läuft durch die westliche Mauer des Tores (also durch die Festungsmauer) durch. Ähnlich dem von S. Soproni gefundenen, durch das S-Tor der Festung führenden Weg war auch diese Straßenoberfläche nur in den Spurstreifen für die Wagenräder gepflastert. Nachdem unter der Gründung der Straße schon unmittelbar der ungestörte gewachsene Boden folgte, sollen wir annehmen, daß der mittlere Teil der W-Toranlage mit den Mauern des Zwingers oder mit einigen Teilen davon schon während der ersten Bauperiode der Festung bestanden sei. Darauf wird auch von der Tatsache hingewiesen, daß die Zwingmauern weniger tief fundiert waren, als andere Teile der Festungsmauer (der Unterschied beträgt 80–100 cm). Das

Steinmaterial ist von schwächerer Qualität, als das von der zweiten Periode. Im Mauerwerk konnte aber keine spätere Zubauung festgestellt werden. Es sieht also so aus, daß während dem Umbau der ersten Periode die den Toreingang umfassenden Mauern nicht umgebaut wurden.

Nördlich der Toröffnung, zwischen der Lagermauer und dem Horreum lag ein kleineres, schwach gemauertes Gebäude (11. Jh.), wovon einige Mauern von S. Soproni im Jahre 1969 gefunden wurden. Das Gebäude wurde über zwei früheren, noch von den Römern abgetragenen Mauerwerken gebaut. Nachdem eine der abgetragenen Mauern an die Festungsmauer der zweiten Phase angebaut wurde, kann das nach dem Abriß der Mauer errichtete Gebäude als Ergebnis der frühesten Bautätigkeit gedeutet werden. Deshalb kann von dem, aus dem Fußbodenniveau dieses Gebäudes ans Tageslicht geratenen Münzfund mit 11 Stücken, deren letzte Prägung aus dem Jahr 367 stammt (Ausgrabung von S. Soproni, 1969), die zweite Bauphase der Festung nicht datiert werden.

Wir haben die Erforschung der Grundfläche des Horreums fortgeführt und beendet. Das Gebiet wurde vor dem Bau des Horreums in kleinem Maße aufgefüllt. Die Auffüllung wird oben von einem 3 bis 5 cm dicken Niveau abgeschlossen, das das Bauniveau des Horreums und gleichzeitig das Niveau dessen unteren Lüftungsraums ist. Aus der geschlossenen Schicht der Auffüllung kamen zahlreiche Keramikfunde zum Vorschein, die ab Ende des 2. Jahrhunderts hergestellt wurden. Die Speichergefäß- und Topfbruchstücken weisen eine enge Verbindung mit der Keramik der im Gräberfeld gefundenen Brandbestattungen vom Ende des 3. – Anfang des 4. Jahrhunderts auf. An die obere Grenze der Funde der Schichtenreihe deuten einige linear geglättete, graue Bruchstücke. Diese Fundgruppe beweist also, daß das Horreum nicht früher, als in den 330–340-er Jahren errichtet worden sein mag.

Auf dem Areal der Festung haben wir viele Münzen als Streufunde gesammelt. Etwa 700 m SW der Festung kam ein aus 160 Prägungen bestehender Münzschatz des Valentinian zutage.

Endre Tóth

45. *Keszthely – Fenékpusztá* (MRT Bd. 1, Fundort 21/33) (Kom. Zala) (XVI). Beim Fernsprechkabellegen wurden die Türme der W-Mauer von der spätrömischen Festung durchgeschnitten. Wegen der Verkehrsstraße ist dieses Gebiet nicht erforschbar. In der Mitte der Mauer, in der Höhe vom südlichen Abschluss des Horreums stehen zwei Rundtürme genau so nah aneinander, wie vor den S- und N-Toren, wodurch also angenommen werden kann, daß auch in der Mitte der W-Seite ein Tor vorhanden war. Vor der S-Festungsmauer, auf dem Areal des in den früheren Jahrzehnten schon zum großen Teil durchsuchten Gräberfeldes wurden ein spätrömisches Ziegelgrab, ein Erdgrab aus dem 6.–7. und ein aus dem 9. Jahrhundert vom Graben des Fernsprechkabels gestört. Aus dem letzteren Grab kam eine Flasche mit polierter Oberfläche zum Vorschein.

Róbert Müller

Kiskunfélegyháza – Pákapusztá, Dósa Gehöft S. Nr. 18

46. *Komárom (Szőny) – Vásártér (Marktplatz)* (Kom. Komárom-Esztergom) (IV). Die Freilegung wurde zum Zweck der Ausgestaltung einer archäologischen Parkanlage auf diesem Gebiet begonnen.

Es wurden zwei Haupteinheiten zustande gebracht:

1. In der südlichen Zone des Marktplatzes, wo die unebene Oberfläche auf das Vorhandensein von in der Erde verborgenen Überresten folgern ließ.

2. In der Zone des ABC-Geschäftes, in der Nähe der einstigen römischen Straße (heute die Landstraße Nr. 10), wo man aufgrund der beim Bau des ABC-Geschäftes gemachten Beobachtungen mit römerzeitlichen Überresten rechnen konnte.

Die Achsen der Schnittabsteichung waren N-S bzw. O-W gerichtet. Diese künstliche und in gewisser Hinsicht willkürliche Absteichung wurde auf die Arbeitshypothese gegründet, wonach die römische Konzeption über den Städtebau militärischen Charakters – wenn es solche im Falle von Brigetio überhaupt gab – von der oberhin in W-O Richtung fließenden Donau und vom Gelände südlich des Flusses bestimmt sei. Unsere Vermutung wurde von den N-S orientierten Bauresten verstärkt.

Die Arbeit verlief zwischen dem ABC-Gebäude und der Geschäftsreihe auf einer Fläche von insgesamt 367 m².

1. Mittels der bis zum geologischen Untergrund vertieften Suchgräben konnte beobachtet werden, daß die römerzeitliche Besiedlung in dieser Zone weniger intensiv, als auf dem nördlichen Teil des Platzes war. Einige Brandschichten, auf ein Haus hinweisende Dachschuttreste sowie ein N-S verlaufender Mauerrest kamen zutage.

2.a. Auf dem nördlichen Teil des Marktplatzes, in der Nähe des ABC öffneten wir 11 Schnitte. Hier wurden die römerzeitlichen Hausüberreste fast unmittelbar unter der Oberfläche erreicht, die sich in Form eines von unten geheizten Terrazzobodens von guter Qualität und abgetragenen Mauern an dessen Kante meldeten. Wandmalereifragmente und Stuckoreliefs kamen in beträchtlicher Anzahl ans Tageslicht.

2.b. Östlich des aus 11 Schnitten bestehenden Komplexes wurde ein Schnitt geöffnet, woraus die frühesten Funde der Freilegung vorkamen.

2.c. Hinter der Geschäftsreihe öffneten wir weitere 3 Blöcke, in denen mehrere, in zwei Bauphasen zu gliedernde Terrazzoböden, Mauerabtragungen, Wandfreskenfragmente, eine Abfallgrube sowie ein äußeres Gelniveau (Straße?) zu finden waren.

Zusammenfassend können die folgenden Folgerungen gezogen werden: die Häuser wurden auf Steinmauerfundamente, aus mit Balken verstärkten Lehm errichtet, ihre Dächer waren mit Dachziegeln (*tegula* und *imbrex*) bedeckt. Anhand der aus den im Laufe der Freilegung bemerkten, abgesonderten 217 (stratigraphischen Einheiten) Schichten vorgekommenen Funden ist dieses Stadtviertel der Siedlung, auf den ganzen Zeitraum des 2. und auf die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts n. Chr. zu datieren. Das Gebiet wurde zu Anfang des 3. Jahrhunderts von seinen Bewohnern aufgelassen, und die Wohnhäuser sorgfältig entleert. In den Häusern waren keine auf gewaltsame Zerstörung hindeutende Schichten zu bemerken. Die stratigraphischen Beobachtungen lassen darauf schließen, daß die Wohnhäuser nach einer Zeit von sich selbst zusammenstürzten.

Unter den Funden sind ein intakter Tonkrug (mit eingritzter kursiver Inschrift an der Gefäßwand), ein unversehrtes graues Topf, 3 intakte Firmenlämpchen (*CRESCES/F*), zahlreiche Ziegelstempel, etwa 300 Terra sigillata-Bruchstücke, weiterhin die typischen Produkte der lokalen Töpferkunst (gelbe Keramik mit marmorierter und rotgestreifter Bemalung, graue Hauskeramik), Nachahmungen der Lu-

xuskeramik, Mahlsteinstücke, Reibschüsseln, Senkel und Zirkel erwähnenswert. Die Bearbeitung und Restaurierung der Funde wurde von den Studenten des Fachs „Archäologie der römischen Provinzen“ vom Lehrstuhl für Archäologie des Altertums der ELTE BTK durchgeführt.

László Borhy – Emese Számadó

Lébény – Kaszáshügel S. Nr. 20

47. *Mosonszentmiklós – Gergelyhoma* (Kom. Győr-Ménfőcsanak) (XVIII). In der Spurlinie der unter Bau stehenden Autobahn M1 legten wir im Jahre 1992 ein Areal von 1 Hektar frei. Während der Ausgrabung stießen wir auf die Überreste einer römischen Siedlung dörflichen Charakters sowie auf das Spätneolithikum datierbare sporadische Siedlungsobjekte.

Aus den neolithischen Gruben (die Zahl der Gruben beträgt 11) kamen außer der Keramik noch abgeschlagene Steingeräte vor.

Die römische Siedlung entstand im 2. Jahrhundert n. Chr., ihr Bestehen ist bis zum Anfang des 4. Jahrhunderts belegbar. Die Siedlung weist innerhalb der Römerzeit mindestens zwei, an einigen Stellen sogar drei Perioden auf. Das Gepräge der Bauten hatte sich während der Zeit nicht verändert: zum Teil in die Erde getiefte Objekte mit Holzkonstruktion. Wir haben auch bis zur Hälfte in die Erde getiefte, über einen rechteckigen Grundriß errichtete Hütten mit Satteldachkonstruktion, Vorratsgebäuden mit Pfosten- bzw. Balkenfachwerk, Vorratsgruben, Brunnen – im allgemeinen mit Tonnenfütterung –, Gräben, Lehmförderungsgruben angetroffen.

Unter den Funden der römischen Objekte ist die Keramik in größter Zahl vorhanden. Außer der jeden Tag benutzten Hauskeramik deuten Sigillaten, Amphorabuchstücke den Import an. Wenige Glasgefäßfragmente, einige Bronzegegenstände und Münzen sollen noch unter den Funden erhoben werden. Die aus der früheren Periode der Siedlung in beträchtlicher Anzahl zum Vorschein gekommenen Mahlsteine sowie die ungewöhnlich viele Tierknochen aus den späteren Perioden weisen vielleicht auf die hier betriebene Tätigkeit hin: nach unserer Vorstellung hatten sich die Bewohner der dorfförmigen Siedlung (aber kein einheimisches Dorf) ab der Mitte des 2. Jahrhunderts hauptsächlich mit Pflanzenbau und mit Aufarbeitung der Getreide beschäftigt. In der späteren Periode gingen sie auf die Großviehhaltung bzw. auf die Aufarbeitung von tierischen Produkten über. Aufgrund der aus der Einfüllung der spätesten Siedlungsobjekten vorgekommenen Keramik sind wir der Meinung, daß die Siedlung das 4. Jahrhundert noch erlebt hatte.

Gabriella Gabrieli – Eszter Szőnyi

Nagydém – Középrépuszta S. Nr. 23

48. *Nemesvámos – Balácska* (MRT Band 2, Fundort 34/14) (Kom. Veszprém) (XXVIII). 1991 haben wir im östlichen Vorfeld vom Gebäude Nr. I gearbeitet. Auf dem durch unsere Suchgräben und Schnitte durchforschten Gebiet haben wir hauptsächlich mittelalterliche Schichten, spätmittelalterliche Öfen durchgeschnitten bzw. freigelegt. Die römischen Schichten waren von Eingrabungen und von mittelalterlichen Objekten gestört. Im südlichen Suchgraben des erforschten Gebietes meldete sich ein römisches Haus mit verschmiertem(?) Boden, im nördlichen mehrere, vorläufig noch nicht geklärte römische Mauerdetails und ter-

razzoartiger Fußboden. 1992 trafen wir die Steinreihen vom Fundament eines weiteren Gebäudes an. Die aufgehenden Mauerwerke und die Scheidewand (-wände?) waren wahrscheinlich mit Holzkonstruktion ausgestaltet. Die inneren Abmessungen mögen aufgrund der vorgekommenen Mauerabschnitten 9,40×14,20 m gewesen sein. Außerhalb des Gebäudes meldeten sich Öfen. In der Nähe von einem der Öfen stießen wir auf ein großes, zweihenkeliges Gefäß mit eingeläppter Oberfläche. In der Schnittreihe Nr. 85 zeichnete sich eine Seite von einem großen lehmwandigen Bauobjekt ab. Mangels von Konservierungskosten haben wir die angetroffenen Mauern wieder zugeschüttet.

Sylvia K. Palágyi

49. *Őcsény – Sovánteleg* (Kom. Tolna) (XXXI). Aufgrund der Geländeformation und der auf der Oberfläche befindlichen Stein-, Ziegel- und Gefäßbruchstücke kann das Vorhandensein eines römischen Wachturmes auf diesem Gebiet angenommen werden.

1992 haben wir zwei Suchgräben von 25×1,5 m aufeinander senkrecht gezogen. Aus dem Graben kamen römische Hauskeramik, Ziegelbruchstücke und Bruchsteinfragmente in großer Menge zum Vorschein. In beiden Gräben, in ungefähr gleicher Entfernung voneinander haben wir Überreste von wahrscheinlich ausgebeuteten Mauern beobachtet. In einer Tiefe von 40–50 cm unter der Oberfläche, ungefähr in der Kreuzung beider Suchgräben kam das aus Bruchstein gelegte, mit Mörtel zusammengefügte Fundament des Wachturmes ans Tageslicht, sowohl die SO-Ecke, als auch die Stelle der Mauern mit dem Eingang der W-Seite waren genau festzustellen.

Außer des römischen Objektes wurden noch zwei, zum Kreis der *Starcevo-Kultur* gehörende große, fast völlig intakte Vorratsgefäße in der Begleitung von einigen kleineren, auch zur Kultur gehörenden Gefäßbruchstücken ans Tageslicht gebracht.

Zsuzsanna Péterfi

Őcsöd – Szélmalom Flur S. Nr. 60

Pécs – Kőhalmi Flur S. Nr. 90

50/1. *Pécs, Diszka Győző Str. – Parkplatz des Fernmeldebetriebs* (Kom. Baranya) (XXIV). Auf dem sich an die von Ferenc Fülep zwischen den Jahren 1961–1965 durchgeführten Rettungsgrabung anschließenden Gebiet erschlossen wir zwei Gebäude. Das Gebäude Nr. 1 mit zwei Trakten wurde im 4. Jahrhundert errichtet. Das Gebäude Nr. 2 wurde ab dem 1. Jahrhundert mehrmals umgebaut, zuletzt am Ende des 3. Jahrhunderts. Die Spurlinie der Mauern haben wir in der Pflasterung angedeutet, das Detail vom mit Hypocaustum ausgestatteten Bad des Gebäudes Nr. 2 wird in situ ausgestellt.

Gábor Kárpáti

50/2. *Pécs, Rákóczi út 19.* (Kom. Baranya) (XXIV). Auf dem Baugelände vom neuen Bürozentrum des Fernmeldebetriebs wurden ein Detail vom südlichen Flügel des Statthalterpalastes, die, den sich darunter befindenden Platz umgebende Straße und Details von zwei Gebäuden an der südlichen Seite der Straße freigelegt. Auch ein 10 m langer Abschnitt der mittelalterlichen Stadtmauer kam zur Erschließung.

Gábor Kárpáti

50/3. Pécs, Sopianae Platz (Kom. Baranya) (XXIV). Auf dem Gebiet des anlässlich des Baus vom Geschäftshaus ausgestalteten neuen Platzes begannen wir die römischen Bauten zu erschließen. Es wurden die Details von einer Kirche, von vier Gebäuden und von einem Töpferofen freigelegt.

1992 kamen die Überreste von 9 Gebäuden zum Vorschein. Diese befinden sich entlang eines zentralen Hofes. Im frühesten Gebäude (aus dem 2. Jahrhundert) gab es ein Fresko mit mehreren Schichten. An das Gebäude schloß sich ein Keller an. Die übrigen Gebäuden stammen aus dem 3. Jahrhundert. In zwei Bauten waren Feuerkanäle vorhanden. Auch ein Töpferofen wurde angetroffen. Ein umgemauerter Brunnen kam ebenfalls zur Erschließung. Die Scherben stammen aus dem 10.–11. Jahrhundert.

Kárpáti Gábor

51. Piliscsaba – Jászfalu (MRT Band 7, Fundort Nr. 16/8) (Kom. Pest) (XXXII). Die im Jahre 1989 begonnene Fundrettungsgrabung setzten wir in den Jahren 1990–1991 fort. Im Laufe der Arbeiten wurde etwa das Dreiviertel eines römischen, oberhin rechteckigen Gebäudes von 25×13 m freigelegt: einer der drei Räume war mit Hypocaustum versehen, ein anderer (16×7,5 m) hatte einen intakt erhaltenen Terrazzoboden. An der südöstlichen, kürzeren Seite des Gebäudes stießen wir auf die Sockeln von Säulen der Eingangssäulenhalle, in ihrer ursprünglichen Lage. Auf der gleichen Stelle erschloßen wir das Detail eines gebogenen, mit Tegula bedeckten Kanals oder einer Heizungsleitung. An der nordwestlichen Seite war eine Zubauung aus unregelmäßigen, großen Steinen zu den ursprünglichen Mauern ausgeführt.

Erwähnenswerte Funde sind einige gestempelte Fragmente, Hauskeramik aus dem 2.–3. Jahrhundert und zwei Münzen: die Münze der Faustina kam aus früheren Schichten als das Gebäude zum Vorschein, eine durchbohrte, abgenutzte, näher nicht bestimmbare Münze aus dem 4. Jahrhundert lag unmittelbar unter den vom Tiefpflug berührten Schichten.

Éva Maróti

Polgár – Csőszhalom S. Nr. 25/1

52. Sárvár – Végh-Mühle (Kom. Vas) (XXXV). Wir führten die im Jahre 1983 begonnene Freilegung der römischen Straßenstation, der Straße bzw. des jene durchschneidenden Gräberfeldes aus dem 9. Jahrhundert fort.

Mit unserem Schnitt Nr. 45 folgten wir dem Grundgraben des die in der zweiten Hälfte des 1. Jahrhunderts errichtete und in der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts noch bewohnte Straßenstation umgebenden Pfahlzauns auf einem weiteren 5–5,5 m langen Abschnitt in westlicher Richtung. Die Länge dieses Pfahlzauns beträgt bisher 35 m, wovon Spuren einer Abzweigung nur im Schnitt Nr. 45 beobachtet werden konnten, wo ein 2,5 m breiter Bau von wirtschaftlicher Bestimmung der Straße angeschlossen war. Das Niveau dieses Gebäudes wurde 30 cm tief unter der heutigen Oberfläche angetroffen, das Fußbodenniveau war zum Teil rot durchgebrannt. Von dem Grundgraben des Sohlenbalkens wurde eine frühere Grube durchgeschnitten, in der neben prähistorischen Scherben auch atypische römische Gefäßfragmente in geringer Zahl und keltische Graphittonware geborgen waren, was darauf hindeutet, daß die um die 70-er Jahre des 1. Jahrhunderts errichtete Straßenstation

auch frühere römische Vorläufer gehabt hatte. Im nördlich des Schnittes Nr. 45 gezogenen Suchgraben stießen wir auf zwei spätbronzezeitlich – hallstattzeitliche Gruben, römische Siedlungerscheinungen zeigten sich hier aber keine. Mit den Schnitten Nr. 46 und 48 suchten wir die westliche Abschlußmauer vom Holzbau der Straßenstation (Praetorium) weiter nach Norden, woraus wieder ein Abschnitt in einer Länge von weiteren 7 m erschlossen werden konnte. Das Fußbodenniveau innerhalb des Baus wird von durchgebrannten Lehmewurfstücken und von holzkohligen Brandspuren angedeutet. Der Grundgraben selbst wurde in einer Tiefe von 40 cm gegraben. Die Spurlinie des Grundgrabens zeichnete im Schnitt Nr. 48 die kiesige Gründung der späteren Straße ab. Die Schwellbalken der Straße waren auch hier mit Steinen befestigt, die von mehreren Stellen am Rande des Grundgrabens vorkamen. Die Schichtenreihe außerhalb des Gebäudes wich von der innerhalb des Baus wesentlich ab: außen wurde nur eine gelbe Lehmplanierung angetroffen.

Unter dem Bauobjekt kam eine NW-SO gerichtete Pfostenreihe ans Tageslicht, mit römischen Gefäßbruchstücken in der Einfüllung. Hier kamen also weitere Spuren eines römischen Siedlungsobjektes zum Vorschein, das auf das 1. Jahrhundert, wahrscheinlich auf dessen Mitte zu datieren ist. Der Durchmesser der sich regelmäßig anreihenden Pfostenlöcher beträgt im Durchschnitt 25 cm, ihre Tiefe schwankt zwischen 15–20 cm.

Im nördlichen Teil des Schnittes Nr. 46 wurde ein weiteres Grab des Gräberfeldes aus dem 9. Jahrhundert gefunden (Grab Nr. 44). Es ist W-O orientiert, in seiner Grube stießen wir auf einen Eisenmesser und auf einen Napf als Beigaben. Vom Grab wurde der den römischen Bau vom Westen abschließende Grundgraben des Sohlenbalkens durchgeschnitten. Das Holzfachwerkgebäude datierten süd-gallische bzw. barbotinverzierte italische Sigillaten und Münzen aus der Zeit des Domitian-Traian. Im Fundmaterial gab es Keramik mit gestreifter Bemalung in großer Anzahl, Speichergefäße, graue Töpfe, pannische graue Ware und wenige Graphittonware aus der Periode La Tène D.

Das Fundmaterial wurde provisorisch ins Nádasdy Museum von Sárvár geliefert.

Dénes Gabler

53. Somlóvásárhely – Holt See (MRT Bd. 3, Fundort 52/12–14) (Kom. Veszprém) (V). Aufgrund von Luftaufnahmen und Geländebegehungen haben wir die westliche und nördliche Ausdehnung der römischen Siedlung festgestellt. Im nordwestlichen Viertel der Siedlungsstätte können wir anhand von oberflächlichen Spuren auf ein Industrieviertel schließen. An mehreren Stellen des Gebietes wurden stark durchgebrannte Flecken auf der Oberfläche bemerkt. Einen dieser Flecken mit einem Suchgraben durchgeschnitten stießen wir auf einen großen römischen Ziegelbrennofen, dessen nördliches Teil zur Erschließung kam.

Mihály Nagy

54. Somogyvár – Resterica (Kom. Somogy) (XIV). In diesem Jahr wurde die vollkommene Freilegung des inneren Areals von der römischen Villa aus dem 4. Jahrhundert vollendet, es gab aber keine Möglichkeit mehr, auch die wirtschaftlichen Bauten zu finden. Wir legten zahlreiche innere Verbindungswände, weiterhin mehrere Objekte der sich unter der Villa befindenden bronzezeitlichen Siedlung

frei. Aus den Mauerfundamenten kamen auch jetzt mehrere behauene und inschriftliche Marmorfragmente ans Tageslicht. Die Anzahl der Metallfunde ist bedeutend, die Zahl der mit dem Streufunden vorgekommenen Münzen überstieg zweihundert.

Péter Gergely Németh

55/1. *Sopron – Bécsidomb, Amphitheater* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XXVII). Nachdem die der Stadt Sopron ausweichende Strecke der Hauptlandstraße Nr. 84 in der Nähe des römischen Amphitheaters läuft, sollten die Struktur und die römischen Niveaus des Amphitheaters bestimmt werden, damit man den neuen Straßenabschnitt sich daran richtend plane. Es kamen neuere Details des von Miksa Sorno (1925) und Sándor Gallus (1936) teilweise sondierten östlichen Eingangs und der die Arena umgebenden Podiummauer zum Vorschein. Wir legten auch die Mauern des südlichen Eingangs frei. Wir haben einige Details von den bisher unbekannten Stützmauern des Pylons auf der großen N-Schanze der Cavea ausgegraben. In der Arena sollte eine 1 m dicke Auffüllung entfernt werden, um die Reste der Podiummauern herum zu befreien. Obwohl ein großer Teil der Mauern des Amphitheaters ausgebeutet wurde, wird seine Struktur anhand der Grundgräben und der Mauergründe rekonstruierbar. Wir planen das Amphitheater als eines der Objekte des Archäologischen Parkes von Scarabantia auszugestalten, mit dem Übriglassenen der Erdschanzen und mit anzeichernder Aufmauerung von einigen Mauern.

Während der Freilegung im Jahre 1992 kamen die Überreste der Tore, Schwellen sowie Abschnitte von der die Arena umgebenden 220 cm breiten Podiummauer zutage. Einige Details der Stützmauern und ein inschriftliches Steinfragment mit den Buchstaben L.C. wurden erschlossen. Auch ein Detail vom Gewölbe der Porta libitanae blieb erhalten, so wird auch diese rekonstruierbar. Anhand der Überreste können wir auf das Konstruktionsprinzip des Amphitheaters folgern. Die Maßstäbe der Arena widerspiegeln ein Verhältnis 2:3, mit einer Rechnungseinheit von 21 m (70 römischer Fuß). Die Durchmesser der Arena betragen: 42 m (140 Fuß) und 63 m (210 Fuß). Die Breite der Cavea wurde auch in diesem Verhältnissystem ausgemessen: 21 m (70 Fuß).

Die Umbauungen und Verstärkungen der Tore und der Podiummauer weisen auf die spätere Erneuerung des Amphitheaters aus dem 2. Jahrhundert hin.

János Gömöri

55/2. *Sopron – Bécsidomb, Nemeseum* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XXVII). Nachdem wir den auf dem Grabungsgebiet von Miksa Sorno aufgeschütteten Hügel abtragen ließen, konnten die Fundamente der nördlichen und östlichen Mauern des zum Amphitheater zugebauten Nemeseums erschlossen werden. Wegen der Ausgrabung vom Anfang des Jahrhunderts konnten die Schichten nicht mehr abgesondert werden, sogar das Fundmaterial kam völlig gemischt zutage, mit früh- und spätrömischen Münzen, Keramikbruchstücken und in beträchtlicher Anzahl mit Fragmenten von Räuchergefäßen darunter.

Gabriella Gabrieli

Sopron, Potzmann Flur S. Nr. 28

Székesfehérvár – Königliche Basilika S. Nr. 129/2

56/1. *Szombathely – Herény, Gärtnerei PRENOR* (Kom. Vas) (XXXV). Einer der sich vom sumpfigen Gebiet an der östlichen Seite des Perint-Baches erhebenden Hügel wurde im Jahre 1992 vom Gartenunternehmen unter Anbauung gezogen. Anlässlich vom Baumpflanzen bzw. der danach folgenden authentisierenden Freilegung kam ein römischer Aureus-Münzfund mit 38 Stücken aus dem 1. Jahrhundert ans Tageslicht.

Der in einem grauen, dünnwandigen, kleinen Gefäß (italischer Import) verborgene Schatzfund war vom Pflug schon während der Bodenvorbereitung auseinandergezogen.

Die Zusammensetzung des Fundes: 8 Stücke des Tiberius (14–37), 13 Stücke des Claudius (41–54), 5 Stücke des Claudius und der Agrippina (49–54), 2 Stücke des Nero Caesar (51–54), 10 Stücke des Nero (54–68). Sämtliche Münzen sind Prägungen vor der Geldreform des Nero im Jahre 64.

Gábor Kiss – Melinda Torbágyi – Kálmán Tóth

56/2. *Szombathely, Köztársaság Platz* (Kom. Vas) (XXXV). Im Rahmen der auf einem archäologisch geschützten Gebiet vor den Bauarbeiten durchgeführten Fundhaltung wurde eine Fläche von ung. 800 m² durchforstet.

Unter den mittelalterlichen Schichten, nach der Entfernung eines ung. anderthalb Meter starken schutthaltigen Niveaus haben wir die römischen Schichten erreicht. In einer Tiefe von 240–260 cm haben wir die Oberfläche einer in NW-SO Richtung verlaufenden, 6 m breiten, mit Basaltsteinplatten gepflasterten, in sehr gutem Zustand erhaltenen römischen Straße in einer Länge von ung. 20 m erschlossen. Auf der südlichen Seite der Straße, in 2,6 m Abständen zueinander legten wir drei, auf große Basaltwürfelfundamente gestellte Ziegelpfeiler mit einem Querschnitt von 80×80 cm frei. Auf der anderen, nördlichen Seite der Straße standen 4, in Stein aus Csátár und Ziegel aufgemauerte Pfeiler mit 4 m Zwischenabständen zueinander. Dem freigelegten Straßenabschnitt schloß sich im Nordosten eine Querstraße an, die aller Gewißheit nach gegen SW weiter verläuft. In der Straßenkreuzung wurde eine eigenartige Eckenlösung verwendet: der letzte Pfeiler der Straßenecke war in einer L-Gestalt von doppeltem Ausmaß ausgebildet, so ist es anzunehmen, daß sich die Pfeilerreihe auch in der Richtung auf die Querstraße fortgesetzt haben mag.

Anhand der freigelegten Erscheinungen scheint es so, daß die Straßenkreuzung mehrere, mit Arkaden ausgestattete Gebäude in einen einheitlichen architektonischen Rahmen gefaßt haben. Die Pfeilerabstände der südlichen Pfeilerreihe wurden später mit in Lehm gelegten Schutt vermauert und wahrscheinlich als Wohnraum benutzt. Als Stützpunkte für die Datierung dieser Benutzung können eine sporadisch vorgekommene Zikadenfibel und einige Keramikbruchstücke „nachrömischen“ Charakters dienen. Wir erschlossen noch zwei weitere, sich der vorherigen Straßenkreuzung anschließende, aber deren Orientierung nicht anpassende Gebäudeteile, die vom 2. bis 4. Jahrhundert benutzt waren.

Aufgrund des freigelegten Gebietes erhalten wir ein eher sicheres Bild über die gegenseitigen chronologischen und topographischen Verhältnisse der letzten Insulareihe des Straßensystems von Savaria und des Stadtteils vom Bezirk des Iseums mit abweichender Orientierung und Struktur zueinander.

Während der Erforschung der mittelalterlichen Erscheinungen stießen wir in einer Tiefe von 50–70 cm unter der heutigen Oberfläche auf 3, auf eine durchgebrannte Zerstörungsschicht gebaute Häuser sowie südlich davon auf eine Schmiedewerkstatt. Die römischen Steine und Ziegel wurden als Baumaterial benutzt. Die Grundmauern der mittelalterlichen Häuser wurden mit einer ziemlich kleinen Abweichung aufeinander gebaut, der Spurlinie der SW-Ecke vom heutigen Köztársaság-Platz folgend. Die Größe von den 3 Häusern beträgt ung. 9×5 m, ihr Baumaterial ist in Lehm gelegter Stein und Ziegel, die Mauerdicke mißt 50–70 cm. Die Mauer des frühesten Hauses wurde in „opus cementium“ Technik ausgeführt, auf beiden Seiten mit exakt gelegten römischen Steinen und Ziegeln, in der Mitte in gelben Lehm gestampfter Schutt. An die westliche Seite des Gebäudes wurde ein mit der Mündung auf das Haus zu öffnender Ofen errichtet. Die Zerstörungszeit des Hauses ist auf das Ende des 14. Jahrhunderts zu setzen. Das mittlere Haus mag mit der erwähnten Schmiedewerkstatt gleichzeitig gewesen sein, aus deren Gehniveau ein Parvus des Sigismund zum Vorschein kam. Beide Gebäude dürften zur Zeit der Schlacht von Szombathely zerstört worden sein. Die Mauern des am Ende des 15. Jahrhunderts zugrunde gegangenen frühesten Gebäudes wurden in grauen Lehm gesetzt, den Ofen des Hauses hatte man in die SO-Hausecke, neben einen Pfeiler gebaut.

Ottó Sosztarits (Römerzeit) – Erika Hajmási (Mittelalter)

Szombathely, St. Martinskirche S. Nr. 131

57. *Tác* (Kom. Fejér) (XXX). Im 34. Jahr der regelmäßigen Freilegung setzte sich die Klärung vom Vorfeld des westlichen Stadttors fort. Der östliche Teil des großen Gebäudes aus dem 2/3. Jahrhundert (Gebäude LXIX) wurde beim Bau des Stadttors vernichtet, ihre Mauern wurden bis zum Niveau der steinigen Straße vom 4. Jahrhundert abgerissen. Das Gebäude erstreckte sich bis zur Linie von der südlichen Mauer des nördlichen Torturms, wodurch die frühere Annahme bestätigt war, wonach sich die in die Stadt einführende, die SW-NO gerichtete Achse (*decumanus maximus*) bildende Hauptstraße im 2/3. Jahrhundert nördlicher hingezogen hätte, als im 4. Jahrhundert. Jenes steinige Niveau, das vor dem nördlichen Stadttor vorkam, war eine Strecke der frühen Ausfahrtstraße gewesen. Die völlige Ausdehnung vom Gebäude LXIX konnte im Grabungsjahr nicht festgestellt werden. Seine Mauern kamen unter dem Straßenniveau des 4. Jahrhunderts, bis zur 1,20–1,50 m Tiefe vor. Aufgrund der ans Tageslicht gekommenen früheren Mauerresten ist es wahrscheinlich, daß das Gebäude zu den Bautätigkeiten des 3. Jahrhunderts gehört hatte. Der Grundriß und das Fundmaterial geben uns vorläufig keine Informationen über die Funktion des Baus, seine Benutzung als Wohnhaus ist aber unwahrscheinlich.

Im Raum des südwestlichen Eckturmes setzte sich die Freilegung der als Hafen benutzten Bucht und ihrer Umgebung fort. Das westliche Ende der Mole suchend wurde die Erschließung in die Richtung des gegenwärtigen Sár-víz-Kanals erweitert, der Abschluß der Mole und das Flußbett sind aber noch nicht vorgekommen. Auf der nördlichen Seite der sich unmittelbar unter der heutigen Oberfläche meldenden steinigen Mole zog sich in einer Breite von etwa 10 m der mit Steinen belegte Anlegeplatz, der von einer aus großen Steinen bestehenden, bis zum Boden der

Bucht ausgebauten Uferwand geschützt war. Die Wassertiefe zwischen dem Boden der Bucht und des Ufers mag 1,10–1,30 m betragen haben.

Die am westlichen Tor des Militärlagers II durchgeführte Freilegung stieß auf dem Gebiet zwischen der Fossa und der inneren Linie des Walls auf ein einheimisches Wohnhaus. Ähnliche, den Markomannenkriegen vorangehende Gruben und in die Erde getiefte Häuser kamen auch im Laufe der an der nordöstlichen Ecke durchgeführten Forschungen vor. Auf diesem Grund mag das Lager nicht früher als zur Zeit der Markomannenkriege entstanden haben, an seiner Stelle bestand im 2. Jahrhundert eine Siedlung autochthonen Charakters.

Im Zentrum der Stadt setzte die Forschergruppe aus Kanada die Erschließung des Gebäudes LXIII aus dem 4. Jahrhundert fort. Die nordwestliche Ecke des Gebäudes kam zum Vorschein. Die Fassade des Baus blickte auf den *Decumanus maximus* des 4. Jahrhunderts. Der südliche große Raum des rechteckigen Gebäudes erhebt sich podiumartig im Verhältnis zu den Räumlichkeiten nördlich davon. Die Bestimmung des Gebäudes wurde vorläufig noch nicht geklärt, anhand der im Fundmaterial vorhandenen Glocken und Bronzegeräte kann die Annahme nicht ausgeschlossen werden, daß es das Heiligtum einer orientalischer Kult gewesen sein mag.

1992 setzte die Forschergruppe aus Kanada die Erschließung vom nördlichen Teil des Gebäudes aus dem 3–4. Jahrhundert (Gebäude LXIII) fort. Das Gebäude war in der Richtung des *Decumanus maximus* von einer Säulenreihe abgeschlossen. Die in den oberen Schichten durchgeführte Forschung stieß auf zwei Bauperioden, die anhand der Analogien von den auf dem Areal der Stadt bisher geführten Untersuchungen die Absonderung von je einem Gebäude aus dem 3. und davon völlig unabhängig aus dem 4. Jahrhundert ermöglichen. Zur Erschließung der großen späten Gruben kommt es erst in der nächsten Grabungssaison.

Kleinere Forschungen wurden im nördlichen Teil des Heiligtumsbezirkes zur weiteren Klärung des zerstörten Tempels der Kaiserkult angefangen. Aufgrund der bisherigen Ergebnisse kam es zur Ausgestaltung des als Altarstelle betrachteten Podiums wahrscheinlich erst während der Zeit des Wiederaufbaus unter Severus, an der Stelle des *Pronaos* des Tempels aus der Zeit des Traian.

Jenő Fitz

58. *Töltéstava* – *Alsótáplány Flur* (Kom. Győr-Ménfőcsanak) (XXVII). Im Laufe der Fundrettungsarbeiten an der Győr ausweichenden Strecke der Autobahn M1 wurden auf dem Fundort die Überreste einer römischen Villa auf einer Fläche von 525 m² erschlossen. Ein zweiräumiges, kleineres Steingebäude, zum Teil drei Räume eines größeren Steinbaus und ein wahrscheinlich mit hölzernem Aufbau errichteter, an seinen kürzeren Seiten geöffneter Schuppen kamen zur Freilegung. All diese blieben nur in ihren Fundamenten erhalten. Es waren noch Grundgräben, Trümmer und Lehmziegelreste von weiteren Gebäuden zu bemerken. Früh- und spätrömischer Fundmaterial kamen gleicherweise zum Vorschein. Mit der Hilfe eines Metallsuchgeräts gelang es, noch vor dem Beginn der Ausgrabung zahlreiche Fibeln verschiedenen Typs, Bleischmelzen, Münzen und einen Bronzering aufzufinden. Im Keramikmaterial vertreten bemalte, verzierte Fragmente und Terra sigillata sowie graue Hauskeramik einen bedeutenden An-

teil. Einige glasierte Scherben, ferner rot bemalte Verputzbruchstücke und Fragmente vom Flachglas sind ebenfalls vorgekommen.

Gabriella Gabrieli

59. *Visegrád – Gizellamajor* (Kom. Pest) (XXXIX). Wir führten die Erforschung des südwestlichen Eckturms und des südlichen Gebäudeflügels der sich auf dem Gebiet der einstigen Reiterschule befindenden römischen Festung aus dem 4. Jahrhundert durch. Der südliche Flügel bestand ursprünglich aus drei Trakten, wovon zwei mit nachträglich errichteten Wänden weiter geteilt wurden. Im mittleren Raum legten wir die Überreste eines Terrazzobodens frei. In der westlichen Wand fanden wir die Stelle einer Heizöffnung, von hier konnte die daneben liegende kleine Kammer mit der Hilfe des dort freigelegten, aus flachen Steinen ausgestalteten, L-gestaltigen Kanalsystems geheizt worden sein, dessen Stein- und Deckplatten *in situ* gefunden wurden. Darüber blieb das originelle Fußbodenniveau der Kammer erhalten. Vom Feuerkanal zweigten sich zwei fast rechteckige Baufundamente aus Steinziegel ab. Anhand der strukturellen Eigenart des Systems sowie der hier vorgekommenen pflanzlichen Samenfunden dürfte der Raum für Ablagerung, Trocknung und Abdarrung der Produkte benutzt worden sein. Bei der Erschließung der an der westlichen Wand des Raums bemerkten vermauerten Öffnung stellte sich heraus, daß diese zum vorigen System gehörende Öffnung aus dem anstoßenden Raum benutzt werden kann, wie das die dort aufgefundene Feuerungsgrube und die darüber vorgekommenen Aschenschichten beweisen.

Dieser Raum bildete eine Verbindung zwischen dem südwestlichen Eckturm und – durch einen mehr als 2 m breiten Eingang – dem inneren Raum der Festung. Aus der Mauerecke hinter dem in der südöstlichen Ecke des Raums stehenden großen Ofen kam ein Fundkomplex zum Vorschein: eine Bronzekanne, eine Eisensichel, Eisenspitzen, ein Striegel, Bronzebeschläge. In der Einfüllung des Raums konnten wir mehrere, in kurzer Zeit aufeinander folgende Zerstörungsperioden absondern, in denen die spätrömischen und *barbarischen* Keramikbruchstücke zusammen vorhanden waren. Unter den übrigen Funden sind das reiche Waffen- und Gerätmateriel bedeutend: zweischneidiges unversehrtes Eisenschwert, Streitaxt, Schildbuckel, Lanzen spitze, Schabbel Holzeimer mit Bronzehenkel und Eisenreif. Der Grundriß des SW-Eckturmes entspricht dem vom südöstlichen.

In der südlichen Zone des der Festung angehörenden Gräberfeldes wurden im Laufe vom Kabellegen neuere Gräber gestört, so erhöhte sich die Zahl der Gräber auf 206. Außer den gewöhnlichen Funden (spätrömische Keramik, Glasgegenstände, Beschläge, Kleinbronzen usw.) soll der kleine Holzbecher mit einem bronzenem bzw. eisernen Reif erwähnt werden.

Auf dem Gebiet des Gräberfeldes kamen auch weitere prähistorische, gestörte Objekte zutage. Die Funde sind an die Periode H D/2-3 zu knüpfen.

1992 haben wir am Kragen des Eckturms einen Schwellenstein gefunden. In der SO-Ecke des anstoßenden Raumes haben wir den früher geborgenen Ofen, der zum Kochen und Backen gedient haben mag, freigelegt. In seinem runden, regelmäßigen, aus Steinen und Ziegeln gestalteten Feuerraum stießen wir auf mehrere – wahrscheinlich sekundär hierher gelangte – Ziegelfragmente mit dem Stempel COH I VPNN.

Im nördlichen Raum des W-Gebäudeflügels, auf dem zerbröckelten Lehm Boden bzw. im darüber liegenden Schutt waren mehrere Mahlsteinbruchstücke, ein Nabenbohrer und 5 Bronzemünzen zu finden. Den Hof der Festung haben wir auf einer Fläche von fast 200 m² durchgeforscht. Das zusammenhängende mörtelige Gehniveau in der W-Hälfte des Hofes war vom roten, gebrannten Lehm bewurf- und Steinschutt bedeckt. Neben den verhältnismäßig wenigen römischen Keramikbruchstücken und noch weniger Fragmente barbarischen Charakters entdeckten wir ein behauenes Steinfragment mit pflanzlichen Ornamenten (Palmette-) und das Fragment eines mit Zellen und farbigen Steineinlegungen verzierten goldenen Schmuckgegenstandes (erste Hälfte des 5. Jahrhunderts). Im Trümmer zeichneten sich aufeinander senkrechte Steinreihen (Mauern?) ab. An der N-Abschlußmauer der Festung stießen wir auf die östliche Seite des Haupttores mit dem Türangelstein und dem Überrest des Gehniveaus. Im sich auf der östlichen Seite des Tores befindenden Raum wurde ein gebogener, mit flachen Steinen ausgelegter Feuergang erschlossen. Auf einen ähnlichen Steinkanal stießen wir auch im Jahre 1988.

Wir haben den SO-Eckturm vom neuzeitlichen Bauschutt gereinigt und das bisher als für am frühesten gehaltene Gehniveau durchgeschnitten, worunter eine weitere harte, gestampfte Schicht lag. Auch in der östlichen, äußeren Zone wurden kleinere Forschungen durchgeführt, wir legten zwei Gräber frei.

Péter Gróf – Dániel Gróf

Vörs – Battyáni disznólegelő S. Nr. 36/1

Vörs – Kerékerdő S. Nr. 36/2

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM (Auf der Karte: Nr. 60)

Csongrád – Ellésmonostor S. Nr. 80

60. *Öcsöd – Szélmalom Flur* (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). 1992 wurde eine Fundrettung auf dem Gebiet eines zu errichtenden Wasserspeichers gemacht. Die mit einem Schrapper durchgeführten Erdarbeiten gingen den Hochufer entlang, auf einer Fläche von ung. 150x150 m vor sich. Wir konnten annähernd auf dem Zweidrittel (auf der Hälfte) dieses Areals archäologische Beobachtungen machen, Objekte freilegen. Römerzeitliche *sarmatische* Funde sind vorgekommen: Siedlungsreste und Gräber. Im Siedlungsdetail legten wir acht-neun Grubenhäuser, ung. 200 Speichergruben, sonstige Erscheinungen (Graben usw.) frei. Die in die Erde getiefte Bauten sind W-O gerichtet, mit einem rechteckigen Grundriß von 6–17 m² Größe. Typisch sind diejenige, in denen, im allgemeinen in der Mitte Pfostenstellen zu finden waren. Das Fundmaterial ist wie gewöhnlich: graue und ziegelrote Keramik, grobe Gefäße, Terra sigillata, glasierte Scherben, stempelverzierte Keramik sowie Armband, Schnalle, Perlen, Messer, Knochengesetze, Schleif- und Mahlsteine, Wirtel, sonstige Siedlungsfunde. Auf dem Gebiet wurden 12 S-N orientierte Bestattungen freigelegt (Frauen-, Männer- und Kindergräber). Aus diesen kamen ein zweischneidiges Schwert, Fibeln (aus Bronze und Eisen), Ohrgehänge, Armbänder (meistens aus Bronze), Perlen, Schnallen, ein Nagelbehälter, Münzen, Messer, scheibengedrehte Gefäße usw. ans Tageslicht. Auch prägnante Sargspuren wurden beobachtet.

Noch vor der Ausgrabung ins Museum gelangene Funde sind: Gefäßstücke, Fibel, Armband, Ohrgehänge (offenbar aus Gräbern). Zusammenfassend können wir feststellen, daß die kaiserzeitliche Besiedlung von Szélmalom Flur auf die Zeitspanne vom 2–3. Jahrhundert bis zum 4–5. Jahrhundert zu datieren ist, einschließlich die Jahrzehnte von Eggers B₂–C₁₋₂₋₃ und vielleicht D₁.

Róbert Kertész – János Cseh

Kengyel – Baghymajor S. Nr. 65/1

Kengyel – Kengyelpart I S. Nr. 65/2

Kengyel – Kengyelpart III S. Nr. 65/3

Panyola – Ásottfok S. Nr. 72

Újszilvás – Gólyajárás S. Nr. 94

Visegrád – Gizellamajor S. Nr. 59

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 61–71)

61. *Biatorbágy – Budapest* (Kom. Pest) (XXXII). Im Laufe der den Bau des Einkaufsparks vorangehenden Erdarbeiten hat man auf Skelettgräber gestoßen. Während der Fundrettung legten wir einige frühbronzezeitliche (Makó-Kultur) Siedlungsobjekte und ein aus mehr als 400 Gräbern bestehendes awarisches Gräberfelddetail frei. Anhand der Beigaben stammen die Bestattungen aus dem letzten Drittel des 7. und aus dem 8. Jahrhundert. Unter den meistens geplünderten Gräbern erschloßen wir auch vier Reiterbestattungen und in mehreren Fällen konnte der Bestattungsritus mit Steinhäufen dokumentiert werden.

Die Freilegung wurde vom von Sarolta Tettamanti geführten Team (Éva Balogh, Éva Maróti und László Simon) geleitet.

László Simon

Börcs – Nagydomb S. Nr. 5/1

62. *Gyenesdiás – Inneres Gebiet* (Kom. Zala) (XVI). Wir haben die Erschließung des zugänglichen Teils vom Fundort vollendet. Am südöstlichen und nördlichen Rand des awarischen Gräberfeldes wurden insgesamt 54 Gräber freigelegt, so sind 301 Gräber aus dem Gräberfeld bekannt, die das Zweidrittel der gesamten Zahl der Bestattungen vertreten. Der Ritus stimmt mit dem der früher erschlossenen Gräber überein, bloß mit gewissermaßen weniger Keramik- und Tierknochenfunden. Erwähnenswerte Gräber sind: vier Männergräber mit gegossenen Gürtelgarnitur, zwei Reitergräber – das Zaumzeug eines der Pferde ist mit Beschlägen verziert – vier Doppelbestattungen und die einzige Bestattung der Keszthely-Kultur aus dem Gräberfeld, ein Frauengrab mit Korbenohrringen. Die Gräber sind auf die Zeitspanne zwischen der Mitte des 8. und dem Anfang des 9. Jahrhunderts zu datieren.

Róbert Müller

Gyomaendrőd (Endrőd) – Fundort E-6 S. Nr. 83

63. *Gyomaendrőd (Endrőd) – Kecskészug* (Kom. Békés) (XLIII). Auf dem Fundort wurde im Jahr 1990 ein Kanal geöffnet, damals wurden hier Menschenknochen und Fragmente eines spätawarischen Gürtelbeschlages gefunden.

Während der Rettungsgrabung im Jahre 1992 legten wir ein Gräberfelddetail in einer Breite von 6 m und in einer Länge von 25 m in der Abschrägung des Kanals frei. Die Ausgrabung ergab 15 spätawarische Bestattungen, u.a. zwei Bestattungen mit Gürtelbeschlägen und ein Reitergrab.

Iren Juhász

Győr – Szabadrét Hügel S. Nr. 13/4

64. *Kehidakustány (Kehida) – Zentrale Meierei der LPG* (Kom. Zala) (XL). Die seit 1985 fortlaufende Ausgrabung im Jahre 1992 fortsetzend legten wir die Gräber Nr. 212–242 am SW-Rand des Gräberfeldes frei. Die aus dem 7. und aus der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts stammenden Skelettgräber waren mit bescheidenen Beigaben versehen, in unserem einzigen Reitergrab wurde neben den Krieger seine Axt beigelegt und auf die Kruppe des Pferdes eine Sichel gelegt. Den Rand des Gräberfeldes zeichnen auch mehrere Gräber von entgegengesetzter Orientierung, Bestattungen in Hockerlage bzw. die Erhöhung von der Zahl der Brandbestattungen an. Die Asche wurde in Urnen oder in größere Gruben gelegt, die kalzinierten Knochen sind größer, was darauf hindeutet, daß die Einäscherung nicht zu gründlich war. In einigen Gefäßen stießen wir auf keine Knochen.

Béla Miklós Szőke – László Vándor

65/1. *Kengyel – Baghymajor* (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). Ich führte die Erschließung der *gepidischen* Siedlung mit drei Perioden aus dem 4–6. Jahrhundert fort. Vier Grubenhäuser kamen zum Vorschein. Unter ihnen erhebt sich ein größeres (von 4–5 m Größe), mit Backofen und mit Grundgraben an der Mauer versehenes Haus. Die anderen drei sind kleinere und mittelgroße (mit 2,5–3,5 m langen Seiten), W-O orientierte Hütten mit Pfostenkonstruktion. Ich legte 7–8 runde Speichergruben und einige weitere Siedlungerscheinungen frei. Die Funde: Feinkeramik (z.B. kannelierte Scherbe, eingeglättete Verzierung), scheibengedrehte und grobe Topffragmente, Deckel, Tonplatte(?), Spinnwirtel, Webstuhlgewichte, zweizeilige Knochenkämme, Hirschgeweih (Abfallrohstoff, Platten), Fibel und sich verdickende Ohrgehänge aus Bronze, Eisengegenstände (z.B. eine Nadel), dreikantige Pfeilspitze, Schleifsteine, Mahlsteine, Schlacke, Lehmwurfstücke, Holzkohle, Tierknochen usw. Diese sind einerseits in die Hunnenzeit, andererseits in die Perioden D₃–E₁ (zweite Hälfte des 5. und erste Jahrzehnte des 6. Jahrhunderts) zu setzen. Während der Arbeit sind auch Funde von anderen Epochen – Urzeit, Mittelalter – an die Oberfläche geraten.

János Cseh

65/2. *Kengyel – Kengyelpart I* (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). Das erforschte Gebiet befindet sich westlich der Ortschaft von Baghymajor. Sechs Suchgräben/Schnitte wurden hier geöffnet, in denen hauptsächlich früheisenzeitliche (skythische), gepidische (aus dem 4–6. Jahrhundert) und arpadenzeitliche Siedlungsobjekte dokumentiert wurden. Wir legten fast 10 in die Erde getiefte germanische Häuser – u.a. Bauten mit Backöfen –, Gruben und Graben frei. Eine hirschgeweihbearbeitende Werkstatt soll besonders erwähnt werden. Die gepidischen Funde sind in drei chronologische Gruppen zu reihen.

János Cseh

65/3. *Kengyel – Kengyelpart III* (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). Zur Erschließung kam der südöstliche Brennofen der ostgermanischen Töpferwerkstatt aus dem 4–5. Jahrhundert (Hunnenzeit). Der Ofen, der einen regelmäßigen runden Grundriß mit einem Durchmesser von 120–130 cm hatte, schloß sich durch eine verhältnismäßig längere Heizöffnung an die Arbeitsgrube. Der von runden Löchern durchgebrochene Rost wurde in der Mitte von einer Stützwand gehalten, der Ofen war also als zweiteilig ausgestaltet. Aus der Füllerde kamen Fragmente von feineren und rauheren Schüsseln – z.B. auch vom Typ Maroszentanna-Tschernjachow –, Bechern, Pokalen usw., ein sog. hunnenzeitlicher Henkelkrug und ein ganzer Mahlstein ans Tageslicht.

János Cseh

65/4. *Kengyel – Víg-Gehöft* (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) (XXXIV). Auf dem Gebiet konnten wir im Jahre 1992 fünf Siedlungerscheinungen, vier in die Erde getiefte Häuser und eine Grube aus der frühen Merovingen-Zeit – 6. Jahrhundert – freilegen. Diese lagen auf einer ziemlich langen Uferstrecke von 600–800 m zerstreut. Die Seitenlänge der Wohnhäuser wechselt sich zwischen 2,5–4 m, sie sind der Form nach viereckig, eher rechteckig. Kennzeichnend für die Struktur der Gebäude ist die Zweigpfosten-Dachpfette-Lösung. Unter den Funden sind erwähnenswert: gestempelte Scherbe, geglättete Keramik, Fragment eines Gefäßes mit Ausgußrohr, zweizeilige Knochenkämme. Wir haben überwiegend scheibengedrehte, körnige, graue Gefäßbruchstücke (Töpfe) gesammelt. Mit den Suchgräben haben wir auch auf mittelalterliche Grubenhäuser, Öfen, Gruben gegraben. Auf der Fundstelle gibt es u.a. auch für kupferzeitliche und La Tène-zeitliche Siedlungsspuren hinweisende Angaben.

János Cseh

Keszthely – Fenékpusztas S. Nr. 45

66. *Kölked – Feketekapu* (Kom. Baranya) (XXIV). Auf der Arbeitsstelle B, mit den Gräbern B-605–640 wurde die Freilegung einer der spätawarenzeitlichen Grabgruppen beendet. Die Erforschung der awarenzeitlichen Siedlung führten wir mit der Erschließung des Hauses Nr. 146 und der Öfen CXVI–CXVII fort.

In der Saison vom Jahre 1992, auf der Arbeitsstelle B legten wir in einem 30×40 m großen Schnitt die Häuser Nr. 147–154, die Gräber 641–643, die Öfen CXVIII–CXXIII, die Gruben CCXLII–CCXLIII sowie den Grabenabschnitt LXIV–LXIX auf dem Gebiet des awarenzeitlichen Gräberfeldes und der Siedlung frei. Am Rand der freigelegten Schnitten setzten wir die Forschung nach den sich locker befindenden Häusern fort.

Attila Kiss

Lébény – Kaszáshügel S. Nr. 20

Mosonszentmiklós – Lednice Hügel S. Nr. 22

Nagydém – Középrépasztas S. Nr. 23

Sárospatak – Kertali Hügel S. Nr. 92

Sárvár – Végh-Mühle S. Nr. 52

67. *Szarvas – Rózsás* (MRT Bd. 8, Fundort 8/75) (Kom. Békés) (XLIII). Wir machten die Freilegung des spätawarenzeitlichen Gräberfeldes weiter, die Erschließung der Gräber Nr. 97–108 ist stattgefunden. Unter denen gab es auch zwei gehockerte neolithische Gräber. Der einzige bedeutende Fund der awarischen Bestattungen war eine Bronzerassel, mit Gesichtsdarstellung an beiden Seiten verziert. Soviel kann festgestellt werden, daß wir auf diesem Teil den Rand des Gräberfeldes gefunden haben. Direkt außerhalb der Gräber konnten wir 70% eines Rundgrabens mit einem Durchmesser von ung. 19 m freilegen. Einen Anhaltspunkt für den Alter des Grabens bieten nur ein, in einer sich dem Graben von innen anschließenden Grube geborgenes, scheibengedrehtes spätawarisches Gefäß, sowie die orientierten Gräber von zwei, im südwestlichen Teil innerhalb des Grabens, unmittelbar daneben bestatteten Hunden. Auf dem Gebiet erschlossen wir mehrere fundlose Gruben und einen Ofen mit Heizgrube. Mit dem Bau des Ofens wurde ein awarisches Grab gestört, im Ofen gab es aber keinerlei Funde.

Iréen Juhász

Szombathely – St. Martinskirche S. Nr. 131

Vörs – Kerékerdő S. Nr. 36/2

68. *Vörs – Papkert „B”* (Kom. Somogy) (XIV). Auf der Fundstelle wurde eine Fläche von insgesamt 712,5 m² durchgeforscht, wir konnten den östlichen Rand des Gräberfeldes aus dem 8–9. Jahrhundert klären, und haben auch den mittleren Teil der südöstlichen Seite freigelegt. Die früheren Grabungsflächen wurden zusammengeschlossen. In der Grabungssaison vom Jahre 1991 erschlossen wir 29 frühmittelalterliche Gräber (Grabnummern 550–578), mit vielen beigabenlosen Bestattungen darunter.

1992 wurden im von der Wende des 8/9. Jahrhunderts bis zum 10/11. Jahrhundert ununterbrochen benutzten frühmittelalterlichen Friedhof fast 1000 m² durchgeforscht, wo 104 Gräber freigelegt wurden (Grabnummern 579–683).

Wir haben auch weitere Objekte der Siedlung aus der Zeit Béla III über dem Gräberfeld gefunden. Aus einer, mit einer Münze datierten Grube kam das Bruchstück eines Tonkessels ans Tageslicht.

In der Mitte des Gebietes, in die früher vorgekommene, spätmittelalterliche große Grube eingegraben stießen wir auf weitere, auf das 17–18. Jahrhundert zu datierende, mit Ziegeln ausgelegte Öfen.

Von den Funden der keltischen Epoche sind zwei spät-keltische (La Tène) Gruben erwähnenswert, die Eisenklammern und Bruchstücke von großen Gefäßen mit eingekerbten Verzierung enthielten.

Wahrscheinlich als zur frühbronzezeitlichen *Kisapostag-Kultur* gehörende sollen die Gräber von zwei, in Hocklage bestatteten Toten betrachtet werden. Hier beginnt vermutlich auch eine weitere Grabgruppe des zur Urnenfelder-kultur gehörenden Gräberfeldes.

Mitleiter: József Szentpéteri.

László Költő

69. *Zalavár – Vársziget (Burginsel)* (Kom. Zala) (V). Im Jahre 1991 wurden Forschungen an zwei Stellen durchgeführt:

1. Im Rahmen der Planausgrabung setzte sich die Freilegung des um die große Kirche aus dem 9. Jahrhundert

gelegenen Friedhofes fort, dessen nördlicher und östlicher Rand auf je einem Abschnitt bestimmt werden konnte (der westliche Gräberfeldrand war schon früher bekannt). Nach Süden uns an die Grabungsgebieten der 50-er, 60-er Jahre gebunden war einerseits die Lage der nördlichen Schlußschnitte vom Jahr 1954 genauer festzustellen, andererseits meldete sich auch die nördliche Fortsetzung der arpadenzeitlichen Grabschicht. Die Zahl der im Jahre 1991 freigelegten Bestattungen beträgt 250.

2. Eine fundrettende Ausgrabung verlief auf dem nördlichen Teil von Vársziget (Burginsel), an der südlichen Seite der Landstraße Zalavár-Zalasabár, westlich des Denkmals von Cyrill-Method, wo auf einer Strecke von 15 m die Errichtung eines Parkplatzes nötig wurde. Wie zu erwarten war, haben sich auf dem bisher untersuchten Gebiet die nördlichen Abschlußgräber des Fundortes namentlich Vár-Kápolna (Burgkapelle) und die westliche Strecke des inneren Befestigungsringes gemeldet.

Ágnes Cs. Sós

70. *Zamárdi – Réti-földek* (Kom. Somogy) (XIV). 1991 setzten wir die Freilegung des awarischen Gräberfeldes in westlicher Richtung fort. Vom Grab Nr. 998 kamen wir bis zur Erschließung des Grabes Nr. 1068. Die freigelegten Gräber können auf das Ende des 6. bzw. auf den Anfang des 7. Jahrhunderts datiert werden. Der Plünderungsgrad der Gräber ist auch im weiteren von 100%. Kennzeichnend sind die großen Grabgruben, die Benutzung des Sarges ist allgemein. Häufig sind die frühen gepreßten Ziergürtel, Köchergürtel. Reste von Schwertern wurden in 5 Gräbern gefunden, wovon 4 Reiterbestattungen waren. Im westlichen Teil des Gräberfeldes ist das Vorkommen germanischer Fundtypen auch weiterhin charakteristisch (z.B. Gürtelschnallen germanischen Typs, Knochenkämme, Gürtelzierden, Schwerter usw.), im Grab Nr. 1009 ein *Schildbuckel*. Silberkreuze wurden aus zwei Gräbern ausgehoben.

Im Grab Nr. 1049 kam die dritte *sella plicatilis* des Gräberfeldes zur Erschließung. Gefäße als Grabbeigaben kommen auch fernerhin selten vor (in drei Bestattungen).

1992 wurde eine Fläche von ung. 5000 m² mit 500 Gräbern erschlossen. Wir gingen in der zwischen dem das Gräberfeld durchschneidenden, W-O verlaufenden Feldweg und dem Weingarten der LPG liegenden Zone in westlicher Richtung voran, den westlichen Rand des Gräberfeldes fast erreichend.

Das Zentrum vom 6–7. Jahrhundert des Gräberfeldes zog sich in westlicher Richtung weiter. Häufig sind die Reiterbestattungen, in denen die aufgeschirrten Pferde dem im Gräberfeld kennzeichnenden Ritus entsprechend auch weiterhin zu den Füßen der Toten, in gesonderte Grabgruben, mit 4–6–8 Pfostenlöchern im Grubenboden, bestattet worden waren. Die Pferdegräber von Nr. 1093 und 1117 sind kaum gestört, so daß das Pferdegeschirr in seiner vollen Gesamtheit rekonstruiert werden kann.

Ein hervorragend reiches Grab war das Doppelgrab Nr. 1140. Mann und Frau waren gleicherweise mit einem Ziergürtel bestattet worden. Neben dem Skelett des Mannes sind auch sein Schwert, Köcher und Bogen beigesetzt. An dem Skelett der Frau ist eine an den Ziergürtel gehängte, an einem mit Beschlag verzierten Nebenriemen hängende *Kapsel* beachtenswert. Neben dem Schädel des Frauenskelettes lagen je ein goldener Ohrgehänge. Im Frauengrab Nr. 1471 gab es auch 1 Paar goldene Ohrgehänge, u.zw. granuliert Exemplare mit aufgezo-genem Kugelhänger.

Schwerter treten oft in den Gräbern auf – in den meisten Fällen konnten wir infolge der Plünderung nur ihren Platz klären. Eine Ausnahme bildet das Grab Nr. 1493 (der Mann, dem das Pferdegrab Nr. 1474 gehört), in dem das mit silbernen, P-förmigen Anhängern versehene Schwert in verhältnismäßig gutem Zustand erhalten blieb.

Das bedeutendste Grab des Gräberfeldes ist das von Nr. 1392, eine aus dem ersten Drittel des 7. Jahrhunderts stammende Bestattung. Aus dem zur Zeit der Plünderung zerschmetterten Schädel des mit reichen Beigaben versehenen Mannes kam ein *byzantinischer goldener Solidus* ans Tageslicht (eine zwischen den Jahren 615–625 geprägte Münze des Heraclius).

Im Gräberfeld in westlicher Richtung fortgegangen erscheinen die charakteristischen Funde des 7. Jahrhunderts, die zwischen den beiden Knöcheln hinunterhängenden, silbernen, großen Riemenzungen (auch der germanische gezackte Tierstil II). Die byzantinischen Kreuze bei den Füßen sind auch in den Gräbern des 8. Jahrhunderts zu finden. In den Bestattungen aus dem 8. Jahrhundert ist das Vorhandensein der gegossenen Bronzescheiben in großer Anzahl (auch mit Lebensbaumsdarstellung) erwähnenswert. Auch die funktionale Teilung der Scheiben ist gut wahrnehmbar. Gräber mit greifen-rankenverzierten Funden erscheinen ebenfalls, aber nur 4–5 Bestattungen zerstreut, ihre zusammenhängende Gruppe haben wir noch nicht erreicht.

Als wichtiges Ergebnis des Jahres wurde offensichtlich, daß sich das reiche Zentrum aus dem 6–7. Jahrhundert des Gräberfeldes nach Süden, unter den Weingärten hineinragend hinzieht.

Konsultant: die Archäologen István Bóna, Jolán B. Horváth.

Edith Bárdos

71. *Zemplénagárd – Nagyödör Flur* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). 1991 im Rahmen des Mitwirkungsprogramms zwischen dem HOM von Miskolc und dem Ostslowakischen Museum von Kassa (Kaschau, Kossice) machten wir Geländebegehungen auf dem Gebiet von Zemplénagárd. Im Laufe dieser stießen wir auf ein aus wahrscheinlich mehrhundert Gräbern bestehendes slawisches Gräberfeld mit Brandbestattungen. Die flachen Hügel sind schon infolge der landwirtschaftlichen Bebauung völlig abgetragen worden. Während der Rettungsgrabung legten wir 26 Gräber frei. Die Gräber meldeten sich im ungestörten gewachsenen Boden als Flecken von abweichender Gestalt und Größe. Die Tiefe der Gräber wechselte zwischen 30–150 cm. Ihre Einfüllung war stark fetter, aschiger, schwarzer Humus mit Holzkohlen, aus dem zerstreute Aschen, Tierknochen und sonstige Funde zum Vorschein kamen. Unter den letzteren erhebt sich der bronzene Sporn aus dem Grab Nr. 5 und der runde awarische Gürtel des Grabes Nr. 13. Aus den Bestattungen wurden noch Eisenmesser, Schleifsteine, Spinnwirtel sowie Gefäße vom Prager Typ zutage gebracht.

Die Grabgruppen sind vermutlich von Rundgräben umgeben.

1992 fanden wir weitere zehn Gräber. Die Asche war in geringer Menge, zerstreut in der Einfüllung der Gräber vorhanden. Das bisher freigelegte Gräberfelddetail (36 Bestattungen) war anhand der vorgekommenen Funde im 6–9. Jahrhundert in Gebrauch.

László Révész – Mária Wolf

Lébény – Kaszáshügel S. Nr. 20

72. *Panyola – Ásottfok* (Kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg) (LI). 1991 führten wir eine Ausgrabung auf dem Gebiet durch, wo die Überreste eines zerstörten Dorfes aus dem 9.–11. Jahrhundert zu finden sind. Im Laufe der Freilegung einer Fläche von insgesamt 48 m² stießen wir auf die Reste eines Hauses mit einem inneren Lehmofen aus dem 10. Jahrhundert.

1992 konnten wir eine Fläche von 155 m² durchforschen. Die Gruben von zwei, in die Erde getieften Häusern und ein einstiger, breiter wasserableitender Kanal sind vorgekommen. Neben den Überresten des frühmittelalterlichen Dorfes kam noch eine, die Keramik des 3. Jahrhunderts (vom sog. Beregsurányer Typ) enthaltende Grube am Rand der mittelalterlichen Siedlung zum Vorschein.

István Erdélyi

Rácalmás – Göböljárás S. Nr. 91

73. *Sarkadkeresztúr – Csapháti-legelő, Barna Gehöft* (Kom. Békés) (II). Wir legten die im Jahre 1989 begonnene Ausgrabung im Gräberfeld aus dem 10.–11. Jahrhundert fort. Insgesamt 133 Gräber wurden gerettet, damit wir mit der Ausnahme von einigen, zur Zeit der Entdeckung des Gräberfeldes vernichteten Gräbern sämtliche Bestattungen freigelegt haben. Auch im diesjährigen Fundmaterial sind typische Funde des 10.–11. Jahrhunderts vertreten: Steigbügel, Pfeilspitzen, Trense, Bronzeknöpfe, Halsringe, Armreife, Perlen, Haarringe mit S-förmigem Ende, Münzen. Im Laufe der Freilegung wurde auch das Detail eines spätbronzezeitlichen Hauses gerettet.

Pál Medgyesi

Sározd – Kertali Hügel S. Nr. 92

74. *Sárrétudvari – Poroshügel* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Auf dem Poroshügel am Nyársas-Bächlein legten wir drei Gräber des in den bronzezeitlichen Tell eingegrabenen landnahmezeitlichen Gräberfeldes frei. Alle drei sind Reitergräber, in zwei war die Bestattungssitte vom ausgestopften Pferdehaut feststellbar. Aus den Gräbern kamen reiche Beigaben ans Tageslicht: vergoldete silberne Gürtelgarnituren, vergoldete silberne Pferdegeschirrbeschlüge, eine Säbel, Bogenversteifungsplatten aus Knochen, Pfeilspitzen.

Im Jahre 1992 fanden wir auf dem freigelegten Gebiet von 513 m² 6 gestörte Gräber mit W-O Hauptorientierung. Die Tiefe der voneinander in ziemlich großer Entfernung liegenden Gräber schwankt zwischen 27–180 cm. Bogenversteifungen, ein Köcherbeschlag und Fragmente einer Silberplatte sind vorgekommen.

Ibolya M. Nepper

Sopron – Potzmann Flur S. Nr. 28

Vörs – Papkert „B” S. Nr. 68

Abda – Hármások S. Nr. 1

75. *Babócsa – Nárciszos* (Kom. Somogy) (XIV). Im Geschlechtsburg-Stadtzentrum haben wir im Jahre 1991 das sich westlich des Benediktinerklosters befindende Friedhofdetail bestimmt. Es sind sowohl der südliche als auch der westliche, unregelmäßige, halbkreisförmig von der Umfriedungsmauer des Friedhofs abgeschlossene Teil vom Kloster des Geschlechts zum Vorschein gekommen. In einer Linie mit der Kirche des Klosters, ung. 50 m weit davon zeigen sich die Fundamente eines kleineren Ziegelbaus (Friedhofsgebäude) mit rechteckigem Grundriß.

Wir haben den höchstrangigen Teil der Siedlung vom Geschlechtszentrum aus dem 12.–15. Jahrhundert gefunden: den Friedhof, das Klostergebäude und die Wirtschaftseinheit des Klosters sowie den sog. Gutsherrenhof (*curia*), mit arpadenzeitlichen und mittelalterlichen Keramik- und Metallfunden in bedeutender Anzahl.

Von der Freilegung im Jahr 1992 wurde geklärt, daß auch die Benediktinerkirche von mehreren Perioden gewesen sein mag.

Kálmán Magyar

76. *Baj – Öregkovács-Berg* (Kom. Komárom-Esztergom) (XXXVI). Auf der von Schatzsuchern gestörten Oberfläche führten wir eine sondierende Ausgrabung mit zwei Gräben durch, im deren Laufe das Detail einer arpadenzeitlichen Rundkirche erschlossen wurde, mit einem Fresko in situ in der hufeisenförmigen Apside. Unter den äußeren Trümmern der Apside stießen wir auf das Fragment eines Kreuzes von Limoges.

Sándor Petényi

Barcs – Vukovári-Feld S. Nr. 98/2

Beregdaróc – Reformierte Kirche S. Nr. 99

Biatorbágy (Bia) – Reformierte Kirche S. Nr. 100

Budapest, I. Königspalast der Burg von Buda – Csikóshof S. Nr. 102/1

Budapest, II. Gyorskocsi Str. 26 S. Nr. 39/1

77/I. *Budapest III. Bécsi Str. 65–67, Dereglye Str. 5* (III). Auf dem 1300 m² großen Grundstück in Budaújlak legten wir Objekte aus dem 12.–13. Jahrhundert, ein in die Erde eingetieftes Haus, eine Schmiedewerkstatt, Eisenschmelz- und freistehende Öfen, nach N-S und O-W gerichtete, mehrmals erneuerte Grabensysteme frei. Zum Zweck von archäomagnetischen Untersuchungen wurden Muster aus den Öfen genommen. Wir haben die Spuren vom neuzeitlichen Weinbau und die Grundrisse der Häuser dokumentiert.

Auf dem Grundstück in der Bécsi Straße wurden noch römische Wirtschaftsbauten, zu mehreren Perioden gehörende Pfostenreste von Kornspeichern und ein Abschnitt des altertümlichen Donauarmes erschlossen.

Andrea Pölös – Erzsébet Mártty

77/2. Budapest, XX. Soroksár, Millenyeumi telep, Haraszi Str. 42. (III). Im Jahre 1991 wurde die Erschließung des mittelalterlichen Dorfes Szentdienes fortgeführt. Auf dem Gebiet der Siedlung legten wir einen Ofenkomplex mit fünf freistehenden Öfen frei. Ihr Alter kann auf die Wende des 12.–13. Jahrhunderts gesetzt werden. Auf der Stelle der Öfen war in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts ein Wohnhaus errichtet worden, das mit Steinen verstärkte Lehmewurfmauer gehabt hatte. Im kleineren Raum des zweigliedrigen Wohnhauses befand sich ein aus Steinen errichteter, verschmierter Ofen. Sowohl der Ofen als auch der Fußboden wurden mehrmals erneuert. Das Haus wurde in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts über einem größeren Grundriß umgebaut, die Mauern des neuen Hauses wurden mit Pfosten-Pfahlkonstruktion ausgestaltet.

Katalin I. Melis

78. Cegléd – Birincsek (Kom. Pest) (VI). Im Rahmen der Erforschung der kirchlichen Baukunst in der Umgebung von Cegléd – durch die von der Ungarischen Kreditbank und von der Kommission MTA OTKA geleisteten Unterstützung – ergab sich die Möglichkeit, um den Fundort zu erschließen. Auf der, von einer Urkunde aus dem 14. Jahrhundert bekannten Fundstelle bestand einst die Kirche des arpadenzeitlichen Dorfes von Cseke. Das vorgekommene Fundament der Kirche war an mehreren Stellen stark gestört, der Chor zog sich unter einer Straße, die im Laufe der Arbeit aufgebrochen wurde. Der Grundriß der Kirche: halbkreisförmiger Chor, rechteckiges Schiff. Unter dem Triumphbogen befindet sich eine hervorspringende Fundamentierung. Die Abmessungen: die äußere Länge der Kirche beträgt 11,7 m, die Breite des Schiffes mißt 7,1 m. Die Orientierung der Kirche ist NO-SW 60°–240°. Das Fundament der Kirche ist im Vergleich zu ihrem kleinen Ausmaß ungewöhnlich massiv: 130 cm tief und 110 cm breit. Von besonderer Interesse ist das wunderschön (aus Ziegel und Lehm) errichtete, in Fischgrätenmustertechnik ausgeführte Fundament der Kirche. Unter der Kirche zieht sich ein früheres, arpadenzeitliches Gräberfeld hin. Wir legten 10 menschliche Bestattungen und das Skelett eines Hundes frei. Beigaben: mehrere Formziegel, Glockenfragment, ein intaktes arpadenzeitliches Töpfchen, Münzen aus dem 12. Jahrhundert.

Edit Tari

79. Csepreg – Szentkirály (Kom. Vas) (XXXV). Die Rettungsgrabung fortführend legten wir das Lehmfundament einer, von hufeisenförmiger Apside abgeschlossenen arpadenzeitlichen Kirche von 6,5 × 10 m und 175 Gräber eines mehrschichtigen Friedhofes um die Kirche frei. Die früheste Schicht der Gräber aus dem 11. Jahrhundert (vier oder fünf Bestattungen) mag vielleicht noch zu einem früheren, in Reihen geordneten Gräberfeld gehört haben. Die übrigen Bestattungen können auf die Zeitspanne zwischen dem 12.–15. Jahrhundert gelegt werden. Die Mehrheit der Gräber war ohne Beigaben. In den mit Beigaben versehenen Gräbern fanden wir neben den typischen mittelalterlichen Trachtgegenständen die Nachahmungen von Wiener Denaren. Im Gegensatz zu den früheren Meinungen kann also eindeutig ausgeschlossen werden, daß das seit langem be-

kannte Gräberfeld ein Massengrab von den Opfern des Gemetzels von 1621 wäre.

Unter der Kirche und dem Gräberfeld entfalteten sich die Gründe einer zerstörten römischen Villa. Anhand der übriggebliebenen Mauern und Mauerausbeutungen konnten wir die mehrmalige Umbauung und Erweiterung des Gebäudes beobachten, dessen Benutzung im 2.–4. Jahrhundert bestimmt werden kann. Unter all diesen wurden zerstreut liegende früheisenzeitliche und keltische Gruben bzw. zwei frühbronzezeitliche Häuser gerettet. Die Fundrettung der römischen Villa und des mittelalterlichen Gräberfeldes beschränkte sich nur auf die von den Bauarbeiten gefährdete Zone.

Ottó Sosztarits

80. Csongrád – Ellés (Kom. Csongrád) (VII). Im Laufe der Fortsetzung der auf der Fundstelle Elléspart im Jahre 1990 begonnenen Ausgrabung legten wir die Grundmauern der dreischiffigen, mit einem halbkreisförmigen Chorabschluß versehenen Kirche des Klosters frei, an die sich in nördlicher, östlicher und westlicher Richtung andere Gebäude angeschlossen. Unter dem Fundament der Kirche stießen wir auf früharpadenzeitliche Gruben mit Tonkesselbruchstücken und Tierknochen. Dieser Stelle ung. 50 m westlich kamen die Grundmauern der Friedhofskapelle mit hufeisenförmigem Chorabschluß zum Vorschein. Wir legten mehr als hundert Gräber frei, anhand der aus denen vorgekommenen Münzen ist es wahrscheinlich, daß sich die Kirche des Klosters am Ende des 11. Jahrhunderts schon im Bau befand.

1992 wurde neben der bauhistorischen Erforschung der Kirche auch die Freilegung der im Inneren und zu den äußeren Mauern der Kirche bestatteten, den Kreuzgang ausfüllenden Gräber fortgesetzt, aus diesem Gebiet sind schon fast dreihundert Gräber bekannt. Das früheste von diesen ist eine *sarmatische* Bestattung.

Östlich der südlichen Apside der Kirche kam ein Gebäude mit einem, mit den westlichen Türmen übereinstimmenden Fundament zum Vorschein, das mehrere Bestattungen in sich barg. Daran schließt sich ein Maueransatz, gleichfalls vom Osten her – ein weiteres Gebäude. Ung. 25 m südlich der Kirche legten wir die Grundmauern der niedergebrannten Küche voller Abfälle frei. Annehmbar ist, daß sich die weiteren Gebäude des Klosterflügels südöstlich der Kirche, zwischen den beiden oben erwähnten Bauten befinden. Das unterstützt auch der um die Mitte des Gebietes gefundene, dieses Jahr aber noch nicht freigelegte Brunnen.

Im Hauptschiff der Kirche haben wir das Grab eines vor dem Altar bestattet wordenen Kriegers mit Waffenhemd erschlossen.

Éva Pávai

Döröske – Römisch-Katholische Kirche S. Nr. 103

Dunaújváros – Pentele, Rácdomb S. Nr. 8

Dunaújváros – Öreghegy S. Nr. 41/1

81. Edelény – Borsodi földvár (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Die im Jahre 1987 begonnene Freilegung fortführend fanden wir im Laufe der Erforschung des Burginneren, in der nächsten Nähe des W-Walls, am S-Rand des die Burg in O-W Richtung durchschneidenden ersten

Grabens ein weiteres niedergebranntes Haus, mit ganzen Gefäßen und sich verkohlten Getreidekörnern.

In der N-Hälfte der Burg, gleichfalls in der unmittelbaren Nähe des W-Walls stießen wir auf zwei große Steinpfeiler. In ihrer Nähe befand sich eine dicke Schuttschicht. Die übrigen Teile des Gebäudes wurden vorläufig noch nicht geklärt.

Auf das Detail von einem anderen Steingebäude stießen wir auf der O-Seite des Burginneren. Seine S-Mauer konnte auf einer Länge von 15 m gefolgt werden. Vom Gebäude wurde größtenteils nur der Grundgraben gefunden, an einer Stelle, in der SO-Ecke waren aber auch die Steine großen Formats im Grundgraben vorhanden. Die übrigen Teile des Gebäudes konnten wir noch nicht freilegen.

Mária Wolf

Esztergom – Alsósziget S. Nr. 105/1

Esztergom – Burg S. Nr. 105/2

82. *Esztergom – Zsidód, Friedhof* (MRT Bd. 5, Fundort 8/30) (Kom. Komárom-Esztergom) (X). 1991 setzten wir die Freilegung des um die Kirche gelegenen Friedhofes vom im Mittelalter vernichteten, und nie wieder aufgebaut wordenen Dorf von Zsidód fort. Wir haben auf der nördlichen und östlichen Seite der Kirche gearbeitet und weitere 84 Gräber vom Friedhof des Dorfes erschlossen. So nahm die Zahl der freigelegten Bestattungen des Gräberfeldes auf 591 zu. Anhand vom selteneren Vorkommen der Gräber kann man daran denken, daß der Gräberfeldrand, der sich ung. 20 m weit von der nordöstlichen Ecke der Kirche befinden mag, auf dieser Seite erreicht wurde. Aus den Gräbern sind folgende Funde ans Tageslicht gekommen: Silbermünzen des 12. Jahrhunderts guter Qualität, bronzene Haarringe, fragmentarische Keramik des 12. Jahrhunderts und eine vergoldete Bronzetülle. In zwei Fällen konnten Spuren von Jungfernkranzen beobachtet werden. In sieben Fällen kamen auf Sargbestattungen hinweisende Spuren vor. Auch solche Gräber sind zum Vorschein gekommen, in denen am Schädel und an den Füßen des Toten Steine auf dem Grabboden lagen, in anderen Fällen fanden wir Ziegel an derselben Stellen, und in einem Fall kamen Ziegel und Stein zusammen aus dem Grab zutage.

Wir konnten auch frühere Gräben, als das Gräberfeld beobachten, in denen leider kein Fundmaterial vorhanden war. Mehrere Schnitte hindurch konnten wir dem bröckeligen, schotterigen, dem Gräberfeld gemäß späteren Gehniveau folgen (ung. 17.–18. Jahrhundert), das sich über dem Gräberfeld hinzog.

Erzsébet Molnár

Füzér – Burg S. Nr. 106

Gellénháza – Városrét S. nr. 10

Gór – Kápolnadomb S. nr. 11

83. *Gyomaendrőd (Endrőd) – Fundort E-6* (Kom. Békés) (II). Im Rahmen der mikroregionalen Forschungen auf dem Tiefeniveau führten wir eine weitere Freilegung auf dem Fundort durch. Ferner haben wir anhand von geophysischen Ermessungen an zwei, auf größere Fundkonzentration hindeutenden Punkten je eine Sonde von 100 m² geöffnet. Beide Stellen bestätigten unsere vorläufige Hoffnungen: in

einer der Sonden konnte die Aufschüttung eines Hauses der *Körös-Kultur*, in der anderen ein reiches Fundmaterial lieferndes *arpadenzeitliches* Haus mit verschmierten Wänden erschlossen werden. Das letztere hat einen Grundriß von 5 × 3,4 m, es ist 80 cm tief. Neben dem erwähnten Haus gehören noch zwei Gruben und fünf gehockerte Gräber, eines der Gräber mit Gefäßbeigabe, der *Körös-Kultur* an. Ferner kamen noch eine *kupferzeitliche* Grube, eine *bronzezeitliche* Fundkonzentration auf der Oberfläche, ein in die Erde eingetieftes, rundes, *skythenzeitliches* Haus mit einem Pfostenloch in der Mitte und sporadische *awarenzeitliche* Keramik ans Tageslicht. Die *arpadenzeitlichen* Objekte sind die folgenden: vier, in die Erde getiefte Häuser, eines davon das schon erwähnte mit verschmierten Mauern, Detail eines Ziegelbrennofens, ein freistehender Ofen, drei Gruben, fünf Gräben, ein Brunnen. Die gesamte freigelegte Fläche beträgt 675 m².

Dénes Jankovich

Gyomaendrőd (Endrőd) – Ugari Flur S. Nr. 14

Gyöngyös – St. Bartholomäuskirche S. Nr. 107/1

Gyöngyös (Mátrafüred) – Benevár S. Nr. 107/2

Győr – Fövényesdomb S. Nr. 14/2

Győr – Ménfőcsanak, Szeles Flur S. Nr. 14/3

84. *Hajdúdorog – Kati Flur* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Während des Jahres 1989 haben wir eine kleine, romanische Kirche, 32 Gräber aus dem Friedhof um die Kirche sowie eine zur Siedlung gehörende große Abfallgrube erschlossen. Die aus den Gräbern früher vorgekommenen Münzen datierten die Kirche und den Friedhof auf das 12. Jahrhundert.

1991 legten wir weitere 19 Bestattungen im Gräberfeld frei, und haben dessen östlichen, westlichen und südlichen Rand festgestellt. (Anhand unserer bisherigen Beobachtungen wurde auf der nördlichen Seite der Kirche entweder gar nicht, oder nur in sehr weniger Anzahl bestattet). Obwohl die Beigaben der Gräber ärmlich sind, kamen doch viele Trachtgegenstände vor: Haarringe verschiedenen Typs, Eisenmesser, Siegelring, Knopf, Perle, und die von besonderer Bedeutung sind: sechs Münzen, unter denen wahrscheinlich die Münze Stephan II, die bisher frühesten ist und die Errichtung der Kirche zu Ende des 11. oder gleich zu Beginn des 12. Jahrhunderts datiert. Die Mehrheit der Gräber bilden die Ziegelgräber, an mehreren Stellen haben wir auch Sargspuren bemerkt. Die der Kirche näher liegenden Bestattungen sind mehrschichtig.

Wir haben die nördlichsten Objekte der sich südlich der Kirche befindenden Siedlung auf einer Fläche von 480 m² erschlossen. Auf das erste Wohnhaus der Siedlung stießen wir ung. 15 m weit vom Rand des Friedhofs: die große (400–440 cm) Dachpfette des 70–80 cm tief in die Erde gegrabenen Hauses war von drei Zweigpfosten gehalten, der Ofen des Hauses wurde in die NO-Ecke gebaut. Nicht weit davon, in südlicher Richtung kam das zweite Haus zum Vorschein, das etwa 130 cm tief in die Erde gegraben war, mit einer Grundfläche von 330 × 400 cm. Sein stufiger Eingang war an der nördlichen, kürzeren Mauer zu finden, wo drei Stufen zu beobachten waren. Der große Ofen des Hauses wurde in der SW-Ecke errichtet, eine Seite der

Mundöffnung wurde aus Ziegeln gebaut. Ein bedeutender Teil der Wölbung blieb unversehrt erhalten. Wir stießen auf keine Spuren von pfettehaltenden Zweigpfosten.

Die neuere Freilegungen verstärkten unsere Annahme, wonach die Siedlung nur eine kurze Zeitspanne, das 12. Jahrhundert und den Anfang des 13. Jahrhunderts erlebt haben mag, die Zerstörung des Dorfes soll wohl mit dem Tatarenzug in Zusammenhang gebracht werden.

1992 wurden weitere 182 Gräber freigelegt (Gräber Nr. 212–393). Die mehrschichtige Bestattungsweise ist hauptsächlich an der südlichen Seite, in der sich in der Nähe der einstigen Kirche hinziehenden Zone typisch. Die Toten wurden in Särgen oder in Ziegelgräbern bestattet. Einige Bestattungen in Hockerlage konnten ebenfalls betrachtet werden. Die überwiegende Mehrheit der Gräber war beigabenlos, bloß in einigen Gräbern waren Münzen, glatte Haarringe und solche mit S-Enden, Ring, Eisen- und Bronzeschnalle, Perlen und Sargnagel vorhanden. In einen – als Streufund vorgekommenen – Ziegel wurde noch vor dem Brand das Bild eines Mühlenspiels eingeritzt. Aus den Gräbern und sporadisch auf dem Gebiet des Gräberfelds sind insgesamt 7 Münzen ans Tageslicht gekommen, jede von diesen sind Prägungen des 12. Jahrhunderts. An Herrscher zu knüpfende Münzen sind: 2 Stück des Béla II (1141–1162), 2 Stück des Béla III (1172–1196), Denaren und Kupfermünzen.

Etwa 20–25 m weit vom Rand des Gräberfeldes reihen sich die Häuser und sonstige Objekte des arpadenzeitlichen Dorfes. Das Gräberfeld trennt ein Graben von der Siedlung ab. Wir haben in diesem Jahr östlich des Wohnhauses Nr. 2 eine 105–110 cm tiefe Grube von 518–620 cm erschlossen, an deren westlichen Seite sich zwei Öfen befanden: der eine war ein hufeisenförmiger Ziegelofen von 173×135 cm Ausmaß, der andere südlich davon wurde in die Wand der Grube eingegraben. Die in der Grube gefundenen Pfostenlöcher lassen darauf schließen, daß es einst mit einem Dach bedeckt war.

István Fodor

Hódmezővásárhely (Csomorkány) – Pusztatemplom S. Nr. 109

Ják – Haus des Abtes S. Nr. 110/1

85. *Ják – St. Jakobskapelle* (Kom. Vas) (XXXV). Wir haben eine sich an die Wiederherstellung knüpfende Freilegung durchgeführt. Unter dem heutigen fanden wir noch zwei frühere Gehniveaus. Das untere von diesen gehört zur Erbauung der Kapelle im 13. Jahrhundert, das darüber liegende hingegen kann anhand der in großer Menge vorgekommenen Keramik aus dem 15. Jahrhundert aller Gewißheit nach an die Ellerbachsche Erneuerung gebunden werden. In der östlichen Apside waren die Spuren des erhöhten Chorfußbodens und des Altarfundaments erkennbar.

Die Forschungen im Jahre 1992 bewiesen, daß die zu Mitte des 13. Jahrhunderts in einer Bauperiode erbaute Kapelle bis zur Höhe des barocken Gesimses erhalten blieb. Die Zwillingfenster im Geschoß der Kapelle erwiesen sich als ungestört, es stellte sich aber heraus, daß das ungegliederte Fenster der westlichen Apside ursprünglich eine Tür gewesen war. Die Ziegelgrößen wiesen im Mauerwerk der Kapelle eine ziemlich große Streuung auf, vermutlich war auch das Baumaterial der an ihrer Stelle gestandenen Rotunde zur Errichtung der Kapelle verwendet worden. Im

einstigen Chorfußboden der östlichen Apside kamen bemalte Ziegel, an der südlichen Seite das Fragment einer spitzbogigen Fensternische (lavabo?) zum Vorschein. Während der Erforschung des ursprünglichen Gehniveaus haben wir auf das Fundament von einer, mit der Erbauung gleichaltrigen Rotunde aus dem 15. Jahrhundert gestiegen, unter der das Fundament einer noch früheren Rotunde zu finden war.

Alice S. Mezey – Edit Szentesi

86. *Kamut – Kamut Flur, Molnár Gehöft, Fundort Nr. 27* (Kom. Békés) (II). Auf dem Ort der Kirche von der durch Geländebegehungen identifizierten arpadenzeitlichen Siedlungsstätte kam eine 12,75 m lange, 8,6 m breite, einschiffige Dorfkirche mit hufeisenförmigem Chorabschluß und gestampftem Lehmfundament zum Vorschein. Auf der inneren Seite der westlichen Kirchenmauer, damit parallel, in der vollen Breite der Kirche wurde eine, von der Technik der Grundmauern abweichend ausgeführte gestampfte Fundamentierung gefunden. Auf der äußeren Seite der Kirche legten wir 18 Gräber frei. In zwei der Gräber waren je ein Totenobulus aus dem 12. Jahrhundert und in einem ein glatter Bronzereifen und einige Perlen vorhanden. An den Seiten oder am Ende mehrerer Gräber haben wir mehrere, auf die Kante gestellte Ziegel beobachtet, ebenfalls kam ein mit Ziegeln gemauertes Grab vor. Auf dem Gebiet der Siedlung wurden keine spätere Funde als das 13. Jahrhundert zutage gebracht.

Imre Szatmári

Kengyel – Kengyelpart I S. Nr. 65/2

Kiskunfélegyháza – Pákapuszt, Dósa-Gehöft S. Nr. 18

87. *Kőszeg – Obere Burg* (Kom. Vas) (L). Kőszeg hatte von der Mitte des 13. bis zum Ende des 15. Jahrhunderts zwei Burgen gehabt. Die Untere Burg (die sog. Jurisics-Burg) blieb mehr oder weniger intakt, die Obere Burg wurde aber zerstört und während der Jahrhunderte verschwand unter den Trümmern. Die aus dem Jahre 1248 erwähnte Burg (castrum) von Kőszeg war eine auf der 609 m hohen Erhöhung Óháztető stehende Obere Burg und königliche Festung gewesen, die die Anhänger des Königs Béla IV vom Herzog von Österreich zurückerobert hatten. In den Jahren 1892–94 verlief eine laienhafte Ausgrabung im Areal der Oberen Burg, danach hatte man über die Mauern des Wohnturmes ein Aussichtsturm erbaut. Auf dem Felsengipfel von 200 m² stand einst der quadratische Wohnturm von ung. 5×5 Klafter (Mauerdicke: 170 cm). Während den Ausgrabungen im Jahre 1992 stellte sich heraus, daß in der Wirklichkeit die Grundmauern eines 12,5 m breiten und ung. 23 m langen Wohnturmes vorgekommen sind. Der N-S-Ausmaß ist unsicher. In der südlichen Hälfte des mehrgeteilten Turmes befindet sich eine 302 cm tiefe arpadenzeitliche Zisterne. Die Breite der Mauern des Wohnturms beträgt 170–189 cm. Der um 6 m tiefer liegende Burghof war von 1,5 m starken Steinmauern auf der S- und O-Seite geschützt. Im Süden, beim Eingang stand eine starke Bastei. Eine künstliche Felshöhle kann vielleicht als Rest des Aufziehtors gedeutet werden. Die westliche und nördliche Seite sind vorläufig noch unerforscht. Unter den Funden der Ausgrabung gibt es auch typische Fragmente von arpadenzeitlichen Gefäßen.

Kornél Bakay

Lébény – Kaszáshügel S. Nr. 20

Lengyeltóti – Römisch-Katholische Kirche S. Nr. 111

Mosonszentmiklós – Lednice Hügel S. Nr. 22

Nagykapornak – Römisch-katholische Kirche, die einstige Abteikirche der Benediktiner S. Nr. 122

88. Ópusztaszer (Kom. Csongrád) (XXIX). Im Jahre 1991 haben wir auf einer Fläche von 750 m² gearbeitet.

In der früharpadenzeitlichen Siedlung kamen ein Objekt von vermutlich wirtschaftlicher Bestimmung und ein 33 m langer Abschnitt einer Palisademauer von beträchtlicher Größe zur Erschließung. Aus dem Zeitraum des Bestehens vom Kloster konnten die Spuren von den Gelniveaus des Hofes in vier Schnitten verfolgt werden, weiterhin wurden die Überreste der den Hof vom Süden begrenzenden Umfriedungsmauer freigelegt. Von den Bauten des Marktfleckens aus dem 14.–15. Jahrhundert sind das Detail eines neueren Wohnhauses, zwei Wirtschaftsgebäude sowie eine Werkstatt (?) bekannt geworden.

1992 haben wir eine Fläche von 800 m² erschlossen. In drei Schnitten, in 1–3 Niveaus aus dem Zeitalter des Marktfleckens kamen mehrere Details von Objekten mit Grundgraben ans Tageslicht, worunter das erste Niveau des Klosterhofes (die Zerstörungsschicht der Stein- und Ziegelbauten) auspräpariert wurde. In zwei Schnitten konnten insgesamt vier Niveaus aus der Zeit des Marktfleckens abge sondert werden, die auch Details von Wohnhäusern mit Grundgräben enthielten. Unter ihnen folgten die fast halbes Meter dicken Stein- und Ziegeltrümmer des zerstörten Gebäudes vom Kloster, hier entfaltete sich der Grundriß des einstigen Torturmes, in der Mitte der den Klosterhof vom Süden abschließenden Umfriedungsmauer.

Katalin Vályi

89. Örménykút (MRT Band 8, Fundort 7/14) (Kom. Békés) (II). Im Rahmen der mikroregionalen Forschungen wurde die Kirchenstelle der mit dem, in der Arpadenzeit zunichte wordenen Dorf von Bercsényegyháza identifizierbaren Siedlung erschlossen.

Die Kirche wurde auf einem gestampften, gelben Lehmfundament mit einem Schiff, außen und innen mit einem hufeisenförmigen Chorabschluß errichtet. Ihre äußere Länge mißt 8,85 m, die äußere Breite beträgt 5,50 m. Die Mauern bestehen aus Ziegeln. An die nördliche Seite der Kirche, in den hier umliegenden Friedhof eingegraben wurde später ein anderes Gebäude aus schwarzer Erde gestampft fundamementiert. Diese war ebenfalls einschiffig, außen war das Chor halbkreisförmig, innen hufeisenförmig abgeschlossen. Vom Süden hatte das Schiff keine Mauer gehabt. Die W-Mauer der Kirche und der S-Choranschluß fügte sich an die NW- bzw. NO-Ecke des Schiffes aus der ersten Periode. Die äußere Länge der Kirche maß 8,95 m, ihre äußere Breite betrug 5,60 m. Es scheint uns so, als wären ihre Mauern nicht aufgebaut worden. In das fertige Fundament hatte man Gräber eingegraben.

Aus dem Friedhof um die Kirche legten wir 31 Bestattungen frei. Mehrere davon waren vom Fundamentgraben der Periode II geschnitten, einige waren hingegen ins Fundament gegraben. Grabbeigaben oder nähere Zeitbestimmung ermöglichende Funde kamen im Laufe der Ausgrabung keine vor.

Imre Szatmári

Pannonhalma – Hauptkloster S. Nr. 121

Panyola – Ásottfok S. Nr. 72

Pécs – Sopianae Platz S. Nr. 50/3

90. Perkáta – Kőhalmi Flur (Kom. Fejér) (XLII). 1991 wurden die seit 1986 ununterbrochen fort dauernden Arbeiten auf dem Gebiet des ungarischen Dorfes aus dem 12.–13. Jahrhundert und des kumanischen Quartiers des 13.–15. Jahrhunderts vollendet. Die Forschungen der letzten drei Jahre betrafen eine, von ausgerottetem Weinbau leer gelassene, stark (0,5–1 m tief) abgenutzte Oberfläche mit einer Ausdehnung von ung. 500 m². Die Spuren vom kumanischen Quartier aus dem 13.–15. Jahrhundert waren bloß in der regelmäßig gestörten, bebauten Schicht anzutreffen (in Form von Streukeramik), die freigelegten Objekte vertreten überwiegend die Nachlassenschaft des ungarischen Dorfes. Auf dem erschließbaren Teil gab es keine Wohnhäuser, es waren bloß Bestandteile des Wirtschaftshofes (u.zw. Viehhaltungsstelle mit Stangenbau, in die Erde getieftes, wirtschaftliches Nebengebäude mit Zweigpfosten-Dachpfette-Konstruktion, zwei freistehende Öfen, innere Abschnitte eines Grabensystems, 34 Gruben) vorhanden. Neuere siedlungsgeschichtliche Angaben liefern die ebenda zum Vorschein gekommenen Objekte und Streufunde aus der Bronze- und Römerzeit.

Gábor Hatházi

Polgár – Csőszhalom S. Nr. 25/1

91. Rácalmás – Göböljárás (Kom. Fejér) (XLII). Im Laufe der Ausgrabung vom Gräberfeld des gemeinen Volkes aus dem 10.–11. Jahrhundert, das von einer größerer Ausdehnung ist, wie es anfangs geahnt wurde, legten wir im Herbst des Jahres 1991 ein neueres, aus weiteren 34 Gräbern bestehendes Gräberfelddetail frei. Die Ausgrabung wurde beim Grab Nr. 629 unterbrochen. Neben den schon für gewöhnlich haltbaren Funden in geringer Zahl (bronze Haarringe mit S-Ende, Ringe, Halsreifen, Perlenhalskette) kamen hier Totenobulusfunde zum ersten Male vor: ein bzw. zwei Münzen des Petrus rex und Andreas rex.

Jolán B. Horváth – István Bóna

Sarkadkeresztúr – Csapháti legelő, Barna-Gehöft S. Nr. 73

92. Sárospát – Kertali Hügel (Kom. Fejér) (XXX). 1991 wurde die Fundrettung des spätawarenzeitlichen und des ungarischen Gräberfeldes aus dem 10.–11. Jahrhundert fortgesetzt. Aus dem diesjährig freigelegten Gräberfelddetail (Gräber Nr. 33–45) kamen ausnahmslos O-W orientierte, aus dem 10.–11. Jahrhundert stammende Gräber ans Tageslicht, die im wesentlichen durch einen ähnlichen Ritus wie im vorigen Jahr und durch ein ärmliches Material zu kennzeichnen sind. Die Entleerung des Gräberfeldteils aus dem 10.–11. Jahrhundert (dessen nördlicher Rand im letzten Jahr schon gefunden wurde) in westlicher und östlicher Richtung (das seltenere Vorkommen der Gräber, ihre große Entfernung voneinander, spärliches Fundmaterial) weisen auf die Ränder des Gräberfeldes hin. Die diesjährige Erschließung bewies, daß wir im Jahre 1989 auf die nördlichsten Bestattungen des awarischen Gräberfeldes stießen (Grab Nr. 20, 22, 23), und das Zentrum beider Gräberfelder

südlich des bisher durchforschten Gebietes gesucht werden soll.

1992 wurden 14 ungarische Bestattungen aus dem 10.–11. Jahrhundert ans Tageslicht gebracht, die im wesentlichen durch einen den Gräbern aus den vorigeren Jahren ähnlichen Bestattungsritus (nach Osten gerichtete Grabgruben mit abgerundeten Ecken, fallweise Sargspuren) und durch ein ärmliches Fundmaterial gekennzeichnet werden können (Haarringe mit S-Endung, Perlen, offene Ringe, Messer, Feuersteine usw.). Eine Ausnahme bildet das Grab Nr. 40: der Gürtel des Toten war mit einem 8-förmigen, bzw. paragraphenzeichenförmigen Bronzebeschlag sowie mit zwei, vom Gürtel hinunterhängenden, bronzenen Aufhängenhaken (mit dem Motiv eines sich zurückbeugendem Schlangenkopfes) verziert. Auch die Annäherung an den nördlichen Rand des Gräberfeldteils aus dem 10.–11. Jahrhundert war bemerkbar.

Gyula Fülöp – Gábor Hatházi

Siklós – Franziskanerkirche S. Nr. 125

Sopron, Potzmann Flur S. Nr. 28

93. *Sorkifalud – Zalak* (Kom. Vas) (XXXV). Die früheren Forschungen fortführend öffneten wir in der Mitte der arpadenzeitlichen Erdburg 4 Schnitte von je 5×5 m, in denen die flachen Gräben der gitterartig zusammengezimmerten Grundbalken des zentralen Gebäudes (Turm), sowie der Schutt eines Ofens freigelegt wurden. Das Ausmaß des Gebäudes betrug 9×10 m. Während der Freilegung kamen neben dem sich in großer Menge meldenden Scherbenmaterial mehrere unversehrte Gefäße, zur Armbrust gehörende Pfeilspitzen, Sichel, Bleigewicht, Bauopfer zum Vorschein. Von der Gesichtspunkt der Datierung aus sind beide angetroffene Münzen aus dem 13. Jahrhundert wichtig, die mit der Angabe einer über die schon zerstörte Burg berichtende Urkunde aus dem Jahr 1278 übereinstimmt. Aus dem nördlichen Teil des Burggrabens haben wir verzapfte Eichenbalken ausgehoben, im Falle deren erfolgreicher dendrochronologischer Untersuchung das genaue Jahr der Errichtung der Burg bestimmt werden könnte.

Gábor Kiss – Endre Tóth

Szécsény – Franziskanerkloster S. Nr. 127

Szeged – Franziskanerkloster der Unterstadt S. Nr. 128

Székesfehérvár, Königliche Basilika S. Nr. 129/2

Székesfehérvár, Szabadságarcos Str. 3 S. Nr. 129/3

Szombathely – St. Martinskirche S. Nr. 131

94. *Újszilvás – Gólyajárás* (Kom. Pest) (VI). Während der Ausgrabung im Jahre 1992 erschlossen wir die ausgebeutete Stelle der arpadenzeitlichen Kirchefundamentierung, die bis zu einer Tiefe von ung. 30–40 cm übrigblieb. Die Kirche hat ein hufeisenförmiges Chor und ein rechteckiges Schiff. Auf der Stelle des Altars war eine große Berggrube. Die Abmessungen der Kirche: gesamte äußere Länge: 11,6 m, Breite: 7,3 m, das Raumverhältnis des Schiffes: 1:1,04. Die Orientierung der Kirche ist NO-SW 58°. Aus dem Friedhof um die Kirche legten wir 4 beiga-

benlose Gräber frei, eines von denen war ein Ziegelgrab. Streufunde: Kleingeld ohne Aufschrift aus dem 12. Jahrhundert, Kupfermünze des Béla III. Im Kirchenschiff stießen wir auf ein ungestörtes *sarmatisches* Männergrab. Seine Beigaben sind: goldener Torques mit Perlen, eine vergoldete Fibel, Eisendolch, geschliffene Muschel.

Edit Tari

Velem – Szentvid S. Nr. 35

95. *Visegrád – Burgarten* (Kom. Pest) (XXXIX). Aus dem um die Kirche liegenden Friedhof des Dienstorts der Gespansburg legten wir die Gräber Nr. 348–400 frei. Im in nordwestlicher Richtung von der Kirche erschlossenen Gräberfelddetail kamen auch weiterhin bescheidene Grabbeigaben (glatte und in S-Form endende Haarringe, Bronze- und Silberringe, runde Bronzeschnalle usw. und zwei Münzen aus dem 12. Jahrhundert) zutage. Als eine Besonderheit gilt das Grab Nr. 362, in dem das Skelett eines in einem Kahn bestatteten alten Mannes lag.

1992 wurden die Gräber Nr. 401–426 erschlossen. Beigaben waren in erster Reihe in den Kindergräbern vorhanden: einfacher Bronzering, Bronzeschnalle, Perlen, Münzen (ungarische und deutsche Denare aus dem 12.–13. Jahrhundert). Aus der Füllerde der Gräber kamen verstreut auch Haarringe mit S-förmigem Ende vor. Mit dem neuen Schnitt wurde die westliche Hälfte des Gräberfeldes fast völlig erschlossen.

Júlia Kovalovszki

Vörs – Kerékerdő S. Nr. 36/2

Vörs – Papkert „B” S. Nr. 68

Zalavár – Vársziget (Burginsel) S. Nr. 69

96. *Zánka, Fő Str., Reformierte Kirche* (Kom. Veszprém) (OMvH). Das wertvolle Baudenkmal aus der Romanenzeit blieb in einem guten Zustand erhalten. Zur Abschließung der Forschungen kam es im Jahre 1991, 1992 wurde die Wiederherstellung begonnen.

Die einschiffige, nach Osten orientierte Kirche ist mit einem von außen geraden, von innen hufeisenförmig gebogenen Chor erbaut worden. Die westliche Fassade schloß der mit der Breite des Schiffes übereinstimmende Turm ab.

Die Kirche wurde aus weißen Sandsteinquadern im 12. Jahrhundert errichtet. Das Gebäude blieb in seiner Masse – mit der Ausnahme der westlichen Fassade – ganz bis zur Höhe des Gesimses erhalten. Der Fußboden des inneren Raumes war ursprünglich mit Bruchsteinen bedeckt, dann im 18. Jahrhundert wurde hier ein Terrazzoboden abgelegt. Das Chor war vom Schiff nur von einer niedrigen Treppe abgetrennt. Das Chor war von Osten und von Süden her durch je ein, das Schiff durch drei hochliegende, enge, halbkreisförmig abgeschlossene Fenster mit Trichterlaibung erhellt worden, die in umgestalteter Form auf uns geblieben sind. Der halbkreisförmige, nach Süden gehende Eingang mit einer einfachen Struktur kam im Laufe der Mauerforschung vermehrt vor.

Das Schiff war vom Chor durch einen, aus behauenen Quadern gemauerten halbkreisförmigen Triumphbogen getrennt. Das Chor war mit Halbkuppeldach, das Schiff hingegen mit Flachdecke bedeckt. Vom Altarbau im Chor

blieb nichts übrig. Den inneren Raum des Schiffes bereicherten an der nördlichen Fassade zwei, an der südlichen eine aus Quadern gemauerte Wandnische. Zur inneren Verzierung der Kirche aus dem 12. Jahrhundert diente die farbige Ausmalung. Auf dem Halbkuppel des Chors kam eine rote, strahlenförmig gemalte Linienverzierung zum Vorschein.

Die westliche Fassade des Schiffes abgerissen und die Mauerbreite verengert wurde im zweiten Viertel des 13. Jahrhunderts ein Turm über einem rechteckigen Grundriß errichtet. Es wurde auch eine Westempore ausgestaltet, die sich auf zwei Pfeilern erheben konnte und mit drei Bogen dem Schiff anschloß. Die Abdrücke des Aufganges konnten auf dem Fußbodenniveau im nördlichen Teil des Schiffes beobachtet werden. Der untere Raum der Empore war mit einem Tonnengewölbe bedeckt. An der westlichen Fassade dieses Raumes stießen wir auf drei, an der südlichen auf eine Sitznische in vermauertem Zustand. Das Emporeniveau im ersten Stock wurde durch zwei Fenster beleuchtet. Das nach Westen gehende Fenster kam mitsamt seinen behauenen Details unversehrt zum Vorschein, das südliche konnte wieder eingebaut werden. Die zur inneren, westlichen Abschlußmauer noch gegen Ende des 19. Jahrhunderts zugebaute Kanzel stand auf mehreren behauenen Steinen von hohem Niveau. Vier Säulenkapitel, Säulentrommeln, Sockelstein wurden im Laufe der Erschließung ausgehoben. Diese Schnitzarbeiten gehörten aufgrund ihres Stils zum Turmgebäude. Im Laufe der an der südlichen, äußeren Seite der Kirche durchgeführten Forschung kamen Mauerreste in schlechtem Zustand vor, die zum ans Chor angebauten, gewölbten Grabkorridor gehört hatten. Die Kirche stand fast 200 Jahre lang außer Gebrauch und geriet in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts schon trümmerhaft zu den Reformierten, die zahlreiche Umbauungen durchgeführt hatten.

Éva M. Kozák

Zsámbék – Ruine des Prämonstratenserklosters S. Nr. 134

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT (Auf der Karte: Nr. 97–135)

97. Árpás – Abteikirche der Prämonstratenser (Kom. Győr-Ménfőcsanak) (OMvH). In der mittelalterlichen Kirche wurden denkmalpflegerische Forschungen durchgeführt.

Judit G. László

Babócsa – Nárciszos S. Nr. 75

98/1. Barcs – Hof der Grundschule Nr. 2 (Kom. Somogy) (XLVII). Im Herbst 1991 führten wir die Forschungen auf dem Gebiet der einstigen türkischen Plankenburg von Barcs fort. Auf der vermuteten Stelle der südöstlichen Bastei der Burg wurden die Pfostengräben der Burgmauer gefunden, von denen zwei zur frühen Periode der Burg gehörten. Diese waren von mehreren späteren Gruben geschnitten, aus einer von diesen kam Sgraffito-Keramik ans Tageslicht, die – mit den schriftlichen Angaben übereinstimmend – auf die frühe Vernichtung der ersten Burg hindeutet. Wir haben eine mit Ziegel ausgelegte Feuerstelle (Ofen) freigelegt, sowie mehrere Mieten, Gruben erschlossen,

sen, die reiches Keramik-, Eisen- und Tierknochenmaterial in sich bargen. Ein interessanter Fund der Ausgrabung ist eine – im zeitgenössischen Material eine Sonderform vertretende – Bronzevasche aus dem 17. Jahrhundert. Im Fundmaterial aus der Zeit der Türkenherrschaft dominiert auch im weiteren die südslawische Keramik.

Gyöngyi Kovács

98/2. Barcs – Vukovári-Feld (Kom. Somogy) (XIV). Vor einigen Jahren kamen Mauerreste sowie menschliche Skelette vor. Im Jahre 1992 haben sich die Umrisse von stark bröckeligen, ausgebeuteten Grundgräben entfaltet, die zusammenhängende Fundamente nur stellenweise enthielten. An das sich mit drei Seiten eines Achtecks schließenden, polygonalen Chor schloß sich vom Norden auch eine Sakristei von 4 × 4 m an. Die Mauern des 6 m breiten Chors wurden mit Stützpfeilern verstärkt. Der westliche Teil des Kirchenschiffes und der eventuelle Turm wurden im Laufe der Straßenbau zerstört. Auf das einstige Bestehen des Turmes läßt auch das Fragment eines gotischen Glockenhakens folgern.

Wir konnten zwei Gehniveaus mit einer Niveaudifferenz von ung. 40 cm rekonstruieren, die vermutlich nur auf dem neben der Mauer liegenden Teil mit Ziegeln ausgelegt waren, anderswo hatten sie vermutlich einen gestampften Lehmbohlen gehabt. Die Ziegel dienten zur Verstärkung der Mauer. Zur ersten Periode dürften ebenfalls die in die spätere Altarfundamentierung sekundär eingebauten Formziegel gehört haben. Es läßt sich vorstellen, daß zuerst eine Kirche mit halbbogenförmigem Chorabschluß errichtet worden war, und dann, als es zerstört wurde, wurde die Kirche mit einem, mit gotischen Stützpfeilern versehenen Chor neugebaut. Dieses zweite Fundament liegt stellenweise auch auf den Ziegeln des ersten Gehniveaus. Die Sakristei dürfte erst nach der ersten Periode an die Kirche angebaut werden, ihr Grundgraben zieht sich nämlich über einem Grab hin.

Aus dem Friedhof um die Kirche legten wir 21 Bestattungen frei. Aus den Gräbern konnten zwei Haarringe und ein Reifring gesammelt werden. Aus dem schutthaligen Teil kamen eine Münze des Béla III und der Denar mit Mohrenkopf Ludwigs II, in Begleitung von spätmittelalterlicher Keramik zum Vorschein.

Anhand der obigen scheint es sicher zu sein, daß wir die Pfarrkirche des im Jahre 1360 schon erwähnten Dorfes von Valkó freigelegt haben, das die Zeit der Türkenherrschaft nicht mehr erlebt hatte. Die Kirche wurde vermutlich im 13. Jahrhundert errichtet und im Laufe des Jahrhunderts mit einer Sakristei erweitert. Der gotische Umbau kann auf das 14. Jahrhundert datiert werden.

Csilla M. Aradi

99. Beregdaróc – Reformierte Kirche (Kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg) (XXI). In Beregdaróc führten wir eine archäologische Forschung an die Wiederherstellungsarbeiten der Kirche vom mittelalterlichen Ursprung geknüpft durch. Einige Mauerabschnitte einer früheren, noch während der Arpadenzeit erbauten Ziegelkirche sind ans Tageslicht gekommen. Die innere Breite des Gebäudes mit vermutlich halbbogenförmigem Chorabschluß war annähernd 4,5 m. Zur Errichtung der auch noch heute bestehenden gotischen Kirche wurden das Fundament und die Mauerwerke der Kirche teilweise verwendet. Wir legten

den unteren Teil vom auf den Triumphbogenrest des früheren Gebäudes gebauten Triumphbogen, bzw. den Bruchsteinfundamentsblock der gotischen Kirche frei. Im Chorteil kamen je ein Ziegelfußboden aus dem Mittelalter und aus der Neuzeit ans Tageslicht, der letztere mit einem profilierten Steinblock (Altarsteinplatte ?), als Verbesserung. Im östlichen Teil des Chors erschlossen wir ein Fundament, das die einstige Altarfundamentierung gewesen sein mag. Im östlichen Teil des Schiffes haben wir auf eine mehrmals ausgebesserte Krypta (mit im Laufe der allerletzten Verbesserung in Haufen gelegten Knochen), südlich davon auf ein, zu einer neuzeitlichen Periode gehörenden Kanzelfundament gestoßen. Sowohl die Grundmauern als auch der Ziegelfußboden der Sakristei wurden freigelegt. An die westliche Seite der Sakristei schloß sich ein Ossarium an.

Mehrere, der Bauzeit der Kirche vorangehende Gräber sind vorgekommen. Ein Teil davon richtet sich nach der Orientierung der arpadenzeitlichen und gotischen Kirche, einige weichen aber von dieser Richtung wesentlich ab. Die im Chor freigelegten Gräber sind mit einigen Ausnahmen W-O, die im Schiff zumeist O-W orientiert.

Parallel mit der archäologischen Untersuchung der Kirche wurde auch die Mauerforschung als Teil der denkmalpflegerischen Forschung ausgeführt. Die aufgehenden Mauerwerke des heutigen Gebäudes stammen aus dem gotischen Ausbau, von der früheren Kirche über dem Fußbodenniveau blieb nichts in unsprünglicher Lage erhalten.

Tamás Balázsik – György Székér

100. *Biatorbágy (Bia) – reformierte Kirche* (MRT Bd. 7, Fundort 1/43) (Kom. Pest) (XXXII). Die Giebelmauer der Hl. Kreuzkirche des mittelalterlichen Dorfes von Bia blieb auf dem Gebiet des Gräberfeldes bis heute stehen. Im Laufe der Freilegung im Jahre 1991 kam ein Gebäude mit mehreren Perioden zum Vorschein: die früheste ist eine außen eckförmige, innen mit rundem Mauerzug und mit halbkreisförmig abgeschlossenem Chor errichtete Rotunde, zu der, vermutlich an der westlichen Seite, auch eine Vorhalle gehörte. Später, die südliche und die nördliche Längsmauern der Rotunde verwendet, wurde hier das Chor einer späteren Kirche ausgestaltet. Dann (14. Jahrhundert ?) wurde das Chor verlängert und mit Stützpfählen versehen. Damals wurde jenes Kirchenschiff erbaut, dessen westliche Mauer auch heute noch zu sehen ist. An der nördlichen Seite wurde eine Sakristei angebaut.

Sarolta Tettamanti

101. *Bozsok – Römisch-katholische Kirche* (Kom. Vas) (XXXV). Die genauere Form der zu Ehren der St. Anna errichteten Kirche Denkmalcharakters wurde aufgrund der Ausgrabung geklärt: es war ein mit einem westlichen Turm, mit westlicher Empore, wahrscheinlich mit einem Schiff, mit von fünf Seiten eines Achtecks abschließendem (gewölbtem) Chor erbautes Gebäude, mit einem früher erhöhten und verputzten Turm.

Die mittelalterlichen Details: der westliche Turm mit abgehauenen Ziegelgesims in zwei Reihen, die westliche Giebelmauer mit abgehauenen Ziegelgesims, der das mittelalterliche Schiff vom Chor abtrennende Triumphbogen, an dem sowohl der Ansatz vom Chorgewölbe als auch der einstige Dachstuhl zu sehen ist.

Erika Hajmási

102/1. *Budapest, I. Königspalast der Burg von Buda, Csikós-Hof* (III). Die seit mehreren Jahren verlaufenden Forschungen führten wir südwestlich des sog. Arányi-Tors fort. Nach der Freilegung mehrerer Details der dem Tor zeitlich vorangehenden Straßen- und Gehniveaus scheint es so, daß wir darunter auch hier mit dem Vorhandensein jenes N-S-Grabens oder Grabensystems rechnen können, das vielmehr nördlicher schon beobachtet werden konnte. Zu vermuten ist, daß außerhalb der arpadenzeitlichen, westlichen Stadtmauer, am Bergabhang sich noch eine Schutzlinie – Graben – gezogen hatte, welche vielleicht auch noch zur Zeit der Anjous existierte.

1992, ein bißchen nördlicher des Arányi-Tors haben wir eine, auf einen anderen – sich weiter unten, westlicher hinziehenden – Graben hinweisende Erscheinung beobachtet. Sowohl auf den vorigen wie auf diesen zieht sich schon eine steinige Straße aus dem Zeitraum vom Ende des 13.–14. Jahrhundert auf.

Károly Magyar

102/2. *Budapest, II. Budakeszi út 91–95.* (III). 1991 haben wir im Kreuzgang des Hauptklosters der Pauliner, bzw. östlich und südlich davon gearbeitet. Der Hof des ersten Kreuzganges vom Kloster mag 10 × 10 m, der des späteren hingegen 15 × 15 m gewesen sein. Der östlich des Kreuzganges befindlichen Kapitelsaal wird von einer O-W gerichteten Mauer in zwei Teilen geteilt. An der östlichen Seite dieser Mauer, in einer Höhe von 337,96 m stießen wir auf einen Terrazzoboden. In der nordwestlichen Ecke des späteren Kreuzgangshofes kam ein Kellerzugang zum Vorschein. Der Haupteingang dieses Kellers war an der westlichen Seite der späten, äußeren, westlichen Kreuzgangsmauer zu finden. Im Kreuzgangshof kam teilweise ein kleinerer Kanal zur Erschließung.

Die Wiederherstellung wurde ebenfalls – mit der späten östlichen inneren Kreuzgangsmauer sowie mit der, die frühe, gotische Kirche in N-S-Richtung entzweilenden Mauer fortgesetzt.

Das wichtigste Ergebnis der Grabungssaison von 1992 war die Erschließung eines längeren Abschnittes vom W-O gerichteten großen Kanal des Klosters. Wir konnten dem Kanal von der nordwestlichen inneren Ecke des, zu Ende des 14. Jahrhunderts erbauten Kreuzganges fast bis zur sich westlich des vieleckigen Baus hinziehenden, N-S gerichteten Mauer folgen. Die Wände des Kanals wurden aus großen Steinen gebaut, die in weißen Kalkmörtel gelegt wurden.

Wir konnten der ausgebeuteten, äußeren O-Mauer des Kreuzganges – die schon früher, südlicher vorkam – nach Norden weiter folgen.

Östlich des Kreuzganges legten wir einen längeren Abschnitt eines mit dünneren Ziegelplatten ausgelegten Kanals frei.

Zoltán Bencze

Budapest, II. Gyorskocsi Str. 26. S. noch Nr. 39/1

102/3. *Budapest, II. Hűvösvölgyi Str. 78.* (III). Wir führten eine authentisierende Ausgrabung auf dem Gebiet der königlichen Villen in Nyék zur Vorbereitung der Wiederherstellung durch. Bei dem südlichen Gebäude Nr. I konnten wir feststellen, daß die zum westlichen Keller führende Annäherungslinie der in einer einzigen Periode errichteten Villa während den Bauarbeiten verändert, und der, die Keller miteinander verbindende, ziemlich anorganische Korri-

vor nachträglich ausgestaltet wurde. Den Ansatz der bisher unbekannten Umfriedungsmauer haben wir bei dem SO-Eckstützpfiler des Gebäudes angetroffen, daneben kamen aus den Abtragungsschichten mehrere Schnitzwerke im Renaissancestil ans Tageslicht. In Bezug auf die nördliche Villa Nr. II stellte sich heraus, daß die erste Villaanlage aus dem 14./15. Jahrhundert über einem geringen Steinfundament, vermutlich mit Holzkonstruktion errichtet wurde, ihre Mauer waren aber mit einem dicken Verputz versehen. Zu gewissen Teilen (Treppe) wurden aber auch Ziegel kleinen Formats benutzt. Das Fußbodenniveau der Villa durfte sich unter dem ursprünglichen Geländenniveau eintiefen, das Innere wurde nach der Zerstörung bzw. nach der Abtragung des Gebäudes mit lehmiger Erde aufgefüllt, woraus in erster Reihe Ofenkachelfragmente aus der Zeit Sigismunds zum Vorschein kamen. Die Mauern des späteren, mit einem Rundgang versehenem Villagebäudes wurden im Süden ebenfalls in ein lehmiges Fundament gegründet, das aller Wahrscheinlichkeit nach aus der Abtragung des Kellers vom Gebäude Nr. I stammen konnte, und auf das chronologische Verhältnis zwischen beider Bauten hinweist. Dort aber, wo die Areale vom frühen und späten Gebäude zusammenfielen, kam die die Kacheln enthaltene Auffüllung schon nach der Fundamentierung des jüngeren Gebäudes auf ihre Stelle. Sämtliche Scheidewände der Villa Nr. II stützten sich auf einen, auf einem schwachen Steinfundament liegenden Balken, die Wandhöhen und die Stellen der vermuteten Öffnungen konnten aber nicht geklärt werden. Westlich des Gebäudes Nr. II war das Niveau des gewachsenen Bodens von einer 20–40 cm dicken neueren Auffüllung bedeckt, frühere Objekte haben sich nicht gemeldet, so mag sich das arpadenzeitliche Dorf nicht auf das Gebiet der Villagebäude erstreckt haben.

István Feld

102/4. Budapest, II. Medve Str. 22–30 (III). Den Bauarbeiten von einem Wohnhaus vorangehend vollzog sich eine Fundrettung auf dem Gebiet von großer Ausdehnung. Die Schichten wurden leider auf dem Zweidrittel des Gebiets bis zu einer Tiefe von durchschnittlich 2 m vernichtet, so daß wir hier nur einige mittelalterliche und türkenzeitliche Gruben freilegen konnten. Wir legten ein 2 m tiefes, massives, volles Punktfundament über einem Grundriß von 3 × 4 m, mit Balkenfachwerkversteifung im dessen Inneren frei. Dieses ist mit dem Fundament des Minarets vom sog. Dschami von Aga Tschemberdschi identifizierbar. Das Dschami ist auf den Landkarten und Stichtarbeiten zu Ende des 18. Jahrhunderts eindeutig auf den Grundstücken in der heutigen Medve Str. 28–30 dargestellt.

Das Fundament des Minarets wurde unter den Gräbern eines früheren Gräberfeldes eingegraben. Wir erschlossen fünf Gräber, die in Reihen geordnet waren, aber keine Beigaben enthielten. Aus der Einfüllung der Gräber kamen römische und mittelalterliche Keramikbruchstücke ans Tageslicht.

András Végh

Während der Forschung kamen römische Straßen- und Baudetails aus dem 1.–2. Jahrhundert ans Tageslicht. Die Siedlungsspuren fallen auf dem Areal vom frühen Alalager und vom seinen Vicus. Die Freilegung wurde auf Kosten des Investierenden ausgeführt.

Katalin H. Kérdő

Budapest, III. Kórház Str. 6–12. S. Nr. 39/4

Budapest, XX. Soroksár – Millenyeumi telep S. Nr. 77/2

Csepreg – Szentkirály S. Nr. 79

Csongrád – Ellésmonostor S. Nr. 80

103. Döröske – Römisch-katholische Kirche (Kom. Vas) (XXXV). Die zur Ehre des Apostels St. Jakob geweihte Kirche steht von weitem sichtbar etwas weiter nördlich des Dorfes entfernt, auf einem Hügelrücken, nach Osten gerichtet, mit einem Schiff und mit einer halbkreisförmigen Apside. Sie mag im zweiten Viertel des 13. Jahrhunderts dank dem Patronatsherrn, der Familie Döröskei erbaut worden. Anstatt des westlichen Tores aus der Barockzeit kamen das S-Tor und drei Fenster aus dem 13. Jahrhundert zutage. In der Sakristei wurden sowohl im Süden, als auch im Osten die originalen Fenster gefunden. An der Wand der Sakristei, unter dem Verputz schien eine rekonstruierbare Lisenenreihe auf. Wir haben die mittelalterlichen Gehniveau bestimmt.

Erika Hajmási

Dunaújváros – Pentele, Ráchügel S. Nr. 8

104. Eger – Burg (Kom. Heves) (IX). Auf dem Gebiet der inneren Burg führen wir gegenwärtig keine archäologische Freilegung, die Wiederherstellung läuft ununterbrochen.

Erdbastei: die Wiederherstellung der Untergrundbauten wurde vollendet, es gelang einen der Schlüpfpforten von den Henkelbasten von Baldigara vorzustellen. Varkoch-Tor: auf dem südöstlichen äußeren Gebiet des fünfeckigen S-Tores haben wir größere Terrainregulierungsarbeiten ausgeführt. Unterer Tor: Wir haben am auf die Stadt zu gehenden Haupteingang der Burg architektonische, instandhaltende Arbeiten vorgenommen. Schöne Basten: Bedeutende Rekonstruktionsarbeiten wurden angefangen, z.B. die Wiederherstellung vom sog. Hippolit-Tor. Äußere Burg: (Schanze-Stadtteil): Wichtige Burgteile wurden dokumentiert. Janicsár Str. 15: Hier stießen wir vermutlich auf die Mauerreste der sog. Ungnad-Bastei der äußeren Burg.

László Fodor

105/1. Esztergom – Alsósziget (MRT Bd. 5, Fundort 8/13) (Kom. Komárom-Esztergom) (X). Auf dem Gebiet der Benediktiner Nonnenkloster auf der Insel setzten wir die im Jahre 1979 angefangene Ausgrabung fort: weitere 100 Gräber des sich von Süden an die Kirche anschließenden Friedhofes wurden erschlossen. Die Ziegel- und Steingräber bzw. die Holzargbestattungen kamen gemischt, im großen und ganzen in Reihen geordnet, in 2–4 Schichten vor. Das Fundmaterial war reicher als bisher, in mehreren Gräbern gab es Goldschmuckstücke (je ein Paar Haarringe mit S-Enden und ein Paar glatte mit kleinen Kugeln verziert, Ringe), Münzen aus dem 12. Jahrhundert, ein mit goldenen Fäden durchwebter Kragen (in situ ausgehoben), byzantinische Silbermünzen, mit winzigen Kupferbeschlägen verzierte Gürtel. In sekundärer Lage stießen wir auf einen, mit der eingeritzten Zeichnung eines Kreuzes mit langem Stiel verzierten Grabstein.

1992 haben wir die Erschließung des früher ausgelassenen Gräberfeldteiles vorgenommen. Die gewöhnlichen,

ichten, teils aus Stein gebauten, teils mit Sarg versehenen Gräber wurden freigelegt, mit ein bis zwei irrelevanten Funden (Gürtelschnalle, Münze Friesacher Prägung).

Ein Doppelsteingrab war aus profilierten *römischen* Steinen gebaut, zu mehreren Gräbern wurden abgetragene Bausteine – Halbquader – benutzt.

Vor dem südlichen Eingang haben wir ein rechteckiges Steinfundament an die Kirchenmauer angebunden gefunden. Zwei Reihen des Fundaments sind erhalten geblieben, die obige Reihe ist stark abgetragen.

Durch die seit 1979 kontinuierlich durchgeführte Ausgrabung wurden die Kirche des Benediktiner Nonnenklosters, der größte Teil des sich daran schließenden, in zwei Perioden erbauten Klosters, eine Friedhofkapelle und 414 Gräber freigelegt. Die Grenzen des Objektes konnten wir nur von Süden feststellen, im Osten konnten wir wegen eines Privatgrundstücks, im Westen eines Sportplatzes und im Norden einer sich auf dem Donauufer entlangziehenden Straße entweder gar nicht, oder nur teilweise arbeiten. Die grundlegenden Gebäude haben wir aber ausgegraben und damit die Erschließung des Klosters beendet.

Zsuzsa Lovag

105/2. *Esztergom – Burg* (MRT Bd. 5, Fundort 8/1) (Kom. Komárom-Esztergom) (X). 1991 kamen die Überreste eines Strebepfilers aus dem 13.–14. Jahrhundert zum Vorschein. Die westliche Burgmauer wurde befreit, südlich des Turmes aus dem 14. Jahrhundert, auf einer langen Strecke legten wir den schön geschnitzten, schräg abgekannten Sockel der früheren Burgmauer frei.

Wir haben mit der Abtragung des türkenzeitlichen Mauerwerkes zwischen dem arpadenzeitlichen Wohnturm und dem Kaminschlott der Küche aus dem 14.–15. Jahrhundert begonnen. Dieser Mauerabschnitt wurde aus den Steinen des zusammengestürzten Wohnturmes und der Burgkapelle gebaut. Während der Freilegung kamen aus den obigen Bauten stammende Steinschnitzereien ans Tageslicht: Säulensockel aus dem 12. Jahrhundert, Säulenschaft, Arkadengesims (mit bemaltem Verputz), Fensterahmenbruchstücke aus der Renaissancezeit, Rippelemente eines arpadenzeitlichen Gurtbogens usw. Befreit wurde ein Detail des gotischen Gesimses und die verputzte Mauerfläche aus dem 14.–15. Jahrhundert vom Kaminschlott der Küche. Unter der abgetragenen Mauer kam ein Detail des Verputzes (wahrscheinlich aus dem 15. Jahrhundert) des Wohnturmes zum Vorschein, mit den Spuren einer weißen Quaderbemalung auf grauem Grund.

Am felsigen Bergabhang unter dem Palast stießen wir auf eine bisher unbekannte Höhlenöffnung. Unter der Leitung von Etelka Kövecses Varga verlief eine kürzere Forschung ebenda, in der Széchy-Höhle, wo eine türkenzeitliche Feuerstelle freigelegt wurde. Im Laufe der Erdarbeiten am Bergabhang kamen zwölf Kanonenkugeln und mehrere mittelalterliche Steinschnitzereien ans Tageslicht.

1992 fanden wir auf dem Gebiet unter der Basilika mehrere Steinschnitzereien aus dem 12.–16. Jahrhundert, die möglicherweise aus der einstigen St. Adalbertskirche stammen (Säulenstämme aus rotem Marmor, Säulenkapitel- und -sockelfragmente, aus rotem Marmor gelegtes inkrustiertes Fußbodenfragment, gotische Rippe, eine große eiserne Kanonenkugel von einem Gewicht von 85 kg usw.). Auf der gleichen Stelle kamen bisher unbekannte Burgmauerabschnitte ebenfalls zum Vorschein. Am Bergabhang unter

dem Vitéz-Palast wurden das Bruchstück eines römischen Sarkophags, gotische und Renaissance schnitzereien, *römische, mittelalterliche und neuzeitliche* (aus dem 16.–19. Jahrhundert) Münzen aus der seit dem 16. Jahrhundert zustande gekommenen Schuttschicht zutage gebracht. Ferner kamen noch eine bestimmt zum Vitéz-Loggia gehörende, vollkommen intakte Kalksteinkonsolle sowie Bruchstücke von farbigen, glasierten (grün, braun, buttergelb) Dach- und Fußbodenziegeln zum Vorschein.

Wir setzten die Abtragung des zwischen dem Gebäude des Wohnturms und der mittelalterlichen Küche in der Türkenzeit eingebauten Mauerdetails fort. Die Mauer war aus den Steinen der 1595 zusammengestürzten Kapelle und des Wohnturmes errichtet worden. Ein hervorragendes Stück ist der halbkreisförmige Schlußstein eines Zwillingsfensters von romanischem Stil, mit einem kleinen abgekannten Luftloch über den beiden Fensterbögen.

Die partielle Erforschung des mit dem Dampfbad des Erzbischofs Vitéz aus dem 15. Jahrhundert identifizierbaren Gebäudes wurde auch möglich. In der engen Gasse zwischen der äußeren, arpadenzeitlichen Burgmauer und der Mauer des Gebäudes aus dem 15. Jahrhundert stießen wir auf einen, aus ineinander gefügten, aufwärts gekehrten Hohlziegeln bestehenden, von Norden nach Süden hinabfallenden Kanal, der entlang der Mauer des Wohnturmes ins Badegebäude führt. Auf der Mauer des Wohnturmes haben wir ebenfalls den ursprünglichen, spätmittelalterlichen, grauen Verputz angetroffen, worauf mit weißen Linien große Quader bemalt wurden.

István Horváth

105/3. *Esztergom (Pilisszentkereszt) – Klosterruine der Pauliner* (MRT Bd. 5, Fundort 18/1) (Kom. Komárom-Esztergom) (V). 1991 haben wir die Freilegung und Instandhaltung vom westlichen Trakt des Klosters vorgenommen. Das Gebäudeteil mit einem Stockwerk, das aus fünf, ineinander gehenden Räumen bestand, wurde mit dem zentralen Block des Klosters zusammengebaut. Unter dem Niveau des Terrazzo Fußbodens der sich am nördlichen Ende des Gebäudes befindenden Räumlichkeit von größter Fläche legten wir die Überreste einer Wasserleitungsröhre aus Keramik frei. Vor dem Haupteingang des Klosters erschließen wir einen Korridor mit Ziegelfußboden und die Grundmauern einer Vorhalle. Die Mauern wurden mit Schutzmauerung versehen.

1992 haben wir die Freilegung und die Instandhaltung des nördlichen Gebäudeflügels vom Kloster durchgeführt. Das zweiräumige Gebäudeteil mit einem Erdgeschoß wurde an den, mit einem Stockwerk versehenen Baublock des Klosters angebaut. Die nördliche Mauer des in großem Maße zugrunde gegangenen Gebäudeteils war von vier Strebepfilern verstärkt. Der ungeteilte östliche Raum hat einen Grundriß von 16,5×4,7 m, an seinen westlichen Wand haben wir eine auf den inneren Hof zu gehende Türöffnung erschlossen. Der nördliche Raum hat einen inneren Ausmaß von 9,5×5 m, im Laufe der früheren Freilegung wurde sein inneres Niveau völlig ausgebeutet. Dasselbe geschah auch auf dem westlichen Teil des inneren Hofes neben dem L-gestaltigen Gebäudeflügel. An der äußeren, nördlichen Ecke des östlichen Raums haben wir den Anschluß der Umfriedungsmauer gefunden. Im südlichen Gebäude beendeten wir die Erschließung des zweiten Ofens im Raum Nr. 3, dessen mit einem Steinrahmen umgebene Öffnung schon im Jahre 1990 freigelegt wurde. Der rechteckige,

gewölbte Ofen wurde in der nordwestlichen Ecke des Raums Nr. 3, unter dessen inneren Niveau errichtet. Vor den Räumlichkeiten des südlichen Gebäudes wurde das Fundament einer „Laube“ erschlossen.

Konsultant: Dr. István Horváth

Sarolta Lázár

Esztergom – Zsidód, Friedhof S. Nr. 82

106. Füzér – Burg (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Uns an die Wiederherstellung der Burg anknüpfend haben wir Forschungen durchgeführt.

Am W-Ende der sich an der SO-Seite der Burg hinziehenden Geschützstellung aus dem 16. Jahrhundert haben wir die das Gelniveau bedeckende Schuttschicht entfernt (Fundmaterial: Ofenkachelfragmente). Außerhalb der Burgmauer wurden am W-Ende der, der Geschützstellung folgenden, mit Schießscharten versehenen Mantelmauer die Überreste eines gemauerten Abortschachtes freigelegt. Der Schacht hatte den östlichsten Raum des S-Palastflügels zu bedienen. Aus seiner Einfüllung kamen Funde in bedeutender Anzahl zutage: zum guten Teil spätmittelalterliche Hauskeramik, daneben Ofenkacheln mit Mischglasur, zahlreiche Fenstercheiben und eine aus der Kapelle stammende Gewölbungsrippe.

Am NO-Gebäudeflügel haben wir die an den Torturm anschließenden Mauerabschnitt des Wirtschafterhauses erschlossen, den Ofen des Backhauses und das davon nördlich liegende Gebiet gereinigt. Wegen der Bestimmung von der inneren Fläche des, die nördliche Wand der Küche bildenden, zugrunde gegangenen Burgmauerabschnittes konnten hier auch die Schichten unter dem spätmittelalterlichen Gelniveau untersucht werden. Fundmaterial aus dem 13.–15. Jahrhundert konnte in großer Menge geborgen werden. Die Schächten vom Doppelabort des Schreiberhauses wurden ebenfalls ausgeräumt. Wegen der Bestimmung der genauen inneren Fläche von der zugrunde gegangenen N-Burgmauer ergab sich auch hier die Möglichkeit, die frühen Schichten zu beobachten.

Über die Ausdehnung und Scheidewände des S-Palastflügels haben wir neuere Informationen gewonnen. Unter der dicken Schuttschicht konnten die Fußbodenniveaus der Keller nur an einigen Stellen erreicht werden.

Zoltán Simon

Gellénháza – Városrét S. Nr. 10

Gór – Kápolnadomb S. Nr. 11

107/1. Gyöngyös – St. Bartholomäuskirche (Kom. Heves) (IX). Von der Mauerforschung wurden die Steinrahmenreste der vermauerten gotischen Fenster ans Tageslicht gebracht. Die Fenster sind bis zur Höhe der massiven Vermauerung, die sich zwischen den beiden an der Mitte der südlichen Seite stehenden Strebpfeilern befindet, erhalten geblieben. An den S-, SO- und NO-Mauern des mit einem Pfeiler in der Achse ausgestalteten Chors fanden wir auf eng nebeneinanderstehende, 6,8 m hohe, 2,5 m breite doppelte, viergeteilte Spitzbogenfenster. Die Teilerfragmente kamen aus der Vermauerung hervor, die Fragmente waren aber nicht genügend, um die Maßwerke rekonstruieren zu können. In der massiven Vermauerung zwischen beiden Stützpfeilern an der südlichen Seite stießen wir auf ein mit

Steinrahmen und Segmentbogen ausgestaltetes Tor aus der frühen Barockzeit, das in den hier bestandenen Turm geführt hatte. Dieser südliche Turm war gleichzeitig mit der gotischen Erweiterung der Kirche, zu Ende des 15. Jahrhunderts errichtet worden. Ursprünglich war er ein kleiner Glockenturm gewesen. Vor der S-Seite der Kirche kam auch ein Abschnitt von der Umfriedungsmauer der frühen (romanenzeitlichen) Kirche zur Erschließung.

An der N-Seite haben wir die Mauern und den aus gestempelten Ziegeln bestehenden Fußbodenbelag aus dem 15. Jahrhundert der gotischen St. Anna-Kapelle gefunden. Die St. Anna-Kapelle wird aus dem Jahre 1558 erwähnt, sie ließ die Schneiderzunft bauen. Der bogenförmig abgeschlossene Steinrahmen des gotischen Kapellenportals blieb in der N-Wand der Kirche bis heute stehen. Nördlich der St. Anna-Kapelle stießen wir auf einen zweigeteilten, gewölbten Keller. Das Dach des Gewölbes wurde abgetragen, und es ist deutlich merkbar, daß der Keller älter, als die gotische Kirche ist, die N-Mauer der Kirche wurde nämlich über die S-Mauer der Keller gebaut.

Ilona Valter

107/2. Gyöngyös (Mátrafüred) – Benevár (Kom. Heves) (IX). Die Überreste der nördlichen Umfangsmauer der mittelalterlichen Burg sind vollkommen erschlossen worden. Wir haben festgestellt, daß der östliche Teil eine andere Mauerungstechnik aufweist, als der westliche oder der mittlere Teil, der kantenartig ausgestaltet gewesen sein mag. Die Überreste der sich im nordöstlichen Teil der Burg befindenden Toranlage mit einer inneren Fläche von 5,3×4,16 m wurden ebenfalls freigelegt, vom östlichen Mauerabschnitt neben dem Wallgraben sind nur sehr kleine Stümpfe erhalten geblieben. Auf der Umgebung der Umfassungsmauer kamen eher arpadenzeitliche, in Nähe der Toranlage hingegen eher Gefäßfragmente aus dem 15. Jahrhundert zum Vorschein.

József J. Szabó

108. Hahót – Alsófakos puszta (Kom. Zala) (XL). 1991 haben wir die Freilegung des Franziskanerklosters begonnen, das die vom Geschlecht Hahót-Buzád abstammende Familie Falkosi im 14. Jahrhundert erbauen gelassen hatte. Das kleine Gebäude wurde aus gemischtem Material (Stein, Ziegel) errichtet, es besteht aus einer kleinen (von 17 × 8,3 m), sich mit drei Seiten eines Achtecks abschließenden (im Chor mit Strebpfeilern ausgestalteten) Kirche mit einem Turm an der südlichen Seite und aus einem, von Norden her zugebauten, zweiräumigen Flügel von 10,5 m. Die nördliche von den beiden Räumlichkeiten ist eine Kapelle mit vieleckigem Abschluß. Das Gebäudeflügel hatte vermutlich ein Stockwerk gehabt. Die Kirche des in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts erbauten Klosters wurde zu Ende des Jahrhunderts um 6,5 m verlängert. Unter der Kirche und der Kapelle stießen wir auf je eine gemauerte Krypta, deren Erschließung wir nicht vollenden konnten. Auf der südlichen Seite haben wir auch auf einen Abschnitt der Umfriedungsmauer des Klosters gefunden.

1992 haben wir die Freilegung der Bestattungen sowohl in der Kirche als auch im Kloster begonnen.

Die Krypten waren alle gestört, sie enthielten keinerlei Beigaben. In der Aufmauerung der Krypta vor dem Altar der Kirche haben wir zur ersten Periode der Kirche (14. Jahrhundert) gehörende Steinschnitzereien angetroffen. In

die unter der Kapelle freigelegte Krypta wurden nachträglich mehrere behauene Bauglieder eingeworfen.

László Vándor

109. *Hódmezővásárhely (Csomorkány) – pusztatemplom (Heidekirche)* (Kom. Csongrád) (XXIX). Uns an die denkmalpflegerische Wiederherstellung der in den Jahren 1892–95 schon freigelegt wordenen Kirche knüpfend haben wir Forschungen durchgeführt und die wichtigsten Bauperioden geklärt: Ende des 12. Jahrhunderts, erste Hälfte des 14. Jahrhunderts, letztes Drittel des 15. Jahrhunderts. Erwiesen wurde, daß die Kirche mit dem bekannten Grundriß (eine spätgotische Saalkirche mit gedehntem halbkreisförmigem Chorabschluß und mit äußeren Stützpfeilern) erst im letzten Drittel oder zu Ende des 15. Jahrhunderts erbaut werden konnte. Der bedeutendste Fund aus dem Gräberfeld ist ein aus vergoldeten Silberfäden geklöppelter intakter Spitzenkragen, der in situ aufgenommen wurde.

Die Untersuchungen und die Altersbestimmungen der Mörtel- und Ziegelmusterreihen hat die Architektonische Fakultät der Technischen Hochschule von Dortmund gemacht.

Mária Béres

110/1. *Ják – Haus des Abtes* (Kom. Vas) (XXXV). Vor der östlichen Mauer des aus dem 18. Jahrhundert stammenden Hauses fanden wir die Ecke eines frühen – zu Ende des 12. – zu Beginn des 13. Jahrhunderts – datierbaren Gebäudes, die sich unter den östlichen Räumen vom Haus des Abtes, ferner in westlicher Richtung, im heutigen Garten fortsetzt. Die Mauer des frühen Gebäudes ist 165 cm breit, ihr Rand wurde aus schmalen Csátárer Steinen in Fischgrätenmuster gelegt, der Mauer Kern besteht aus Ziegeln. Diese Mauer ist ähnlich wie die von der unter dem Fußbodenniveau der St. Jakobskapelle vorgekommenen frühen Rotunde, und ist vermutlich mit der Rotunde gleichzeitig. Es vertritt aller Gewißheit nach ein Detail vom Wohnsitz des Patronatsherren.

Ilona Valter

110/2. *Ják – Abteikirche* (Kom. Vas) (XXXV). Wir haben in der sich vom Süden an die Kirche anschließenden heutigen Sakristei geforscht. Die Sakristei war ursprünglich eine Abtskapelle gewesen. Vor der östlichen Mauer haben wir damals eine halbbogenförmige Apside erschlossen. Diese Kapelle war mit 165 cm breiten Mauern an die südliche Mauer der Kirche angebaut. Die halbbogenförmige Apside befand sich nicht in der Mitte, sondern nach Süden verschoben. Die östliche Mauer der Kapelle – der Grund des Triumphbogens – war ebenso dick. Die Apside stand vermutlich um einige Treppenstufen höher, die Abtskapelle mag wahrscheinlich einen Stockwerk gehabt haben. Die östliche Mauer wurde noch während dem *Mittelalter* mit einer Ziegelwand abgesperrt und die halbbogenförmige Apside außer Gebrauch gesetzt. Um 1500 brannte das Gebäude nieder, worauf die einheitlichen archäologischen Schichten eindeutig hinweisen, danach wurde es neugebaut.

Ilona Valter

Ják – St. Jakobskapelle S. Nr. 85

Kengyel – Baghymajor S. Nr. 65/1

Kengyel – Vígh-Gehöft S. 65/4

Kőszeg – Obere Burg S. Nr. 87

111. *Lengyeltóti – Römisch-katholische Kirche* (Kom. Somogy) (XIV). Nach den Forschungen sind die Perioden der heute nur als Chor und Sakristei benutzten mittelalterlichen Kirche in den folgenden zusammenzufassen:

Zur frühesten – auf die erste Hälfte des 12. Jahrhunderts, aber auf jeden Fall vor 1182–84 datierbaren – Periode gehören die heute noch stehende Kirche selbst, die drei nach Osten gerichteten, halbkreisförmigen Chöre und das dazu gehörende Schiff mit einem inneren Raum von 8,5×9 m. Die Chöre waren von doppelt gebogenen Lisenen gegliedert, mit einem Sägezahngesims abgeschlossen, das einbiegend an der südlichen Schiffwand fortlief und auch an der westlichen Wand erschien. Das erschlossene östliche Fenster des Hauptchores blieb in situ. Im Inneren des Schiffes haben wir mehrere, zu einem, dem heutigen gemäß weit tiefer liegenden Gehniveau gehörenden, große Wandnischen, die Westempore haltenden Pfeilerfundamente, ferner im Chor das Fundament des aus Ziegel gemauerten Altars erschlossen.

Die Kirche wurde noch während der Arpadenzeit beschädigt, ihre südliche Seite stürzte um. Während der Neubauung wurde der beschädigte Abschnitt mit einer dünneren, von schmalen Fenstern durchbohrten Mauer ohne Nischen ersetzt. Ebenfalls auf diese Zeit sind beide, vor die westliche Fassade gebauten, mit einer Giebelmauer verbundenen Türme zu datieren. Zur Zeit der Türkenherrschaft sind die Türme vernichtet worden. Die heutige Form gewann die Kirche im Jahre 1882.

Zsuzsa Lukács – Lilla B. Benkhard

112. *Nagykapornak – Römisch-katholische Kirche, einstige Abteikirche der Benediktiner* (Kom. Zala) (XL). Denkmalpflegerische Forschungen wurden durchgeführt.

Ilona Valter

113. *Narda – Römisch-katholische Kirche* (Kom. Vas) (XXXV). Denkmalpflegerische Forschungen wurden durchgeführt.

Erika Hajmási

Nemesvámos – Balácsa S. Nr. 48

114. *Nyárlőrinc, Hangár u.* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). 1991 haben wir während der Ausgrabung des Friedhofes um die Kirche vom mittelalterlichen Dorf Szentlőrinc die Gräber Nr. 422–490 freigelegt. Die in der Neuzeit darauf gegrabenen Bestattungen haben die Mehrheit der mittelalterlichen Gräber gestört. Neben dem aus den mittelalterlichen Gräbern in geringer Zahl vorgekommenen Fundmaterial (silberne Kopfringe aus dem 14.–15. Jahrhundert, bronzene Reifenringe, silberne und bronzene Henkelknöpfe) soll der Fundkomplex vom Grab Nr. 466 aus dem 14. Jahrhundert erwähnt werden (große, vergoldete silberne Kleidungszierringe, silberner Henkelknopf, mit gepreßten Bronzeblechen verzierter, mit einer Schnalle mit Blechbeschlag versehener Jungfernkranzgürtel, Perlen).

1992 kamen die Gräber Nr. 491–541 zur Freilegung. Erwähnenswert sind der auf dem Skelett einer jungen Frau

im Grab Nr. 492 gefundene, mit gepreßten Blechen verzierte Jungfernkranzgürtel mit einer Schnalle und einer Riemenzunge, der im Grab Nr. 500 vorgekommene Denar Karl Roberts (H. 495) und der aus dem Grab Nr. 504 zutage gebrachte Denar des Johannes Hunyadi (H. 618), sowie der auf dem Schädel des Kinderskelettes vom Grab Nr. 530 angetroffene Feder-Perlen-Jungfernkranz. Die Freilegung des Gräberfeldes wurde in diesem Jahr beendet.

György V. Székely

115. *Nyírbátor – Kornspeicher (einstiges Batori-Kastell)* (Kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg) (XXI). Die seit 1987 fort-dauernde, der Denkmalwiederherstellung vorangehende Forschung wurde von OMvH in zwei Gebieten fortgeführt. Auf der nördlichen Seite des Kornspeichers haben wir den Grundgraben der das spätmittelalterliche Burgkastell umfassenden Planke und den unter dem zum Kastell gehörenden Gehniveau ausgehenden wasserableitenden(?) Graben wieder untersucht.

Auf der östlichen Seite legten wir den Grundgraben jener Planke frei, der an die NO-Ecke des nördlichen Palastes einlief, wir können also heute fast für gewiß annehmen, daß das Burgkastell keine aus festem Material gebaute Umfriedungsmauer gehabt hatte. Auf der östlichen Seite, sich schon in den ungestörten gewachsenen Boden vertiefend haben wir die flache Grube eines Objektes vermutlich mit Holzkonstruktion teilweise freigelegt, das wir aufgrund seiner Form und der darin gefundenen, in großer Menge vorgekommenen Haushaltskeramik, der glasierten, auf primitive Art durchbrochenen Ofenkacheln und einfachen, gefäßförmigen Topfkacheln als Wohnhaus bestimmt und mit einem der Herrenhäuser der Bátoris, das dem Burgkastell zeitlich voranging (erste Hälfte des 15. Jahrhunderts?), identifiziert haben. Das Haus mag eine kurze Zeit erlebt haben, seine Grube wurde nämlich bald von einem neueren kleinen Graben durchgeschnitten.

Judit Tamási

116. *Ócsa – Prämonstratenserklöster* (Kom. Pest) (XXXII). 1991 haben wir neuere Angaben über den Grundriß der Kirche und des Klostergebäudes gewonnen.

Im Kirchengarten, im Vorfeld der NW-Ecke der W-Fassade, ferner vor dem SW-Ende der S-Fassade wurden Freilegungen gemacht. Außer diesen hat sich die Ausgrabung sowohl auf das Gebiet der N-Seite, als auch auf den Grundstück von Kálvin Str. 3 erstreckt.

Vor der W-Seite der Kirche erschlossen wir die teilweise abgetragene Fundamentierung des nördlichen Glieds vom unvollendeten Turmpaar.

Auf der nördlichen und südlichen Seite wurden die bisher noch fehlenden Abschnitte der Umfriedungsmauer aus dem 16.–17. Jahrhundert freigelegt.

In Kálvin Str. 3 haben wir den dem Bau der Kirche vorangehenden, die nördliche Ausdehnung des arpadenzeitlichen Dorfes abschließenden Grenzgraben erschlossen. Die Ausgestaltung des Grabens ist mit der des in den vorigen Jahren freigelegten Grabenabschnittes identisch, der das Dorf von dieser Richtung begrenzt hatte. Die Spuren der das Kloster umfassenden mittelalterlichen Umfriedungsmauer konnten nirgendwo gefunden werden, deshalb nehmen wir an, daß diese auf der Art von Graben-Planke erbaut worden war, den das Dorf umfassenden Graben teilweise verwendet.

Das geringe Fundmaterial besteht aus gut datierbaren Fragmenten aus dem 13. Jahrhundert. Das durch die Budaer Keramik datierbare Fundmaterial kennzeichnen weißgebrannte, dünnwandige Bruchstücke mit ausladendem und abgerundetem Rand sowie herumlaufender Linienverzierung, einige doppelt gegliederte Randbruchstücke, graue Keramik vom Wiener Gepräge und einige Stücke eines grünglasierten Fußgefäßes.

1992 führte das OMvH die seit sechs Jahren verlaufende Ausgrabung vor der südlichen Seite der Kirche fort. Unser Ziel war, weitere Objekte bzw. die umfassenden Gräben des Dorfes zu erschließen, weiterhin die Spurlinie der Umfriedungsmauer aus dem 16.–17. Jahrhundert zu bestimmen. In den Schnitten haben wir die sich in einem scharfen Winkel von Osten nach Süden biegende Fundamentierung der Umfriedungsmauer freigelegt. Wir haben ins arpadenzeitliche Humusbodenniveau eingegrabene Speichergruben mit bruchstückhaftem Keramikmaterial aus dem 13. Jahrhundert in großer Menge geborgen. Wir erschlossen die Spuren von dem, das Dorf von Westen abschließenden, N-S gerichteten, am Rand mit Absatz ausgestalteten Graben, westlicher wurden aber keine weitere, auf das Dorf aus dem 13. Jahrhundert hinweisende Objekte mehr angetroffen. Das zu den Speichergruben gehörende Gehniveau ist von einer kalkigen, sich in wechselnder Dicke anmel-denden Mörtelschuttschicht bedeckt, die aller Wahrscheinlichkeit nach der Bauschicht der Kirche aus dem 13. Jahrhundert entspricht.

Juan Cabello – Péter Csengel

117. *Őcsény – Oltovány* (Kom. Tolna) (XXXI). 1991 wurde die im Jahre 1988 begonnene Freilegung der Erdburg fortgesetzt. Zwei neuere Details von Öfen aus Topfkacheln, mehrere Abfallgruben, weitere Details von den schon bekannten Häusern haben wir ausgegraben.

Die Funde stammen aus dem 15. Jahrhundert. Es gibt sehr viele Keramikfunde (meistens Topffragmente, aber auch verhältnismäßig viele Fragmente von feinen Glasbechern). Wir haben auch mehrere Glasfragmente, verschiedene Eisengeräte (Hacke, Spatenbeschlagnagel, Pfeilspitzen, Messer) gefunden.

Auf dem Gebiet vom spätmittelalterlichen Castellum kam der vollkommene Grundriß (von 3,2 × 4,8 m) eines lehmwandigen Hauses, im Inneren mit zwei Öfen verschiedenen Zeitalters ans Tageslicht. Der westliche Abschnitt der Palisade wurde weiter untersucht. Wir stießen auf ein Gebäude mit Pfostenkonstruktion, über einem Grundriß von 4 × 4,8 m, mit den zerstörten Überresten des Bodenniveaus und des Ofens.

Anhand der mit Bodenbohrer durchgeführten Forschungen ist der Wallgraben mit Schlamm stark aufgefüllt. Der Boden des Grabens war flach, die ursprüngliche Tiefe betrug dem heutigen Niveau gemäß 230 cm, vom Plateau der Erdburg gemessen 460 cm.

Mit der Ausgrabung vom Jahre 1992 kann die Erdburg als völlig freigelegt betrachtet werden, die in der zweiten Hälfte – zu Ende des 14. Jahrhunderts zustande gekommen sein mag, und zu Beginn des 16. Jahrhunderts, wahrscheinlich infolge eines türkischen Anfalls vernichtet wurde.

Zsuzsa Miklós

118. *Óföldsé – Römisch-katholische Kirche* (Kom. Csongrád) (XXIX). Es ist eine gotische Dorfskirche aus

Ziegel, mit Befestigungsspuren aus dem 15., 17. Jahrhundert. Das Fundament der Umfriedungsmauern und der nördliche Abschnitt des Befestigungssystems wurden völlig freigelegt. Wir haben den die Mauern des 15. Jahrhunderts von außen her begleitenden, mehrmals erneuerten, an der Wende des 15/16. Jahrhunderts zugeschütteten Wallgraben sowie den oberen Abschnitt des zu den Festungsmauern des 17. Jahrhunderts gehörenden Wallgrabens auf der Seite von der Kirche her gefunden. Die ans Tageslicht geratenen fast 50 Gräber sind anhand der Trachtsgegenstände auf das 17. Jahrhundert zu datieren. Bei den Befestigungsarbeiten des Chorgesimses stießen wir auf die Spuren einer spätgotischen Holzkonstruktion. Die nicht jünger, als das Ende des 16. Jahrhunderts bestimmbare Holzkonstruktion weist auf eine mit dem Dachstuhl zusammengeöffnete Holzdecke hin. Im Schiff der Kirche haben wir auch den Ort der aus dem 18. Jahrhundert stammenden Krypta bestimmt, und festgestellt, welche von den mittelalterlichen Flächen und Schichten im Schiff noch ungestört blieben.

Mária Béres

119. Ónod – Burg (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Die Ausgrabungen von der Burg aus dem 14.–17. Jahrhundert verlaufen seit 1985. Im Jahr 1991 wurde der O-Flügel des inneren Areals der Burg freigelegt. Die Mauern von drei Räumen standen 2,5–3 m hoch, unter denen gab es keinen Keller. In der südlichen Mauer des Raums Nr. 8 kam eine verkohlte Schwelle vor, an der östlichen Mauer des Raums Nr. 9 wurde ein sich trichterartig verengender, auf den Zwinger zu führender Gang gefunden. Dieser Ausgang war nicht vermauert, es ist also vorstellbar, daß der östliche Zwinger – im Gegensatz zum südlichen – zur Zeit der Benutzung der Burg nicht aufgefüllt wurde. Das vorgekommene Fundmaterial besteht aus Keramikbruchstücken aus dem 14.–17. Jahrhundert, aus einem auf dem Fußbodenniveau des Raums Nr. 9 angebrochenen Steigbügel vom 17. Jahrhundert, einer Silbermünze und einem mit Kupfer überzogenem Eisenleuchter.

László Révész

Ópusztaszer S. Nr. 86

120. Ozora – Burghaus (Kom. Tolna) (XXXI). In den Jahren 1990–1992 wurde die sich an die Denkmalwiederherstellung knüpfende komplexe archäologische Forschung fortgesetzt und provisorisch auch abgeschlossen. Mit der Ausnahme des mittelalterlichen Torganges wurde sowohl die Mauerforschung wie die Ausgrabung im Hof und in den inneren Arealen – abgesehen von der SW-Ecke – vollendet. Die Erforschung der äußeren Burghausmauer konnten wir an der nördlichen und an der östlichen Seite nicht vollführen. Wir haben dagegen die Grundrisse und chronologische Lage der aus der Zeit der Türkenherrschaft stammenden Bauten – Plankensysteme und jenen folgenden Siedlungerscheinungen – im ganzen W-Zwinger und etwa in einem Drittel des N-Zwingers geklärt. Im W- und S-Wallgraben wurden Plankensysteme von mehreren Perioden erforscht. Zum größten Teil haben wir die, im Laufe der fortgehenden Wiederherstellung der Burg noch auszustaltenden, endgültigen Niveaus erreicht, die außerhalb der Burghausmauern wegen der Benutzung des Gebietes nicht mit

den mittelalterlichen Niveaus zusammenfallen dürfen, so ist nicht einmal die Freilegung des kreisförmigen Grabens rundherum möglich.

István Feld

121. Pannonhalma – Hauptkloster (Kom. Győr-Ménfőcsanak) (XI). Die Räumlichkeiten des Archivs im sich an die Basilika anschließenden O-Flügel werden im Laufe der Rekonstruktion erneut, wodurch die folgenden Beobachtungen ermöglicht wurden.

Auf das *arpadenzeitliche* Kloster weisen nur kleinere – noch in kein System oder in keinen Grundriß fügbare – Mauerüberreste, Terrazzoboden hin. Als der früheste Umbau ist in seinen aufgehenden Mauerwerken der aus dem Jahr 1486 zu finden. Der damalige O-Trakt war dem heutigen gemäß schmaler und entsprach der Tiefe der St. Stephanskapelle. Die Länge des Kapitelsaales kann nicht mehr bestimmt werden. Auf die in den Kreuzgang führende Tür des Saales weist nur der Fleck der Vermauerung hin.

Während dem ersten Umbau der Barockzeit – zu Ende des 17. Jahrhunderts – blieb die mittelalterliche Masse unberührt.

Wenig später wurden die mittelalterlichen östlichen Mauern abgerissen. Im ersten Drittel des 18. Jahrhunderts wird der bisher mit Flachdecke versehener Raum geteilt und gewölbt, den in den anderen Flügeln damals ausgeführten Wölbungen ähnlich.

Die heute zwei Stockwerke umfassende St. Stephanskapelle neben der Basilika ließ Ferenc Sztójay auf der Stelle der Kapelle des 18. Jahrhunderts, nach der Abtragung deren Gewölbe, errichten.

Csaba László

122. Pécs – Bischofshaus-Nordgarten (Kom. Baranya) (XXIV). Unser Ziel im Jahre 1991 war, in erster Reihe die Zusammenhänge der romanischen Baureste zu klären.

In Verbindung mit den romanenzeitlichen Überresten und der nördlichen Burghausmauer kam die weitere, nördliche Fortsetzung der romanenzeitlichen Mauern westlich der den Zwinger mit der N-Mauer der Universität verbindenden Mauer nicht vor. Unter der Fundamentierung der neuesten Periode der gegenwärtigen äußeren Burghausmauer haben wir ein weiteres Detail der schon auf mehreren kleineren Abschnitten freigelegt wordenen frühesten Basteimauer gefunden.

Bloß einige Keramikbruchstücke aus dem 14.–15. Jahrhundert sind vorgekommen.

Auf dem Gebiet zwischen der Goldenen-Maria-Kapelle und der Universität, an der NO- und NW-Ecke des romanenzeitlichen Raumes von rechteckigem Grundriß wurden das Fundament und das sich anschließende äußere Niveau geklärt. Das Terrain war ursprünglich terrassenartig. Die Verbindung zwischen der romanenzeitlichen Mauer und der westlichen Abschlußmauer der Universität sowie die Abtrennung der Grundmauern waren eindeutig bestimmbar. Auf dem nördlichen Teil des Gebiets erschlossen wir mehrere, vermutlich spätmittelalterliche und türkische bzw. frühbarockzeitliche Mauerfundamente.

Wir haben die westliche Mauerfläche der O-Burghausmauer in ihrer gesamten Länge abgeputzt. Hier trennt sich die mittelalterliche Festungsmauer vom darüber errichteten Fundament und aufgehenden Mauerwerk der türkischen Burghausmauer gut ab.

1992 wurde die Freilegung hauptsächlich im Zwinger zwischen der N-Mauer der *mittelalterlichen* Universität und der äußeren Burgmauer fortgeführt.

Wir haben auf ein größeres Detail der frühesten, nördlichen Burgmauer gefunden, die eine organische Fortsetzung der, im Inneren der nordöstlichen halbrunden Eckbastei vorgekommenen frühen Burgmauer ist.

Die auch heute bestehende nördliche Burgmauer wurde die zerstörten Überreste der frühen Burgmauer als Grundlage verwendet, in mehreren Bauperioden errichtet.

Aus der Auffüllung des Zwingers kamen nur wenige Keramikbruchstücke ans Tageslicht. In der nördlichen Burgmauer sowie in deren Fundament sind mehrere sekundär eingemauerte, behauene Steine bzw. Steinfragmente zu sehen.

An der westlichen Seite der östlichen Burgmauer konnte beobachtet werden, daß die ursprüngliche Mauerfläche der auf die mittelalterliche, zerstörte Burgmauer gebaute *türkischen* Festungsmauer mit einer dünnen Mantelmauer bekleidet ist. Die türkische Festungsmauer unter dem Mantel ist in ihrer ganzen Höhe original, die Mauerkrone wurde aber zum Teil abgebaut, als es zur Ausgestaltung des heutigen Satteldachs mit Ziegelbedeckung kam.

Mária G. Sándor – Győző Gerő

Pécs, Rákóczi Str. 19. S. Nr. 50/2

Perkáta – Kőhalmi Flur S. Nr. 90

123. *Rajka – Römisch-katholische Kirche* (Kom. Győr-Moson-Sopron) (XI). Denkmalpflegerische Forschungen wurden durchgeführt.

Csaba László

124/1. *Sárospatak – östliche Stadtmauer* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVIII). Wir setzten die Forschung am südlichen Abschnitt der östlichen Stadtmauer im Vorfeld der italienischen Bastei fort. Die Grundmauern der zur Zeit des Windischgrätz, im vorigen Jahrhundert gebauten Wirtschaftsgebäuden, die mit Stützmauern versehenen äußeren Schutzmauern aus dem 17. Jahrhundert und die erste Periode vertretende, unter Perényi errichtete Burgmauer aus dem 16. Jahrhundert können auch aufgrund ihres Baumaterials gut abgegrenzt werden.

Katalin J. Dankó

124/2. *Sárospatak – Roter Turm* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVIII). Im sechsten Jahr der Denkmalwiederherstellung des Roten Turmes haben wir die Forschung an der nördlichen und westlichen Fassade fortgeführt. Der Austausch des unteren Teilgesims hat sekundär eingebaute, gotische Steinschnitzereien hervorgebracht. Aus dem oberen Teilgesims kamen keine gotische Schnitzereien vor, wodurch die Annahme verstärkt wurde, wonach wir mit der Verwendung der gotischen Schnitzereien als Baumaterial nur bis zur Höhe des ersten Stockes rechnen können.

Besonders erwähnenswert ist das südliche sog. kleine Lünnetportal, ein reich profilierter Öffnungsrahmen mit Stabwerk und mit einer in der Renaissancezeit umgehauenen Altarplatte, die wahrscheinlich in der ersten Bauperiode an seine Stelle geraten war. Weitere Stücke des gotischen Öffnungsrahmens sind in diesem Niveau, in die Schießscharte der westlichen Fassade eingebaut worden.

1992 wurde an der nördlichen Strecke des Wehrgangs durch die Erschließung von den vermauerten Schießscharten und von einem Teil des Gangs geklärt, daß sich der Gang an der Nordseite des großen Saales (altes Palast) entlangzog, und auf die westliche Seite einbog. Die Breite des Wehrgangs mit 150 cm, wir haben sein Fußbodenniveau bestimmt, die Versatzungen der Deckenbalken erschlossen sowie den ursprünglichen Sohlenbalken in der 90 cm dicken Schießscharte freigelegt. Der Gang wurde im 17. Jahrhundert in zwei Phasen vermauert. Das S-Tor und das Mauerwerk bis zum ersten Geschoß erweisen einen Umbau, und können nicht zur Bauperiode I gehören.

Im Erdgeschoßraum des westlichen Flügels vom Burgtor wurden die Pfeiler und die Nische mit bogenförmigem Abschluß des Torzingers aus der Bretzenheim-Zeit zur Schau gestellt.

Im Geschoßzimmer des Lórántffy-Flügels haben wir am Gewölbe ein Fresko aus dem 17. Jahrhundert freigelegt.

Im Laufe der Restaurierung des Portals vom römisch-katholischen Pfarrhaus haben wir die sekundär eingebauten, renaissancezeitlichen Schnitzwerke freigelegt. Die Wiederherstellung stellt die renaissancezeitlichen Details und den barockzeitlichen Umbau zur Schau.

Katalin J. Dankó

126. *Szászvár (Mázaszászvár) – Burg, einstiges Pfarrhaus der römisch-katholischen Kirche* (Kom. Baranya) (XXIV). 1991 führten wir die Freilegung des mittelalterlichen, mit Steinplatten belegten Hofniveaus, die Erforschung des von Strebepfeilern gegliederten östlichen Gebäudeflügels sowie des ebenfalls östlichen Abschlusses vom nördlichen Zwinger fort.

Im Hof kam die mittelalterliche Steinpflasterung in gutem Zustand zutage. An mehreren Stellen stießen wir auf die Spuren von türkenzeitlichen Pflasterungsausbesserungen. Über dem Steinbelag des Hofes zieht sich eine humose Auffüllung, darüber befindet sich eine mörtelige Bauschuttschicht. Aus der Humusschicht sind auch mehrere Fragmente eines großen, renaissancezeitlichen Fensterrahmens zum Vorschein gekommen. Die Fragmente gehörten dem Fensterrahmen eines der Geschoßräume des östlichen Gebäudeflügels an. Im Humus waren Kleinfunde in geringer Anzahl, Keramik und Eisengegenstände, hauptsächlich Pfeilspitzen vorhanden, deren Zeitalter auf das 15.–16. Jahrhundert zu setzen sind.

In der östlichen Hälfte des von Strebepfeilern gegliederten O-Gebäudeflügels gelang es, zwei Räume zu erschließen, und auch ihre innere Niveaus zu klären. Sowohl die Schwellensteine von den Eingängen beider Räume, als auch ein kleineres Detail der seitlichen Rahmen wurden in situ gefunden. Aus beiden Räumen kamen Kleinfunde des 15.–16. Jahrhunderts ans Tageslicht.

Im Hof vom einstigen Pfarrhaus führten wir die Erforschung des N-Zwingers fort. Wir haben die weitere Fortsetzung der nördlichen Mauer des Zwingers, Umbiegung um die äußere Ecke der S-Mauer sowie das Detail einer bisher noch nicht geklärten, einem Strebepfeiler ähnlichen Mauer gefunden.

Am südlichen Ende des Hofes kam nämlich eine vermauerte Toröffnung mit einer inneren Spannweite von 3,2 m zutage, mit dem schon größtenteils freigelegten Gebäudeflügel parallel gerichtet. Die Dicke der O-W orientierten Mauer beträgt 2 m. Außerhalb der Umfriedung entfalten sich die Überreste eines großen Torturmes, dessen innere

Grundfläche ung. $3,6 \times 5,8$ m, die Mauerdicke 2,5 m beträgt. Die südliche Mauerfläche, beide abgekanthete seitliche Rahmen sowie der Schwellenstein der zugemauerten Toröffnung wurden teilweise erschlossen. Die Auffüllung des Torturmes ist ein aus großen Steinen und abgerissenen Mauerstücken bestehender mörteliger Bauschutt, ohne Fundmaterial.

1992 haben wir an vier Arbeitsstellen – im Keller, im inneren Hof, auf dem Gebiet zwischen der einstigen südlichen Umfriedung und der Kirche sowie im W-Zwinger – gearbeitet.

Das Ziel unserer Ausgrabung im Keller war, die frühesten Überreste des Gebäudes freizulegen. Den aus dem W-Turm ins Gebäude führenden Treppenuntergang haben wir mitsamt einem kleinen Abschnitt des Fußbodenniveaus vollkommen freigelegt. Im mittleren Raum stießen wir auf ein Detail des „in situ“ stehenden Seitenrahmens der, der Errichtung des Turmes vorangehenden Türöffnung des O-Ausganges, auf die drei, in den Kellerraum hinunterführenden Treppenstufen sowie auf ein Detail des inneren Geh-niveaus.

Im inneren Hof kamen einige Steinstücke eines aus länglichen Quadersteinen bestandenen Fensterrahmens zutage. Der Steinbelag des Hofes kam in einem fast unversehrten Zustand vor.

Zum mit abgekanthetem Steinrahmen ausgebildeten Tor wurde von Süden ein Torturm, vermutlich noch während des Mittelalters errichtet worden, das die Türken später in bedeutendem Maße umbauten.

Die südliche Toröffnung des Torturmes, deren Steinrahmen aus sekundär verwendeten mittelalterlichen Steinen ausgebildet war, kam vermauert vor. In der westlichen Abschlußmauer des Turmes zeigte sich ein zugemauerter Durchgang mit Steinrahmen an, der in einen Zwinger führt. Die Spuren eines ähnlichen Durchganges sind auch an der inneren Fläche der östlichen Mauer zu betrachten, die Zumauerung von dieser besteht aber aus in Mörtel gesetztem Stein, was für einen türkischen Ursprung spricht.

Westlich des Torturmes haben wir die Details von zwei parallel verlaufenden, nach Osten gerichteten Mauern erschlossen. Wir haben die Niveaus geklärt.

Vor der O-Fassade des Gebäudes legten wir eine Steinpflasterung in gutem Zustand frei. In der südlichen Fortsetzung der O-Mauer des Gebäudes stießen wir auf eine weitere Mauer. Die durchschnittlich 80 cm dicke, 4,2 m lange Mauer wurde aus Bruchstein errichtet, an ihrem S-Ende ist eine ruinöse Eckausbildung aus Quadern zu betrachten. Diese Mauer schließt auch den gepflasterten Hof ab.

Mauerspuren zeigten sich auch vor der S-Fassade des Gebäudes. Wir haben das mittelalterliche Niveau sowie das Fundament der äußeren türkischen Burgmauer freigelegt, bzw. die Spurlinie der niedergegangenen türkischen Mauerkrone geklärt, und diese von der darauf gebauten Umfriedungsmauer abgesondert.

Mária G. Sándor – Győző Gerő

127. Szécsény – Franziskanerkloster (Kom. Nógrád) (XXVIII). Die archäologischen Freilegungen und die Mauerforschungen laufen seit der Zeit der Zurücksiedlung des Franziskanerordens ins Kloster. In den vorigen Jahren wurde festgestellt, daß mittelalterliche Mauerungen im N-Flügel in großer Menge vorhanden sind. 1992 haben wir in den Räumen neben der gotischen Sakristei gearbeitet,

an deren Wand wir auf ein waagrecht abgeschlossenes, abgekanthetes, mit Steinrahmen versehenes Fenster und auf die Spuren des vermauerten einstigen Eingangs stießen.

Die Fußbodenniveaus der Barockzeit und des Mittelalters sind ebenfalls zum Vorschein gekommen. Die Gräber unter dem mittelalterlichen Fußbodenniveau, die vom Fundament der gotischen Kirche geschnitten sind, haben zum früheren, um die Pfarrkirche gelegenen Gräberfeld gehört, das bei der Errichtung der Franziskanerkirche und des Klosters im 14. Jahrhundert aufgelassen wurde. All diese Feststellungen stimmen mit den Ergebnissen der bei der städtischen Pfarrkirche von den Archäologen des Museums von Szécsény geführten Ausgrabung überein.

Judit G. Lászlai – Juan Cabello – Lilla B. Benkhard

128. Szeged – Franziskanerkloster der Unterstadt (Kom. Csongrád) (XXIX). Denkmalflegerische Forschungen wurden in allen drei Flügeln des Klosters durchgeführt, die u.a. mittelalterliche Öffnungen, ein den mittelalterlichen Grundriß vorführendes Scheidewandsystem und das Detail eines gotischen steinumrahmten Fensters ergaben.

Zsuzsa Lukács – Péter Csengel

129/1. Székesfehérvár, Jókai Str. 2 (Kom. Fejér) (XXX). Im Laufe der Wiederherstellungsarbeiten kamen unter den neuzeitlichen Mauern die Mauern von Cifhamam des Paschas Güseldsche Rüstem zur Erschließung. Wir konnten die südliche Mauer und das Fenster vom Heizraum des Bades auf einer, von den bisherigen abweichenden Art dokumentieren.

Das aufgehende Mauerwerk der Stadtmauer kam in einer Länge von 15 m zum Vorschein. Wir haben festgestellt, daß die Stadtmauer an fünf Stellen wieder abgebaut wurde. Von der heutigen Mauerkrone gemessen lag das Fundament der Stadtmauer in einer Tiefe von durchschnittlich 380 cm. Die Abweichungen der Fundamentierungsart bestätigten die Behauptung der historischen Angaben, wonach der einst neben dem Bad gestandene Stadtmauerabschnitt während dem Sturm von 1601 beschädigt wurde und ausgebessert werden sollte. Im auf der Stadtmauer senkrecht gezogenen Suchgraben neben der Mauer haben wir die sich vertiefende Linie des Burggrabens beobachtet.

Gyula Siklósi

129/2. Székesfehérvár – Königliche Basilika (Kom. Fejér) (XXX). Der Freilegungsgrad des südlichen Seitenschiffs der mittelalterlichen ungarischen königlichen Basilika ist etwa 65%ig. Sowohl das südliche Seitenschiff wie auch der an seinem O-Ende liegende Raum stammen aus der gleichen Bauperiode. Das ung. 1,7 m breite Fundament der südlichen Abschlußmauer vom S-Seitenschiff ist auf dem ganzen Abschnitt der Freilegung gut verfolgbar, sogar die wieder abgebaute Überreste des aufgehenden Mauerwerkes sind zu beobachten.

Die bruchsteinigen Überreste einer abgetragenen Treppenreihe sind ebenfalls zutage gekommen. All diese können auf die Stelle eines, in irgendeiner Periode der Kirche hier ausgestalteten, frühen S-Tores oder auf eine mögliche Raumerweiterung gleicherweise hindeuten.

Wir konnten auch drei, sich von Süden an die Abschlußmauer der Basilika anschließende, N-S gerichtete Mauerstümpfe beobachten, die vermutlich bei der Erbauung der Basilika abgebaut wurden.

Auf dem Gebiet zwischen dem Strebepfeiler I und der davon östlich liegenden, im Jahre 1936 freigelegten Grabkapelle Nr. I fanden wir auf ein, dem der Matthiaskapelle ähnliches Bruchsteinfundament. Wir haben festgestellt, daß die sog. Brücke, die den von Henszlmann für die Begräbnisstätte des St. Stephans und seiner Familie gehaltenen Teil von Süden begrenzt, kein selbstständiges raumgrenzendes Element, sondern ein Teil von einem O-W gerichteten Mauerzug von mehreren Perioden ist. Weitere Teile: zwei, auf den gewachsenen Boden gelegte untere Quaderreihen aus Quadersteinen großen Formats, ung. in der Linie des Pfeilers II – teilweise über diesen Quadersteinen – ein ung. 3 m langer Abschnitt von einer, aus Ziegel bzw. *römerzeitlichen* Tegula ins Lehm gesetzten Mauer. Beide obige Mauerabschnitte sind eindeutig früher, als die Basilika, deren Datierung auf die Römerzeit weder wegen dem Material noch wegen der Bautechnik der Mauerwerke ausgeschlossen werden kann. Das sich über den vorigen Mauerabschnitten hinziehende Bruchsteinfundament richtet sich nach dem Fußbodenniveau der Basilika aus dem 13.–14. Jahrhundert, und kann als das Fundament der Raumverteilung des S-Seitenschiffes angesehen werden.

Auf dem Fundament bzw. daneben sind gotische Fußbodenniveaus (aus rotem Kalkstein) von verschiedener Ausdehnung bekannt geworden. Im Laufe der Freilegung wurden mehrere romanenzeitliche Terrazzofußboden bzw. solche aus weißem Kalkstein ebenfalls festgesetzt. Das wahrnehmbar unterste Terrazzobodenniveau ist viel mehr tiefer anzutreffen, als das an die früheste Periode der Basilika zu schließende früheste Gehniveau. An dieses, vor der Erbauung der Basilika ausgestattetes Gehniveau können beide profilierten, mit Terrazzo (?) versehenen Objekte, die schon Henszlmann, SW der Grabstätte von Béla III beobachtet hatte, geknüpft werden.

Wir haben festgestellt, daß im Laufe der Ausgrabung von 1848 nicht nur die Grabkisten von Béla III und Anna von Antiochia, sondern auch die Gräber C, D, E ausgehoben wurden. Durch die funktionale Interpretierung des das S-Seitenschiff zweiteilenden Fundaments konnten wir Henszlmanns Ansicht modifizieren, wonach der östlich des Podiums liegende Raumteil, der sich nach der südlichen Hälfte des Pfeilers richtet, die Begräbnisstätte von Ludwig dem Großen und seiner Familie wäre. Auch die Überreste des im Jahre 1862 gefundenen gotischen Ziegelgrabs sind zum Vorschein gekommen.

Außerhalb der Basilika, sich an deren S-Mauer anknüpfend legten wir einen ungestörten Grabkisten aus Stein, aus dem 12. Jahrhundert frei, sowie ein großes, gewölbtes Ziegelgrab, in dessen unterem Drittel die mit Humus gemischten Knochenresten von mehreren, sekundär bestatteten Individuen waren. Das Ziegelgrab – falls es zur Raumerweiterung des S-Seitenschiffes gehört hatte – kann auf das 15.–16. Jahrhundert datiert werden. Auf weitere Ziegelgräber hinweisende Spuren konnten westlich des obigen „Ossariums“ bemerkt werden. Außer der erbauten weisen zahlreiche beigabenlose Gräber auf die Intensivität der Bestattungen um die Basilika hin.

Alán Kralovánszky – Zoltán Szabó

129/3. Székesfehérvár, Szabadságarcos Str. 3 (Kom. Fejér) (XXX). Die Vorführung der Stadtmauer wurde mit dem auf dem benachbarten Grundstück von Jókai Str. 2 freigelegten Stadtmauerabschnitt zusammen in einer Länge

von etwa 60 m möglich. Die Breite der Stadtmauer haben wir bei der Fundamentierung zwischen 220–240 cm gemessen.

Wir haben einen an die Mauer zugebauten Stützpfeiler, davon südlich einen hufeisenförmigen Turm auf einer Grundfläche von 8×8 m erschlossen. Die Seitenmauern des Turmes waren bei seiner W-Mauer schmaler. Der hufeisenförmige Turm aus dem 13. Jahrhundert wurde im 17. Jahrhundert abgerissen, auf seiner Stelle wurde eine italienische Bastei errichtet, deren Kante und SW-Mauer zur Freilegung kamen.

Gyula Siklósi

Szigliget – Burg (MRT Bd. 1, Fundort 46/3) (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Im Burgareal erschlossen wir die N-Hälfte der Unteren Burg. Mit der Entfernung von einer 1,5–2 m dicken Auffüllung haben wir das *türkenzeitliche* Niveau des Hofes wiederhergestellt. Wir haben die Sohle eines, sich an die N-Mauer anschließenden, über einem rechteckigen Grundriß errichteten kleinen Turmes, der auch auf der Vermessung vom Ingenieur G. Turco um 1570 dargestellt war, sowie die Reste eines, neben der N-Burgmauer gebauten, großen (ung. 30×5 m) Gebäudes, vermutlich einer Stalls, mit in zwei Perioden erbauten S-Mauer ans Tageslicht gebracht.

Obzwar in kleinerer Anzahl, kamen *mittelalterliche* Funde neben dem zahlreichen *türkenzeitlichen* Fundmaterial (Keramik, Tierknochen, Metall- und Knochengeräte, Glas) doch ans Tageslicht. Das weist darauf hin, daß, im Gegensatz zur in der Fachliteratur weit verbreiteten Meinung, die Untere Burg nicht ausschließlich vom Schreiber Imre Martonfalvy errichtet worden war, sondern auch früher schon bestand. Der Familiaris von Bálint Török ließ die Untere Burg vermutlich nur umbauen und verstärken.

Die Wiederherstellung des Baudenkmals fand sich statt.

László Gere – Pál Rainer

Szombathely, Köztársaság Platz S. Nr. 56/2

131. Szombathely – St. Martinskirche (Kom. Vas) (XXXV). 1991 haben wir die Erforschung der Barockkirche mittelalterlichen Ursprungs beendet. In der Krypta wurde die Spurlinie der O-Mauer von der mit Pfostenkonstruktion ausgestatteten Kirche aus dem 11. Jahrhundert geklärt. In der heutigen Sakristei legten wir ein, von den Pfosten des erwähnten Gebäudes durchgeschnittenen, auf das 11. Jahrhundert datierbares Grab (Grab Nr. 65) frei, dessen einzige Beigabe ein einfacher, offener Bandring gewesen war. An der äußeren Seite der spätromanenzeitlichen Sakristei, im einstigen Sockel haben wir eine eingemauerte, aus Kalkstein geschnitzte, römerzeitliche Basis gefunden. Neben der N-Mauer der Kirche, aus dem im gegenwärtigen Gräberfeld geöffneten Suchgraben kam ein bronzenes Gürtelzubehör aus dem 15.–16. Jahrhundert als Hortfund vor.

1992 vollzog sich die denkmalpflegerische Wiederherstellung der Sakristei der Kirche. Im Laufe der Arbeiten kamen aus den späteren *barockzeitlichen* Mauerungen weitere Steindenkmäler ans Tageslicht: Fragmente von *römerzeitlichen* Sarkophagen (einer von denen mit Aufschrift), Teile von *romanenzeitlichen* Halbsäulen, gotische Tür- und Fensterlaibungen.

Gábor Kiss – Endre Tóth

132. *Turistvándi – Reformierte Kirche* (Kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg) (XXI). Mit dem in der Mittelachse der Kirche gezogenen Graben haben wir eine nachträgliche Kontrollforschung durchgeführt, im Laufe deren die in die Spurlinie des Grabens gefallen Gräber freigelegt wurden. Die Bestattungen stammen – vielleicht von einer einzigen Ausnahme abgesehen – aus der Zeit nach dem Mittelalter. Wir stießen auf das Grab eines Patronatsherren. Er wurde in einem reich verzierten, mit Metallfäden gestickten Prunkkleid bestattet, dessen Brustteil von Silbertresse verziert war. An seiner rechten Hand war ein goldener Siegelring aus dem 17. Jahrhundert. Sein Säbel kam ebenfalls ans Tageslicht. (Der Bestattete kann mit einem der Mitglieder von der Familie Kende identifiziert werden). In der Einfüllung des Grabes haben wir den Fetzen einer, aus um einen Faden gewickelten Metallfäden gefertigten spitzenartigen Kleidungszierat, als das Dokument einer früheren Bestattung gefunden.

Wir haben die Ausdehnung der einstigen Sakristei sowie die Spurlinie deren ausgebeuteten nördlichen Mauer bestimmt. Auf dem Gebiet der Sakristei stießen wir auf Gräber.

Als Teil des Baudenkmalprogramms kam es neben der archäologischen Freilegung auch zur inneren Mauerforschung des Gebäudes.

Tamás Balázsik – György Székér

Velem – Szentvid S. Nr. 35

133/1. *Visegrád – Hochburg* (Kom. Pest) (XXXIX). Das OMvH bestrebt, die Instandhaltung der äußeren, SO-Mauerung des großen Felsengrabens, die Freilegung der darunter liegenden, östlichen, äußeren Umfriedungsmauer und die Absenkung des Gehnniveaus auf das *spätmittelalterliche* Niveau auf dem zwischen den obigen fallenden Abschnitt des äußeren Zwingers durchzuführen.

Die archäologische Freilegung dauerte bis zum 1. Oktober. Am SO-Abschnitt des äußeren Zwingers wurden vier Suchgräben geöffnet.

Im äußeren Zwinger, über dem ursprünglichen Bergabhang entstand während den vergangenen Jahrhunderten eine Auffüllung von beträchtlicher Dicke. Die Felsoberfläche ist in einer Dicke von 20–60 cm von fruchtbarer Erde bedeckt, mit prähistorischem Material (Spätbronzezeit, Früheisenzeit). Darüber folgen in einer Dicke von 2,2–4,5 m (!) mittelalterliche, spätmittelalterliche und neuzeitliche Schichten, Schuttstreifen. Wahrscheinlich gelang es, unter dem in der Nähe der Oberfläche liegenden spätmittelalterlichen Mauerschutt(?) auf das spätmittelalterliche Gehnniveau (Straßenniveau) vor der Umfriedungsmauer, in einer Breite von 4 m zu finden.

Das Fundmaterial bilden prähistorische und mittelalterliche Scherben (in stattlichem Anteil österreichische Keramik), mittelalterliche Eisenfunde, Kanonenkugeln und Bomben, Tierknochen, Fragmente einiger behauenen Steine, Mauersteine und Ziegel usw.

László Iván

133/2. *Visegrád – Franziskanerkloster* (Kom. Pest) (XXXIX). 1992 haben wir die westliche Hälfte vom N-Kreuzgang des Klosters freigelegt. Dieser Kreuzgangflügel war zweischiffig und wahrscheinlich mit Stockwerk errichtet. In der NW-Ecke fanden wir ein eingestürztes Gewölbe und zwei Säulenfragmente aus rotem Marmor. Aus den

übrigen Schnitten kamen nur einige Rippen zum Vorschein, unter denen es auch von den Kreuzgangsrippen abweichenden Typ gab. Anhand der starken Versenkung des Bodens und der an der Wand zu sehenden, vermauerten Kellertür mag in der NW-Ecke des Kreuzgangs ein zugeschütteter Keller oder ein Kellerhals geborgen sein.

Gergely Buzás – József Laszlovszky – Mátyás Szőke

133/3. *Visegrád – Königlicher Palast* (Kom. Pest) (XXXIX). Wir führten die Erschließung des unteren Empfangshofes im NW-Teil des königlichen Palastes fort. Auf dem Gebiet lag eine 2 m dicke neuzeitliche Auffüllung. Die nördlichen Schnitte haben wir bis zum Hofniveau der Sigismund-Zeit vertieft. Auf dem Gebiet haben wir auch drei tiefe Suchgräben geöffnet, die bis zum frühesten Niveau der Zeit der Anjous freigelegt wurden.

Aus der untersten, aus der Mitte des 18. Jahrhunderts stammenden Schicht der neuzeitlichen Auffüllung kam sehr reiches Fundmaterial zum Vorschein. Das Hofniveau der Matthias-Zeit hatte keine feste, abgestampfte Oberfläche gehabt, an ihre Lage wurde nur von den Boden der Zerstörungs- bzw. der Dachziegelschicht des Palastes hingedeutet. Die mörtelige Oberfläche des Sigismund-zeitlichen Hofes zeichnete sich scharf ab. Darüber haben wir in der NW-Ecke des Hofes eine aus Küchenabfall bestehende Schicht freigelegt. Sowohl die Mauer des NW-Palastes als auch die Kniestockwand vom sich davor hinziehenden Loggia konnten auf die Zeit von Sigismund bestimmt werden, aber die Palastmauer war als erste errichtet worden. Das ursprüngliche Loggia bestand aus sechseckigen Säulen, die wahrscheinlich überwölbt waren. Wir haben die Pfahllöcher des zum Bau des Loggia benutzten Stangengerüsts und die Fragmente von einigen Säulenstämmen gefunden. Während der Matthias-Zeit wurden die Bogen und Säulen des Loggia sowie der O-Abschnitt der Kniestockwand abgerissen, und eine neue, mit achteckigen Säulen und mit waagerechten Balken versehene Säulenhalle an seiner Stelle errichtet. 1538 hatte man eine Renovierung am Palast ausgeführt. Drei Mörtelmischgruben der Renovierung sind ans Tageslicht gekommen, und wahrscheinlich daran können auch jene zwei eingegrabenen Mörtel geschlossen werden, in denen man rote Erdfarbe gebrochen hatte.

Unter dem Hofniveau der Sigismund-Zeit fanden wir zwei Niveaus aus der Zeit der Anjous in den Suchgräben. Das unterste Niveau war auf dem N-Rand des Gebietes vom lilafarbenen Steinschlag bedeckt: es war aller Wahrscheinlichkeit nach die Oberfläche einer W-O gerichteten Straße. Auf dem größeren, südlichen Teil des Gebietes meldete sich eine Schotterschicht mit einer mit dünnem Mörtel abgeschmierten Oberfläche in dieser Tiefe, darüber eine dünne, schlammige Ablagerung, wahrscheinlich eine recht kurz benutzte Pflasterung von irgendeinem Platz oder Hof. Über diesem Gehnniveau kamen stellenweise Anhäufungen vom Dachziegelschutt zum Vorschein, unter denen einige, auf das erste Viertel des 14. Jahrhundert bestimmbare geschnitzte Steinfragmente. Die Schuttschicht ist von einem zweiten, aus der Zeit der Anjous stammenden Gehnniveau abgeschlossen.

Um das NO-Gebäude des Palastes, im nördlichen äußeren, oberen Hof haben wir das Bauniveau des Palastes und den Baugraben des großen Schmutzkanals angetroffen. Im W-Raum des N-Palastflügels, unter dem Terrazzoboden der Matthias-Zeit fanden wir einen, aus auf ihre Kante gestell-

ten Ziegeln gelegten Boden aus der Zeit des Königs Sigismund. Hier waren keine Spuren von noch früherer Bauphase vorhanden.

Vor der W-Fassade des Palastes stießen wir auf die in den Erkerbau hinaufführende Treppe sowie unter dem Stützpfeiler des Palastes auf das Fundament eines abgetragenen Pfeilers. Das Steinmaterial des Chors von einer, auf die 1320-er Jahre datierbaren Kirche von sehr hohem Niveau, ferner einige, auf Wohnbauten hinweisende Steine wie z.B. die Deckplatte des Hypocaustums sind im Mauerwerk zu sehen. Das Gegenstück des Pfeilers wurde um 8 m südlicher angetroffen. Zwischen den beiden führt eine mit Steinschlag gepflasterte Straße hindurch. Die Abtragung der Pfeiler datieren die Denaren mit Mohrenkopf Ludwig des Großen. Aus der Abtragungsschicht kamen die Fragmente grün- und braunglasierter Ofenkacheln eines ziemlich reichen Kachelofens aus der Zeit der Anjou zum Vorschein. Das sich auf dem Gebiet des Empfangshofes auch anderswo meldende mörtelige Niveau haben wir tiefer auch hier gefunden.

Neben der Stützmauer der Kapellenterrasse wurde ebenfalls ein Suchgraben geöffnet, mit dem Ziel, jene vermutete Treppe freizulegen, die Miklós Héjj in seinen Grabungsberichten erwähnt hatte. Wir haben auf keine Spuren dieser Treppe gestoßen, wir können also für gewiß nehmen, daß hier eine gebaute Treppe niemals vorhanden war. Gleichzeitig wurde auch das O-Ende der Stützmauer geklärt.

Mátyás Szőke – Gergely Buzás

Vörs – Kerékerdő S. Nr. 36/2

Vörs – Papkert „B“ S. Nr. 68

Zánka, Fő Str. – Reformierte Kirche S. Nr. 96

134. *Zsámbék – Ruine des Prämonstratenserklusters* (MRT Bd. 7, Fundort 38/38) (Kom. Pest) (XXXV). Wir setzten die Freilegung des Gräberfeldes östlich des Chors, auf der westlichen Seite, vor den Türmen und der südlichen Kirchenmauer fort. Es wurden 82 Gräber erschlossen, womit die Zahl der hier freigelegten Bestattungen insgesamt 463 beträgt. In weiteren Gräbern kamen Haarringe mit S-Enden zum Vorschein. Wir haben sowohl mit Steinen umlegte Gräber als auch Bestattungen mit Perlen verzierten Jungfernkranzen aus dem 15. Jahrhundert angetroffen.

Auf der südlichen Seite wurden die Fundamente des S-Tors und der Vorhalle erschlossen. Der romanenzeitliche Eingang, dessen Fundament sich von dem der im 15. Jahrhundert angebauten Vorhalle abtrennt, war mit Laibung ausgestaltet. Die Zeit der Errichtung der Vorhalle wird auch von einer österreichischen Münze, vom Silberdenar Friedrichs III bestimmt. In die Fundamente der Vorhalle hatte man die Laibungssteine des romanenzeitlichen Tors eingebaut.

Im NO-Teil des Klosters wurde die Erschließung ebenfalls vollendet. Es ist zu bestätigen, daß das Prämonstratenserflügel im 13. Jahrhundert umgebaut worden war. In der über dem Gelniveau des 13. Jahrhunderts liegenden Schicht haben wir ein Quartier des Sigismund (1387–1437) gefunden, worüber sich der an die Pauliner zu bindende großangelegte Umbau vom Ende des 15. Jahrhunderts vollzog.

Wir haben den neben dem N-Klosterflügel liegenden Keller gereinigt. Aus dem schön gewölbten, in Norden mit einem Rampenabstieg versehenen Keller führt eine Treppe unmittelbar ins N-Flügel des Klosters hinauf. Aus dem Kellerraum führt je ein in Löß eingeschnittener Kellergang nach Norden und nach Westen zu, der mit schwarzer Erde völlig eingefüllt war. Aus der Füllerde kamen Keramik- und Rippenfragmente des 15. Jahrhunderts ans Tageslicht, die die Zeit der Einfüllung bestimmen. Das Kellersystem hatte also zum Prämonstratenserkluster gehört, und wurde annehmlich im 13. Jahrhundert errichtet.

Nördlich des N-Klosterflügels haben wir die Umfriedungsmauer des Klosterkomplexes gesucht. Unter dieser Mauer stießen wir auf einen Ofen aus dem 13. Jahrhundert sowie auf sonstige Siedlungspuren.

Ilona Valter

*Herausgegeben von: Katalin Wollák
Übersetzt von: Zsuzsa B. Kiss*

VERZEICHNIS DER MUSEEN

- I. Baja, Türr István-Museum
- II. Békéscsaba, Munkácsy Mihály-Museum
- III. Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest
- IV. Budapest, Sammlung des Ungarischen Staatlichen Geologischen Instituts
- V. Budapest, Ungarisches Nationales Museum
- VI. Cegléd, Kossuth-Museum
- VII. Csongrád, Tari László-Museum
- VIII. Debrecen, Déri-Museum
- IX. Eger, Dobó István-Burgmuseum
- X. Esztergom, Balassa Bálint-Museum
- XI. Győr, Xantus János-Museum
- XII. Gyula, Erkel Ferenc-Museum
- XIII. Hódmezővásárhely, Tornyai János-Museum
- XIV. Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
- XV. Kecskemét, Katona József-Museum
- XVI. Keszthely, Balaton-Museum
- XVII. Miskolc, Herman Ottó-Museum
- XVIII. Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
- XIX. Nagykanizsa, Thury György-Museum
- XX. Nagykőrös, Arany János-Museum
- XXI. Nyíregyháza, Jósza András-Museum
- XXII. Orosháza, Szántó Kovács János-Museum
- XXIII. Pápa, Gróf Esterházy Károly-Kastell- und Heimatmuseum
- XXIV. Pécs, Janus Pannonius-Museum
- XXV. Salgótarján, Historisches Museum von Nógrád
- XXVI. Sárospatak, Rákóczi-Museum
- XXVII. Sopron, Museum der Stadt Sopron
- XXVIII. Szécsény, Kubinyi Ferenc-Museum
- XXIX. Szeged, Móra Ferenc-Museum
- XXX. Székesfehérvár, István király-Museum
- XXXI. Szekszárd, Wosinsky Mór-Museum
- XXXII. Szentendre, Ferenczy-Museum
- XXXIII. Szentes, Koszta József-Museum
- XXXIV. Szolnok, Damjanich János-Museum
- XXXV. Szombathely, Savaria-Museum
- XXXVI. Tata, Kuny Domokos-Museum
- XXXVII. Vác, Tragor Ignác-Museum

- XXXVIII. Veszprém, Laczkó Dezső-Museum
 XXXIX. Visegrád, Mátyás király-Museum
 XL. Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
 XLI. Provisorisch im Archäologischen Institut
 der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
 aufbewahrt
 XLII. Dunaújváros, Intercisa-Museum
 XLIII. Szarvas, Tessedik Sámuel-Museum
 XLIV. Szob, Börzsöny-Museum
 XLV. Aszód, Petőfi-Museum
 XLVI. Százhalombatta, Matrica-Museum
 XLVII. Barcs, Dráva-Museum
 XLVIII. Budapest, Landwirtschaftliches Museum
 XLIX. Tapolca, Stadtmuseum
 L. Kőszeg, Jurisics Miklós-Museum
 LI. Vásárosnamény, Bereg-Museum
 LII. Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum
 LIII. Tatabánya, Museum der Stadt Tatabánya
 LIV. Komárom, Klapka György-Museum
 OMvH Die Freilegung wurde vom Landesamt für
 Denkmalpflege ausgeführt, ohne Fundmaterial

ABKÜRZUNGEN

- ATOMKI Institut für Atomkernforschung
 der Ungarischen Akademie
 der Wissenschaften
 AVK Kultur der Linienbandkeramik der Großen
 Ungarischen Tiefebene
 BTM Historisches Museum der Stadt Budapest

- CNH Corpus Nummorum Hungariae
 DVK Kultur der Transdanubischen
 Linienbandkeramik
 ELTE BTK Philosophische Fakultät der Eötvös
 Loránd-Universität
 GATE Agrarwissenschaftliche Universität
 von Gödöllő
 H A (B, C, D) Hallstatt A (B, C, D)
 IKV Unternehmen für Liegenschaftsverwaltung
 JATE József Attila-Universität, Szeged
 JPI Járdányi Paulovics István-Ruinengarten
 JPTE Janus Pannonius-Universität, Pécs
 KLTE Kossuth Lajos-Universität, Debrecen
 LT (B, C, D) La Tène (B, C, D)
 MFM Móra Ferenc-Museum
 MNM Ungarisches Nationalmuseum
 MRT ...Bd. Archäologische Topographie
 Ungarns ...Band
 MTA OTKA Landesfonds für Wissenschaftliche
 Forschungen der Ungarischen Akademie
 der Wissenschaften
 MTA RI Archäologisches Institut der Ungarischen
 Akademie der Wissenschaften
 NYUVIZIG Westtransdanubische Staatsdirektion
 für Wasserwesen
 OMvH Ungarisches Landesdenkmalamt
 R HA Reinecke Hallstatt A
 RF Régészeti Füzetek
 SMMI Direktion der Museen vom Komitat
 Somogy
 TTM Naturhistorisches Museum

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, XXXIX (1987, 375 o.), XL (1988, 359 o.), XLI (1989, 560 o.), XLII (1990, 398 o.), XLIII (1991, 485 o.), XLIV (1992, 463 o.) kötetek. Bóna I., Bökönyi S., Dienes I., Gerevich L., Holl I., Kubinyi A., Mócsy A., Szabó M. és Torma I. közreműködésével szerkesztette Gabler Dénes. Budapest, 1987–1992, összesen 2640 o., Akadémiai Kiadó, rengeteg szöveg közti kép, ábra, térkép és táblázat.

Különböző, részben rajtunk kívül álló okok miatt (a 35. kötet ismertetése 1986-ban, a 36–38. köteteké összevontan 1990-ben jelent meg) hat vaskos, rendkívül gazdag tartalommal bíró szám ismertetésére kellene most sort kerítenünk, ami nyilvánvalóan lehetetlen vállalkozás lenne. Ezért az alábbiakban néhány, kiemelkedően fontosnak tartott tanulmány mellett elsősorban általános kérdésekre fogunk összpontosítani. Ezek közül az első mindjárt az, hogy a bolsevizmus csöndes kimúltával együtt járó társadalmi és gazdasági átalakulás mennyire nem érintette hátrányosan az Acta-t: külső és belső minőségüket, terjedelmüket megőrizték, sőt az utóbbit még növelni is tudták. Főleg annak a tudatában szükséges ezt hangsúlyozni, hogy az ismertetések elmaradásának egyik oka éppen az Értesítő kiadási válsága volt (amelyen a Szerkesztőség csak nagy nehézségekkel és kitartással tudott úrrá lenni). Fontos ezt hangsúlyozni különösen ma, amikor szinte naponként látnak napvilágot múzeumi (és közöttük elsősorban régészeti) munkák, miközben a kulturális élet teljes válságáról, az átalakulás óta tapasztalható teljes visszaeséről hangzanak el a szólalmok. Az Acta mindenféle megrendülések nélküli folyamatos megjelenése (hozzátesszük: az 1993. évi kötet korrektúrái már készen vannak) önmagában döntő érv az egyébként is igaztalan vádaskodások és panaszok ellen. De megemlíthetjük a „súlyos kulturális válságra utaló” többi kiadványt is, mint a kunbábonyi sír monográfiáját (E. H. Tóth–A. Horváth: Kunbábony, Kecskemét, 1992), az M0-as autópálya leletmentéseit (Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán, I–II., Budapest, 1992), Az avar történelem forrásai-nak I. kötetét (Szádeczky-Kardoss Samutól, Szeged, 1992), Százhalombatta monográfiáját (4000 év a 100 halom városában, Százhalombatta, 1993), a Szolnok megyei Múzeumok vaskos leletmentési kötetét (Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton, Szolnok, 1991), Topál Judit monográfiáját (Roman cemeteries of Aquincum, I., Budapest, 1993), és még sok-sok más könyvet. Csak az „egyre inkább elmaradó” Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében és csak 1993. július 1–szeptember 30. között nyolc olyan munka jelent meg, amely alapvetően fontos kérdések (mint pl. *Holdinka Antal* munkássága, amelyről két(!) könyv is napvilágot látott!!!) mellett régészeti vonatkozásokat is tartalmaz. (Az adatokat lásd SzSzSz 28: 4, 1993, 487–488, nos. 315, 317, 318, 321, 325, 329, 330, 334). Közöttük elsősorban

említendő Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiájának I. kötete (Nyíregyháza, 1993, 750 p.), amely a megye nemrégiben megjelent műemléki topográfiája után (Szabolcs-Szatmár megye Műemlékei, I. Budapest, 1986) nem vonatkozott közölni *Bóna I.* 75 oldalas régészeti áttekintését (A honfoglalás előtti kultúrák és népek, pp. 63–137), vagy *Németh Péter* tollából *Dienes I.* 1986-os, a honfoglalás kora vonatkozó összefoglalás után (i. m. 1986, pp. 92–114) egy újabb tanulmányt a honfoglalás korról és az Árpád-korról (1993, pp. 139–160). A szocializmus éveiben alighanem tíz év alatt sem jelent meg ennyi helyi – és jó! – történeti-régészeti kiadvány Szabolcs-Szatmárban. Tegyük hozzá azt, hogy a Jósza András Múzeum 33–35. Évkönyve (Nyíregyháza, 1993) végre behozta az Évkönyv elmaradását, miközben rövid időn belül követte a rekordidő (talán 8 hónap) alatt kiadott, az 1991. évi II. NKFK összejevetel kötetét (JAMÉ, 30–32, 1992). A kultúra egyik, ha nem a legfontosabb ágát jelentő tudományos könyvkiadás ilyen felvirágzása idején ezért velejeig hamisnak és súlyosan sértőnek tartjuk azt az állásfoglalást, amely többek között a következőket írta a Jósza Andrásra emlékező füzetben: „A fordulat sok jót, sőt nagyszerűt hozott a kultúra szabadságát illetően, de egyelőre még nem tett semmit a kultúra egyenlőségéért és testvériségéért. Vagy ha tenni akart, nem hatásosan. Nem tudta kivédeni a változásoknak a kultúrát sújtó negatív hozamait sem. Azt a CSODÁT... még mindig várja az, aki nem akar belenyugodni a kultúra éppen jelenlévő állapotába.” (Vitányi Iván in SzSzSz op. cit. p. 472). Lehet (bár nem hisszük), hogy a kultúra más területein nem áll ilyen jól a helyzet, de Vitányi itt nem másról, hanem a megye többek között régészeti monográfiája kapcsán írta a valóságnak nem megfelelő dolgokat.

Nos, az Acta-kötetek gazdagsága ugyanezt a fellendülést bizonyítja, és nyilvánvalóan majd csak az utókor ítélheti meg, hogy ebben mennyi szerepe volt a külső lendítő erőnek (a kultúra valóban megvalósult szabadságának), és mennyi a szerkesztők-kiadók-készítők következetes szívósságának (szerintünk nem kevés az utóbbiak, főleg a szerkesztő(k) érdeme). Az Értesítő példáján ítélve meg a dolgokat (az 1951-től megjelenő Acta esetében nem tehetünk összehasonlításokat a „fordulat éve” előtti és utáni régészeti kiadványok között; *n.b.* az Acta I: 1–2, 1951 számomra rendelkezésre álló, legelső füzetének nincs címlapja, és a 151 oldalnyi terjedelem tizedét a régészet első öt éves tervének ismertetése foglalja el, amelyből a legnagyobb rész természetesen mindmáig nem valósult meg), a rekordmértékű 73–75. (Ser. III, 7–9), 1948-as kötetet (446 lap, LXXXVI tábla, az utolsó tábla hibásan XCVI-nak számozva, a szövegben is pp. 75–78) követte az egyébként kitűnő tartalmú 76, 1949: 1–2. szám, címlapja előtt Sztálin egész oldalas fényképével, a maga 120 oldalával és 39 táblájával. Alig valamivel terjedelmesebb a 77, 1950 kötet két füzet (142

oldal és 41 tábla). Vegyük még hozzá, hogy a fordulat éve szüntette meg drasztikusan olyan kiváló és igen nagy reményekre jogosító régészeti folyóiratok megjelenését, mint a Magyar Múzeum, az Antiquitas Hungarica és a Dolgozatok, sőt a talán a legsúlyosabb, és mindmáig ki nem hevert veszteséget okozva a Dissertationes Pannonicae II. sorozatát is; kilenc évre megszakadt a Folia Archaeologica kiadása (5: 1945, 6: 1954).

Nézzük azonban a dolog érdemi részét, és most elsősorban egy olyan statisztikát, amely száraz számaival mindenél jobban bizonyítja, hogy az Acta az 1990–1993 közötti *metamorphosis* úgynevezett súlyos válságai idején egyáltalában nem rendült meg, sőt megőrizve addigi kétségtelen értékeit és színvonalát, tovább fejlődött.

Ő természetesen az őskor, A az antikvitás (igen ritkán) és a provinciális régészet (a legtöbbször), N a népvándorlás kora, K a honfoglalás kor és a magyar középkor (benne az Árpád-korral), E az egyéb (benne a természettudományi segéd tudományokkal). Nézzük, mit mutatnak e statisztikák!

A könyvismertetések kezdve, előbbi állításunk valós voltát. Hat év alatt nem tellett többre, mint 12 hazai régészeti munka ismertetésére (tudva azt, hogy *Gabler Dénes* szerkesztő törekszik minden arra érdemes hazai munka megmérettetésére; szövegi közlése). A következő évek tanúi lesznek a hazai kiadású munkákról szóló (reméljük, komoly) ismertetések jelentős megszorodásának. Ugyanakkor a külföldi munkák ismertetéseinek ingadozó számai nem az ilyenek recenziójára vonatkozó szerkesztői szándék változásait, hanem a befolyásoló tényezők hatásait jelzik (amelyek között a megfelelő fordító rendelkezésre állása mellett ott van az ismertetők együttműködési készsége, a határidők betartására irányuló komoly szándéka, sőt a külföldi könyvkiadásban megfigyelhető, évenként változó ritmusosság egyaránt). Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy ezekben az Európához való felzárkózást jelentő, állítólag „kultúraellenes” években mégiscsak 207 fontos külföldi kiadvány került be ezen a módon is az

ország tudományos vérkeringésébe. A huhogó baglyoknak meg kellene egyszer nézniük a Dacia, vagy a SlovArch vagy további környező folyóiratok recenziós rovatait!

Az egyes tudományterületek közötti, korábban kialakított harmonikus arány ezekben a kötetekben is megmaradt. Ha leszámítjuk a Mócsy- emlékkötet 38 A-tanulmányát (szemben két Ő-vel), akkor az őskor és az antikvitás fej fej mellett áll a statisztikánkban, ami a korábbiakhoz képest jelentős javulást mutat az ősrégészet oldalán. Hiszen a 25,1973–38,1986 közötti 14 kötetben az őskor: antikvitás aránya (csak a tanulmányokat véve) 30 : 53 volt. Ez a szerkesztés nagyfokú tárgyilagosságát és részre nem hajlását mutatja, amely eszerint nem a (hozzá csak látszólag közelebb álló) korszakok, hanem az értékek szerint osztályoz és közöl. Ismét más kérdés, hogy a Chronica, Discussio és Communicationes rovatok időnként hallgatnak (különösen 44, 1992), aminek az oka valószínűleg az, hogy ez a, még az előző szerkesztő, *Castiglione László* által kialakított megosztás nem rendelkezik határozott kategóriákkal (terjedelmi, értékbeli, igénybeli, témabeli). További, a szerkesztés befolyásolási lehetőségein túl mutató kérdés, hogy vajon miért van továbbra is alulképviselve a népvándorlás kora (feltehetően azért is, mert a vidéki múzeumi évkönyvek és önálló kiadványok, a számos külföldi, népvándorlás kori kiállítás katalógusai, no meg az avarok korával foglalkozó bécsi kötetek az ilyen tanulmányok jó részét elvonták.

Nem fogadjuk el tehát azt a nézetet, hogy az avar kori anyag kutatásának központja Bécsbe tevődött át – mint *Szentpéteri József* véli: Századok, 127, 1993, 151. Ha valaki végigfutja az Awarenforschungen I–II. kötetének címeit, akkor látható, hogy a kutatás hazánkban folyik, de bárhol olvasható világnyelven most még Bécsben jelenik meg. Kérdés, milyen szerepet játszott ebben az, hogy annak idején *Kiss Attila* nagy tanulmányát szinte kényszerítették arra, hogy Bécsben jelenjen meg (In 'Die Bayern und ihre Nachbarn', Teil 2, Wien, 1985).

Kötet és év		1. Tanulmányok					2. Communicat.					3. Chronicae					4. Discussion					Könyvismertetés	
1–4	1–6	Ő	A	N	K	E	Ő	A	N	K	E	Ő	A	N	K	E	Ő	A	N	K	E	5. hazairól	6. külföldről
XXXIX 16	1987 59	–	3	3	3	–	–	2	–	–	–	–	–	1	–	–	1	3	–	–	–	1	42
XL 17	1988 48	5	2	3	1	–	–	–	–	–	–	–	–	4	–	–	–	–	1	1	–	4	27
XLI 44	1989 44	2	38	–	–	1	–	–	–	–	–	2	–	–	1	–	–	–	–	–	–	– (!)	–
XLII 24	1990 67	5	5	1	3	1	–	1	–	–	–	2	4	–	–	–	1	–	–	1	–	4	39
XLIII 19	1991 97	4	6	1	1	5	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	3	75
XLIV 11	1992 35	4	2	–	2	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	– (!)	24
XXXIX 131	–XLIV 350	20	56	8	10	10	–	4	–	–	–	2	6	5	–	1	2	3	1	3	–	12	207
Mindössze 350		104					4					14					9					219	

Ezzel összefüggésben azonban megemlíthetjük azt is, hogy a debreceni finn-ugor kongresszus (1990), továbbá az 1996-os 1100-as évforduló éveiben a honfoglalás kor és az Árpád-kor kutatása is többlet tehetne az Acta hasábjain azért, hogy e fontos kérdéseket a nemzetközi közvélemény magyar szempontból is megismerhesse.

A vegyes összetételű őskori anyagban (amelyben igazi újkőkori tanulmányt nem találtunk) az egyetlen, őskorral foglalkozó munka (Luu Tran Tieu, 42, 1990, 3–12; egyébként időközben a könyve is megjelent) nem igazán nyerte meg tetszésünket. Horváth L. A. cikkéről (uo. 21–44) látszik, hogy a vallástörténeti kérdésekben nincs igazán ott-hon, a téma másik részét viszont azóta kandidátusi disszertációban is kidolgozta. Kemenczei T. az 1967-ben előkerült függődi lószerszám-depóleletet tette közzé (40, 1988, 65–81). Jóllehet a vaszablát is tartalmazó együttes a keleti preszkíta áramlások későbbi, 7. századi, már legkorábbi szkíta rétegébe tartozhat, a tanulmány rámutat arra, hogy ilyen erős, keleti, sztyeppi hatások az Alföldön már a Kr. e. 9. sz. óta érezhetők, azaz – tesszük hozzá – mégiscsak foglalkozni kell a sokáig csupán jelképesnek tartott ún. kimmer emlékművel és lovasnépekkel. Bizonyára ebbe az időszakba, a 9–8. századba tartozik a mindmáig mellőzött gyomai „halomsír” főleg aranytárgyakból álló együttese is. Ilon Gábor tanulmánya merész állításra vállalkozott: a Górkápolnádomb-i a K-6 „A” vagy „a” jelű, rituális áldozó-hely jellegű gödörben talált, Hallstatt B2 kori bronztárgyak között egy ún. mini-Keftiu-öntecset vél felfedezni. Jóllehet a darab csak fenntartásokkal sorolható be az égei öntecseknek megfelelő típuskörbe, azok a következtetések, amelyekre Ilon a lelettel kapcsolatban vállalkozik, jelesen a Kárpát-medence és az égei világ kereskedelmi kapcsolatai az ezredforduló táján, indokoltak. Kár, hogy a tanulmány néhány apró részletében elcsúszott, így pl. nem találjuk a rövidítések között Eiwanger (p. 255: Einwanger) feloldását, így itt pótoljuk: *J. Einwanger*: Ein bronzezeitlicher Goldstandard zwischen Aigais und Mitteleuropa. Germania 67, 1989, pp. 443–462. Az őskorral foglalkozó tanulmányok közül meg kell említeni még Jankovits Katalin hosszú tanulmányát, amely két részben jelent meg (44, 1992, 3–81, és alaposan félreérthető címmel uo. 261–343). A könyvnyi terjedelmű szorgalmas tanulmány legalább 26, jól-rosszul feltárt halomsíros temetőrészlet leletanyagát igen gondos munkával állítja össze, ill. rekonstruálja. Szemben a korábbi keltezéssel, amikor Bóna e temetkezések egy részét a halomsíros művelődési körbe utalta (p. 4: Bakonybél, Farkasgyepű és Pénzeskút temetkezéseit), a szerzőnő legfeljebb a halomsíros kör legkésőbbi szakaszára gondol, és inkább a halomsíros és urnamezős kör közötti önálló, ún. Bakonyvidéki kései bronzkori csoportba keltezi az anyagot. A tanulmány értékes gazdagodása őskori irodalmunknak.

Az *Antikvitás* anyaga (az egyiptomi-thébai magyar ásatások 32. sz. sírjától és az eraviszkuszoktól a francia–magyar együttműködésen át egészen a bizánci korig) olyan változatos, hogy még egy hosszabbra szabott ismertetés sem tekinthetné át. Nagy T. egy régóta vajdúd kérdéshez tér vissza: Pannónia rómaiak által való meghódításának keltezéseire (43, 1991, 57–85): 35-ben a délnyugati részt kebelezte be Octavianus, 20 év múlva követte ezt a borostyánkő-út vidéke a *regnum Noricum*ban, majd rövidesen (Kr. e. 12–11) két szakaszban a Száva–Dráva-köze, ill. a Dunántúl keleti része, de ennek végleges hódoltatása még igénybe vett két-három évet. A forrásokkal gazdagon alá-

támasztott tanulmány bizonyára szilárd alapot teremt a további finomításhoz.

Torbágyi M. igen érdekes és fontos kérdést dolgozott fel, mégpedig a kárpát-medencei görög érmék forgalmát (43, 1991, 25–55). A rendkívül tájékozott tanulmány nagy örömkre elég részletesen ír a Sarmizegetusa–Hátszeg területén 1540–1550 körül, majd a 19. sz. elején talált óriási aranyérem-leletekről, amelyek zömmel *Lysimachos* make-dón-trák uralkodó (Kr. e. 305–281) pénzeit tartalmazták (pp. 27 és 42–43). Jóllehet minden más vonatkozó tanulmánynál több forrás és adat ismeretében ír (p. 27, no. 15), az ősforrásig, ill. az ősforrásokig (az 1542-es felfedezésről beszámoló Lazius-munkáig) neki sem sikerült eljutnia, jó-részt nyilván azért nem, mert Téglás Gábor a Torbágyi által is idézett cikkében (HTRTÉ 9, 1896–1898, pp. 3–11) csak említi Lazius nevét, de a mű (helyesebben művek) adatait nem adja meg. A statisztikákból látható, hogy ez a pénzforgalom jórészt Erdélyre irányult (az erdélyi arany-lelőhelyek miatt), és csak elszórtan került el egy-egy darab az Alföldre és a Dunántúlra (folytatva ezzel azt az állapotot, hogy a Kárpát-medence középső nagy területein már a műkénéi kor óta meglepő módon hiányoznak a görög földről származó bárminő importtárgyak, közöttük az érmek). Elkerülte a szerző figyelmét viszont Jakó Zsigmond több részletben megjelent tanulmánya a 19. század eleji éremkincsekről (AMN 3, 1966, 103–120; 5, 1968, 433–443; 8, 1971, 439–455; 9, 1972, 587–602; 10, 1973, 615–639. Továbbá az az adat is, amelyre Benkő Elek hívta fel a figyelmet, miszerint Entz Géza kinyomozta, hogy 1491-ben Szászsebes mellett egy (máig?) ismeretlenül maradt „régí és elhagyott város helyén” ókori aranyérmékből álló nagy kincsre akadtak, amelyről – Entz Géza feltevésével szemben – nem bizonyítható, hogy a Kr. u. 3. sz.-ból származik (Entz Géza: Középkori tudósítás kincsleletről. NumKözl, 66–67, 1967–1968, 97–99). A szerzőtől most nem kérjük számon *J. Carcopino* kétszer is megjelent remek tanulmányát (Les richesses des Daces et le redressement de l'empire romain sous Trajan, Dacia, 1924, 28–34, újra megjelent in Points de vue sur l'impérialisme romain, Paris, 1934, 73–86), sem *J. Guey* tanulmányát (De „L'or des Daces” (1924) au livre de Sture Bolin (1958). Guerre et Or. Or et monnaie, in Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire offerts à Jérôme Carcopino. Paris, 1966, 445–475). Nagyon valószínű, hogy a hat Acta-kötet mindegyikének A-rovatához legalább ennyi megjegyzést lehetne fűzni gazdag tartalmuk okán, különösen a XLI, 1989-hez. Ez azonban aligha a mi feladatunk. Kiemelnénk még *Gabler D.–Vaday A.* monográfiával felérő tanulmányát az Alföld szarmata-korának sigillata-leleteiről (44, 1992, 83–160; a tanulmány 1. része nem az Acta-ban jelent meg; lásd a cikk 1. jegyzetét.)

A népvándorlás kora néhány tanulmánya közül Kiss Attila a Kárpát-medencében előkerült négy, feltehetően bizánci típusú és eredetű kardot vizsgálja. A kevés lelet (Aradka, Vízkelet, Kunágota és messze keleten Sepsiszentgyörgy) összefüggésben állhat azzal a császári törvénnyel, amely megtiltotta bárminemű fegyver eladását a barbárságnak, ugyanakkor ellentétben áll a hunok utáni legkülönbözőbb barbárok, főleg a korai avarok Bizánc-ellenes sorozatos győzelmeivel (39, 1987, 193–210). Fülöp Gyula az igari avar kori vezérleletekről értekezik (40, 1988, 151–190; a tanulmány bővített és jó képekkel-ábrákkal ellátott változata a korábban megjelent magyar könyvecskének: Az igari

avar kori vezérleletek. Székesfehérvár, é.n. 52 oldal az Acta-ban egy új értékelő résszel bővítve: pp. 185–189). A konklúzió azonban mindkét változatban ugyanaz: ebben az ún. közép-avar időszakban a hatalmi terület nyugat felé erősen kiterjeszkedett, maguk a leletek pedig inkább egy új korszak, a kései avar kezdetét, semmint a kora avar időszak folytatását, folytatódását jelzik (p. 184). *Garam Éva* tanulmányából (43, 1991, 151–179) kiderül, hogy ha fegyverek nem is, ékszerek annál inkább eljutottak a korai avarsághoz Bizáncból 558–626 között, mint ajándékok (a követek révén), vagy adók és hadisarcok részei. A leleteknek természetesen elsősorban nem a nemesfém-értéke nagy, hanem a keltező ereje, és már Kiss A. előbb említett cikke is példa rá, hogy még régi és/vagy elégtelen adatok esetén is van lehetőség a tipológiai alapokon való helyes keltezésre (ezért állapítja ő meg az említett négy bizánci eredetű kard 10. századi, tehát honfoglalás kori keltezését). Garam rámutat, hogy az említett ékszerek között a létező kapcsolatok ellenére nagyon kevés az eredeti bizánci tárgy, főleg helyi utánzatokról, illetve eredeti tárgyak másodlagos, átalakított felhasználásáról van szó. A készítő mesterek onnan idekerült aranyművesek lehettek. A tényleges kereskedelmi kapcsolatokra alig akad példa (ami nem is érthetetlen egymással folyton hadakozó felek esetében).

A honfoglalás korával és a korai Árpád-korral *Kovács László* (40, 1988, 275–300) korai magyar pénzveréssel foglalkozó vitacikkén (a téma alighanem lezáratlan marad mindaddig, amíg ki nem derül, hogy *Stephanos* néven már Géza fejedelem is veretett pénzt) és *Siklósi Gyula* Székesfehérvárott végzett Árpád-kori kutatásain alapuló tanulmányán (44, 1992, 371–388) kívül csak *Révész László* két szép tanulmánya foglalkozik, természetesen sikeres karosi feltárásaira, illetve alapos anyaggyűjtésére támaszkodva a líra alakú csatokról (39, 1987, 257–285). A munkából részletes adatokat kapunk arra, hogy egy honfoglalás kori tárgy pontos keltezése milyen nehéz kérdés, de ez éppen az ilyen, egy-egy típusra kiterjedő horizontális vizsgálat nélkül el sem képzelhető. A másik cikk a honfoglalás kor gazdagon díszített fjtartó tegezleteit tárgyalja (44, 1992, 345–369), kiterjedve eddig feltárt, de fel nem ismert, továbbá keleti párhuzamokra. Tudjuk, hogy Révésznek elsősorban Karossal kapcsolatos felkészült munkássága máris jelentős, a történészeket is alighanem érdeklő eredményekkel járt, amennyiben sikerült valószínűsítienie, hogy a Felső-Tisza-vidék ún. rangos honfoglalás kori leletanyaga nem a vezéri törzs kabar kíséretének a hagyatéka, hanem egészen egyszerűen csak az ott egy-két nemzedék idejére megtelepedő vezéri törzs kíséretéé. (Bővebben nemrég befejezett kandidátusi disszertációjában: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Miskolc, 1993.)

Lényegében a honfoglalás korához kapcsolódik inkább *Vékony Gábornak* a kárpát-medencei késő-népvándorlás kori rovásfeliratokat tárgyaló tanulmánya (39, 1987, 211–256), amelynek azonban egy javított olvasatokkal ellátott

magyar kiadása is megjelent (op. cit. *jegyzet), így az olvasót annak ismeretére utaljuk. A tanulmány furcsa módon egy teljesen érthetetlen szerkesztői megjegyzéssel kezdődik („Dieser bedeutende Neufund...”), amelyből nem derül ki, hogy milyen leletről is van szó; minden bizonnyal a szarvasi tűttartóról. Nem térhetünk ki sajnos a kötetek igen jó magyar középkori tanulmányaira, *Siklósi Gy.* (40, 1988, 211–250, *H. Gyürky K.* (42, 1990, 205–208), *Holl I.* (42, 1990, 209–268, ill. 43, 1991, 315–336), valamint *Gerelyes I.* (42, 1990, 269–286) cikkeire, amelyek közül különösen *Holl Imrének* a 14–15. századi Magyarországon talált, külföldről származó kerámia-leleteket tárgyaló munkája emelkedik ki.

A Discussio-rovatban található *Bóna István* egy újabb vitacikke (Über eine fruchtlose Polemik: 40, 1988, 301–314), amelyben az Erdély története (Bp., 1986) kapcsán íródott egyik román kritika jórészt csacska vagy téves érveit utasítja vissza, nagy felkészültséggel és logikus rendszerrel. Érveivel csak egyetlen kérdésben nem tudunk egyetérteni: akkor, amikor elfogadja (belátjuk, a dáko-román kontinuitás ellen szóló, azt kizáró érvként) Erdély erőteljes elszlávosításának Horedt féle tételét (p. 313; vö. még *Bóna I.* in *ArchÉrt.* 117, 1990, 270. is!). A honfoglalás előtti Erdély sűrű szláv lakosságát „bizonyító” érvek olyasféle adatokon alapszanak, mint amilyeneket *Bóna* a Szabolcs-Szatmár régiségeivel foglalkozó nagy tanulmányában említ, imígyen: „A Szamos–Kraszna–Túr völgyében magukat fáradságos munkával tisztárról tisztásra előreküzdő szlávok „Szúnyogos”, „Égerfás”, „Tölgyes”, „Somos”, „Nyírfás”, „Gyertyános”, „Árkos”, „Lapályos”, „Halmos”, „Nedves”, „Mocsaras”, „Kopasz”, „Tulkos”, „Halászó”, „Hegymelléki”, „Folyómenti”, „Folyóvízes”, „Feketevízű”, „Sebes(vízű)”, „Keskeny(vízű)”, „Darvas”, „Földmőge”, „Köleses”, „Gyepes” jelentésű helyneveiből nemcsak a táj és élővilága elevenedik meg, hanem a tájat meghódító és újra benépesítő emberek kemény, küzdelmes élete is.” (Szabolcs-Szatmár megye műemlékei, I. Budapest, 1986, 82–83). E romantikus szlavofil csendéletben az egyetlen baj az, hogy az említett helynevek tekintélyes része ősi magyar (ősmagyar, előugor, sőt finnugor) tövekre megy vissza: *daru*, *fekete*, *folyó*, *halász*, *köles*, *víz*, illetve őtörök eredetű (pl. *árok*, *gyertyán*), vagy pedig ismeretlen etimológiájú, de nem szláv (*éger*, *föld*, *gyep*; az adatokra lásd TESz, ill. MSzFE!). A szorgalmas erdőirtó szlávok tehát legfeljebb elszlávosodott ősmagyarok és őtörökök lehettek, ez viszont szintén nem tűnik ki a névadásból. A legegyszerűbb, ha – régészeti leletek ide, vagy oda – eltekintünk a megye nagy részének elszlávosításától, a szatmári szlávok főnökének „Új várát” [Nov(i)grad] pedig a területet néhány évtizedre uraló bolgár-szláv főnök erődjének tekintjük, éppen úgy, mint Csongrád várát.

Budapest, 1993. december 12.

Makkay János

A Magyar Nagylexikon – egyetlen tudományterület szemszögéből

A Magyar Nagylexikon 1., 2. és 3. kötete – A–Anc, And–Bag és Bah–Bij kezdetű szócikkkel – 1993–1994-ben jelent meg. A Kiadó útravalója szerint ez az 1970 óta készülő Akadémiai Nagylexikon nem azonos a legalább 1950 óta készülő és viszontagságos történetű Magyar Nagylexikon-nal, bár az Akadémiai Kiadó Magyar Nagylexikon Szerkesztőségében készült és készül. Nem tudjuk, nagylexikonok esetében mi a helyes: kötetenként, vagy néhány kötetként csokorba fogva szólni hozzá a munkához, avagy megvárni a teljes megjelenését. Most az előbbi lehetőséget választottuk, annak reményében, hogy a tanulságokat a szerkesztés esetleg még figyelembe is veszi. Megjegyzéseink egyébként egyetlen, az egész ügy szempontjából talán jelentéktelen részterületre korlátozódnak. Mégpedig a régészettnek arra a részére, amelyről van némi fogalmunk, illetve volt lehetőségünk a lexikon által frottakat a ma legkoryszerűbbnek tartható és rendelkezésünkre álló szakmunkák alapján mérlegre tenni. Tollunkat nem a kötozködni akarás vezette, hanem az a kívánság, hogy a bizonyára legalább fél évszázadig (egy új nagylexikonig vagy a magyarság elfogyásáig) alighanem alapvető forrást jelentő lexikon a legjobbat adja a még magyar olvasónak. Nem tudtuk eldönteni, ezen belül mi a fontosabb: inkább a külföld régiségeivel kapcsolatos hibákra és feltűnő hiányokra mutatni rá, vagy a hazaiakra. Az előbbieket ugyanis könnyű felismerni és javítani megfelelő külföldi szakmunkák alapján. Kérdés azonban, hogy az átlag magyar olvasó hozzájut-e ilyenekhez, felismeri-e, hogy hiba van a kréta körül, és képes-e az ellenőrzésre (mondjuk például hettita helynevek és ásatások kérdésében). A hazai vonatkozású kérdések elég könnyen ellenőrizhetők, másrészt viszont a lexikon adatai ezekben elméletileg abszolút értékű forrásadatnak számítanak, mivelhogy egy akadémiai nagylexikonban jelentek meg. Így az olvasó aligha fog szakkönyveket tanulmányozgatni, hogy a lexikon szócikkait ellenőrizgesse, hanem elhiszi azok igazságát, éppen úgy, ahogyan a MÁV felszólítása ellenére sohasem szoktak ellenőrizni, hogy a kiadott jegy tényleg addig érvényes-e, ahová utazni szeretnénk. Az alábbiakban a három kötet címszavainak sorrendjében haladunk, a lexikon tipográfiája szerint, és csak a legfontosabb forrásmunkákat idézzük, és csak ott, ahol feltétlenül szükséges. Az ismereteink tartományába eső minden csacsakásra igyekeztünk rámutatni (indokolható tévedésekre vagy nézetkülönbségekre – például a keltezések esetében – nem).

abasevói kultúra (p. 13): minden ősrégész be kell hogy lássa, a címszó történeti rekonstrukciója nem egyéb szép mesénél. Kár, hogy a kezdetleges rajzok kliséjét 5 fokkal elferdülve helyezték/vágták be a tükörbe.

abbeyillien: ezt a kultúra-nevet, akárcsak a korábbi *chelles*-it, a nemzetközi tudomány ma már csak a szakócák egy sajátos formájának a megjelölésére használja. A ma elfogadott név az **acheuli**.¹

Acélfalva: amely a Szeretbe ömlő Albuia völgyében, Németvárostól délkeletre fekszik. Egyetértünk a lexikon szerkesztőivel, hogy a moldvai helynevek csángó névalakját is meg kell adni, akkor viszont Németváros mai nevét

is. Rosszul sejtenénk, hogy Németváros Piatra Neamț lenne?, amely viszont csángó-magyarul már 1395-ben *Karachonkw*, azaz *Karácsonkő*, és nem *Németkő* vagy *Németváros* volt.²

acheuléen: ami a csapnivaló **abbeyillien** címszóban talán egyedül volt jó (kb. 500 000 évvel ezelőtt), az most rossz lett: ez a korszak 500 ezer évig tartott [volna]. Mondjuk talán Kr. e. 498 005-től máig?

Addaura: nem tudjuk, a lexikonba a barlangi művészet mely lelőhelyei kerülnek majd be. Bizonyára a legjobbak. Ha azonban a jelentéktelen Addaura-t bevették, akkor ezt nem ártott volna elemi hibák nélkül tenni. A lelőhely – Monte Pellegrino, Palermo mellett – nem egy, hanem két barlangot vagy inkább sziklafülkét jelent (Addaura II és Addaura B), amelyeket nem 1953-ban, hanem 1952-ben fedeztek fel. Rétegeik *nem* tartalmazznak korai paleolit eszközöket, hiszen a barlang előterének legmélyebb rétegében is csak szicíliai típusú felső paleolit leletek voltak, a felsőbb rétegekben viszont csak fejlett, inkább már mezolitikus leletek kerültek elő. A karcok nem emlékeztetnek szaharai sziklarajzokra, és stílustörténetileg sem helyezhetők a franko-kantábriai és a kelet-spanyolországi stílus közé, mivel nagyon is eltérnek a franko-kantábriai stílustól... Egyébként elsősorban nem vadlovat, szarvast és bölényt ábrázolnak, mivel *the majority of the figures are anthropomorphic*. A címszónak tehát egyetlen adata sem felel meg a tudományos tényeknek. Az adatoknak utána lehetett, sőt kellett volna nézni egy vitán felül álló olasz szakértő könyvében.³

Adena-kultúra: a címszót hozzáértő valaki írta, szívesen olvastunk volna benne viszont rövid tájékoztatást arról, hogy 1783-ban az egyik ilyen ohioi sírhalmomról Samuel Persons tábornok Ezra Stile-nek számolt be egy levélben, aki azzal válaszolt, hogy ezekben a sírhalmokban alighanem a Józsué által elűldözött kánaániak nyugszanak. Az óvatos Stile megkérdezte azonban az ügyről még Benjamin Franklint is (ő bizonyára benne lesz a nagylexikonban). A szintén óvatos elnök nem foglalt állást a kérdésben. 1787–1788-tól kezdve az *Ohio Company* műemléki védelem alá vette ezeket a sírhalmokat (a világ legelső műemlékvédelmi intézkedése régészeti sírok ügyében). Valamivel később egy pap, Manasseh Cutler 1763 után egy alkalommal megismertette egy, az egyik halmon kidöntött vén fa évgyűrűt, és ezzel megalapította a dendrokronológiát, az évgyűrű-időrendet. Mivel 463 évgyűrűt talált, szerinte a halmot Kr. u. 1300 előtt emelték. Végül 1787-ben egy bizonyos Thomas Jefferson, akkor harmadik elnöke az Egyesült Államoknak (bizonyára ő is benne lesz a lexikonban) egy időre visszavonult a politikától, és többek között e sírhalmok építőinek őstörténetével kezdett foglalkozni (*Notes on the State of Virginia* c. művében), sőt régészeti ásatásokba kezdett, éppen ezekben a rejtélyes sírhalmokban. Az egyik elemző szerint Jefferson a saját szavaival már mintegy száz évvel a mai régészet kialakulása előtt okosan megfogalmazta a modern régészet elveit. Sőt a kiváló Mortimer Wheeler⁴ (kíváncsian várjuk a róla szóló címszót) a világ első tuda-

² Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára, 4. kiad. Bp., 1988, II: 345.

³ P. Graziosi: Palaeolithic art. London, 1960, pp. 199–203.

⁴ Az egyik kiadó rászánhatná már magát arra, hogy magyarul is kiadja csodálatos könyvét.

¹ A. Leroi-Gourhan: Dictionnaire de la préhistoire. Paris, 1988, s.v.

mányos ásatásának nevezte Jefferson kutatásait az Adenakultúra egyik-másik sírhalmában.⁵ Mindez talán elég ok lett volna arra, hogy a Magyar – vagy Akadémiai – Nagylexikon is megemlítsen két hajdani USA-elnök nem is akármilyen régészkedését. Rejtély, hogyan sikerült mindezt nem tudni, de többek között bizonyára azért is, mert a Nagylexikon W. C. Ceram, azaz Marek úr *könyveit* használja tudományos forrásnak, mintha nem is létezne amerikanisztika.

Afanaszjevo-kultúra: itt szó szerint azt olvashatjuk, hogy ez az újkőkori-rézkori kultúra valószínűleg a helyi késő neolitikus [nép]törzsekből alakult ki. – Egy kultúra törzsekből alakult volna tehát ki, egy újkőkori kultúra pedig egy késő újkőkori kultúrából, illetve néptörzsből. Ehhez képest szinte semmiség, hogy a térségen nem tartanak nyilván rézkori művelődéseket. A többi részletbe nem megyünk bele, de a *címszó történeti koncepciójához* gratulálunk.

Afganisztán, Történet: ha már a lexikon közölt három szép képet 1. századi (az nem derül ki, hogy Kr. előtti vagy utáni, ez kétszáz év!) aranyakról, akkor akár meg is emlékezhetett volna az elmúlt évtizedek talán legnagyobb sikerű ázsiai régészeti feltárásáról az észak-afganisztáni Tillia-tepén, és az ottani királysírokról. Annál is inkább, mert a közölt képek is Tillia-tepei tárgyakról készültek.⁶ A gyönyörű kivitelű kötetben olvasható keltezés – Kr. e. 1. század–Kr. u. 1. század – érthetővé teszi a lexikon óvatos keltezését is. A királysírok ma elfogadott keltezése talán fontos lenne majd a T-betűs kötethez (Tillia-tepe).

Africanthropus: a lexikon egy új nevezéktani nevet vezetett be: *ősemleri nemzetség*. Ez a *Homo sapiens rhodensis*, tehát egy *Homininae species* (faj, és nem *genus*, amit a nagylexikon *nemzetségnek* vél ugyan, de ez a rendszertani név magyarul *nem*) néhány koponyatöredékből, egy felső állkapocsból és két fogból áll.

Agighol: a név román helyesírása **Agighiol**. A sírhalom alatt nem két, hanem három kőkamra volt, a harmadikban is áldozati maradványokkal. A leletek közül nem említi a talán legfontosabbat, az egyik görög paterát, amelynek felirata egy KOTYOS nevű személyre utal.⁷

Aigina: a címszóból *csak* a a korai bronzkor hiányzik, de ez éppen Aiginán nem mindegy. Az adatokat megtalálni több műben is.⁸

Ajak: mi azért megemlítettük volna, hogy a ma Kisvárdához tartozó Ajakon, a Daruszigeten végezték annak idején Jóna András és Rómer Flóris az egyik legelső, kiváló rajzokkal megörökített régészeti ásatást ebben a hazában.⁹

akhájok: kíváncsiak vagyunk, honnan lehet tudnunk, hogy az akhájok Kr. e. 1900 körül vándoroltak be Görögországba.

Akkád: a feltehetően a Narám-Szín nevű akkád uralkodót ábrázoló aranyportré bronzból van, de jobb fényképfelvételeken tényleg aranyos fényben csillog.¹⁰ Ha aranyból lenne, akkor 80–100 kg-ot nyomna, és nem maradt volna rá.

Akko: amennyire mi tudjuk, a Várost nem a főníciaiak alapították, viszont a filiszteusoknak voltak temetőik a területén.

Alaca Höyük: megítélés és igény kérdése, hogy milyen színvonalú szócikket érdemelt volna meg a hely, és hogy a királysírok ügye elintézhető-e azzal, hogy bronzszobrocskákat és aranyedényeket találtak bennük (voltak persze ezüstsobrok és ezüstedények is). A felsorolt irodalomból a legelső kötet kimaradt, amely egyébként a legszebb leleteket közölte, így a lexikonban látható szarvast is. A szarvas rajza trehány ábrázolás eredménye: nem minden ezüstberakásos karika egész karika, az állat bal vállán a karikák fölött nem egy pipa van, hanem mindkét oldalon egy-egy +, és így tovább. Végül nem érdektelen, hogy H. Z. Koşay a 20-as évek végén négy évig Budapesten tanult etnográfát. Ezt itt kellett volna megemlíteni, hiszen nevénél nincs utalás önálló címszóra.¹¹

Alalah: mi megemlítettük volna, hogy a tellnek vannak olyan leletei, amelyeket Mozsolics Amália joggal hozott kapcsolatba magyarországi középső bronzkori tárgyakal.¹²

alának: nem utal a cikk egy kiváló címszóra: **airani kincs** (ugyanabban a kötetben), és téved abban, hogy kései csoportjuk, a jászok a mongolok elől menekültek hazánkba. Tudjuk ugyanis, hogy egy Somogy megyei *Oszlár* helynév *Azalar* névalakban már 1228-ból, tehát jóval a kunok legelső bejövetele (1239. március 27) előttől ismert, és *Oszlár* helyneveink törzsi eredetű helynevekre utaló területi elhelyezkedésben jelentkeznek, tehát bármilyen korúak is, jóval a mongol támadások kora előttiek.¹³

álboltozat: nem utal a szócikk a 2. kötet **Atreusz kincsházára** címszavára, ahol fénykép van a mükénéi dromosról és a bejáratról. Egyébként ebben a címszóban (rossz) metszet és alaprajz van a tholosról, nem pedig oldalnézet. Oldanézet esetén ugyanis ilyen irányból a tholosból másik oldalon nyíló kis sírkamra, valamint a bejárat szemöldökköve nem látszhatna. A címszó nem írja le azt

⁵ Glyn Daniel: Geschichte der Archäologie. Bergisch Gladbach, 1982, pp. 45–48.

⁶ V. I. Sarianidi: Baktrisches Gold. Leningrad, 1985, angol kiadásban is. A lexikon színes képei egyébként e királysírok leleteit mutatják, ebben a kötetben az öv 88–97, a korona 12–15, a nyakdísz 64–65 szám alatt.

⁷ Dicționar de istoria veche. Bukarest 1976, s.v.

⁸ Hans Walter: Die Leute im alten Ägina. Stuttgart, 1983, illetve tudományosan R. Wünsche: Studien zur äginetischen Keramik der frühen und mittleren Bronzezeit. Berlin, 1977.

⁹ Rómer Flóris: Két szabolcsmegyei ős-temető és egyéb régészeti leletek. ArchÉrt, 3, 1870, 220–225.

¹⁰ E. Strommenger–M. Hirmer: Fünf Jahrtausende Mesopotamien. München, 1962, Taf. XXII–XXIII.

¹¹ R. O. Arik: Les fouilles d'Alaca Höyük, 1935. Ankara, 1937, CCII–CCV táblák.

¹² Mozsolics Amália erre vonatkozó alapvető fontosságú cikkeire már réges-régen felhívtuk a figyelmet, de a címszó írója ezeket bizonyára éppen úgy nem ismeri, mint Mozsolics munkáit. Tehát Atti e Memorie del Primo Congresso Internazionale di Miceneologia, Roma, 1967. Roma, 1969, vol. 1, pp. 91–98, és ActaArchHung 233, 1971, p. 26, 39. jegyzet, rengeteg adattal.

¹³ Györfy György: A magyarországi kun társadalom a XIII–XIV. században. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Budapest, 1953, 249, 20. j. Megjelent még in Györfy György: A magyarság keleti elemei. Budapest 1990, 275.

a szót, amelyet az egész világon használnak erre a sírépítmény-fajtára: tholosz.

Alesút: a kastély maradványainak fényképe akkor lett volna teljesen hiteles, ha a cikk hozzáteszi, hogy a kastélyból csak ez a homlokzati fal áll, a többi az elvtársak lebontották. A helyes aláírás tehát: a kastély ma meglévő, homlokzati fala [és nem része, mert a fal mögött nincs szoba, rész, az ablakokon keresztül az eget látni].

Aldunai szoros: mi utaltunk volna arra, hogy ebben a szorosban láttak napvilágot a méltán világhírű lepenski viri, vlasaci, padinai és más korai újkőkori házak, szobrok és egyebek, amelyek egy része egyébként néhány éve Budapesten is ki volt állítva. Lehetséges, hogy a lexikon munkatársai minderről ne tudnának?

Alişar Hüyük: nem biztos, hogy ókori neve *Ankuwa* volt, hiszen más vélemény szerint *Kussara* volt a neve, és a kérdés nincs eldöntve.

Az, hogy **1. Álmos** Űgek és Emese fia volt, nem a magyar krónikák véleménye, hanem csak egy részüké, jelesen Anonymusé, aki a cap. 3-ban tényleg ezt írja. A Képes Krónika szerint viszont Ögyek fia Előd nemzette Álmost, és ezt írta Kézai Simon mester is.

alpi paleolitikum: ha emlékeztünk nem csal, akkor nem emberek, hanem medvék koponyáit temették el külön a testtől, sziklarepedésekbe, hasonlóba. Magyarul is hozzáférhető [lett volna] a kiváló szakértő kis könyve, benne A medve kultusz és A különálló koponyák című fejezetekkel.¹⁴

Altamira: a primitív szöveget nyújtó címszó megtehetné volna, hogy legalább a felfedező kislány, az akkor ötéves Maria édesapjának a nevét pontosan írja: Marcelino Sainz de Sautuola. A festmények valódiságát egyébként soha senki nem vonta kétségbe, csak a kronológiáját, és őskőkori voltukat nem 20 év múlva, tehát 1899-ben, hanem csak 1902-ben ismerték el.

Alvinc váránál csak meg kellett volna említeni, hogy ott gyilkolták meg Ferdinánd császár bérgyilkosai 1551. december 17-én hajnalban Fráter Györgyöt.

Idáig jutottunk az 1. kötet olvasgatása közben, megállapítva, hogy a régészet dolgairól aligha lehetne felületesebben, és esetenként csupa csacsкасágot írni. A 2. és a 3. kötetből kiderült, hogy lehet. Íme:

Andrae, Walter fő művei nem a megadott két könyv, azok népszerű írások. Fő műveit a cikkszóban említett, egyébként 1977-ben második kiadásban is megjelentetett könyvében részben felsorolják a 319–320. oldalon.¹⁵

andronovói kultúra: az Eurázsia őstörténetében fontos szerepet játszó művelődéshez a megadott irodalom egyenlő a semmivel. Tudnunk kell, hogy ha valami ma biztos Közép-Ázsia történetében, akkor az az, hogy az egész –i kultúra egész népessége óiráni nyelvet beszélt, és még csak csekély töredékei sem lehettek finnugor nyelvűek.

Antik Tanulmányok: az Akadémiai Kiadó saját folyóiratáról van szó, amelyről tudvalevő, hogy már a 12. kötet, 1965 óta csak évi két – és nem négy – füzetben jelenik meg, továbbá, hogy a Nagylexikon megjelenésének idejében már az 1993. évi 37. kötetet sem Tóttósy Csaba, hanem Borzsák István szerkesztette, sőt már ő volt a 36., 1992. évi kötet felelős szerkesztője is.

Anzio: a városnak annyi köze van a magyar régészethez, hogy Torma Károly, 48–49-ben a honvédsereg önkéntese, a régészet egyik első egyetemi tanára Budapesten, Aquincum legelső ásatója, miután rágalomhadjárat közben lemondott katedrájáról és elhagyta hazáját, ott telepedett le és halt meg, és ott van – volt? – a sírja is.¹⁶

apadana: Paszargadai és Szúza mellett megemlégtettük volna e persepólisi apadanát is, a legnagyobb és legpompásabb ilyen építményt, I. Dareios és Xerxes fogadócsarnokát.¹⁷

Aphrodisziasz: ha már a nagylexikon nem is tud arról, hogy az antik város előéletéhez évezredek maradványai tartoznak, amelyről az ősrégészet valaha is kiadott egyik legszébb könyve tudósít,¹⁸ akkor legalább arról kellett volna megemlékeznie, hogy egyes vélemények szerint a soproni kapitóliumi triász szobrai állítólag aphrodisziaszi márványból készültek.

appennini kultúra: egy, a mükénéi világ hatásait mutató kultúra Európában természetesen nem őrizhet újkőkori örökséget. Ezzel már elegendően jellemeztük a címszó komolyságát. Akit a címszó további, legalább ekkora tévedései érdekelnek, az ne egy 1966-ban megjelent kötethez forduljon, hanem egy újabbhoz, például.¹⁹

Apulum: a címszóban két fura névre akadunk: Porolisium, valamint Sarmisegethusa. Az alkotók bizonyára tudják, honnan származnak ezek az eddig soha nem olvasott névalakok.

arany: a címszó megemlíthette volna a Magyar Szent Korona területén eddig előkerült legnagyobb súlyú, hiteles forrásból ismert aranyrögöt, amely súlyosabb volt az uráli és a kaliforniai, említett daraboknál. Ezt 1891. november 6-án találták, a Hunyad megyei Muszári völgy Mária-bányájában, és 57 kilogramm 726 grammot nyomott.²⁰

aranygyapjú: az ógörög mitológia szempontjából kifogástalan, bár rövid címszónak van egy fogyatéksága: nem említi, vagy nem tud a hettita párhuzamokról és rokon vonásokról.²¹ A kérdés már csak azért sem mellőzhető, mert tudományos fontosságán túl V. Haas éppen az MTA folyóiratában, az Acta AntAcHung-ban írta meg alapvető cikkét a kérdéssel.²² A kérdéssel az **argonauták** címszóban sem esik szó.

Archaeologia Hungarica: a sorozat nem 1975-ig jelent meg, mert 51. kötete 1984-ben látott napvilágot.²³ Reméljük, hogy ezzel a világ egyik legjobb régészeti sorozata nem szakadt meg.

¹⁶ Riedl Frigyes: Magyarok Rómában. Budapest, 1930, 61–94. Sírjánál Fraknói Vilmos mondott beszédet.

¹⁷ The Oxford Classical Dictionary, Oxford, 1979, 2. kiadás, 803.

¹⁸ M. Sharp Joukowski: Prehistoric Aphrodisias, I–II. Providence – Louvain, 1986.

¹⁹ A. Guidi–M. Piperno: Italia preistorica. Roma–Bari, 1992, 366–470.

²⁰ Franzeanu Ágoston: A Brád környékén tett nagy termés arany leletről. Földtani Közöny 22, 1892, 80–82.

²¹ V. Haas: Hethitische Berggötter und hurritische Steindämonen. Mainz, 1982, 20, 55. – Ugyanő: Magie und Mythen im Reich der Hethiter, I. Hamburg, 1977, 114–126.

²² Medea und Jason im Lichte hethitischer Quellen. Acta Antiqua 26, 1978, 241–253.

²³ Kemenczei Tibor: Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Akadémiai Kiadó.

¹⁴ A. Leroi-Gourhan: Az őstörténet kultuszai. Budapest, 1985.

¹⁵ Das wiedererstandene Assur. München, 1977.

Archaeológiai Értesítő: ezzel más baj nincs, csak annyi, hogy ennek az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelenő évszázados folyóiratnak a lexikon nem tudta pontosan leírni a nevét: nincs benne hosszú ó, de Az Archaeológiai Bizottság is Archaeológiai Bizottság volt. Ami a hajdani és mai szerkesztők személyét illeti, azok tényleg annyszor változtak, hogy nehéz lett volna egy teljes listát összeállítani. Nem is sikerült. Nem tudjuk meg például, hogy Fülep Ferenc óta kik voltak a szerkesztők.

Archaeológiai Közlemények: lásd az előbbi címszót! Annak idején kiadói ezt is rövid o-val jelentették meg, nem hosszúval.

archeobotanika: a hosszú címszó nem adja meg a bibliográfiában a szakma legutóbbi évtizedei érdemes és eredményes művelői nevét és munkáit, így elsősorban Füzes F. Miklós fontos tanulmányait.

Arene Candide: a rövid címszóba a latin-újlatin nyelvek helyneveivel különösen hadilábon álló szerzők-szerkesztők jóvoltából ismét bekerült egy hibás helynév: Pollada, amely helyesen Polada.

Árgosz: a képen nem Árgosz látszik Tirünsz várából, hanem a trójai háború óta alaposan feltöltődött öbölben a narancsligetekben – ha jól emlékszünk – egy iskola. Árgosz valahol hátul a hegyek bal oldali lábánál lapul.

árja: bizonyára a cikkíró is jól tudja, hogy az árja csak egy idő óta az indoiráni ág – nem jó – neve, korábban egy évszázadig – és még 1926-ban is – az egész indoeurópai törzset árjának nevezték. Ami az árja névnek az eredetét illeti, a cikk akár tudhatott is volna Szemerényi Oszvald feltevéséről.

Ártánd: az ártándi lelet nem a Budapesti Történeti Múzeumban van. A címszó említést tehetett volna a községben talált germán és avar kori fontos leletekről is.

Artus: a legenda keleti elemeiről a címszó hallgat. Az egyébként jól ismert kérdés részleteit illetően hivatkozunk saját, megjelenés alatt lévő tanulmányunk adataira.²⁴

Augustus: itt is utaltunk volna a *Monumentum Ancyranum*-ra a *Res gestae*-nél.

avarok: itt a képekkel történtek furcsa dolgok, hiszen a tépei álcát a lexikon szerint csak aranyozott lenne, valójában színarany, míg az avar edények, ivócsészék és tál Szeged környékéről valójában a kései neolitikus tiszai kultúra darabjai, és az avarok előtt jó négyezer évvel, vagy még többel voltak használatosak.

599-ben az egyik Temes vidéki csatában elesett négy Baján-fiúval kapcsolatban Theophylactus Simocatta, Theophanes és Cedrenus csak azt írják, hogy a kagán gyermekei is vízbe fulladtak ott, esetleg éppen dicstelen menekülés közben, csatában esett hősi halálról nincs szó.²⁵

Avebury: nem sikerült kinyomoznunk, honnan származik az „üreges temető” elnevezésű számárság. Az oldal-kamarás galériás sírkamra egy kb. 100 m hosszú sírhalom alatt volt. *Silbury Hill* pedig nem Európa egyik legnagyobb őskori építménye, hanem a legnagyobb emberkéz emelte domb Európában: magassága 40 méter (a legmagasabb magyarországi sírhalom 15 méter magas, és Békésszentandrás-

son van, a Gödényhalom), alapterülete pedig két hektár. Az eddig vezetett öt ásatás nem találta meg benne a temetkezést, vagy temetkezéseket, ezért lehet, hogy szakrális rendeltetésű vagy asztronómiai megfigyelésekre épített magasslat volt.²⁶

Ázsia nyelvei: a táblázat az indoiráni ág IV. csoportjának tartja a balti-szlávot, az V.-nek a görögöt, a VII.-nek a germánt, és az utóbbi dialektusai közül csak a birodzszáni *jiddis*-t sorolja fel, mintha Taskentbe nem telepítettek volna ki volgai németiséget (lásd a taskenti német színházat!). A súlyos hibát a 739. oldal térképe megismétli, amiből nyilvánvaló, hogy az illetékes szerkesztőknek fogalmuk sincs az indoeurópai nyelvcsalád bármelyik rendszerezéséről.

Babes: megemlégtettük volna, hogy a kiváló orvos felesége Torma Károly egyetlen leánya, Torma Zsófia unokahúga volt.

Balácapusza: míg a lexikon önálló munkaként, könyvként hivatkozik a **Bakonycsernye** címszónál Kralovánszky Alán 1966-os apró cikkekcskéjére, addig nem említi, hogy Balácapusza római emlékeinek saját folyóirata van: *Balacai Közlemények*, amelynek 2. kötete 1992-ben jelent meg.

Balaton-csoport: köztudott, hogy ezt a rézkori művelődést már régóta nem így nevezi névadója sem (aki egyébként balatoni csoportnak hívta), nem is beszélve arról, hogy ha a péceli kultúra **bádeni** néven (is) szerepel, akkor itt legalább említeni kellett volna a nemzetközileg használatos Lasinja-nevet.

Balla-barlang: a paleolitikum végéről származó emberi maradványok természetesen csak ebben a lexikonban lehetnek ősemberi leletek

balti-szláv nyelvek: nem az indoeurópai család szatem ágához tartoznak. Ezt már Tacitus is így gondolta (*Germania*, 45: 2–5).

bánáti kultúra: ezt a nevezetes újkőkori művelődést nem Vinča-kultúrának is nevezik, hanem az egész világ és minden magyar kutató is Vinča-kultúrának nevezi, és ma már kizárólag csak ez az akadémiai nagylexikon hívja *bánáti*-nak. Nem volt egyidős, csak részben egyidős a tiszai kultúrával. Alsótátrálakát Magyarországon soha nem hívták ezen a néven. Az ott talált táblák jeleit nem bevették, hanem bekarcolták. Püspöklele a nemzetközi tudományban – elég gyakran – szerepel, de Maroslele néven. Végül Csóka nem a kultúra magyarországi lelőhelye, mivelhogy a Vajdaságban van. Más lényeges hibát a rövid címben nem találtunk, de megemlégtettük volna, hogy Csóka feltárásában Móra Ferencnek volt némi szerepe.

Banfi, Florio esetében a lexikon csak a fő művét nem említi meg, mégpedig a máig felül nem múlt és nélkülözhetetlen könyvét: *Ricordi Ungheresi in Italia*.²⁷ Azt kell hinnünk, hogy a címszó írójának fogalma sem volt a témájáról.

Bánfi Gergely (vagy Bánffy György) munkájának 1837 óta van egy-két újabb kiadása is.²⁸ Ha Baja Ferenc 1994. júliusi szereplése bekerülhetett a lexikonba, akkor az egy évvel korábban már ismert adat miért nem?

²⁴ Attila kardja és Árpád kardja. Szeged, Móra Ferenc Múzeum kiadása.

²⁵ Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai, I. Szeged, 1992, 132–135.

²⁶ R. D. Whitehouse: Macmillan dictionary of archaeology. London, 1985, pp. 464–465.

²⁷ Róma, 1942, 206 lap, 37 tábla.

²⁸ Például Balassi Kiadó, Budapest, 1993.

Banner János soha sem volt muzeológusa az Erdélyi Nemzeti Múzeum régiségtárának.

Baradla-barlang: említésre méltó lett volna, hogy a barlang régészeti leleteiről maga Kossuth Lajos írt könyv terjedelmű, és nem is érdektelen ismertető tanulmányt.²⁹

Barancs, mondjuk Zemplénbarancs mellett volt a magyar történelemben egy másik, az előbbinél fontosabb szerepet játszó Barancs is, amelyet a lexikon nem tárgyal.³⁰ A zempléni Barancs esetében rejtély maradt, hogy mely országhoz tartozott a falu 1939–1944 között.

barbotin-technika: megemlítettük volna, hogy – ha nem is valóságos barbotin-technikát, de – a Körös-kultúra is alkalmazta ezt a díszítést.

Barca: ha már említik a paleolitikumot és a bronzkort, akkor az újkőkor is megérdemelte volna ugyanazt, annál is inkább, merthogy Barca III egy csoport vagy típus neve is.

barlangi medve: az ábra primitív ábrázolás eredménye, ez jól látható Les Combarelles egy megbízható képével való összehasonlításban.³¹ Az ábrázolást és a fényképfelvételt összevetve, azt is mondhatjuk, hogy a rajz hamisítás. Ha lehet, még ennél is durvább hamisítvány a **barlangi orosz-lánt** ábrázoló elképesztő rajz, amelynek igazi mivoltára lásd az előbbi forrást.³²

Bény: az avargyűről természetesen tudjuk, hogy nem avargyűrű, hanem egy olyan erőrendszer, amelynek legfeljebb az időrendje bizonytalan. Talán nem kellett volna szó nélkül elmenni amellett a legújabb szlovák feltevés mellett sem, hogy a bényi vár volt a színhelye *István* király készülődésének, hadi felvonulásának *Koppány* ellen.³³ *Marcus Aurelius* Elmélkedéseinek csak egy részét írta a Garam partján, ha az alkotóhely egyáltalában Bény területén volt.

Béres András, hajdani kollégánk a 3. kötet kéziratának nyomdába adásakor már rég nem volt életben.

Berettyóújfalú: a régészeti korszakok és leletek között pusztán csak a város legfontosabb, az egész világon ismert

lelete, az arannyal bevont germán kori pajzsdudor nem kapott szót.

Berzava: mi megemlítettük volna, hogy a folyó nevét már *Traianus* császár leírta Kr. u. 106-ban, egyetlen mondat kivételével elvesztett hadinaplójában, *Commentarii de bello Dacico*, amelynek ez a sora *Priscianus*-nál maradt fenn, az *Institutio de arte grammatica* VI,13-ban: *inde Berzobim deinde Aixim processimus*.

Beycesultan lelőhelyén sem fontos, sem kevésbé fontos újkőkori rétegeket nem tártak fel, és különösen nem a Kr. e. 2. évezred végéig terjedő időszakból, mivel az egyébként valóban hosszú rétegsor csak a kőréz-korral kezdődik. A monográfiának megjelent a 3. kötete is, első része éppen a címszóban említett kései bronzkori építészetről (III, 1., London, 1972).

Bicske esetében nem tudjuk meg, hogy a nemzetközi tudomány legalább két olyan újkőkori művelődést ismer, amelyet részben vagy egészében Bicskéről nevezünk el. Ezek a korai neolitikus *Bicske-típus*, amihez a szlovákok rendszerint hozzátesszik az előbb már említett Bényen talált, egyébként szórványos leletek nevét (hiszen alighanem belehalnának, ha csak egy magyar lelőhely neve lenne egy kultúra neve), és így lett belőle *Bicske-Biňa fázis*, továbbá a nála későbbi *Sopot-Bicske kor vagy típus*. Részletesen ismerteti viszont a lexikon – öt sorban – **Bezenye** langobárd emlékeit.

Ebben rövid szemlében nem elemeztük a címszavak tartalmi minőségét. Ha a felsorolt hibák csak a régészeti címszavak egy részére jellemzőek, akkor vagy fatális véletlenek sorozatáról, vagy az ezeket a címszavakat írók és gondozók tájékozatlanságáról, sőt alkalmanként tudatlanságáról van szó. Ha viszont a három kötet többi címszavára is ilyen arányú hibaszázalék a jellemző, akkor bizony az Akadémiai Nagylexikon szakmai értéke komolyan megkérdőjelezendő.

Tulok Magdolna–Makkay János

²⁹ Olvasható az Archaeologiai Értesítő 1882. évi 16. számában, pp. 167–206.

³⁰ Lásd Korai magyar történelmi lexikon, Bp. 1994, s.v.

³¹ Pl. A. Leroi-Gourhan: *Préhistoire de l'art occidental*. Paris, 1965, 519. ábra.

³² Ugyanott, 520. ábra.

³³ A. Habovštiak in *Actes du XII. Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Bratislava/Pozsony, 1991. Bratislava, 1993, pp. 102–109.

Patay, P., Die Bronzegefäße in Ungarn. Prähistorische Bronzefunde, II, 10, München, 1990, 109 o., 81 t., C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

A kötet elején, a bevezetésben található azoknak a magyarországi múzeumokban lévő bronzedényeknek a jegyzéke, amelyek a mai magyar államhatárokon kívül kerültek elő. Úgy az ezzel a témakörrel foglalkozó kutatók ezekről is megfelelően tájékozódhatnak. Ezután rövid kutatástörténetet, a magyarországi bronzkor – kora vaskor kronológiájáról tájékoztatást nyújt a munka, majd a bronzedények készítésének technikájáról, a javításokról, díszítésmódjáról, funkciójáról valló adatokat tárgyalja.

A leleteket leíró, értékelő fejezet először G. von Merhart felosztása szerint a bográcsokat ismerteti. Az A típusú bográcsokat a Ha A periódusra, a B₁ típusú darabokat pedig a Ha A₂ fázis végére, Ha B₁-re keltezi. Az utóbbi bográcsok sorát kiegészíthetjük egy újabban közölt lelettel, amelyet a kelet-franciaországi Blanot községben találtak. A B_{2a} típusú bográcsok közül a mai Magyarország területén csak egy darab került elő Prügyön. Ennek korát a kötet a Ha B₂ periódusra teszi, azonban a vele együtt talált keleti típusú bronztárgyak (lófej alakos végű fokos, buzogány, gyeplőkapcsok) alapján inkább a Ha B₃ fázisból származhat. A bográcsok tárgyalását a C típus zárja, amelyhez a nevezetes ártándi sírban talált darab is tartozik.

A bronzedények következő formacsoportjaként a kötet a vödörket írja le. A legidősebbek közöttük a Ha A periódusra keltezett kurdí típusú példányok. Ezeket a hajdúböszörményi típusú vödrök követik. Itt megemlíthetjük, hogy a tiszanyagfalui leletből egy Sprockhoff I/a és II/a típusú kard is azonosítható. A lelethez még egy kétkarú csákány is tartozott, azaz ezek a tárgyak nem lehetnek egykorúak a hajdúböszörményi típusú vödörrel. Így a Tiszanyagfalun talált bronztárgyak nem alkotnak egy leletegyüttest. A felsorolt kárpát-medencei lelőhelyeket még kiegészíthetjük a Remetea Mare/Temesremetén talált, s 1974-ben közölt darabbal. Meggyőző az az elemzés, amely a Tisza vidéki hajdúböszörményi típusú vödrök más területekre való elkerülését s utánzását mutatja ki. Kár, hogy ez nem terjed ki az Észak-Itáliában talált darabokra, s azok keltezésének kérdésére is.

Egy-egy magyarországi lelőhelye van a különböző típusú amforáknak, serpenyőknek, mély tálaknak. Csészékből viszont már sok darabot sorol fel a kötet. Ezeknek különböző típusait a Reinecke BD periódustól egészen a korai hallstattkorig gyártották a kárpát-medencei műhelyek. Koruk pontos megállapításaihoz mindössze annyit lehet fűzni, hogy a szandai és a badacsonytomaji Stillefried–Hostomice típusú csészék a velük együtt talált bronzablák alapján a Ha B₃ periódusból származhatnak.

A hallstattkori bronzedény művesség termékeit a következő sorrendben mutatja be a kötet: szitulák, bordázott csizták, széles peremű csésze, sümegi típusú üst, ártándi hydria, szombathelyi oinochoe valamint egy szkíta típusú üst. Az utóbbi keltezésével kapcsolatban írottakat azzal pontosíthatjuk, hogy az újabb kutatások szerint a Kárpát-medencébe már a Kr. e. 7. században eljutottak korai szkíta típusú tárgyak. Az üst ugyan nem tartozik közéjük, de már az 5. század folyamán elkerülhetett ide.

A kötet zárórésze F. Petres É. munkájaként a Ha A korú nagy nadapi depotletben lévő bronzedények leírását tartalmazza.

A magyarországi lelőhelyű bronzedényeket közlő kötet a Prähistorische Bronzefunde sorozat célját tökéletesen megvalósító munka. A feldolgozott leletekre vonatkozó minden lényeges adatot, információt közöl, nem bocsájtkozik a tárgyakhoz szorosan nem tartozó felesleges, csak a terjedelmet növelő fejtegetésekbe. Az egyes edénytípusok meghatározása, leírása szabatos, a rajzok pontosak. Mindent összevéve jól áttekinthető, könnyen használható kézikönyvvé gyarapodott vele a kárpát-medencei bronzművességgel foglalkozó kutatás.

Kemenczei Tibor

2. Internationales Kolloquium über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens. Veszprém, 1991, 294 o.

A Római Birodalom művészetének alapkérdései között kiemelkedő helyet foglal el az itáliai, közelebbről a Róma városi, s a provinciális művészet viszonya. Mennyiben tükrözik a különböző tartományok a központ ízlését, miképpen alakítják azt át a helyi adottságok, hagyományok, sajátosságok szerint? Nem elhanyagolható az a kérdés sem: vajon az egyes tartományok művészeti törekvéseiben érvényesül-e a központ egész szellemisége pl. a művészet és a vallás, a művészet és az irodalom kölcsönhatásaiban. A történetész számára pedig főként az a fontos, hogy a tartományok művészetének megismerése miként segítheti az adott terület politikai, gazdasági történetének rekonstruálását? Természetesen a most felvetett kérdések nem meríthetik ki azt a sokszínű kérdéskomplexust, ami a tartományok művészeti kultúrájával kapcsolatban szóba jöhet.

A témakörben tartott veszprémi előadások főként a kőfaragással kapcsolatos kérdéseket vizsgálták, különös tekintettel Pannoniára: a 25 előadás közül 13 témája erre a provinciára vonatkozott, az is magától értetődik, hogy a túlnyomó többségében magyar szakember foglalkozott a legkiterjedtebb dunai tartomány emlékéanyagával. Éppen ezért ismertetésünkben is elsőként a pannoniai vonatkozású eredményeket tárgyaljuk. Előzőleg azonban a bécsi *Ortloff Harl* fejtegetéseiről kell szólnunk: ő ugyanis szélesebb körben vizsgálta a problémát, az egész kelet-alpesi térség római kö emlékeinek szelekciós és datálási kérdéseit vetette fel. Gazdag és egymástól különböző jellegű problémafelvetésében – többek közt – szólt a kö emlékek tudományos kutatásának történetével, a történeti – politikai, társadalmi, viselettörténeti – vonatkozásaival. Fontos megállapítása, hogy a markomann háborúk nem a végét, hanem csupán a közepét jelzik az ún. nor.-pannon kőfaragó művészetnek.

A Pannonia területére vonatkozó előadások sorát *Fitz Jenő* nyitotta meg, aki az intercisai és gorsiumi kö emlékek sorsát, jelentőségét, beható történeti elemzés által nyújtott összefüggések keretében állította be. *Gesztelyi Tamás* a pannonia gorgófők összehasonlító formatörténeti vizsgálatát nyújtotta, rámutatván arra, hogy a sajátos pannoniai vonások nem a helyi vallásosságot, hanem a helyi művészeti hagyományokat, mesterek ízlését tükrözik. *Szabó Klára* a pannoniai oltárok oldalain ábrázolt edényekkel foglalkozik. Tartományunkban 41 oltáron található ilyen motívum, amely itáliai hagyományokra vezethető vissza. *Buocz Terézia* a savariai Járdányi-Paulovics István romkertben feltárt Mercurius-szentélyben előkerült, az istenséget ábrázoló fogadalmi domborműtöredéket ismertet. A dombormű lelet-

körülményeit vizsgálva arra az eredményre jut az előadó, hogy az az Antoninus–Severus korszakban készülhetett. *Karl Kaus* a burgenlandi Tadenben előkerült, általa a 4. század 2. felére keltezett családi sírkövet mutat be, melyen egy házaspár mellképe látható. *Gabler Dénes* az arrabonai kőfaragásról nyújt összefoglaló tájékoztatást. E területről 21 biztos lelőhelyű darab ismert, a sírkövek tipológiaiilag öt csoportba oszthatók, koruk az 1.–4. századig terjed. A 2.–3. században készültek az előkerült mitologikus emlékek. *Karl Reinhard Krieger* a budapesti M. Nemzeti Múzeumban őrzött *Ae. Septimus*-sírkő ikonográfiájáról értekezik. A brigetioi eredetű emlék eszmetörténeti hátterét kutatva a *clementia*-fogalom rejtett keresztény értelmezését véli benne megtalálni. *Klára Kuzmová* az észak-pannoniai limes előterében fellelt kőemlékekkel foglalkozik, főként az Izsá–Leányvár területén előforduló oszlopokkal, bázis- és párkányzattöredékekkel. *Póczy Klára* az aquincumi Isis-tisztelet újonnan előkerült emlékeit mutatja be. Az Isis Pharia alakját ábrázoló dombormű kb. az Antoninus Pius és Alexander Severus uralkodása közti fél évszázad idején keletkezhetett. Ugyancsak az aquincumi keleti kultuszokra vonatkozó ismereteinket gazdagítja *Németh Margit*, aki egy ott 1986-ban az ala-táborban kiásott Mithras-Sol dombormű-töredéket vizsgál. Az aquincumi szobrászat történetére vonatkozó harmadik tanulmány szerzője *Szirmai Krisztina*: ő néhány, sírkövekről letrött portrét mutat be, melyek az Antoninusok, illetve a Severusok korában készültek. A pannoniai bennszülött lakosság szepulkralis művészetéről két tanulmányt olvashatunk a kolloquium kiadványában. Az egyiket *Soproni Sándor* írta, aki a solymári tumulus és kocsibrázolásos eraviszkusz jellegű sírkövét ismerteti, amelyik, a hasonló inotaival együtt, a 2. század első harmadára keltezhető. A másikban *Palágyi Sylvia* a balcai halomsírban talált két sírmedaillont vizsgálja, a viszonylag kisméretű darabok feltehetően a 2. századból származnak.

Pannonia nyugati szomszédjának, Noricumnak emlékeivel – a bevezetőben említett összefoglaló jellegű tanulmányon kívül – a kolloquium öt előadása foglalkozott. *Erwin Pochmarski* a noricum portrémedaillonok eredetével és kialakulásával, mint a sírplasztika egyik sajátos emlékcsoportjával foglalkozik. *Elisabeth Walde-Psenner* a Maria saali kocsibrázolásos dombormű képtípusát mint a municipális reprezentáció jellegzetes emlékeit vizsgálja, cáfolva a 2.–3. század fordulóján készült emlék mitologikus értelmezését. *Vera Kolšek* Celeia városkörzetében előforduló halotti geniusok ábrázolásait mutatja be, melyeknek előképei Aquileiából származnak. A klasszikus mitológia történeteit megörökítő noricum domborművekről két tanulmány olvasható. *Bernhard Herbert* a pieberi Alkestis-relief eszmei hátterét és ikonográfiáját elemzi, melynek rokonai a noricum-pannoniai térségben (Viminacium, Savaria) is előfordulnak. *Peter Scherer*: Euripides-recepció Noricumban? címet viselő fejtegetéseiben egy Flavia solvai sírdombormű képtípusának kapcsolatát vizsgálja Euripides „Hippolytos” és a „Trójai nők” című tragédiáival.

A szóban forgó kiadványban két olyan tanulmányt találunk, amelyik a raetiai szobrászat emlékeivel foglalkozik. *Hans Ulrich Nuber* három szarkofág domborműveit elemzi, amelyek stílári szempontból az említett tartománytól nyugatra eső provinciák (a két Germania, Gallia) kőfaragásának hatásait árulják el. *Wolfgang Cysz* pedig raetiai kisbronzokról értekezik: plasztikus és vésett díszű bronzsúlyt, bika (őstulok?) protomét mutat be.

A germaniai tartományok kőszobrászatára két tanulmány vonatkozik. *Walburg Boppert* az 1. századi mainzi sír-emlékeken ábrázolt bennszülöttekről szól. Az emlékek nemcsak a korabeli társadalomra vonatkozó ismereteinket bővítik, hanem a helyi művészi kultúra magas színvonalát is bizonyítják. *Gerhard Bauchhenß* „Alcestis?” címmel az elveszett kölni Alcestis-szarkofág ránk maradt, 1571-ben készült rajzának magyarázatából kiindulva vizsgálja a pouillenayi és az alzeyi domborművek ikonográfiai kérdéseit.

A kötetben egy-egy közleményt olvashatunk a galliai és az itáliai római emlékekről. *Hans G. Frenz* az orangei diadalív korhatározásának kérdéséhez fűz megjegyzéseket. Szerinte ez a monumentális emlék építészeti, topográfiai és nem utolsósorban epigráfiai adottságai alapján legeslegkésebb Tiberius korában keletkezett. Végül, de nem utolsósorban – nem feledkezhetünk meg az egyetlen itáliai vonatkozású tanulmányról: *Maurizio Bruora* az Aquileia melletti Sevegliano területén folytatott legújabb ásatások nyomán egy köztársaság kori – Kr. e. III. század végén vagy II. század elején készült – templomot díszítő terrakotta-plasztikákat vizsgál.

Ez a terjedelmi okokból – sajnos – nagyon rövid ismeretetés is bizonyítja, hogy a veszprémi kolloquium a római birodalom európai tartományainak szobrászatát – főként a kőemlékanyagot – vizsgálva, a bevezetőnkben említett problémafeltevés megvilágításához jelentős eredményekkel járult hozzá, főként a helyi kőfaragó műhelyek jellegének, tevékenységének vonatkozásában.

Kádár Zoltán

Mollay K., Első telekkönyv (1480–1553). – Sopron város történeti forrásai A-sorozat, 1. kötet. Sopron, 1993. Soproni Levéltár. 280 o. (275 Ft)

A megjelent forráskiadvány Házi Jenő 13 kötetes okmánytárának folytatása, melyet a tervek szerint továbbiak követnek. A soproni Levéltár hazai viszonylatban ma már sajnos egyedül áll gazdag középkori–kora újkori anyaggal; a kiadatlanok közlése hiánypótló.

Az első telekkönyv a házak, szőlők, szántók adásvételének írásos rögzítése (kis részben az oltárjavadalmakhoz kapcsolódó kölcsönök is itt szerepelnek). Bár a szövegek sok szempontból szűkszavúak (csak ritkán esik szó pl. a ház részeiről, melléképületről, sőt áráról is csak az esetek egy részében), mégis a családok történetéhez és a városi helyrajzhoz is támpontokat adnak (utcák neve, telekszomszédok); a már ismert adatokat pontosítják, bővítik. Az egyes házak történetéhez a pontos kronológiai támpontok itt adóttak.

Mollay K. a kötet használatát a bevezetésben a városi helyrajz alapos áttekintésével segíti, továbbá részletes név- és tárgymutatóval, szójegyzékkel látta el. Elsősorban a középkori várostörténet kutatói számára hasznos kiadvány, melynek bevételét a további kötetekre szánják.

Holl Imre

O. Kytlicová, Die Bronzegefäße in Böhmen. Függelék: A. Siegfried-Weiss, Hallstattzeitliche Bronzegefäße in Böhmen. Prähistorische Bronzefunde, Abteilung II, Band 12. 135 o., 60 tábla.

Egy kötetben ezzel: **J. Nekvasil–V. Podborský**, *Die Bronzegefäße in Mähren. Prähistorische Bronzefunde, Abteilung II, Band 13.* Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1991, 43 o., 18 tábla.

A csehországi bronzkori edényeket tárgyaló kötetrészt először a bemutatott leletek kutatástörténetére és időrendjére vonatkozó általános adatokat ismerteti, majd a forrásanyagot írja le. Az egyes csehországi fiatalabb, késő bronzkori periódusokról írottakat kronológiai táblázat teszi jól áttekinthetővé. A kor emlékanyagában lévő bronzedényeket az egyes kultúrák, azaz a Milavče, Knoviz és Lausitz kultúrák sír-, depot-, és telepleletei szerint csoportosítva foglalja össze.

A leletanyagot leíró, értékelő fejezet időrendi sorrendben tárgyalja az egyes bronzedényeket. A legidősebb darabok Friedrichsruhe csészetípus I/a variánsához tartoznak. Magyarország területén Vácszentlászlón, Felsőzsolcán és Aggteleken kerültek elő hasonló formájú csészek, bár különálló, a guseni leletről elnevezett típust képviselnek. Ezek arról tanúskodnak, hogy a közép-dunai-kárpáti térség bronzipari hatással volt a közép-európai csészek készítményi technikájára, formakialakítására. Ugyancsak a kárpát-medencei bronziparral fennállott kapcsolatokat bizonyítja a Chrast'any-i lelet, amely a Spišská Belá–Hajdúsámson–Egyek típusú csészekkel mutat rokonságot. Ennek kora azonban más, a középső – fiatalabb urnamezős periódus.

A Jenišovice típusú csészekkel kapcsolatban rámutat a kötet, hogy azok a csehországi bronzedény készítés magas színvonalát tükrözik a fiatalabb urnamezős kor folyamán. Párhuzamaik megtalálhatók az ebből a periódusból származó magyarországi bronzleletekben is (Hajdúsámson, Egyek).

A csehországi Stillfried-Hostomice típusú csészeleletek alátámasztják azt a véleményt, hogy a kárpát-medencei hasonló csészek sem származhatnak a késő urnamezős kornál korábbi időszakból. Ezt azért lényeges kiemelni, mivel ezeket a fiatalabb urnamezős korra is keltezték [pl. Szanda, Fizeșu Gherlii (Ördöngösfüzes)].

Ugyancsak fontos adatokat szolgáltatnak a kárpát-medencei késő urnamezős kori bronzleletek keltezésére a csehországi kettős kónikus bronztálkák. Ilyeneket a třetnoi lelet tartalmaz, amely a késő urnamezős korból származik. Párhuzamuk a Kárpát-medencében az ördöngösfüzesi (Fizeșu Gherlii) leletben fordul elő. A třetnoi lelet egykorúságát a kárpát-medencei, lószerszámzathoz tartozó tárgyakat is tartalmazó urnamezős kor végi leletekkel a benne levő bronz zablákl, szíjlesztők is igazolják.

A csészek, tálkák után következik a kötetben a szűrőedények, üstkocsik, ciszták, amforák elemzése. A cisztáknál szerepelnek a rinyaszentkirályi és bodrogeresztúri bronzedények is, azonban az előbbiek kurdi típusú vödörkhöz tartoznak, míg az utóbbi típusa nem határozható meg.

Az összefoglalásból képet nyerhetünk a tárgyalta leletek időrendjéről, a bronzedényművesség fejlődéséről, kapcsolatairól, társadalomtörténeti vonatkozásairól Csehország területén.

O. Kytlicová munkája a Prähistorische Bronzefunde sorozat igazán jó kötetei közé tartozik. Rendkívül alaposan elemzi az egyes bronzedénytípusok formai, díszítésbeli jellegzetességeit, azok készítményi technikáját. Részletesen értékeli azokat a leletegyütteseket, amelyek bronzedényeket tartalmaznak, értelmezve azok jelentőségét a késő bronzko-

ri társadalom, hitvilág megismerésében. Olyan gazdag adatanyagot foglal így magában, amely az európai bronzművesség kutatásában nélkülözhetetlen fontosságúnak bizonyul.

A csehországi bronzedény-leletek teljes közzétételének érdekében O. Kytlicová munkáját a hallstattkori darabokkal A. Siegfried-Weise egészítette ki. Nem törekedett ezeknek a leleteknek teljes értékelésére, hanem mindössze a tárgyak leírását, irodalmát, kormeghatározását, elterjedési területét adja meg. Összesen 88 db hallstattkori bronzedényt ismert, melyek közé csészek, tányér, merítő, kancsó, bográcsok, vödör, szitulák, bordázott ciszták tartoznak.

A kötet második nagy egységét alkotja J. Nekvasil és V. Podborský munkája a morvaországi bronzedényekről. Ez kronológiai sorrendben, típusonként csoportosítva tartalmazza az egyes bronzedények leírását, azok funkciójának, korának, elterjedési területének meghatározását. Az urnamezős kori bronzedények között Friedrichsruhe, Osternienburg-Dresden, Jenišovice-Kirkedrup, Stillfried-Hostomice típusú csészek, štramperk típusú edények, s B₁ típusú bográcsok fordulnak elő. Ismertetésük után a kronológiai helyzetüket, kultúrákhoz való tartozásukat rövid értékelés foglalja össze. A hallstatti korból származó bronzedények között Horákov típusú tálakat, Holásky típusú merítőket, bordázott cisztákat, szitulákat, C típusú bográcsokat, bronzszűrőket, szitulákat, vödröket mutat be a kötet. Ezek leírása után rövid értékelés, majd végezetül a Byči skála barlangból előkerült leletek kulturális és időrendi helyzetére vonatkozó adatok összefoglalása található benne. Az utóbbi leletek több párhuzama fordul elő a kárpát-medencei, a Ha D₂ periódusra keltezhető leletanyagban. Egy részükkel kapcsolatban megemlíti a kötet a szkíta betörés lehetőségét Morvaország, a lausitzi kultúra területére. Ezzel szemben felhozható az az ellenvetés, hogy a Duna–Tisza vidéki típusú tárgyak nem olyan nagy számban jutottak el abba a térségbe, hogy azok kétségtelenül népmozgást, s nem kereskedelmi kapcsolatokat jeleznének. A lausitzi kultúra területén előkerült ún. szkíta típusú tárgyak nem egy adott időpontból származnak, azaz hosszabb időszak alatt a Kárpát-medencével fennállott, folyamatos kapcsolatokról tanúskodnak.

A csehországi és a morvaországi leletek együttes közreadásának köszönhetően az ismertett kötetből átfogó kép nyerhető Közép-Európa egyik nagy térségének bronzedényművességéről. Ez jelentősen elősegíti, megkönnyíti a témakör további kutatását.

Kemenczei Tibor

M. Lochner, *Studien zur Urnenfelderkultur im Waldviertel (Niederösterreich).* Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 25, 1991, Wien. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 340 o., 107 t., négy térkép.

A munka Alsó-Ausztria ÉNy-i részén fekvő tájegység településviszonyait tárgyalja az urnamezős kultúra ideje alatt, azaz a Kr. e. 1250–750 között. Ebből a korszakból ezen a területen nagyszámú lelet került a napvilágra, amelyek feldolgozására a tipológiai meghatározásuk, pontos koruk megállapítása után településrégészeti szempontok alapján került sor. Az első fejezet a tárgyalta leletanyag kutatástörténetéről ad áttekintést. Ezután következik az összterjedelem mintegy felét kitevő katalógus. Ez a közs-

gek betűrendes sorrendjében írja le a lelőhelyeket, leleteket, megadva a kormeghatározást, a leletek őrzési helyét, leltári számát, a rájuk vonatkozó irodalmat. A szöveges részt térképek, telepobjektumok, sírok rajzai, tárgyképek kísérik.

A leletanyag tipológiai és kronológiai tagolását tartalmazó fejezet négy egységre oszlik, amelyek az ékszereket, viseleti tárgyakat, fegyvereket, lőszerszármazatot, szerzőségeket, eszközöket, valamint az agyagedényeket tárgyalják. Az egyes tárgytípusokat megszámozott rajzokon, s táblázatokba szerkesztve mutatja be a kötet. A táblázatokat a kronológiára, előkerülési körülményekre vonatkozó magyarázatok egészítik ki.

Míg a bronzleletek ismertetése a szakirodalomban általánosan használt tárgytípus nevek alapján történt, addig az agyagedények formák szerinti felosztása a közölt leletanyag alapján kidolgozott rendszeren alapul. Ez igen alapos, pontos munka, s kitűnően használható lehet más területek urnamezős korú kerámiaanyagának feldolgozása során is.

A bemutatott, értékelt leletanyagból levonható településtörténeti szempontokat tárgyaló fejezet először ismerteti a településtörténeti régészet módszereit, az értékelendő adatokat (talaj, klíma, vegetáció, régészeti források). Ezeket térképeken is megjeleníti, majd az egyes tájegységek szerint írja le a települési viszonyokat. Itt kitér a telepök földrajzi viszonyaira, struktúrájukra, s a temetőkhöz való viszonyukra is.

A kötet záró fejezete foglalja össze az urnamezős kultúra egyes periódusaira vonatkozó részadatokat. Egészében így egy tájegység őskori történetének jelentős korszakáról teljes kép rajzolódik ki. A módszer követhető példát nyújt a hasonló témájú feldolgozások számára, azaz a könyv nemcsak azoknak ajánlható, akik az urnamezős kultúra leletanyagával foglalkoznak, hanem azoknak is, akik egy adott térség településtörténetét kívánják felvázolni. Ezen túlmenően a könyv értékeihez tartoznak az igazán kitűnő rajzos táblák, térképek, táblázatok.

Kemenczei Tibor

U. Wels-Weyrauch, *Die Anhänger in Südbayern. Prähistorische Bronzefunde*, XI, 5, Stuttgart, 1991. 130 o., 69 t. Franz Steiner Verlag.

A kötet bevezetése a kutatástörténetet, a forrásanyag jellegét és a vonatkozó korperiódusokat ismerteti. Az egyes periódusok sorrendjét táblázat teszi szemléletessé. Eszerint a tárgyalta csüngőleletek a régebbi bronzkortól az urnamezős kor végéig terjedő időszakból származnak.

A leletanyag leírásában a különböző csüngők kor és típus szerinti sorrendben szerepelnek. Magyarországi párhuzamokat először a tüskés-korongos csüngők között találunk. Ezek, mint a nevük is mutatja, a ráksi típusú csüngők között fordulnak elő, amelyek a Locham–Asenkofen fázisok, azaz a halomsíros kultúra idősebb és középső periódusa idején Dél-Németországtól a Kárpát-medence nyugati feléig terjedő területen voltak divatban. A szív alakú csüngők ugyancsak ezeknek a területeknek közös tárgytípusai közé tartoznak. Ezek legidősebb formájának kialakítása a Kárpát-medencében történt. Több változatukat különbözteti meg a kötet, amelyek közül a nyitott szív alakú formának került elő a legtöbb példánya a Kárpát-medencében. Ezeket azonban a kötet nem sorolja fel, csupán néhány nagyobb összefoglaló munkát ad meg róluk. Dél-Németországban di-

vatjuk kora a halomsíros kultúra idősebb – fiatalabb periódusai voltak, s ez megfelel a magyarországi darabok keltezésének. Több Prähistorische Bronzefunde kötetben tapasztalható eljárásnak megfelelően, ebben a munkában is a tárgyalta területen fekvő lelőhelyek után kaptak nevet az egyes szív formájú csüngők. Ez akkor is így történt, amikor nyilvánvalóan más területekről átvett formákról van szó. Ilyen esetekben egyáltalán nem helyeselhető a szakirodalomban már bevezetett típusnév elvetése.

A dél-németországi bronzkori csüngők másik nagy formacsoportját a kerék alakú csüngők alkotják. Ezek többsége a fiatalabb és a késői halomsíros – korai urnamezős korból származik, de divatjuk tartott a fiatalabb urnamezős kor idején is. A felsorolt párhuzamok kiegészítéseként megemlíthetjük, hogy a Kárpát-medencéből a középső, késő bronzkor időszakából, valamint a vaskor kezdetéről is ismertek hasonló leletek. Utánuk a spirálkorongos és szemüveg alakú spirális csüngőket ismerteti a kötet, amelyek használati ideje a rézkortól a hallstattkorig terjedő nagy időszakot öleli fel. Díszítésük, kivitelük alapján több változat volt megkülönböztethető közöttük, amelyek meghatározott területekre, korszakokra jellemzők. A díszítetlen darabokra a kárpát-medencei korai-, középső bronzkori leletanyagból is vannak idézve párhuzamok. Ezenkívül megemlíthetjük, hogy itt még a szkítakorból is előkerültek ilyen csüngők. A gazdagon díszített szemüveg alakú spirálisok azonban nem fordulnak elő a kárpát-medencei leletanyagban.

Jellegzetesen urnamezős korú ékszerformaként a fecsefarok alakú és a lándzsahegy formájú csüngőket sorolja fel a kötet. Mindkét csüngőfajta ismert a kárpát-medencei leletekből is, azonban ott a lándzsahegy formájú csüngőket korábban, már a fiatalabb halomsíros korban készítették. Többségük mindkét területen a korai – idősebb urnamezős kor idejéből származik.

Utolsó csüngőformaként a nagy csüngők középtagjait tárgyalja a kötet. Kárpát-medencei párhuzamokat nem említ, azonban több tagból álló csüngők onnan is ismertek a középső – idősebb urnamezős kor depotleleteiből.

A záró fejezetben az ismertetett csüngőtípusok viseletére vonatkozó adatok összefoglalása kapott helyet. Ebben a sírleletek alapján, korszakokként, területi egységekként szerepel ezeknek az ékszereknek a viseleti módja. Ezeket jó ábrák szemléltetik.

A dél-németországi és a kárpát-medencei bronzkori csüngők több formája mutat egyezéseket. Ezért a kötetben számos olyan adat található, amely a kárpát-medencei hasonló leletek értékeléséhez jól felhasználható, s így az ezzel foglalkozó kutatók számára fontos munkaként szolgálhat.

Kemenczei Tibor

J. Leclant et G. Clerc, *Inventaire Bibliographique des Isiaca (IBIS) Répertoire analytique des travaux relatifs à la diffusion des cultes Isiaques (1940–1969, L–Q), Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain* 18. Leiden, 1985. Brill, VIII+370 o., 14 t. – *Inventaire Bibliographique des Isiaca (IBIS) R–Z, Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain* 18. Leiden, 1991. Brill, VIII+374 o.

A IV. (R–Z) kötettel befejeződött az a monumentális mű, amely a legjelentősebb tanúbizonysága lett az Isis-kultusz

kutatása fontosságának. Ez a gondos annotálással készült bibliográfia nélkülözhetetlenné vált egy jelentőségében addig kellőképpen nem méltányolt gazdag irodalom megismerésében. A keleti kultuszok történeti szerepének és emlékhanyaga felkutatásának tanúja a Vermaseren által szerkesztett, 1961 óta több mint száz kötettel megjelenő Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain (ÉPRO). Ennek a sorozatnak a keretében indította meg J. Leclant 1972-ben az IBIS bibliográfiát, amely harminc évet, 1940-től 1969-ig terjedő hatalmas irodalmat ismertet. (Az első két kötet, az egyes szerzők nevének kezdőbetűje szerint A–D, ill. E–K az Archaeologiai Értesítő, 103. kötetében a 142. oldalon jelent meg.) A harmadik kötet (L–Q) megjelenésére több mint tíz évet kellett várni és újabb hat évet a befejező (R–Z) kötetre. Technikai okokon kívül az állandóan bővülő irodalom okozta a késést. 120, ill. 119 oldalas index könnyíti meg a tájékozódást és mutat rá az Isis-kultusz óriásivá nőtt irodalmának fontosságára. Harminc év tudományos munkájának bibliográfiai bemutatója joggal veti fel azt az óhajt, hogy az azóta eltelt évek ugyancsak gazdag IBIS-anyagának kiadása az Isis-kultusz kutatásának további elősegítőjévé válják.

Wessetzky Vilmos

P. C. Bol: Argivische Schilde (Olympische Forschungen XVII.) Walter De Gruyter, Berlin–New York, 1989. XI+176 o., 27 szöveg közti kép, 92 tábla.

Az olympiai német ásatások egyik meglepetése volt az a felfedezés, hogy az archaikus korban a stadion zónájában győztes csaták emlékéit megörökítő fegyver-*ex-voto*-k sorakoztak. Erre a hallatlanul fontos anyagra épülnek – egyebek között – E. Kunze máig alapvető tanulmányai a görög saktípusok történetéről, s ugyanő volt az, aki az Olympische Forschungen II. köteteként, 1950-ben, a pajzsok belsejét díszítő bronzszalagoknak, úgyis, mint a korai görög „képtörténet és mondahagyomány” kiváló forráscsoportjának a monográfiáját közzétette.

Ez a remekmű azonban magától értetődően nem az olympiai pajzsleletek szisztematikus feldolgozását tűzte ki célul. A feladatra Bol vállalkozott, ami könnyűnek nem nevezhető, minthogy az „aspis Argoliké” képviselőinek töredékei, nehezen azonosítható alkatrészei, illetve díszítményei nemcsak a stadion körül, hanem az Altis különböző részein szóródtak szét.

A görög szövegekben szereplő terminus technicus említése pontosítást igényel. Nevezetesen az „argosi pajzs” azt a kerek típust jelöli, amely 80–100 cm átmérőjű, 5–9 cm széles pereme van, s domború belseje a kar számára üreget képez. A pajzs tényleges védőfegyver funkcióját famagja révén látta el, ami magától értetődően, nem maradt fenn. A belső alkatrészek közül a legfontosabb az a „kengyel” volt, amely az alsókart szinte bilincsként fogva biztosította a fegyver szilárd tartását. Ennek az elemnek a megjelenése, semmiképpen sem korábban, mint a Kr. e. VII. század közepe, jelentette azt az újítást, ami a geometrikus kerek pajzsból a hoplita fegyverek részét képező argosi típus kialakulásához vezetett. (Érdekes tény, hogy az ugyanehhez a panopliához tartozó korinthosi sisak már a Kr. e. VIII/VII. század fordulóján megjelent, vagyis a kanonikus hoplita felszerelés több generációs „fejlesztés” eredményének tekinthető.) A kengyel gyakran díszített rögzítő lapjai-

hoz csatlakozott, alul és felül, egy-egy palmettában végződő, relíeffel ékes bronzszalag.

További elemek a szerves anyagból való pajzsfogók rögzítésére szolgáló fogantyúpárok, valamint – némelykor – lemezbronzcsok.

Az előbbieket vizsgálatából az következik, hogy az argosi pajzsot funkcionális elemein kívül meghatározott díszítési szisztéma, matricán kialakított figurális és ornamentális veretek megfelelő elrendezése is jellemezte.

A bizonytalanságok ellenére (l. pl. a rombusz alakú veretek elhelyezésének problémáját) kézenfekvőnek tűnő rekonstrukció Bol alapos munkájának a gyümölcse. A mintegy 850 pajzsveret, illetve alkatrész feldolgozására épülő szintézis ugyanakkor nem csupán az argosi pajzs típusának értelmezését tekintette céljának. Mindenekelőtt a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy az ókori forrásokban gyakran felmerülő elnevezés az egykori valóságnak megfelel, vagyis a bemutatott újítások ténylegesen az argosi fegyverkovácsok számlájára írhatók. A munka másik igen fontos vonulata a kronológiai vizsgálat. Maga a pajzstípus az archaikus kor folyamán ugyan szinte változatlan volt, a veretek figurális díszítése azonban a Kr. e. VII. század vége és az V. század eleje közötti időszak stílustörekvéseit tükrözi, s ennek, valamint az olympiai keltezhető leletegyüttesek alapján időrendi sorba állítható.

Végül, de nem utolsósorban, a pajzsszalagok „metopékepeinek” ikonográfiai elemzése is a feladatok közé sorolandó. Az idevágó fejezet kitűnően mutatja az olympiai német kutatások egyik legfontosabb, leginkább megszívlelendő tanulságát, nevezetesen a múlt század végi „nagy ásatások” tudós generációja és mai utódai közötti szinte tökéletes folytonosságot a régészeti munka teljes vertikumában.

Bolra nézve alighanem az a legnagyobb elismerés, ha művét az A. Furtwängler és E. Kunze mércéjével mért teljesítmények közé számítjuk.

Szabó Miklós

B. Andreae–G. De Luca–N. Himmelmann és mások, *Phyromachos-Probleme*. Mit einem Anhang zur Datierung des Grossen Altares von Pergamon. (Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Roemische Abteilung, Ergänzungsheft 31.) Mainz, von Zabern 1990. 172 o., 9 szöveg közti kép, 97 tábla.

A nagy múltú, tekintélyes sorozatba beiktatott kötetet, némi játékosággal, „premonográfiának” lehetne definiálni, ami kétségtelenül elegánsabban hangzik, mintha egyszerűen tanulmánygyűjteménynek neveznénk.

A vállalkozás magvát B. Andreae a hellénizmus szobrászatának szentelt, közismerten mélyen szántó és rendkívül szétágazó kutatásainak egyik „hozadéka” képezi, nevezetesen az a felismerés, hogy a siracusai Museo Regionale monumentális márványfeje típusában és stílusában meg egyezik azzal, a pergamoni pénzeken látható istennel, amely Phyromachos Asklepioszával azonosítható. Végeredményben ez volt az a gomb, amelyhez a kabát készült, ami úgy értendő, hogy az ilyen módon meghatározott „phyromachosi stílus” kiindulási pontjává vált annak a kísérletnek, amely egy, a pergamoni barokk fejlődéstörténete szempontjából alapvető szobrászati oeuvre rekonstrukcióját tekintette céljának. Andreae mindezt első fogalmazásban már 1987-ben a tudományos közvélemény elé tárta, majd pedig a

cikket követő heves vita ösztönözte arra, hogy a probléma átfogó tárgyalására sort kerítsen.

Az itt ismertetendő könyv magja ilyenformán Andreae mintegy félszáz lapos tanulmánya, amely, címének megfelelően, Phyromachos Asklépios-szobrából kiindulva igyekszik a pergamoni udvari szobrász személyes stílusát meghatározni, s a „fantomkép” alapján egy korszakos jelentőségű mesterre „ráismerni”. (45–100. o.) Tegyük hozzá ehhez, hogy az immár sokat emlegetett kolosszális Asklépios mellett jelenleg az Antisthenés-portré, valamint a „Kis Attalida fogadalmi emlék” gigásza jöhet számításba a phyromachosi oeuvre kidolgozása során.

A kötet legtöbb tanulmánya az Asklépios-problémához kapcsolódik. G. De Luca az istenség pergamoni ábrázolásait vizsgálja (25–39. o.). Szkepszise elsősorban arra vonatkozik, hogy a 3 m-nél valamivel magasabb, ülő Asklépios-szobornak egyszerűen nincs elegendő helye a ma ismert pergamoni templomokban. Erre adott csattanós választ E.-L. Schwandner, aki 1989-ben a felső gymnasion-terasz ión „R” templomának tagozatai között egy korábbi monumentális dór márványtemplom maradványait fedezte fel. Ez kell hogy azonos legyen azzal, a pergamoni Niképhorionban lévő Asklépios-templommal, amelyet II. Prusias 156/55-ben elpusztított és kultusszobrát, Phyromachos művét elhurcoltatta. (Vö. 41–43. o.)

Ch. Landwehr munkája (101–122. o.) ikonográfiai analízissel egészíti ki Andreae kutatásait. A chercheli Aesculapius és, szélesebb körben, a római atyaistenség-típusok elemzése, a hellénisztikus előképek továbbélését feltárva, jelentős támpontokkal szolgál a phyromachosi Asklépios rekonstrukciójához.

Az eddig bemutatott anyag végeredményben a történet azonos vonulatát szemlélteti. Ezzel szemben N. Himmelmann Antisthenés-tanulmánya (13–32. o.) a konstrukcióval kapcsolatos komoly ellenvetések sorát fogalmazza meg. Igen lényeges az a megállapítása, hogy az írott források alapján legalább 3 Phyromachos nevű szobrásszal lehet számolni, közülük 1 a klasszikus korban, 2 pedig a hellénizmus idején működött, de valószínűtlen, hogy bármelyik az utóbbiak közül még a Kr. e. II. század közepe előtt aktív lett volna. Ami viszont az Antisthenés-portrét illeti, Himmelmann annak eredetijét jó érvekkel i. e. 360 tájára keltezi. Ez a nagyon is megfontolandó gondolatmenet Phyromachost, a pergamoni udvari szobrászt potenciálisan ismét „fantomi sorsba” kényszeríti vissza.

A felsorakoztatott pro és contra érvek mérlegelése során nyilvánvalóan az Asklépios-szobor problémája kerül előtérbe. Ez az a pont, ahol az Andreae nevével fémjelzett kutatások a legperspektivikusabbnak tűnnek. Ebben a kontextusban kell felidézniünk a könyv függelékeként közölt eredményeket a pergamoni Nagyoltár keltezéséről. M. Kunze (123–139. o.) és Th.-M. Schmidt (141–162. o.) azt bizonyítják, hogy, a korábbi felfogással szemben, az építkezés Kr. e. 166-nál korábban nem kezdődhetett, viszont 156-ban, II. Prusias betörése miatt, a munkálatok megszakadtak. Ha ebből a szemszögből mérlegeljük a kolosszális Asklépios jelentőségét, amely ilyenformán mindenképpen korábban készült a Nagyoltár frizénél, akkor, amennyiben Andreae attribúcióját elfogadva, a művet az athéni Phyromachosnak tulajdonítjuk, szembekerülünk azzal a sokat elemzett kérdéssel, miszerint a pergamoni barokk megteremtői nem helyi, hanem athéni és máshonnan való (pl. rhodosi) mesterek voltak.

Alighanem ez az a csomópont, amelyhez kapcsolódva a Phyromachos-kérdés további viták sorát fogja indukálni.

Szabó Miklós

D. Kreikenbom: Griechische und römische Kolossalporträts bis zum späten ersten Jahrhundert nach Christus. (Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Ergänzungsheft 27.) Walter De Gruyter, Berlin–New York, 1992. XI+281 o., 35 tábla.

A monográfia a szerző 1987-es kiel disszertációjának lényegében változatlan kiadása. A témaválasztás kézenfekvő, s a könyv forgatásakor döbbenünk rá arra, hogy a „kolosszális” portrékról a sok részlettanulmány ellenére összefoglaló feldolgozás nem készült.

A munka a késő klasszikus kor monumentális arcképszobrainak tárgyalásából kiindulva, először a problémakör görög „vetületét” mutatja be, a Nagy Sándor-kor, majd pedig a hellénizmus idevágó emlékeit, beleértve az uralkodók és a „jótevő polgárok” (*euergetai*), görögök illetve Görögországban és Kis-Ázsiában megtelepült rómaiak és itálikusok képmásait.

A köztársaság kori római és közép-itáliai életnagyságnál nagyobb portréanyag áttekintését követi a római „kolosszális” uralkodói portré feldolgozása, Caesartól Nerváig.

A katalógus ezt a tartalmi felépítést tükrözi, kiegészül azonban a témába vágó hamisítványok összeállításával.

A probléma látszólag egyszerűen kezelhetőnek tűnik, valójában azonban már a „kolosszális” szobrászati fogalmának pontos meghatározása komoly nehézségbe ütközik. Így komoly érvek szólnak a szerző felfogása ellen, miszerint a *kolossos* már Hérodotosnál óriási méretű szobrot jelentene. Aligha valószínű, hogy az Egyiptom leírásában említett, egy helyiségben álló 20 (II, 130), majd pedig 345 (!) (II, 143) fa kolosszust valóban monumentális szobornak kellene fordítani, egyszerűen szobrokról van szó, amelyek megjelölésére Hérodotos prégörög eredetű terminust használt. Az utóbbi mai, a monumentalitást magába foglaló jelentését a kb. 30 m magas, Charés által alkotott Rhodosi kolosszosnak köszönheti.

Végeredményben Kreikenbom a „kolosszális” kritériumot, ami szerinte az életnagyságúnál minimum másfélszer nagyobb magasság, annak alapján határozta meg, hogy a császárkori Rómában magánszemélyek életükben nyilvánosan felállított szobrai ezt a méretet nem érték el. Ez természetesen nem több munkahipotézisnél, amit az itteninél szélesebb körű vizsgálatoknak kell igazolniuk, nem megfelelően pl. a *summi viri* képmásairól, vagy a magánosok sírszobrairól.

Ha az ehhez hasonló problémáktól eltekintünk, s a tanulmány történeti konklúzióját vizsgáljuk, sok meglepetéssel nem találkozunk. Nem meglepő az a megállapítás, hogy a görög monumentális portré a Kr. e. IV. század közepén a görög világ perifériáján, „polis-idegen” környezetben (l. pl. a halikarnassosi Maussolleion esetét) született meg, s az sem, hogy a műfaj felvirágzása csak a hellénisztikus birodalmak konszolidálódásával következett be. Az erre vonatkozó emlékmagyarázat sokan sokszor elemezték.

Ugyanígy jól ismertek Augustus e tekintetben is „szkizofrén” magatartásának eltérő következményei Itáliában, illetve Keleten. A monumentális portréval kapcsolatos új, Tiberiuszhoz kapcsolható hangsúlyt gyakran aláhúzta a kuta-

tás, mint ahogy Caligula feltételezhető, illetve Nero jól kimutatható szerepét a történetben, nem beszélve a Vespasianus-féle tudatos reakcióról a kolosszális arcképsobrok visszaszorítására, ami Domitianus fellépésével kudarcot vallott.

Mindez a korábban mondottat támasztja alá, amit most úgy fogalmazhatunk meg, hogy monografikus munka hiánya önmagában egyáltalán nem jelenti a téma kevésbé kutatott voltát. Ugyanakkor Kreikenbom könyvével nagy szolgálatot tett a kutatásnak, hiszen az idevágó anyag könnyen hozzáférhetővé vált a további vizsgálatok számára. A mintegy 150 lapos katalógus önmagában is jelzi, milyen meglepően nagyszámú emléksoporról van szó, emiatt volt kénytelen a szerző a Kr. u., II.–III. századi római monumentális portrék tárgyalásáról lemondani.

Végül a könyv „magyar” vonatkozása is említést érdemel. A Szépművészeti Múzeum egyik darabját (4134), melyet Hekler, feltehetően ókori átdolgozása miatt, női képmásként értelmezett, a szerző meggyőzően sorolja be Domitianus ideálportréi közé. (Vö. 107–8. o., 35. t.)

Szabó Miklós

L. Aigner-Foresti (szerk.): *Etrusker nördlich von Etrurien*. Etruskische Präsenz in Norditalien und nördlich der Alpen sowie ihre Einflüsse auf die einheimischen Kulturen.

(Akten des Symposions von Wien-Schloss Neuwaldegg 2–5. Oktober 1989. – Öst. Akademie d. Wiss. Phil.-Hist. Kl., Sitz. ber. 589.) Verlag der Öst. Akademie der Wiss., Wien, 1992. Textband: 512 o.; Bildband: 126 o. (számos fényképpel, rajzzal, térképpel és táblázattal).

Az etruszkok északra irányuló területi és főként kulturális expanziójával 1957-ben a ferrarai nemzetközi konferencia foglalkozott. (Spina e l'Etruria Padana.) Az azóta eltelt több, mint 3 évtized során rengeteg lelet került elő, amely a téma sokféle, nemegyszer új szempontú megközelítését inspirálta. Hosszan lehetne sorolni az idevágó publikációkat, akárcsak a konferenciákat – Bolognától Bozsokig –, amelyek érdemben foglalkoztak az Etrurián kívüli *presenza etrusca*-val.

L. Aigner-Foresti, aki a 80-as évek eleje óta a problémakör egyik legaktívabb kutatójának számít, érthető indítékból kezdeményezte a Bécs-Neuwaldeggben megrendezett symposiumot: a meghívott kompetens szakemberek részint az új eredmények összefoglalását, részint a kutatás azonban csak látszólag egyszerű, minthogy ugyanannak a történetnek a főszereplői nem feltétlenül azonosak azokkal, akik több évtizeddel ezelőtt voltak.

A publikált előadások jelentős részét a témában jártas olvasó *déjà vu*-érzéssel teszi le. Ebbe a kategóriába sorolom O.-H. Frey munkáját a szitula-művészet etruszk kapcsolatairól, L. Pauli áttekintését a Golasecca-kultúráról, W. Kimmig terjedelmes összefoglalását a nyugati Hallstatt-kör fejedelmi sírjainak görög és etruszk importjairól. De ide tartozik J. Bouzek figyelemre méltó címet (Az etruszkok és Csehország) viselő elemzése, valamint S. Gabrovecnek Szlovénia Hallstatt-korát az etruszk faktor szemszögéből felvázoló tanulmánya is. Alighanem Aigner-Forestitől is elvárható lett volna, hogy az általa teremtett alkalmat ne arra használja, hogy az etruszkok liguriai jelenlétéről szóló

könyvének problematikus tételeit az újabb kutatások, illetve recenziók tükrében vegye szemügyre.

Természetesen az előbbi, nyilván eltúlzott kritikával szemben felvethető, hogy az illusztris szerzők a symposion színvonalát, a publikáció tudományos értékét emelik. Ez alighanem abban az esetben igaz, ha kézikönyv igényű vállalkozásról van szó, amely kiérlelt, letisztult kutatásokra épül. De még ez esetben is megkérdőjelezhető volna Pauli teljesítménye, aki 20 év távlatából „nyúl vissza” a Golasecca-kultúrához, mint disszertációja tárgyához. Ugyanígy ma már több mint problematikus W. Kimmig felfogása, amely az északra irányuló mediterrán kereskedelem vizsgálatát továbbra is a „fejedelmi” sírok mellékleteire építi. Könnyű volna a szervezőket a konferenciáról hiányzóknév-sorával elmarasztalni, a távollétek azonban nem feltétlenül az ő lelküket terhelik.

Mindenképpen a vállalkozás dicséretére szól, hogy a szándék szerint a problémakör teljes panorámáját igyekezett bemutatni. Hiányolni, főként a dél-franciaországi korai vaskor gazdag etruszk kapcsolatainak tárgyalását lehet; ezért nem kárpótol bennünket J. Gran-Aymerich cikke az egyébként szenzációs Bourges-i kutatásokról, s még kevésbé R. Adam beszámolója a franciaországi etruszk és itáliai leletek repertóriumának munkálatairól.

A történeti forrásanyag tárgyalását M. Sordi és G. Dobesch tárja elénk; tanulságos a két jeles történész felfogásának eltérő vonásait összevetni. A nyelvészeti kérdések áttekintését az az A. Prosdocimi végezte el, aki az utóbbi években az észak-itáliai nyelvmélekek vizsgálatában figyelmet érdemlő eredmények egész sorát mutathatja fel. Ezzel szemben az észak-itáliai etruszk jelenlét régészeti dokumentációjának szentelt szintetikus tanulmány, M. Bonghi-Jovino munkája, meglehetősen kiérlelt, s ezt csak részben magyarázza a leletanyag nem homogén volta, illetve a kutatások jelenlegi állása. A közép-európai archeológiai szituációt részint Kimmig, részint F. W. von Hase vázolta fel. Az utóbbira a magyar kutatásnak érdemes odafigyelnie, hiszen azokról a Ha B3–HaC leletekről van szó, amelyek az Etruria és a Kárpát-medence közötti kapcsolatokat is tükrözik. Más kérdés, hogy a történeti szempontból alapvető „honnan, hová” kérdésre a válasz még korántsem mindig egyértelmű.

A regionális problémákat tárgyaló tanulmányok elsősorban azt vizsgálják, hogy az etruszkok milyen szerepet játszottak az adott helyi kultúra „fejlődéstörténetében”. Magától értetődően a venetoi helyzet (L. Capuis) nem hozható közös nevezőre a Fritzens–Sanzeno-kultúra „viselkedésével” (H. Nothdurfter), vagyis az etruszk stimulusok hátterét, jellegét és hatásmechanizmusát mindig az adott civilizáció történeti kontextusában kell értelmezni. E tekintetben feltűnő és ugyanakkor enigmatikus a szlovéniai (S. Gabrovec) és a dunántúli (Szilágyi J. Gy.) korai vaskor különbözősége az etruszk kapcsolat tekintetében. Szilágyi tanulmányát palinódiának aposztrofálhatjuk, ugyanis korábbi felfogásával szemben (in *Hommages à Albert Grenier*, Bruxelles, 1962, 1467–1475. o.), miszerint Etruria és a Kárpát-medence, valamint az Észak-Balkán között a Kr. e. 7–2. században semmiféle kapcsolat nem volt, most, 30 év után, az új kutatások alapján arra az álláspontra helyezkedik, hogy a Dunántúlon a mediterrán importcikkek hiánya a halomsírástások szórványos voltával magyarázható.

Bízunk abban, hogy a magyar klasszika archeológia Nestóra, aki páratlan tudással és kérlelhetetlen kritikával

kezeli a felbukkanó valódi és „pseudo-leleteket”, akárcsak a rájuk vonatkozó kutatásokat, a jövődő ásatások számára jó prognózist adott.

Szabó Miklós

Kellner, Hans-Jörg, Die Münzfunde von Manching und die keltischen Fundmünzen aus Südbayern. (Unter Mitarbeit von M. Overbeck und E. Kellner mit Beiträgen von A. Hartmann, B. Overbeck und U. Zwicker). Die Ausgrabungen in Manching Band 12, Stuttgart, 1990, 274 o., 71 tábla, 1 térkép.

A kötet az 1955 óta folyó manchingi ásatások publikáció sorozatának 12. kötete. A szerző kapta meg az itt előkerült kelta pénzeket publikálásra. Eleinte csak a érmek meghatározására szorítkozott. Később azonban elkezdte a többi bajorországi kelta leletet is összegyűjteni és feldolgozni. Így jelen katalógusba belekerült az összes korábbi lelet, amit Bajorországban találtak („Ober- und Niederbayern, Oberpfalz, Schwaben und südlichstes Mittelfranken” területeken), illetve a régebbi feljegyzések, amelyek a kelta pénzekre vonatkoztak.

A bevezetésben a szerző röviden összefoglalja a terület kutatástörténetét és útmutatást ad a kötet használatához. Ez után külön fejezetekben tárgyalja a dél-németországi kelta arany és ezüstpénzek típusait (fotókkal illusztrálva), a manchingi verdét, a pénzt verető személyek kérdését, a pénz funkcióját, a pénzforgalmat, a pénzfajtákat (ezüst, fúttatott, arany és potin), a datálást, a technikát és végül a pénzek és a történelem kapcsolatát.

A katalógusban folyamatos sorszámozással közli a *manchingi ásatás* szörvány- és kincsleleteit és a régebbi pénzleleteket – nemcsak a keltákat, hanem a római, középkori és újkori pénzeket is. Összesen 799 pénz került elő Manchingban, függelékben közli a legfrissebbeket (1987). A több, mint 100 darab lapkaöntőmintával, illetve azok töredékeivel külön foglalkozik. Bekerültek a katalógusba a dél-bajorországi éremkincsleletek: *Polanten*, *Irsching*, *Westerhofen*, *Gaggers* és *Saugrub* lelőhelyekről, majd a tartomány szörványérméi is.

Végül függelékként a Prähistorischen Staatssammlung München lelőhely nélküli kelta pénzei és egy kisebb éremkincs (*Neuses a. d. Regnitz*) leírása csatlakozik a kötethez B. Overbeck tollából.

A munkát az érmekről készült természettudományos analízisek zárják. A Hartmann az agyag lapkaöntőmintákról és az aranypénzekről készített vizsgálatokat, U. Zwicker pedig a manchingi ásatási leletpénzekről metallografiai vizsgálattal bővítve.

Végül a németektől megszokott alaposággal irodalom, rövidítésjegyzék és lelőhelymutató egészíti ki a munkát. A kötetben közölt minden éremről van kép a táblákon, továbbá az öntőmintákról és a neuseni lelet edényéről. A szöveg között ábrák, táblázatok és térképek szemléltetik az elmondottakat. Végül az egyes darabok felületéről készült felvételek zárják le a képes táblák sorát. Nagyított anima, lapka, potin pénz stb. felületét mutatják a fotók. Mellékletként egy térkép csatlakozik a kötethez, amelyen a kincsleletek, egyes szörvány és csoportos szörványérmek lelőhelyei vannak feltüntetve.

A publikáció jelentősége főként az, hogy az oppidum-ásatás érmeit publikálja, amelyből relatív kronológiai kö-

vetkeztetéseket lehet levonni és további adatokat a verető személyére vonatkozóan, noha az éremanyag nagy részét a „kincsleletek” képezik.

Az oppidum feltárása megmutatta, hogy Manchingban a Vindelicus törzs kb. 5000 lakost számláló jól szervezett törzsi központja volt. Feltehetően a település „ura” veretett pénzt. Az ásatás éremanyagának mennyisége lehetőséget ad arra, hogy a szerző a terület pénzforgalmának kérdését is tárgyalja és finomítsa az egyes pénztípusok kronológiáját.

A katalógus pontos információt ad a pénzek előkerülésének évéről, helyéről az ásatáson belül. Ezt követi a pénzekre vonatkozó adatok (pénzfajta, fém, súly, leltári szám, meghatározás, leírás, hivatkozás irodalomra, ha már publikált a darab).

Egyetlen dolgot hiányolhat az olvasó, hogy a szerző feltételezi a már 11 kötetben publikált manchingi ásatások anyagának ismeretét. A feltételezés jogos, de azért jó lett volna egy nagyon rövid összefoglalást adni az ott folyó régészeti feltárásokról és eredményekről.

A munka kitűnő és példamutató hasonló munkák publikálásakor.

Bíróné Sey Katalin

The Inscribed Economy. Production and distribution in the Roman empire in the light of *instrumentum domesticum*. Journal of Roman Archaeology, Supplement 6. ed. W. V. Harris. Ann Arbor, 1993, 192 o., 29 ábra, 2 térkép. A könyvet JRA, 2016 Angell Hall, Univ. of Michigan, Ann Arbor, MI 48109 adta ki.

A kötet a római Amerikai Akadémia által rendezett konferencia (1992. január 10–11.) előadásait tartalmazza. Négy fejezetből áll: 1. Bevezetés; 2. Néhány jellemző bélyegzett termék; 3. Segítség a laboratóriumi vizsgálatoktól; 4. A termelés és elosztás szervezése. A tanulmányok a római gazdaságtörténet kérdéseit sajátos nézőpontból, az *instrumentum domesticum*, vagyis a napi élet tárgyi emlékeinek szemszögéből vizsgálják. A bevezető részében V. W. Harris (Concerning this book, 7–9 o.) pontosította az *instrumentum domesticum* meghatározását. Kiemelte, hogy a rajtuk szereplő bélyegek és feliratok is alapját képezték a korábbi gazdag történeti munkáknak (H. Dressel, T. Frank, M. Rostovtzeff). Harris nem hallgatja el, hogy – mivel többnyire csak Itáliát és Baeticát elemezték alaposabban – a római gazdaságról kialakított képünk meglehetősen egyoldalú (9. o.). A többi tartomány gazdasági életének megismerését elsősorban az akadályozza, hogy a leletek nagyon gyakran kiadatlanok. Nem kivétel ez alól a minket közelebbről érintő északkeleti tartományok. Számos kiásott lelőhely anyagát nem publikálták, vagy – jó esetben – a legszebb és legérdekesebb darabokról lehet valamit tudni.

Silvio Panciera (Un gruppo romano per lo studio dell' *instrumentum domesticum*, 31–35 o.) az eddigi epigráfiai kutatásokról és a téma feldolgozására szerveződött olasz szakemberek („Gruppo romano”: Clementina Panella, Carlo Pavolini, Pino Pucci, Mara Sternini, Daniele Manacorda, Vincenza Morizio és Silvio Panciera) munkájáról ad áttekintést. Érdemes megemlíteni, hogy a Pécsen 1991. szeptember 11–14. között tartott konferencián (*Instrumenta inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften*), ugyanezek az olasz kutatók (C. Panella, D. Manacorda és S. Panciera) is tartottak előadást (A pécsi konferencia anyagát a *Specimina Nova* 7.1991. kötete tar-

talmazza; l. még az 1992-ben rendezett aquileiái tanácskozás anyagát is: *Instrumenta inscripta latina*. Sezione aquileiese). Panciera végül (34–35. o.) imponáló listát ad a nemzetközi kooperációban tervezett epigráfiai publikációkról, amelyek az *instrumentum domesticum* valamennyi témakörét átfogják.

Ugyancsak a bevezetésben olvasható egy, a római gazdaságot számos oldaláról elemző tanulmány (W. V. Harris, *Between archaic and modern: problems in Roman economic history*, 12–29. o.). Harris alapvető kérdésként veti fel, hogy a császárkorban vajon piaci vagy elosztásos gazdasági viszonyokkal kell-e számolnunk. Mindkét lehetőség mellett számos érv és ellenérv hagzott már el eddig. Valószínűnek látszik, hogy maga a kérdésfeltevés rossz. A termelés nem elhanyagolható része piaci alapon történt, az elosztásban viszont nem piaci megfontolások is szerepet játszottak. A tanulmány alcímei (integráció, pénz, tulajdonos, tőke, management, szállítás, fogyasztás stb.) mindazonáltal azt jelzik, hogy a római gazdaságról ma már lehet átfogó képet alkotni.

A következő fejezetben (Some specific stamped products) részletesen olvashatunk általában a bélyegek jelentőségéről (D. Manacorda, *Appunti sulla bollatura in età romana*, 37–54. o.), a mécsesek (C. Pavolini, *I bolli sulle lucerne fittili delle officine centro-italiche* 65–71. o.), terra sigillaták (G. Pucci, *I bolli sulla terra sigillata: fra epigrafia e storia economica*, 73–79. o.) és üvegek (M. Sternini, *I vetri*, 81–94. o.) bélyegeiről, elterjedésükről, a gyártó műhelyek és a leányvállalatok rendszeréről. Valamennyi témának bőséges szakirodalma van, az egyes darabok keltezése viszonylag szűk határok között mozog, a legfontosabb műhelyek adatai ismertek. Két tanulmány részletesen foglalkozik az amphorák bélyegeivel (C. Panella&D. Manacorda, *Anfore*, 55–64. o.) és felirataival (E. Rodríguez-Almeida, *Graffiti e produzione anforaria della Baetica*, 95–106. o.).

A római konferencia is elhanyagolt bizonyos területeket. Teljesen indokolt módon részletesen foglalkozik a baetici olíva-olaj termelés (Rodríguez-Almeida) témakörével, ugyanakkor nem tárgyalja az isztriai. Annak ellenére nem, hogy az amphorabélyegek kapcsán (Manacorda&Panella) futólag említést tesznek erről is. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy Hadriánus koráig versengett egymással a baetici és az isztriai olajtermelés. Nagyon pontosan meghúzhatók azok a határok, amelyre az egyes termelők szállítottak. Isztria vonzásköre: Cisalpina, Noricum, Pannonia és részben Raetia. Baetica vonzásköre: Itália, Ravennától D-re és a Ny-i Mediterráneum (Eddig már két önálló konferenciát is szenteltek a baetici olajtermelés kérdésének, az isztriai viszont csak néhány cikk említette).

A római gazdaság szempontjából érthetetlen az isztriai termelés elhanyagolása. Az első században isztriai amphorák jól keltezhetők, számos bélyeg utal senatorok és gazdag római polgárok műhelyeire. Vespasianus korában császári kezelésbe került a birtokok jelentős része, majd a termelés Hadriánus uralkodása után, csak a helyi igények kielégítésére korlátozódott. Ettől kezdve jelentek meg a baetici olajos amphorák és a Duna-menti tartományokban is, több mint egy évszázadig, hispániai olajat fogyasztottak. Az igaz, hogy a kora császárkori isztriai amphorák festett feliratairól viszont csak kevés maradt ránk és ezek közel sem adnak annyi információt, mint a későbbi baeticiak.

Külön fejezetet kaptak a természettudományos vizsgálatok (Help from laboratory analysis). Ez teljesen indokolt,

hiszen mostanában lehetetlen sokoldalú kutatást végezni a nyomelemnyi összetevőket kimutató neutronaktivációs, röntgenes, kémiai és mikroszkópos vizsgálatok nélkül. Ha nincs epigráfiai adatunk, nehéz jól definiálható különbségeket kimutatni az egyes műhelyek tömegárai között. Azonos bélyegek birtokában pedig érthetővé válnak a földrajzilag egymástól távolieső műhelyek és leányvállalatok produktumai. Az utóbbi években a pontosan azonosítható leletek révén elkezdtek az adatbázisok kiépítését (D. P. S. Peacock, M. Picon, T. Manonni), azonban ma még a különböző vizsgálati módszerek és eltérő műszerek miatt az eredmények nem mindig vethetők össze. A széles körű felhasználást erősen korlátozzák a vizsgálatok magas költségei. Italiai terra sigillaták és finomkerámiák neutronaktivációs vizsgálatát J. Theodore Peña (*Two studies of the provenience of Roman pottery through NAA*, 107–120. o.), bélyeges agyag építészeti elemek (bessales, semilateres, embrices, tegulae) kémia és petrográfiai vizsgálatát G. Olcese (*Archeologia e archeometria dei laterizi bollati urbani*, 121–128. o.) és ugyancsak terra sigillaták és firma mécsesek röntgenfluoreszcens vizsgálatát G. Schneider (*X-ray fluorescence analysis: terra sigillata and Firmalampen*, 129–137. o.) végezte el.

A kötet következő része a termelés és elosztás szervezésével foglalkozik. Margareta Steinby (*L'organizzazione produttiva del laterizi: un modello interpretativo per l'instrumentum in genere?* 139–143. o.) a téglagyártás problémakörén keresztül vizsgálja a tulajdonos-műhely-műhelyvezető (dominus-figlina-officinator) kapcsolatát. J. Clayton Fant (*Ideology, gift, and trade: a distribution model from the Roman imperial marbles*, 145–170. o.) a császári márványkereskedelem, pontosabban a császári ajándékozás rendszerét tárta fel, rendkívül gazdag példákkal illusztrálva. Csak egyetlen megjegyzés kívánczik ehhez az alaposan kutatott témához. Rómában a Szent Péter téren álló obeliszks kapcsán a szerző nem említi Alföldy Géza könyvét (*Der Obelisk auf dem Petersplatz in Rom*, Heidelberg 1990), amely részletesen tárgyalja a feliratot és a hozzá tartozó császári ideológiát (A felirattal egyébként először F. Magi foglalkozott érdemben „Le iscrizioni recentemente scoperte sull' Obelisco Vaticano”, *StRom* 11, 1963, 50–56). A fejezetet Jean-Jacques Aubertnek (*Workshop managers*, 171–181. o.) a műhely managerekről szóló cikke zárja.

A kötetet Andre Tchernia (*Des timbres d'amphores à l'organisation du commerce*, 183–185. o.) és W. V. Harris (*Production, distribution, and instrumentum domesticum*, 186–189. o.) nagyívű összefoglaló tanulmányai fejezik be.

Végül megállapítható, hogy az olvasó fontos kötetet tart a kezében, amely alapos áttekintést ad a római gazdaságtörténetről, olyan apró leletek alapján, amelyek kutatása Pannoniában is csak az utóbbi évtizedekben kezdődött el. Hasonló összegzésre nálunk is nagy szükség lenne. Végezetül egy kritikai megjegyzés: a kötet képanyaga meglehetősen szegényes. Ez megnehezítheti a témában nem jártas olvasók tájékozódását.

Beveczky Tamás

R. Amedick, *Vita privata auf Sarkophagen*. Die antiken Sarkophagreliefs, hrsg. F. Matz u. B. Andreae. I. Bd. Die Sarkophage mit Darstellungen aus dem Menschenleben. Teil 4. Vita privata. Gebr. Mann Verlag Berlin, 1991, 186 o., 120 tábla.

A Német Régészeti Intézet egyik legnagyobb katalóguskészítési vállalkozása az, mely az antik szarkofág-domborműveket öleli fel. A múlt század végén C. Robert még egymaga vállalkozott erre a feladatra, s így állított össze 3 kötetet rajzos illusztrációkkal. Ma már nemcsak technikai okok miatt indokolt a vállalkozás megismétlése, hanem azért is, mert az ismert szarkofágok száma tetemesen megnőtt, miként a velük foglalkozó szakirodalom is. Így már csupán a kiadás irányítása tartható egy szűkebb szerkesztőbizottság kezében, a sok egységre osztott anyagot más-más szerző dolgozza fel.

Az első kötet öt részre tagolódik. A már korábban megjelent 2. rész a vadászszarkofágokat (Andreae, 1980), a megjelenés előtt állók pedig a csata-, az esküvő-, a hadvezér-, a magistratus- és a bukolikus-ábrázolásokat foglalják magukban. Az időrendi vagy területi tagolásnál mindenképpen egyértelműbb tematikai csoportosítás is számos nehézséggel jár. Az esküvő-ábrázolások vita privataról való leválasztásának bizonyára csak területi oka volt. A vita privata eseményeinél megjelenő Eros-ábrázolások megítélése és besorolása a vita privata vagy az Eros-ábrázolások témakörébe már nehezen eldönthető, interpretációs kérdés jelent.

A vita privata első témaköre az étkezés- vagy lakomajelenetek, ezen belül az első alcsoport a kliné-étkezés. Sírtablákon ez a jelenet a flaviusi idők óta kedvelt volt, a kliné-szarkofág pedig rajta az elhunyt alakjával egész az etruszk művészet archaikus koráig nyúlik vissza. A szarkofágok lakomajelenetei a felszolgáló és szórakoztató személyezettel bővülnek.

A második alcsoport a stibadium-lakoma, mely a szabadban, lombokból, pokrócból, hálóból rögtönzött heverőn zajlott, pásztorok, vadászok módjára. Ennek kísérő jelenetei az elfogyasztásra szánt állat felhasítása, a vízforralás és a felszolgáló személyzet serénykedése. A félkör alakú vánkossal mellett zajló étkezést alakjáról szigma-lakomának nevezik. Ezt a típust változatlan formában alkalmazták a keresztény szarkofágokon.

A tipológiai kérdések után a jelenetek értelmezésével is behatóan foglalkozik a szerző. A már korábban kialakult vélemények közül amellet foglalt állást, amely szerint korántsem kell feltétlenül halotti lakomát látnunk ezekben a jelenetekben. Az idilli, bukolikus környezetben zajló lakoma – mely a római villeggatura életformáját idézi – sokkal inkább a túlvilági bőségre és gondtalan létre utal, ahogy ez a híres Vibia-sírkamra freskóinak felirataiból is kiderül.

A második témakör az utazás kocsin vagy hajón. Az utazás a városból a vidéki birtokra történik. A kocsis utasai – többnyire kettő – élénk társalgást folytatnak egymással, körülöttük szolgaszemélyzet szorgoskodik. Az utazás, különösen ilyen körülmények között kétségtelenül a társadalom felső rétegére volt jellemző. Ennek szepulchralis jellegét a szerző háttérelmekben véli felfedezni, mint az út mellett látható napóra, mérföldkö, sírpítmény. Ezek azonban a városból kivezető utak tényleges kísérői, nem biztos, hogy külön jelentést is kell tulajdonítanunk nekik. A jelenetek szepulchralis jellegét talán nem az elmúlásra utaló képelemekben kellene keresni, hanem az utazás céljában, mely az otiumot ígérő vidéki villa, és amelynek élvezetes életét már előrevetíti az útítárral elkezdett kellemes beszélgetés. Ez tehát egy szellemileg igényesebb túlvilág elképzelésre utalhat.

A hajón utazásnak adott esetben konkrét értelme is lehet, amennyiben az eltemetett hajós vagy hajótulajdonos volt. Általánosabb érvényű azonban a jelenet metaforikus értelmezése: a halál mint kikötő az élet bolyongásai után, hazatérés, megpihenés.

A harmadik témakör egy gyermek curriculum vitae-je. Ennek első jelenete az újszülött fürdetése, majd olvasási gyakorlat, kecskefogathajtás következik. Az életút bemutatásának értelmezéséhez egy Louvre-ban őrzött szarkofág nyújt fogódzót. A gyermeket Múzsák veszik körül, de nem mint tanítómesterek, hanem mint akik a trónoló, irattekercset tartó fiú szavaira figyelnek. Ez célzás a gyermek rendkívüli képességeire, és arra a karrierre, melyet életben maradása esetén befutott volna.

A halál bekövetkeztét a conclamatio, a klinén fekvő ifjú elsíratása mutatja. A siratóasszonyok maguk a Múzsák, akik csak nyolcan vannak, mert kilencedik társuk maga az ifjú. Ez már az apoteózis gondolata, mely más esetben úgy jut kifejezésre, hogy a gyermeket Hadés ragadja el, de a fogat nem az alvilágba, hanem felfelé tart.

A gyermeki élet egy-egy fontos szegmenstémájának kiemelését jelenti a következő két témakör, a palaestra és a játék jelenetek. A leggyakrabban megjelenő sportágak a birkózás, a pankration, a boksolás, ritkább a versenytűzés, a diszkoszvetés, a dárдавetés. A középpontba állított jelenet rendszerint a győztes ünneplése. Ennek a témakörnek az értelmezésére nem tér ki a szerző. Elég kézenfekvő azonban, hogy a győztes ünneplését is egyfajta apoteozisnak tekintsük. Az események mitikus szférába való helyezését láthatjuk abban is, hogy a szereplők gyakran a gyermek Erosok. A gyerekjátékok közül leggyakrabban az ún. diójáték (hasonlatos a golyózáshoz) és a karikázás. Az előbbi ikonográfia a hellenisztikus kockajátékban, az utóbbi a cirkuszi versenyben gyökerezik.

Bizonyos témakörök besorolásának nehézségeit jól mutatja a girlandkötés. Tartozhatna a foglalkozás-ábrázolásokhoz, a bukolikus jelenetekhez, az évszak-ábrázolásokhoz (a tavasz szimbólumaként). A vita privatahoz kapcsolódását az indokolja, hogy a girlandkötés a szarkofágokon tartalmilag legszorosabban a lakomákkal kapcsolódik össze, jelezve a gondos előkészítést.

Hogy mennyire tekintettel kell lenni az ábrázolt témán túl annak mögöttes tartalmára, azt a következő témakör, a foglalkozás-jelenetek is mutatják. A pásztor, a halász, a földműves tevékenysége esetében eleve valószínűtlen, hogy az eltemetett foglalkozására utalna. Ezek lényege a bukolikus jelleg. A foglalkozás-ábrázolás az 1–2. sz.-ban sír-építményeken gyakori, a 3. sz.-ban került át a szarkofágokra, és leginkább Ostiában kedvelték. A bevásárlás-jelenetek ugyanakkor inkább a lakomaelőkészület, mint a foglalkozás témaköréhez tartoznak.

A kötetben vizsgált anyag megerősített néhány korábbi megfigyelést. Az egyik legjellemzőbb a variációgazdagság. Nincs két azonos vagy akárcsak fő jeleneteiben azonos ábrázolás. Ez a szarkofágkészítő műhelyek rendkívül nagy mintakészletéről tanúskodik. Szinte az egész antik művészet formakincsét használták, és a jelek szerint minden egyes megrendelést külön komponáltak meg. A szarkofágok többsége a 3. sz. közepén, ill. 2. felében készült, bizonyítékaul annak, hogy a birodalom e válságos időszakában sem halt ki a magas színvonalú kézművesmunka iránti igény, mégha ez jobbra csak Róma és néhány nagy központ felső rétegére korlátozódott is.

A kötet 317 szarkofágot, ill. szarkofágtöredéket tartalmaz, a szöveges részt ezek tömören fogalmazott katalógusa zárja. Az igényes kivitelű illusztrációk nemcsak valamennyi idézett darabot tartalmazzák, hanem igen sok részletfelvételt is.

Gesztelyi Tamás

Th. Fischer, Das Umland des römischen Regensburg. Mit einem anthropologischen Beitrag von Peter Schröter. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 42. C. M. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1990. 415 o., 231 t., 5 melléklet.

Th. Fischer kötete a szerző 1978-ban megvédett disszertációján alapul, amelyet ő újabb adatokkal egészített ki. A mű arra vállalkozik, hogy Regensburg tágabb körzetének római kori topográfiáját megírja a előkerült leletek és objektumok alapján, figyelembe véve a légifelvételek adatait is. A bevezetésben a szerző bemutatja azt a területet (Landkreis Regensburg-Süd), amelynek az anyagával foglalkozik. Itt kerül sor a kutatástörténet, a természeti viszonyok és a római kori Regensburg történetének ismertetésére, ill. az időrend vázolására is (15–36). A következő fejezetben a lelőhelyek bemutatása következik: itt a szerző egyrészt az egyes lelőhelyek forrásértékét jelzi azzal, hogy a leletek miként (szórvány, kisebb leletmentés és ásatás, ill. nagyobb leletmentés és ásatás) kerültek elő, másrészt a lelőhelyeket értékeli [auxiliáris táborok és a hozzájuk tartozó vicusok, késő római őrtornyok, szentélykörzetek és villae rusticae (37–41)].

A következő nagy fejezet a leletanyag értékelését tartalmazza (terra sigillaták, kerámia, fémleletek és germán leletek). E fejezetben került tárgyalásra a mezőgazdasági termelésre és a kézművességre utaló régészeti leletanyag is (42–90). Ezután a tárgyalt terület temetőinek értékelése következik (91–101). Az értékelő fejezeteket a településtörténeti rész, ill. az összefoglalás zárja (102–120). A munka másik fele a feldolgozott anyag katalógusát tartalmazza lelőhelyek szerint, amelyeket alfabetikus sorrendben állított össze a szerző (127–341). E fejezethez tartozik a gazdag táblakötet teljes anyaga (231 tábla). A szövegekötetet az irodalomjegyzék (343–346), ill. P. Schröter munkája a terület embertani leleteiről zárja (347–408).

A gazdag kötet alapján áttekintést kapunk Regensburg tágabb körzetének római koráról. Természetesen felmerül a kérdés, hogy a feldolgozott terület mennyire tükrözi az ókori viszonyokat. Az biztos, hogy ennek nem teljesen felel meg, mert pl. Bad Abbach, ahol a *legio III Italica* téglavető műhelye volt, hiányzik a felsorolásból, bár az összegezés során szó esik róla (90 és 115–119 térképek). Azt a szerző is megjegyzi, hogy a korai territoriális viszonyokról Raetia keleti részén nincsenek adataink (112). A katonai territorium, ill. a *territorium legionis* kérdésének tárgyalásánál (111) meg kell jegyeznünk – a szerzővel ellentétben –, hogy erre Regensburgból is van feliratos adatunk (CIL III 14370¹⁰), mint az az idézett Mócsy A.-tanulmányban (111, 402. j.) is szerepel. Az említett felirat értelmezéséhez l. Mócsy, A.: ActaAnthung 20 (1972) 137–138 = Pannonien und das römische Heer. Ausgewählte Aufsätze. Mavors VII (Stuttgart, 1992) 129–130.

Mivel a tárgyalt területen nem létesítettek várost a rómaiak, bizonyosra vehető, hogy ez katonai ellenőrzés alatt

állt, tehát az előkerült bélyeges téglák nem mondanak ellent H. v. Petrikovits feltevésének, amely szerint a katonai bélyeges téglák elterjedése lehetőséget ad a katonai territorium nagyságának meghatározására (a szerző szerint a kérdést egyelőre Regensburg körzete esetében nyitva kell hagyni).

Th. Fischer új kötete nagy nyeresége a kutatásnak. A munka szép kiállítása a kiadó munkáját dicséri.

Lőrincz Barnabás

M. Martin, Das spätrömisch-frühmittelalterliche Gräberfeld von Kaiseraugst, Kr. Aargau. Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte, Bd. 5A–B. Teil A: Text. Derendingen – Solothurn, 1991. XIX. és 359 o., 165 kép, 2 tábla, 3 melléklet, Teil B: Katalog und Tafeln, 102 o., 114 tábla, Derendingen – Solothurn, 1976. Habegger-Verlag.

Egységes régészeti emlékanyagot általában egy egységes, összefüggő területen élt nép vagy egy-egy politikai alakulat hozott létre. Amikor a Kárpát-medencétől viszonylag távolabb fekvő svájci Kaiseraugst IV–VII. századi temető emlékanyagának feldolgozását kézbe vesszük, akkor minden előzetes koncepció nélkül is biztosak lehetünk, hogy viszonylag kevés közvetlen régészeti kapcsolatra számíthatunk. S ez a feltételezés a tábla-kötet anyagának átlapozásakor ugyanúgy igazolódott, mint a szövegekötet elején levő bibliográfia átnézésakor (összesen kilenc Kárpát-medencei kötet szerepel, s ezek is – egy tételt leszámítva – mind római régészeti témájúak). Így feltehető – rosszulindultán – a kérdés: mi értelme van tehát egy ismertetésnek? A legfontosabb: a kötetben levő feldolgozás módszertani tanulságai.

Örömmel kell üdvözölni M. Martin munkája A-kötetének megjelenését, hiszen a leletanyag katalógusát már 15 éve ismerheti a kutatás. A feldolgozás késése – a privát szempontokon túl – egyben mutatója annak a megvalósult irányzatnak, mely az elmúlt két-három évtizedben egy-egy komplexum közreadásán (katalógus) túl a rendelkezésre álló forrásanyag minél intenzívebb értékelésére törekszik.

Ez az intenzív, feldolgozó, értékelő munka már a kötetek terjedelmén is lemérhető: míg a katalógus-kötet szövegrésztől 216 oldalt tesz ki, addig – vele szemben – az értékelő kötet 378 oldalas (amihez hozzá kell számítani a szerző időközben megjelent hat tanulmányát is, összesen 176 oldal terjedelemben, amelyek részben a kaiseraugsti problémákat is érintik, abból is építkeztek). A részletkérdésekben lehet, hogy lesznek véleménykülönbségek, de ennek a munkának a legfontosabb érdeme az alapos, mindenre kiterjedő, az anyagot elemző vizsgálat. Olyan ez a munka, mint a vasúti állomásokon levő – lehet, hogy már technikai szempontból elavult – elektromos jelzőtáblák, ahol az új adatok megjelenésekor a teljes betű és számkészlet átpörög, semmit ki nem hagyva, amíg a megfelelő helyre kerül az új adatanyag. M. Martin munkája is ilyen: a IV–V., majd a VI–VII. századi leletek, érmék, sírpítmények, temetkezési szokások, keltezés, a temető benépesítése, a temetkezési szokások mind szisztematikusan átfésülésre/átgerezélyezésre kerültek, s ezen belül minden adatnak, szempontnak, minden adattal szemponttal való egybe/összevetése megtörtént. Ezt a nagy elemző részt zárják le a temető népességéről írottak, ahol minden történeti szempontból is összefoglalást nyert.

Nem tudom a munka jellemzését másként megadni, hogy ne torkoljon megállapításom közhelybe: a svájci – Svájcban és Németországban iskolázott, Svájcban és Németországban dolgozó – szerző svájci pontossággal és német alapos-sággal dolgozott és megfelelt mindkét ország közmondásos elvárásainak.

Ugyanakkor – a mindenre kiterjedő forma-táblák, méretek, táblázatok, elemző és elterjedési térképek, pontgrafikonok, statisztikai táblázatok mennyisége láttán a kelet-közép-európai olvasó elretten: ha a régészetben is lépést akarunk tartani a világgal (= pl. Közép- és Nyugat-Európával), akkor a Kárpát-medence jelen és jövő generációi sok ilyen munkát kell az asztalra tegyenek. Ez a munka is példázza, hogy a régészet-tudomány lassan, de biztosan, vagy nem is olyan lassan halad afelé, hogy eredményei, kiadványai – néhány tárgy rajzát, fényképét leszámítva – még külsejükben is egyre inkább a Statisztikai Hivatal kiadványaira kezdenek/fognak hasonlítani. Ezzel a módszerrel és elemzésekkel biztosan és pontosabban ismerhető meg a régészeti forrásanyag, de a változó módszerek következtében a *Wahrheit und Dichtung* arányában az előbbi jut 95%-os vagy még nagyobb szerephez. Ennek következtében – a régészeti feldolgozások jövőjét tekintve – megfontolandó, hogy a régészeti feldolgozások kritériumai közé nem kell-e felvenni a matematikai gondolkodás meglétét is, hiszen a régészeti elemzések szemmel láthatóan ebbe az irányba haladnak. Ésszel belátható, hogy ennek így kell lennie, de lelkem visszaborzad: nemcsak az ember- és állatcsontok, hanem maga a régészet és minden részlete statisztikák és pontgrafikonok tárgya lesz. Olyan ez, mint amikor a nap-sütötte, mezei virágokkal, szitakötőkkel, bogarakkal és lepke-kkel teli rétből – ha van még ilyen! – egy meteorológiai, talajtani, botanikai és zoológiai tanulmánykötet lesz, tele neolatin nevekkal és grafikonokkal. A 'valóság és annak égi mása' helyett a valóság és annak denaturált mása jön létre, ahonnan eltűnik a világ minden bája. – A középkori piacot és a keleti bazárt ezzel a régészetben is felváltja a tényleges áruk nélküli, csak számokkal dolgozó computeres árubörze.

A régészetben – a tudományág természetéből fakadóan – eddig is nagy volt a „kásahegy”, az elemzések sora, amíg a nem fogalmi rendszerben rendelkezésre álló régészeti jelenségekből, tárgyakból a kutató eljutott a történeti rekonstrukcióhoz, a történetíráshoz. Ezután – mint azt M. Martin munkája bizonyítja – 300 nyomtatott oldalnyi elemzés, grafikon, táblázat stb. után fog eljutni a régész M. Martin és olvasó a temető népessége c. fejezethez, amely már valóban történet-írás.

Az elmondottak mindenképpen a munka érdemét jelentik, de ez nem túl biztató a „kásahegy” és az elemzések előtt álló, jelen és jövő régész nemzedékének.

Kiss Attila

U. Gross, *Mittelalterliche Keramik zwischen Neckarmündung und Schwäbischer Alb*. – *Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg*, Bd. 12. K. Theiss V. Stuttgart, 1991. 226 o., 193 tábla, 84 ábra és térkép.

Szaktánc gyakori nehézsége, amikor egy összefoglaló feldolgozásban jelentős mennyiségű közöletlen anyag leírására is szükség van, de ugyanakkor az egész korszak régeb-

ben közreadott leletanyagát is bevonva új értékelést kell adni. A szerző számára további nehézséget jelentett, hogy rendkívül tág időhatárok (Meroving-kortól a 16. századig) kerámiajának feldolgozására vállalkozott, figyelembe véve az egyre szaporodó anyag meghatározásához szükséges és várt (tágabban vett) kézikönyvet. – A feladatból adódóan munkájának alapvető részét képezi a 3. és 4. fejezet; ezekben számos alcímmel tagolva részletezi először a technológiai jellegzetességek alapján megállapítható csoportokat (pl. durva falú korongolt áru, sárgaagyag korongolt áru; sárga, kvarccal soványított áru, szürkére égetett –, csillámmal kevert –, festett stb.). Az alapos anyaggyűjtés lehetővé tette, hogy ezeknél külön-külön elterjedési térképeket is ad. A 4. fejezet az edényformák alapján tárgyalja 19 részben; itt már az egyes edénytípusok fellépése, kronológiája is vizsgálatra kerül. Ennek során az egyes típusok használatának korához mindig felsorolja az ismert keltezési támpontokat, leletegyütteseket. Külön fejezetekben kapjuk az éremleletes edények, a fenékbélyegek, kályhaszemek kérdését.

Fontos a 9. fejezetben adott kiértékelés: itt az elterjedési térképekkel támasztja alá egyes jól elkülöníthető típusok szűkebb-tágabb használatát főleg a kora középkorban. Rövid áttekintést ad más anyagból (fa, fém, üveg) készített edények főbb típusairól is, hogy érthetőbb legyen, miért hiányzanak egyes formák a kerámiaedények közül. A Katalógus 57 fontosnak ítélt lelőhely ásatásából (ehhez 1–184. tábla) eddig közöletlen kerámiaanyagot ad. Hazai kutatóknak főként módszertani szempontból hasznos a monográfia.

Holl Imre

Landgraf, E., *Ornamentierte Bodenfliesen des Mittelalters in Süd- und Mitteldeutschland 1150–1550*. – *Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg*, Bd. 14 – Szövegkötet, 281 o. 154 kép; Katalógus 741 o. 1800 kép; Lelelőhelykatalógus 309 o. és térkép. – Stuttgart, 1993. K. Theiss Verlag.

A szerző több évtizedes gyűjtőmunkájának eredménye a mű, amely R. Forrer átfogó munkája (1901) óta az első ilyesfajta vállalkozás; ugyanis címétől eltérően jóval szélesebb áttekintést ad; ha csak röviden is, de a szomszédos országok padlólelelőhelyeinek jellemzését is nyújtja (és ezt is részletes bibliográfiával). Hogy sokáig nem jelent meg ilyen összefoglalás, azt a téma feldolgozási nehézségei indokolják: az anyag rendkívül nagy (a Katalógus 1042 lelőhelyet regisztrál), nagy kolosoroktól kis falusi templomokig, városi házakig és várakig terjed el, korban több száz évet ölel fel. Bár számos cikk és részletfeldolgozás jelent meg, ezek közül viszonylag kevés az alaposabb, a legtöbbben csak egyszerű regisztrálás történt; a múzeumi anyag régebbi részénél a pontos lelőhelyadatok gyakran nem ismertek. A keltezés nehézségei (ezekre a 2. k. elején kitér) ma sem sokkal jobbakként, mint régen: a díszítés önmagában nem mindig jelent támpontot, mert számos dekoráció, motívum átvételként műhelyről-műhelyre vándorolt, sokáig megőrizve a régies elemeket. Így ugyanaz a darab vagy csoport gyakran többféleképpen van keltezve – s az ehhez felhasznált templomépítési (átépítési) periódusok többféle datálást tesznek lehetővé. Talán a fellendülő középkori régészettől várható el, hogy pontos megfigyelésekkel e témát is segíteni fogja egy-egy szerencsés esetben.

A készítés technológiáját, a különböző díszítő megoldásokat (padlómozaik, benyomott díszű padlótéglák, pecsétmintás, inkrusztált) röviden összefoglalva a szerző ügyelt arra, hogy a keltezésre használható támpontokra is felhívja a figyelmet. Rövid bevezetést ad az ókori Kelet- és Észak-Afrika terrakotta művészetéről, utalva esetleges hatásaira; az antik és kora középkori padlódíszítéseket is áttekintve. A Franciaországban használt középkori padlótéglák megjelenése és hatásuk Németországra régtől kézenfekvő, de mint majd kitűnik, korántsem az egyetlen út volt. A korai német padlótéglák kérdése a csekély számú lelet miatt homályos; úgy tűnik déli (Bizánc, Itália?) és keleti kapcsolatokkal is számolni kell. Néhol érezhető, hogy az első díszített padlótéglákat máshonnan hozott pecsétmintával készítették (12. sz. vége).

Részletesen tárgyalja a cisztercita rend szerepét, a korai templomokban a padlómozaik és a díszített padlótéglák együttes alkalmazását. A kiterjedt és folytonos rendi kapcsolatok (generális káptalan, apátok utazása stb.) magyarázzák a minták egyezését vagy hasonlóságát, de eddig mindig kideríthető volt, hogy a kolostorok mindenütt maguk készítették a padlótéglákat. Más szerzetesrendek is használtak díszített padlókat, de ezeknél jóval nagyobb az eltérés, a különféle mintakincs. A kolostorok városi házai (kápolnái) és a várak ugyancsak sokszor azonos mintájú padlótéglákkal voltak ellátva, részben ezek is a kolostori mintakincset alkalmazták. (Érdekes, hogy a különböző címerdíszes padlótéglák városi házakban és templomokban gyakoriak, nem a várakban.)

Bonyolult kérdés a minták, illetve a téglák elterjedése; a közvetlen exportálásra az olcsó víziutak jó lehetőséget adtak, de most már a kolostorok ilyen tevékenysége is kirajzolódik egy-egy központtal (13. sz.–14. sz.). A szerző feltételezi, hogy a dunai úton kerülhettek téglák Magyarországra is. A 10. fejezet tárgyalja a csoportosítások alapján kirajzolható készítési helyeket és műhelyeket, az eddig legkidolgozatlanabb kérdést. Sajnos ma is csak kevés égetőkemence, illetve műhelyhulladék ismert (14–15. sz.). A világi fazekasság megerősödésével talán már a 13. sz.-ban megindult a városi műhelyek tevékenysége, illetve a nagy fazekasközpontok bekapcsolódása, a bizonyítékok inkább csak a 14–15. sz.-ból kerültek elő. A továbbiakban a készítő mesterekre, szervezetükre, elnevezésükre vonatkozó adatokat, illetve az eredeti minta faragójának tevékenységét tárgyalja. (Sajnos bővebb írásos források csak Franciaországból maradtak.) Valószínűnek tartja – az azonos technológia és formakincs miatt – hogy a korai kályhacsempékhez a minták faragói ugyanazok lehettek, mint a padlótégláknál. – A szomszédos országok rövid áttekintéseiből csak Csehország és Magyarország ismertetését említjük. Az elsőnél a korai cseh reliefdíszes padlótéglák (Prága, Ostrov stb.)

bizonyítják, hogy már korán, a bencés kolostorok esetében is számolnunk kell távoli kapcsolatokkal (Bajorország, Magyarország). A korábbi keltezést (11. sz. utolsó harmada) nem fogadja el, inkább (a cseh kutatásnál is felmerült újabban) későbbre teszi, a 12. sz. második negyedére (ezt építéstörténeti adatok ugyancsak lehetővé teszik). A magyarországi leletek közül kiemeli Pilisszentkereszt téglamozaikját, további adatokat hoz francia analógiáihoz. A magyarországi emlékek közül sajnos félreértéssel hivatkozik Rómer F. egyik adatára, bár jól látja ausztriai kapcsolatait. (A Katalógus G88-as padlótéglájának címerét is tévesen fejt meg, ez ugyanis Felső-Ausztria címere.)

Külön fejezetben foglalkozik a padlótéglák ábrázolásával a képzőművészetben (15–16. sz.), majd a minták ikonográfiáját adja. A motívumok eredetét, az előképeket széleskörűen elemzi. Az említett mintakönyvek, melyek a kolostorok rendelkezésére álltak, e téren is segítséget adtak, de a legfontosabb szerepük a különféle textíliáknak lehettek. (Az egyházi textíliák ilyen hatásáról magam már 1954-ben írtam, közvetlen párhuzamba állítva az analógiákat: ArchÉrt, 81, XLIV. t.) Ez egyben a keltezés nehéz kérdését is újra felveti, hisz a legtöbb ide kívánczoló textil emlék a 13. sz. közepén és a 14. sz.-ban készült; a korábbi, zömmel itáliai selyemszövet keleti-bizánci stílusú mintái jól különválaszthatóak és kevésbé hatottak az itt tárgyalt padlótéglákra. – A szerző maga is kiemeli, hogy a keltezés a legtöbb esetben csak megközelítő értékű lehet, az ismert építési periódusok segítségével, máskor pusztán az ábrázolás stílusa (pl. az állatalakok összevetése a keltezett címerábrázolásokkal, IIk. k. 7–10.) alapján. Utóbbi azonban, mint fentebb kifejtettük, sokszor félrevezető lehet. Éppen a textil-ábrázolások tanúsítják, hogy a kolostori műhelyek mennyire ragaszkodtak az archaikus vonásokhoz, de a címerábrázolások esetében is (mint az itt Forrertől átvett – de elvetett – párhuzam: Züricher Wappenrolle, 1340 körül) előfordul régiesebb stílus. Nem valószínű, hogy a mintakészítő minden esetben alkalmazkodott a modern megoldáshoz.

A katalógus 1800 képe az ábrázolások tematikája alapján csoportosított (Ember; állat: sas, szarvas, oroszlán, mesebeli állatalakok; geometrikus mustrák, kör, negyedkör stb.) 24 fejezetben; így egy-egy minta párhuzamainak felkutatása könnyű. Jóval nehezebb a dolga annak a kutatónak, aki egy csoport-műhely ismert padlótégláit együtt szeretné látni (utóbbi volt Forrer módszere), hogy a jellemző vonásaikat tanulmányozza. A helymutató segít csak ehhez, de csak többszöri oda-vissza kereséssel (kép és szöveg is külön van). Mégis, a hatalmas anyagnak aligha lehet könnyebb tagolást készíteni, hisz pl. ugyanaz a minta számos különböző lelőhelyen is előfordulhat. Csak gratulálni lehet szerzőnek és Kiadónak.

Holl Imre

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM – BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA 1993

FOLYÓÍRATOK – PERIODICA

HAZAIK – HUNGARICA

- ACIDebr = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, Debrecen 28 (1992 [1993])
 ActaAntHung = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 34 (1993)
 ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 45 (1993)
 ActaOH = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 46 (1992/93)
 AnnHN = Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici, Bp. 85 (1993)
 AnthrKözl = Anthropologiai Közlemények, Bp. 34 (1992)
 ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő, Bp. 118 (1991 [1993])
 AT = Antik Tanulmányok – Studia Antiqua, Bp. 36 (1992 [1993]), 37 (1993)
 AUBSH = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, Bp. 26 (1993)
 BMHB = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, Bp. 78 (1993), 79 (1993)
 ComAH = Communicationes Archaeologicae Hungariae, Bp. 1991 (1993), 1992 (1993)
 HOMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc 30–31 (1991–1992 [1993])
 JAMÉ = A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza 33–35 (1990–1992 [1993])
 JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs 37 (1992 [1993])
 MFMÉ = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged 1989/90: 1 (1992)
 MHOMK = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc 28 (1993)
 Művéd = Műemlékvédelem, Bp. 37 (1993)
 MűÉ = Műemlékvédelmi Szemle, Bp. 1992/2
 MűÉ = Művészettörténeti Értesítő, Bp. 41 (1992)
 Néprajzi Értesítő, Bp. 74 (1992)
 NMME = A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve, Salgótarján 18 (1992–1993)
 Sic itur ad astra. Fiatal történészek folyóirata, Bp. 1992: 4–1993: 1
 SSz = Soproni Szemle, Sopron 47 (1993)
 StCom = Studia Comitatus, Szentendre 21 (1991 [1993]), 22 (1991 [1993])
 SzSzBSz = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, Nyíregyháza 28 (1993: 4)
 Századok, Bp. 127 (1993)
 VSz = Vasi Szemle, Szombathely 46 (1992: 4), 47 (1993)
 WMMÉ = A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd 18 (1993)

KÜLFÖLDIEK – EXTERNAE

- AA = Archäologischer Anzeiger, Berlin 1993: 1–3
 AAu = Archaeologia Austriaca, Wien 76 (1992)
 AJA = American Journal of Archaeology, Boston 97 (1993) 1–3
 L'Antiquité Classique, Bruxelles 62 (1993)
 Antiquity, Oxford 67 (1993)
 APA = Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin 24 (1992), 25 (1993)
 AR = Archeologické Rozhledy, Praha 45 (1993)
 AV = Arheološki Vestnik, Ljubljana 43 (1992)
 Balcanica, Beograd 23 (1992)
 Castellologica bohémica, Praha 3 (1993)
 EAZ = Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, Berlin-Heidelberg 33 (1992) 2
 EC = Études Celtiques, Paris 28 (1991 [1993]), 29 (1992 [1993]) = Actes du IXe Congrès international d'études celtiques. Paris, 7–12 juillet 1991.
 Germania, Mainz am Rhein 71 (1993)
 JRA = Journal of Roman Archaeology, Michigan 6 (1993)
 JRS = The Journal of Roman Studies, London 83 (1993)
 Klio. Beiträge zur Alten Geschichte, Berlin 75 (1993)
 Latomus, Bruxelles 52 (1993)
 PA = Památky Archaeologické, Prague 84 (1993)

PPS	= Proceedings of the Prehistoric Society, London 59 (1993)
PZ	= Prähistorische Zeitschrift, Berlin 67 (1992) 2, 68 (1993) 1
SIA	= Slovenská Archeológia, Bratislava 40 (1992) 2, 41 (1993) 1 Starinar, Beograd 42 (1991 [1993]) Studia Praehistorica, Sofia 11–12 (1992)
SCIVA	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București 43 (1992) 2–4
TZ	= Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete, Trier 55 (1992) Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete, München 19 (1991 [1992]), 20 (1992 [1993])
ZfA	= Zeitschrift für Archäologie, Berlin 27 (1993) 2
ZPE	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn 95–99 (1993)

ÁLTALÁNOSAK ÉS VEGYESEK – GENERALIA ET VARIA

- Alföldy Géza* szakirodalmi tevékenységének jegyzéke 1992 végéig. = *Doctores Philosophiae honoris causa Universitatis de Iano Pannonio nominatae I: Alföldy Géza*. Pécs 1993. 40–66.
- Barkóczi László*: Fitz Jenő 70 éves. = *ArchÉrt* 118 (1991) 90–91, ill.
- Bánhegyi B. Miksa OSB*: Rómer meghatározó pályakezde. = *ArchÉrt* 118 (1991) 92–94.
- Bóna István*: A honfoglalás előtti kultúrák és népek. = *Cservényák László* (szerk.) Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája I. Történelem és kultúra. Nyíregyháza 1993. 63–137, ill.
- Bökönyi, Sándor*: (ed.) Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary. Reports on the Gyomaendrőd Project. *Archaeolingua* 2. Bp. 1992. = *Rec. Chapman, John*: PPS 59 (1993) 411–412; *O'Shea, John M.*: *Antiquity* 67 (1993) 932–933.
- Bökönyi, S.*: Recent developments in Hungarian archaeology. = *Antiquity* 67 (1993) 142–145.
- Bökönyi, S.*: The possibilities of a cooperation between archaeology and zoology. = *Bullettino di Paleontologia Italiana* 83, NS I (1992) 391–401.
- Cabello Juan*: Az Europa Nostra IBI tudományos tanácsának (Scientific Council) sárospataki ülése (1993.05.11.–14.) = *Művéd* 37 (1993) 191–196, ill.
- Czeglédy, Ilona*: (Hrsg.) Archäologische Forschungen im Jahre 1988. = *ArchÉrt* 118 (1991) 117–136.
- Dávid Ferenc*: Szakál Ernő nyolcvan éves. = *SSz* 47 (1993) 280–285.
- Dinnyés István*: A Blaskovich testvérek régészeti tevékenysége – Die archäologische Tätigkeit der Gebrüder Blaskovich. = *Blaskovich emlékkönyv*. Pest megyei Múzeumi Füzetek új sorozat 1. Szentendre 1993. 153–173, 213, ill.
- Dinnyés István–Kővári Klára–Kvassay Judit–Miklós Zsuzsa–Tettamanti Sarolta–Torma István*: Magyarország régészeti topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája: A szobi és a váci járás. Bp. 1993. 597 l., 69 t., 6 térkép.
- Eiben Ottó*: Valerij Palevčik Alekseev 1929–1991. = *AnthrKözl* 34 (1992) 160.
- Éry Kinga*: Nemeskéri János 1914–1989. = *ArchÉrt* 118 (1991) 85–86, ill.
- Farkas Gyula*: Dr. Lengyel Imre András 1934–1992. = *AnthrKözl* 34 (1992) 158–159, ill.
- Farkas L. Gyula*: Bartucz Lajos emléklapett alapítása. = *AnthrKözl* 34 (1992) 163–164.
- Fári Irén*: Régészeti leletek és ásatások híre a szegedi napilapokban. A szegedi Városi Múzeum első korszaka (1879–1904) – Nachrichten über archäologische Funde und Ausgrabungen in den Szegediner Tageszeitungen. = *MFME* 1989/90: 1, 203–228, ill.
- Fitz, Jenő*: Flóris Rómer. = *ActaArchHung* 45 (1993) 349–350.
- Fitz J.*: A Rómer-emlékülés megnyitója. = *ArchÉrt* 118 (1991) 91.
- Fodor István–Németh Gábor*: Művelődéstörténeti kutatások a Nemzeti Múzeumban. = *MT* 38 (1993) 290–293.
- Gyarmati János*: Mezoamerikai és perui régészeti leletek a Néprajzi Múzeumban – Archaeological finds from Peru and Mesoamerica in Hungarian Ethnographic Museum. = *Néprajzi Értesítő* 74 (1992) 133–149, ill.
- Havassy Péter–Hídvégi Miklós–Magyar László András*: (szerk.) Régészeti emlékek Budapest XI. kerületében = XI. kerületi füzetek 2. Bp. 1993. 44 l., ill.
- Hídvégi Miklós* → *Havassy Péter*
- Jankovich B. Dénes*: A felszíni leletgyűjtés módszerei és szerepe a régészeti kutatásban. = *Régészeti továbbképző füzetek* 4. Bp. 1993. 62 l., ill.
- Kerny Terézia*: Rómer Flóris hagyatéka az Országos Műemléki Felügyelőség gyűjteményeiben. = *ArchÉrt* 118 (1991) 105–109, ill.
- Kovács Tibor*: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tevékenységének három éve (1989–1991). = *ArchÉrt* 118 (1991) 113–115.
- Kovácsi Béla*: Hazánk részvétele az UNESCO-Világörökség jubileumi ünnepeisorozatán. = *Művéd* 37 (1993) 57–58.
- Köbölkuti Katalin*: „Acta Savariensia” = *VSz* 47 (1993) 300–301.
- Kőhegyi Mihály*: Rómer Flóris Pestre kerülésének körülményei és indítékai. = *ArchÉrt* 118 (1991) 94–95.
- Kővári Klára* → *Dinnyés István*
- Kvassay Judit* → *Dinnyés István*
- Magyar László András* → *Havassy Péter*
- Makkay János*: Rómer Flóris Ferencz nagyváradi évei (1877–1889). = *ArchÉrt* 118 (1991) 100–104, ill.
- Sz. Máthé Márta*: Stanczik Ilona 1943–1991. = *ArchÉrt* 118 (1991) 87–88, ill.
- Miklós Zsuzsa* → *Dinnyés István*
- Gócsáné Móró Csilla*: A Blaskovich Múzeum története 1952–1992 – Die Geschichte des Blaskovich Museums.

- = Blaskovich emlékkönyv. Pest megyei Múzeumi Füzetek új sorozat I. Szentendre 1993. 174–194, 214, ill.
- Németh Gábor → Fodor István
- Németh Lajos: A magyar művészettörténet-írás úttörői: Rómer Flóris. = ArchÉrt 118 (1991) 104–105.
- Németh Péter: A 125 éves Jósza András Múzeum történetéből. = SzSzBSz 28 (1993) 359–366, ill.
- Németh Péter Gergely: Szőlősgyőrök és környékének története az őskortól a honfoglalás koráig. = Koltay Péter (szerk.) Szőlősgyőrök története. Szőlősgyőrök 1991 (1993). 35–52, ill.
- Nováki Gyula-Sándorfi György: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Bp.–Miskolc 1992. = Rec. Unger, J. Castellologica Bohemica 3 (1993) 385.
- K. Palágyi Sylvia: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1989–1991. évben. = ArchÉrt 118 (1991) 116–117.
- Pető Mária: Wellner István 1924–1991. = ArchÉrt 118 (1991) 88, ill.
- Poroszlai Ildikó: (szerk.) 4000 év a 100 halom városában. Fejezetek Százhalombatta történetéből. Százhalombatta 1993.
- Póczy Klára: Rómer Aquincumért. = ArchÉrt 118 (1991) 96–99, ill.
- Román András: Beszámoló jelentés az ICOMOS 1993. április 27–29-én, Párizsban tartott végrehajtó bizottsági üléséről. = Művéd 37 (1993) 262–264.
- Hokkyné Sallay Marianne: Entz Géza (1913–1993). = Művéd 37 (1993) 188, ill.

- Simon László: Régészet és múzeumügy Nagykovács (1879–1991) – Archäologie und Museumswesen in Nagykovács (1879–1991). = StCom 21 (1991) 27–63, ill.
- Simon Zoltán: Ismeretlen erődítés a füzéri Órhegyen – Eine unbekannte Festung am Órhegy zu Füzér. = Műemlékvédelmi Szemle 1992/2, 25–31, ill.
- Smidt Erzsébet: A Smidt Múzeum negyedszázada. = VSz 47 (1993) 603–607, ill.
- Szentlélek Tihamér: Megemlékezés a száz éve született Oroszlán Zoltánról 1891–1971–1991. = ArchÉrt 118 (1991) 89.
- T(átrai), Vilmos: Le Musée des Beaux-Arts en 1992 – A Szépművészeti Múzeum 1992-ben. = BMHB 79 (1993) 89–97, 143–148, ill.
- Tettamanti Sarolta → Dinnyés István
- Torma István: Régészeti topográfiai kutatások Vác környékén – Archäologisch topografische (!) Forschungen in der Umgebung von Vác. = StCom 21 (1991) 5–26, ill.
- Torma István → Dinnyés István
- Tóth Kálmán: „Bonae memoriae Steph. Paulovics” – Rendezvények Járdányi Paulovics István születésének 100. évfordulóján. = VSz 46 (1992) 601–609, ill.
- Uzsoki András: Kozák Károly 1920–1989. = ArchÉrt 118 (1991) 86–87, ill.
- Visy Zsolt: Prof. Dr. Alföldy Géza, doctor honoris causa Universitatis de Iano Pannonio nominatae. = Doctores Philosophiae honoris causa Universitatis de Iano Pannonio nominatae I: Alföldy Géza. Pécs 1993. 3–5.
- Wollák, Katalin: (szerk.) Az 1991. év régészeti kutatásai. = Régészeti Füzetek I: 45. Bp. 1993. 117 l., térkép.

ŐSKOR – PRAEHISTORICA

- Almássy Katalin: Késő vaskori maszkos gyöngy Tiszalökről. = SzSzBSz 28 (1993) 373–380, ill.
- Bánffy, Eszter: Rec. Golan, A.: Myth and Symbol: Symbolism in Prehistoric Religions. Jerusalem 1991. = Acta-ArchHung 45 (1993) 356–360.
- T. Bíró Katalin: VI. nemzetközi tűzkőszimpózium, Madrid 1991. = ArchÉrt 118 (1991) 111–112.
- T. Bíró, K.: Prehistoric American stone tools in the collection of the Hungarian Ethnographic Museum. = Néprajzi Értesítő 74 (1992) 151–187, ill.
- T. Bíró, K.: Steingeräte des Fundortes Kustánszeg – Lissz-tessarak. = ComAH 1991, 32–37, ill.
- T. Bíró, Katalin–Vladár, András: Raw material analysis of the Oregon-Coffepot Flat lithic assemblage – Az Oregon-Coffepot Flat lelőhelyről származó kőeszközök nyersanyagvizsgálata. = Néprajzi Értesítő 74 (1992) 189–202, ill.
- Born, Hermann: Zu den Herstellungstechniken der Armringe aus dem Bronzefund von Lengyeltóti/Ungarn. = APA 24 (1992) 289–294, ill.
- Bökönyi, Sándor: Animal remains of Mihajlovac-Knjepiste, an early neolithic settlement of the Iron Gate Gorge. = Balcanica 23 (1992) 77–87.
- Bökönyi, S.: Domestication models: the Anatolian-Mesopotamian and the others in Southwest Asia. = Buitenhuis, H.–Clason, A. T. (eds.) Archaeozoology of the Near East. Proceedings of the first international symposium on the archaeozoology of Southwestern Asia and adjacent areas. Leiden 1993. 4–9.

- Bökönyi, S.: Eine vorläufige Mitteilung über die Tierknochenfunde von Sofia-Slatina, Bauhorizont I. = APA 24 (1992) 245–247.
- Bökönyi, S.: Hunting in Arslantepe, Anatolia. = Frangipane, M.–Hauptmann, H.–Liverani, M.–Matthiae, P.–Melink, M. (eds.) Between the rivers and over the mountains. Archaeologica anatolica et mesopotamica Alba Palmieri dedicata. Roma 1993. 341–359.
- Bökönyi, S.: Interactions between hunting and economic, social and cultural relations in two large prehistoric sites of southwest Asia. = Desse, J.–Audouin-Rouzeau, F. (eds.) Exploitation des animaux sauvages à travers le temps. XIIIe Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes. IVe Colloque International de l'Homme et l'Animal. Juan-les-Pins 1993. 125–135.
- Bökönyi, S.: Pferdedomestikation, Haustierhaltung und Ernährung. Archäozoologische Beiträge zu historisch-ethnologischen Problemen. = Bökönyi, S.–Meid, Wolfgang (Eds.) Archaeolingua Ser. Minor 3. Bp. – Innsbruck 1993. 61 l., ill.
- Bökönyi, S.: Tierknochenfunde als Beweismaterial spezieller Lebensformen in Südostarabien. = Friesinger, Herwig–Daim, Falko–Kanelutti, Erika–Cichocki, Otto (Hrsg.) Bioarchäologie und Frühgeschichtsforschung. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 13.–15. November 1990, Stift Zwettl, Niederösterreich. AAU – Monographien 2. Wien 1993. 159–163.

- Bökönyi, S.: Vorläufiger Bericht über die Tierknochenfunde von Karanovo. = *Hiller, S.–Nikolov, V.–Bökönyi, S.–Höglinger, P.–Görsdorf, J.–Weninger, B.*: Tell Karanovo 1992. Vorläufiger Bericht. Schriftenreihe des Instituts für Klassische Archäologie der Universität Salzburg. Salzburg 1993, 10–16.
- Czajlik, Zoltán: Exploration geoarchéologique du Mont Szent Vid. Recherches franco-hongroises à Velem. = *ActaArchHung* 45 (1993) 317–347, ill.
- Csongrádiné Balogh Éva: Későneolit település nyomai Verseg-Kertekalján – Traces of a Late Neolithic settlement at Verseg-Kertekalja. = *StCom* 21 (1991) 113–130, ill.
- Csongrádiné Balogh Éva–T. Dobosi Viola: Paleolit és neolit kőeszközök Verseg-Tatárdombon – Palaeolithic and Late Neolithic stone artifacts from Verseg-Tatárdomb. = *StCom* 21 (1991) 97–111, ill.
- T. Dobosi, Viola: A New Upper Palaeolithic site at Mogyorósbánya. = *ComAH* 1992, 5–16, ill.
- T. Dobosi V.: Paleolit telep Verseg-Kertekalján – Palaeolithic settlement at Verseg-Kertekalja. = *StCom* 21 (1991) 73–84, ill.
- T. Dobosi Viola: Rec. Demars, P.-Y.–Laurent, P.: Types d'outils lithiques du paléolithique supérieur en Europe. Paris 1989. = *ArchÉrt* 118 (1991) 137–138; *Luu Trau Tieu*: Palaeolithic Pebble Industries in Europe. Bp. 1991. = *ComAH* 1991, 209–210; *Mania, D.–Thomae, M.–Litt, T.–Weber, T.*: Neumark – Gröbern. Beiträge zur Jagd des mittelpaläolithischen Menschen. Berlin 1990. = *ActaArchHung* 45 (1993) 354–355.
- T. Dobosi Viola–Simán Katalin: Konferencia az európai felsőpaleolitikum levéleszközös iparairól. Krakkó–Karniowice, 1989. = *ArchÉrt* 118 (1991) 110–111.
- T. Dobosi Viola → Csongrádiné Balogh Éva
- Farkas Gyula–Szalai Ferenc: Újabb neolitikus (Tiszai kultúrárs) antropologiai leletek Hódmezővásárhely–Kökénydombról – Neue neolithische (aus der Theiss-Kultur) anthropologische Funde von Hódmezővásárhely–Kökénydomb. = *MFMÉ* 1989/90: 1, 231–235, ill.
- Földvári, Márta: Analysis of the Amber from Mogyorósbánya. = *ComAH* 1992, 16–17.
- Goldman György: A Körös kultúra késői szakaszának időrendjéről Dévaványa–Réhely leletei alapján – Chronology in the late phase of the Körös Culture on the basis of finds from Dévaványa–Réhely. = *ArchÉrt* 118 (1991) 33–44, ill.
- Gyulai, Ferenc: Environment and Agriculture in Bronze Age Hungary. = *Bökönyi, Sándor–Meid, Wolfgang Wolfgang* (Eds.) *Archaeolingua Series Minor* 4. Bp. 1993. 59 l., ill., VIII t.
- Harmatta, János: Die Schrift bei den antiken Steppenvölkern (Vorläufige Mitteilung). = *ACIDeBr* 28 (1992) 7–16, ill.
- B. Hellebrandt Magdolna: Bronzkincsek a Herman Ottó Múzeum gyűjteményéből. = *MHOMK* 28 (1993) 78–90, ill.
- B. Hellebrandt M.: Kelta temető feltárása Bodroghalom-Medvetanyán – Die Aufdeckung von keltischen Friedhöfen in Bodroghalom-Medvetanya. = *HOMÉ* 30–31 (1991–1992) 15–52, ill.
- Hertelendi, Ede: Radiocarbon dating of the Upper Palaeolithic site at Mogyorósbánya. = *ComAH* 1992, 16.
- Holport Ágnes: Kora vaskori halomsíros temető Érd–Százhalombatta határában – Der Hügelgrabfriedhof der früh-eisenzeitlichen Hallstattkultur in Százhalombatta. = *Poroszlai Ildikó* (szerk.) 4000 év a 100 halom városában. Fejezetek Százhalombatta történetéből. Százhalombatta 1993. 23–34, ill.
- Horváth Ferenc: Újkőkori sírpítmények nyomai Hódmezővásárhely–Kökénydombon és Gorzsán – Spuren von Grabanbauten im Neolithikum an dem Fundort Hódmezővásárhely–Kökénydomb und in Gorzsa. = *MFMÉ* 1989/90: 1, 37–47, ill.
- Ilon Gábor: Csészésmarkolatú kard Csöngérről (Vas megye) – Ein Schalenkaufschwert aus Csöngé (Komitat Vas). = *ComAH* 1992, 19–22, ill.
- Jerem, Elizabeth: Transition from early to middle La Tène, continuity or change? (The settlement network evidence). = *EC* 28 (1991) 466.
- Kalicz, Nándor: Die Keszthely-Gruppe der Transdanubischen (Mitteleuropäischen) Linienbandkeramik im Lichte der Ausgrabung in Kustánszeg (Westungarn). = *ComAH* 1991, 5–32, ill.
- Kalicz, N.: Die Balaton-Lasinja-Kultur und ihre südlichen Beziehungen. = *Studia Praehistorica* 11–12 (1992) 313–333, ill.
- Kalicz Nándor → Kalicz-Schreiber Rózsa
- Kalicz-Schreiber, Rózsa–Kalicz, Nándor: Die erste frühneolithische Fundstelle in Budapest. = *Balkanica* 23 (1992) 47–76, ill.
- S. Koós Judit: A füzesabonyi kultúra sírjai Borsod megyében – Die Spuren (sic) der Füzesabony-Kultur im Komitat Borsod. = *ArchÉrt* 118 (1991) 45–61, ill.
- S. Koós J.: Újabb őskori emlékek a miskolci múzeumban – Neuere prähistorische Gegenstände im Museum zu Miskolc. = *HOMÉ* 30–31 (1991–1992) 5–14, ill.
- Kőszegi Frigyes: A kerület őskori leletei. = *Régészeti emlékek Budapest XI. kerületében*. Bp. 1993. 9–12.
- Kőszegi F.: A Regöly – Veravár késő bronzkori leletegyüttes tipológiai és időrendi kérdései. = *WMMÉ* 18 (1993) 225–235.
- Kretzoi, Miklós–T. Dobosi, Viola (Eds.): Vértesszőlős: Site, Man and Culture. Bp. 1990. = *Rec. Beldiman, Corneliu: Dacia N.S.* 36 (1992) 218–219.
- Krolopp, Endre: Mollusc fauna from the Palaeolithic Site at Mogyorósbánya. = *ComAH* 1992, 17.
- Kurucz Katalin: Különlegesen szép tárgyak a Jósza András Múzeum újkőkori gyűjteményéből. = *SzSzBSz* 28 (1993) 367–372, ill.
- Makkay, János: Eine prachtvolle Frauenfigur der Körös – Starčevo-Kultur. = *Nikolov, Vassil* (Ed.) *Praistoričeski nahodki i izsledvanije. Sbornik v pamet na prof. Georgi I. Georgiev – Prähistorische Funde und Forschungen. Festschrift zum Gedenken an Prof. Georgi I. Georgiev.* Sofia 1993. 73–78, ill.
- Makkay, J.: Pottery links between Late Neolithic cultures of the NW Pontic and Anatolia, and the origins of the Hittites. = *Anatolica* 19 (1993) 117–128, ill.
- Makkay, J.: The Tiszaszölös Treasure. Bp. 1989. = *Rec. Vulpe, Alexandru: PZ* 67 (1992) 251–253.
- Makkay, János: Rec. Felsch, R. C. S.: Das Kastro Tigani. Die spätneolithische und chalkolithische Siedlung Samos II. Bonn 1988. = *ActaArchHung* 45 (1993) 355–356.
- Mozsolics, Amália: Bronzefunde aus Ungarn. Depothorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. Bp. 1985. = *Rec. Rydzewski, Jacek: Acta Archaeologica Carpathica* 28 (1989) 233–236.

- Patay, Pál*: Rec. *Kytlicová, Olga*: Die Bronzegefäße in Böhmen. PBF II 12. Stuttgart 1991.; *Nekvasil, Jindra-Podborsky, Vladimir*: Die Bronzegefäße in Mähren. PBF II 13. Stuttgart 1991.; *Prüssing, Gerlinde*: Die Bronzegefäße in Österreich. PBF II 5. Stuttgart 1991. = Germania 71 (1993) 559–565.
- Patek, Erzsébet*: Westungarn in der Halstattzeit. = Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provincialrömischen Archäologie Band 7. Weinheim 1993. 177 l., ill.
- Pávai Éva*: Késő bronzkori gödör Szentes-Belsőcserről – Spätbronzezeitliche Grube an dem Fundort Szentes-Belsőcsér. = MFMÉ 1989/90: 1, 49–62, ill.
- Pető Mária*: A kelta korszak emlékei. = Régészeti emlékek Budapest XI. kerületében. Bp. 1993. 13–24, ill.
- Pető, M.*: Neue Forschungen im späteltischen Oppidum auf dem Gellért-Berg (1985–1991). = ActaArchHung 45 (1993) 33–44, ill.
- Poroszlai Ildikó*: Bronzkori lelőhely ásatása Dabason – Excavation at a Bronze Age site: Dabas (Pest-County). = StCom 21 (1991) 149–170, ill.
- Poroszlai I.*: Százhalombatta bronzkori története – Százhalombatta in der Bronzezeit. = *Poroszlai I.* (szerk.) 4000 év a 100 halom városában. Fejezetek Százhalombatta történetéből. Százhalombatta 1993. 9–22, ill.
- Raczky, Pál*: The Neolithic of the Great Hungarian Plain and the Vinča Complex (New Archaeological Evidences for the Relations). = Balcanica 23 (1992) 147–165, ill.
- Raczky, P.*: The Tisza Culture of the Great Hungarian Plain. = Studia Praehistorica 11–12 (1992) 162–176, ill.
- Rapin, André–Szabó, Miklós–Vitali, Daniele*: Monte Bibele, Litér, Rezi, Piscolt. Contributions à l'origin du style des épées hongroises. = ComAH 1992, 23–54, ill.
- Riederer, Josef*: Die Metallanalyse der Bronzeobjekte des Hortfundes von Lengyeltóti. = APA 24 (1992) 295–300, ill.
- Simán, Katalin*: Hidasnémeti – Upper Palaeolithic site in the Hernád-Valley (Northeast Hungary) – Hidasnémeti – stanowisko górnopaleolityczne w dolinie Hornadu (północno-wschodnie Węgry). = Acta Archaeologica Carpatica 28 (1989) 5–24, ill.
- Simán K.*: Őskőkori leletek Nógrád megyében = Fünde (!) aus der Vorzeit im Komitat Nógrád. = NMMÉ 18 (1992–1993) 247–254, ill.
- Simán Katalin* → *T. Dobosi Viola*
- Szabó Géza*: Fémmegmunkálási nyomok a Regöly – Vavravár késő bronzkori leletegyüttes tárgyain. = WMMÉ 18 (1993) 169–224, ill.
- Szabó, Miklós*: Le monde celtique au IIIe siècle avant J.-C. = EC 28 (1991) 11–31, ill.
- Szabó, Miklós–F. Petres, Éva*: Decorated weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian Basin. Inventaria Praehistorica Hungariae V. Bp. 1992. = Rec. Megaw, Ruth–Megaw, Vincent: Antiquity 67 (1993) 683–684; *Popović, Petar*: Starinar 42 (1991) 202–204.
- Szabó Miklós* → *Rapin, André*
- Szalai Ferenc* → *Farkas Gyula*
- Trogmayer Ottó*: Adatok a kora neolitikus életmód kutatásának kérdésköréhez (Állattenyésztés, gyűjtögetés, vadászat, földművelés, halászat). = MFMÉ 1989/90: 1, 15–36, ill.
- Vitali, Daniele* → *Rapin, André*
- Vladár András* → *T. Bíró Katalin*
- Vörös István*: Temetési étel- és állatáldozat Százhalombatta 109. sz. halomsírában – Bestattungsspeisen- und -tieropfer aus dem Hügelgrab Nr. 109 in Százhalombatta. = *Poroszlai I.* (szerk.) 4000 év a 100 halom városában. Fejezetek Százhalombatta történetéből. Százhalombatta 1993. 35–40, ill.
- Vörös I.*: A versegi paleolit telep emlősfaunája – Die Säugetierfauna der Paleolithsiedlung von Verseg. = StCom 21 (1991) 85–96, ill.
- Wanek, Burger*: Der älterurnenfelderzeitliche Hortfund von Lengyeltóti („Lengyeltóti II”), Komitat Somogy, Ungarn. Eine Vorlage. = APA 24 (1992) 249–288, ill.
- Zalai-Gaál, István*: Ein Bothros und die neolithische anthropomorphe Idolplastik von Mórág – Tűzkődomb. = WMMÉ 18 (1993) 3–46, ill.
- Zalai-Gaál I.*: A lengyeli kultúra kronológiai problémái a Dél-Dunántúlon – Die chronologischen Probleme der Lengyel-Kultur im südlichen Transdanubien. = JPMÉ 37 (1992) 79–91.
- K. Zoffmann Zsuzsanna*: A bodrogkeresztúri kultúra népeségének embertani vizsgálata (Újabb leletek Pest megyéből) – Anthropologische Auswertung der Bevölkerung der Bodrogkeresztúr-Kultur (Neuere Funde aus dem Komitat Pest). = StCom 21 (1991) 131–148, ill.

KLASSZIKUS ARCHAEOLOGIA ÉS ÓKORI KELET – ARCHAEOLOGIA CLASSICA ET ORIENTALIA

- ACIDeBr 24–25 (1988–1989). = Rec. *Heilporn, Paul*: L'Antiquité Classique 62 (1993) 619–620.
- Bartos Zoltán* → *Kákossy László*
- Bökönyi, Sándor*: The animal remains (from Roccagloriosa). = *Gualtieri, M.* (ed.) Fourth century B. C. Magna Graecia: a case study. Studies in Mediterranean Archaeology and Literature 114. Jonsered 1993. 281–290.
- Bökönyi, S.*: The horse skeletons from the cemetery at Kuru, Northern Sudan. = ActaArchHung 45 (1993) 301–316, ill.
- Bökönyi, S.*: The sacrificial remains from the votive deposit in F11. = *Gualtieri, M.* (ed.) Fourth century B. C. Magna Graecia: a case study. Studies in Mediterranean Archaeology and Literature 114. Jonsered 1993. 125–127.
- Ecsedy, Ildikó*: Trade and archeology – archeo-economical considerations concerning the eastern end of the Silk Road. = ActaArchHung 45 (1993) 147–150.
- Farkas-Joy, Elizabeth*: Preliminary report on the human remains from the Theban Tomb No. 32 (Season 1991). = ActaArchHung 45 (1993) 15–31, ill.
- Fábián Zoltán Imre* → *Kákossy László*
- Gesztelyi, Tamás*: Zur Deutung der sog. Grylloi. = ACIDeBr 28 (1992) 83–90.
- Gesztelyi T.*: Az ókori gemmametszés 2. kollokviuma. = AT 37 (1993) 174–175.
- Gesztelyi, Tamás*: Rec. *Grant, M.*: The Visible Past: Greek and Roman History from Archaeology 1960–1990. London 1990. = ACIDeBr 28 (1992) 133–135.

- Kákósy, László: Eighth preliminary report on the Hungarian excavation in Theban Tomb 32 (Season 1991) with an appendix Bartos, Zoltán: Kapitel 17 des ägyptischen Totenbuches im Grab des Djehutimes (TT 32). = ActaArchHung 45 (1993) 3–14, ill.
- Kákósy, L.: King Bocchoris and the Ureus Serpent. = ACI-Debr 28 (1992) 3–5, ill.
- Kákósy L.–Fábián Zoltán Imre: Hárfásdal Dzsehutimesz sírjában. = AT 37 (1993) 178–187, ill.
- Kákósy, László: Rec. Pomorska, Irena: Les flabellifères à la droite du roi en Égypte ancienne. Varsovie 1987. = ActaOH 46 (1992/93) 102–103.
- Nagy Árpád Miklós: Egy császárkori talizmán. = AT 37 (1993) 111–121, ill.
- Németh, György: Sur l'histoire du theta. = ACI-Debr 28 (1992) 17–24, ill.
- Nielsen, Marjatta: An Etruscan country woman from Terricio – Etruszk parasztasszony urnája Terricióból. = BMHB 79 (1993) 11–21, 101–108, ill.
- Szilágyi, János György: Amphore étrusco-corinthienne à scene narrative. in: L'art des peuples italiens 3000 à 300 avant J.-C. Genève–Milano 1993. 230–232, ill.
- Szilágyi, J. Gy.: Ceramica Etrusco-Corinzia figurata. Parte I: 630–580 a.C. Monumenti Etruschi 7. Roma 1992. 266 l., 113 t.
- Szilágyi, J. Gy.: Quelques remarques à propos de l'histoire de l'atelier „senza graffito” de Tarquinia – Adalékok a tarquiniai „senza graffito”-műhely történetéhez. = BMHB 78 (1993) 21–37, 105–114, ill.
- Török, László: Ambulatory Kingship and Settlement History. A Study on the Contribution of Archaeology to Meroitic History. = Bonnet, Ch. (ed.) Études nubienues. Conférence de Genève. Actes du VIIe Congrès International d'Études Nubiennes. Genève 1992. 111–126, ill.
- Török, L.: Coptic Antiquities I: Stone sculpture bronze objects; ceramic coffin lids and vessels; terracotta statuettes, bone, wood, and glass artefacts. = Szilágyi, János György (red.) Monumenta Antiquitatis extra fines Hungariae reperta quae in Museo Artium Hungarico aliisque museis et collectionibus Hungaricis conservantur II. Roma 1993. 74 l., CVI t.
- Török, L.: Coptic Antiquities II: Textiles. = Szilágyi, J. Gy. (red.) Monumenta Antiquitatis extra fines Hungariae reperta quae in Museo Artium Hungarico aliisque museis et collectionibus Hungaricis conservantur III. Roma 1993. 91 l., XCVI t.
- Török, L.: Post-Meroitic History and Archaeology. = Bonnet, Ch. (ed.) Études nubienues. Conférence de Genève. Actes du VIIe Congrès International d'Études Nubiennes. Genève 1992. 141–143.
- Várhelyi Zsuzsanna: A görögök és a korai írásbeliség – Az archaikus attikai társadalom és az írás az epigrafikai forrásanyag tükrében – The Greeks and Their Early Literacy. = Sic itur ad astra 1992: 4–1993: 1, 17–39, ill.
- Wessetzky Vilmos: Az Egyiptológusok Nemzetközi Szövetsége Múzeumi Osztályának konferenciája Budapesten, 1990-ben. = ArchÉrt 118 (1991) 112.
- Wessetzky V.: Az Egyiptológusok Nemzetközi Szövetsége (International Association of Egyptologists) és a nemzetközi egyiptológiai kongresszusok megalakulása. = AT 37 (1993) 175–177.
- Wessetzky, V.: Une stèle dédée à Méresger – A Szépművészeti Múzeum Mereszger sztéléje. = BMHB 78 (1993) 15–19, 101–104, ill.
- Wessetzky, V.: Une stèle d'Hours d'Edfou et la déesse Hédedet – Az edfui Horus és Hededet istennő sztéléje. = BMHB 79 (1993) 7–10, 99–100, ill.

PROVINCIAK ÉS BARBARICUM – PROVINCIALIA ET BARBARICUM

- Alföldy Géza: Birodalmak tüdőklése és bukása: a római történelem tanulsága – Glanz und Elend der Imperien: Die Lehren aus der Geschichte Roms. = Doctores Philosophiae honoris causa Universitatis de Iano Pannonio nominatae I: Alföldy Géza. Pécs 1993. 7–39.
- Alföldy, G.: Epigraphica Hispanica XIV. Zwei neue lateinische Cognomina im römischen Hispanien. = ZPE 95 (1993) 229–235.
- Alföldy, G.: Histoire social de Rome. Paris 1991. = Rec.: Raepsaet-Charlier, Marie-Thérèse: L'Antiquité Classique 62 (1993) 468.
- Alföldy, G.: Die Krise des Römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung. Ausgewählte Beiträge. Stuttgart 1989. = Rec. John, Klaus-Peter: Klio 75 (1993) 519–520.
- Alföldy, G.: La romanizzazione dell'area interna della Dalmazia. = La Venetia nell'area Padano-Danubiana. Le vie di comunicazione. Convegno internazionale, Venezia 6–10 aprile 1988. Padova 1990. 211–219.
- Alföldy, G.: Studi di epigrafia augustea e tiberiana di Roma. Vetera 8. Roma 1993. 205 l., ill.
- Ágostházi László: Az aquincumi katonaváros maradványainak műemléki konzerválása. = Művéd 37 (1993) 46–54, ill.
- Bakos Miklós–Lányi, Vera–Torbágyi, Melinda: Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn II: Komitat Győr-Moson-Sopron. Bonn–Bp. 1993. 426 l., 13 t.
- Balla, Lajos: Defensor negotiatorum (Surorum) en Dacie. = Gedenkschrift István Hahn. AUBSH 26 (1993) 91–93.
- Bezeczy, Tamás: Gari Flos Hispanici. = Ptujski arheološki zbornik ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva. Ptuj 1993. 241–250, ill.
- Bezeczy, T.: Knidische Amphoren in den nördlichen Provinzen des römischen Reiches. = Carinthia 183 (1993) 237–244, ill.
- Bíró-Sey, Katalin–Lányi, Vera–Torbágyi, Melinda: Fundmünzenbericht 1987–1988. = ActaArchHung 45 (1993) 75–89, ill.
- Borsos Hedvig: A hévízgyörki szarmata leletek restaurálásáról – Restoration of Sarmatian finds from Hévízgyörk. = StCom 22 (1991) 225–239, ill.
- B. Bónis Éva: Rec. Brukner, Olga: Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. Beograd 1981. = ArchÉrt 118 (1991) 139.
- Sz. Burger, Alice: Corpus Signorum Imperii Romani Ungarn VII: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonio – Altinum. Bp. 1991. = Rec. Balty,

- Jean Charles: *L'Antiquité Classique* 62 (1993) 596–597; Djurić, Bojan: *AV* 43 (1992) 217–219; Harl, Ortoft: *AAu* 76 (1992) 263; Merten, Hiltrud: *TZ* 55 (1992) 478–480.
- Capelle, Torsten: Bemerkungen zu einer Untersuchung der goldenen Miniaturenkette von Szilágysomlyó. = *ComAH* 1992, 75–79, ill.
- Dinnyés István: A hévízgyörki szarmata sírok – Sarmatian graves from Hévízgyörk. = *StCom* 22 (1991) 145–201, ill.
- Fedak János → Fitz Jenő
- Feiler József: A mithraikus szimbolika asztrológiai és asztrolómiai vonatkozásairól – The Astrological and Astronomical Relations of Mithraic Symbolism. = *Sic itur ad astra* 1992: 4–1993: 1, 71–89, ill.
- Fitz, Jenő: La direttrice Emona – Aquincum. = *La Venetia nell'area Padano-Danubiana. Le vie di comunicazione. Convegno internazionale, Venezia 6–10 aprile 1988. Padova* 1990. 337–347, ill.
- Fitz, J.: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I. Bp. 1993. 367 l., ill.
- Fitz, Jenő–Fedak, János: From Roman Gorsium to late-antique Herculia: a summary of recent work at Táp (NE Pannonia). = *JRA* 6 (1993) 261–273, ill.
- Frel, Jiří: Dolicea à Brigetio. = *ACIDebr* 28 (1992) 101–106.
- Gabler, Dénes: Römische Straßenstation in der Gemarkung von Sárvár. = *ComAH* 1991, 39–84, ill.
- Gáspár, Dorottya: When has Chi-rho become a Christian Symbol? = *Arce, Javier–Burkhalter, Fabianne* (Coord.) *Bronces y religion romana. Actas del XI Congreso Internacional de Bronces Antiguos, Madrid, mayo-junio 1990. Madrid* 1993. 207–212, ill.
- Gesztelyi, Tamás: Die Probleme der Meister, der Werkstatt und der Koine in der Steinschneidekunst. = *Zimmermann, K.* (Hrsg.) *Der Stilbegriff in den Altertumswissenschaften. Rostock* 1993. 19–22, ill.
- Gömöri, János: *Municipium Flavium Scarbantia*. Nuovi scavi in una città commerciale situata lungo la via dell'ambra. = *La Venetia nell'area Padano-Danubiana. Le vie di comunicazione. Convegno internazionale, Venezia 6–10 aprile 1988. Padova* 1990. 401–417, ill.
- Gróf Péter–Gróf Dániel: Előzetes jelentés a Visegrád – Gizellamajori római erőd feltárásáról – Vorläufiger Bericht über die Freilegung der römischen Festung von Visegrád – Gizellamajor. = *ComAH* 1991, 85–95, ill.
- Gróf Dániel → Gróf Péter
- Hajnóczy J. Gyula: Aquincum tanulsága. Romkert, amely őnmaga múzeummá válhat. = *Művéd* 37 (1993) 29–39, ill.
- Harmatta János: Die Schrift bei den antiken Steppenvölkern (Vorläufige Mitteilung). = *ACIDebr* 28 (1992) 7–16, ill.
- Herceg Zsuzsanna: Oinochoe típusú kancsó restaurálása – Restoration of an oinochoe-type jug. = *StCom* 22 (1991) 203–223, ill.
- Istvánovits Eszter: Az apagyai császárkori telep – Die kaiserzeitliche Siedlung in Apagy. = *JAMÉ* 33–35 (1990–1992) 9–31, ill.
- Istvánovits E.: Das Gräberfeld aus dem 4.–5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. = *ActaArchHung* 45 (1993) 91–146, ill.
- Járó, Márta: Chemical Analysis of Wall Painting fragments excavated in Ács-Vaspuszta. = *ComAH* 1991, 106–113, ill.
- Juhász, Etelka–Kiszely, István: Short anthropological description of the graveyards No VI and VII. = *Topál, Judit: Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia: The Western Cemetery, Bécsi Road I. Bp.* 1993. 283–319, ill.
- H. Kelemen, Márta: Roman amphorae in Pannonia IV. = *ActaArchHung* 45 (1993) 45–73, ill.
- Kiss, Attila: Die „barbarischen“ Könige des 4–7. Jh.s im Karpatenbecken, als Verbündeten des Römischen bzw. Byzantinischen Reiches. = *ComAH* 1991, 115–128, ill.
- Kiss, A.: Das römerzeitliche Wagengrab von Kozármisleny (Ungarn, Kom. Baranya). Bp. 1989. = *Rec. K. Palágyi Sylvia: ArchÉrt* 118 (1991) 137.
- Kiss Gábor → Torbágyi Melinda
- Kiszely István → Juhász Etelka
- V. Kocztur Éva: Kora császárkori temető Solymáron – Frühkaiserzeitliches Gräberfeld in Solymár. = *StCom* 21 (1991) 171–334, ill.
- Koschik, Harald–Visy, Zsolt: Die Großen Thermen von Weißenburg i. Bay. Mainz 1992. 71 l., ill.
- Kőhegyi, Mihály: Römische Münzfunde bei den Sarmaten des Karpatenbeckens – Római éremleletek a Kárpát-medencében élő szarmatáknál. = *MFME* 1989/90: 1, 433–445, ill.
- Kőhegyi Mihály–Vörös Gabriella: 3–4. századi temető és 4–5. századi település Szeged-Algyőn – Friedhof aus dem 3. und 4. Jh. und Siedlung aus dem 4. und 5. Jh. in Szeged-Algyő. = *MFME* 1989/90: 1, 63–116, ill.
- Lányi, Vera: (Hrsg.) *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn II: Komitat Győr-Moson-Sopron. Bonn–Bp.* 1993. 426 l., 13 t.
- Lányi Vera → Bíró-Sey Katalin
- Lőrincz, Barnabás: Register zu Lieferung 5 der Römischen Inschriften Ungarns (= RIU): Intercisa. = *ZPE* 95 (1993) 269–295.
- Lőrincz, B.: Thrakische Hilfstruppen im pannonischen Heer. = *ACIDebr* 28 (1992) 91–100, ill.
- Lőrincz, B.: Westliche Hilfstruppen im pannonischen Heer. = *Gedenkschrift István Hahn. AUBSH* 26 (1993) 75–86.
- Lőrincz, B.: Zur Herkunft eines Soldaten der cohors I Augusta Ituraeorum. = *ZPE* 95 (1993) 297–299.
- Lőrincz B.: *Rec. Strobel, Karl: Die Donaukriege Domitians. Antiquitas I: 38. Bonn* 1989. = *ArchÉrt* 118 (1991) 138–139.
- Maróti Éva: A római kori pecsételt kerámia és a Resatus-kérdés – Römerzeitliche gestempelte Keramik und die Resatus-Frage. = *StCom* 21 (1991) 365–427, ill.
- Márity, Erzsébet: Chronological problems and special features in the structure of the Civilian City of Aquincum. = *ComAH* 1992, 65–73, ill.
- Mezős Tamás: Római emlékek az aquincumi romkert határán kívül. = *Művéd* 37 (1993) 40–45, ill.
- Mócsy András: (A 30. sír lapos tájának bekarcolt felirata). = V. Kocztur Éva: Kora császárkori temető Solymáron. *StCom* 21 (1991) 211–212.
- Mócsy, A.: Pannonien und das römische Heer. Ausgewählte Aufsätze. Mavors VII. Stuttgart 1992. = *Rec. Bruun, Christer: Arctos* 27 (1993) 192–193; *Perea Yébenes, Sabino: Gerion* 11 (1993) 459–460; *Stoll, Oliver: Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte XI, 2* (1992) 98–102; *S(usini), G(ian)c(arlo): Epigraphica* 54 (1992) 332–333.
- Nagy Margit: *Rec. Bierbauer, V.: Invillino-Ibligo in Friaul I: Die römische Siedlung und das spätantik-frühmittelalterliche Castrum. München* 1987.; *Bierbauer, V.: Invil-*

- lino-Ibligo in Friaul II: Die spätantiken und frühmittelalterlichen Kirchen. München 1988. = ArchÉrt 118 (1991) 140–142.
- Ottományi Katalin: Késő római kerámia a leányfalui őrtonyrból – Die Keramik von Burgus in Leányfalu. = StCom 22 (1991) 5–144, ill.
- K. Palágyi Sylvia: 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provincialrömischen Kunstschaffens, Veszprém 1991. = ArchÉrt 118 (1991) 112–113.
- Petőnyi, Sándor: A Praetorian Diploma from Ács – Jegespuszta. = ComAH 1992, 55–64, ill.
- V. Péterfi Zsuzsanna: A Bátaszék – Kövesd pusztai későrómai temető – Der spätrömische Friedhof von Bátaszék – Kövesd puszta. = WMMÉ 18 (1993) 47–168, ill.
- Póczy Klára: Három római romterület hasznosítása Budapest (Javaslat védelmük érdekében). = Művéd 37 (1993) 3–10, ill.
- Soproni, Sándor: L'importanza della strada dell'ambra nella sviluppo delle città pannoniche. = La Venetia nell'area Padano-Danubiana. Le vie di comunicazione. Convegno internazionale, Venezia 6–10 aprile 1988. Padova 1990. 349–354, ill.
- Soproni Sándor: Rómaiak Százhalombatta területén – Römerzeit. = Poroszlai I. (szerk.) 4000 év a 100 halom városában. Fejezetek Százhalombatta történetéből. Százhalombatta 1993. 35–49, ill.
- Szabó, Klára: Bacchus et ses compagnons sur des anses de vaisselle en bronze. = Arce, J.–Burkhalter, F. (Coord.) Bronces y religion romana. Actas del XI Congreso Internacional de Bronces Antiguos, Madrid, mayo-junio 1990. Madrid 1993. 405–419, ill.
- Szabó Kl.: Római kori lóherelevél-szájú, talpas bronzkancsók – Römische Bronzetrifoliarkannen mit hohem Fuß. = ArchÉrt 118 (1991) 3–15, ill.
- Szirmai Krisztina: Az albertfalvai római tábor. = Régészeti emlékek Budapest XI. kerületében. Bp. 1993. 25–30, ill.
- Szirmai, K.: Eisengefäße in den spätrömischen Aquincumer Gräbern. = Arce, J.–Burkhalter, F. (Coord.) Bronces y religion romana. Actas del XI Congreso Internacional de Bronces Antiguos, Madrid, mayo-junio 1990. Madrid 1993. 421–427, ill.
- Szirmai, K.: Frescos from Ács-Vaspuszta. = ComAH 1991, 97–106, ill.
- T. Szőnyi Eszter: Arrabona topográfiája (Topographie Arrabonas). Tanulmányok 1. Győr 1992. 101 l., ill.
- Topál, Judit: Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia: The Western Cemetery, Bécsi Road I. Bp. 1993. 321 l., ill.
- Torbágyi Melinda–Kiss Gábor: Aranykincs Savariából (Római-kori pénzlelet Szombathely határából) – Goldschatz aus Savaria (Münzfund aus der römischen Zeit in der Umgebung von Szombathely). = Vas megyei múzeumok katalógusai 150. Szombathely é.n. 20 l., ill.
- Torbágyi Melinda → Bakos Miklós, Bíró-Sey Katalin
- Varga András: Előzetes jelentés egy szarmata telep talajszondázási vizsgálatáról (Örménykút 52) – Einleitender Bericht über die Untersuchung der Bodensondierung in einer sarmatischen Siedlung (Örménykút 52). = MFMÉ 1989/90: 1, 117–133, ill.
- Visy, Zsolt: Der pannonische Limes in Ungarn. Stuttgart 1988. = Rec. Zimmermann, Ursula: Ungarn-Jahrbuch 19 (1991) 305–306.
- Visy, Zs.: Schnellwaage. = Kellner, Hans-Jörg–Zahlhaas, Gisela: Der Römische Tempelschatz von Weißenburg i. Bay. Mainz am Rhein 1993. 128–137, ill.
- Visy, Zs.: Wagen und Wagenteile. = Künzl, Ernst: Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz. Plünderungsgut aus dem römischen Gallien. Teil I: Untersuchungen. Mainz–Bonn 1993. 257–327, ill.
- Visy, Zs.: Wagenteile. = Künzl, Ernst: Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz. Plünderungsgut aus dem römischen Gallien. Teil 2: Katalog. Mainz–Bonn 1993. 65–106, Taf. 366–522.
- Visy Zsolt: Rec. Weiler, Ingomar (Hg.): Grundzüge der politischen Geschichte des Altertums. Wien–Köln 1990. = AT 37 (1993) 160–161.
- Visy Zsolt → Koschik Harald
- Vörös Gabriella → Kőhegyi Mihály
- Vörös István: Apagy barbaricum császárkori település állatsontmaradványai – Animal Bones from the Roman Imperial Period Settlement at Apagy in Barbaricum. = JAMÉ 33–35 (1990–1992) 33–65, ill.
- Vörös I.: Temetési étel- és állatáldozat leletei Solymár kora császárkori temetőjében – Speise- und Tieropferfunde der Bestattungen des frühkaiserzeitlichen Gräberfeldes von Solymár. = StCom 21 (1991) 349–363, ill.
- Zsidi Paula: A gazdagréti késő római temető. = Régészeti emlékek Budapest XI. kerületében. Bp. 1993. 31–35, ill.
- Zsidi P.: A római kori műemlékek helyzete Budapest. = Művéd 37 (1993) 11–23, ill.

NÉPVÁNDORLÁS- ÉS KORAI KÖZÉPKOR. MAGYAR ŐSTÖRTÉNET – AETAS MIGRATIONUM, PROTOHUNGARICA

- Bartosiewicz, László: Early Medieval Archaeozoology in Eastern Europe. = Friesinger, H.–Daim, F.–Kanelutti, E.–Cichocki, O. (Hrsg.) Bioarchäologie und Frühgeschichtsforschung. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 13.–15. November 1990, Stift Zwettl, Niederösterreich. AAU – Monographien 2. Wien 1993. 123–131, ill.
- Bálint, Csanád: Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Wolga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert. Wien–Köln 1989. = Rec. Halikov, Sergij Volodimirovic: Arheologija (Kiiv) 1993: 1, 146–147; Stefanovicová, Tatiana: AAU 76 (1992) 268–270.
- Bálint, Cs.: Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. = Müller-Wille, Michael–Schneider, Reinhard (Hrsg.) Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters I. Sigmaringen 1993. 195–273, ill.
- Bálint, Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. Studia Archaeologica XI. Bp. 1991. = Rec. Dimitrijevic, Danica: Starinar 42 (1991) 208–217; Kulakov, V. I.: Rossijskaja Arheologija 1993: 1, 244–246; Orlov, Ruslan Sergijovic: Arheologija (Kiiv) 1993: 1, 144–146.
- Benkő Mihály: A halotti arctakaró történetéhez. = AT 36 (1992) 106–108, ill.

- Bóna István: A hunok és nagykirályaik. Bp. 1993. 274 l., ill.
- Bóna István–Cseh János–Nagy Margit–Tomka Péter–Tóth Ágnes: Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak. = *Zimonyi István* (szerk.) Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993. 188 l., térkép.
- Cseh János: Hun kori korsó Kengyelről (5–6. századi tiszántúli és bánati leletekről egy tanulmányút ürügyén). = *Jászkunság* 39 (1993: 2) 10–13, ill.
- Cseh János → Bóna István
- Erdélyi István: Rec. Werner, Joachim: Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Wien 1986. = *AT* 36 (1992) 122–123.
- Éry Kinga → Szőke Béla Miklós
- Farkas L. Gyula → Fodor István
- Ferencz Márta → Finnegan, Michael
- Finnegan, Michael–Szalai, Ferenc: Population Distance Between Late Roman Period to 11th Century Arpadian Age Populations as Determined by Non-metric Trait Analysis – Biológiai távolság vizsgálata non-metrikus jellegek segítségével a késő római kortól az Árpád korig terjedő időszakban élt népeiségek között. = *JPMÉ* 37 (1992) 93–104.
- Finnegan, Michael–Tóth, Tibor–Ferencz, Márta–Fóthi, E.–Pap, Ildikó: Biological distance during the Avar period based on non-metric cranial data. = *AnnHN* 85 (1993) 181–202, ill.
- Fodor István: A magyarság születése. Magyar Könyvtár 1. Bp. 1992. 160 l., ill. Rec. Farkas L. Gyula: *AnthrKözl* 34 (1992) 172–173.
- Fóthi E. → Finnegan, Michael
- Garam, Éva: Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum. = *Kovács, Tibor–Fodor, István* (Hrsg.) *Catalogici Musei Nationalis Hungarici Seria Archaeologica* I. Bp. 1993. 229 l., ill.
- Garam É.: A Tiszakécske-Öbögi avarkori sírok. Adatok az avar kori szabályához és az egyenes, egyélfű kardokhoz – Awarenzeitliche Gräber von Tiszakécske-Öbög. Angaben zu den Sabeln und den geraden einschneidigen Schwertern der Awarenzeit. = *ComAH* 1991, 129–166, ill.
- Genito, Bruno: Some evidence from Iran: On some Iranian and Central-Asiatic connections with Eastern Europe. = *ActaArchHung* 45 (1993) 151–158, ill.
- Harmatta, János: The Seal with Unintelligible Script of the Foroughi Collection. = *ActaAntHung* 34 (1993) 181–185, ill.
- Istvánovits Eszter: Újabb hun kori leletek Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből. = *SzSzBSZ* 28 (1993) 381–391, ill.
- Kiss, Attila: Die „barbarischen“ Könige des 4–7. Jh.s im Karpatenbecken, als Verbündeten des Römischen bzw. Byzantinischen Reiches. = *ComAH* 1991, 115–128, ill.
- Kovács László: Honfoglaló magyar leletek a Kajárpéc – gyűri kavicsbányában (Győr-Moson-Sopron m.) – Ungarische Funde aus der Landnahmezeit in der Kiesgrube von Kajárpéc-Gyűr (Komitat Győr-Sopron-Moson). = *ComAH* 1992, 159–171, ill.
- Kovács, László: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Bp. 1989. = Rec. von Bogay, Thomas: *Ungarn-Jahrbuch* 20 (1992) 230–232; Metcalf, D. M.: *The Numismatic Chronicle* 151 (1991) 264–265.
- Költő László–Lengyel Imre–Pap, Ildikó–Szentpéteri, József: Vorläufige Ergebnisse am Gräberfeld Vörs aus dem 9.–11. Jahrhundert (Ungarn, Komitat Somogy). Zur Problematik der Ethnika und archäologischen Kulturen im frühmittelalterlichen Pannonien – Predbežné vysledki výskumov pohrebiska Vörs z 9.–11. storočia (Mad'arsko komitat Somogy). K problematike etník a archeologických kultúr vo včasnostredovekej Panónii. = *SIA* 40 (1992) 223–241, ill.
- László Gyula: A zuevői temető. Bp. 1993. 82 l., ill. 2 térkép.
- Lengyel Imre → Költő László
- Lőrinczy, Gábor: Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6.–7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdűlő (Weitere Daten zur Interpretierung und Bewertung der partiellen Tierbestattungen in der frühen Awarenzeit). = *ComAH* 1992, 81–124, ill.
- Lukács Katalin: Szerves anyagú leletek a budakalászi avar temetőből – Funde organischen Materials des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Budakalász. = *StCom* 22 (1991) 255–262, ill.
- Makkay János: A magyarság keletkezése. Bp. 1993. 131 l.
- Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás kor régészetének ötven éve. = *Századok* 127 (1993) 270–311.
- Mesterházy K.: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. = *Századok* 127 (1993) 450–468, ill.
- Mesterházy Károly: Rec. Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. Bp. 1990. = *ComAH* 1991, 211–212.
- Müller Róbert → Szőke Béla Miklós
- Nagy Margit → Bóna István
- Pap Ildikó → Finnegan, Michael, Költő László
- Pásztor Adrién–Vida Tivadar: Bizánci éremleletes sír Budakalásztól – Grave from Budakalász with a Byzantine coin find. = *StCom* 22 (1991) 241–253, ill.
- Révész László: Honfoglalás kori nyeregmaradványok Karosról – Überreste von Satteln aus der Zeit der Landnahme, gefunden in Karos. = *HOMÉ* 30–31 (1991–1992) 105–124, ill.
- Simon László: Korai avar kardok – Frühawarische Schwerter. = *StCom* 22 (1991) 263–346, ill.
- Szalai Ferenc → Finnegan, Michael
- Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai – Die Quellen der Awarengeschichte I. = *Zimonyi István* (szerk.) Magyar Őstörténeti Könyvtár 5. Szeged 1992. 252 l.
- Szádeczky-Kardoss Samu: Rec. Pohl, W.: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München 1988. = *ArchÉrt* 118 (1991) 142–143.
- Szentpéteri, József: Archäologische Studien zur Schicht der Waffenträger des Awarentums im Karpatenbecken. = *ActaArchHung* 45 (1993) 165–246, ill.
- Szentpéteri József: Rec. Daim, Falko (hrsg.): Awarenforschungen. *Archaeologia Austriaca – Monographien* I. Wien 1992. = *Századok* 127 (1993) 151–157.
- Szentpéteri József → Költő László
- Szinyéri Péterné: Az Ibrány-Esbó-halmi honfoglaláskori, ún. hajfonatkorong restaurálása. = *SzSzBSZ* 28 (1993) 392–395, ill.
- Szőke Béla Miklós: Die Awaren in Südwest-Ungarn. Ausstellungskatalog. Dessau-Prenzlau 1992. 16 l. ill.

Szöke, B. M.: Das karolingerzeitliche Gräberfeld von Sár-
vár-Végh malom. = ComAH 1992, 125–158, ill.
Szöke, Béla Miklós–Éry, Kinga–Müller, Róbert–Vándor,
László: Die Karolingerzeit im Unteren Zalat. Gräber-
felder und Siedlungsreste von Garabonc I–II und Zala-
szabar-Dezsőliget. = Török, László (Hrsg.) Antaeus.
Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae
Scientiarum Hungaricae 21. Bp. 1992. 591 l., 2 térkép,
ill.
Tomka Péter → Bóna István

Tóth Ágnes → Bóna István
Tóth Tibor → Finnegan, Michael
Trogmayer, Ottó: Auf Attilas Spuren. Schätze der Völker-
wanderung aus dem mittleren Theißgebiet (Ungarn). Tra-
ismauer 1993. 28 l., ill.
Vándor László → Szöke Béla Miklós
K. Végh Katalin: A kistokaji honfoglalás kori temető –
Bestattungsort aus der Zeit der Landnahme in Kistokaj.
= HOME 30–31 (1991–1992) 53–103, ill.
Vida Tivadar → Pásztor Adrien

KÖZÉPKOR, MŰEMLÉKEK – MEDIUM AEVUM, MONUMENTA

Balla Árpád: Palota a föld alatt. A visegrádi királyi palota
ásatása 1934–1944. = Altum Castrum. A visegrádi Má-
tyás Király Múzeum füzetek 3. Visegrád 1993. 22 l., ill.
Bencze Zoltán: A Hadtörténeti Intézet udvarán feltárt egyik
sziklagödör kerámiája – Keramik aus einer der im Hof
des Kriegshistorischen Instituts freigelegten Felsengru-
ben. = ComAH 1992, 209–223, ill.
Boldizsár Péter: Gótikus kályhacsempék az újabb budavári
ásatás leletanyagából. MFMÉ 1988/1, 95–110. = Rec.
Hazlbauer, Zdenek: Castellologica bohémica 3 (1993)
381.
Bökönyi, Sándor: I resti animali (di Castelar Rover). =
Rosada, G. (ed.) Castelar di Rover. Lo scavo di un cas-
tello medioevale. Materiale d'Archaeologia 2. Modena
1993. 161–171.
Bökönyi, S.: The beginnings of conscious animal breeding
in Hungary: the biological, written and artistic evidences.
= Durand, R. (ed.) L'home, l'animal domestique et l'en-
vironnement du Moyen Age au XVIIIe siècle. Enquêtes
et Documents 19. Nantes 1993. 97–108.
Buzás Gergely: A visegrádi királyi palota déli épülettömb-
jének feltárása – Die Freilegung des südlichen Baukomp-
lexes des königlichen Palastes in Visegrád. = Műemlék-
védelmi Szemle 1992/2, 32–43, ill.
Buzás G.: A visegrádi királyi palotakápolna ásatása – Aus-
grabung der königlichen Schlosskapelle von Visegrád.
= ArchÉrt 118 (1991) 63–84, ill.
Cabello Juan: (szerk.) Várak a késő középkorban. Castrum
Bene 2 (1990). Bp. 1992. = Rec.: Császár László: Művéd
37 (1993) 57–58.
Cabello Juan: Rec. Villena Purdo, Leonardo: Vár és had-
művészet az ibér félszigeten (A spanyolországi várépít-
észet vázlata). = Művéd 37 (1993) 58–64, ill.
Császár László → Cabello Juan
Deák Varga Dénes: Hol rejtőzik Kaposvár vára? = Művéd
37 (1993) 104–113, ill.
Feld István: Középkori városi ház kutatása Gyöngyösön.
= Művéd 37 (1993) 199–203, ill.
Feld I.: Újabb régészeti kutatás a gyulai várban. = Művéd
37 (1993) 146–156, ill.
Feld István–Gerelyes Ibolya–Gere László–H. Gyürky Ka-
talin–Tamási Judit: Újabb késő középkori leletegyüttes
az ozorai várkastélyból. ComAH 1989, 177–207. = Rec.
Hazlbauer, Zdenek: Castellologica bohémica 3 (1993)
382–383.
Gaál Attila: A szekszárdi múzeum hódoltság kori rézedé-
nyei II. – Copper Vessels in the Szekszárd Museum
from the Turkish Occupation Period II. = ComAH 1991,
191–207, ill.

Gál Tibor–Káldi Gyula–Kaló Judit–Koris János–Sch. Pusztai
Ilona–Sedlmayr János–H. Vladár Ágnes: Az OMvH
építészeti osztályának 1992-ben megvalósult tervei. =
Művéd 37 (1993) 65–81, ill.
Gerevich, László: (ed.) Towns in Medieval Hungary. Bp.
1990. = Rec. Ionița, Adrian: SCIVA 43 (1992) 232–233;
Popović, Marko: Starinar 42 (1991) 205–208; Siklósi,
Gyula: ActaArchHung 45 (1993) 353–354.
Gömöri János: A soproni Kovácsszeren 1440-ben lebontott
házak régészeti feltárása. = SSz 47 (1993) 332–338, ill.
H. Gyürky Katalin: A Hadtörténeti Intézet udvarán 1988-
ban feltárt sziklaüreg üveg leletei. = ComAH 1992, 224–
227, ill.
H. Gyürky K.: A kánai apátság. = Régészeti emlékek Bu-
dapest XI. kerületében. Bp. 1993. 37–44, ill.
Haris Andrea: A pápai Corvin-ház építéstörténeti kérdő-
jelei – Fragezeichen zur Baugeschichte des Corvin-Hau-
ses in Pápa. = Műemlékvédelmi Szemle 1992/2, 49–60,
ill.
Holl Imre: Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962.
évi ásatások eredményei. Fontes Archaeologici Hunga-
riae. Bp. 1992. = Rec. D(urdik), T(omás): Castellologica
bohémica 3 (1993) 383; Kőhegyi Mihály: Művéd 37
(1993) 120.
Holl I.: Néhány szó a visegrádi kápolna keltezése kérdé-
séhez. = ArchÉrt 118 (1991) 83–84.
Holl I.: Renaissance-Öfen. Mittelalterliche Ofenkacheln in
Ungarn – V. = ActaArchHung 45 (1993) 247–299, ill.
Holl Imre: Rec. Bergmann, R.: Die Wüstungen des Geseker
Hellwegraumes. Münster 1989. = ArchÉrt 118 (1991)
143–144; Seewaldt, P.: Rheinisches Steinzug. Bestand-
katalog des Rheinischen Landesmuseums Trier. Trier
1990. = ActaArchHung 45 (1993) 369–370; Smetánka,
Z.–Frolík, J. (ed.) Castrum Pragense I. Praha 1988. =
ArchÉrt 118 (1991) 143; Unger, I.: Kölner Ofenkacheln.
Die Bestände des Museums für Angewandte Kunst und
des Kölnischen Stadtmuseums. Köln 1988. = ActaArch-
Hung 45 (1993) 370.
Horváth László: (szerk.) Castrum Bene 1989. Várak a 13.
században. Gyöngyös 1990. = Rec. Ionița, Adrian: SCI-
VA 43 (1992) 234–235; Rusu, Adrian Andrei: Ephemeris
Napocensis 2 (1992) 257–258.
Ilon Gábor: Beszámoló a pápai Corvin-ház területén vég-
zett régészeti szondázó kutatásról – Bericht über die ar-
chäologische Sondierung im Gebiet des Corvin-Hauses
in Pápa. = Műemlékvédelmi Szemle 1992/2, 61–65, ill.
Istvánfi Gyula: Feltárt épületmaradványok jelzésszerű be-
mutatása. Módszer vagy kényszer Óbudán? = Művéd 37
(1993) 24–28, ill.

- Káldi Gyula → Gál Tibor
 Kaló Judit → Gál Tibor
 Koppány Tibor: Bakonyszentlászló evangélikus temploma – Lutheranische Kirche zu Bakonyszentlászló. = Műemlékvédelmi Szemle 1992/2, 5–14, ill.
 Koppány T.: A Balaton környékének műemlékei. = Művészettörténet – műemlékvédelem III. Bp. 1993. 276 l., 100 kép.
 Korek József: A zombor-bükkszállási 17. századi temető sírleletei. = MFMÉ 1989/90: 1, 181–201, ill.
 Koris János → Gál Tibor
 Kovalovszki Júlia: A pálos remeték Szent Kereszt-kolostora (Méri István ásatása Klastrompusztán) – Das Kloster zum Heiligen Kreuz der Pauliner Einsiedler (Ausgrabung von István Méri in Klastrompuszta). = ComAH 1992, 173–207, ill.
 Kubinyi, András–Laszlovsky, József: Medieval archaeology at the Eötvös Loránd University Budapest. = The Study of Medieval Archaeology. European Symposium for Teachers of Medieval Archaeology, Lund 11–15 June 1990. Stockholm 1993. 360–364.
 Köhegyi Mihály → Holl Imre
 Laszlovsky József → Kubinyi András
 Lőrinczy Gábor: Középkori tégláégető kemencék Csongrádról és Békéscsabáról. = MFMÉ 1989/90: 1, 159–180, ill.
 Lővei Pál → Varga Livia
 Maráz Borbála: A mohácsi csata régészeti emlékei. = Ódor Imre (szerk.) Tanulmányok Mohács történetéből. A település fennállásának 900. évfordulójára. Mohács 1993. 49–74, ill.
 Írásné Melis Katalin: XIII. századi falu és fazekastelep Szigetszentmiklós határában – Village et chantier de poterie du 13e siècle à la limite de Szigetszentmiklós. = ComAH 1991, 167–190, ill.
 Mesterházy Károly: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. = Századok 127 (1993) 450–465, ill.
 Miklós Zsuzsa: Árpád-kori földvár, középkori templom és temető Kerepes(Kerepestarcsa)-Kálvárián (anyagközlés) – Die árpádenzeitliche kleine Burg die mittelalterliche Kirche und Friedhof auf den Kalvarienberg in Kerepes (Kerepestarcsa). = StCom 22 (1991) 347–370, ill.
 Miklós Zs.: XIII. századi nemesi udvarház Tura-Szentgyörgyparton – Der Herrenhof von Tura-Szentgyörgypart aus dem XIII. Jahrhundert. = StCom 22 (1991) 433–456, ill.
 Miklós Zsuzsa–Sabján Tibor: Késő középkori szemeskályha Galgahévíz-Szentandrásparton – The „eyed” tile store dating from the Late Middle Ages found in Galgahévíz-Szentandráspart. = Ház és ember 8. Szentendre 1992. 103–138, ill.
 Moga Sándor: A gyulai vár második helyreállítása. = Művéd 37 (1993) 139–145, ill.
 Moga S.: Az esztergomi palota helyreállítása. = Magyar Építőművészet 84 (1993: 3–4) 103, ill.
 Németh Péter: A honfoglalástól az Árpádok kihalásáig. = Cservényák László (szerk.) Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája I. Történelem és kultúra. Nyíregyháza 1993. 139–160, ill.
 Nováki Gyula: A borsodi földvár sánca – Die Erdburgschanze von Borsod. = HOMÉ 30–31 (1991–1992) 125–145, ill.
 B. Perjés Judit–Bócné Újvári Mária: A Kerepes-Kálvária domb 3. sír szerves eredetű leleteinek restaurálása – Restoration of finds of organic origin from Kerepes-Kálvária domb, grave 3. = StCom 22 (1991) 371–387, ill.
 Sch. Pusztai Ilona → Gál Tibor
 Sabján Tibor → Miklós Zsuzsa
 Sági Károly: Szőlősgyőrök története a magyar államalapítástól a mohácsi vészig. = Koltay Péter (szerk.) Szőlősgyőrök története. Szőlősgyőrök 1991 (1993). 53–57.
 G. Sándor Mária: A pécsi Püspökvár feltárt középkori egyházi és világi épületei – Die freigelegten mittelalterlichen kirchlichen und weltlichen Bauten der Pécs-er Bischofsburg. = JPMÉ 37 (1992) 105–114, ill.
 Sedlmayr János → Gál Tibor
 Siklósi Gyula → Gerevich László
 Sonkoly Károly: Két pécsi ház (A Szent István tér 9. sz. Orlovics- és Sey-házak) – Zwei Pécs-er (Fünfkirchen) Häuser (Das Orlovics- und das Seyhaus, Szent István Platz 9.). = JPMÉ 37 (1992) 115–131, ill.
 Sőregi Zsuzsanna: Százhalombatta középkori története a honfoglalástól a 17. századig – Die Geschichte Százhalombattas im Mittelalter. = Poroszlai I. (szerk.) 4000 év a 100 halom városában. Fejezetek Százhalombatta történetéből. Százhalombatta 1993. 50–64, ill.
 Szathmáry, László: Importance of Pre-auricular Region in Sex Determination (in the analysis of a medieval sample from NE Hungary) – A preauricularis régió jelentősége a nem-meghatározásban (ÉK-Magyarország egy középkori mintájának elemzése). = JAMÉ 33–35 (1990–1992) 67–78, ill.
 Szatmári Sarolta–Kerti Károly: Kályhacsempék a tatai várból I. KMMK 2 (1986) 77–92. = Rec. Hazlbauer, Zdenek: Castellologica bohémica 3 (1993) 387.
 Székér György: Demetrius lapicida. Egy pécsi kőfaragó mester az 1500 körüli időkből – Demetrius lapicida – ein Steinmetz in Pécs, aus den Zeiten um 1500. = Műemlékvédelmi Szemle 1992/2, 15–24, ill.
 Takács Imre: Egy 13. századi kút töredékei a pilisi ciszterci monostorból – Fragments of a 13th century fountain from Cistercian monastery of Pilis. = MűÉ 41 (1992) 1–19, ill.
 Tamási Judit: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár doboz-alakú csempékből rakott kályhája. VMMK 18 (1987) 235–259. = Rec. Hazlbauer, Zdenek: Castellologica bohémica 3 (1993) 387.
 Tamási J.: Bátor-kúria – Bátor-várkastély. Előzetes jelentés a nyírbátori műemlék magtár 1992. évi kutatásáról – Bátor-Herrenhaus – Bátor-Schloß. Vorläufiges Bericht über die Erforschung des historischen Speichers zu Nyírbátor. = Műemlékvédelmi Szemle 1992/2, 44–48.
 Tamási J.: Népies kályhacsempék a nagyvázsonyi várból. Újabb adatok a dunántúli népies kályhászműhelyek működéséhez. PMÉ 2 (1989) 149–181. = Rec. Hazlbauer, Zdenek: Castellologica bohémica 3 (1993) 388.
 Tari Edit: Árpád-kori templomok Cegléd környékén I. – Árpád Age churches in the surroundings of Cegléd I. = StCom 22 (1991) 389–432, ill.
 Tettamanti Sarolta: Újabb régészeti adatok Szentendre középkori településtörténetéhez – Neuere archäologische Daten zur mittelalterlichen Siedlungsgeschichte der Stadt Szentendre. = StCom 22 (1991) 457–491, ill.
 Bócné Újvári Mária → B. Perjés Judit

- Valter Ilona:* A pásztói XIII. századi hatszögű kápolna – Die sechseckige Kapelle von Páztó aus dem 13. Jahrhundert. = ArchÉrt 118 (1991) 17–31, ill.
- Varga, Livia-Lővei, Pál:* Funerary art in Medieval Hungary. = Acta Historiae Artium 35 (1990–92) 115–167, ill.
- Vályi Katalin:* Külső kemencék Szer Árpád-kori településén – Aussenöfen an dem frühmittelalterlichen Fundort Szer. = MFMÉ 1989/90: 1, 135–157, ill.

H. Vladár Ágnes → Gál Tibor

- Vörös István:* Egy 15. századi budavári ház állatsontletei. A budavári középkori piacok húsellátása a csontletek alapján – Tierknochen aus einem Haus (15. Jh.) im Burgviertel von Buda. Fleischversorgung der mittelalterlichen Märkte im Burgviertel von Buda. = ComAH 1992, 227–239, ill.

Gyuricza Anna–Szabó Klára

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AAC	= Acta Archaeologica Carpathica (Kraków)
AASzeg	= ActaUniversitatis Szegediensis. Sectio Antiqua (Szeged)
AcAr	= Acta Archaeologica (Kobenhavn)
Acta ArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AFD	= Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege (Berlin)
AH	= Archaeologia Hungarica (Budapest)
AInt	= Archaeologia Interregionalis (Kraków-Warszawa)
AnnHN	= Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici (Budapest)
AT	= Antik Tanulmányok (Budapest)
AR	= Archeologické Rozhledy (Praha)
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchSlov	= Archaeologia Slovaca (Bratislava)
Aregia	= Alba Regia (Székesfehérvár)
AuF	= Ausgrabungen und Funde (Berlin)
BékMK	= A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
BiArh	= Biblioteca de Arheologie (Bucureşti)
BpR	= Budapest Régiségei (Budapest)
BpTört	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Mainz-Berlin)
BSPH	= Bulletin de la Société Préhistorique Française (Paris)
BVbl	= Bayerische Vorgeschichtsblätter (München)
ComAH	= Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
DuDolg	= Dunántúli Dolgozatok (Pécs)
EgriMÉ	= Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
FA	= Folia Archaeologica (Budapest)
FHNMM	= Folia Historico-Naturalia Musei Matraensis (Gyöngyös)
Fontes ArchHung	= Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
FrK	= Földrajzi Közlemények (Budapest)
FtK	= Földtani Közöny (Budapest)
GCBi	= Grodišnjak Centra za Balkanološka Ispitivanja Akademije Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine (Sarajevo)
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
JAMÉ	= Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JDAI	= Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts (Berlin)
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts (Wien)
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
LIMC	= Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (Basel)
MHK	= A magyar honfoglalás kútfoi (Budapest, 1900)
MIA	= Materialy i Issledovaniâ po Arheologii SSSR (Moskva)
MittArchInst	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MRT	= Magyarország Régészeti Topográfiája
MTAK (X)	= Magyar Tudományos Akadémia X. Osztályának Közleményei (Budapest)
MúzLev	= Múzeumi Levelek (Szolnok)
Parch	= Prace Archeologiczne, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego (Kraków)
PBF	= Prähistorische Bronzefunde (München)
PreAlp	= Preistoria Alpina (Trento)
PWRE	= Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)
RF	= Régészeti Füzetek (Budapest)
SlA	= Slovenská Archeológia (Nitra)
SomMK	= Somogy Megyei Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
SZMMÉ	= A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
VMP	= Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte (Potsdam)
WPZ	= Wiener Prähistorische Zeitschrift (Wien)

